

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)

Kos, H.A.

Citation

Kos, H. A. (2009, June 24). *Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van meenten tot merken

Op het omslag: Ferdinand Hart Nibbrig (1866-1915), *Larensche typen*, olie op canvas, ca 1910.

Van meenten tot merken

*Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling
van de Gooise merken en de gebruiksrechten
op de gemene gronden van de Gooise markegenoten
(1280-1568)*

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 16 december 2009
klokke 11.15 uur

door

HENDRIK ANTONIUS KOS
geboren te Laren
in 1969

Promotiecommissie:

promotor: Prof.dr. P.C.M. Hoppenbrouwers
overige leden: Prof.dr. B.J.P. van Bavel (Universiteit Utrecht)
Prof.dr. J.A. Mol
Dr.ir. G.J.H. Bieleman (LU Wageningen)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Inleiding: de haas van Vos	11
De Gooise marken en de markegenoten: een beknopte geschiedenis	12
Doel en opzet	14
Vragen	15
Uitgangspunten	16
<i>Het historisch onderzoek naar marken</i>	16
<i>De oorsprong van de Gooise marken</i>	18
<i>Marke of meent?</i>	18
<i>Gemene gronden en hun gebruik in Nardinclant / Gooiland</i>	19
Sociaal-economische schets: Gooiland 968-1568	22
<i>De Enquete (1494) en Informacie (1514)</i>	23
<i>Huizen</i>	23
<i>Hilversum en Bussum</i>	24
<i>Laren en Blaricum</i>	25
<i>Naarden</i>	25
<i>De kohieren van de tiende penning (1543-1564)</i>	26
<i>Huizen</i>	27
<i>Hilversum en Bussum</i>	27
<i>Laren en Blaricum</i>	28
<i>Naarden</i>	28
<i>De omvang van de boerenbedrijven</i>	28
<i>Omvang bouwland en gemene gronden in de periode 1494-1561</i>	29
De Gooise marken in de geschiedschrijving	29
<i>Categorie 1: 1837-1898</i>	31
<i>Categorie 2: circa 1900-1912</i>	32
<i>Categorie 3: 1926-1968</i>	34
<i>Categorie 4: 1968-2007</i>	36
Bronnen	38
<i>Archief van de Vergadering en de Vereniging van Stad en Lande van Gooiland</i>	39
<i>Oud Archief Naarden: de privilegeboeken van de stad Naarden</i>	40
<i>Archief van de Graven van Holland 1189-1581 (circa 1650)</i>	40
<i>Archief Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen</i>	40
<i>De collecties Albertus Perk</i>	40
<i>Koptiendenarchief</i>	41
<i>Belangrijke gedrukte bronnen</i>	41
Hoofdstuk 1.	
De oorsprong en wording van de Gooise marken	43
De hof van Elten en zijn exploitatieregime	46
<i>Eltense onvrijheid</i>	47
<i>Domaniale relictten</i>	48
<i>De curtis Nardinclant in de twaalfde en dertiende eeuw</i>	49
<i>De hofstede (casa indominicata / curia / herenhof) van Elten</i>	50
De heren van Amstel	52
<i>Gijsbrecht IV van Amstel verliest Vreeland en Nardinclant</i>	53
1280: de overdracht van Nardinclant aan het graafschap Holland	55
<i>Het rechtskarakter van de overdracht</i>	56
<i>De nasleep; Floris versus Gijsbrecht IV van Amstel</i>	61
<i>Nog een pachtovereenkomst: de Katentol</i>	62

De goede luden van Gooiland	64
<i>Problemen over het veen tussen Gooiland en Eemnes: 1330-1340</i>	66
De eerste schaarbrief: 1403-1404	68
<i>De 'markevormers'</i>	70
Conclusie	72

Hoofdstuk 2.

De schaar- en bosbrieven:

het management van de Gooise marken (1364-1568)	75
De overlevering van de schaarbrieven	77
De overlevering van de bosbrieven	78
Bepalingen betreffende het bestuur en de rechtspraak	79
<i>De gerechtigden</i>	81
<i>De criteria</i>	82
<i>Uut elken huse</i>	83
<i>Veldslag</i>	84
<i>De eigenerfde Gooiers en het bos</i>	87
<i>De deur dicht voor het Sticht</i>	90
<i>Schaarrecht aan geestelijke instellingen</i>	91
<i>Weduwen, weduwnaren en wezen; de nabestaanden</i>	91
<i>Van weeskind tot gerechtigde</i>	92
<i>De onbegeven kinderen</i>	95
<i>Continuïteit?</i>	95
<i>In de beek geduwd</i>	98
<i>Verbeurdverklaring</i>	99
<i>De houtvesters</i>	100
<i>Wie mocht bekeuren?</i>	101
<i>Verlies van gerechtigheid</i>	103
<i>Verhuur</i>	103
Bepalingen betreffende het gebruik van de gemene gronden	104
<i>De meenten: de bepaling van de omvang van de schaar</i>	104
<i>De houwtijd in het bos</i>	105
<i>Koeien en paarden</i>	106
<i>De heiden: over de schapenhouderij</i>	108
<i>De bevreder weyde</i>	109
<i>De ossen, ganzen en duiven</i>	110
<i>Over turfsteken en grasmaaien</i>	111
<i>Plaggen maaien en 'scaren' rapen</i>	112
<i>Het graven van leem</i>	112
<i>Scharen bij de gunst</i>	113
Bepalingen betreffende de buurschap	113
<i>De bestuurlijke indeling van Gooiland</i>	114
<i>De nederzettingen</i>	114
De heren van Nijenrode	116
De betekenis van de schaar- en bosbrieven	118
Conclusie	120

Hoofdstuk 3.

Eenheid naar buiten, veelheid van binnen?

Conflicten over de schaar- en bosbrieven (1500-1600)	125
Tragiek, drama en paradox	125
De verhouding tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland	127
<i>De getuigenverklaringen van 1531 en 1534</i>	131
<i>Het einde van Willem Turck</i>	132
Van 1404 naar 1442; van een naar twee	133
<i>Ondeelbaarheid</i>	134
1455: de derde schaarbrief	135
<i>De venen</i>	136

Problemen over de schapenhouderij: 1516-1521	138
Een minzaam akkoord	140
De verlaging van de schaar: 1546-1548	142
Geen tragedie, geen paradox en geen drama	145
Conclusie	147

Hoofdstuk 4.

Wie is de baas? De processen voor het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen (1455-1478)	149
De landwinning	151
Eigendom en regaal	153
Drie processen: vele aanleidingen en één oorzaak	154
<i>De kwestie over het bos</i>	155
<i>De turfkwestie</i>	157
<i>Het proces van de eeuw: de kwestie over de gemene gronden</i>	160
<i>Niets aan de hand ... of juist wel?</i>	162
<i>Elten wordt erbij gehaald</i>	163
<i>Het vonnis</i>	164
<i>De drie processen: recapitulatie</i>	165
1474: voor de Grote Raad van Mechelen	166
<i>De kwestie over de gemene gronden</i>	167
<i>Ontvangst van het vonnis: de praktijk</i>	170
<i>1478: Maximiliaan</i>	171
Conclusie	171

Hoofdstuk 5.

De grenzen: de afbakening van de marke (1404-1568)	173
De noordgrens: Almere en de Zuiderzee	174
<i>De naamsverandering</i>	176
<i>Naarden</i>	177
<i>De oorkonde uit 1351 of de verplaatsing</i>	177
<i>De oorkonden uit 1353 en 1355 of de stadsvrijheid en de stadsrechten</i>	179
<i>1396-1404: de stad rukt op</i>	180
Het Sticht: de oost- en zuidgrens	183
<i>De oostgrens</i>	183
<i>Eemnes</i>	183
<i>De Vuursche: Hollands of Utrechts?</i>	186
<i>Grof geweld</i>	187
<i>De Blauwe Zerk</i>	188
<i>Soest</i>	189
De westgrens	191
<i>Loosdrecht en Breukelerveen</i>	191
<i>De Wildvang</i>	192
<i>1472: nadere onderhandelingen</i>	194
<i>Oostveen, Baarn en de Ridderveen</i>	195
<i>Kerkelanden</i>	197
<i>Recapitulatie: een gebed zonder eind</i>	199
Conclusie	200

Hoofdstuk 6.

Onbegrepen resonanties:	
de Gooise marke en markegenoten na de vierde schaarbrief (1568-1979)	203
De ontginning 's-Graveland	203
Het proces Hinlopen	205
<i>De namenlijst en kaart 1708-1709</i>	207
<i>Het proces Scherenberg</i>	209

De verdeling van Gooise gemene grond (1836-1843)	209
<i>De markewetten: 1809, 1810, 1886</i>	210
<i>De deal tussen Domeinen en de erfgooiers</i>	211
Het verslag van Perk	212
<i>Een spin in het web</i>	213
Het gebruiksrecht en de eigendom: de gemeenten of de erfgooiers?	214
De praktijk: eigenbelang van de gemeenten	218
<i>Zanderij</i>	219
De haas van Vos	220
<i>Vos versus de Vergadering</i>	221
<i>31 januari 1902: voor de burgerrechter: 'de president vermaant de beklagde oplettend te zijn'</i>	223
<i>1 februari 1902: 'voortgezet in denzelfden stand'</i>	224
<i>Het vonnis</i>	226
Je schiet tóch niet!	227
<i>Een nieuwe partij</i>	229
Een wet tot oplossing	230
<i>De Erfgooierswet in essentie</i>	230
<i>De ledenlijst</i>	232
<i>Van Vergadering naar Vereniging</i>	233
<i>Macht door Recht</i>	233
Op weg naar het einde	234
<i>Ontbinden en uitkeren</i>	236
<i>Het einde</i>	236
Conclusie	237
Hoofdstuk 7.	
Algemene conclusies	239
Nederlandse samenvatting	242
Summary	245
Bronnen en literatuur	247
Gebruikte afkortingen	247
Geraadpleegde archieven en onuitgegeven bronnen	247
Gedrukte bronnen	249
Literatuur	251
Bijlagen	261
Teksten	261
Tabellen op basis van de kohieren van de tiende penning (1543-1561) en <i>Enquete (1494) en Informacie (1514)</i>	264
Kaarten	266
Curriculum Vitae	272

Woord vooraf

In mijn geboortjaar 1969 bestond de erfgooiersorganisatie nog. Twee jaar later ging de kogel door de kerk; met een meerderheid van stemmen besloot de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, zoals het collectief heette, tot opheffing. Daarmee kwam een eind aan een zeker sedert de vijftiende eeuw bestaande agrarische belangenorganisatie, ook wel de Gooise marke genoemd. En daarmee kwam ook een eind aan de erfgooiers. Althans, in materiele zin. Ik mag mij namelijk gerust een nazaat van een niet-scharende erfgooiër noemen, dat wil zeggen van een gerechtigde die geen gebruik kon of wilde maken van zijn schaarrecht. Mijn vader ontving, evenals de bijna 4000 andere niet-scharende erfgooiers, nog een paar duizend gulden. De scharende erfgooiers ‘beurden’ meer geld, of kochten gemene weidegrond van hun eigen vereniging.

Tijdens mijn studie middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam kwam ik pas echt in aanraking met die erfgooiers. Ik schreef een scriptie over de exploitatie van het goederenbezit van het jufferenstift Elten. Dat stift had vanaf 968 ook de beschikking over goederen in Gooiland en verpachtte die in 1280 aan de graaf van Holland. Nadien ontstonden er markeorganisaties in Gooiland, bestaande uit zogenoemde eigenerfde Gooise boeren, later erfgooiers genoemd. Vervolgens besloot ik na mijn afstuderen verder studie te doen naar die erfgooiers, vooral omdat ik me steeds meer afvroeg wat niet-scharend nu precies betekende. Dat resulteerde in dit proefschrift. Het werd geschreven in Huizen en Hilversum, in betrekkelijke afzondering en zelf verkozen dus gekoesterde eenzaamheid. Uiteraard leverde een aantal mensen, direct en indirect, een bijdrage.

Mijn dank gaat ten eerste uit naar mijn promotor Peter Hoppenbrouwers. Voor zijn onverminderde scherpe blik, zijn eveneens onverminderde aandacht voor mijn voorredingen en zeer accurate begeleiding; zijn kritische aan- en opmerkingen zijn van onschatbare waarde geweest. Tevens dank ik Piet Leupen. Hij begeleidde mij in de eerste fase en staat aan de basis van enkele lijnen en uitgangspunten die in dit boek verder zijn uitgewerkt. En natuurlijk Karin Abrahamse. Zij heeft het proces van dichtbij meegeemaakt en dat levert op zichzelf al dankbaarheid en bewondering op. Bovendien schreef ik samen met haar een boek over de erfgooiers en assisteerde ze me bij het aanschaffen van een pak.

Verder dank ik Reinout Rutte en Janneke Raaijmakers. Tijdens vele diners en borrels heb ik lang en uitvoerig over promotieperikelen kunnen praten. Niet zozeer over het proefschrift of de inhoud daarvan, maar over alles wat daaromheen speelt en speelde. Tevens ben ik erkentelijkheid verschuldigd aan Jaap-Evert Abrahamse, Charlotte Zwemmer, Erik Schilp, Erik Veger en Pien Harms.

Tot slot dank ik mijn moeder en drie broers. Hoewel ook zij ‘erfgooiersbloed’ hebben, interesseert het ze maar matig en hebben ze zich dikwijls afgevraagd wat ik in godsnaam aan het doen was. Ik heb dat altijd als een voordeel beschouwd. Niet alleen relativeert het mijn studie en werk, ook geeft het fraai inzicht in hoe ‘identiteit’ niet louter historisch wordt bepaald. Tot slot bedank ik wijlen mijn vader. Het is jammer dat deze niet-scharende erfgooiër – eveneens Huizer en visboer – zich niet kan ‘scharen’ achter dit geschrift.

Hilversum, 8 november 2009

Inleiding: de haas van Vos

Op 18 november 1898 deed zich op de Gooise hei een klein incident voor waarvan de gevolgen nog jaren zouden nadreunen. Daarnaast liet het licht schijnen op een al zeer lang bestaand meningsverschil tussen de overheid en enkele onderdanen. Wat was er precies gebeurd? Getuige P. Kaarsgaren verklaarde dat hij op die bewuste dag gezien had hoe '[...] de hem bekende beklagde te Laren zich begaf naar een eikenhakbosch, toebehoorende aan S. Willard, zich daar verdekt, in jagende houding, opstelde en van uit dat bosch een haas schoot [...]'. Familieleden van deze getuige deden er nog een schepje bovenop: '[...] dat hij dadelijk daarop schieten hoorde en rook van uit het hout van bedoeld bosch zag opstijgen en te gelijker tijd beklagde uit dat bosch zag komen en een haas van de heide opnemen', aldus W. Kaarsgaren. J. Kaarsgaren had de beschuldigde nog toegeroepen 'heb je er weer een gepikt?', waarop geen antwoord was verkregen.¹

Die zwijgende jager was een zekere Harmen Vos, geboren te Blaricum en woonachtig te Laren. Hij werd gearresteerd en geverbaliseerd wegens stroperij. Het jachtrecht in Gooiland was namelijk door de zogenoemde *Vergadering Stad en Lande van Gooiland* aan de Kroon verpacht. Harmen, onbezoldigd rijksveldwachter en belast met het toezicht op de jacht (nota bene), ontkende ten stelligste dat hij aan het stropen was, maar liet ook weten dat, indien hij een haas had geschoten, er geen vuiltje aan de lucht was geweest: hij had met het volste recht gejaagd op *eigen* grond. Hij was namelijk *erfgooier* ... en erfgooiers hadden vanouds en sedert mensenheugenis het recht om op *hun* gronden te jagen.² Vos vocht zijn arrestatie en proces-verbaal aan en liet zich tijdens het proces bijstaan door de advocaat Frank Van Lennep (1865-1928). Het mocht aanvankelijk niet baten, want hij werd veroordeeld tot het betalen van 25 gulden boete.

Harmen liet het er niet bij zitten en zocht het hogerop. Toen het gerechtshof het vonnis bekrachtigde, ging hij in cassatie. Zijn betoog bleef onverminderd helder. Hij was erfgooiër en als zodanig behoorde hij tot de eigenaren van de heiden en weiden van Gooiland. Het bestuur van Stad en Lande had niet het recht gehad om het jachtrecht te verpachten en van een overtreding was daarom geen sprake. De Hoge Raad kwam er niet uit, vooral omdat het vergrijp zelf niet langer ter discussie stond. Het ging inmiddels over de vraag of Stad en Lande wel gerechtigd was geweest om het jachtrecht te verpachten.

Het vonnis van het gerechtshof werd vernietigd op grond van een technisch mankement in de procedure. De Hoge Raad beval het gerechtshof in juni 1900 om opnieuw het hoger beroep van Vos te behandelen. Het Hof besloot hierop dat het een geschil van burgerlijk recht betrof. Het strafrecht was daarom niet van toepassing en de rechtsvervolgning werd geschorst. Harmen Vos ging nog geen week na de uitspraak van het gerechtshof weer op jacht, dit keer op patrijzen op de hei bij Huizen.

Van Lennep besloot zijn verzamelde teksten en vervaardigde stukken ter voorbereiding van de zaak Harmen Vos te bundelen en noemde het een *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers* (1903). Het betreft dus geen doorwrochte studie; het is veeleer een bronnenboek. De bedoeling was meer licht te laten schijnen op de status van de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland, een markeorganisatie bestaande uit erfgooiers, en ook op de rechtstoestand van die erfgooiers. Hoewel hij de zaak won, kon hij zich niet verenigen met alles wat er over was gezegd. In het voorwoord liet Van Lennep geen misverstand bestaan over zijn beweegredenen: 'Het behoeft geen betoog, dat ik mij niet kan vereenigen met de vele meeningen en gissingen, waarvan de verklaringen der in de strafgedingen gehoorde getuigen vol zijn. Toch is publicatie daarvan gewenscht, al ware het slechts om aan te toonen hoeveel verwarring er inder-

¹ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 60.

² *Ibidem*, 41-42: '[...] maar de requirant [Vos] heeft als verweer aangevoerd, dat hij als erfgooiër en dus als mede-eigenaar van de Gooische heide gerechtigd is daarop te jagen en dat het College van Stad en Lande van Gooiland, hetwelk de gemeene weiden en heiden der erfgooiers bestuurt, rechtens tot het voeren van dat bestuur geene bevoegdheid heeft en mitsdien ook niet bevoegd is die gemeene weiden en heiden als jachtterrein te verhuren'.

daad heerscht'.³ Op één punt constateerde hij overeenstemming tussen de partijen en wel '[...] dat de eigendom der gemeene heiden en weiden toekomt aan de erfgooiers'.⁴

Maar wat is een erfgooiër? Hoewel men met het begrip enigszins vertrouwd was geraakt, was het niet iedereen duidelijk wat het erfgooierschap nu precies inhield. Ook was er geen uniforme fysieke beschrijving van een erfgooiër. Sterker, sedert de tijd dat die term in zwang raakte, om en nabij 1700, werd bovenstaande vraag periodiek en steevast vol wantrouwen gesteld. Daarnaast had men moeite met de bevoegdheden van de organisatie. Wat behelsde de Vergadering?

Deze vragen werden niet alleen door niet-erfgooiers gesteld; ook erfgooiers vroegen zich af wie of wat ze waren en of hun bestuurders wel het beste met ze voor hadden. In ieder geval was men het eens over twee feiten: er waren erfgooiers. En die waren verenigd in een collectief. Hun organisatie kwam in grote lijnen overeen met een markeorganisatie. Dergelijke organisaties kwamen niet alleen voor in Overijssel, Drenthe en Gelderland, maar in heel West-Europa. Het collectief werd de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland genoemd; de stad betrof Naarden en 'Lande' stond voor het Gooise platteland, specifiek de Gooise dorpen Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren. De daarin woonachtige erfgooiers hadden gebruiksrechten op de Gooise gemene gronden, zoals weidegronden en heidevelden. En over die gebruiksrechten, bevoegdheid en competentie van de Vergadering en wie of wat een erfgooiër was, liepen de meningen uiteen.

De zaak Harmen Vos legde, niet voor het eerst en niet voor het laatst, bovengenoemde controverses bloot: wie waren dat, erfgooiers, waar kwamen hun gebruiksrechten op de gemene gronden vandaan en wat moeten we – lees de overheid en niet-erfgooiers – er eigenlijk mee. Over deze kwesties gaat dit boek. Voor een goed begrip vang ik aan met een beknopte geschiedenis van de Gooise *marken* – er waren er namelijk twee; een gericht op de weide- en heidegronden en venen (en in de middeleeuwen ook op de 'woeste' gronden), de ander gericht op de bossen – en de erfgooiers. Daarna worden het doel en de opzet toegelicht, waarna de vragen die in dit onderzoek centraal staan gesteld worden. Met betrekking tot die vragen formuleer ik enige uitgangspunten en behandel ik de stand van zaken aangaande het verschijnsel *marken* en vervolgens ga ik specifiek in op de Gooise *marken* in de geschiedschrijving. Vervolgens ga ik in op de gemene gronden en hun gebruik in Nardinclant / Gooiland en schets ik de sociaal-economische situatie in de periode 968-1568. Dat laatste gaat, gezien de fragmentarische gegevens, louter om een globaal beeld. Daarna bespreek ik de belangrijkste bronnen en volgen zes hoofdstukken. Tot slot worden enkele algemene conclusies geformuleerd.

De Gooise *marken* en de markegenoten: een beknopte geschiedenis

Halverwege de dertiende eeuw kwamen de eerste *marken* op. In het kort en evenzo kort door de bocht was een *marke* een agrarische belangenorganisatie, bestaande uit doorgaans boeren met gebruiksrechten op bepaalde gemeene gelegen en niet in cultuur gebrachte of woeste gronden. Uiteraard kwamen dergelijke organisaties niet zo maar uit de lucht vallen. Integendeel. Al sedert de vroege middeleeuwen is er sprake van uitgestrekte gronden die niet als bouwland werden benut. Boeren konden in allerlei gradaties en onder allerhande voorwaarden daarvan gebruik maken. Bovendien stamt de term *marke* af van het Latijnse *marca*, wat oorspronkelijk merk, grensteken of grens betekende, alsmede omgrensd gebied.⁵

Rond het midden van de tiende eeuw werd de basis gelegd voor de Gooise *marken*, toen graaf Wichman van Hamaland (952-973) zijn leengoederen, waaronder enkele in het graafschap Nardinclant (de oude naam van Gooiland), schonk aan het door hem zelf gestichte jufferenstift te Hoog-Elten.⁶ Dit inmiddels Duitse plaatsje is te vinden voorbij Arnhem, strak tegen de Nederlands-Duitse grens aan. Het stift voerde een exploitatieregime dat voorzag in de toekenning van gebruiksrechten op woeste, niet gecultiveerde en voor het grootste deel gemeene gelegen gronden aan de in het domein werkzame horige

³ Ibidem, 3.

⁴ Idem.

⁵ Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeklaar', 26, 42 n.10.

⁶ De term *stift* is archaïsch. In feite was Elten een kapittel. Ik kies hier toch voor de benaming *stift*, omdat Elten van meet af aan in de literatuur zo genoemd wordt. Bovendien was het geen abdij of convent in eigenlijke zin. Zie Koch, *De kloosterpoort*, 8-10, 29-31.

boeren. Sommigen hadden een eigen stukje land, anderen werkten alleen op het gereserveerde deel van het stift (het 'herenland' of *terra indomincata*).

In 1280 vond er een machtswisseling plaats. De graaf van Holland, de abdis van Elten, de elect-bisschop van Utrecht en niet het minst de Heer van Amstel streden langdurig om de streek. Winnaar werd de Hollandse graaf Floris V (1254-1296). Hij verkreeg de *terra Nardinclant* in eeuwige erfpacht uit handen van de abdis van Elten, dat wil zeggen, zowel de landsheerlijke als de meeste grondheerlijke rechten gingen over naar de graaf van Holland. Daarmee begon de Hollandse periode van Gooiland. Tot op de dag van vandaag zien we in geografisch opzicht het gevolg; de provincie Noord-Holland kent een oostelijk aanhangsel, dat tevens een noordelijk gelegen enclave in de provincie Utrecht vormt.

De machtswisseling bracht een flinke hoeveelheid onzekerheid met zich mee; wat was de Hollandse graaf van plan? Al die tijd hadden de Gooise boeren de gemene gronden gebruikt en benut. Weliswaar onder een Eltens juk, maar dat had ze nooit belemmerd. Vandaar dat de Gooise boeren zich verenigden met als doel de gemene gronden en bossen niet alleen te behouden en beheren, maar ook exclusief voor zichzelf te houden. Dat deden ze op basis van de ongeschreven gewoonterechtelijke 'Eltense' gebruiksrechten. In de veertiende eeuw lijkt een organisatie van Gooise boeren in de bronnen op te duiken en tegen het einde daarvan raakten de Gooise dorpen in conflict met de stad Naarden over onder andere de bestemming van de gemene gronden (1396). Naar aanleiding van dat geschil werd, na arbitrale tussenkomst van de Hollandse graaf (1403-1404), begin vijftiende eeuw de eerste schaarbrief (reglement) vervaardigd. Nadien werden nog twee schaarbrieven opgesteld (1442, 1455). Tevens werden met de heren van Nijenrode bosbrieven overeengekomen. De eerste stamt uit 1364 en de laatste uit 1514 (dat was ook echt de laatste, want het Gooiersbos was tegen het einde van de zestiende eeuw verdwenen – de huidige bossen zijn allemaal jonge aanplant).

Het Gooi bestond toen grotendeels uit heuvels en dalen en stuwwallen (die van Laren-Huizen en Hilversum zijn de belangrijkste). De algehele bodemgesteldheid sloot ontginningen uit zoals die in de venen van Holland en Utrecht plaatsvonden, behoudens de 'Eemnesser' en 'Loosdrechtse' venen die deels in Gooiland lagen. Vanwege het ontbreken van dergelijke grootschalige ontginningen was de omvang van het ongecultiveerde areaal in Gooiland op het einde van de veertiende eeuw nog zeer groot.⁷

Tegen het laatste kwart van de vijftiende eeuw ontstonden er conflicten tussen de Hollandse grafelijkheid en de Gooise markegenoten over een aantal juridische kwesties, uitmondend in processen voor het Hof van Holland (1470) en de Grote Raad van Mechelen (1474). Centraal stonden de vragen waarop die (gebruiks)rechten van de Gooise boeren precies waren gebaseerd en in welke mate die claims rechtsgeldig waren. Het leidde tot een erkenning van het gebruiksrecht, terwijl de overheid de eigendom aan zich trok. Maar niet alleen extern waren de rapen soms gaar. Intern lag men ook vaak overhoop, vooral vanwege verschillende interpretaties van de afzonderlijke items van de schaarbrieven. Na lang gekibbel kwam men in 1568 tot een vierde schaarbrief. Die schaarbrief kreeg pas een vervolg in 1741, maar al die tijd bleef een Gooise marke overeind, ondanks het ene geschil na het andere, zowel met derden als onderling. Tegelijkertijd was de bosmarke dus al lang teloorgegaan.

De markegenoten noemden hun organisatie vanaf circa 1650 de Vergadering Stad en Lande van Gooiland en presenteerden zichzelf op een gegeven moment als erfgooiers. Het begrip erfgooiër refereerde aan gewaarde of geërfde.⁸ Ik 'vertaal' erfgooiers dan ook voor het gemak met de geërfden van Gooiland. Het ging om Gooise boeren en hun voorouders die al eeuwenlang de bouwlanden in het Gooi bewerkten en collectief gebruiksrechten hadden op de omringende gemene en woeste gronden. Volgens Albertus Perk (1795-1880), een bekende Gooise geschiedvorser, waren erfgooiers de 'ingeboren Gooijers', die zich aaneensloten om zich te onderscheiden van 'nieuw ingekomenen' (vreemdelingen en nieuwe bewoners) door het gebruik van de gemeen gelegen gronden aan hen te ontzeggen, waardoor het voor niet-Gooiers onmogelijk werd om een boerenbedrijf te voeren: 'Hiervan ook is het gevolg, dat de afkomelingen van den ouden volkstam sedert vijf eeuwen nog zijn na te gaan, hetgeen wel tot de zeldzaamheden in ons

⁷ Zeiler, *Onder de hei*.

⁸ Gewaarde mannen waren geërfden, Von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadsverfassung*, 51, 55.

vaderland zal behoren'.⁹ In de negentiende eeuw rezen er opnieuw serieuze problemen, toen de overheid besloot instellingen als marken op te ruimen. De erfgooiers kwamen echter tot een deal met Domeinen, waarbij ze een groot deel van hun gronden moesten afstaan, maar het overgebleven deel in vol eigendom verkregen: de heideverdelingen van 1836 en 1843. Doch een veenbrand laat zich niet makkelijk blussen.

Was het met de overheid redelijk geregeld, intern kookte de pan over. Het vuur werd hoog gezet door, op het eerste gezicht vreemd genoeg, de eigen bestuurders. Dat waren inmiddels bijna zonder uitzondering niet-erfgooiers, gemeentebestuurders die zich in de Vergadering van Stad en Lande hadden laten opnemen. Gevolg: gemeentelijke belangen prevaleerden boven die van de erfgooiers of de boeren. Na de perikelen rond Harmen Vos ontstonden heviger conflicten, waarvan er een eindigde met de dood van een erfgooiër. Toen greep de overheid in. De 'Erfgooierskwestie' zou opgelost moeten worden en wel via wetgeving. Aldus geschiedde: in 1912 werd de Erfgooierswet aangenomen. De Vergadering werd omgevormd tot een Vereniging en de erfgooiers werden als leden ingeschreven. Hiermee was meteen de weg geplaveid om de organisatie te ontmantelen. De verkoop van een grote hoeveelheid gemene grond (de zojuist genoemde jonge bossen en heide) aan het Goois Natuurreservaat in 1932 was een eerste stap in die richting. Na de Tweede Wereldoorlog ging het hard; het boerenbedrijf verdween nagenoeg en het aantal erfgooiers dat niet boerde was enorm gestegen. In 1971 werd de *Vereniging Stad en Lande van Gooiland* geliquideerd.

Doel en opzet

Deze studie concentreert zich op de Gooise marken als instellingen en de geïncorporeerde gebruiksrechten van de gerechtigden. Doel van deze studie is om de geschiedenis van de erfgooiers en hun marken te bezien tegen de achtergrond van doorslaggevend zaken en ontwikkelingen, zoals het domaniale stelsel, het verval daarvan, de besteding van ongeschreven gewoonterecht, de receptie van het Romeins recht en het vervolg in het ancien regime tot diep in de twintigste eeuw. De grote vraag blijft natuurlijk hoe het mogelijk is geweest dat de ene organisatie zo lang heeft bestaan, terwijl de ander tegen het eind van de zestiende eeuw verdween. Bij de beantwoording ligt de nadruk niet op de uniciteit, want de Gooise marken stonden niet op zichzelf en moesten met de externe praktijk rekening houden. Externe ontwikkelingen en omstandigheden waren zelfs bepalend voor de inrichting en de vorm van de marken.¹⁰ De focus is daarom gericht op de oorsprong, wording, ontwikkeling en uiteindelijk liquidatie van het erfgooierscollectief. Daarnaast voorziet deze studie in een leemte. Sedert 1938 is er geen brede studie gedaan naar de erfgooiers en hun organisaties, waardoor er sprake is van bijkans versteende opvattingen over beide fenomenen.

De studie vindt aansluiting bij het debat over transitie en continuïteit¹¹ en bij de discussie over de werking of de mate van succes van markegenootschappen, geïnspireerd door Hardin, die in 1968 over de tragiek van de *commons* sprak. In 2002 werd deze discussie opnieuw leven ingeblazen door de verschijning van de bundel *Management of the commons*, met als belangrijkste verschil dat de blik ook op de meer historische commons werd gericht.¹² Daarnaast biedt de bundel een eerste aanzet voor vergelijkende studies naar commons en alles wat daar van afhangt. Een eerste aanzet, omdat het vooralsnog ontbreekt aan voldoende diepgravende studies naar de afzonderlijke meenten en marken. Vooral de vragen wie de gebruikers waren en waar de gebruiksrechten vandaan kwamen – vragen die juist in dit proefschrift juist centraal staan – werden naar mijn mening niet afdoende beantwoord.

De geschiedenis van de Gooise marken is globaal gesteld op vier niveaus te beschouwen: lokaal, regionaal, nationaal en internationaal. Op lokaal gebied dienden de

⁹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden', 215.

¹⁰ Vgl. De Moor e.a., 'Introduction', 17: 'Although theorizing on common property regimes has at times treated them as if they were independent systems with no external reference, again and again we shall see that these supposedly 'exogenous' factors were closely intertwined with the management of common land'.

¹¹ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*. Zie Thoen, 'Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden', 147-174. In mijn proefschrift wordt de economie mondjesmaat betrokken in de argumentatie. Veeleer sluit deze studie aan bij de discussies over de transformatie of uitkristallisatie van de rechten op de grond (de bezits- en machtsstructuren).

¹² De Moor e.a., *Management of the commons*.

leden van de nederzetting niet alleen zaken af te handelen die betrekking hadden op hun buurschap of stad, ook namen zij een positie in als markegenoot. Regionaal gezien zijn er de collectieven waartoe een zestal nederzettingen en hun inwoners behoorden. Het weren van vreemdelingen en het reguleren van het gebruik van de grond door eventuele nieuwkomers of migranten hadden betrekking op alle gerechtigden van de marken. Op nationaal niveau is er de omgang met de overheid, die er dikwijls andere opvattingen op na hield ten aanzien van het gezag, de macht, rechten op de grond en daarmee ook de zeggenschap over de gemene grond. Een vierde niveau betreft het internationale vlak. Het blijkt dat de exploitatie van de landbouw in West-Europa naast de onvermijdelijke verschillen ook grote overeenkomsten vertoont, bijvoorbeeld in de wijze waarop markeorganisaties hun gronden bestierden. De bovengenoemde vergelijkende studie naar West-Europese marken biedt soms verbluffende resultaten. Vandaar dat de bewijsvoering ook geschiedt met verwijzingen naar Engelse, Duitse en Franse situaties. Uiteraard gebeurt dat met de nodige voorzichtigheid.¹³

De periode waarop dit onderzoek zich voornamelijk richt loopt van 1280 tot 1568, ofwel vanaf de overdracht van Gooiland aan Holland tot de uitvaardiging van de vierde schaarbrief. Teneinde de vragen beter te beantwoorden is het evenwel noodzakelijk om bepaalde gebeurtenissen voorafgaand aan die periode en zeker ook daarna te bestuderen. In een apart hoofdstuk wordt een aantal zaken behandeld dat in retrospectief opzicht meer inzicht verschaft in de oorsprong en wording van de Gooise marken, maar ook in de ontwikkeling van de gebruiksrechten van de Gooise markegenoten. Het boek bestaat uit zes hoofdstukken, waarin steeds een beperkt aantal vragen centraal staat, en een korte algemene conclusie waarin antwoord wordt gegeven op die vragen.

Vragen

Dit onderzoek beoogt een aantal vragen te beantwoorden: Wanneer organiseerden de Gooise boeren zich in marken? En wanneer kunnen we spreken van zelfstandig functionerende markeorganisaties en welke maatschappelijke groepen maakten daarvan deel uit ofwel wie waren de gerechtigden? Waar kwamen de gebruiksrechten op de gemene gronden van die gerechtigden vandaan? Deze vragen worden in de eerste drie hoofdstukken beantwoord.

Hoofdstuk een schetst de ontwikkelingen voorafgaand aan de wording van de Gooise marke die betrekking had op de weide- en heidegronden en venen, waarbij de nadruk ligt op de overdracht van Gooiland aan Holland. Er wordt aandacht besteed aan de implicaties van die overdracht, alsmede aan de strijd die daaraan voorafging tussen Floris V en Gijsbrecht IV van Amstel (circa 1230-circa 1303). Daarnaast worden de oorsprong en wording van die Gooise marke verder nagegaan door die in het bredere kader te plaatsen van de (domaniale) exploitatie van het Eltense grootgrondbezit. Ook wordt gekeken naar de oorsprong van de gebruiksrechten van de gerechtigden. *Hoofdstuk twee* spitst zich geheel toe op de werking van de marken en de beheersstructuur. Via de analyse van de zogenoemde schaar- en bosbrieven, zoals de reglementen werden genoemd, wordt gekeken wie er toegang hadden tot de gemene gronden en de bossen en waaraan gerechtigden moesten voldoen. Tevens wordt dieper ingegaan op de oorsprong van die afspraken: in hoeverre was er sprake van een chronologische ontwikkeling, ofwel wat was de verhouding tussen oud en nieuw? In *Hoofdstuk drie* worden enkele interne conflicten behandeld die inzicht geven in de mate waarin de markebesturen greep hadden op de gerechtigden: werkten de reglementen? De verschillende scenario's die dergelijke organisaties ten deel kunnen vallen, zoals de teloorgang (tragiek, drama), de onbedoelde gevolgen (paradox), maar zeker ook handhaving, komen in dit hoofdstuk aan bod.

In de hoofdstukken vier en vijf worden de volgende vragen beantwoord: Hoe hielden die organisaties stand, mede gezien de toenemende bemoeienis van de Hollandse graven en latere overheden? En welke juridische posities hadden de instellingen en de gerechtigden? *Hoofdstuk vier* werpt licht op de problematiek van de (gebruiks)rechten op de grond. Centraal staan de externe conflicten die bepalend waren voor het al dan niet voortbestaan van de marken, feitelijk het *bestaansrecht*. Maar over welke gronden

¹³ In dit verband verwijs ik naar het lange voortbestaan van de Gooise marke en de overeenkomst met vooral de Engelse situatie: aldaar bleven de commons ook tot ver na de middeleeuwen bestaan.

ging het eigenlijk? *Hoofdstuk vijf* handelt over de geografische afbakening van de tot de marken behorende gronden na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief. Met dien verstande dat louter zaken worden behandeld die betrekking hadden en effect sorteerden op de Gooise marken, de gemene gronden, de bossen en de gerechtigden, bijvoorbeeld verlies of winst van grond. Het betreft geen nederzettingsgeschiedenis van de streek of studie naar de wording van de afzonderlijke dorpen en de stad. Wel zal het geografisch kader van zowel het Nardinclant als het Gooiland worden aangegeven.

Tot slot is het van belang om na te gaan hoe het de marken en de markegenoten na de uitvaardiging van de vierde schaarbrief verging. In *hoofdstuk zes* wordt dieper ingegaan op gebeurtenissen die rechtstreeks verwijzen naar de middeleeuwse periode of met terugwerkende kracht inzicht geven in de middeleeuwse verhoudingen. Een proces aan het begin van de achttiende eeuw tussen de rijke pendelaar Hinlopen († 1721) en de erfgooiers leidde tot het in kaart brengen van de gemene gronden, alsmede tot het vervaardigen van een namenlijst van erfgooiers; de perikelen in de negentiende eeuw over wel of niet verdelen van markegronden lieten licht schijnen op de toentertijd in veler ogen onduidelijke gebruiksrechten van de erfgooiers; en met de totstandkoming van de Erfgooierswet in 1912 werden ‘middeleeuwse’ deels gewoonterechtelijke gebruiken wettelijk bepaald en vastgelegd.

Uitgangspunten

Het historisch onderzoek naar marken

Over de herkomst en aard van de marken is lang en breed gediscussieerd. De vraag wanneer marken opkwamen is veelal beantwoord met verwijzingen naar de eerste schriftelijke bronnen waarin zij voorkwamen. In sommige visies zijn marken zeer oud en gaan zij terug tot lang vervlogen tijden. Ludwig von Maurer (1790-1872) en Numa Denis Fustel de Coulanges (1830-1889) publiceerden studies waarin het tegengestelde werd beweerd: de Duitser meende dat marken teruggaan tot Frankische en zelfs Germaanse tijden¹⁴, de Fransman wilde daarvan niets weten. Weliswaar was er in de vroege Middeleeuwen een zeker gebruiksrecht op de gemene gronden aan te wijzen, maar marken als zodanig kwamen niet voor. Voor Frankrijk maakte hij enigszins een uitzondering door te stellen dat de marken voortsporen uit de domeinen of de villa's.¹⁵

Daarna volgden nog veel studies die gewijd waren aan de marken. Vooral rechtshistorici hielden zich ermee bezig. Toen in de negentiende eeuw op grote schaal werd overgegaan tot opdeling en zelfs onteigening van de marken, was het belangrijk om na te gaan hoe op dat moment gebruiksrechten zich verhielden tot eigendomsrechten, en dat vergde feitelijk gedegen historisch onderzoek. Ook de geschiedenis van de Nederlandse marken kreeg vanaf die tijd de nodige aandacht.¹⁶ Rechtshistorici maakten bijvoorbeeld onderscheid tussen vrije marken en grondheerlijke marken. In het eerste geval waren de gemene gronden collectief eigendom van de gezamenlijke burenen of markegenoten; zij konden dus vrij beschikken over die gronden en waren in feite en naar onze huidige maatstaven eigenaren. Deze vorm werd ook een eigen marke genoemd. Scheiding of deling van de grond was niet mogelijk zonder de instemming van alle burenen of markegenoten. Later volstond een quorum.¹⁷ In het tweede geval behoorden de gemene gronden aan een grootgrondbezitter met grondheerlijke macht over de boeren die op zijn grond waren gevestigd. De boeren hadden dan een collectief gebruiksrecht, maar waren geen eigenaren en vormden daarom gezamenlijk een grondheerlijke marke; de hofbezitter of grondheer bleef de eigenaar en stond de gerechtigden het gebruik toe. Vaak moest aan de grondheer een bedrag betaald worden ter erkenning van zijn gezag of simpelweg vanwege zijn inkomsten.¹⁸ Sommige landsheren konden tege-

¹⁴ Von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadtverfassung; Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*.

¹⁵ Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes de histoire*.

¹⁶ Zie Demoed, *Mandegoed, schandegoed* en De Moor e.a., *The management of common land*. Deze recente bundel bevat overzichtstudies met betrekking tot commons in heel West-Europa.

¹⁷ Monté Verloren & spruit, *Hoofdlijnen*, 77.

¹⁸ *Ibidem*, 78, 79. Er bestonden ook mengvormen: eigenaren en gebruikers of niet-eigenaren in een marke. De boerderijen waren dan deels eigendom van de bewoners, deels van boereneigenaren die meer dan een hoeve bezaten. De hoeven die zij zelf niet verbouwden, werden dan verpacht. Vgl. Enklaar, *Gemengde marken*, 71-78. De typologie die veelal wordt gebruikt is de volgende: er waren vrije, grondheerlijke en gemengde marken. Ik laat de terminologische haarkloverij voor wat zij is, omdat het niet of nauwelijks inzicht verschaft in de organisaties

lijk grondheren zijn, in de zin dat zij op domeinen binnen hun landsheerlijke territorium ook grondheerlijke rechten bezaten.

Volgens Slicher van Bath ontstonden 'marken' of organisaties gericht op de uitoefening van collectieve gebruiksrechten op de grond, pas in de late twaalfde, begin dertiende eeuw.¹⁹ In zijn omvangrijke studie naar de geschiedenis van het platteland en Overijssel behandelde hij de rechtsvormen van het grondgebruik in de middeleeuwen. De marke was een rechtsvorm die ontstond nadat de gebruikers van de gemene gronden in aantal toenamen: 'Maar terwijl het gebruik van de gemene gronden oorspronkelijk vrij was, daar de agrarische bevolking weinig talrijk was en zeer verspreid woonde, trad hierin op den duur verandering in. De oorspronkelijke gebruikers sloten zich aaneen om hun gebruiks- en soms ook eigendomsrechten te beschermen met uitsluiting van de niet-gerechtigden. Deze uitsluiting houdt dus in, dat de behoefte aan het gebruik van gemene gronden groter is geworden, zo groot dat de oorspronkelijke gebruikers zich van een monopoliepositie verzekerden'.²⁰ Opmerkelijk is dat Slicher van Bath meende dat het gebruik van gemene gronden oorspronkelijk vrij was (en hij verkondigde impliciet dat de meeste marken aanvankelijk vrije marken waren geweest), maar hij speculeerde niet over de vraag hoe ver in het verleden dat 'oorspronkelijk' dan zou teruggaan.²¹

Slicher van Bath herhaalde deze stellingen in een jongere studie, handelend over de Veluwe.²² Nu wijst hij echter op een lacune: de onderzoekers die zich met marken bezighielden hadden alleen oog voor de terminologie en geen belangstelling voor de functie van marken. Te veel aandacht ging uit naar het institutionele element en te weinig naar het economische aspect. Een belangrijker onderdeel van zijn betoog was: 'Het probleem of de boeren eigendoms- dan wel gebruiksrechten op de markegronden konden laten gelden, was vooral in de negentiende eeuw ten tijde van de markeverdelingen urgent, maar dit vraagstuk was vóór 1800 veel minder belangrijk. Het betekende toen alleen of de boeren al dan niet een zekere recognitie moesten betalen'.²³ Hij wees verder op het wezenlijke belang van de gemene gronden: zonder gebruik van ongecultiveerde grond kon geen boerenbedrijf worden gevoerd. Grootgrondbezitters hadden er dan ook geen belang bij dit gebruik aan de boeren te ontzeggen, want dat zou betekenen dat die hun pachten en leveringen in natura niet meer konden opbrengen.

Slicher van Bath zag dus niet veel in de zogenoemde hofmarke-theorie²⁴: uit de hof met de daaromheen en inwonende horigen zou op den duur de marke met de markegenoten zijn ontstaan (en iedere marke zou oorspronkelijk één hof zijn geweest). De hoven zouden namelijk grote verschillen hebben gekend. Slechts een klein deel zou echte bipartite hof functies hebben uitgeoefend.²⁵ De meeste hoven fungeerden alleen als beheerscentrum. Ook hier doet het probleem zich voor dat de zaken louter rechtshistorisch benaderd werden en dat niemand zich afvroeg waar hoven en marken toe dienden, aldus Slicher. In zijn visie ontstonden de marken ten gevolge van in toenemende mate beperkte beschikbaarheid van goederen die oorspronkelijk geen economische waarde hadden. Door de toename van het gebruik en het dreigende verlies van gemene gronden verenigden de boeren zich in markegenootschappen. In dezelfde tijd raakten de hoven in verval.²⁶ Slicher van

zelf. Zie J. Buis, *Historia Forestis*, 229-231, 245-273; Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 95. Heringa ruimde in Drenthe geen plaats in voor een marke. Hij beschouwde een markeorganisatie als een rudiment van de buurschap, sterker, het woord marke was geïmporteerd, en sloeg op het territoir waarin de verschillende buurschappen lagen; die buurschappen regelden zelf het gebruik en behoud van gemene gronden en de es. Toch stelde hij ook dat er lieden waren die rechten hadden in de marke, als eigenerfde ge-waardeelde boeren en dus als markegenoten. Hij noemde deze lieden vreemd genoeg geen burenen. Dat lijkt me niet juist. Het ging feitelijk om markegenoten die ook buur waren, woonachtig in verschillende nederzettingen. Precies wat in Gooiland het geval was, maar dan zonder collectieve rechten op de eng (behalve de stoppelgang). Heringa, *De buurschap en haar marke*, VIII, 8, 21, 22, 97, 101.

¹⁹ Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, 21-25.

²⁰ Ibidem, 22. Zie Slicher van Bath, *Mensch en land* I, 89-92, 128-147.

²¹ Heringa beweerde dat de markeorganisaties net zo oud waren als de nederzettingen. Hij ging er vanuit dat met de opkomst van de nederzetting ook de gebruiksrechten op de gemene grond van iedere inwoner werden geregeld. Heringa, *De buurschap en haar marke*, 101-102. De Monté Verloren en Spruit sloten een oudere datering niet uit: 'Over de oorsprong van marken wordt getwist. Het is echter niet ondenkbaar, dat zij in Germaanse tijd zijn gevormd doordat bepaalde geslachten een groot complex grond in eigendom hadden, wier leden tezamen voor bebouwing zorg droegen'. De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdllijnen*, 73.

²² Slicher van Bath, 'Studiën'.

²³ Ibidem, 50.

²⁴ Vooral verspreid door Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*.

²⁵ Zie Rösener, 'Zur Struktur und Entwicklung', 173-207.

²⁶ Slicher van Bath, 'Studiën' 66-68.

Bath bezag deze twee fenomenen, verval en opkomst, dus geheel los van elkaar of, anders gezegd, situeerde ze in de tijd na elkaar.²⁷

Naar mijn opvatting is er eerder sprake van continuïteit tussen hoven en marken, maar die ligt in de gebruiksrechten op de grond en niet in de organisatie van de gebruiksgerechtigden. Juist de desintegratie van domaniale structuren lag ten grondslag aan de wording of transformatie van marken tot zelfstandige organisaties. De grote verschillen in het tempo waarin en de wijze waarop dat gebeurde, resulteerden in verschillende vormen van markeorganisatie.

De oorsprong van de Gooise marken

In dit proefschrift wordt het standpunt ingenomen dat de Gooise marken evolueerden uit de Eltense hof Nardinclant. In dat opzicht sluit ik mij dus aan bij de hofmarke-theorie.²⁸ Het uitgangspunt is dan dat Nardinclant oorspronkelijk een vronnhof/domein of *curtis* was, die aan het einde van de dertiende eeuw in zijn geheel in erfpacht is overgedragen aan de graaf van Holland. Tot deze *curtis* behoorden ook uitgestrekte ‘woeste’ gronden, op het gebruik waarvan de boeren van Nardinclant, eerst als Eltense hofhorigen en later als Hollandse onderdanen, zekere aanspraken deden gelden. De historische ontwikkeling van die aanspraken staat in dit proefschrift centraal.

In welke vorm de *curtis* Nardinclant in de dertiende eeuw nog functioneerde, onttrekt zich aan mijn waarneming, maar de pertinentieformule in de overdrachtsoorkonde van 1280 spreekt van ‘keurmedigen’, hetgeen erop wijst dat er toen nog horigen waren – of wellicht zelfs dat de meeste Gooise boeren horig waren. Helemaal in het duister blijft of in de Eltense periode al speciale regels bestonden voor de uitbating van de gemeen gebruikte woeste gronden. Ook gedurende de veertiende eeuw is nog geen vaste en (h)echte markeorganisatie die zich richtte op de weide- en heidegronden en venen zichtbaar. Met de opkomst van de stad Naarden werd de noodzaak tot zo’n organisatie echter steeds groter; vandaar dat aan de rol van Naarden in de markevorming de nodige aandacht is besteed. Hoe dit ook zij, kort na 1400 verschenen de eerste geschreven reglementen die met de weide- en heidegronden en venen te maken hadden (of met het gemengde boerenbedrijf en de schapenhouderij): de *schaarbrieven* (1404, 1442, 1455). In 1364 was er al een bosbrief uitgevaardigd, gevolgd door een tweede en derde in respectievelijk 1421 en 1437. Deze documenten reflecteren evident veel eerder mondeling gemaakte en voortdurende herhaalde afspraken. Derhalve bieden ze vermoedelijk enig zicht op de wijze waarop de zaken onder het Eltense regime waren geregeld. Hier zie ik dus eerder continuïteit dan radicale verandering.

Het is dus goed om op deze plaats te herhalen dat er in Gooiland twee marken bestonden. De bosmarke speelde na de zestiende eeuw geen rol meer. Daarom wordt in hoofdstuk zes louter op de marke die gericht was op de weide- en heidegronden ingegaan: de erfgooiersorganisatie. Daarnaast wordt uitgegaan van een groeiend erfgooierschap ofwel de verschuiving van zakelijke rechten op de grond naar overerfbare rechten op de persoon. Tegelijkertijd ga ik uit van een toenemende invloed van de gemeenten en gemeentelijke bestuurders in de erfgooiersorganisatie, maar dat betekent niet dat zij de rechthebbenden waren: de bestuurders vertegenwoordigden de erfgooiers, en die erfgooiers kwamen periodiek in vergadering bijeen en stemden over zaken die hun marke aangingen.

Marke of meent?

Dat brengt een terminologisch probleem naar voren: marke of meent? Beide termen kunnen zowel slaan op gemeenschappelijk gebruikte (woeste) gronden als op organisaties van gebruiksgerechtigden. Hoppenbrouwers stelde voor om, wat de tweede betekenis betreft, gemakshalve het volgende onderscheid te maken. De term *marken* wordt gereserveerd voor gebruikersorganisaties die separaat opereerden van lokale overheden; waar lokale overheden ook het beheer van gemene gronden tot hun dagelijkse taken re-

²⁷ Vgl. Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 95: ‘But the dissolution of the classical manorial system of course did not put an end to aristocratic and religious landownership of large-scale holdings, nor did it preclude the existence of marks and meenten that were entirely dependent on landed estates’.

²⁸ Slicher van Bath, *Mensch en land*, 89-92.

kenden spreken we van *meenten*.²⁹ Op basis van dit onderscheid werd de erfgooiersorganisatie door hem als meent getypeerd.

Er mag niet voorbij worden gegaan aan het gegeven dat marken onder die naam vooral in Overijssel en Gelderland voorkwamen, waar ze inderdaad min of meer los stonden van het lokale openbare bestuur. Buiten die gewesten was de algemene benaming voor gemene gronden en de organisaties van gerechtigden (*gemeenten* of letterlijk gemeenschappen). Er waren echter ook gevallen waaraan geen specifieke naam was verbonden omdat er geen specifieke organisatie bestond. Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat het onderscheid tussen marken en meenten een simplificatie is, want in regio's waarin markegenootschappen domineerden, vervloeiden de markebesturen op een gegeven moment met de dorpsbesturen, vooral omdat de reglementen ook bepalingen bevatten die niets te maken hadden met de gemene gronden.³⁰

Uiteraard speelt terminologie ook een rol bij de benaming van de erfgooiersorganisatie. De eerste aanduiding van een georganiseerde groep Gooiers, mogelijk agrariërs, was 'de goeden luden'. Niet veel later raakten zij bekend als de 'waarschap' of 'gemene waarschap', de verzamelde rechthebbenden of *gewaarden* op de gemene gronden. Ik gebruik afwisselend de termen Gooiers, Gooise boeren, Gooise markegenoten en erfgooiers. Hoewel die laatste duiding pas rond 1700 werd geïntroduceerd, is het na verschijning van de vijftiende eeuwse schaarbrieven (1404-1442-1455) billijk om al over erfgooiers te spreken, omdat toen impliciet werd vastgelegd dat het recht op het gebruik van gemene gronden in het Gooi overgaat van vader op zoon. Ook ten aanzien van de benaming van de organisaties hanteer ik diverse termen: Stad en Lande (van Gooiland), de Gooise marken – te onderscheiden in een agrarische belangenorganisatie en de bosmarke, erfgooiersorganisatie, de Vergadering en de Vereniging (sinds 1912). Het collectief 'noemt zichzelf' vanaf circa 1650 Stad en Lande van Gooiland.

Mijn inziens zijn de collectieve arrangementen echter al vanaf 1364 en 1404 te kwalificeren als marken en niet als meenten. Er was namelijk sedertdien sprake van afzonderlijke organisaties waarvan het bestuur weliswaar nauwe banden onderhield met de dorpsbesturen (alsmede met de stad Naarden), maar ze vloeiden nimmer samen. Dat er in de negentiende eeuw over dit punt discussie ontstond, is een andere zaak. Het bestuur van de erfgooiersorganisatie bestond uit afgevaardigden van de Gooise dorpen en stad, maar deze vertegenwoordigden de verzamelde erfgooiers en administreerden hun besluiten in resolutieboeken. Het is wel waarschijnlijk dat in 1404 verschillende meenten samenvloeiden in een agrarisch genootschap.

Ten aanzien van de herkomst, aard en benaming van marken in het algemeen en de Gooise marken in het bijzonder, daarom het volgende: Zonder de vele historici tekort te doen die zich met marken of commons bezighielden en bezighouden, dient te worden gezegd dat een precieze omschrijving van een markeorganisatie niet is te geven; de variatie in typen is groot en geen marke lijkt geheel op een andere marke. Dat is goed te verklaren: elke organisatie opereert binnen een eigen specifiek krachtenveld. Er bestaan veel overeenkomsten, maar die werden minder nadrukkelijk behandeld dan de ogenschijnlijke verschillen. Die verschillen berusten voornamelijk op uiterlijkheden of uitzonderingen die tot regel werden gemaakt, terwijl de fundamentele van marken doorgaans dezelfde zijn: een bepaalde groep boeren binnen een begrensd gebied die zich op basis van gebruiksrechten op de gemene gronden organiseerden in een vergadering of vereniging en afspraken maakten over het gebruik en behoud & beheer van en over de toegang tot die gronden.³¹

Gemene gronden en hun gebruik in Nardinclant / Gooiland

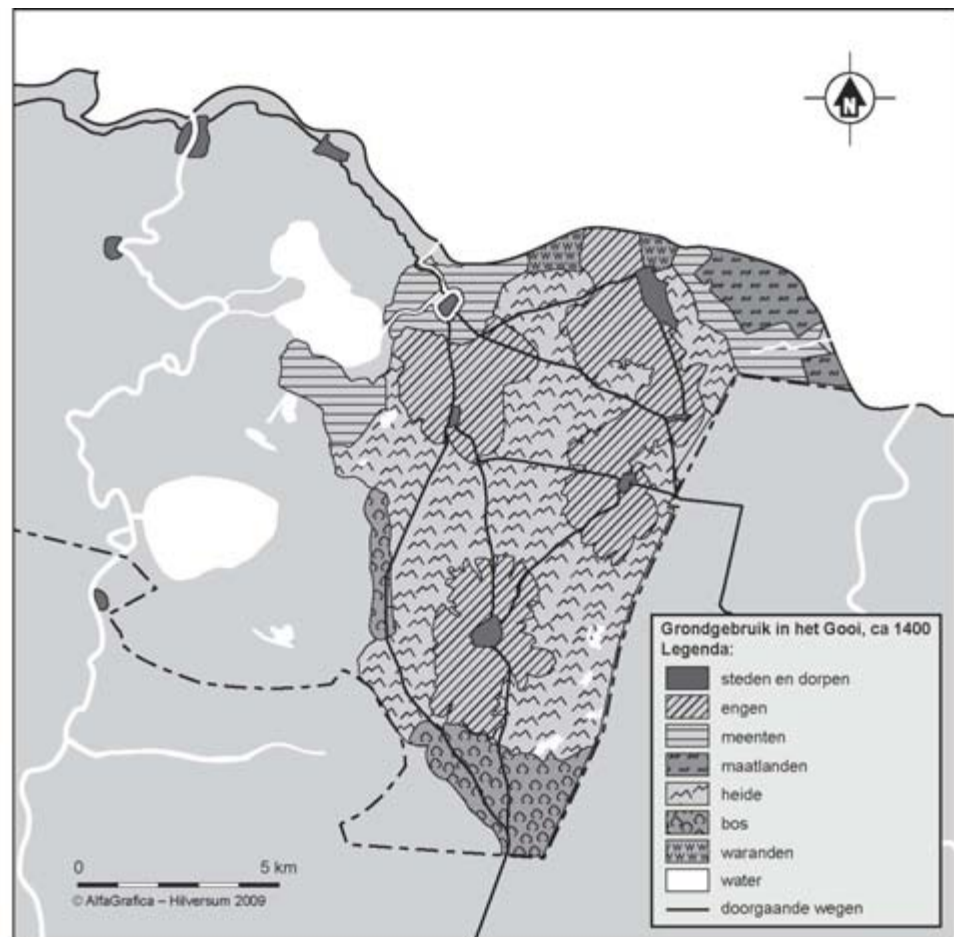
De suggestie van ordeloze 'woestheid' die de term 'gemene gronden' gemakkelijk oproept, is geheel onjuist. Er waren niet in cultuur gebrachte, collectief gebruikte gronden in soorten en maten, en de gebruiksrechten daarop waren aan die veelsoortigheid aangepast. Naast bossen en heidevelden onderscheidde men (moerassige) venen, maat- of hooilanden, (niet ingezaaide) weilanden en (open) jachtpercelen of waranden. De heiden dienden voornamelijk voor de schapenteelt, maar er werden ook plaggen gestoken

²⁹ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 92.

³⁰ Ibidem, 92-93.

³¹ Heringa: 'Alle marken lijken hetzelfde, maar zijn bij nadere beschouwing toch steeds anders'. Heringa, *De buurschap en haar marke*.

die gebruikt werden voor de mestbereiding. Op de weidegronden kon het vee grazen en uit de bossen werd hout gehaald. Ook konden de varkens daar 'eikelen' of akeren. De venen leverden turf, op de waranden werd op konijnen en hazen gejaagd en op niet nader gespecificeerde woeste gronden werden plaggen gestoken en sprokkelhout verzameld. De Gooise maatlanden, waarvan hooi werd gewonnen, behoorden oorspronkelijk wel tot de gemene gronden, maar werden in een vrij vroeg stadium verdeeld onder de gerechtigde boeren. Uit jongere bronnen blijkt dat zij simpelweg als eigenaren werden beschouwd. Ze betaalden daarvoor eerst een tijsn aan Elten en later aan de graaf van Holland. Er waren ook eigenaren of pachters van Gooise maatlanden die tijsnen betaalden aan het Utrechtse kapittel van Sint-Jan. Het Gooiersbos stond onder toezicht van een Eltense dienstman en mocht worden gebruikt door boeren die koptienden betaalden.

Voor de akkerbouw en veeveelt waren gemene gronden en bossen noodzakelijk, sterker, zonder dergelijke gronden kon er geen succesvol agrarisch bedrijf worden gevoerd. Via de instandhouding van voldoende gemene gronden kon enerzijds cultuurland benut worden, anderzijds voldoende vee worden geweid, om niet alleen dierlijke producten maar ook mest te genereren. Die mest werd weer gebruikt op het cultuurland. Dat gold waarschijnlijk toen ook al voor de mest van schapen die vermengd werd met heideplaggen (schaapskooimest).³²

Evenmin als de maatlanden maakten de *engen* of akkers onderdeel uit van de Gooise gemene gronden. Ze werden wel korte perioden beschikbaar gesteld voor collectief gebruik. Op de enges liet men na de oogst rundvee grazen (*stoppelgang*). Dat kwam ook ten goede aan de bemesting. Op de maatlanden mochten na de hooibouw eveneens koeien grazen, maar alleen die van de eigenaars of pachters. Uit jongere bronnen blijkt ook dat Stad en Lande geen zeggenschap had over die maatlanden.³³

³² Moorman van Kappen, 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', 12.

³³ Vgl. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 51-52. Enklaar stelt dat niet is vast te stellen of de maatlanden ooit van de gemene gronden zijn afgescheiden. De graaf van Holland was eigenaar van de maatlanden op basis van zijn soeverein recht; het stroomregaal of recht op de aanwassen.

In zekere zin zijn de Gooise engen goed te vergelijken met streken met open bouwlanden die elders in Europa voorkwamen, zoals in Drenthe (*essen*), maar bijvoorbeeld ook in Engeland (*open-fields*). Rond nederzettingen ontstonden grote open, slechts in hun geheel ontuinde complexen waar al het bouwland van de nederzetting bij elkaar lag. Dergelijke akkercomplexen werden gekenmerkt door een klein verkavelingspatroon, gemengd grondbezit (de strookvormige percelen van de verschillende boeren liggen verspreid over de eng, ook wel versnippering genoemd) en deels individueel en deels collectief gebruik van de grond.³⁴ Thirsk hanteerde daarom de term *common field*, omdat er weliswaar sprake was van privaat en tevens particulier grondbezit op *open fields* maar daarnaast waren deze onderworpen aan welbepaalde collectieve regels ten aanzien van wat er werd verbouwd (*Flurzwang* in het Duits) en van vormen van beweiding tussen de periode van oogst en het opkomen van nieuw gewas.³⁵ Vanwege de verwarring die de term 'field' gemakkelijk oproept, spreken anderen liever van *common arable*.³⁶

Het moet duidelijk zijn dat de Gooise marke-organisaties zich niet uitstrekten over eventuele collectieve gebruiksregimes op de engen. De Gooise schaar- en bosbrieven hadden uitsluitend betrekking op de niet in cultuur gebrachte gemene gronden daarbuiten. Er werd in bepaald door wie en op welke wijze die gronden gebruikt mochten worden. De zogenoemde *eigenerfde* boeren, de boeren in het bezit van bouwland op de eng, trokken de meeste voordelen van de gemene gronden. Zij beschikten op basis van hun landbezit over oude en sterke gebruiksrechten op de inculte gronden; anders gezegd, ze waren *gewaard* of gerechtigd in de marke. In deze marken was dus géén plaats voor *ongewaarde* markegenoten; alleen gewaarde boeren waren markegenoten (en later erfgooiers). In theorie was iedereen gelijk, maar in de praktijk bestonden verschillen omdat niet iedere eigenerfde boer gebruik *kon* maken van zijn rechten.

Overigens werd dat recht in Gooise bronnen, liever dan met 'gewaard zijn' of 'waardelen' aangeduid met het bezit van *veldslag*. Het betekent dat de eigenerfde boeren in principe het recht hadden om 'veld' (de open gronden en waarschijnlijk ook de bossen, maar daar golden nog andere restricties) te 'slaan' of te ontginnen. In de praktijk lag de veldslag aan de basis van elke vorm van collectief gebruik van gemene gronden, zoals het 'scharen' of weiden van vee (ook aangeduid als de uitoefening van *schaarrecht*) of het kappen van hout in het bos. Er waren echter óók veldslaggerechtigden die geen gebruik maakten van hun schaarrecht, bijvoorbeeld omdat ze geen koeien of paarden hadden of, en dat is van belang, genoodzaakt waren om een niet agrarisch beroep uit te oefenen (als bijvoorbeeld de oudste broer de boerderij en het land op de eng van de vader erfde). Vooral de vraag, of schaarrechten wel of niet werden benut, werkte op den duur sterk onderscheidend: toen de term 'erfgooiers' die van veldslaggerechtigde eigenerfden had verdrongen, werd er meteen verschil gemaakt tussen *scharrende* en *niet-scharrende erfgooiers*.

Nu bestond het collectieve gebruiksrecht op de gemene gronden uit meer dan alleen het scharen van vee en houthakken. Daarnaast kan men denken aan het steken van turf, het hoeden van schapen, rapen van strooisel, verzamelen van paddestoelen, enzovoort. Allengs raakten deze voordelen op de achtergrond, waardoor niet-scharrende erfgooiers ten slotte maar op één manier voordeel van hun gerechtigdheid konden trekken, namelijk bij de uitverkoop van de gemene gronden en liquidatie van de markeorganisatie.

³⁴ Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 608, 624. Vgl. Dodgson, *The origin of British field system*, 83-107.

³⁵ Thirsk, 'The Common Fields', 3-25. Een ideaal common field voldeed aan vier kenmerken: 1) gemengd grondbezit, 2) gemeenschappelijk gebruikt cultuurland (na de oogst, voor het inzaaien), 3) gemeenschappelijk gebruik van woeste of gemene gronden en 4) een institutie, of orgaan dat op het beheer toezag. Dat collectief gebruik, bijvoorbeeld beweiding, ontwikkelde zich vanuit het individuele gebruik. Door bevolkingstoename en derhalve meer verdelingen van erfgoed was een kleinschalig en sterk verspreid grondbezit ontstaan. Daardoor was het voor een individu moeilijker zich staande te houden. Wanneer men daar de voortschrijdende ontginningen en een toename van het aantal grazers bij optelt, dan is de som als volgt: de boeren werden gedwongen om braakliggende akkers open te stellen voor beweiding, de woeste gronden te beschermen tegen en af te sluiten voor derden en het gebruik alsmede de bestemming van de opbrengsten daarvan collectief te gaan regelen.

³⁶ De Moor e.a., 'Introduction', 18. Vgl. Bieleman, *Boeren in Nederland*, 97-98. Wordt ook esbeweiding genoemd.

Sociaal-economische schets: Gooiland 968-1568

Een globaal beeld van de sociaal-economische toestand van Gooiland in de periode 968 tot 1568 is alleen met de nodige voorzichtigheid te geven (immers het gaat hier over een periode van zeshonderd jaar). De bronnen en gegevens voor de periode 968-1280 zijn bijzonder schaars. Het is vrijwel onmogelijk iets zinnigs of tastbaars te zeggen over bijvoorbeeld de bezitsverhoudingen, behalve dat Nardinclant als leengoed van Wichman van Hamaland aan het stift Elten was geschonken (968) en het stift dat leengoed tot 1280 behield. De kerken van Laren en Naarden hadden grondbezit, maar ook daarover is weinig bekend. Een bericht uit 1180 verhaalt over een conflict tussen het Utrechtse kapittel van Sint-Jan en Elten over de investituur van de kerk van Naarden. De oplossing werd gevonden in het om beurten benoemen van de pastoor van die kerk.³⁷ Zeker is dat de Van Amstels voet aan de Gooise grond kregen en zowel de bisschop van Utrecht dienden – als zijn ministerialen – als (vermoedelijk) de abdis van Elten als meiers of rentmeesters van haar domein Nardinclant. De Gooiers waren tussen 968 en 1280 op verschillende wijze horig aan het stift en voorzagen in hun bestaan via landbouw en kleinschalige kustvisserij.

Tussen 1280 en 1404 vloeien de bronnen wat rijkelijker, en ze laten iets meer toe als het gaat om de bepaling van sociaal-economische verhoudingen. Zo kwam in het gebied een nieuwe stad Naarden tot ontwikkeling (1350-1355) met alle gevolgen vandien: een toename van het aantal koop- en ambachtslieden en poorters, de opkomst en vestiging van gilden, bedrijven en winkels en de wisselwerking tussen de stedelijke- en de rurale economie. Ook daarover is echter weinig bekend. Vóór de nieuwbouw werd in 1342 uitgebreid verhaald over de visstapel, de haven en de visserijactiviteiten van de Oud-Naarders³⁸, maar over de stad Oud-Naarden weten we alweer niet veel.³⁹ De nieuwe stad Naarden kende in ieder geval een afwisselend florerende en tanende lakennijverheid. Op het platteland werd de wol geproduceerd en bewerkt, terwijl het lakenweven, de handel en de distributie natuurlijk in de stad plaatsvonden.⁴⁰

Na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief aan het begin van de vijftiende eeuw zal er niet heel veel zijn veranderd. Hoewel Gooiland sinds 1280 tot het graafschap Holland behoorde, ligt het niet voor de hand ontwikkelingen die elders in het graafschap plaatsvonden automatisch in de streek te ontwaren.⁴¹ De stad Naarden kende weliswaar aan het eind van de veertiende eeuw een uitbreiding van haar stadsvrijheid, maar zou daarna niet of nauwelijks groeien.⁴² De Hollandse boeren in de veengebieden gingen zich meer toeleggen op de rundveehouderij, meestal in combinatie met hooibouw of haver-teelt, die geen al te hoge eisen stelde aan de kwaliteit van de bodem of wat erop groeide. Hierdoor nam de arbeidsbehoefte in de landbouw per saldo af en werd de arbeidsvraag ongelijker over het jaar verdeeld dan op de traditioneel gemengde boerenbedrijven.⁴³ In Gooiland overheerste dat traditioneel gemengde bedrijfstype. Sommigen hielden het bij akkerbouw of waren knecht, maar in het algemeen hadden de meeste Gooise boeren hun bouw- en grasland in eigendom of in pacht (gemiddelde verhouding 2:1). Ze beschikten over enkele koeien, varkens en soms een paard. In Laren en Hilversum waren veel schapenhouders en als gevolg daarvan herders te vinden. Sommige inwoners van Naarders en Huizen legden zich zoals gezegd toe op de visserij. Daarnaast

³⁷ OSU I nr. 492. Vgl. Palmboom, *Sint-Jan*, 262 en Dekker, *Kromme Rijngebied*, 300 n. 80.

³⁸ Van Mieris, *Groot Charterboek* II, 656: '[...] ende een Vismarckt van allen dien vissche, diemen landen sal in allen onsen landen van Hollandt, van Kennemerlandt, ende van Vrieslant, geleyt hebben in onsen stede van Naerden [...]'].

³⁹ De Naarders bleven beschikken over de visstapel. Twee rekeningen uit 1457 en 1459 geven veel informatie, bijvoorbeeld over de soorten gevangen vis, de herkomstplaatsen van de vissers en hoe het stapelrecht werd uitgeoefend. Het was aanvankelijk een behoorlijke 'afslag', want het ging om alle vis die in Holland, Kennemerland en West-Friesland aan land werd gebracht plus de vis die tussen Muider en Kampen gevangen werd. Ibelings ging uitgebreid in op deze visstapel en concludeerde dat het problematisch blijft om de precieze grenzen van het privilege te bepalen en of de verstapelde vis wel allemaal uit de Zuiderzee kwam (gezien de genoemde zoetwatervis). Ibelings, 'De middel-eeuwse visstapel te Naarden', 47-61.

⁴⁰ De Vrankrijker, *De historie van de vesting Naarden*, 36-40.

⁴¹ Zie Van Bavel en Van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy', 506: 'Economic and demographic developments in Holland during the period 1350-1500 were thus quite remarkable; it can be argued that structural transformation that occurred was a crucial stage in its development, leading to Hollands "golden age" in the seventeenth century'. Voor zover ik heb kunnen vaststellen, werden gegevens over Gooiland niet verwerkt.

⁴² Rutte, 'Groeit en krimpt', 29-55, m.n. 30, 33.

⁴³ Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland', 136-137.

is het goed mogelijk dat sommige boeren in de winter overschakelden op de visserij of zich aanboden in de haven van Naarden.

De schapenhouderij was inderdaad een belangrijke nering voor de Laarders en Hilversummers. De schapen leverden niet alleen mest, maar voorzagen ook de lakenwevers in Naarden van inlandse wol. Het Naarder laken werd vanaf de vijftiende eeuw geëxporteerd naar Noord-Duitsland en de Baltische staten. In een brief uit 1453 liet de Hanzestad Bremen aan de Hanzestad Lübeck bijvoorbeeld weten dat het Naarder laken wilde verhandelen.⁴⁴ Nog geen twintig jaar later was Naarden dé textielstad van Holland. Het overschaduwde zelfs Leiden. Maar door een oorlog met Utrecht (zie onder) kreeg het lakenbedrijf een flinke klap en nam Leiden de eerste positie weer over. Bovendien begonnen de *drapeniers* (wevers) ‘buitenlandse’ wol in te kopen, waardoor veel Gooise schapenhouders en herders hun inkomsten fors zagen slinken.

De turflanden zullen tegen het eind van de dertiende eeuw economisch gezien steeds interessanter zijn geworden, en niet alleen voor de Gooiers.⁴⁵ Met name lieden uit het Sticht raakten alsmar verder weg van hun ontginningsbasis, de oostelijke Vechtoever, en trokken allengs richting het Noorden ofwel Gooiland. De conflicten tussen Gooiers en inwoners van aangrenzende nederzettingen als Eemnes en Loosdrecht, waarop ik in hoofdstuk een en vijf uitgebreid terugkom, springen in het oog.

De Enquete en Informatie (1494 en 1514)

Tamelijk gedetailleerde gegevens over de toestand in het Gooi is te vinden in de *Enquete* van 1494 en de *Informatie* van 1514, twee enquêtes die de landsheer van Holland liet houden om de grondslag voor de belastingheffing te verbeteren. Vertegenwoordigers van de stad Naarden en de dorpen Huizen, Hilversum, Laren, Blaricum en Bussum werd gevraagd naar het aantal haardsteden, de oppervlakte van het land en welke bedrijvigheid er aanwezig was. De gegevens bieden de mogelijkheid om de aantallen inwoners en haardsteden (huizen) in Gooiland te bepalen; soms geven ze zicht op de oppervlakte en het gebruik van gronden.⁴⁶

Het ging om een herijking van de belastingaanslagen en de ondervraagde dorps- en stadsnotabelen hadden er weinig belang bij om de ‘waarheid’ te vertellen. In de inventarisatie van 1494 komen echter veel terechte ‘ach en wee’s’ voor, want na de dood van Karel de Stoute (1433-1477) was er op veel vlakken sprake van een sterke achteruitgang. Ook Gooiland raakte in een diepe crisis. In 1480 klonk er luid Naarder protest tegen een nieuwe bede met als gevolg dat er geen nieuw schepencollege kon worden benoemd. Net als Muiden was Naarden een jaar later vrijwel onbestuurbaar.⁴⁷ Na 1494 trok de economie weer wat aan en dat blijkt ook uit de enquête van 1514.⁴⁸ In het Gooise geval lijkt het zelfs op een herstel van de situatie ten tijde van het bewind van Karel de Stoute.

Huizen

In 1494 vertelden de vertegenwoordigers van Huizers dat ze tijdens het bewind van Karel de Stoute honderd haardsteden hadden. Inmiddels was dat aantal geslonken tot 74. Hun inkomsten vergaarden ze door landbouw op schrale zandgronden waarbij ze de ‘wilderheit’ gebruikten voor het laten grazen van hun beesten (vermoedelijk enige schapen en varkens en misschien paarden). Daarnaast bedreven ze veehouderij. Hun koeien graasden op een ‘gemeen weye’, die eveneens toebehoorde aan Naarden, Hilversum en Blaricum.⁴⁹ Dat was waarschijnlijk de Oostermeent. In 1494 waren Laren en Blaricum onder één schoutambacht geplaatst, en Bussum onder ‘één contribucie’ met Hilversum. Vandaar dat alleen verwezen werd naar Naarden, Hilversum en Blaricum.

⁴⁴ De Vrankrijker, *De historie van de vesting Naarden*, 37. Zie Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600*.

⁴⁵ Zie voor het belang van turf Cornelisse, *Energiemarkten en energiehandel in Holland*, 28-34.

⁴⁶ Van der Woude analyseerde de gegevens uit 1494 en 1514 voor het Noorderkwartier. Het aantal haardsteden kwam meestal overeen met de werkelijke situatie, maar ten aanzien van de communicanten lag dat anders. Om de totale bevolking in een stad of dorp te schatten kwam hij tot een vermeerdering van 34 % en 35 %, ervan uitgaand dat een 13 of 14-jarige ter communie ging.

⁴⁷ Glaudemans, ‘Om die wrake wille’, 150, 155.

⁴⁸ Hoppenbrouwers, ‘Van waterland tot stedenland’, 143.

⁴⁹ Fruin, *Enquete*, 117: ‘[...] dat zij by tijden Hertoge Karel hadden 100 haertsteden; ende nuertijt hebben zij mer [maar]74 haertsteden’ [...] Item angaende die neringe zeggen, dat zij hem generen met bouwen, eensdeels op santlandt, ende behelpen metter wilderheit, daer zij heur beesten up weyen, ende mit koeyen te houden, die te weyen up een gemeen weye, toebehoorende te zamen Naerden, Hilferssen, Blarichem ende hemluyden van Huysen voorsz., ende dat oock spinnen ende caerden alsoe wel mannen ende wyven’.

In 1514 gaf de schout van Huizen samen met een schepen en een klerk de volgende informatie: in Huizen stonden 120 haardsteden waarvan er veertig ‘luttel’ waren, ofwel klein van stuk. De bewoners daarvan brachten geen belasting op vanwege hun armoede. Die 120 haardsteden waren er trouwens tien jaar eerder ook al (1504). De oude en manke pastoor meldde dat er 500 communicanten waren die eveneens sedert tien jaar geen of nauwelijks veranderingen in hun situatie hadden ondervonden.⁵⁰

Ook in 1514 voorzagen de Huizers in hun bestaan door landbouw en het spinnen en kaarden van wol.⁵¹ Belangrijk is dat de Huizermaat 150 ‘suamaet’ (swatmaat, de breedte van een zeisslag) groot was. De Gooise zwad was een oppervlaktemaat van twaalf voet in de breedte en ongeveer 240 roeden in de lengte.⁵² Het betrof een maat voor het weiden grasland. De Huizers huurden hun suamaten per jaar tegen een vaste prijs of waren in staat ze te kopen. Alle zwaden werden gebruikt door Huizers, zowel als eigenaar als huurder (of pachter). 52 suamaten op de maatlanden waren in eigendom: dat maakt 35% eigenaren en 65% pachters.⁵³

Hilversum en Bussum

Hilversum gaf in 1514 negentig haardsteden op, waarvan er veertig ‘om goodswillen’ gingen en waarvan de bewoners dus aan de bedelstaf waren geraakt. Gezien het feit dat zij op ‘thooge’ woonden was er verbetering in de situatie gekomen (ten opzichte van tien jaar eerder). Hoog land betekende goed bouwland. Van de 560 communicanten waren er minstens tweehonderd broodarm.⁵⁴ De Hilversummers waren spitters en delvers, maar vooral herders en wolbewerkers. Ik beschouw het spitten als het steken van heideplaggen.⁵⁵ Vrijwel iedere Hilversummer spon en kaarde wol ‘als een wijf’. Zonder de lakenhandel in Naarden zouden ze allemaal aan de bedelstaf geraken; het kleine ‘geest teellants’ (de zandakker) bood geen alternatief voor andere inkomsten. De omvang van het ‘zaailand’ was 120 morgen. Daarnaast beschikten de Hilversummers over de helft van een meent die ze deelden met Huizen, Laren, Blaricum en Bussum. De andere helft was voor Naarden. Bovendien was er een heide van 1 mijl groot die eveneens gezamenlijk gebruikt werd door bovengenoemde dorpen en stad.⁵⁶ Een klein aantal Hilversummers hield koeien, namelijk 1/14 deel van het dorp.⁵⁷

In 1494 was de teller op 74 haardsteden blijven staan, waaronder drie of vier ‘vervallen zijn’, dus in slechte staat verkeerden. Onder Karel de Stoute stonden er honderd in het dorp. Ook toen sponnen mannen en vrouwen en hadden enkele Hilversummers paarden en koeien en wat zaailand. Weiland was er weinig.⁵⁸ Hiermee moet verdeeld weiland in individueel eigendom bedoeld zijn, gezien de in 1514 genoemde meent. Bovendien was hun nering bij lange niet wat die was geweest toen Karel de Stoute graaf van Holland was.

De plaats Bussum werd al in een vrij vroeg stadium onderverdeeld in Oud- en Bussum. Oud-Bussum werd op een gegeven moment ook Klein-Bussum genoemd.⁵⁹ Helaas

⁵⁰ Fruin, *Informacie*, 229: ‘[...] binnen den voors. dorpe zijn 120 haertsteden, daerof datter 40 es die luttel of niet met hemluyden geven, overmits heurluyder armoede; ende en zijn dese haertsteden binnen 10 jaeren niet gemeerdert of gemindert [...] dat de pastoer, die oudt ende manck es, hem geseyt heeft dat int dorp voors. zijn omtrent 500 communicanten, die oock de naeste 10 jaeren genouch in eenen state gebleven zijn’.

⁵¹ Kaarden is de wol ontdoen van vezels en de strengen evenwijdig leggen.

⁵² De Vrankrijker, *Nardinclant*, 85-86.

⁵³ Fruin, *Informacie*, 230: ‘Seggen voorts, dat Huyssen ende Huyssermaat behalven Buyssem ende Buyssermaat ende Buysserandrecht, groot 150 suamaet, ende gelt elcke suamaet jaerlix te huyeren, teen tandere, 2 Rh. Gl. Ende te coope den penninck 20; ende wordden alle de landen gebruyct by den inwoners van Hyussem zoe in eygen, zoe in huyere, ende hebben 52 suaem in eygen’. Ik denk niet dat de frase ‘Huyssen ende Huysseermaat’ op zowel het dorp als het maatland sloeg.

⁵⁴ Ibidem, 233: ‘[...] dat zy hebben omtrent 90 haertsteden, daerof de 40 gaen om goodswillen; ende zijn meer gemeerdert dan gemindert dese naeste 10 jaeren, ommadat zy wonen up thooge, ende bidden om goodswillen [...] datter zijn omtrent 560 communicanten, dearof de 200 wel gaen om goodswillen; ende zijn meer gemeerdert dan gemindert dese naeste 10 jaeren’.

⁵⁵ Het kan ook speten of rijgen zijn geweest ofwel een activiteit die hoorde bij de wol- of lakennijverheid.

⁵⁶ Fruin, *Informacie*, 234: ‘Seggen voorts, dat heurl. Kerspel groot es in zaylant omtrent 120 mergen, ende behoert hemluyden eygen, ende wort by hemluyden selve gebruyct [...] hierboven een gemeente tot weylant, darof de helft behoert tot Naerden, ende dander helft wort gebruyct bij heml., ende omtrent [ten volle] de dorpen van Huyssem, Laren, Blaricum ende Buyssem; ende hebben oock een heyde omtrent 1 mijle groot, die oock by die van Naerden ende de 5 dorpen van Goylant gemeen gebruyct wort [...]’.

⁵⁷ Ibidem, 234: ‘[...] dat zy hem generen meest mitten hant spitten, delven, ende meest mit wolle te spinnen ende te caerden, ende datter een man niet en es, hy en spint ende caerdt wolle als een wijf. Ende en hadde Naerden geen draperie, zy mosten omme broot gaen: zy hebben oock een luttel geest teellants, ende sommigen houden coyen, ende dat 1/14 deel van huerl. dorp.’

⁵⁸ Fruin, *Enquete*, 109: ‘[...] dat zij nuertijt hebben 74 haertsteden, daerof die 3 ofte 4 vervallen zijn, ende by tijden Hertoghe Karel waren aldaer 100 haertsteden [...] dat zij hem generen met spinnen, twelck die mannen alsoe wel doen als die vrouwen, ende ooc met paerden, met koeien te houden, ende met wat zaeylants te zayen, ende en hebben geen of luttel weylants [...]’.

⁵⁹ NHA 151.1. nr. 82: ‘Bussem en Oude Bussem’ en daarna ‘kleyne ende groete Bussem.’

werd het aantal haardsteden in 1494 niet vermeld, maar rond 1477 stonden er 22 of 23.⁶⁰ In 1514 waren in beide Bussums 36 haardsteden te vinden. Een derde deel was verarmd en alle huizen waren van ‘cleyner waerden’ (weinig waard). Het aantal communicanten was onbekend, omdat de Bussumers in Naarden kerkten. Het waren spinners, spitters, delvers en menners. Ook de hoeveelheid land bleef ongewis; maar dat hoge zandige land werd eveneens door Naarders gebruikt.⁶¹

Laren en Blaricum

Eind vijftiende eeuw telde Laren circa vijftig woningen, tien minder dan onder Karel de Stoute. De Laarders hielden zich bezig met de schapenhouderij maar ook met het bewerken van het eigen bouwland en dat van anderen (de ploeg was in eigen bezit). Veel mannen en vrouwen legden zich toe op het spinnen en het melken van (andermans) koeien. Het weiland waren ze vrijwel kwijt geraakt, bovendien was het bouwland overbelast. Daarom konden ze geen paardenploeg bekostigen ofwel de Laarders ploegden met de hand.⁶² Hieruit blijkt eveneens dat naast boerderij en landbezitters ook dagloners of knechten aanwezig waren die hielpen met het melken.

Laren had in het begin van de zestiende eeuw 65 haardsteden waarvan er tien door armoedige lieden werden bewoond. Er woonden ongeveer 325 communicanten. Ook die situatie verschilde niet met die van tien jaar her.⁶³ De Laarders kaarden, sponnen en spitten en ploegden. Ze beschikten niet over bouwland dat volgens het morgental belast werd; het betrof heide en dor land. Ze bebouwden nog een ander deel maar dat werd via de schepelindeling belast. Elke schepel was tachtig roeden lang en 2 roeden breed (280 m x 7 m), maar niet iedere schepel was even goed; ‘ende teen es beter dan tandere, daer nae heure kerven gereeckent werden, want elck lant staet up zijn prijs’.⁶⁴

Het dichtbij gelegen Blaricum viel in 1494 onder een schoutambacht met Laren. Er stonden 45 haardsteden en rond 1477 waren dat er twintig meer, dus vijf meer dan in Laren. Beide dorpen hadden veel te lijden gehad van oorlogsdreiging uit Utrecht, Montfoort, Woerden en zelfs Rotterdam en de afgedwongen afkopen (‘verdingen’). Dat had te maken met het feit dat beide dorpen aan of zelfs op de grens van Gooiland lagen.⁶⁵ In 1514 was Blaricum kleiner geworden: ongeveer veertig woningen, waarvan er tien ‘om broot’ gingen: die inwoners waren bedelaars. Ook in die tijd speelden oorlogshandelingen de ongeveer 250 Blaricummers parten. Hun nering bestond uit het spinnen en kaarden van wol en ‘wat bouwerie’.⁶⁶

Naarden

De stad Naarden had in 1477 vijfhonderd haardsteden en in 1494 ongeveer driehonderd. Sommige daarvan stonden leeg en die vielen dan ook buiten het belastbare. De poorters hielden zich al lange tijd bezig met de lakennijverheid. Onder Karel de Stoute mochten ze tachtig halve lakens per dag produceren in plaats van de twintig in 1494.⁶⁷

⁶⁰ Idem: ‘[...]... ende by tijden Hertoge Karel hadden omtrent 22 off 23’.

⁶¹ Fruin, *Informacie*, 235: ‘[...] dat zy hebben in de twee dorpen van Buyssem 36 haertsteden, daerof dat teen derdendeel arm es, ende zijn huysen van cleynder waerden’ [...] Aengaende de communicanten, seggen dat zy daerof niet en weten, alsoe zy te Naerden ter kercke behoeven [...] dat zy hem generen mit spinnen, spitten ende delven, ende de wagen te mennen. Seggen voorts, dat zy niet en weten hoeveel lants dat zy hebben, alsoet hooch sandich lant es [...] Ende de poorters van Naerden bryuckens oock [...]’. Onder het lemma Naarden komen de twee Bussums ook voor en in plaats van 36 meldde men ‘[...] omtrent 30 of 40 huysen [...]’.

⁶² Fruin, *Enqueste*, 106-107: ‘[...] dat die van Larem hebben alsnu omtrent 50 haertsteden [...] ende by tijden van Hertoge Karel hadden die van Larem omtrent 60 haertsteden [...] Item angaende die neringe zeggen, dat zij hem generen metter ploech, van hem zelven ende voor huer eygen landt, ende voor ander luyden, ende oock generen hem met spinnen metter wyle, alsoe wel die mannen als die vrouwen, ende oock met koeyen te melken; ende dat nutertijt veel snooder ende minder es dan zij was ten overlijden Hertoge Karel, midts dat zij alle heure weylant al meest quyt zijn ende haer boulandt zeer belast is, zoedat zij geen paerden noch paerdenplouch mogen altijd becostigen, omme heure bouwerie te doene; ende oock datse nutertijt niet en gecrijgen te spinnen’.

⁶³ Fruin, *Informacie*, 230: ‘[...] datter zijn in als 65 haertsteden, daerof datter wel 10 arm zijn; ende zijn genouch in eenen doene de naeste 10 jaeren herwaerts [...]’.

⁶⁴ Fruin, *Informacie*, 231: ‘[...] dat huer lant niet en leyt by der groote van den mergentaelen, maar es heye ende dorre lant [...]’.

⁶⁵ Fruin, *Enqueste*, 106-107: ‘[...] die van Blarichem 45 haertsteden; ende by tijden van Hertoge Karel [...] hadden 65 haertsteden’.

⁶⁶ Fruin, *Informacie*, 232: ‘[...] datter zijn omtrent 40 haertsteden, daerof datter 10 om broot gaen; ende zijn meer gemindert dan gemeerdert, omme der oorloge wille dier geweest zijn [...] datter zijn 250 communicanten [...] dat zy hem generen mit spinnen, kaerden ende wat bouwerie’.

⁶⁷ Fruin, *Enqueste*, 105: ‘[...] dat zij ten tijden van den overlijden van Hertoge Karel hadden omtrent 500 haertsteden, ende alsnu omtrent 300 haertsteden, van welcken upten dach van huysen wel ledich staen ende met hemluyden niet en contribuieren’ [Fruin twijfelde trouwens tussen wel of veel ledich staen]. Aengaende die neringhe zeggen, dat zij hem generen met drapereye, ende alijts geneert hebben, ende met een weinich veenlants, zonder meerdere neringe te hebben; ende dat zij ten overlijden van Hertoge Karel plagen te maecken alle dage 80 halve laeckens, ende nuertijt en mogen zij niet maecken dan 20 halve laeckens sdaechs’.

De stad en vooral de burgers hadden grote gevolgen ondervonden van oorlogen. Niet alleen leverde de strijd ellende, armoede en bezetting op, ook het leger van de Hollandse graaf dat nadien zijn intrek in de stad nam en daarvoor te weinig betaalde had aan de misère bijgedragen. Bovendien was de halve stad verbrand; dat verklaart de vermindering van het aantal woningen. Daarnaast waren enkele Naarders op zee van hun wol beroofd door Nieuwerkerkers (lieden uit Nieuwerkerk aan de IJssel).⁶⁸

Volgens de Naarders was die armoede in 1514 nog niet verdwenen. De stad telde weliswaar weer vijfhonderd haardsteden, maar daarvan werden er tweehonderd door arme en miserabele mensen bewoond. Het aantal communicanten varieerde; met die van de beide Bussums erbij van 1800 tot 2000 tot 2200. Daaronder bevonden zich veel lakenarbeiders. De voornaamste nering was inderdaad de lakenweverij, maar die industrie stond er niet best voor. Er was niet voldoende wol te verkrijgen en de wol die geleverd kon worden, was de helft duurder dan voorheen. Ook de olie voor het appreteren (het op glans brengen van het laken) was veel duurder geworden.⁶⁹

Daarna werd het er niet beter op. De ineenstorting van de lakenindustrie rond 1530 en de uitbreiding van de Engelse textielindustrie zorgden voor verminderde inkomsten en geduchte concurrentie. Het lakenbedrijf ging zowel in kwaliteit als in productie achteruit.⁷⁰ De verwoesting van de stad door Alva in 1572 legde de Naarder lakenindustrie trouwens geheel plat.

*De kohieren van de tiende penning (1543-1564)*⁷¹

Andere bronnen die 'harde' gegevens leveren over de sociaal-economische toestand in de vijf Gooise dorpen en de stad Naarden zijn de kohieren van de tiende penning. De gegevens hebben betrekking op de jaren 1543, 1544, 1553, 1556(57) en 1561. Het ging om nieuwe belastingen op onroerende goederen en renten. In de kohieren vinden we doorgaans de naam van de gebruiker van de grond of bewoner van een huis, de vermelding of de grond of het huis gehuurd werd of eigendom was, de oppervlakte van het land en het bedrag dat als belasting moest worden betaald (en op basis waarvan; de jaarlijks te betalen huur of bij eigendom de getaxeerde waarde).⁷² Ook de aard van de grond werd vermeld. In Gooiland noemde men het bouwland meestal 'geestlant' (hoge zandgronden), 'schierlant' (schraal land) en de hooi- en weilanden gras- of groenlant' (ook zwadland). Soms werd het bouwland in akkers opgegeven (Naarden).

Er kleven wel wat haken en ogen aan de interpretatie van deze gegevens.⁷³ Net als heden ten dage kon er door de belastingplichtigen informatie verzwegen of anders voorgesteld worden. Ook konden boeren een deel van hun grond (zowel bouw- als grasland) aan andere boeren verpachten, terwijl poorters uit Naarden hun grond zelf gebruikten en in feite als boeren door het leven gingen.⁷⁴ De stad heeft trouwens tot diep in de twintigste eeuw stadsboeren gekend.⁷⁵ De Naarder kohieren zijn de meest problematische; in

⁶⁸ Ibidem, 106: 'Seggen, dat zij tot dese armoede ende verminderinghe gecommen zijn, overmits dat zij ingenomen zijn geweest by die van Utrecht in den lesten oorloge van Utrecht, dat zij geheelijck ghepillieert [geplunderd, beroofd], ende huere burgeren gevangen ende dootgeslagen worden; ende dat zij daerenboven grooten overlast hebben van den Capiteynen ende knechten, die binnen der stede van Naerden ghelegen hebben naderhandt, van mijns genadigen Heren wegen, die hare goet benamen ende luttel betaelt hebben van huere costen; ende dat oock int jaer van '90 lestleden die voorsz. stede van Naerden verbrande bet dan die helft; ende overmits dat zij oock heben moeten betalen alle scatinghe ende ongelden van den voorgaenden oorloge, ende midts den dieren tijt ende andere verlies, ende verlies van wolle ende goeden die hem upter Zuyderzee benomen zijn gheweest by die van Nyeuwerkerck: soe sijn zij gecomen tot dese armoede'.

⁶⁹ Fruin, *Informacie*, 195: '[...] dat te Naerden zijn in als omtrent 500 haertsteden, daerof datter wel 200 arm zijn ende miserabel zijn [...] datter in als zijn, beyde de Bussem daerinne gereeckent, die mit Hilferssem gelden ende te Naerden ter kercke behoren, somtijts 1800, 2000 of 2200 communicanten [...] alsoe daer veel kemsters, spinsters, volders ende wevers zijn [...] dat de principale neringe daer Naerden by staet is drapery, die wel zo quaat es als dit oyt geweest es, omme dat die wolle de helft quaeder te gecrighen es dan die plach ende es oock wel de helft costelicker; desgelijcx de olye die zy tot de laickenen behouven'.

⁷⁰ Noordegraaf, 'The new draperies in the Northern Netherlands', 178.

⁷¹ De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland of de kohieren van de tiende penning bevinden zich in origineel in het Nationaal Archief: N1 – HaNa Staten van Holland voor 1572 (1252-1572), 3.01.03. Het Noordhollands archief in Haarlem beschikt echter over zeer goed leesbare kopieën die bovendien per plaats gerangschikt zijn. NHA Kopieëncollectie 151.1. Blaricum: nrs. 63, 64, 65, 66. Bussum: nrs. 81, 82, 83, 84. Hilversum: nrs. 162, 163, 164, 165, 166. Huizen: nrs. 182, 183, 184, 185. Laren: nrs. 215, 216, 217, 218, 219. Naarden, nrs. 257, 258, 259, 260, 261.

⁷² Bos-Rops, 'De tiende penning tussen Vecht en Eem', 190.

⁷³ Ibidem, 192: 'De inhoud van de kohieren kan namelijk, zelfs binnen een serie, nogal uiteenlopen. Niet als het gaat om de basisgegevens als naam, oppervlakte van de grond, taxatie en bedrag aan belasting [...] wel als het gaat om volgorde, indeling en met name uitvoerigheid'.

⁷⁴ Zie Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 86-87.

⁷⁵ Zie De Gooijer, 'Stadsboerderijen in de Vesting Naarden', 11-27.

tegenstelling tot die van het platteland vermelden deze geen totalen, wat de precieze bepaling van de omvang van de verschillende gronden ernstig belemmerde. Ik heb het daarom op schattingen moeten houden (het kohier uit 1553 is grondig bestudeerd en vergeleken met die uit 1543, 1544, 1556 en 1561).

Daarnaast krijgen we weinig tot geen informatie over de gemene gronden. Natuurlijk er is bij benadering wel wat te zeggen over de omvang – door bijvoorbeeld de hoeveelheid grond waarvan we wel de oppervlakte weten af te trekken van het totaal aantal ha in Gooiland. Echter ook die waarde is voor die tijd onbekend en kan alleen worden geschat. De gegevens uit de kohieren en die uit de *Enqueste* en *Informacie* zijn in tabellen verwerkt (zie bijlagen).

Huizen

Het bouwland werd in Huizen ‘korenlandt’ genoemd en het belastbare deel besloeg in 1543 101 morgen. Het was ‘een laicht santland dat myt groeter arbeyt gehouden moet wesen ende mit groete costen tegens weynich profijts [...]’ en lag vrijwel geheel in eigendom.⁷⁶ Het grasland of het zwadland kwam uit op 120 morgen. Bovendien stonden er ‘binnen den dorpe’ ongeveer 130 huizen, waarvan er 28 belastbaar waren.⁷⁷ Er waren 150 belastingplichtigen. In 1544 waren het er 146 en was het ‘goetlant’, zoals het bouwland toen werd genoemd, om en nabij 110 morgen groot. Het grasland besloeg volgens de opgave van 1553 128 morgen en betrof ‘lant dat dijcwels mit het water beloept ende is mede zeer ongelick van waarde’.⁷⁸ Het grootste deel was gehuurd (ongeveer 80 %). Het korenland, eveneens geestland genoemd, besloeg nu 152 morgen. In 1561 was het grasland vrijwel gelijk, maar het korenland werd op 184 morgen gesteld. In Huizen zien we in de periode 1543-1561 dus een geleidelijke toename van het aantal belastbare morgens korenland (of geestland), terwijl het areaal grasland vrijwel gelijk blijft.

Hilversum en Bussum

In 1553 gaven de Hilversummers het aantal morgen (120) bouwland op ‘sonder te seggen, wye eygenaar ofte gebruycker daer van is’.⁷⁹ Ook konden ze van het gehuurde land niet zeggen wat de huursommen waren. Het ‘groene’ lant of het grasland was 25 morgen groot, maar ook daar ontbrak het aan verdere kennis. Vandaar dat de taxateurs mededeelden dat het onmogelijk was om op te tekenen wie eigenaar of huurder was.⁸⁰ In de jaren 1543 en 1544 waren er respectievelijk 161 en 164 belastingplichtigen. Zes aangeslagenen gebruikten grasland ‘van ander luyden graslant’.⁸¹

Uit de Hilversumse kohieren blijkt overigens dat er belasting moest worden betaald over de gemene gronden. De Hilversummers klaagden namelijk dat zij ‘hooge inde verpondinge off staende zijn’, terwijl die ‘gemeente’ meer dan een mijl van het dorp aflag.⁸² De Hilversumse meent lag (en ligt) inderdaad nogal ver van de dorpskern (de huidige Kerkbrink tot aan de Groest). De term verponding moet hier worden gezien als de verdeling van de belasting tussen de Gooise dorpen en de stad Naarden. Ook in het Larense kohier uit 1553 werd melding gemaakt van die belasting op de ‘ghemeente’; die bedroeg meer dan de helft of zelfs meer dan die op andere meenten in Holland was gelegd.⁸³ Het bouwland werd in 1556 in schepel opgegeven: 1001. Een schepel bedroeg honderd roeden en achthonderd roeden maakte 1 morgen: het ging dus om iets meer dan 125 morgen.⁸⁴ Echter het totaal opgegeven bouwland was 122 morgen. Het bouwland van de eigenaren werd in 1561 op respectievelijk 662 en 466 schepel gesteld (totaal 1128 schepel is 141 morgen, waarvan 58 morgen schierland). Hilversum kende dus een

⁷⁶ NHA 151.1.nr. 184.

⁷⁷ Ibidem, 2: ‘Binnen den dorpe staen omtrent hondert ende dertich huysen’.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem, nr. 164, 2.

⁸⁰ Idem: ‘Omme te seggen off the noemene ende van hoeveel een ijegelijk man eygenaar off bruyker is / is ons onmoeglick omme te seggen off the scrijven’.

⁸¹ NHA 151.1. nrs. 162, 163.

⁸² Het ging om een buitengewone belasting (‘extraordynaris’) ‘aengaende dye ghemeente waer dat dye stede van Naerden mijt dije gemene dorpen van Goylant samelicken een gemeente sijnt hebbende ende gebruycke [...]. Van welcke gemeente dye van Hilversum zeer varre gelegen zijn mijt alle waarheit wel een mijl weecht ende nochtans boven alle andere dorpen daer hooge inde verpondinge off staende zijn’. Ibidem, 164, 5-6.

⁸³ Ibidem, nr. 217.

⁸⁴ Bos-Rops, ‘De tiende penning tussen Vecht en Eem’, 193.

forse daling in het aantal belastbare morgen bouwland (inclusief schierland); van maximaal 294 in 1544 naar 140 in 1561.

Bussum was een klein dorp. Het aantal morgen bouwland was in 1553 het hoogst (28), en in 1543 het laagst (22); maar er lijkt een vrijwel stabiele situatie te zijn geweest. In 1553 stonden er 29 aangeslagen huizen tegenover de 36 haardsteden in 1514.

Laren en Blaricum

Ook Laren kende sinds 1544 een vrij grote daling van het morgental bouwland: van 135 (waarvan 15 morgen schierland) naar 46 naar 45 (waarvan vier morgen schierland) morgen in 1553 en 1556. In 1561 waren het er 83 (waarvan 40 morgen schierland).⁸⁵ De belastinginspecteurs bemerkten een 'grote benautheyt' onder de bevolking vanwege de pest. Daar lag zeer waarschijnlijk de oorzaak van de daling. Overigens is dezelfde ontwikkeling in Hilversum, Bussum en Blaricum te vinden. Huizen en Naarden bleven of gelijk of gaven meer belastbaar land op.

De Laarders pachtten in 1543 en 1544 bouwgrond van de kerk van Naarden (3 morgen), van particulieren uit Naarden (14 morgen) en van de paters van het 'susterhof' (het Mariaconvent, 8,5 morgen) en 'Oude Naarden' (niet het Sint Vitus klooster van regulieren en broeders van Sint Franciscus in de stad, maar een mannenklooster nabij Oud Naarden, 12 morgen), maar ook van particulieren uit Monnickendam (2 morgen).⁸⁶ Het te pachten land was dus niet inheems en besloeg bijna 40 morgen. Het kan dus ook heel goed dat de vermindering van het belastbare morgental in de jaren 1553 en in 1556 deels te maken had met het feit dat de eigenaren belast werden in hun woonplaats (dus in Naarden; helaas heb ik geen overeenkomsten aangetroffen in de Naarder kohieren).

Het kohier van Blaricum uit 1543 vermeldt zeven morgen eigen bouwland, vijftig morgen geestland en twaalf morgen maatland (hooiland). Een jaar later ging het om 65 morgen bouwland, het meeste in eigendom. De 336 schepel 'goet boulant' in 1556 stonden gelijk aan 97 morgen en nog elf schepel bouwland en werden geflankeerd door 55 en een half zwad grasland. In 1561 besloeg het geestland 122 schepel in eigendom en 130 schepel werd gehuurd (252 schepel totaal); daarnaast was er nog 50 morgen 'goet' bouwland.

Naarden

Veel Naarders beschikten over een 'camp', dat wil zeggen een afgesloten en omheind stuk land dat in geen geval tot de gemene gronden behoorde. Daarnaast werd vermeld of een stuk grond buiten- of binnendijs lag; het bouwland werd meestal aangeduid als akkerland. Ook hadden veel Naarders een 'hoefcken' of een 'warmoes hoefcken', een kleine moestuin. De opbrengsten daarvan waren een niet te onderschatten aanvulling op het bestaan. Zoals gezegd heb ik op basis van schattingen de aantallen bouw-, zaai- en grasland bepaald.

De omvang van de boerenbedrijven

In alle dorpen waren de boeren eigenaar of huurder (soms zelfs eigenaar-gebruiker) van minimaal 1 en maximaal 4 morgen bouwland (waarvan een deel meestal schier) met enkele zwaden grasland. Dikwijls werd medegegeeld of het niet schier liggende bouwland 'goet' of zoals in 1543 in Blaricum 'goet engelant' (goed akkerland) betrof. Ook de Naarders hadden meestal niet meer dan een paar morgen bouwland in eigendom of huur. Grote boerenbedrijven, met zestig morgen bouwland zoals in Lier⁸⁷, heb ik dus niet aangetroffen in Gooiland. In de meeste kohieren valt inderdaad te lezen dat de akkers van de afzonderlijke huurders en eigenaren 'ondermalcanderen' lagen en 'cleyne percelen van ackerges' waren.⁸⁸

Het aantal inwoners per woning bedroeg in de dorpen Blaricum en Hilversum 8, in Laren en Bussum 7 en in Huizen en Naarden 5. Opvallend is dat het aantal belastbare huizen in de dorpen en de stad niet significant afwijkt ten opzichte van 1514. Alleen

⁸⁵ NHA 151.1. nrs. 215, 218, 219.

⁸⁶ Ibidem, nrs. 215, 216.

⁸⁷ Bos-Rops, 'De tiende penning tussen Vecht en Eem', 193-192, 196 n. 19.

⁸⁸ NHA 151.1. nr. 164, 3.

Hilversum was rond 1560 een stuk kleiner geworden.⁸⁹ De dorpelingen richtten zich primair op de landbouw, met een grotere concentratie veehouders in Huizen en Blaricum en de schapenhouders en herders waren meer in Laren en Hilversum te vinden. Daarnaast waren in ieder Goois dorp wolbewerkers werkzaam. Kennelijk had de lakenweverij te Naarden een niet te onderschatten economische rol in de regio.

Het ontbreekt jammer genoeg aan voldoende gegevens om in iedere plaats en in ieder jaar waarvoor kohieren zijn overgeleverd de verhouding tussen eigenaren en pachters te berekenen. In 1543 volstond men in Blaricum met de mededeling dat het bouwland zowel door huurders als eigenaars werd gebruikt. In Laren was een nauwkeuriger opgave verzorgd: 38 huurders bewerkten 40 morgen bouwland en negentig Laarders bebouwden hun 'eygen landen'; circa 95 morgen (samen 135 morgen bouwland). De verhouding eigenaar versus huurder was dus zeventig om dertig procent (overigens was daar een jaar later geen verandering in gekomen). In 1553 was het niet mogelijk geweest om 'the thesgegen ofte the scrijven hoeveel dat een ygelick man heeft off wat dat een ygelick huerman huert ofte bruyckt dat is ons onmoegelick omme te doen, want daer en zijn gheen jaerlicxe huerluyden maer dat dije eene is bruyckende dat bruyckt dickwelts op een ander jaer weder een ander'.⁹⁰ Ofwel de te huren percelen bleven gelijk, maar de huurders niet.

Omvang bouwland en gemene gronden in de periode 1494-1561

Uit tabel 7 blijkt dat het areaal belastbaar bouwland in de jaren 1543-1561 niet significant daalde of steeg. Uit een vergelijking van de zogenoemde Ronde kaart van Gooiland uit circa 1525 met kaarten uit de negentiende eeuw bleek dat de omvang van het bouwland en de gemene gronden nagenoeg dezelfde was gebleven. De Vrankrijker schatte die van het bouwland op 800 à 900 morgen.⁹¹ Uitgaande van 0,98 ha per morgen ging dat om 784 of 882 ha.⁹² Harten vond dat aan de lage kant. Hij vergeleek kaarten uit het begin van de achttiende eeuw met topografische kaarten uit circa 1850. Daaruit bleek dat zowel de oppervlakte van het bouwland als de oppervlakte gemene grond (5732 ha in 1709 en 5413 ha in 1836) vrijwel niet veranderd was.⁹³ Gemene grond ging verloren door de uitbreidingen van de engen waarover De Vrankrijker sprak; circa 1400 ha tot 1750 en 1340 ha tussen 1750 en 1860. Dat laatste werd door Harten wel overtuigend onbewezen verklaard – opnieuw op basis van een vergelijking tussen oude en jongere kaarten.⁹⁴ Daarom neem ik die eerste 1400 ha in mijn schatting wel mee en die van 1340 ha niet.

Met enige reserve schat ik de gemene gronden in de eerste helft van de zestiende eeuw om en nabij op 7500 ha, namelijk inclusief de 500 ha die nodig waren voor de stichting van 's-Graveland. Het gaat dan om bijna tweederde van Gooiland: meenten, heidevelden, veengebieden en restanten van bossen.⁹⁵ De omvang van de bouwlanden schat ik op basis van het bovenstaande op maximaal 800 ha.⁹⁶

De Gooise merken in de geschiedschrijving

Er is een groot aantal auteurs dat onderzoek heeft gedaan naar de Gooise merken, de erfgooiers en breder, de geschiedenis van Gooiland. Toch zijn de resultaten, laat staan de diversiteit daarvan, niet evenredig groot te noemen. De meest doorwrochte studies verschenen eind negentiende en begin twintigste eeuw, vooral ten gevolge van het feit dat de overheid zich actiever en kordater met de markeorganisaties bemoeide dan voorheen. Dat bracht veel pennen in beweging. Die auteurs schreven voornamelijk over de erfgooiersorganisatie, en gingen niet of nauwelijks in op de bosmarke – sterker, sommige lieten die geheel buiten beschouwing. De auteurs zijn in vier categorieën onder te brengen.

De meeste auteurs uit de **eerste categorie (1837-1898)** bezien het ontstaan en de wording van de erfgooiersorganisatie, alsmede wie daarin gerechtigd zijn, vooral in het

⁸⁹ Het aantal opgegeven huizen is redelijk betrouwbaar, omdat daar het minst mee gesjoemeld kon worden. De inspecteurs konden dat natuurlijk ook gemakkelijk controleren. Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 77.

⁹⁰ NHA 151.1 nr. 217.

⁹¹ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 86-88.

⁹² Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, 28.

⁹³ Harten, 'De genese van het Gooise cultuurlandschap', 100, 115 n. 28.

⁹⁴ Ibidem, 115 n. 28.

⁹⁵ Vgl. De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 32-33.

⁹⁶ In 1875 besloeg Gooiland 11821 ha. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 3.

licht van de contemporaine situatie, waardoor weinig doorwrocht of slechts zijdelings aandacht werd geschonken aan de ontwikkeling van de merken en de gebruiksrechten of aan de situatie(s) in de middeleeuwen. Ook de rechtsposities van de merken, de erfgooiers en hun organisatie staan in dat licht. De negentiende-eeuwse schrijvers hadden kennelijk allen een agenda.

Als gevolg daarvan verscheen een aantal boeken over de erfgooiers dat zich alleen bezig hield met de juridische status van de erfgooiers en die van de markeorganisaties. Deze studies kenden een navenant doel: een bijdrage leveren aan de beëindiging van de rechtsonduidelijkheid van zowel de erfgooiers als hun markeorganisatie en daarmee aan de voortwoekerende conflicten over bestemmingen van gemene gronden (bijvoorbeeld de heideverdelingen van 1836 en 1843). Hoofdmoot waren de vragen: wie zijn de gerechtigden van de Gooise merken, waar komen de gebruiksrechten van de erfgooiers vandaan en wat is de juridische status van hun organisatie?

De **tweede categorie (ca 1900-1912)** bestaat uit schrijvers en pamflettisten uit het begin van de twintigste eeuw. Inmiddels was er onder de erfgooiers ontevredenheid ontstaan. Al sedert de tweede helft van de negentiende eeuw waren rijke en aanzienlijke 'vreemdelingen' lid van de Gooise gemeentebesturen en dientengevolge traden zij geruisloos in het bestuur van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland. Veel erfgooiers zagen dat met lede ogen aan, immers hun werkelijke belangen werden niet meer behartigd. In 1900 werd een vergadering belegd door ontevreden erfgooiers en een nieuw bestuur gevormd onder de naam *Hoofdbestuur van de gerechtigden tot de gemeene heiden en weiden van Gooiland*, later bekend als de nieuwe partij. Tegelijkertijd bleef het bestuur van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland – alras de oude partij genoemd – delen gemene grond verkopen, in erfpacht uitgeven of verhuren (1903). Naar aanleiding van enkele spraakmakende incidenten, zoals het doodschieten van een Larense erfgooiër in 1903 door een veldwachter, laaiden de discussies over wie de gerechtigden van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland waren en de aard of het rechtskarakter van hun gebruiksrechten alsmede hun instelling weer op. Ook deze auteurs lieten doorgaans contemporaine politieke wensen en economische verlangens de boventoon voeren als het ging om de historische interpretatie of duiding van de rechtsposities van de (Gooise) merken en de gebruiksrechten van de erfgooiers. Gevolg was de productie van een klein aantal pamfletten en na de uitvaardiging van de Erfgooierswet in 1912 zou het tot 1934 duren voor een serieuze studie verscheen.⁹⁷

De perikelen die leidden tot de uitvaardiging van die Erfgooierswet (1912) en de daarmee veranderende juridische status van de markeorganisatie, van Vergadering naar Vereniging, waren voor velen reden om in de pen te klimmen. Enerzijds bestaat de productie van de **derde categorie (1926-1968)** auteurs uit pamfletten of korte schetsen aangaande de geschiedenis van de erfgooiers naar aanleiding van specifieke gevallen, anderzijds verscheen een drietal monografieën die we als serieuze geschiedwetenschap mogen beschouwen. Ten eerste het nog steeds in vele ogen standaardwerk van Enklaar (1894-1962) en De Vrankrijker (1907-1995), de *Geschiedenis van Gooiland*⁹⁸; ten tweede het proefschrift van Sebus, dat voornamelijk gericht is op de interpretatie van de schaarbrieven en de geschriften van de Huizer schepenen Lustigh (1654-1727)⁹⁹, en ten derde de poging van de jurist Van Erk om de strijd over de (gebruiks)rechten van de erfgooiers samen te vatten en af te zetten tegen het 'succes' van de Erfgooierswet.¹⁰⁰

Sebus kon al gebruik maken van baanbrekend werk van Enklaar, die een tweetal jaar daarvoor een grote hoeveelheid middeleeuwse rechtsbronnen van Gooiland had ontsloten.¹⁰¹ Ook had hij de studie van Van Erk tot zijn beschikking. Bovendien liet de toenmalige voorzitter van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, Emil Luden (1863-1942), een boek verschijnen over de erfgooiers, waarin hij trachtte de problematiek in een meer historisch en minder juridisch kader te plaatsen.¹⁰² Daarna bleef het schrikbarend stil, totdat De Vrankrijker in 1968 een boekje liet verschijnen ter gelegenheid van de viering van het zogenaamde duizendjarige rijk van de erfgooiers (refererend aan het

⁹⁷ Sebus, *De Erfgooiers*.

⁹⁸ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland*, 3 dln.

⁹⁹ Sebus, *De Erfgooiers*.

¹⁰⁰ Van Erk, *De Erfgooierskwesitie*, 92: 'Dat de wet overigens haar ontwerpers tot eer strekt, en volkomen aan haar doel beantwoordt heeft, daarvan getuigen de bloei van Stad en Lande van Gooiland'.

¹⁰¹ MRVG.

¹⁰² Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*.

jaar 968 waarin graaf Wichman van Hamaland zijn leengoederen in Nardinclant aan het stift Elten schonk).¹⁰³

De vierde categorie (1968-2007) tenslotte wordt gevormd door auteurs die zich boegen over de Gooise marken na het verschijnen van bovengenoemde herhaling van zetten door De Vrankrijker. Incidenteel verscheen een diepgravend artikel over Gooise aangelegenheden, zoals dat van Janse over de koptienden¹⁰⁴ en een stuk over de processen voor de Grote Raad van Mechelen van Van der Linden (1988).¹⁰⁵ Eerder wijdde Posthuma zijn afstudeerscriptie aan de erfgooiers (1971).¹⁰⁶ Moorman van Kappen sprak in 1980 de scheidende erfgooiers toe en zijn artikel ‘Ongedeeld ten eeuwigen dage’ is mijns inziens het belangrijkste geschrift uit deze groep. Daarnaast werd een aantal monografieën gepubliceerd, waarin de erfgooiers en passant werden behandeld (o.a. *Onder de Hei* van Frits David Zeiler). Een studie naar de geschiedenis van het Nederlandse bos ‘lijdt’ aan hetzelfde euvel, maar J. Buis schonk wel als eerste specifiek aandacht aan de Gooise bosmarke.¹⁰⁷ In 2002 verscheen een overzichtstudie over West-Europese marken, waarbij vergelijking van en het traceren van overeenkomsten en verschillen tussen commons centraal stonden. De Nederlandse situatie wordt door Hoppenbrouwers weergegeven. Daarbij is kort aandacht voor de erfgooiersorganisatie. Hoppenbrouwers repte in een noot over ‘abundant literature’ als het over de Gooise marken gaat¹⁰⁸, maar dat is op de keper beschouwd een magere overvloed, vooral als het om de diepte gaat. Ondanks enkele artikelen van Leupen, Palmboom en Van Tol die verschenen in het regionale tijdschrift *Tussen Vecht en Eem*, blijft het een pover naoorlogs resultaat, maar toch worden de belangrijkste zaken en problemen behandeld die ook in deze studie centraal staan. Tot slot behoren enkele artikelen van mijn hand tot deze categorie. Derhalve is het nodig om per groep de stand van zaken na te gaan met betrekking tot de in dit onderzoek gestelde vragen.

Categorie 1: 1837-1898

Naar aanleiding van de eerste heideverdeling tussen Domeinen en de Vergadering Stad en Lande van Gooiland (1836) liet de jurist en ingenieur Backer (1798-1864) drie korte studies het licht zien.¹⁰⁹ Daarin liet hij geen spaan heel van de rechten van de erfgooiers. Ook nam hij Perk op de korrel. Dat deed hij met een duidelijke reden: Backer had grootse ontginningsplannen en de erfgooiers dwarsboomden hem daarin. De gebruiksrechten van de erfgooiers waren er heus wel geweest, maar de gemeentebesturen waren de eigenaren daarvan of anders gezegd, die konden erover beschikken en dus over beslissen.¹¹⁰

Perk meende dat al in het tijdvak 968-1280 geen eenzijdige rechten bestonden, waarmee hij wilde zeggen dat zowel de markegenoten als de landsheer dan wel grondheer bepaalde rechten kenden, die ‘[...] of ingekrompen en gewijzigd, naar den geest en de vormen des tijds, doch nimmer eenzijdig bestaan hebbende’.¹¹¹ Volgens Perk trad de graaf op als landsheer of bekrachtigde hij in diezelfde hoedanigheid bepaalde handelingen: ‘Zoover de geheugenis en de stukken reiken, bestaat er ten aanzien van de gemeene heiden, weiden en veenen, geen eenzijdig regt, noch van den landsheer, noch van die uit Gooiland; maar worden openlijk aan beide zijden regten erkend’.¹¹²

Ten tijde van het verschijnen van Rinkels dissertatie waren de erfgooiers ‘mannelijke afkomelingen der Erfgooiers, wanneer zij een bepaalden leeftijd hebben bereikt en niet bij anderen inwonen’. De vrouwelijke nakomelingen, met uitzondering van de ‘nagelaten weduwen’ hadden geen zelfstandig gebruiksrecht, terwijl een mannelijk weeskind dat wel had, maar alleen wanneer hij na de dood van zijn ouders met eventuele zusters in de boerderij bleef zitten. Het gebruiksrecht berustte dan ook op geboorte en

¹⁰³ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*.

¹⁰⁴ Janse, ‘De koptienden als bron voor de economische geschiedenis van het Gooi’, 36-71.

¹⁰⁵ Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 163-189.

¹⁰⁶ Posthuma, *De geschiedenis van Gooiland bezien in het licht van de problemen der erfgooiers*.

¹⁰⁷ J. Buis, *Historia Forestis*, 154-161.

¹⁰⁸ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 99, n.11.

¹⁰⁹ Backer, *Iets over Gooiland* (1838); *Wie zijn de gerechtigden tot het gebruik der gemeene heiden en weiden van Gooiland* (1839); *Verdediging van het recht der Stad Naarden en der dorpsgemeenten op de heiden en weiden van Gooiland* (1842).

¹¹⁰ Saillant detail is dat Backer samen met Perk in de directie zat van de Maatschappij ter bevordering van de cultuur in Gooyland.

¹¹¹ Perk, *Verslag ... tot dat gebruik*, 16.

¹¹² *Ibidem*, 21.

‘aanhuwelijking’. Sommige niet-erfgooiers kregen tegen betaling een bepaald gebruiksrecht, maar dat kon dus ook geweigerd worden. Wanneer een vrouw die van een erfgooiër afstamde, huwde met een ‘vreemde’, dan verloor zij alle aanspraak op het gebruiksrecht, en dat gold ook voor haar kinderen. Op die wijze bleef het gebruiksrecht steeds bij dezelfde families. De erfgooiers zijn in de ogen van Rinkel dus te beschouwen als de ‘lijnrechte afstammelingen’ van de eerste bewoners van de landstreek. Ten aanzien van de omvang van het gebruiksrecht stelde Rinkel dat ieders gebruik ongelijk is, overeenkomstig de behoefte om te bestaan. Hij baseerde dit echter op de contemporaine situatie. Tevens meende hij dat de Gooise marken in de periode 1404-1568 privaatrechtelijke organisaties waren met publiekrechtelijke bevoegdheden, zoals het maken van schaar- en bosbrieven met strafbepalingen.¹¹³

Volgens Rinkel was het echter ‘volkomen zeker’ dat ‘het genootschap der Erfgooiers zijn oorspong niet in een vrije mark heeft gehad’.¹¹⁴ Die zag hij eerder in de zogenoemde hofmark of hofmarkegenootschap. Wanneer de marke ontstond, was volgens Rinkel niet te achterhalen, maar hij nam aan dat een zekere vorm van vereniging bestond vanaf het moment dat de gebruikers het grondrecht als een ‘genootschappelijk’ recht gingen beschouwen en het ook gemeenschappelijk gingen beschermen. In zijn visie bestond de marke al sedert 968, ten tijde van de overdracht van Nardinclant aan het stift Elten.

In 1887 liet A.N.J. Buis (1855-1921) onder het pseudoniem F.A. Buis zijn bijdrage verschijnen,¹¹⁵ vlak na de uitvaardiging van de Markenwet (1886). Hij liet geen misverstand bestaan over zijn gedachten omtrent de verdeling of onteigening van de erfgooiersorganisatie. Sterker, volgens Buis was er geen reden om aan te nemen dat de zogenaamde erfgooiers zich in een marke hadden verenigd. De processen van 1470-1474 maakten volgens Buis nogmaals duidelijk dat een dergelijk lichaam in het Gooi niet bestond of heeft bestaan. Ook toen traden de burgermeesters, schepenen en raden van de stad Naarden en de dorpen in hun hoedanigheid op als verweerders, en niet de marke als een rechtslichaam. Het niet noemen van de marke in de processtukken was voor Buis bewijs genoeg om aan te nemen dat deze toen ook niet bestond.¹¹⁶ In de visie van Buis was er dus geen plaats voor een Gooise marke en zeker niet voor erfgooiers. Sommige Gooiers zouden geheel in strijd met de geschiedenis hun recht (gebruiksrecht) als een erfelijk recht hebben beschouwd, waarbij zij vreemdelingen van dat recht uitsloten. Verkopen van schaarrecht door de stad Naarden toonden aan dat de erfgooiers niet in een lichaam waren vertegenwoordigd; de besturen van de gemeenten bestuurden het ongedeelde land ofwel de gemene gronden.¹¹⁷

Tijdens de geschillen tussen de Vergadering, de gemeente Hilversum en de *Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij* (HIJSM), verscheen een studie van Molster (1865-1936) naar de eigendom van de gemene gronden, vooral ingegeven door de wens de Markenwet ook van toepassing te laten zijn op Gooiland.¹¹⁸ Direct werd gesteld dat de eigendom niet bij de erfgooiers of hun marke lag; zowel het proces van 1474 als eerder de overdracht van 1280 bewijzen dat de gemene gronden in eigendom waren van de grafelijkheid of overheid. Ten aanzien van het gebruiksrecht beweerde Molster dat het oorspronkelijk aan alle inwoners van Gooiland toekwam; het was zeker niet persoonlijk. Het was voldoende om ingezetene van Gooiland te zijn.¹¹⁹ Hij kwam tot de conclusie dat het gebruiksrecht van oudsher een gemeenterecht is geweest en opvattingen die over persoonlijke rechten van erfgooiers spreken, raakten zijns inziens haast aan volksgeloof.¹²⁰

Categorie 2: circa 1900- 1912

Na de eeuwwisseling verscheen van de hand van de Hilversumse wethouder Jacob Peet Jz (1831-1914) een serie over de Erfgooiers-kwestie. Het eerste deeltje handelt over de ontstane problemen tussen erfgooiers van de nieuwe partij en erfgooiers van de oude

¹¹³ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 1-2, 3, 81.

¹¹⁴ *Ibidem*, 8-17.

¹¹⁵ F.A. Buis, *De heiden en weiden van Gooiland*.

¹¹⁶ *Ibidem*, 30-32.

¹¹⁷ *Ibidem*, 33-34.

¹¹⁸ Molster, *De Eigendom*.

¹¹⁹ *Ibidem*, 23-24.

¹²⁰ *Ibidem*, 35.

partij. De heideverdelingen van 1836 en 1843 speelden bij die twist een belangrijke rol. Volgens de erfgooiers van de nieuwe partij kregen zij bij die besluiten de eigendom, terwijl Peet meende dat de eigendom werd toegekend aan de *destijds* gerechtigden tot gebruik, namelijk de gemeenten. De erfgooiers werden dus geen eigenaren maar gebruikers, vertegenwoordigd door de gemeenten.¹²¹

Peet was een van de pleitbezorgers van wetgeving, waarbij het hem niet zo veel uitmaakte aan wie de eigendom van de heiden en weiden werd toegekend, want het altijd-durend 'servituut van gebruiksrechten' bleef aan de tegenwoordige en toekomstige erfgooiers. De Vergadering van Stad en Lande zou dan alleen het beheer regelen via de schaarbrieven, feitelijk zoals vroeger.¹²² Interessant is dat Peet mededeelde: 'Men weet ook, dat alle gerechtigden Gooiers, maar niet alle Erfgooiers gerechtigden zijn',¹²³ waarmee hij op de scheiding tussen scharende en niet-scharende erfgooiers doelde.

In deel twee ging Peet dieper in op de eigendoms kwestie, het beheer en het 'rechtsgebruik'.¹²⁴ Volgens Peet viel uit geen enkel stuk op te maken dat de erfgooiers de eigendom van de gemene gronden hadden. De overheid had de soevereine rechten, die door de koningen Willem I (1772-1843, koning van 1815 tot 1840) en Willem II (1792-1849, koning van 1840 tot 1849) overgedragen werden aan de Gooise gemeenten (1836, 1843), die tezamen de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland vormden.¹²⁵ Daarmee kwam het gebruiksrecht van de erfgooiers onder druk te staan: '[...] dat bij de overdracht der gronden in 1836 aan de Vergadering van Stad en Lande in vollen, vrijen en geheelen eigendom het gebruiksrecht der Erfgooiers is vervallen, omdat dit een servituut is, dat op den vollen vrijen en geheelen eigendom niet kan berusten'.¹²⁶ Vandaar dat er een verklaring volgde van de Vergadering waarin werd vermeld dat de gebruiksrechten opnieuw werden toegekend. Immers, zij was als volle, vrije en enige eigenaar daartoe ook gerechtigd. Peet hield overigens de ontevredenheid onder de erfgooiers. Als niet praktiserende erfgooiër sprak hij de wens uit dat de gemene gronden verkocht zouden worden, en ook voor anderen dan alleen erfgooiers voordelen zouden opleveren.¹²⁷

Peet herhaalde zijn opvattingen in deel drie, maar toonde zich daarin ook een behariger van de belangen van de erfgooiers. De op handen zijnde wetgeving mocht de rechten van de erfgooiers niet verminderen.¹²⁸ In deel vier echter trok hij van leer tegen het inmiddels geconcipeerde wetsvoorstel, omdat het louter voordelen opleverde voor de erfgooiers. In zijn hoedanigheid als raadslid van Hilversum heeft Peet gemeend zijn gemeente te moeten beschermen tegen de Erfgooierswet. Zijn grootste punt van kritiek was dat de eigendom niet aan de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland werd toegekend, maar aan de Vereniging, dus aan de erfgooiers, de verzamelde leden. Dat zou ten koste gaan van de belangen van de gemeenten.

Het *Hoofdbestuur der Gerechtigden tot de Gemeene Heiden en Weiden van Gooiland* ofwel de nieuwe partij publiceerde in 1906 een boekje over het onrecht dat de erfgooiers werd aangedaan. Gezwollen proza leidde het werkje in.¹²⁹ Er werden tien zaken behandeld, waarvan die van Harmen Vos, de inzet van militairen ter bewaking van de meent, de houtkap uit protest door erfgooiers en de arrestatie van de voorzitter van de nieuwe partij, Floris Vos (1871-1943), die tijdens zijn arrestatie in het bezit was van een ongeladen zakrevolver, het meest tot de verbeelding spraken. Het was niet meer dan een propagandistisch werkje, waarin wel een fraaie blik werd geboden op de hevigheid van de conflicten. Veel aardiger was het verslag van de advocaat De Ranitz (1865-1928). Hij stond enkele opgepakte erfgooiers juridisch bij en schreef, evenals zijn amice Van Lennep, deels uit ongenoegen een kort verslag (1906). Daarin stelde hij: 'De autoriteiten zenden soldaten en politie op de erfgooiers af en stellen hen met gevangenis zonder hunne rechten en aanspraken te onderzoeken. Zij moeten juist andersom doen'.¹³⁰ Hij pleitte voor een grondig

¹²¹ Peet, *De Erfgooiers-kwestie*, I, 6, 8.

¹²² *Ibidem*, I, 16.

¹²³ *Ibidem*, I, 11.

¹²⁴ *Ibidem*, II, 5.

¹²⁵ *Ibidem*, II, 14.

¹²⁶ *Ibidem*, II, 22.

¹²⁷ *Ibidem*, II, 23.

¹²⁸ *Ibidem*, III, 18.

¹²⁹ Hoofdbestuur, *Vervolgingen en niet-vervolgingen*, 1. 'Het Hoofdbestuur acht het van belang, omdat onrecht op den duur slechts in het verborgen kan tieren, de na te melden feiten openbaar te maken, en de weinig aantrekkelijke bloemen, welke op dit veld sedert zeven jaren zijn opgegroeid, tot bevordering van de overzichtelijkheid, thans tot een tuiltje te vergaren'.

¹³⁰ De Ranitz, *Autoriteiten tegen Erfgooiers*, 46.

onderzoek en hekelde het dikwijls gewelddadig ingrijpen van de overheid. De erfgooiers konden pas als misdadigers behandeld worden, als daar reden voor was.

De journalist en jurist Voorbeijtel (1881-1959) deed in 1907 verslag over de perikelen in Gooiland.¹³¹ Het is een bijkans theatrale weergave van de strijd tussen ‘erfgooiers en erfgooiers’, die door Voorbeijtel als een chronisch want jaarlijks terugkerende ziekte werd bestempeld. Aangezien de rechten van de erfgooiers uit de middeleeuwen stamden en dus de ‘rechtsverhouding’ van de erfgooiers verouderd was en diezelfde erfgooiers met elkaar overhoop lagen en een deel daarvan het gezag van het bestuur niet meer erkende en een eigen nieuw bestuur oprichtte, sprak de journalist van een burgeroorlog en een revolutie. Voorbeijtels premisse werd meteen duidelijk: de erfgooiers gedroegen zich onrechtmatig als heer en meester over ‘hun’ grond.¹³²

Voorbeijtel zag de omzetting van het gebruiksrecht van de erfgooiers in een eigendomsrecht (1836, 1843) als de oorzaak van de onenigheden. Immers, het was van groot belang wie over dat eigendomsrecht beschikte: was de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland of waren de gezamenlijke erfgooiers, ‘ieder voor zijn onverdeeld aandeel’, eigenaar? In het laatste geval was hun goedkeuring nodig inzake verkoop of verhuur van gemene grond. Ook konden de gemeenten de eigenaren zijn geweest, want de burgemeesters van die gemeenten vormden samen met enkele raadsleden de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland en konden krachtens een bestuursbesluit tot verkoop of verhuur overgaan.¹³³

Categorie 3: 1926-1968

Het provinciale statenlid Thomassen ging in 1926 in op artikel 39 van de Erfgooierswet, luidende dat de eerste vijftien jaar geen sprake kon zijn van volledige ontbinding van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland. Het jaar daarop (vijftien jaar na 1912: 1927) zou dus de eerste mogelijkheid zijn om een voorstel tot ontbinding te doen. Thomassen was echter geen voorstander. Het leek hem zelfs een ramp. Een verdeling van het gemeenschappelijk bezit zou louter chaos opleveren, naast onverstandige investeringen in afscheidingen. De versnippering van de meenten zou voor de scharenden niets dan ellende opleveren.¹³⁴ Maar hoe zat het dan met de niet-scharenden? Deze zouden bij het voortbestaan van de Vereniging hetzelfde profijt hebben: ‘niets en nog eens niets’.¹³⁵ Thomassen deed daarom een voorstel om de zaak gedeeltelijk te ontbinden. De meenten bleven onder gemeenschappelijk beheer en in bezit van de erfgooiers, maar de heiden en de bossen zouden aan de gemeenten moeten toevallen. Zowel voor de scharenden als de niet-scharenden zou dit voordelig zijn: de scharenden konden blijven boeren, en de niet-scharenden zouden (eindelijk) voordeel kunnen trekken van hun erfgooierschap, namelijk een deel van de opbrengst van de verkoop van de heiden en de bossen.¹³⁶ In 1932 werd dit voorstel trouwens uitgevoerd; grote delen heiden en bossen werden verkocht, echter niet aan de gemeenten maar aan het Goois Natuurreservaat.¹³⁷

Enige tijd daarvoor besloot de toenmalige voorzitter van het bestuur van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, Emil Luden, zelf de pen ter hand te nemen.¹³⁸ In zijn bespreking van de vroegste tijd beweerde hij: ‘Het Friesche recht op het gebied van grondbezit, het marken- en erfrecht, gold in deze landstreek, wellicht is ook de zelfbewuste vrijheidszin, welke den Erfgooiër eigen is, oorspronkelijk uit de vermenging met het Friesche ras ontstaan’.¹³⁹ De Gooiers zouden in de loop van de tijd ‘vrije mannen’ zijn geworden, vermoedelijk als gevolg van hun onderhorigheid aan Elten. Zeker was, aldus Luden, dat zij lang voordat het op schrift werd gesteld, het recht van grond- en bosgebruik bezaten, net als het gebruik van weiden en het bezitten van woningen en wapens.¹⁴⁰

¹³¹ Voorbeijtel, *De Strijd in het Gooi*.

¹³² *Ibidem*, 2.

¹³³ *Ibidem*, 4.

¹³⁴ Thomassen, *Erfgooiers en andere Gooiers*, 1-3.

¹³⁵ *Ibidem*, 9.

¹³⁶ *Ibidem*, 10.

¹³⁷ Zie Kos en Abrahamse, *Erfgooiers*, 118-147.

¹³⁸ Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*. Hij deed dat trouwens al veel eerder in het Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij van 1 november 1918, onder de titel ‘Stad en Lande van Gooiland’. Het heeft ten grondslag gelegen aan het hier te bespreken werk.

¹³⁹ *Ibidem*, 9.

¹⁴⁰ *Ibidem*, 18.

Luden zag in de eerste schaarbrief en de daaropvolgende confirmatie van de Hollandse graaf de grondslagen van alle regelingen van de rechten van de erfgooiers, 'tot op den huidigen dag'.¹⁴¹ Erfgooiers waren 'inheemse' lieden die aan zekere eisen voldeden. Zij werden vertegenwoordigd door de 'Gemene Waerscip', totdat later een scheiding noodzakelijk was tussen de uitheemse en de inheemse bevolking.

In zijn bespreking van de latere schaarbrieven haalde Luden Hugo de Groot aan. Deze schreef in zijn inleiding tot de Hollandse rechtsgeleerdheid: 'De Goyers hebben erfelijk bruyk (en sulx een bruyk dat hun van hunne Gooyische voorouderen is opgekomen van 't Goyersbosch, waartoe behoort regt van scharing op Meentelanden)'. Hieruit maakt Luden op dat de eenvoudige erfgooiër de vertegenwoordiger was van een oud geslacht, een *staak* uit de oorspronkelijke bewoners van het gewest; een man van wie zijn verre voorouders sedert onheuglijke tijden in Gooiland landbouw bedreven. Luden verwierp op basis van de beperkingen van de schaarbrieven, en vooral die uit 1455, de stelling dat *alle* inwoners van de streek en daarmee de gemeenten gebruiksrecht of zelfs eigendomsrecht op de gemene gronden zouden hebben.¹⁴² En dat was ook het doel van zijn studie: het bewaken van de rechten van de erfgooiers.

Daarna was het de beurt aan Enklaar en De Vrankrijker. Zij verdeelden de Gooise geschiedenis in drieën. Enklaar nam de middeleeuwse periode voor zijn rekening, en dat was, gezien zijn specialisme, niet vreemd. Zijn theses stonden in het licht van de volgende theorie: De landsheerlijkheid in Nardinclant was ontstaan uit de immuniteitsrechten van het stift Elten.¹⁴³ De volledige immuniteit onttrok Nardinclant aan de invloed van de graven en lokale potentaten of usurpatoren. Het verschijnsel dat geestelijke stichtingen, zodra in bezit van de immuniteit, hun rechtsmacht uitbreiden over omliggende gebieden en zich van de grafelijke gezagsrechten meester maakten, was volgens Enklaar een normaal verschijnsel: 'Daar van den graaf van Naardingerland in de eeuwen van de Eltensche heerschappij over Het Gooi gezwegen wordt, lijkt het me waarschijnlijk, dat zijn bevoegdheden aan de abdijs zijn gekomen en dat de Eltensche landsheerlijkheid een grafelijkheid is geweest'.¹⁴⁴ Elten wist die immuniteitsrechten uit te breiden tot quasi-grafelijke gezagsrechten.

Vervolgens werd de sprong gemaakt naar de Hollandse periode. De *macht* (de bedoelde gezagsrechten) werd met het grondbezit in 1280 aan de Hollandse graaf overgedragen. De redenen hiervoor werden gezocht in de grote afstand tussen het stift en Gooiland en moeilijkheden met onwillige leenmannen en de opkomst van de heren Van Amstel. Wat betreft de onvrijheid of vrijheid van de Gooiers of 'Naardingerlanders', was Enklaar duidelijk. Ze waren oorspronkelijk onvrij, getuige het noemen van *mancipia* in 968 – weliswaar niet direct in verband met Nardinclant – en het voorkomen van keurmedigen en tijnsplichtigen in later tijden. Op den duur zou de onvrijheid steeds lichter zijn geworden.¹⁴⁵

In het tweede hoofdstuk vroeg Enklaar zich af hoe de belangengemeenschap is ontstaan die het gebruiksrecht van de bodem verwierf, ofwel 'de roemruchte Erfgooiersmarke'.¹⁴⁶ Hij viel meteen met de deur in huis: De Gooise marke was een grondheerlijke marke en die zag rond 1300 het licht. De veronderstelling dat de marke al in de Eltense periode bestond, was volgens Enklaar niet houdbaar. Er waren geen bronnen voorhanden die daarover iets zeggen en hij wees op het proces van 1470, waarin de vertegenwoordiger van de Gooiers het volgende naar voren bracht: '[...] dat oick de voirseide eysscher [graaf van Holland], zo hij procedeerde, nimmermeer duechdelic en soude konnen bewijzen, dat ten tijden als Goylant den grave van Hollant bij der voirseider abdisse verpacht worde, dese gemeynte, dair questie om is, yet bij derselver abdisse gepossesseert was'.¹⁴⁷ Er viel dus niet te bewijzen dat de abdis de gemeente waarover de kwestie was gerezen ten tijde van de verpachting van Gooiland aan Holland in bezit had gehad of dus bestond. Enklaar stelde: 'Men kan dus van een grafelijk eigendomsrecht op de Gooische gronden spreken, als men maar in het oog houdt, dat de abdijs als

¹⁴¹ Ibidem, 21.

¹⁴² Ibidem, 25.

¹⁴³ OSU I nr. 129 (973) en OSU I nr. 146 (996).

¹⁴⁴ Enklaar en De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 11-16.

¹⁴⁵ Ibidem, 19-23.

¹⁴⁶ Ibidem, 37.

¹⁴⁷ Ibidem, 38.

bloot-eigenares nog steeds rechten erop kon laten gelden'.¹⁴⁸ In zijn ogen was het oorspronkelijke eigendomsrecht van de abdis verworden tot een bloot-eigendomsrecht. Opvallend is hoe Enklaar het verweer van de Gooiers in 1470 interpreteerde. De Gooiers zouden de '[...] gemeynte altijd rustelicken ende vredelicken gebruyct ende beseten [hebben], ymmer van zo lange tijden, dat nyemende van den contrarie te gedenken en wair'.¹⁴⁹ Dit argument werd door Enklaar terzijde geschoven met de zin: 'Het is bekend, hoe kort menschenheugenis in de Middeleeuwen duurde!'.¹⁵⁰ De Gooiers hebben zich volgens Enklaar pas na de overdracht van hun gewest aan Holland in een marke georganiseerd.¹⁵¹

Hoe dat is gegaan, is Enklaar niet duidelijk geworden. Om die reden gaf hij de optie dat de grondrechten van de Gooiers terug te voeren waren op een *schenking* van de landsheer, maar daar is geen enkel bewijs voor. Ten tijde van het ter perse gaan van de *Geschiedenis van Gooiland* in 1938 luidde de opvatting over de oorsprong van de erfgooiersorganisatie dan ook: een grondheerlijke marke, ontstaan op gronden, die door de abdis van Elten aan de graaf van Holland in eigendom waren overgedragen. Het was geen hofmarke in enge zin (dat wil zeggen dat de oorsprong van gemene gronden te zoeken was in het domein van een heer die de bewoners gebruiksrechten op de gemene gronden had gegeven), want 'de twaalfde eeuwse curtis Naardingerland lijkt wat lang geleden om nog op het einde der dertiende eeuw oorsprong van een marke te kunnen zijn'.¹⁵²

Categorie 4: 1968-2007

Studies over Het Gooi of de erfgooiers verschenen na de publicatie van de *Geschiedenis van Gooiland* mondjesmaat. In 1968 publiceerde de rechterhand van Enklaar, De Vrankrijker, ter gelegenheid van het zogenaamd duizendjarige rijk van de erfgooiers, een studie met de titel: *Stad en Lande van Gooiland. Geschiedenis en problemen van de erfgooiers 968-1968*. Het betrof een gedenkboek; het bood geen nieuwe inzichten of andere opvattingen dan die De Vrankrijker samen met Enklaar had geformuleerd. Het bevat enkele curieuze hoofdstukken met evenzo curieuze titels, bijvoorbeeld: 'VIII. Erfgooiers anders dan anderen?', waarin tevens de Huizer klederdracht ter sprake komt.¹⁵³ Wel is De Vrankrijker in latere artikelen genuanceerder over enkele zaken, bijvoorbeeld over het verband tussen de mislukte bevrijdingscampagne van Floris V door Nardinclanders en de schenking van gebruiksrechten aan de Nardinclanders, en die tussen de Stad en Lande en de Eltense tijd.¹⁵⁴

In 1980 liet Moorman van Kappen zijn licht over de erfgooiers schijnen, ter gelegenheid van de opheffing van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland.¹⁵⁵ Het is een belangrijk artikel: voor het eerst, althans voor het eerst in die mate, werden vraagtekens gezet bij de postgevatte ideeën over de erfgooiers en de Gooise marke.¹⁵⁶ Belangrijker waren de vragen die Moorman van Kappen stelde over de juridische status van de marke. Hij ging eerst in op de gemene gronden en het rechtskarakter van de 'Erfgooiersgemeenschap' en daarna op de lacunes en controversen in de bestaande literatuur.

Moorman van Kappen zag in de 'goede luden van Gooiland', die genoemd worden in een oorkonde uit 1403 en in de eerste schaarbrief uit 1404, een marke in *subjectieve* en *objectieve* zin. Hij noemde het zelfs een omvangrijk markegenootschap, gezien het grote areaal gemene grond en de ruime kring van gerechtigden, woonachtig in één van de vijf Gooise dorpen met daarbij nog de poorters van Naarden. Deze Gooise mark had in zijn ogen een aantal eigenaardigheden. Drie aspecten werden door hem belicht.

De Gooise collectieven waren volgens Moorman van Kappen van oorsprong geen *vrije* of *eigen* mark, maar een grondheerlijke. De markegenoten hadden als collectiviteit slechts gebruiksrechten ten aanzien van de gemene gronden, terwijl de blote eigendom

¹⁴⁸ Idem.

¹⁴⁹ Idem.

¹⁵⁰ Ibidem, 39: 'Wie het bestaan van een marke in Gooiland in den tijd der Eltensche heerschappij aanneemt, dien valt de bewijslast daarvan toe; en hij zal zich door het volstrekt zwijgen der bronnen tot de onmogelijkheid van zijn bewijsvoering gebracht zien'.

¹⁵¹ Ibidem, 39-40.

¹⁵² Idem.

¹⁵³ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 120, 134.

¹⁵⁴ De Vrankrijker, 'Erfgooiers', 91-92.

¹⁵⁵ Moorman van Kappen, 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', 8-25.

¹⁵⁶ Ibidem, 10.

daarvan toekwam aan een ander, namelijk de landsheer, in dit geval de graven van Holland.¹⁵⁷ Hiermee stemde hij in grote delen overeen met de opvatting van Enklaar, met één belangrijk verschil, namelijk dat de laatste mijns inziens terecht het stift Elten als de bloot-eigenaar aanstipte (zie hoofdstuk 4). De opvatting dat er in de oud Germaanse tijd al merken zouden hebben bestaan en dat die vrij of eigen waren, werd door Moorman van Kappen verworpen. Hij plaatste het ontstaan van grondheerlijke merken in de loop van de late middeleeuwen, veroorzaakt door een vermindering van de woeste gronden door ontginningen en een bevolkingstoename. Vele merken waren geen vrije of zuivere merken, maar eerder mengtypen.

Het tweede aspect behelsde de beperking van het aantal gerechtigden. De vijftiende eeuwse schaarbrieven vertonen een steeds strakkere en gedetailleerde reglementering van het gebruik van gemene gronden. Niet alleen werd verkwisting tegengegaan, maar ook de verlening van schaarrechten door de stad Naarden aan haar nieuwe poorters. Bovendien werd immigratie vanuit het Sticht bemoeilijkt door Utrechters het schaarrecht te onthouden. Volgens Moorman van Kappen evolueerde het schaarrecht rond het midden van de vijftiende eeuw van een zakelijk aan een hoeve verbonden bezit tot een persoonlijk recht, uitsluitend toekomend aan *man uit man* in Gooiland geboren, die daar woonden en een agrarisch bedrijf voerden: erfgooiers dus: 'Het erfelijk karakter van dit recht zal later in de benaming Erfgooiers treffend tot uitdrukking komen'.¹⁵⁸

Het derde aspect betrof de verstrengeling van de marke-organen met die van de stad Naarden en die van de dorpen. Treft men in de merken in het oosten van Nederland een markegerecht aan, een periodiek samenkomende vergadering van de gerechtigden, onder leiding van een – meestal gekozen – markerechter die rechterlijke en bestuurlijke macht uitoefende, bij de Gooise marke die gericht was op de gemene gronden was daarvan geen sprake. Het waren de schepenen van Naarden en de dorpen die markezaken afhandelden, dus de gewone met lage of dagelijkse rechtsmacht beklede gerechten onder leiding van schouten. Grote vergaderingen werden wel gehouden, maar waren uitzonderingen. De sinds de zestiende eeuw optredende Vergadering van Stad en Lande van Gooiland kende verordenende en bestuurlijke bevoegdheden, maar de vergadering werd gevormd door de 'burgemeesteren' van de stad Naarden en de 'buurmeesteren' van de dorpen.¹⁵⁹

Na Moorman van Kappens artikel is het lange tijd stil, totdat K.P.J. Janse zich concentreerde op een specifiek Goois verschijnsel, namelijk de koptienden.¹⁶⁰ Van der Linden publiceerde vervolgens een belangrijk artikel over de Grote Raad en de Gooise meent, waarin hij korte metten maakte met de idee dat de Hollandse graaf gebruik *moest* maken van zijn wildernisregaal om vat te krijgen op de Gooise marke.¹⁶¹ Daarna was het de beurt aan Palmboom, die in drie korte artikelen uiteenzette wat de aard van die koptiende is geweest (op basis van onderzoekgegevens uit haar studie naar het kapittel van Sint-Jan).¹⁶² Zij reageerde op eerder verschenen stukken van Van Tol, die zowel op de koptienden als de keurmeden en zwadetijsen (belastingen rustend op de maatlanden) ingaan.¹⁶³ Onder andere op basis van bevindingen van Palmboom en in weerwil van die van Van Tol, concludeerde Leupen dat de erfgooiers of hun voorlopers nimmer vrijen in de eigenlijke zin zijn geweest.¹⁶⁴ Hij voegde een belangrijk aspect aan de problematiek toe, namelijk het verband tussen de Karolingische tijd of de tijd van het bloeiende hofstelsel en de erfgooiersorganisatie. Volgens Leupen werden de Eltense onvrijen in de twaalfde eeuw praktisch eigenaren van de grond en het erf waarop ze al eeuwen als onvrije hoevenaars hadden gewerkt, net als van de daarop staande huizen.¹⁶⁵ Bij de grond hoorden gebruiksrechten op de gemeenschappelijke gronden. Echter die rechten had een hoevenaar niet als individu, maar die deelde hij met de andere boeren: het collectief. Hierbuiten vielen de engen en sommige hooilanden, waarover een gebruikstijns moest worden betaald. De rechtsopvol-

¹⁵⁷ Ibidem, 14. Moorman van Kappen zag dus de landsheer als bloot-eigenaar, terwijl dat volgens mij de abdis van Elten was. Zie hoofdstuk vier. In feite zou hij dan moeten spreken over een landsheerlijke marke (vanaf 1404); ik veronderstel dat de erfpachtconstructie uit 1280 de kwalificatie grondheerlijk in de literatuur heeft bewerkstelligd.

¹⁵⁸ Ibidem, 16.

¹⁵⁹ Ibidem, 17.

¹⁶⁰ Janse, 'De koptienden als bron voor de economische geschiedenis van het Gooi, 1500-1850'.

¹⁶¹ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent'.

¹⁶² Palmboom, 'De Gooise koptienden, tiend of tijns?' en 'Het goederenbezit van het kapittel van Sint Jan in het Gooi' (I-II).

¹⁶³ Van Tol, 'De Zwadetijs en de koptienden die de Gooiers betaalden aan Hoog Elten' en 'De Zwadetijs, die de Gooiers wel en de keurmede die ze al dan niet verschuldigd waren aan het Sint-Janskapittel te Utrecht'.

¹⁶⁴ Leupen, 'Erfgooiers: vrij of onvrij?', 135-139.

¹⁶⁵ Ibidem, 137.

gers van de voormalige onvrijen in het Gooi ontwikkelden zich tot een bevoorrechte kaste van grondeigenaren, aldus Leupen.¹⁶⁶

Tot slot is het noodzakelijk artikelen van eigen hand te noemen. Niet alleen omdat delen daarvan in dit proefschrift zijn terechtgekomen, maar ook en vooral omdat eerdere conclusies aan revisie onderhevig zijn gebleken. In de jaren 1996-1998 verscheen een drietal artikelen: over de opvolger van de curtis Nardinclant, de schaarbrieven en de Katentol.¹⁶⁷ In 2000 was ik mede-auteur van een stuk over Naarden, naar aanleiding van het 650-jarige bestaan van die stad.¹⁶⁸ Na een artikel over Eltense gebeurtenissen, waarin de machtsstrijd in Hamaland tussen Balderik en Adela enerzijds en centrale en lokale overheden anderzijds centraal stond, werd in 2004 de samenvatting van de eerste twee hoofdstukken van deze studie in het *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* gepubliceerd.¹⁶⁹ In het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* verschenen in 2004 en 2005 twee artikelen over bepalende gebeurtenissen in de achttiende en negentiende eeuw (Namenlijst en kaarten 1708-1723; de heideverdelingen van 1836 en 1843).¹⁷⁰ Tot slot werd in 2007 in samenwerking met Karin Abrahamse *Erfgooiers. Ten eeuwigen dage* gepubliceerd. Naast een tekst werd daarin een groot aantal afbeeldingen opgenomen.

De belangrijkste revisie heeft betrekking op wat er precies werd overgedragen: ook de ongecultiveerde gronden gingen over naar de Hollandse grafelijkheid en werden niet uitgezonderd. Bovendien trad de Hollandse graaf in zowel de lands- als grondheerlijke voetsporen van het stift Elten. Daarnaast opperde ik in eerdere publicaties dat de gebruiksrechten van de Gooiers daarbuiten stonden, maar dat is veeleer een mentale kwestie geweest die overigens wel uit de bronnen is te destilleren (zie hoofdstuk vier). De gebruiksrechten *ontkiemden* en *ontwikkelden* zich wel ver voor 1280.

Alles overziend hebben vrijwel alle auteurs vooral geworsteld met de rechtspositie van de Gooise merken en die van haar gerechtigden, later erfgooiers genoemd. Vaak werd een opvatting gekleurd door het directe belang van de auteur. De meeste auteurs uit de eerste twee categorieën hadden een specifiek doel, ingegeven door een al dan niet slepende kwestie aangaande de bestemming van gemene grond. In feite bleef de rechtsonzekerheid van de Gooise merken en de erfgooiers tot en met de uitvaardiging van de Erfgooierswet bestaan. Nadien verschenen de studies van Sebus, Van Erk en Enklaar en De Vrankrijker, maar ook deze schrijvers leken niet van enige vooringenomenheid gespeend. Bovendien lieten deze auteurs de belangrijkste vragen eigenlijk onbeantwoord, namelijk: wat/wie is een erfgooiër? En waar kwamen de gebruiksrechten op de gemene gronden vandaan? De dikwijls eigentijdse blik verhinderde de beantwoording van die vragen. Daarnaast liet men het Eltense verleden links liggen, tenminste, als het aankwam op de Gooise boeren en hun merken. Globaal kan worden gesteld dat de meeste auteurs zich geen rekenenschap gaven van de onverenigbaarheid van gewoonterechtelijke gebruiksrechten met het Romeinsrechtelijke begrip eigendom. Tevens werd te weinig aandacht besteed aan de uitdijende lokale, regionale en nationale overheden die als vanzelf botsten met de belangen van de Gooise boeren. Moorman van Kappen en Leupen deden dat wel. Op basis van hun weliswaar korte doch belangwekkende artikelen konden vragen worden geformuleerd die in dit onderzoek centraal staan. Deze studie borduurt derhalve deels op hun inzichten voort. Verder ben ik schatplichtig aan Enklaar als het gaat om het verband tussen de immuniteitsrechten van het stift Elten en de ontwikkeling van het *beneficium* Nardinclant (of *beneficia*) naar een *terra* Nardinclant (968-1280). En aan Van der Linden is het te danken dat ik het hoe en waarom van de processen in 1470 en 1474 beter heb kunnen weergeven.

Bronnen

Voor het onderzoek is uit de volgende archieven en bronverzamelingen geput. Sommige onderdelen daarvan worden meer ampel in de hoofdstukken besproken, zoals de schaar-

¹⁶⁶ Ibidem, 138-139. Vgl. Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers. Meer dan een Goois belang?'

¹⁶⁷ Kos, 'De Gooise Marke. Opvolger van de curtis Nardinclant?'; 'Van der Scaringe. De middeleeuwse schaarbrieven van de Gooise marke' en 'Eens gegeven blijft gegeven. Naarders in het gedrang bij de Katentol'.

¹⁶⁸ Van Engen, Kos en Rutte, 'Eenen neuen stede, ergens daer sij ons ende haer ter besten oorbaer staedt'.

¹⁶⁹ Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland' (2002) en 'De goede luden van Gooiland' (2005).

¹⁷⁰ Kos, 'De erfgooiers en hun gemene gronden; de namenlijst en kaart(en) 1708-circa 1740. Wie bent u en wat heeft u?' en 'De verdeling van Gooise gemene gronden in de eerste helft van de 19^e eeuw (1836-1843)'.

en bosbrieven en het koptiendenarchief. Eerder besprak ik de *Enqueste* (1494), de *Informacie* (1514) en de kohieren van de tiende penning (1543-1561). Hieronder volgt een globaal overzicht.

Archieven van de Vergadering en de Vereniging van Stad en Lande van Gooiland

De archieven van de *Stichting Stad en Lande van Gooiland*, de rechtsopvolger van de ontbonden Vereniging, bevinden zich sedert 1993 in het Stads- en streekarchief te Naarden.¹⁷¹ De meeste archivalia hebben betrekking op de negentiende en twintigste eeuw, maar een klein deel herbergt stukken uit de periode 1400 tot 1900. Daaronder bevindt zich een negental perkamenten charters, maar de belangrijkste bronnen zijn de privilegeboeken van Naarden.¹⁷²

Aanvankelijk bestond het archief louter uit die charters en wat onduidelijke paperassen. Het werd bewaard in het stadhuis van Naarden.¹⁷³ In de twintigste eeuw werden initiatieven genomen om archiefstukken boven water te krijgen die in het Stad en Lande archief zouden thuishoren. Ook werden er pogingen gedaan om de boel te ordenen. De ordening geschiedde zonder onderscheid te maken tussen oud archief en nieuw archief, ofwel het onderscheid tussen het archief van de Vergadering (voor 1914) en dat van de Vereniging (na 1914). Het onderliggende argument was dat veel oude stukken en ooit genomen en vastgelegde besluiten van invloed konden zijn op nieuw te nemen maatregelen. Een archiefcommissie in 1976 besloot tot de oprichting van een Stichting Stad en Lande van Gooiland. De voornaamste taak van die stichting is het beheren, onderhouden en bewaren van het erfgooiersarchief. De stichting werd ook de eigenaar en is dat tot op de dag van vandaag.

Het bestuur van de stichting wordt min of meer samengesteld zoals het markebestuur werd samengesteld: twee bestuursleden moeten uit erfgooierskringen afkomstig zijn. Een clausule in de stichtingsakte luidt dat het archief bij een ooit te vormen streekarchief moet worden ondergebracht (een regionaal historisch centrum bijvoorbeeld). Het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum komt daarvoor niet in aanmerking, simpelweg omdat het niet de archieven van Naarden en Huizen beheert. Gedurende de jaren 2003-2007 werd het archief opnieuw geïnventariseerd en deels verfilmd, in het kader van het project *Metamorfoze* van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Dat leverde een nieuwe en beredeneerde inventaris op.¹⁷⁴ Inmiddels is de scheiding tussen oud en nieuw archief aangebracht.

Enkele originele aktes zijn op deze plaats vermeldenswaardig. Bijvoorbeeld de akte over de vernietiging van het vonnis van het Hof van Holland door de Grote Raad in 1474 en een op dezelfde dag uitgevaardigde akte van Karel de Stoute, waarin hij zijn deurwaarder gelast om die uitspraak uit te voeren.¹⁷⁵ Ook een omslag bestaande uit extracten uit een van de privilegeboeken van de stad Naarden van de sententie van 1474 en gecombineerde afschriften daarvan in het Frans en Nederlands is interessant te noemen.¹⁷⁶

Een zeer belangrijke bron bevindt zich ook in dit archief: het betreft een privilegeboek met afschriften waarvan gebruik is gemaakt van de drie privilegeboeken van de stad Naarden.¹⁷⁷ Dit privilegeboek wordt altijd als 'boekje' geduid. Ik ga ervan uit dat de afmetingen daaraan debet zijn. Het is inderdaad, vergeleken met andere privilegeboeken, klein van stuk, maar het telt ruim 300 pagina's. Het werd vervaardigd door Pieter Aelmanszoon. Hij was secretaris van Naarden in de eerste helft van de zestiende eeuw.¹⁷⁸

¹⁷¹ Dekema, 'De overdracht', 12-14.

¹⁷² VVSLVG 3685; 3686; 3687; 3688; 3689-3705.

¹⁷³ Dekema, 'De overdracht', 17.

¹⁷⁴ Baas e.a., *Inventaris van de archieven van de Vergadering en de Vereniging van Stad en Lande van Gooiland (1422) 1650-1977 (1994)*.

¹⁷⁵ VVSLVG 2374, 2375.

¹⁷⁶ VVSLVG 2380.

¹⁷⁷ VVSLVG 3688, met een verkorte inhoudsopgave.

¹⁷⁸ Op de eerste bladzijde staat: 'Blijkens mededeeling van Mr. Gratama, in zijn artikel een dingtaal van Naerden-Gooiland is dit privilegeboek, behoudens een paar uitzonderingen, geschreven door Pieter Aelmanszoon welke in de eerste helft van de zestiende eeuw secretaris van Naerden was'. Zie Enklaar, 'Drie politieke gedichten uit de eerste regeringsjaren van Karel V', 136; Gratama, 'Een dingtaal van Naerden-Gooiland', 98.

Oud Archief Naarden: de privilegeboeken van de stad Naarden

Enklaar heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de privilegeboeken van Naarden. Eerst stelde hij het privilegeboek dat vervaardigd werd door een zekere Van Ackenaar aan de orde. Hij voltooide het in 1618, maar zijn werk werd door jongere handen aangevuld en geïndiceerd. Het tweede privilegeboek is vervaardigd in de periode 1620-1638, waaraan een ouder privilegeboek ten grondslag moet hebben gelegen, gezien de verwijzingen naar folia van een ander register. Dat moet dan een verloren exemplaar geweest zijn, omdat de verwijzingen niet corresponderen met bijvoorbeeld het privilegeboek van Stad en Lande of het privilegeboek opgemaakt door Van Ackenaar. Echter het werk werd verrijkt met aantekeningen van een zeventiende eeuwse hand, Hubertus Berchius 'Nardenus', op basis waarvan Enklaar concludeerde dat dit tweede privilegeboek afgeschreven werd van een ouder exemplaar (of exemplaren). Het derde privilegeboek kent het opschrift 'Privilegien ende willekeuren der stede Naerden', vervaardigd door onder andere Jacob Amelissen Kock.¹⁷⁹

Archief van de Graven van Holland 1189-1581 (circa 1650).

Het archief van de graven van Holland bevat rekeningen van rekenplichtige ambtenaren, zoals de baljuwen en de rentmeesters. Voor dit onderzoek zijn de rekeningen van de rentmeesters en baljuwen van Amstelland, Waterland en Zeevang onderzocht (1306-1375), evenals de rekeningen van de baljuwen van Amstelland en Waterland (1351-1387) en de rekeningen van de rentmeesters van Muiden en Gooiland (1430-1590). Tot 1469 waren dat ook de rekeningen van de baljuwen. Daarna werden aparte rekeningen van de baljuwen van Muiden en Gooiland opgemaakt (1469-1503). In dit archief bevinden zich ook de originele charters, zoals die over de overdracht van Gooiland aan Holland (1280) en de zoen tussen Floris V en Gijsbrecht van Amstel (1285). Uiteraard zijn de rekeningen van de trezorier ook bekeken. Tevens werd het archiefblok Grenzen van Gooiland (3.01.10.3) doorgelicht.

Vervolgens werd ook gekeken in het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland (1425; 1446-1728; 1793) en het archief van de Staten van Holland voor 1572.

Archief Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen

In de archieven van het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen komt Gooiland veelvuldig voor. Ten aanzien van de stukken die betrekking hebben op de Grote Raad is er een en ander gepubliceerd. Er bestaat een monografie getiteld *Gooilanders voor de Grote Raad 1470-1572*, van Koster-Van Dijk. Deze studie verscheen in 1979. De meest belangrijke beroepszaken zijn opgenomen, bovendien uitgebreid met een lijst van wat er precies in het dossier zit. Ook de chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën zijn waardevol te noemen. Het archief van het Hof van Holland is de laatste jaren druk bezocht door mediëvisten, zoals Bos-Rops, Le Bailly, Damen, Van den Arend en Glaudemans. Van hun studies heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Inmiddels is een nieuwe inventaris verschenen.

De collecties Albertus Perk

De Hilversumse notaris Albertus Perk speelde halverwege de negentiende eeuw een belangrijke rol bij de heideverdelingen tussen Domeinen en de erfgooiers. Naast notaris was hij voorzitter van de erfgooiersorganisatie, gemeentesecretaris, wethouder en directeur van de *Maatschappij tot bevordering van de cultuur in Gooiland*. Ook was hij een fervent onderzoeker. In die hoedanigheid schreef hij een boek getiteld *Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruikregten op de heiden en weiden in Gooiland; bijzonder in betrekking tot de vraag, wie de gerechtigden zijn tot dat gebruik*. Tijdens zijn studie wist hij veel originele archiefstukken in particulier eigendom te verwerven. Te-

¹⁷⁹ MRVG, xix-xxv.

vens heeft hij vele andere stukken gezien die verloren zijn gegaan. Ook maakte hij aantekeningen over bijvoorbeeld de schaar- en bosbrieven, verzamelde hij afschriften en gedrukte versies daarvan en bewaarde hij aantekeningen en stukken betreffende 's-Graveland (periode 1619-1887). Al deze soms hoogst particuliere maar evenzo interessante stukken berusten in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum en in het Noord-Hollands archief te Haarlem.

Koptiendenarchief

Een van Perks meest spectaculaire aankopen was het recht op de koptiende, waardoor hij ook eigenaar werd van het bijbehorende archief (1852). Al in 1836 had hij het in bewaring gekregen van de toenmalige eigenaar van de koptienden, Jhr. Mr. Henrik Hoeufft van Velzen. De belangrijkste bronnen in het koptiendenarchief lijken de gaderboeken te zijn; vrij handzame op agenda's lijkende registers. Daarin staan alle koptiendplichtigen vanaf 1502 tot en met 1835 genoteerd. Achter de namen staan de te betalen bedragen of te leveren natura. Naast de gaderboeken is er door de aankoop van Perk een groot aantal bronnen bewaard gebleven, zoals twee getuigenverklaringen over het gebruik van het bos uit 1531 en 1534, een stel afschriften van de bosbrieven en fraaie tot de verbeelding sprekende briefjes van een heer van Nijenrode. Ook hiervan berust een deel in het Noord-Hollands archief te Haarlem en een deel in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum. Hoe is dat zo gekomen?

Al tijdens Perks leven zijn de stukken aan een kleine diaspora begonnen en na en tot ver na zijn dood doken ze zo nu en dan op. Zo kwam het Goois Museum (thans Museum Hilversum) in 1941 in bezit van een groot aantal archiefstukken, afkomstig uit de nalatenschap van de Hilversummer C.L. Heek.¹⁸⁰ Daaronder bevonden zich documenten uit het koptiendenarchief. Heek had ze weer verkregen uit de nalatenschap van Perk. Na ordening en bewerking verhuisde dit archiefblok naar Haarlem, maar een deel van de archiefstukken ging naar het streekarchief te Hilversum, en sommige documenten bleven achter in het museum. Die werden later ook naar het Hilversumse archief overgebracht. Er zaten ook 'nieuwe' documenten tussen, over het klooster Oud-Naarden en de hofstede Oud-Naarden. Ook paperassen die handelen over buitenplaatsen en 's-Graveland kwamen tevoorschijn.¹⁸¹ Na de Tweede Wereldoorlog werd het particuliere archief van Perk door het Goois Museum aan het streekarchief overgedragen. Ook het notarieel archief kwam in bezit van die archiefdienst.

Interessant is dat in het koptiendenarchief stukken worden bewaard die sterke gelijkenis vertonen met stukken in de Hilversumse collectie Albertus Perk, bijvoorbeeld leenakten en afschriften, notities en aantekeningen van Perk. Dan is er ook nog een Haarlemse collectie Albertus Perk. Met andere woorden, het archief van Albertus Perk, inclusief het koptiendenarchief, is door omstandigheden versnipperd geraakt en overeenkomstig in de archieven terecht gekomen. De stukken in het koptiendenarchief te Haarlem en die in beide collecties Albertus Perk vormen naar mijn, overigens bescheiden want niet archivalische mening, een archiefblok, met uitzondering van zijn notariële akten.

Belangrijke gedrukte bronnen

Belangrijke informatieverstrekker is een eind veertiende en begin vijftiende-eeuws Eltens pachtregister (circa 1380-circa 1440).¹⁸² Het wemelt daarin van relicten die verwijzen naar domaniale beheersstructuren. Het is grofweg in vier secties verdeeld: eerst de hoven, dan de pachtgoederen, vervolgens de eigen goederen en tot slot de leenuitgiften. Uit deel één van het pachtregister blijkt dat Elten in die periode nog over een groot aantal hoven beschikte, waarvan sommige al verworven waren in de tiende eeuw.¹⁸³ Het gaat om de hoven in Appel, Brummen, Renkum, Arnhem, Elten zelf met de hof in ne-

¹⁸⁰ Het Goois Museum heet sedert 2004 Museum Hilversum.

¹⁸¹ De Vrankrijker, 'Inventaris van het Koptiende-archief', 18.

¹⁸² Het pachtregister werd samen met een *necrologium* van het stift Elten in 1854 uitgegeven door N.C. Kist, en beide originelen verdwenen. Tersteeg vond zowel het *necrologium* als het pachtregister in Moskou. Inmiddels zijn de bronnen op microfilm beschikbaar in het Gelders Archief (Arnhem). Tersteeg, 'Het Eltense *necrologium* te Moskou teruggevonden', 288-289. Zie Van Schaik, *Walfridus van Bedum*, 60-61, 125 n. 112.

¹⁸³ Kist, 'Tynsboek', 133-175. OSU I nr. 127 (970): *Id est curtem...et omnia, que predictus videntur pertinere curtibus...mancipiis...*

der-Elten, (Sunderwijn), Eltingen (tussen Groessen en Duiven gelegen) en Emmerik. Onder de vele hoven ressorteerden goederen waarvan de pachters verplicht waren tijn-
sen in geld en natura af te dragen. Het tweede deel beslaat de pachtgoederen, waarvan
bijvoorbeeld Nardinclant en de bekende Katentol¹⁸⁴ deel uitmaken, die overigens ook
sedert de tiende eeuw tot het bezit van het stift behoorden. In het derde deel worden de
eigen goederen van het stift opgesomd: in Nijkerk, Putten, Voorthuizen en Brummen.
Deze ressorteerden onder de hof te Appel. Te Arnhem, Rheden en Lochem waren ook
eigen goederen te vinden. Daarna volgen de lenen en het register wordt afgesloten met
de rechten die het stift op de nalatenschap van zijn eigen lieden kon laten gelden. De
term 'eigen' moet hier worden opgevat als horig en behorend tot het stift. Verder bevat
het een vrij omvangrijk deel toevoegingen, zoals afschriften van oorkonden en testa-
menten, teksten over de verkiezingswijze van de abdis en de gewoonten van het stift.
Het werd geschreven door twee handen en het zou een vervanging van een ouder exem-
plaar zijn geweest. De eerste hand schreef van circa 1380 tot ongeveer 1400 en noteerde
sectie één tot en met drie. De tweede hand nam sectie vier voor zijn rekening en ving
aan rond 1400 en eindigde circa 1440.¹⁸⁵

Een tweede belangrijke bron is een aantal door Enklaar verzorgde transcripties van
Eltense rechtsbronnen. Met name de verslagen van geschillen die in Veluwe hofgerich-
ten werden beslecht, laten licht schijnen op de werking van de hoven. De hofgerichten
functioneerden op het einde van de Middeleeuwen nog volop; de hofgenoten vormden
nog steeds een zogenoemde echte, met een eigen en besloten rechtskring binnen de ka-
ders van een domein. Ook blijken zij nog in grote mate horig te zijn.¹⁸⁶

De gegevens uit bovenstaande bronnen geven een goede indruk van de manier
waarop Elten zijn grootgrondbezit of domeinen exploiteerde en in welke rechtsverhou-
ding de daarin woonachtige en werkende lieden stonden ten opzichte van het stift. Een
zeer belangrijk gegeven is de datering; zowel het pachtregister als de Veluwe stukken
stammen uit de late middeleeuwen. De hoeveelheid elementen dat verwijst naar oudere
structuren is echter zodanig groot, dat er met een voldoende mate van betrouwbaarheid
conclusies kunnen worden getrokken over de tijd daarvoor. Nemen we dan de derde
bronnenverzameling ter hand, dan is het ook mogelijk die gegevens te combineren met
betrekking tot het Gooiland.

Het betreft een verzameling middeleeuwse rechtsbronnen van Gooiland, eveneens
door Enklaar getranscribeerd en onderdeel uitmakend van de bekende reeks *Verslagen
en mededeelingen* [...] *Oud Vaderlandsche recht*. Uit zowel Nederlandse als buiten-
landse archieven werd een aanzienlijk aantal stukken bijeengebracht dat louter handelt
over Gooiland. Voor het onderhavige is het meest geput uit de onderdelen de landsheer-
lijkheid, de grenzen, de rechten der abdij Elten na 1280, de venen en de rechtspraak.¹⁸⁷
Daarnaast verzorgde Enklaar een uitgave van de verslagen van de zojuist genoemde
Pieter Aelmszoon. Gedurende de jaren 1525-1527 was de laatste erop uitgetrokken
om wetenswaardigheden los te peuten bij de Gooise bevolking over Gooiland, zoals
de grenzen, de ligging van hofsteden en andere interessante zaken.¹⁸⁸

De hierboven genoemde bronverzamelingen hebben vooral betrekking op Elten en
Gooiland. De meer op Holland gerichte verzamelingen zijn, naast het bekende oorkon-
denboek van Holland en Zeeland, uiteraard de memorialen van de grafelijke raad die
zich in het archief van het Hof van Holland bevinden, maar inmiddels geheel ontsloten
zijn. Het betreft een enorm aantal notities over allerlei zaken. Ook de gedrukte ver-
sies van de grafelijke rekeningen zijn vermeldenswaardig en ten nutte geweest van dit
onderzoek.

¹⁸⁴ Ibidem, 155: 'It. Wt den tolle to Deunter [Katentol] als men dat tolle gelt betaelt to Elten so is men voer van den gelde schuldich jaerlix Martini der koken to Elten XII a. groet'.

¹⁸⁵ Ibidem, 174-176. In het Huis Bergh (museumcollectie) bevindt zich een tweede necrologium, daterend uit het jaar 1453. Tot circa 1800 werden aantekeningen toegevoegd. Helaas bevat het geen pachtregister.

¹⁸⁶ Enklaar, 'Onuitgegeven Rechtsbronnen betreffende de abdij Elten', 136-163.

¹⁸⁷ MRVG.

¹⁸⁸ Aelmszoon, Pieter, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*. Zie voor de precieze datering, Enklaar, 'De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden', 186-187.

1. De oorsprong en wording van de Gooise marken

In 1403 greep graaf Albrecht van Beieren (1389-1404) in. Zijn ‘ondersaten’ in Gooiland maakten al geruime tijd ruzie over het gebruik van de gemene gronden. De Gooise plattelanders hadden met toestemming van Albrechts voorgangers die gronden gemeenschappelijk gebruikt en benut en wilden dat blijven doen. De poorters van de stad Naarden kenden inmiddels andere bestemmingen aan diezelfde gronden toe en gingen periodiek over tot verdelingen en ontginningen.¹ Aldus was er een flink conflict ontstaan. Een conflict tussen twee partijen die weldra verenigd zouden worden in één organisatie: een Gooise marke.

Albrecht liet verklaren dat de ‘[...] gemeente ongedeelt sal bliven tot ewigen daghe [...]’ behoudens de al uitgevoerde ontginningen, die zowel draagvlak hadden gehad bij de boeren als de stedelingen. De Gooise hofsteden bleven onder het landrecht van Holland vallen en de burgemeesters van Naarden en de vijf buurmeesters van Gooiland stelden de belastingen vast. Kwamen zij er niet uit, dan zou de baljuw ingrijpen en een stemming houden. Dan zou de meerderheid van stemmen de doorslag geven en de baljuw moest zich daarnaar voegen tenzij het tegen de belangen en de heerlijkheid van de graaf of tegen rechten van personen inging.² Besluiten werden dus wel of niet bekrachtigd al naar gelang hun effect op andere rechten.

Hier kwamen de contouren van een functionerende marke tevoorschijn: er was een bestuur, het beheer en behoud van de gemene gronden werden geregeld en de rechtsverhoudingen tussen (lands)heer, stad en platteland werden vastgelegd. De graaf liet zich vertegenwoordigen door zijn baljuw, de boerenbevolking door de buurmeesters en de stad door de burgemeesters.

De contouren van die marke werden een jaar later concreet en expliciet gemaakt, toen de ‘gemene waerscip van Goylant’ tot afspraken kwam over het gebruik van de gemene gronden.³ Deze overeenkomst wordt de eerste schaarbrief genoemd.⁴ De term schaar staat voor één volledig aandeel in de meent of gemeenschappelijk weiland, zoveel land als nodig was voor het weiden van één koe. Later verwijst het naar het maximale aantal stuks vee dat een boer mocht laten grazen op de meent (‘inscharen’, het bijeenbrengen van dieren binnen een omheinde ruimte). Soms sloeg het op het aandeel dat een gerechtigde had in de marke of op de meent (dat was in Gooiland niet het geval).⁵ Die eerste schaarbrief werd vervolgens door Albrecht bevestigd.⁶ Met deze handelingen werd deze Gooise marke door de Hollandse grafelijkheid erkend, terwijl ook duidelijk was dat de graaf als landsheer het hoogste gezag over Gooiland uitoefende.

Hieraan is wel wat voorafgegaan. Op basis van de in de inleiding besproken thesen van Slicher van Bath, wordt het ontstaan van marken of agrarische belangenorganisaties op zijn vroegst rond het jaar 1200 geplaatst, als gevolg van een toenemende bevolkingsdruk en een vermindering van het areaal weide- en bosgronden door voortschrijdende ontginningen. Wat vergeten wordt, is op basis *waarvan* de marken ontstonden. Het is mijns inziens veel belangrijker om te bepalen waar de gebruiksrechten op gemene gronden vandaan kwamen en wie deze mochten uitoefenen, dan te vervallen in debatten

¹ Zie voor de veranderingen in de verhoudingen tussen stad en land Hoppenbrouwers, ‘Van waterland tot stedenland’, 146-48, 308 (literatuurverwijzingen); ‘Town and country in Holland’. Zie ook Van Bavel en Van Zanden, ‘The jump-start’, 505-506, inzake de groei van niet-agrarische activiteiten op het platteland.

² MRVG, 301-302: ‘[...] soe waer die meerre meniche gaet, dair sal onse baillu een volger of wesen, zonder wederseggen, behoudeliken ons, onse heerlicheit ende een ygeliken siins recht’.

³ Ibidem, 302-303.

⁴ Na 1404 wordt ook bericht over reglementen die schaarbrieven worden genoemd. Bijvoorbeeld in 1419: ‘[...] na inhoudt der schaarbrieven ende overdrachten, die de stede voirschr. mitten gemene lande van Goylant hebben ende hiernaemaels hebben zullen’, Ibidem, 305. In een stuk waarin gesproken wordt over een geschil tussen Naarden en Hilversum (1494) staat ‘[...] alsolanghe, als den scaerbrieff duert’, Ibidem, 342 en de vierde schaarbrief (1568) kent de volgende aanhef: ‘Nieuwe gemeen lants wilkeur ofte schaarbrieff’, ADH SAGV nr.4; MRVG, 385. Het is ook niet vreemd dat deze reglementen schaarbrieven werden genoemd. Het laten grazen van vee was voor veel boeren zeer belangrijk en de meeste regels hadden ook daarmee te maken. Vgl. Sebus, *De Erfgooiers*, 66-67.

⁵ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 106.

⁶ MRVG, 304-305.

over de vraag of een organisatie of lichaam een marke of een meent is en op welk tijdstip die werd gevormd.⁷ De Gooise marke kende namelijk nog meer doorslaggevende ontstaansredenen: een verandering van het bewind over het domein (1280) en de bestendiging van (gewoonte)rechten op de grond.⁸

De dertiende eeuw kan gekenmerkt worden als een overgangperiode. Niet alleen in politieke, maar ook in sociaal-economische en maatschappelijke zin. Relicten van het domaniale stelsel vonden hun weg naar nieuwe vormen van landuitgifte of exploitatie van de grond.⁹ Rechtsvormen als pacht en erfelijke pacht werden geïntroduceerd. Ook in het dertiende eeuwse graafschap Holland waren nieuwe gezags- en rechtsverhoudingen ontstaan, evenals veranderingen in de status van vele onvrijen. Die werden voornamelijk veroorzaakt door de afspraken rond de grootschalige cope-ontginningen.¹⁰ Zeker is dat het Nardinclant daarvan geen grote invloed heeft ondervonden. Het gebied was daar niet geschikt voor en juridisch gezien konden *locatores* er geen greep op krijgen. De Nardinclantse of Gooise boeren waren tot 1280 feitelijk nog horig en in gradaties gebonden aan de grond en de grondheer, in dit geval het stift Elten. Die horigheid berustte dus zowel op een grondheerlijke als een persoonlijke band. Enerzijds was er namelijk de grond waarop men geboren was, maar die niet van de horige was, en ter beschikking werd gesteld door de grondheer waarvoor hij belastingen in natura verlangde, en anderzijds werd men opgenomen in een rechtskring, de *familia*, waaraan rechten en plichten verbonden waren. Een daarvan was de betaling van een hoofdtijns, een erkenning van de horigheid aan de grondheer.

Toen Floris V in 1280 het Nardinclant in erfelijke pacht overnam van het stift Elten, kregen hij en later zijn opvolgers te maken met een nog volop functionerend domein oude stijl waarbij de heren van Amstel vermoedelijk optraden als meiers van Nardinclant. De Hollandse graven dachten een afgerond territorium inclusief alle gezagsrechten te hebben binnengehaald, waarover zij als landsheren konden regeren.¹¹ Door hun groeiende soevereiniteit kwamen de gebruiksrechten van de Gooise boeren op de gemene gronden onder druk te staan, waardoor die boeren zich eind dertiende of begin veertiende eeuw genoodzaakt zagen zich verder te organiseren en wel in een marke. Drie zaken dienen te worden onderscheiden: de markeorganisaties op zichzelf, de oorsprong en de ontwikkeling van de gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen, en de precieze afbakening daarvan. Het zal blijken dat de marken inderdaad in de Hollandse periode (vanaf 1280) vastere vorm kregen, maar ook dat de gebruiksrechten van de Gooise boeren voortsporen uit de Eltense periode (968-1280), als element van het door het stift gehanteerde exploitatieregime van zijn grootgrondbezit.

Ik hanteer dus de premisse dat de Gooise marken in essentie al veel langer bestonden en wel binnen de kaders van een Eltens domein. De collectieve gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen van alle boeren waren daarin beschermd en geregeld.¹² Zoals zal blijken werden die gemene gronden en bossen met de hele Eltense hof aan de graaf van Holland in erfpacht gegeven, maar kon de laatste ook via een beroep op het zogenaamde wildernisregaal greep krijgen op inculte gronden.¹³ Dit vergt enige toelichting.

Een belangrijk fundament onder de uitoefening van overheidsgezag door territoriale vorsten in de latere Middeleeuwen was het gebruik van *regalia*; van oorsprong koninklijke rechten die in de loop van de tijd in handen waren gekomen van regionale koninklijke ambtsdragers, zoals graven, of zelfs van lokale machthebbers zonder enig be-

⁷ Zie het verdienstelijke artikel van Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeklaar', over de Hooglandse maalschap. Hij had het over markeverhoudingen en markevorming voor 1200 en zag bevolkingsdruk als voornaamste reden voor het ontstaan van marken. Zie tevens Dekker, *Een zeer oud en voornaam college*. Vgl. Leupen, 'Erfgoed van Erfgooiers' en Kos, 'De Gooise marke'.

⁸ Vgl. Leupen: 'Zijn dus de bevolkingsdruk op het platteland en de verkleining van de niet in cultuur gebrachte gronden wel te zien als aanleidingen tot markevorming, natuurlijk speelt op de achtergrond een groter en ingewikkelder complex van factoren een rol. Centraal staat daarbij de vraag wie nu eigenlijk rechten op de grond mag uitoefenen en bestendigen'. Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers', 205.

⁹ Hoppenbrouwers, 'Op zoek naar de "kerels"', 227.

¹⁰ Van der Linden, *De cope*, 20-24. Vgl. Van der Linden, 'Het platteland in het Noordwesten', 48-82.

¹¹ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 169. Van der Linden meende dat het om een graafschap (*comitatus*) ging.

¹² Dit geldt uiteraard voor veel meer marken, maar er zijn ook uitzonderingen. Zie De Moor, 'Common land and common rights in Flanders', 121-127.

¹³ Hoppenbrouwers meldde dat de bemoeienis van heren met de gemene gronden twee oorzaken kende: enerzijds sproot het voort uit het grootgrondbezit van aristocraten en religieuze instellingen, waarvan de meeste op domaniale wijze werden geëxploiteerd, anderzijds op basis van het landsheerlijke wildernisregaal of *ius forestense*. Hoppenbrouwers, *The use and management of commons in the Netherlands*, 94.

stuursmandaat.¹⁴ Eén van die oude koninklijke rechten, het zogenaamde wildernisregaal, omvatte de zeggenschap over alle niet in cultuur gebrachte en tevens onbeheerde gronden. Uitoefening van dat recht botste gemakkelijk met gebruiksclaims van boerengemeenschappen, vooral omdat nergens duidelijk was tot waar de gemene gronden van hoven of vrije dorpsgemeenschappen zich uitstrekten en waar dus de ‘wildernis’ begon. In het Gooise geval kwam daar nog bij dat de nieuwe territoriale vorst, de graaf van Holland, ook private, grondheerlijke rechten over het gebied uitoefende. Als mijn interpretatie juist is, vond in 1280 een in de formule *terra cum dominio, iurisdictione* [et cetera] vervatte gecombineerde overdracht van privaatrechtelijk bezit (de oude curtis Nardinclant) en publieke gezagsrechten in Nardinclant plaats. Tegenover de Gooise boeren die van oudsher gebruiksrechten uitoefenden op de uitgestrekte inculte gronden van het oude Nardinclant, kwam dus een nieuwe landsheer te staan die zowel als private domeinbezitter als een territoriale vorst in het bezit van het wildernisregaal de uiteindelijke zeggenschap over die gronden kon opeisen. Het is goed om nog eens op te merken dat het wildernisregaal niet van toepassing was op inculte gronden die onderdeel uitmaakten van een privaat domein. Zoals Van der Linden al scherp zag¹⁵, bracht de graaf van Holland het wildernisregaal uitsluitend in stelling voor inculte gronden in het Gooi die buiten de oorspronkelijke curtis Naerdinclant vielen. Ik ga er namelijk vanuit dat die curtis in zijn geheel in pacht werd overgedragen en dus had de graaf binnen de grenzen van die curtis zijn wildernisregaal niet nodig.

Een wezenlijke vraag bij dit alles blijft, wanneer en op welke titel de abdij Elten die gezagsrechten over de terra Nardinclant had verworven. De oorspronkelijke schenking van 968 omvatte in algemene termen de goederen die graaf Wichman in het graafschap Nardinclant van keizer Otto I (936-973) in leen hield. Uit de context blijkt wel dat hier geen gezagsrechten, laat staan de grafelijkheid zelf, werden bedoeld. Evenmin spreekt de oorkonde van een curtis of hof; de oudste vermelding daarvan is in een oorkonde uit 1129.¹⁶ Naar mijn weten heeft Enklaar als enige de mogelijkheid gegeven dat de in 973 verkregen immuniteit aan de basis stond van de ontwikkeling van landsheerlijke gezagsrechten.

Gedurende de veertiende eeuw werd op grote schaal verder ontgonnen en ook de Gooiers ontkwamen niet aan verlies van hun gronden door verdeling. Als gevolg daarvan ontstonden hevige conflicten. Niet alleen de graven van Holland bemoeiden zich met het gebied door ontginners vanuit het oosten en zuiden soms ter wille te zijn, maar zoals gezegd ook de stad Naarden, die zich na 1355 volop ontwikkelde, zag andere bestemmingen van de gemene gronden. Hoewel er dus somtijds overeenstemming was geweest tussen stad en land, bleek daar op het einde van de veertiende eeuw geen sprake meer van te zijn. Toch was er aan het begin van de vijftiende eeuw een functionerende markeorganisatie van Gooiland te ontwaren en leken de tegenstellingen tussen stad en land grotendeels verdwenen. Het is interessant om de oorsprong en de wording van de Gooise marken, later uitmondend in een organisatie die niet voor niets Stad en Lande van Gooiland werd genoemd, in het licht van bovengenoemde omstandigheden te schetsen: gewoonterrecht versus de groeiende soevereiniteit van de Hollandse graven (deels gebaseerd op Romeins recht) en beide pretenties op de Gooise grond. Voordat ik dat spanningsveld betreed, is het noodzakelijk te bepalen hoe Elten zijn grootgrondbezit exploiteerde en of er domaniale kaders in Gooiland aanwezig waren. Met andere woorden, was er met de vorming van de Gooise marke sprake van continuïteit of transformatie?

Allereerst wordt bepaald welk exploitatieregime door Elten werd toegepast, zowel als het gaat om zijn goederen in het algemeen (geïllustreerd aan de hand van die op de Veluwe) als in het bijzonder het Nardinclant. Tot aan 1280 hadden de Gooise boeren namelijk het land op ‘Eltense’ wijze bewerkt en vermoedelijk volgens eenzelfde exploitatieregime als op andere Eltense goederen werd gevolgd. Hierbij moet worden opgemerkt dat er natuurlijk binnen dat exploitatieregime plaatselijke kleine verschillen en variaties bestonden.¹⁷ Hierna wordt specifiek gekeken naar de Gooise marke die betrekking had op de

¹⁴ De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 115-116. De belangrijkste regalia waren: het recht op het mobiliseren van de onderzaten, het vorderen van transportdiensten ter land en ter zee, het recht op boeten en verbeurd verklaarde goederen, muntrecht, het eigendomsrecht over de zogenoemde heerbanen (wegen) en bevaarbare wateren, het recht op tolheffing, visrecht, jachtrecht en dus het recht op goederen zonder eigenaar (*bona vacantia*) of het wildernisregaal.

¹⁵ Zie hoofdstuk vier.

¹⁶ OSU I. nr. 326 (1129).

¹⁷ Vgl. Palmboom, *Sint-Jan*, 119-120, 181-183, 491 en vooral Rösener, ‘Zur Struktur und Entwicklung der Grundherrschaft in Sachsen’, 173-207, m.n. 189, 204-205

weide- en heidegronden en venen, waaronder de conflicten over de verdelingen van gemene grond en de problemen met de ontginners. Tegelijkertijd wordt vastgesteld waarom die Gooise marke stand hield en een aantal factoren besproken die van invloed waren op het ontstaan en voortbestaan van de organisatie. Geëindigd wordt met het ingrijpen van de graaf van Holland (1403) en de totstandkoming van de eerste schaarbrief (1404).

De hof van Elten en zijn exploitatieregime

Voordat delen van Nardinclant in 968 in Eltense handen kwamen, maakten zij in de Karolingische periode deel uit van het bezit van de koning.¹⁸ Ze behoorden met andere woorden tot de kroondomeinen, die meestal als hoven of *curtes* werden geëxploiteerd.¹⁹ In 973 verkreeg het stift immunitet over al zijn bezittingen en kwam het onder de bescherming van de keizer te vallen: het werd een *rijksstift*.²⁰ Vanaf circa 973 tot 996 woedde een groot conflict tussen enerzijds Elten en anderzijds Adela van Hamaland († circa 1021), een van de twee dochters van graaf Wichman, en haar echtgenoot Balderik († 5 juni 1021) over een groot aantal allodiale goederen die Wichman en zijn andere dochter, Liutgard, tevens abdis van Elten, aan het stift hadden geschonken.²¹ De boedelscheiding die daarop volgde, werd vastgelegd in een oorkonde (996). In datzelfde geschrift werd de schenking van leengoederen in onder andere Nardinclant door Wichman aan Elten bevestigd. Daarop volgde een pertinentieformule waarmee de over te dragen zaken werden gespecificeerd, zoals weidegronden, heidegronden, akkers en bossen.²² Het is echter niet duidelijk of alle zaken die in de pertinentieformule werden opgesomd, ook in Nardinclant allemaal aanwezig waren. Een dergelijke formule was inderdaad een stereotype opsomming om een volledig domein aan te geven, maar het zei niets over het exploitatieregime.²³ In 1129 werd de optekening van de boedelscheiding bevestigd en daarin werd het bezit van Elten in Nardinclant voor het eerst een *curtis* genoemd.²⁴

Of het beneficium van graaf Wichman als een *curtis* was georganiseerd en of Elten die tussen 968 en 1129 ongewijzigd in stand had gelaten, weet ik dus eenvoudig niet, evenmin van welk hoftype de in 1129 genoemde Eltense *curtis* Nardinclant is geweest. Het is daarom verstandiger om de domaniale en agrarische structuren op basis van contemporaine en jongere bronnen te reconstrueren en niet al te zwaar te tillen aan de kwestie of Nardinclant nu oorspronkelijk wel of niet een klassiek ingerichte, bipartite hof is geweest. Belangrijker in dit kader zijn de rechten op en de toegang tot de grond, en dan met name op en tot de gemene gronden, die bijvoorbeeld tot uiting komen in de mate van onvrijheid. Latere leen- tijns- en pachtverhoudingen kunnen daarmee nog behept zijn, net als zaken als keurmedig- en wastijnsigheid. Evenzo belangrijk is om te bepalen in hoeverre verplichtingen van boeren teruggaan op oude heren- of vroondiensten. Het bestaan van functionarissen als meiers, later rentmeesters genoemd, verwijst ook naar domaniale structuren. Tevens kunnen vaak lieden getraceerd worden die alleen op het vronland werkten, de opvolgers van de *servi* of *mancipia*. Daarnaast is het van belang

¹⁸ OSU I. nr. 126: [...] *ad hoc quitquid prenominatus comes in comitatu Nerdinglant beneficii, nos vero predii* [...]; alwat voornoemde graaf [Wichman van Hamaland] in leen, wij [de keizer] echter in eigendom [...]. Zie Rothhoff, *Studiën zur Geschichte des Reichguts*, 112.

¹⁹ Blok, *De Franken*, 103-104.

²⁰ OSU I nr. 129 (973).

²¹ Zie voor die allodiale goederen, OSU I. nr. 127 (970).

²² OSU I. nr. 146 (996): *Preter hec quitquid predii dominus imperator augustus Wichmanno in proprium donavit, precipere que dicuntur in Nardinklant [...] concedimus cum omnibus utilitatibus in supradicta, sicut et in ista proprietate, areis, edificiis, terris incultis et incultis, agris, pratis, campis, pascuis, silvis, venationibus, aquis aquarumque decursibus, piscacionibus, molendinis, ecclesies, viis et inviis, exitibus et redditibus, quesitis et inquirendis, cunctisque appendiciis, que dici possunt* [...]. Zie Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland'.

²³ Dekker, 'Een mislukte cope in het Westerwoud', 113. Vgl. Guyotjeannin, Pycke & Tock, *Diplomatique médiévale*, 80-83. Zie Tits-Dieuaide, *Grands domaines, grandes et petites exploitations*, 31-34. Hoewel Tits-Dieuaide pertinentieformules uit de Merovingische periode bestudeerde, is haar conclusie interessant. Zij kwam tot de volgende driedeling van organisatie van de landbouw: a) grote exploitatie-eenheden gebaseerd op slavernij, b) tweeledige domeinen met een reserve en tenures en c) domeinen voornamelijk gebaseerd op kleinere exploitatie-eenheden van kleine boeren.

²⁴ OSU I. nr. 326 (1129). Tussen de oorkonden uit 996 en 1129 bestaat een klein aantal verschillen. Zo verschenen er in 1129 drie allodiale goederen meer, Eltingen, *Feluida* en *Arnle*. Daarnaast werd op een stenen plaat een naschrift gegraveerd. Naar mijn weten hangt die nog steeds in de stiftskerk te Hoog-Elten. Daarop valt te lezen dat de inmiddels overleden abdis Irmgard Elten opnieuw stichtte. Met de herhaling van de in 996 genomen beslissingen en regelingen stelde Lotharius III (1125-1137) het bezit van Elten veilig. Bovendien schonk hij het stift enige inkomsten uit de munt van Doesburg. 'Dyt naebescreven is die schrieft, die gehouwen is in den vyrcantigen steen, staine beneden in der gevelen der hallen': *Notum sit omnibus Christi fidelibus, quod Wichmannus comes ecclesiam hanc in honore beati Viti martiris edificavit, dilapsam Irmgardis abbatissa felicitis memorie reedificavit et novissime diebus istis Lotharius rex (ad) memoriam sui et contextalis sue Richize, donans ei singulis annis duo talenta gravis monete de Tousborch eam dotavit*.

om vast te stellen of er nog vronland aanwezig was en om de agrarische structuur van een gebied te bepalen. De vraag is nu of de gebruiksrechten van de Gooise boeren op de gemene gronden voortsporen uit het exploitatieregime van het stift Elten of dat zij pas na 1280 zijn ontstaan. Derhalve wordt eerst gekeken op welke wijze het stift Elten zijn goederen exploiteerde.

Elten had de beschikking over veel goederen in verschillende contreien. Niet alleen bezat het gronden rond Elten en op de Veluwe, ook in het huidige Duitsland en Friesland waren veel Eltense domeinen te vinden. De oudste gegevens die betrekking hebben op de exploitatiewijze geven enig houvast als het gaat om domaniale elementen, maar de jongere bronnen en vooral die uit de veertiende en vijftiende eeuw spreken boekdelen. Het is mogelijk om de gegevens te verbinden, aangezien de in de tiende eeuw verkregen goederen halverwege de vijftiende eeuw nog grotendeels tot het bezit van Elten behoorden.²⁵

Eltense onvrijheid

Onder de kop 'Dit sijn die rechte der Abdien van Elten als van horigen luden ende eyghenen luden' werden de onvrijen in het pachtregister gerangschikt naarmate het stift aanspraak kon maken op hun nalatenschap.²⁶ De eerste categorie betreft de wastijnzigen. Het stift zou uit hun nalatenschap 'het beste' verkrijgen met alle daartoe behorende rechten (als er daarna nog iets beters werd gevonden, dan kon het geruild worden). Had de overledene verzuimd zijn tijns te betalen, dan verviel de gehele nalatenschap aan het stift.²⁷ De tweede categorie betreft de 'camerlude'. Alles wat tot hun 'lijf' behoorde bij het ter kerke gaan op de vier hoogtijdagen van het kerkelijk jaar (Pasen, Pinksteren, Allerheiligen en Kerstmis) moest na overlijden aan het stift worden afgestaan.²⁸ Buitelaar vermoedde, op basis van de context, dat de kamerlieden onvrijen waren die stamden uit een gemengd huwelijk tussen onvrijen van verschillende signatuur, bijvoorbeeld tussen een wastijnsplichtige vrouw en een 'eigen' man. Hij lichtte dit echter niet toe.²⁹ Wellicht is het eenvoudiger om hen te zien als de nazaten van lieden die behoorden tot de *camera*, dat wil zeggen het vermogen van een kerkelijke instelling.³⁰

De derde categorie wordt gevormd door de eigen lieden die op eigen goederen woonden. Zij kunnen overigens beter tot de dienstlieden van het stift gerekend worden, getuige het feit dat zij 'beleent' worden genoemd. Na overlijden viel de helft van al hun viervoetige have (rundvee), net als al hun geld, zowel in goud als in zilver, toe aan het stift. Van het geld dat 'baven der eerden' bleef en van alle 'schulden' die ze hadden uitstaan (dus alles wat zij in pacht en dergelijke hadden uitgegeven), moest ook de helft worden afgestaan. Hun kleren en harnassen moesten worden ingeleverd bij de vertegenwoordiger van het stift, de 'Amptman' of rentmeester. Uit de verdere bepalingen kan worden opgemaakt dat deze eigen lieden zonder eigen erve niet bij voorbaat als 'arm' te duiden zijn. De kleding werd geïncasseerd door de rentmeester. Opvallend is dat een eventueel harnas ook moest worden ingeleverd.³¹

De vierde categorie, veruit de grootste en in dit bestek de belangrijkste, bestaat uit 'eigen lieden zonder eigen erve' ofwel lieden van lage juridische status die geen beschikking hadden over land. Het is waarschijnlijk dat dit de opvolgers waren van de onvrijen die ooit de vronlanden bewerkten. In de Brummense hof werden zij hoofdtijnsplichtigen genoemd.³² Zoals gezegd was hoofdgeld een tijns die uitsluitend betrekking

²⁵ Kos, *De exploitatie van de goederen van het adellijk jufferenstift Elten*.

²⁶ Kist, 'Tynsboek', 174-175. Zie Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 132-134. Buitelaar deelt mee dat van andere rechten of plichten in deze passage niet gerept wordt, maar vergeet daarbij te melden dat vele andere passages in het pachtregister die andere rechten of plichten uitvoerig weergeven.

²⁷ *Ibidem*, 174: 'Inden irsten als steruet eyn wasteynsich man off wijf daer eysschet men dat beste dat nemet men tot alle rechten. Vint men een beter als dat gewt is dat mach men oec nemen. En en heuet hi off sy oeren tijns nyet betaelt en steruet oere een binnen den jaer so sin sy belmundich [dan verviel de gehele nalatenschap aan Elten]'. Overigens is deze regeling te vergelijken met die getroffen werd ten aanzien van de keurmedigen.

²⁸ *Idem*: 'It. Camerlude sint schuldich als sy steruen allent dat to oeren lyue hoert als sy to den vier hoechtijden toe kirken gaan'.

²⁹ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 133.

³⁰ Kuys, *Kerkelijke organisatie*, 229.

³¹ Kist, 'Tynsboek', 175: 'It. eyn man als die steruet die een beleent man is die op enen eyghenen g. woent, die is schuldich al vier voetighe have hallef En al gelt golt siluer onder den eerden en baven der eerden hallef en al schult die men oen schuldich is Is hallef vervallen der Abdien Ende syne cleder of sijn harnasch of oer cleder den Amptman'.

³² *Ibidem*, 141.

had op de persoon, los van de grond. Al in de negende eeuw kwam de betaling van hoofdcijns voor als *capaticum* of *census capititis*. Deze werd opgelegd als teken van persoonlijke afhankelijkheid en gold voor de *servi non casati*, de onvrijen zonder hoeve. Hun nalatenschap verviel geheel aan het stift, maar hun kleding en zelfs een eventueel harnas ging opnieuw naar de rentmeester.³³ Duidelijk wordt dat Elten eind veertiende en begin vijftiende eeuw nog een sterke bevoogding kende van zijn dienstlieden, wastijnsplichtigen en horigen en dat ook liet optekenen in het pachtregister.

Domaniale relictien

Een sprekend voorbeeld van een domaniaal relict zijn de door het stift in het land van Bergh (een heerlijkheid in de Gelderse Achterhoek) en Brummen geheven varken-, worm- en snoekgelden. De eerste stond voor het leveren van varkens, de twee andere hadden betrekking op de visserij. Deze betalingen kunnen beschouwd worden als restanten van oorspronkelijke vroondiensten. Niet het varken en een deel van de visvangst moesten worden afgedragen, maar evenredige bedragen in geld. Dat betekende niet dat de vroondiensten allemaal waren omgezet in geld, integendeel. De Eltense pachtboer Rolof van Holthuizen moest iedere lente helpen ploegen en maaien op het land dat het stift in het land van Bergh had liggen. In de winter werd hij verplicht tot het kappen van hout uit de marke van Zeddam, waarna hij twee voeder (karrenvrachten) naar het stift diende te brengen.³⁴ Hier betrof het dus een mengeling van vroondiensten, die deels omgezet waren in betalingen, deels nog in natura moesten worden afgedragen en deels bestonden uit karweien. Opvallend is dat de diensten van Rolof van Holthuizen nog een keer voorkomen in het pachtregister en wel onder sectie vier. In 1405 kwam hij naar het stift en ontving het goed *Dychusen* in leen behoudens sommige rechten. Toch bleven de diensten bestaan, maar de overeenkomst had een andere status gekregen.³⁵

De Brummense hofgenoten dienden ook betalingen te voldoen die beschouwd kunnen worden als de omzetting van vroondiensten in geld. Het ging om de 'guede die hier na bescreven staen gheuen op sunte Lambert-avent wormgelt, heketgelt (snoekgeld³⁶) ende verken ende hoenre'.³⁷ Worm- en heket- of snoekgeld kwam ook hier in de plaats van de levering van een deel van de visvangst, maar die van een varken en een kip waren nog niet omgezet in betalingen. De bezitter van het goed *to Nortel* moest een varken, twee kippen en twaalf denarii worm- en heketgelt ophoesten.³⁸

Feitelijk verwijzen de hoftijnsen naar de oorspronkelijke verplichtingen van de oorspronkelijke hoevenaars, getuige de hoogte van het af te dragen bedrag. Die bedragen waren of versteend of dusdanig laag, dat zij waren te verwaarlozen. Hoftijnsen waren beslist geen recognitietijnsen of anderszins.³⁹ Elten kende zelfs een versteende tijns onder de naam *stedicheit*. Deze werd voldaan in rogge en gerst. Stedicheit was in de plaats gekomen voor de vroondiensten en vooral de leveranties van naturalia. Bij vergelijking van de goederen waarover stedicheit moest worden afgedragen en de in het pachtregister opgenomen eigen goederen, blijken deze dezelfde te zijn.⁴⁰ Deze gronden zouden dus heel goed oorspronkelijk onderdeel kunnen zijn geweest van de hoevenlanden.

Op basis van deels nog bestaande vroondiensten en de vele reminiscenties aan een zelfs tweeledige exploitatie van grootgrondbezit in het Eltense pachtregister, kwam ik in een eerdere studie tot de conclusie dat de meeste Eltense hoven in de veertiende eeuw func-

³³ Ibidem, 175: 'It. eyghene lude die gheen eyghen erue en hebben die syn den Amptman schuldich oer cleder to voeren en al dat to sijnen lyue hoert en harnijsch. En synt der Abdien of der Abdissen schuldich al guet dat si acht' later hoe en waer dat geleg. is rede oft onrede wtge-seghet ernisse of husynge [in geld en andere waarden = rede oft onrede. Behalve de erfenis en het huis, uteseggen = uitzonderen]'. Daarna volgen nog regels over de wijze waarop het 'uitgezette' wordt beoordeeld en vervolgens wordt geïncasseerd.

³⁴ Kist, 'Tynsboek', 156-157. Rolof stond er niet alleen voor; vier anderen worden bij naam genoemd en verplicht tot maai- en zaaidagen.

³⁵ Ibidem, 167-168: 'Inden j. o. H. MCCC en vyue des Saterd. na Vite quam Roloff van holthuysen en ontf. Dychusen beheld. mallic sijns rechten En wt den g. dychusen heuet jaerl. die Abdie V m. malts I verken of IV a. groet VIII d' to heketg. IV d' to wormg. II voeder h. wt Zedemar bussche op die Abdie te wueren des jaers II daghe te bouwen en II d. to meyen'.

³⁶ Een heekt is een snoekachtige vis, niet onbekend op het menu van een middeleeuwse mens.

³⁷ Kist, 'Tynsboek', 142.

³⁸ Ibidem, 142: 'It. dat guet to Nortel I verken II hoenre XII d' to wormgelde en heketgelt'.

³⁹ Dekker, 'Verhandeling van Kerstiaan van Land', 73-76; Van Bavel, *Mariënweerd*, 237-240.

⁴⁰ Bijvoorbeeld de in Nijkerk gelegen goederen die ressorteerden onder de hof te Appel zien we later allemaal terug als eigen goed. Kist, 'Tynsboek', 136, 160.

tioneerden als vanouds.⁴¹ Bijvoorbeeld die te Appel, Renkum en Brummen. In de hofgerichten kwamen vertegenwoordigers van het stift en de leden van de echte of *familia* bijeen om zaken die betrekking hadden op de goederen en lieden van de hof te beslechten, onder voorzitterschap van een ambtman of rentmeester en zonder inmenging van de landsheer. Er werden ook zaken behandeld die verwijzen naar nog bestaande domaniale structuren, zoals het weigeren van diensten of de perikelen rond de juridische hoedanigheid van de goederen of hoeven (*mansi*).⁴² Verder was er nog sprake van vronlanden, die weliswaar in pacht waren uitgegeven, maar de pachters daarvan hadden de beschikking over de arbeid en diensten van sommige hofgenoten.

Wat vooral opvalt aan de Eltense gronduitgiften, is de mengeling van pachten, lenen en tijnsen. Het lijkt erop dat het stift vasthield aan een domaniale exploitatie, maar daar waar dat niet meer kon of niet rendabel genoeg zou zijn, overging tot andere exploitatievormen, maar wel gebaseerd op oude domaniale structuren. De verschillende exploitatievormen bestonden naast elkaar en werden zelfs in combinatie gebruikt. Zo werden complete hoven verpacht, maar bleef de domaniale organisatie grotendeels intact. Bijvoorbeeld de hof te Appel; die werd samen met een aantal hoeven in het broek aan Pele ten Acker en Ghese Vrederix in pacht uitgegeven.⁴³ Het duo kreeg ook de beschikking over delen op het *hoge lant* of de eng⁴⁴, vermoedelijk een restant van het vronland, want Pele en Ghese dienden dat met behulp van knechten ‘ter derden gherven’ te bewerken, wat zoveel betekent als het afstaan van een derde deel van de opbrengst aan de verpachter, de garf.⁴⁵ De *Sint Vitus* hof te Brummen werd ook in pacht uitgegeven, samen met de hoofdtijnsplichtigen die werkzaam waren op het vronland van die hof.⁴⁶ Te Renkum was ook een *Sint Vitus* hof te vinden die gepacht werd door een zekere Rutger Vonck. In die nederzetting bestond naast een Eltense *Nederhof* met een ‘principael hofstede’, ook een *Overhof* van de abdij Abdinghof. Deze drie hoven waren een gevolg van de boedelscheiding tussen Elten enerzijds en Balderik en Adela anderzijds (996) en de daaropvolgende verdeling van Adela’s nalatenschap tussen Meinwerk († 1036) en zijn zus Azela, een Eltense juffer. Meinwerk schonk zijn deel aan zijn abdij Abdinghof te Paderborn, Azela aan haar stift. Van alledrie de hoven – die dus oorspronkelijk één geheel vormden – werd alleen het bijbehorende land in pacht uitgegeven, de hofsteden of oorspronkelijke vronhoven bleven inclusief de mensen, belastingen en pachten aan de geestelijke instellingen.⁴⁷

De curtis Nardinclant in de twaalfde en dertiende eeuw

In 1129 wordt het Eltense bezit te Nardinclant, zoals gezegd, voor het eerst omschreven als ‘de hof (*curtis*) die Nardinclant wordt genoemd’.⁴⁸ Ofschoon het een enorm gebied betrof kon men volstaan met alleen die vermelding. Het was kennelijk duidelijk wat daaronder viel en wat ervan af hing. Dat daartoe ongecultiveerde gronden behoorden, waarvan de boeren gebruik maakten, mag ik aannemen. Anders gezegd, op welke wijze Elten Nardinclant ook exploiteerde, of liet exploiteren, gebruiksrechten op gemene en woeste gronden werden in enige mate aan de Gooise boeren toegekend.

Zijn de directe bewijzen voor een oorspronkelijk misschien tweeledig ingericht Eltens domein Nardinclant schaars, de indirecte aanwijzingen zijn talrijker. Het stift Elten exploiteerde zijn goederen langdurig en hardnekkig (of waar het kon) op domaniale en zelfs tweeledige wijze (getuige de vele intacte hoven in de vijftiende eeuw waarin duidelijk een onderscheid werd gemaakt tussen ‘normale’ pachters en lieden die uitsluitend op de vronhof werkte, zoals de hoofdtijnsplichtigen van de Brummense *Sint Vitus* hof⁴⁹) en dat maakt het onwaarschijnlijk dat het er voor Nardinclant in beginsel een an-

⁴¹ Kos, *De exploitatie van de goederen van het jufferen-stift Hoog-Elten*.

⁴² Zie Dekker, *Kromme Rijngebied*, 151-153, 562-567.

⁴³ Kist, ‘Tynsboek’, 133.

⁴⁴ Ook in de Vechtstreek werd de eng geduid als het hoge land. Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 123.

⁴⁵ Heringa, *Tynsen*, 32-34. De garf was van oorsprong een grondcijns, bestaande uit een evenredig deel van de opbrengst.

⁴⁶ Zie voor een uitgebreide bespreking over de werking van Eltense hoven, Kos, ‘De goede luden’, 157-162.

⁴⁷ Zie Kos, ‘Machtsstrijd in Hamaland’, 58-63.

⁴⁸ OSU I nr. 326: *curtis que dicitur Nerdinclant*.

⁴⁹ Kist, ‘Tynsboek’, 141. Ook het bestaan van de categorie ‘eigen lieden zonder eigen erve’ verwijst naar mensen met een lage juridische status die geen beschikking hadden over bouwland. Het is waarschijnlijk dat zij de opvolgers waren van de onvrijen die ooit de vronlanden bewerkten. In de Brummense hof werden zij dus hoofdcijnsplichtigen genoemd. Hoofdgeld was een tijns die uitsluitend betrekking had op de

dere exploitatiewijze op na hield. Daarbij maakte het gebruik van meiers en het is mogelijk dat de heren van Amstel in die hoedanigheid optraden als de beheerders van de curtis Nardinclant. Zij deden dat aanvankelijk ook voor andere goederen, eerst onder de hoede van het klooster Werden, later als rentmeesters van de bisschop van Utrecht.⁵⁰

In ieder geval bestond er een juridische band tussen de heren van Amstel en het stift. In 1224 kreeg Gijsbrecht II van Amstel (circa 1175-circa 1230) goederen in leen van de abdis van Elten, gelegen in Nardinclant.⁵¹ In hetzelfde jaar liet hij zijn vrouw en zonen en eventuele andere erfgenamen afstand doen van die goederen. Zij zouden op grond van het erfrecht geen aanspraken kunnen maken op de leengoederen in Nardinclant. Met het uiteenvallen van de domaniale structuren, dat in Nardinclant vermoedelijk veel eerder en drastischer gebeurde dan bij andere Eltense goederen, zoals die op de Veluwe, kunnen de heren van Amstel delen van het domein aan zich hebben getrokken en zich niet aan bovengenoemde regeling hebben gehouden.⁵² Dat blijkt uit de nog te behandelende optekening van de overdracht van Nardinclant aan Holland in 1280: daarin worden de goederen die de Van Amstels in Nardinclant aan Elten hadden verworven usurpaties genoemd. Dit zou later voor grote problemen zorgen tussen de van Amstels, Elten en Floris V (zie onder).

De auteur Van Amstel vermoedt dat zijn middeleeuwse naamgenoten eerder optraden als voogd, maar dat lijkt mij uitgesloten.⁵³ Een voogd had namelijk een andere taak dan een meier en de functies waren totaal verschillend. Waar de voogd *alle* wereldlijke zaken van het stift afhandelde, beheerde en bestuurde een meier een bepaald domein. Een gerechtsvoogd (*advocatus*) trad namens het stift op als bovenlokaal tussenpersoon als het ging om de rechtspraak (goederentransacties, rechtszaken en op militair gebied) en een meier was een rentmeester, een lokale beheersbeambte die uitsluitend belast was met het goederenbeheer. Het is zeer onwaarschijnlijk dat een ver van het stift residerende leenman de functie van voogd uitoefende; daarvoor koos het stift de graaf en later hertog van Gelre uit.⁵⁴

De hofstede (casa indominicata / curia / herenhof) van Elten

Waar de Eltense herenhofstede in Nardinclant heeft gelegen, is niet duidelijk. Hierover bestond al sinds halverwege de vijftiende eeuw onzekerheid. In 1449 meende men dat hij halverwege het Gooiersbos en Vosbergen moet hebben gelegen. Vosbergen lag nabij de Lage Vuursche.⁵⁵ Tijdens een nieuwe zoektocht in 1472 kon men de hofstede ook niet meer vinden.⁵⁶

Het Sticht en het graafschap Holland hadden in dat jaar het zoveelste grensgeschil. Besloten werd om gezamenlijk (met vertegenwoordigers van Holland en het Sticht) ter plaatse te gaan kijken en de boel te inventariseren, en nadien naar het Hof te gaan om uitsluitsel te verkrijgen. Aangezien de hertog met Frankrijk in oorlog verkeerde, en aldus niet aanwezig kon zijn bij de uitspraak, wat blijkbaar wel nodig werd geacht, werd een voorlopig compromis voorgesteld en aangenomen. Op de grens achter Eemnes, alwaar Gooiland van het Sticht werd gescheiden, stond een grensmarkering. De Hollanders beweerden dat de grens liep van 'die leeuwenpaal' (zie hoofdstuk 5) door De Vuur-

persoon, los van de grond. Al in de negende eeuw kwam de betaling van hoofdcijns voor als *capaticum* of *census capitii*. Deze werd opgelegd als teken van persoonlijke afhankelijkheid en gold voor de *servi non casati*, de onvrijen zonder hoeve. Hun nalatenschap verviel geheel aan het stift.

⁵⁰ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 60; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*.

⁵¹ OSU II nr. 730 (1224).

⁵² Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 473.

⁵³ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 61. Van Amstel stelt: 'Uit de oorkonde van 1224 blijkt onomstotelijk dat Gijsbrecht II van Amstel door toedoen van bisschop Otto II van Lippe namens hem de voogdij over de goederen van de abdij van Elten in Nardinklandt heeft gekregen'. Dit blijkt in het geheel niet uit de oorkonde. Wellicht is dat de reden dat Van Amstel zichzelf nuanceert door de toevoeging van aanhalingstekens: Niettemin werd de "voogdij" over de goederen van de abdij van Elten in Nardinklandt successievelijk aan Gijsbrecht III en Gijsbrecht IV van Amstel toegekend'. Dit is echter niet te bewijzen.

⁵⁴ Elten mocht zelf zijn voogd kiezen. Overigens diende die keuze goedgekeurd te worden door de bisschop van Utrecht. Daarnaast was er verschil tussen de dagelijkse of gerechtsvoogdij en de (algemene) beschermvoogdij. De Eltense voogd was een voogd van het eerste type. Hij zorgde voor de afhandeling van alle (hogere) rechtspraak, inclusief het voltrekken van lijf- of doodstraffen.

⁵⁵ MRVG, 35-36; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 118: '[...] Van Zoestapel tot upten hofstede, die tussen den twee harden leecht omtrent halfwegen tussen Goyersbosch ende den Vosbergen int Sticht ende toebehoeren plach der abdisse van Elten'.

⁵⁶ *Ibidem*, 57-58.

sche naar ‘Werners Hofstede’⁵⁷ en vandaar rechtdoor naar de hofstede van de abdis van Elten. Daarna liep die grens westelijk dwars door het veen, het Hoddemeer en het Coddemeer tot aan de wetering in Breukelerveen, de Weer, die vanuit de Vecht in de richting van het bos in het Breukelerveen liep, gelegen tussen het Sticht en Loosdrecht en tot slot naar de grenspaal van ‘Melys van Sijlen’.⁵⁸

Belangrijk is het gegeven dat er in die tijd dus een hofstede was met de naam ‘Werners Hofstede’ en een hofstede van het stift Elten. Hieruit maak ik op dat die twee niet dezelfde zijn geweest en Werners hofstede wellicht niets met Elten te maken heeft gehad. Toen bovengenoemde vertegenwoordigers ter plekke waren, gaven de Hollanders er geen blijk van dat zij beloofd hadden om uitsluitel over de plek van de hofstede van Elten te geven, omdat zij hem niet konden vinden.⁵⁹ Naar aanleiding hiervan werd ook een kaartje vervaardigd. Daarop werd de of een hofstede van Elten vermeld. De vertegenwoordiger van het Sticht liet daar echter het volgende onderschrift bij plaatsen: ‘[...] mer seyden, sij soude daer ummer leggen op die laen, die uut den boesce loopt tot Seystwart an; mer was nyet waer’. Een lommerrijke plek kreeg het onderschrift: ‘dit soude die hofstede van Elten wesen’ en daar vlak onder: ‘mer is nyt’.⁶⁰

Nog in hetzelfde jaar kwamen de procureurs van de graaf en de bisschop bijeen om de grenzen tussen Holland en het Sticht in Gooiland en Loosdrecht te bepalen, teneinde het geschil daarover uit de wereld te helpen. De Hollanders, bij monde van procureur Johan van Halewijn, wilden de hofstede van Elten als markeringspunt opvoeren, trachten die hofstede te vinden, maar bleven zonder succes, en dachten te kunnen volstaan met een verwijzing naar de grondvesten, die door de eeuwen heen ook nog eens verdwenen waren.⁶¹ De Utrechtse burgemeester Johannes van Veen vond dat hiermee de hofstede van Elten als zodanig niet bestond, omdat zowel de hofstede zelf als zijn grondvesten niet gevonden werden. Hij maakte een ferm en officieel protest tegen de opvatting van Johan van Halewijn, omdat aanwijsbaar en aantoonbaar niets over was van die hofstede.⁶²

In de zestiende eeuw werd opnieuw naar de Eltense hoofdhof gezocht en ook toen werd deze niet gevonden. Pieter Aelmanszoon, secretaris van Naarden, maakte in die tijd een aantal wandelingen.⁶³ Hij deed onderzoek naar de grenzen tussen het Sticht en Gooiland en onderweg stuitte hij op allerhande problemen, zoals de exacte ligging van oude hofsteden en in zekere zin de waarheid omtrent enkele *lieux de memoire*. Tijdens een van die wandelingen raakte hij in gesprek met een monnik van het klooster van Oostbroek (nabij De Bilt), Gijsbert Lap, en vroeg hem naar de ligging van de hofstede van Elten. Ik laat Pieter en zijn gesprekspartner even aan het woord.

‘Hoe zijn de Oostbroekers in het bezit geraakt van de Stenen Kamer, waarvan wordt gezegd dat het de oorspronkelijke hofstede van de abdis van Elten is geweest?’⁶⁴

⁵⁷ Werner schijnt Werner of Warnar van Drakenburg geweest te zijn. In 1362 is Gijsbrecht van Nijenrode getuige van een schenking aan Warnar van Drakenburg. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en ondergang’, 301. Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 137. In 1539 ging Everaert Nicolai op grensonderzoek uit en passeerde Werners Hofstede: ‘[...] Warnars hofstede, welcke groenicheyt zij seyden van outs geweest te hebben eenen wech, gemaect bij eenen Warnart van Drakenburch, daer die hofstede hueren naem aff heeft, ende daeromme alsnoch geheet wort Warnars wech’. Groenveld en Huussen jr., ‘De zestiende eeuwse landmeter Jaspas Adriaensz.’, 146.

⁵⁸ MRVG, 58: ‘Item die weterynge, die gaet uut die Veecht ten boesgewert in Brokelerveen tusgen Stycht ende die Loesdrecht, dieselve weterynge is geheten die Weer. Item daer staet een pael op die raen after Emenes ende heet Lewenpael, die Goeylant ende Stycht daer sceyt. Item so seggen die rade van Hollant, dat die rade ende gesceyt soude gaen van Lewenpael voers. doer die Vierse ende an Wernaers hofstede ende voert rechtuut an der vrouwen hofstede van Elten ende dan westwert op dwers doer die venen doer Hoddemeer ende doer Coddemeer, voert an die weer toe in Brokeleveen an Melys van Sijlen pael toe’.

⁵⁹ Idem: ‘Item doe die gedepetyerde op die venen waren in de maent van Apryl anno LXXII, doe en wesen die Hollanders geen besceyt van dat sij hem vermeten hadden ende costen die hoofstede van Elten niet vynden, mer seyden, sij soude daer ummer leggen op die laen, die tot den boesce loept tot Seystwert an, mer wat [s] uytwaert(t)’.

⁶⁰ Enklaar en De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 114-117; Enklaar, ‘De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden’, 189.

⁶¹ MRVG, 60: ‘[...] idem magister Johannes Haelwijn demonstravit ibidem certum locum in venis, in quo dicitur, ut asseruit, quondam fuisse situm quoddam domistadium dictum domistadii vestigia aut annuncula vestigiorum apparerent, expresse et solempniter protestatus fuit. Cuiusmodi Johanni de Veen protestanti prefatus magister Johannes de Haelwijn respondit in hiis verbis: quamvis in osten ...’

⁶² Idem: *Et continuo discretus Johannes de Veen, burgimagister civitatis Traiectentis ibidem presens, nomine et ex parte civitatis Traiectentis ac omnium aliorum et singulorum quorum interest auct interesse poterit quomodolibet in futuris, de huiusmodi domistadii articulati non demonstracione et ostencione, quia nullibi illius domistadii vestigia aut annuncula vestigiorum apparerent, expresse et solempniter protestatus fuit. Cuiusmodi Johanni de Veen protestanti prefatus magister Johannes de Haelwijn respondit in hiis verbis: quamvis in osten ...’*

⁶³ Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwse wandelingen*.

⁶⁴ Ibidem, 52: ‘Hoe coemen die van Oostbroeck an de eygendom van de Steenen Camer, diewelck geseyt wart, dat van olts is geweest die hoffstede van de abdis van Elten?’.

‘Lap antwoordde: “Die Stenen Kamer is niet de hofstede van Elten. Hij staat wel op hetzelfde land waarop de echte hofstede van Elten staat. Want die echte hofstede van Elten moet – naar mijn mening – de grote hofstede zijn geweest die rondom verschanst is geweest door grote grachten, zoals men die nog kan zien, al zijn die grachten nu drooggevallen of overwoekerd”’.⁶⁵

Lap vertelde verder en meldde dat de hofstede van Elten deel uitmaakte van een complex huizen op het goed ‘Over die Vecht’, bijna tegen Utrecht aan. Pieter vond dit onwaarschijnlijk: ‘Verrek, strekt ons Gooiland zich zo ver uit? Dat heb ik nooit geweten’.⁶⁶ Lap kon zijn verhaal niet hard maken, waarop Pieter mededeelde hem niet te geloven: U heeft op dit punt geen overtuigend bewijs, en toch meent u dat de voorzegde hofstede die van de abdis van Elten is geweest, nu, ik meen het tegenovergestelde. Op basis van waar Gooiland nu ligt, ligt die voorzegde hofstede veel te ver in Utrecht’.⁶⁷

Pieter had gelijk, maar er is wel degelijk een hofstede van Elten bekend die meer in de richting van het Sticht lag dan bijvoorbeeld Naarden of Huizen. Te Lage Vuursche en nabij Maartensdijk bevond zich de zopas genoemde ‘hofstede van Elten’. Die is dus zelfs afgebeeld op een oude zo niet oudste kaart van Gooiland (1472), toegegeven, met die ontkenkende krabbel. Verdere gegevens over de hofstede van Elten geven weinig uitsluitsel. In een vermoedelijk uit 1472 jaar stammend processtuk, dat door de procureur van bisschop David van Bourgondië (1456-1496) werd gepresenteerd inzake het genoemde proces over de grenzen tussen Gooiland en het Sticht, staat het volgende: *si tale sit aut reperiri possit domistadium abbatisse*, ofwel men wist absoluut niet of de hofstede van Elten nog wel te vinden was.⁶⁸

Het is dus heel goed mogelijk dat nabij of in De Vuursche de hoofdhof van de curtis Nardinclant heeft gelegen en het is ook niet zo vreemd dat die eventuele hoofdhof aan de rand van het domein lag, namelijk veel dichterbij Elten zelf. Er mag niet vergeten worden dat Gooiland nu ineengekrompen is tot een gebied met een stad en vijf dorpen en deel uitmaakt van Noord-Holland. Van minstens 968 tot 1280 behoorde het tot de bezittingen van een oostelijker gelegen stift, dat een hoofdhof aan de rand van zijn domein waarschijnlijk praktischer vond. En dat domein was omgeven door domeinen of bezittingen van de bisschop van Utrecht, het Utrechtse kapittel van Sint-Jan en het klooster Werden. Alle drie hadden zij ooit bezit gehad in het gebied wat Nardinclant werd genoemd en zoals gebruikelijk administreerden zij dat ook onder die naam, afzonderlijk van elkaar, omdat het duidelijk was wat daartoe behoorde.

In ieder geval kende het Nardinclant dus een herenhofstede (*curia*), waar tijsen en leveringen in natura werden verzameld door een Eltense meier, vermoedelijk de heer van Amstel. Die hofstede lag, zoals gezegd, waarschijnlijk in of nabij De Vuursche en werd vermoedelijk in of kort na 1280 verlaten, waarna hij uit de bronnen is verdwenen. Dit zou erop kunnen wijzen dat de Gooise boeren halverwege de dertiende eeuw, dat wil zeggen reeds voor de Hollandse machtsovername, het hoevenland en delen van het vroomland van de oude curtis in eigendom of in (erf)pacht hadden. En toen kwam Floris V. Hij liet zijn oog vallen op Nardinclant en nam het op tegen de heren van Amstel.

De heren van Amstel

De heren van Amstel waren zogenoemde ministerialen van het Sticht Utrecht.⁶⁹ De oorsprong van het geslacht is terug te vinden in Werinon (vermoedelijk Nederhorst den Berg), de oudste parochie van de noordelijke Vechtstreek. Zij waren onvrij en hielden goederen in leen van het klooster Werden. Op zeker moment droeg dat klooster die goede-

⁶⁵ Ibidem, 52-53: ‘Lap antworde: “die Steenen Camer en is die rechte hoffstede nyet van Elten, mer die staet oeck opt selve goet, dair die rechte hoffstede van Elten op staet. Want die rechte hoffstede van Elten – zoe ick houde ende gevoelen kan – moet geweest zijn die grote hoffstede, die rontomme begraven is geweest mit grote grafften, als men noch sien mach, al zijn die graven nu droge off toebewassen”’.

⁶⁶ Ibidem, 54: ‘Bey, gaat onse lant van Goylant zoe vardt? Dat en heb ick nye geweten’.

⁶⁷ Ibidem, 56: ‘Ghij van dien nyet en hebt, dat auctentyck is, nochtans zoe gevoelt ghij van de voirs. hoffstede dattet der abdisen hoffstede is van Elten; nu zoe gevoele ick contrarie. Want naedien nu Goylant tegenwoirdich schijnt te leggen, zoe steckt die voirs. hoffstede veel te varde uuyt int Sticht’.

⁶⁸ MRVG, 79. Zie Enklaar, ‘De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden’, 190. Vgl. MRVG, 101. Het betreft een informatie uit 1502 naar de grenzen tussen het Sticht en Gooiland en oudere lieden verwijzen naar het jaar 1472 en noemen beide hofsteden, maar ze baseren zich op horen zeggen.

⁶⁹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*. Uitvoerig en nauwkeurig wordt er ingegaan op het geslacht Van Amstel en hun opkomst in het Nedersticht in de twaalfde en dertiende eeuw. Vgl. Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 259-260, 262-263, 305, 315.

ren over aan de domkerk van Utrecht en werden zij ministerialen of dienstlieden onder het gezag van de bisschop. In de praktijk kwam dat dienstverband niet tot uiting. Integendeel, ministerialen als de Van Amstels waren vrijwel onaantastbaar en lieten zich weinig of niets aan hun heer gelegen liggen.⁷⁰ Daarbij kwam dat de positie van een bisschop een andere was dan die van een graaf. Kon de laatste een dynastie vormen, de eerste zeker niet. Het enige wat hij erfde waren de schulden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het geslacht van Amstel zich geheel ontworstelde aan de bisschop van Utrecht.

De belening van Gijsbrecht II van Amstel door de abdis van Elten in 1224 is het eerste bericht over een Van Amstel in relatie met Gooiland. Zijn zoon Gijsbrecht III (1200-1252) liet in 1233 de abdij van Rijnsburg weten dat hij voor 150 pond afstand wilde doen van zijn pandrecht op de goederen in Boskoop. De oorkonde werd voorzien van een datumregel met plaatsaanduiding: 'in Nardinclant'.⁷¹ Kennelijk hadden de Van Amstels tien jaar later nog de beschikking over hun leengoederen in Nardinclant, alsmede over vele andere: Gijsbrecht III bezat leengoederen in de bisschoppelijke gebieden Amestelle, Muiden, Diemen, Weesp, Mijdrecht, Legmeer en Wilnis. Ook bezat hij landerijen en rechten rond het Bijlmermeer, Naardermeer en de Ankeveense plassen. Hij was rond 1235 een machtige ministeriaal, want de bisschop van Utrecht moest een deel van de tiendopbrengsten van Vreeland en Kortenhoef aan hem afstaan. Ook bleek hij in staat de macht in Nardinclant te grijpen. Zijn huwelijk met een dochter uit het adellijke geslacht van Kuyc en inlijving in de ridderschap vervolmaakten zijn maatschappelijke stijging.⁷² Zijn opvolger raakte echter in de problemen.

Gijsbrecht IV van Amstel verliest Vreeland en Nardinclant

Voor een goed begrip is het noodzakelijk het begin van het einde van de heren van Amstel (in onder andere Nardinclant) te schetsen. Dat ving aan met de verovering in 1280 van het kasteel Vreeland door Floris V, waar op dat moment de broer van Gijsbrecht, Arnold van Amstel, zich ophield. Zowel de stad als het kasteel Vreeland werd aangelegd door de Utrechtse bisschop Hendrik van Vianden.⁷³ Deze bisschop had daarvoor Gijsbrecht III van Amstel en Herman van Woerden (1240-1304) verslagen (1252). Zijn opvolger, de elect-bisschop Jan van Nassau (1268-1290), was een stuk minder doortastend en onder zijn bewind wonnen de heren van Amstel weer aan kracht.

Floris V had al veel eerder dan 1280 zijn blik op Amstelland en het Sticht gericht. Een opstand in 1274 zorgde ervoor dat Gijsbrecht IV van Amstel kortstondig de macht in Utrecht kon overnemen. De elect-bisschop riep de hulp van de Hollandse graaf in en kreeg die ook. Geleidelijk raakte echter de schatkist van de elect-bisschop leeg en zag hij zich genoodzaakt om de kastelen Vreeland, Montfoort en Horst in pand uit te geven aan respectievelijk Van Amstel, Van Woerden en Van Cuijk.⁷⁴

In januari 1279 werd overeengekomen dat de heer van Amstel Vreeland zou teruggeven als de elect-bisschop de pandsom voor het kasteel zou aflossen, maar door de enorme Stichtse schuldenlast kon er niet worden betaald. In hetzelfde jaar gaf de elect-bisschop het gehele Nedersticht, waaronder de kastelen Vreeland en Montfoort, aan Floris V in pand. De Hollandse graaf loste de leningen af en eiste op basis van de overeenkomst in januari 1279 de kastelen op. Gijsbrecht weigerde afstand te doen van Vreeland, waarop Floris en de elect-bisschop omstreeks april 1280 naar het kasteel togen en een beleg sloegen.⁷⁵

Uit een vijftal oorkonden blijkt dat het beleg tot half mei duurde.⁷⁶ Gijsbrecht werd gevangen genomen en meegevoerd naar Vreeland, waar hij moest trachten zijn broer Arnold te overreden het kasteel te verlaten. De auteur Van Amstel vermoedt dat Floris

⁷⁰ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 84. Hij duidt het hebben van ministerialen als 'soms erger dan de kwaal'.

⁷¹ OHZ Kruisheer II nr. 543 (12 februari 1233): *Datum in Nardinclant*.

⁷² Van Amstel, *Heren van Amstel*, 233.

⁷³ Rutte, 'Stadswording in de Amstel-Vecht delta', 124.

⁷⁴ De Graaf, 'De kastelen van Floris V', 185.

⁷⁵ Zie OHZ Kruisheer IV nr. 1891 (21 januari 1280). Simon van Haarlem e.a. verklaarden dat de oorkonde waarbij het huis Vreeland aan de heer van Amstel in pacht werd gegeven, in orde was. Van Amstel zou het huis een jaar na ontvangst van het losgeld vrijgeven. Van Mieris, *Groot Charterboek I*, 399.

⁷⁶ De Graaf, *Oorlog om Holland*, 86; Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 127-128. De oorkonden zijn gedateerd 3, 6, 13, nog eens 13 en 14 mei 1280. OHZ II Van den Bergh nr. 392 (3 mei 1280), 394 (6 mei 1280), 397 (13 mei 1280), 398 (13 mei 1280), 399 (14 mei 1280) / OHZ Kruisheer IV nrs. 1903 (6 mei 1280), 1906 (13 mei 1280).

met de Van Amstels korte metten maakte door hun lijfsbehoud te schenken in ruil voor alle rechten die zij in Nardinclant in leen van Elten hadden. De toenmalige abdis van Elten, Godelinde (1272-1288), werd naar Vreeland gehaald, waarna de onderhandelingen over Nardinclant konden beginnen. Deze duurden van 6 tot 13 mei en werden gehouden in aanwezigheid van Gijsbrecht. Naar de opvatting van de auteur Van Amstel dwong Floris V de abdis de ‘contracten’ met Gijsbrecht IV van Amstel te verbreken en diens rechten voor 25 pond aan hem over te dragen. Hij wijst hierbij op de passage in de overdracht van 1280 waarin de rechten van Gijsbrecht als usurpaties worden afgedaan en kwalificeert deze als ‘een onwaarachtige verklaring van de graaf van Holland’.⁷⁷ Immers, de Van Amstels konden bewijzen dat zij hun Nardinclantse lenen rechtmatig verworven hadden. In 1292 beloofde Gijsbrecht de brieven die zijn rechtmatig bezit in Nardinclant moesten bevestigen aan Floris te geven.⁷⁸

Maar wat waren die bewijzen? Volgens de oorkonde ging het om twee verklaringen die de vader van Floris V, Rooms-Koning Willem II († 1256), aan de Van Amstels had afgestaan; twee verklaringen van een paus en een uitspraak van de abt van de Sint-Paulus abdij te Utrecht. Deze bewijzen zijn niet overgeleverd en het kan dat Floris ze na ontvangst heeft laten vernietigen.⁷⁹ Dat kan dan pas in 1292 gebeurd zijn. Het is vooral de oorkonde, uitgevaardigd door Godelinde nadat de overdracht van Nardinclant in kannen en kruiken was, waarin ze verklaart dat indien Gijsbrecht IV van Amstel kon bewijzen dat hij de Nardinclantse lenen rechtmatig in bezit had hij deze ook weer tot zich kon nemen, die verwarring sticht.⁸⁰ De daarin opgenomen clausule is in de ogen van de auteur Van Amstel duidelijk. De abdis kwam terug op haar ‘afgedwongen medewerking inzake de overdracht van de goederen in Nardinkland [...] en maakte bekend, dat Gijsbrecht IV van Amstel wel degelijk rechten op deze goederen bezat’.⁸¹

Deze oorkonde kan driedelig opgevat worden. Vanuit Eltens standpunt was het een poging om de zaken goed af te handelen. Tegelijkertijd kon Gijsbrecht druk hebben uitgeoefend op het stift. Vanuit Hollands standpunt zou ook deze oorkonde kunnen zijn afgedwongen om de zaak voorgoed te beëindigen, want als Gijsbrecht geen bewijzen kon overhandigen, dan was de zaak geheel klaar. Door die eventuele bewijzen in bezit te nemen en te vernietigen zou de overeenkomst uit 1280 niet ondermijnd kunnen worden. Vanuit het standpunt van de heren van Amstel ligt het gecompliceerder. Zij hadden het idee dat de rechtmatigheid van hun bezit in Nardinclant voldoende onderbouwd was en hadden daarvoor die bewijzen.

Het is billijk te stellen dat Floris V kasteel Vreeland op zes mei heeft veroverd en de bezittingen van de Van Amstels al tijdens het beleg verbeurd liet verklaren.⁸² Op 3 en 5 mei 1280 is het kasteel Vreeland nog in Amstels bezit, blijkens twee Hollandse oorkonden. Floris liet ze uitvaardigen terwijl hij met zijn leger voor het kasteel stond.⁸³ Op 6 mei vond de overdracht van Gooiland aan Holland plaats. Waarschijnlijk heeft Floris op zeker moment besloten ook de Amstelse goederen te usurperen. Hij deed dat echter zorgvuldiger door de abdis van Elten uit te nodigen en haar tot een pachtovereenkomst te verleiden. Op die manier sloeg hij twee vliegen in een klap: hij had de Van Amstels uitgeschakeld door én hun kasteel én hun leengoederen aan zich te trekken én hij had een buffer opgeworpen tegen het Sticht door de verwerving van de gezagsrechten over Gooiland.

Om de verovering van Vreeland kracht bij te zetten werd de overdracht van Nardinclant met de voorwaarden en uitzonderingen in het kasteel op schrift gesteld. Het is inderdaad voor te stellen dat Godelinde min of meer gedwongen werd mee te werken aan een overdracht van Nardinclant aan Holland, maar het is ook voorstelbaar dat zij er verheugd over was (geen rompslomp meer maar wel inkomsten). In ieder geval was Elten niet bepalend in deze zaak en was er voor 1280 sprake van voortdurende onmin tus-

⁷⁷ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 128.

⁷⁸ OHZ V Dijkhof en Kruisheer nr. 2706 (15 maart 1292): ‘[...] dat ic hem sal gheven die twee lettren die ic hebbe van here Willem sinen vader, die wilener coninc was van Romen, alsoe van den goede van Naerdinclant ende die twee pawes brieve met de abs brieve van Sente Pauwels van Utrecht van dienselve goede [...]’.

⁷⁹ OHZ Kruisheer IV II nr. 1076 en 1077 kennen het volgende regest: ‘Rooms-koning Willem vaardigt twee oorkonden uit van onbekende strekking met betrekking tot Het Gooi’.

⁸⁰ OHZ Kruisheer IV nr. 1909 (14 mei 1280).

⁸¹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 128.

⁸² Volgens De Graaf vond de verovering van Vreeland halverwege mei plaats. Gijsbrecht trachtte zijn broer Arnoud die de burcht verdedigde met 1000 man te ontzetten, maar kreeg slaag van 400 Zeeuwen. De Graaf, ‘De kastelen van Floris V’, 186.

⁸³ OHZ Kruisheer IV nr. 1901 (3 mei 1280) en nr. 1902 (5 mei 1280): ‘[...] doe wi laghen vor Vredelant’.

sen het stift en de Van Amstels. Daarover kan geen misverstand bestaan, getuige de volgende mededeling in de oorkonde waarin Gijsbrecht belooft de brieven af te staan die zijn aanspraken zouden ondersteunen: '[...] dat plait gheent wordt tusschen die abdisse van Elten ende mi [Gijsbrecht] dat wi onderlinge hebben'.⁸⁴

Het is dus duidelijk waarom de Eltense abdis Godelinde begin mei 1280 richting kasteel Vreeland vertrok. Aldaar trof zij Floris V die wel brood zag in haar gebied en ze kwamen tot een overeenkomst over de overdracht in pacht van het Nardinclant. Wat hield de pachtovereenkomst nu precies in?

1280: de overdracht van Nardinclant aan het graafschap Holland

Op 6 mei 1280 gaf Godelinde de *terra* Nardinclant met alles wat daarbij hoorde in erfelijke pacht aan de Hollandse graaf Floris V en zijn nazaten. Uitgezonderd werden de inkomsten van de kanunniken en de lenen van de dienstlieden van de abdis.⁸⁵ Inbegrepen waren dus de usurpaties van de heren van Amstel.⁸⁶ Een week later, op 13 mei 1280, bevestigde Floris V de overeenkomst. Hij liet verklaren dat hij een *terram* Nardinclant in erfelijke pacht nam tegen betaling van 25 Utrechtse ponden, jaarlijks te voldoen op 11 november (Sint-Maarten). Opnieuw werden de inkomsten van de kanunniken en de lenen van de dienstlieden van de abdis uitgezonderd en ook nu werden de usurpaties van de heren van Amstel inbegrepen.⁸⁷ Godelinde moest echter toestemming verkrijgen van haar stift – kapittel en kanunniken – en ook van de voogd, de graaf van Gelre, om de overdracht te laten plaatsvinden. Daarom liet ze op dezelfde dag (13 mei) een oorkonde uitvaardigen waarin wordt gesteld dat zij graaf Floris binnen een jaar een verklaring van haar convent zou leveren waarin het instemde met de verpachting van Gooiland aan Holland.⁸⁸ Die instemming volgde uiteindelijk op 29 november 1281.⁸⁹ In 1280 werd het volgende aan de graaf van Holland in pacht overgedragen:

*Nos Gydelendis...quod de communi consensu conventus nostri contulimus sive concessimus illustri viro domino Florentino comiti Hollandie et suis heredibus terram que vocatur Nardinklant. Cum omnibus pertinentiis suis, dominio, iurisdictione, redditibus, obventionibus, hominibus curmedis, agris, terris cultis et incultis, silvis, paludibus, pascuis, pratis, aquis, aquarum decursibus et omnibus iuribus, quibuscumque nominibus censeantur, nobis in dicta terra pertinentibus...*⁹⁰

Belangrijk is dat de akkers, de gecultiveerde en ongecultiveerde gronden, de bossen, de weiden, graslanden, wateren en waterlopen ofwel meren en rivieren en alles wat verder nog genoemd kon worden of aan genoemd land toebehoorde, deel uitmaakten van de pachtovereenkomst. Het omvatte blijkbaar het *gehele* Eltense domein Nardinclant, getuige deze pertinentieformule.⁹¹ Verder is opvallend dat de keurmedigen met name genoemd werden. De Hollandse bevestigingsoorkonde van een week later is minder ampel:

*Nos Florentinus...quod recepimus a venerabili domina Gadelande abbatisse ecclesie Alty-nensis terram que vocatur Nerdinclant cum omnibus pertinentiis suis et cum omnibus iuribus suis, quibuscumque nominibus censeantur, ad ipsam abbatissam et ad ecclesiam suam in dicta terra pertinentibus, omni iure quo dicta terra ad ipsam abbatissam pertinet tenendam...*⁹²

⁸⁴ OHZ V Dijkhof en Kruisheer nr. 2706 (15 maart 1292).

⁸⁵ Het kapittel van Elten bestond uit een abdis, drie tot zes stiftedames, vier wereldlijke kanunniken en vier geestelijke kanunniken. Gies, *Land und Leute*, 134-135.

⁸⁶ OHZ Kruisheer IV nr. 1903. Van Mieris nam een vertaling op: Van Mieris, *Groot Charterboek*, 405-406. Zie Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten Utrecht*, II, 360-363.

⁸⁷ OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280).

⁸⁸ OHZ Kruisheer IV nr. 2034 (13 mei 1280).

⁸⁹ OHZ Kruisheer IV nr. 1988 (29 november 1281).

⁹⁰ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280): Wij Godelinde ... dat wij met instemming van ons convent aan Floris graaf van Holland en zijn opvolgers een land dat Nardinclant wordt genoemd hebben overdragen, met alles wat daarbij hoort, de heerschappij, de gezagsrechten, inkomsten, revenuen, keurmedigen, akkerlanden, gecultiveerde en ongecultiveerde landen, bossen, veenlanden, weidegronden, graslanden, water en waterlopen en alle andere rechtens daartoe behorende zaken die in voornoemd land genoemd kunnen worden.

⁹¹ Zie over de pertinentieformule Dekker, 'Een mislukte cope', 113; Tits-Dieuaide, 'Grands Domaines', 23-50.

⁹² OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280). Een zeventiende eeuws afschrift van een vidimus uit 1494 aangaande de oorkonde van 13 mei 1280 bevindt zich in Naarden: VVSLVG 3706.

In plaats van een gedetailleerde opsomming werd meegedeeld dat een *terram* Nardinclant uit handen van de abdis was ontvangen met alles wat daartoe behoorde en inclusief alle rechten binnen het gebied die maar genoemd konden worden, en met alle bevoegdheden die de abdis aldaar had gehouden. Elect-bisschop Jan van Nassau verklaarde dat de overeenkomsten ten overstaan van hem waren volbracht en liet bepalen dat indien de graaf van Holland de pachtsom niet zou of kon voldoen, excommunicatie zijn deel zou worden. Als na een jaar nog niet was betaald, dan zou het Nardinclant in zijn geheel terugvallen aan het stift Elten. De graaf en zijn erfgenamen konden er dan geen enkel recht op laten gelden. Die erfgenamen moesten ook binnen een jaar na het overlijden van hun vader de pachtsom overmaken, want anders viel ook dan het Nardinclant geheel aan Elten terug. De abdis was op haar beurt verplicht de verpachting te bevestigen.⁹³ We weten nu wat er werd overgedragen en met welke terminologie dat gepaard ging. Maar wat is precies het rechtskarakter van de overdracht?

Het rechtskarakter van de overdracht

Een anonieme scribent meldt om en nabij 1500 dat ‘Eerst dat Goylant off Neerdingerlant een heerlichheit ende lant is geweest heeft tot eeuwiggen dagen up himseluen zonder te wesen vanden Stichte van Utrecht of vanden graefstcepe van Hollant [...] ende over 500 jaeren bijden Keyser ende den particulier heer van Goylant gegeven is geweest aen den kerken van Elten van welcker kercke een grave van Hollant dat sij pachte hout mit allen der heerlichheit ende toebehoren nyet uytgescheyden’.⁹⁴

Het bovenstaande betreft de intro van een stuk dat handelde over problemen tussen het Sticht en Gooiland, specifiek over een stuk veen met de naam Wiltvang. Interessant is dat er enige consensus leek te bestaan over de wijze waarop Gooiland aan het graafschap Holland werd toegevoegd: eerst is Gooiland of Nardinclant niet het bezit geweest van de bisschop van Utrecht of de graaf van Holland. Daarna is de streek via de keizer en door een heer van Gooiland aan Elten geschonken – dat moet Wichman van Hamaland zijn geweest – en vervolgens is dat gehele gebied met alles wat daartoe behoorde overgedragen aan het graafschap Holland. Zo klaar als een klontje. Maar niet iedereen is het met deze typering eens.

De aard van de rechtshandeling wordt veelal gekenmerkt als een publiekrechtelijke overdracht, waarin tevens het overheidsgezag was begrepen,⁹⁵ of als een onbloedige vereniging van gebieden. De abdis van Elten was landsvrouwe van Nardinclant en droeg haar heerlijke rechten en grondbezit over in eeuwigdurende erfpacht.⁹⁶ Enklaar meende dat de *macht* – dus de grafelijke macht – met het grondbezit in 1280 aan de Hollandse graaf wordt overgedragen. De redenen hiervoor worden gezocht in de geografische afstand tussen het stift en Nardinclant, moeilijkheden met onwillige leenmannen en de opkomst van de heren van Amstel.⁹⁷ De macht of liever de grafelijke macht van de graaf van Nardinclant was op den duur door het stift uitgehold, op basis van de immuniteit.⁹⁸ Helaas is er geen enkel bericht overgeleverd waarin een graaf in Nardinclant wordt genoemd. Ik denk dat de graaf van Hamaland ook graaf van Nardinclant is geweest; het gebied is tot 1280 nooit met een ander grafelijk bewind geassocieerd.⁹⁹

Rinkel stelde dat er in 968 louter een zogenoemd *praedium*¹⁰⁰ in Nardinclant aan Elten werd overgedragen, dat groter dan een curtis of villa was. Het bevatte een bevolking van eigen lieden en bestond vooral uit bossen, weidegronden en woeste gronden en was door de keizer als leen (*beneficium*) aan graaf Wichman afgestaan. Het ging dus niet om het gehele graafschap Nardinclant. Het *praedium* zou het latere Gooiland betreffen.¹⁰¹

⁹³ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280) en nr. 1906 (13 mei 1280).

⁹⁴ VVSLVG 3688, 264. ‘Aengaende dInformatie vanden Wiltvang ende bepalingen van Goylandt – Copie’.

⁹⁵ Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 12.

⁹⁶ De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 113. Gebaseerd op de opvatting van Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 16 e.v. De auteurs wijzen op een vergelijkbare overeenkomst, de koop van de landsheerlijkheid Waterland door Jan Persijn. Ook daar wist de ‘verkoper’ bepaalde rechten aan zich te houden. OHZ Kruisheer nr. 2047 (28 juli 1282).

⁹⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 16 e.v.: ‘Deze macht met het grondbezit, dat zij in Naardingerland bezat, droeg de abdis van Elten [...] aan den graaf van Holland over’.

⁹⁸ Palmboom nam die mening over. Palmboom, *Sint-Jan*, 251.

⁹⁹ Vgl. Heidinga, *Medieval Settlement*, 184-187.

¹⁰⁰ Rinkel meende dus dat het niet om leengoed ging maar om allodiaal goed van Wichman.

¹⁰¹ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 32-34.

Het bewijs dat er onderscheid is geweest tussen een praedium in Nardinclant en het graafschap blijkt uit de 'corte Informatie' uit 1471 aangaande processen over de grenzen tussen het Sticht en Gooiland. Volgens het Sticht had keizer Otto Elten zowel het leen van Wichman en al het land dat hij zelf bezat in Nardinclant overgedragen, maar 'niet Neerdingerlandt zelve'.¹⁰² De abdis van Elten gaf in 1280 echter 'geheel' Nardinclant aan Floris in leen, althans 'alles wat zij beweerde te hebben', gezien de problemen die de heren van Amstel daarover maakten. De inwoners van Gooiland bleven na 1280 stichtgenoten van Elten en behielden alle voorrechten die zij door een 'voortgezet' gebruik en door de toelating en goedkeuring van de abdis verkregen hadden op het gebruiksrecht van de Gooise gemene gronden, aldus Rinkel. Tevens moesten zij bepaalde tijnsen en koptienden (zie onder) blijven betalen.

Volgens Rinkel moet de overdracht in het licht worden gezien van de wens van Elten om een machtig heer als Floris over zijn rechten en bezittingen te laten waken. Het stift behield echter sommige rechten, zoals een hofstede, verschillende koptienden van de bezaaide landen en tijnsen van de maatlanden. De abdis, aldus Rinkel, bleef 'de eigenlijke grondeigenares' en Floris verkreeg een erfelijk leenbezit en de daarmee verbonden landsheerlijke rechten. Floris moest echter de inwoners beschermen en hun 'eenmaal' verkregen rechten eerbiedigen, die steunden op oeroude gebruiken of in andere woorden op het gewoonterecht, waaronder het gebruiksrecht op de gemene gronden.¹⁰³

Van Erk zag in de overeenkomst van 1280 absoluut geen overdracht van de eigendom. Er was alleen sprake van *dominium*; heerschappij. De pachtsom en de bepaling dat het goed bij vererving opnieuw uit de handen van de abdis ontvangen moest worden, wijzen volgens hem op een erfelijke pacht. Verder vergeleek Van Erk de zin *terram quae vocatur Nardinclant* met de duiding van het gebied in 968: *quicquid in comitatu Nardinclant ad eam diem habuimus*¹⁰⁴ en concludeerde dat het om het hele gebied ging. Net als Enklaar beschouwde hij de keurmedigen als de opvolgers van de *mancipia* uit 968.¹⁰⁵

Luden zag de problemen die de heren van Amstel maakten en de grote afstand tussen Elten en Nardinclant als voornaamste redenen voor de overdracht van het gebied aan de Hollandse graaf. Luden waarschuwde: 'Het is voor een goed begrip der verdere geschiedenis van Het Gooi van belang, indachtig te zijn dat aan die heerschappij gepaard ging het bezitsrecht van den bodem met alles wat daartoe behoorde, op enkele uitzonderingen na'.¹⁰⁶ Ofwel het bezit of de eigendom kwam toe aan de graaf van Holland en die uitzonderingen betreffen de hierboven genoemde. Veel eerder (1842) uitte Perk zijn opvattingen. Hij vertaalde de oorkonde van 6 mei 1280 uit het Latijn en vooral de passages 'welke ins in 't gemelde land toebehoren', en 'het regt 't gene wij en onze kerk op 't gemelde land gehad hebben' deden hem besluiten de overdracht te karakteriseren als een 'gewone' (in de zin van gebruikelijke) overeenkomst met de gangbare termen die werden gebruikt ten tijde van het leenstelsel. Het was Floris en Godelinde vooral te doen om de Van Amstels te fnuiken.¹⁰⁷ Wat er precies werd overgedragen was volgens Perk het volgende: de soevereiniteit van het land, met de regalia of daaraan verbonden rechten op het geheel en de gemene gronden; en de eigendom van enige gebiedsdelen.¹⁰⁸

Het is de verdienste geweest van Moorman van Kappen om het rechtskarakter van de overdracht opnieuw te interpreteren. Wordt er in vele studies naar Gooiland gesproken over de verkoop van Gooiland, van Kappen introduceerde een andere mogelijkheid. Hij stelt dat deze rechtshandeling traditioneel opgevat wordt als een overdracht van de grond als vermogensobject, met de bijkomende rechten en bevoegdheden. Naar aanleiding van de jaarlijkse (erf)pachtbetaling is er het twistpunt of hier sprake was van een eigendomsoverdracht met een voorbehouden (grond)rente dan wel een erfelijke pacht. Dan zou de bekende eigendomsverschuiving kunnen hebben plaatsgevonden: de erfpachter gedroeg zich op den duur als eigenaar.¹⁰⁹

¹⁰² Ibidem, 36.

¹⁰³ Ibidem, 39-41.

¹⁰⁴ OSU I nr. 126 (968).

¹⁰⁵ Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 14; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 19.

¹⁰⁶ Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*, 16.

¹⁰⁷ Perk, *Verslag omtrent...tot dat gebruik*, 9.

¹⁰⁸ Ibidem, 15.

¹⁰⁹ Zie Van der Linden, 'De abdij van Egmond en haar erfhuurders', 52.

Op basis van Immink en Van der Linden, die zich bezighielden met leenverhoudingen in de vroege Middeleeuwen, stelde Moorman van Kappen dat men in de oorkonde van 1280 ook een overdracht van de *terra* Nardinclant als *grafelijk gezagsterritoir* zou kunnen zien, omdat het gebied in 968 als *comitatus* ofwel graafschap werd geduid.¹¹⁰ Dan blijft volgens Moorman van Kappen de vraag over waarop het latere ‘grondheerschap’ van de Hollandse graven berustte. Het leek hem niet onwaarschijnlijk dat de graven gebruik maakten van hun – overigens geüsurpeerde – wildernisregaal en aldus de eigendom konden opeisen over de gemene gronden. Zij hadden dat immers ook elders gedaan. Of zij daarin slaagden hing af van de mate van ‘weerwerk’, zoals Van Kappen dat noemde. De overdracht zou dus meer in een publiek – dan in een privaatrechtelijk perspectief moeten worden beschouwd.

Volgens Moorman van Kappen behield Elten een grondheerlijke band met Nardinclant die geheel los stond van de gezagsrechten: alle zaken die betrekking hadden op de grond bleven aan het stift, bijvoorbeeld de uitgezonderde lenen maar ook eventuele gebruiksrechten op de gemene gronden. Dat het om zuivere erfpacht ging blijkt uit de bovengenoemde clausules. Deze interpretatie deed weliswaar meer recht aan de inhoud van de pachtovereenkomst, maar was niet geheel juist. Niet alle zaken die betrekking hadden op de grond bleven aan Elten. De gebruiksrechten op de gemene gronden waren weliswaar al lang geleden aan de Gooise boeren toegekend, maar werden in feite mee verpacht. In de vijftiende eeuw kwam het tot een aantal conflicten tussen de graven van Holland en de Gooise boeren dat hierop meer licht laat schijnen.

Het ging de graven toen inderdaad om de *terra*, maar dan vooral in hun hoedanigheid van *dominus terrae*: landsheer.¹¹¹ Indachtig het wildernisregaal op de woeste gronden en het feit dat Nardinclant een graafschap was, een *comitatus*, plus het feit dat de ongecultiveerde Gooise gronden aan hen verpacht waren, moeten de graven van Holland gedacht hebben ook het volledige gezag over die gemene gronden verkregen te hebben. Van der Linden sprak over een ad hoc constructie, waardoor de graaf de overheidsbevoegdheden geheel in handen kreeg, maar zonder enig expliciet gesteld privaatrechtelijk “bloot-eigenaarschap” van Elten. Volgens hem was het wildernisregaal helemaal niet van toepassing; de graaf had het regaal simpelweg niet nodig omdat hij de gemene gronden al in pacht had. Ik ben het met Van der Linden eens, met de kanttekening dat de graaf het regaal wel als instrument heeft kunnen inzetten. Daarnaast bestaat de mogelijkheid dat hij zich er niet echt mee bezighield: hij beschouwde zich immers als de feitelijke eigenaar, ook al was hij erfpachter, en zal niet voortdurend vooraf bepaald hebben of hij gebruik zou gaan maken van zijn wildernisregaal.¹¹²

De Gooise boeren daarentegen gebruikten bepaalde gemene gronden zoals ze die altijd hadden gebruikt. Daarnaast hadden zij weinig tot geen trek in ontginning van die gronden of gronden die daaraan aanpalend lagen. Hier ligt de kiem van de conflicten tussen de Hollandse graven en de Gooise markegenoten: behoorden de gebruiksrechten op de gemene gronden tot het ongeschreven gewoonterecht of vielen ze ‘gewoon’ onder het landsheerlijke territorium (de *terra*), ofwel behoorden zij tot het verpachte of vielen zij daar buiten? Voordat die vraag wordt beantwoord, wordt nagegaan hoe er van ‘Eltense’ zijde naar de pachtovereenkomst werd gekeken.

Het pachtregister van Elten uit circa 1380- circa 1440 kent de volgende passage, onder de kop ‘Dit is pacht die men schuldich is to Elten’:

‘Item een Greue van Hollant is jaerlix schuldich der abdien van Elten van Neerderlant XXV alde scilde in die martini. Daer heuet hi voer in pacht die stat to Neerden myt den IV derpen in Goylant geleghen. En die XXV scilde hebben mede die canonicke van Elten. Also dat men deylt in LIII pd. en der ponde heuet die abdye XXV en die canonick dat ander. Also dat III canonick hebben ellic V pd. En her Henrie Gebines prauende VII. pd. En her Gerijt Boy sine prauende II pd. En die II coesters V pd’.¹¹³

¹¹⁰ Moorman van Kappen, ‘Ongedeeld ten eeuwigen dage’, 8-25. Overigens meldt Van der Linden: ““Verpachten” bleek mij, aldus te werk gaande, een middeleeuwse rechtsfiguur te zijn waarbij men iets tegen een jaarlijkse betaling in andermans handen geeft en waarbij dit dan, tenzij uit de bronnen anders blijkt, “ten eeuwigen dage” is’. Brief Van der Linden aan Hoppenbrouwers 21-3-2003, 3; Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 164-165.

¹¹¹ Kuys, ‘De landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen’, 328.

¹¹² Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 170-171.

¹¹³ GA Microfilm z.n.: ‘Item een graaf van Holland is de abdy van Elten inzake Nardinclant jaarlijks 25 oude schilden schuldich op Sint Maarten. Daarvoor heeft hij in pacht de stad Naarden en de vier dorpen in Gooiland gelegen [Blaricum, Hilversum, Huizen en Laren – Bussum

Het specificeren van de pachtobjecten op deze plaats, in tegenstelling tot de pachtovereenkomst en de bevestiging daarvan uit 1280, namelijk de stad Naarden en de vier dorpen die in Gooiland liggen, duidt erop dat het Eltense Nardinclant in 1280 in ieder geval ook dat gebied omvatte. Dit correspondeert met het idee dat uit het grotere Nardinclant Gooiland en dus de marken evolueerden en allengs de afbakeningen daarvan plaatsvonden.

Dat er in 1280 nog niet over een stad en afzonderlijke dorpen werd gesproken, in ieder geval niet in juridische zin, had te maken met het simpele feit dat de stad en de dorpen zich nog volop ontwikkelden en na de vorming van de marke in de loop van de tijd daarin hun plek kregen. Wel moet gezegd dat op het einde van de veertiende en begin vijftiende eeuw de steden een zwaardere rol speelden in de machtsverhoudingen en de uitoefening van het landsbestuur.¹¹⁴ In de schaarbrieven die toen werden uitgevaardigd, werd ook onderscheid gemaakt tussen de stad en de dorpen. Later zou dat onderscheid nog duidelijker naar voren komen in de benaming van de organisatie, Stad en Lande van Gooiland.

Opmerkelijk is dat een deel van de pachtsom terecht kwam bij de kanunniken van Elten, namelijk 28 pond. In de rekening van de rentmeester en baljuw van Amstelland en Waterland uit 1344 wordt die betaling expliciet vermeld: 'Item den canoniken van Elten bi haren Hermans brief van Arnem canonic tElten uten tijns van Goylant van den iare xliiii xxviiij [28] lb. goets ghelts maect xviiij [18] lb. xiiij [13] s. iiij [4] d. holl[ants]'.¹¹⁵ Ook in latere rekeningen komt deze betaling voor. Maar de totale pachtsom bedroeg 25 oude Franse schilden en de erfpacht van Nardinclant was op 25 Utrechtse ponden vastgesteld. De 'nieuwe' pachtsom omvatte inmiddels twee betalingen die samengevoegd waren tot één bedrag. De aanvankelijk uitgezonderde inkomsten van de kanunniken waren namelijk in 1280 of kort daarna ook in pacht overgedragen aan het graafschap Holland. In een verklaring van abdis Margaretha van Manderscheid uit 1572 valt te lezen dat Floris V naast de erfpacht van Nardinclant ook de inkomsten van de kanunniken in pacht overnam.¹¹⁶ De samenvoeging van beide betalingen tot een bedrag van 25 oude Franse schilden geschiedde na 1365. In dat jaar werd Elze van Holtzate verkozen tot abdis van Elten en zij sloot in een niet te achterhalen jaar een overeenkomst met de graaf van Holland, waarin tot die samenvoeging werd besloten.¹¹⁷ Vandaar dat het Eltense pachtregister bovenstaande passage kent. De graaf van Holland verzekerde zich zo van nog meer controle over Nardinclant.

Het tweede bericht in het pachtregister betreft een *Copia Littere* van de bevestiging van de pachtovereenkomst door Floris V op 13 mei 1280. Het is in het Middelnederlands en een vrij strikte vertaling van het origineel.¹¹⁸ Het feit dat een afschrift werd opgenomen in het Eltense pachtregister betekent dat de overeenkomst nog van kracht was. Het graafschap Holland liet dat merken op een andere wijze, namelijk door de jaarlijkse betaling niet te verzaken.¹¹⁹ Opvallend is dat de usurpaties van de Van Amstels niet meer met name genoemd worden. Kennelijk bestonden daarover geen problemen meer en waren er geen sterke pretendentes die met eventuele nagelaten rechten van de Van Amstels te hoop liepen (zie verder).¹²⁰

ressorteerde onder Naarden]. In de 25 schilden delen ook de kanunniken. De schilden worden verdeeld in 53 pond; daarvan krijgt de abdy 25 en krijgen de kanunniken 28 pond. Drie kanunniken hebben ieder vijf pond; heer Henrie Gebines een prebende van zeven pond; heer Gerrit Boy een prebende van twee pond; en de twee kosteren samen vijf pond'. Dit bericht is tussen 1400 en 1440 vervaardigd. Vgl. Kist, 'Tynsboek', 153. Hilhorst en Hilhorst merkten al het verschil op tussen de 28 genoemde ponden en de te tellen 29 ponden en hielden het op een schrijffout. Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 65. Overigens kan ik niets zinnig zeggen over de toenmalige waarde van de genoemde bedragen.

¹¹⁴ Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*; Janse, 'Een in zichzelf verbeeld rijk', 69.

¹¹⁵ NI-NaHa – 3.01.01, 4.2.07, nr. 1656. 25 en 28 pond is samen inderdaad 53 pond. Vgl. Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 64-66.

¹¹⁶ Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk*, 65-66: '[...] waer naer alzoe met die canonicken tot Elten gehandelt es dat sij luijden haer goeden die sij in den voersz. landen leggende hadden oick afgestaen hebben tot behouft van den voersz. grave [Floris V], alsoe dat sij daer voer jairlix hebben souden acht ende twintich pondt [...]']

¹¹⁷ Ibidem, 65.

¹¹⁸ Het nieuwste oorkondenboek van Holland en Zeeland noemt het niet in de opsomming van afschriften. OHZ Kruisheer IV nr. 1906.

¹¹⁹ Dat is niet altijd even soepel gegaan. Zo beloofde Graaf Willem III in 1327 de 25 ponden te zullen betalen. Dat was blijkbaar nodig. MRVG, 443 / Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 434. Jan van Beieren gelastte rond 1420 zijn baljuw om de vijftientig ponden over te maken, maar pas na een aanmaning van de toenmalige abdis (zie hoofdstuk drie). Echter in de meeste grafelijke rekeningen is de jaarlijkse betaling aan Elten en zijn kanunniken te vinden. Zie NI-NaHa – 3.01.01, 4.2.07, nrs. 1653-1679 en NI-NaHa – 3.01.27.02, nrs. 3036-3162. Zie Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland*, I, 335 en Prevenier & Smit, *Dagvaarten*, 111, nr. 182, 1352.

¹²⁰ Over de mogelijke lotgevallen van Gijsbrecht na de moord op Floris (1296), De Boer, 'Holland in Pruisen', 219-233. Zie ook Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 305.

De uitzondering van de lenen van de dienstmannen van het stift is wel opgenomen: 'Voertmeer so heuet die v. Abdisse vytghenamen mit namen oer dijnstmans die van den gueden liggende in Neerderlant daer in sint beleent van oer. In weliken wij noch onse eruen gheen recht hebben sullen.'¹²¹

Samengevat behelst de overdracht van Nardinclant aan het graafschap Holland door het stift Elten in 1280 het volgende:

1. Alle gezagsrechten over het *gehele* Eltense Nardinclant, met alles wat daartoe behoorde, getuige de termen *terra*, *dominium* en *iusisdictione*, werden overgedragen aan het graafschap Holland en zijn graven.
2. In feite gingen oorspronkelijke leengoederen van graaf Wichman van Hamaland, gelegen in het voormalige graafschap Nardinclant, over naar de graaf van Holland. Ik weet niet precies welke overheidsrechten daartoe behoorden. Het stift Elten ontving die leengoederen in 968 als schenking van Wichman en in 973 verkreeg het over al zijn goederen de immunititeit.
3. Floris V nam als landsheer niet alleen een complex van grafelijke en immunitetsrechten over, maar ook de Eltense grondheerlijkheid. Het ging namelijk niet alleen om de *terra* Nardinclant, maar ook om de weidegronden, heiden, bossen en, niet onbelangrijk, de ongecultiveerde gronden (*terris incultis*) en de keurmedigen (vastgesteld in de pertinentieformule). De *terra* Nardinclant en alles wat daarbij hoorde bestond dus uit een mix van gezagsrechten en een *curtis* of hof, dat wil zeggen een mengeling van private en publieke rechten. Ofwel Floris V werd in twee opzichten de opvolger van het stift Elten: landsheerlijk en grondheerlijk. Ook Van der Linden meende trouwens al dat de regeling van 1280 ging om een complex gezagsrechten, in casu over een 'reilende en zeilende' streek met diverse dorpen en een meent.¹²²
4. Het ging om een erfelijke pacht: indien de erven van Floris de pachtsom niet konden of wilden betalen, dan viel het verpachte terug aan het stift Elten. Tevens diende iedere nieuwe Hollandse graaf het Nardinclant uit handen van de abdis te ontvangen.
5. Sommige dienstlenen van (Eltense) dienstlieden, zoals het maarschalkambt van Gooiland of het holtrichterschap alsmede de inkomsten van de kanunniken van het stift werden uitgezonderd.¹²³ De graven van Holland beloofden dat zij die inkomsten zouden vergaren en overmaken. In feite werd de graaf van Holland de vertegenwoordiger van het stift Elten door zorg te dragen voor de *pensionones canonicorum Altynensium*¹²⁴ of *pensionarii dictorum canonicorum in Nardinclant*.¹²⁵ Het is waarschijnlijk de opmaat geweest voor de latere verpachting van die inkomsten; vervolgens werden die samengevoegd met de erfpacht tot een bedrag.
6. Inbegrepen waren de goederen die Gijsbrecht IV van Amstel in Nardinclant dacht te bezitten en die hij zonder toestemming van de abdis had verworven of aan zich getrokken. Deze usurpaties maakten dus oorspronkelijk deel uit van het Eltense Nardinclant en werden nu via de overdracht ongedaan gemaakt. In feite werden de rechten van de Van Amstels door Floris V gefeodaliseerd.
7. Het is vrijwel zeker dat de Gooiers door Floris V gevrijd werden; zij betaalden immers daarna pachten en tijsen aan de baljuwen en rentmeesters van de Hollandse graaf. Ook voor andere belastingen kwamen zij in aanmerking, zoals de bede. Er werd dus niet meer direct aan Elten betaald en daarmee zullen ook bepaalde horige verplichtingen verdwenen zijn.

De vraag die nu nog steeds onopgelost blijft, is hoe en wanneer Elten aan de publieke gezagsrechten over Nardinclant is gekomen. In 968 kreeg de abdij een beneficium [leen] dat in 1129 *curtis* werd genoemd, in 973 volgde de immunitet over al zijn goederen en in 1280 gaf het stift de graaf van Holland een *terra* (territorium of land) met *dominium* (heerschappij of macht) en *iusdictio* (de bestuurs- en rechtspraakrechten) in pacht; wanneer die *curtis* een *terra* is geworden en hoe dat precies is gegaan, weet ik

¹²¹ RAG Microfilm z.n.. Vgl. Kist, 'Tynsboek', 154.

¹²² Brief Van der Linden aan Hoppenbrouwers d.d. 21-3-2003, 4; Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 167.

¹²³ Die inkomsten werden door de graaf van Holland via zijn baljuw overgemaakt aan de Eltense kanunniken: 'Item der canoniken van Elten bi haren Hermans brief van Arnem, canonic 't Elten, uten tinze van Goylant van den jare 44 [1344], 28 LB goets ghelts, maect 18 LB 13 sc. 4.d. holls. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland*, I, 335.

¹²⁴ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280).

¹²⁵ OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280).

niet, maar ik zou dat in navolging van Enklaar willen verbinden aan de in 973 verleende immunitaire rechten. De wereldlijke zaken werden sindsdien door gerechtsvoogden afgehandeld. Het kan zijn dat de meiers van Nardinclant, vermoedelijk vanaf het begin van de dertiende eeuw opeenvolgende leden van de familie Van Amstel, binnen hun machtspolitiek enige voogdijzaken en dus wereldlijke publieke gezagsrechten usurpeerden.¹²⁶ Floris V verkreeg in ieder geval ook die usurpaties van Gijsbrecht van Amstel in pacht en daarmee eveneens die eventueel ‘verloren’ gegane publieke gezagsrechten. Bovendien zal hij de uitgedijde voogdijrechten over hebben genomen, of anders gezegd, Elten had geen voogd over Nardinclant meer nodig en Floris trad in zijn voetsporen (natuurlijk zonder zo genoemd te worden).

Mijns inziens is er in 1280 sprake van een overdracht in erfelijke pacht van een territorium Nardinclant met alle gezagsrechten aan de graaf van Holland, inclusief de grondheerlijkheid verbonden aan de oude curtis. Ook de gemeen gelegen gronden alsmede de ongecultiveerde (woeste) gronden behoorden daartoe. Enkele zaken werden uitgezonderd, maar dat neemt niet weg dat de Hollandse graaf de nieuwe ‘baas’ werd in Gooiland, feitelijk de eigendom aan zich trok.

Belangrijke vaststelling is dat Floris goederen in erfpacht kreeg die oorspronkelijk deel uitmaakten van een *comitatus* of graafschap en dat bepaalde inwoners (lees de Gooise geërfden, de latere markegenoten) van dat graafschap krachtige gebruiksrechten op collectief gehouden gronden hadden rusten die zich buiten de grafelijke macht en invloedssferen hadden ontwikkeld, namelijk onder het Eltense regime. De graaf van Holland nam dus enerzijds een landsheerlijke component, de gezagsrechten, anderzijds een grondheerlijke component, de grond, over. Ofwel het Gooi ging tot het Hollands grondgebied horen en de Gooiers werden onderdanen van de graaf van Holland. Zij stonden vanaf 1280 onder grafelijk gezag en dat gold ook voor hun weliswaar onder het Eltense regime verkregen en ontwikkelde gebruiksrechten op de gemene gronden en natuurlijk ook voor hun goederen.

De nasleep; Floris versus Gijsbrecht IV van Amstel

Toen de Van Amstels aan het begin van de dertiende eeuw de scepter over delen van Nardinclant gingen zwaaien, leek het een normale gang van zaken: een lokale heer die grond in leen verkreeg van een geestelijke instelling (Elten). Zoals gebleken is, zat het toch niet helemaal goed. Uit de pachtovereenkomst blijkt duidelijk dat de Van Amstels de Nardinclantse lenen hebben geïsurpeerd. In de overdracht werden uitdrukkelijk de goederen inbegrepen die Gijsbrecht IV van Amstel zonder de toestemming van de abdis van haar vazallen gekocht en dus geïsurpeerd had.¹²⁷ Toch heeft er een zekere rechtsgrond bestaan voor de aanspraken van de Van Amstels, want een week na de pachtovereenkomst – en een dag na de bevestiging van Floris – werd door Godelinde die opmerkelijke aanvullende oorkonde uitgevaardigd, waarin feitelijk een clause werd opgenomen: indien de heer van Amstel zijn pretentie zou laten gelden op Nardinclant en die rechtens kon ondersteunen en aldus daarmee de pachtovereenkomst tussen de graaf van Holland en Elten op losse schroeven zou zetten, dan zou hij die overeenkomst kunnen laten ontbinden.¹²⁸

Een dergelijke gebeurtenis vond niet plaats, maar van enige toenadering en genegeheid tussen de Van Amstels en de graven van Holland kan men niet spreken. Ster-

¹²⁶ Vgl. Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 61. Hoewel hij de oorkonde uit 1224 verkeerd interpreteert, gaf hij wel een interessante veronderstelling: ‘Aan Van Amstel werd een aan voogdijerschap verwant beheersstatuut toegekend zoals het stuk weergeeft’. Het stuk handelde echter over de rechtspositie van zijn vrouw en kinderen na zijn dood.

¹²⁷ OHZ Kruisheer IV nr. 1903 (6 mei 1280): *Sed illa bona que Gyselbertus miles de Amestele emit seu comparavit a vassalis nostris iacentia in Nardinklant, de quibus bonis a nobis infeodati fuerunt – quia talis emptio seu venditio, immo potius alienatio, per manum nostram sive per consensum nostrum numquam facte fuerunt – contulimus seu concessimus dicto comiti et suis heredibus cum sepedicta terra de Nardinklant et suis possidenda.* OHZ Kruisheer IV nr. 1906 (13 mei 1280): *Sed illa bona que Gisbertus miles de Amestele a vassalis ipsius abbatisse emit sive comparavit que quidem bona iacent in Nardinclant de quibus ab abbatisse infeodati fuerunt – quod talis emptio seu venditio per manum sive consensum ipsius abbatisse numquam processit – nobis ac nostris heredibus cum sepedicta terra et suis pertinenciis tenenda et possidenda concessit.*

¹²⁸ OHZ Kruisheer IV nr. 1909 (14 mei 1280): *quod si, Ghiselbert [...] miles de Amestelle a prefato co]m[ite] dictam terram evinceret meliori seu potiori iure quod idem comes ex parte nostra pretendere posset, [extunc dictam terram nobis resignare] po[terit] et esse quitus [a] debito pensionis, sed ducentas libras [...].*

ker, de boel escaleerde. Gijsbrecht IV van Amstel was al door Floris gevangengenomen en bleef dwars en onwillig. Vijf jaar later was het voor even gedaan. Op 27 oktober 1285 verzoende hij zich met Floris V door afstand te doen van Nardinclant en de rest van zijn bezit als leenman van Holland te behouden. Het verdrag dat deze regeling bezegelde, de zogenoemde zoen, bestaat uit veertien punten. In feite werd Gijsbrecht politiek monddood gemaakt en ook werd zijn vrijheid ernstig beperkt.¹²⁹ Zo dienden Gijsbrecht, Willem en Arnold van Amstel en hun nakomelingen te beloven dat zij nooit tegen Holland in opstand zouden komen, op straffe van verbeurdverklaring van hun goederen. Het eerste punt is dat Gijsbrecht afstand moest doen van Nardinclant, net als van zijn aanspraken op Muiden, Muiderpoort, Weesp, Bijlmerbroek en het Reigerbos.¹³⁰ Op die manier werd ook het voorbehoud van Godelinde onklaar gemaakt.

De auteur Van Amstel vat de zoen van 1285 als volgt samen: 'Ondanks de knellende voorwaarden van de verzoening was een leenverhouding met de graaf van Holland de meest gunstige behandeling die Gijsbrecht IV van Amstel na zijn gevangenschap kon verwachten. Dit neemt niet weg dat de grafelijke blokkade op weg naar onafhankelijkheid, de vijfjarige internering, de confiscatie van allodiale goederen en de onverdraaglijke vernedering van het verzoeningscontract aan de leenverhouding met Floris V een irreëel karakter hebben verleend'.¹³¹ Wat niet vergeten moet worden is dat het een vrij normale gang van zaken was en wat zeker niet vergeten mag worden is dat Gijsbrecht IV van Amstel later in de raad van edelen rond Floris werd opgenomen. Het is begrijpelijk dat dit verdrag in een ander licht kwam te staan na de moord op Floris (1296), waarin Gijsbrecht een aandeel had. Immers, er moet toch een aanleiding gevonden worden om te verklaren waarom hij onderdeel uitmaakte van de samenzwering. Op het moment zelf was de zoen dus niet meer dan een gangbare oplossing, waarbij moet worden toegegeven dat er niet veel overbleef voor Gijsbrecht.¹³² Tegelijkertijd kwam hij er goed vanaf: niet alleen werd hij vrijgelaten (na vijf jaar te hebben gezeten), ook kon hij zich als leenman van Holland een bepaalde levensstijl aanmeten die hij voor zijn internering gewend was.

Nog een pachtovereenkomst: de Katentol

Een eerder voorbeeld van pachtuitgifte door Elten betreft de tol van de visvangst bij het plaatsje Katen.¹³³ Die was al sinds 973 in zijn bezit.¹³⁴ In 1241 verpachtte het stift de tol voor altijd aan de stad Deventer.¹³⁵ Ook stelde Deventer zich garant voor de opgelopen betalingsachterstand van de vorige pachter, een zekere ridder Rodolf.¹³⁶ Tegen een vaste som van twintig Deventer ponden en tien solidi werd de Katentol overgedragen aan de stad Deventer, met de bepaling dat indien de pacht niet werd betaald de tol direct en geheel terug zou vallen aan het stift. Bovendien werden de wanbetalers geëxcommuniceerd en zouden dat blijven totdat de schuld was voldaan.¹³⁷ De abdis werd nog wel gecompenseerd voor de achterstallige inkomsten uit de visvangst.¹³⁸ In het pachtregister is de overeenkomst ook te vinden, net als de bepaling dat 'stichtgenooten des stichtes van Elten ende dienstmannen Sunte Vijts onses patroons' tolvrijheid genoten te Katen.¹³⁹

¹²⁹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 129.

¹³⁰ OHZ Kruisheer IV nr. 2237 (1285): 'Van tersten est, dat wi Ghisebrecht here van Amestelle, bi onsen goeden wille vore ons ende onse nacominghe verthien [in rechte afstand doet] Nardingerlant met al sire behorte, die wi daer an hadden, dat onse here van Hollant ghecoft heuet met sinen penninghen jehens die abdisse van Elten, dat nemmer meer aen te thalen, noch wi, noch onser nacominghe negheen'.

¹³¹ Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 131.

¹³² Vergelijkbaar en zich in dezelfde tijd afspelend is de verovering van het kasteel Montfoort, waarin een andere Stichtse ministeriaal verscholen zat: Herman van Woerden. Ook die wist Floris onder de knie te krijgen via geweld en een strikt verdrag, waarin bijvoorbeeld de aankomende huwelijken van de dochters Van Woerden eerst door Floris goedgekeurd moesten worden. OHZ Kruisheer IV nr. 2347 (21 maart 1288); Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 130 n. 152.

¹³³ Zie Kos, 'Eens gegeven blijft gegeven', 220-226.

¹³⁴ OSU I nr. 129 (973).

¹³⁵ OSU II nr. 965 (1 mei 1241).

¹³⁶ OSU II nr. 966 (1 mei 1241).

¹³⁷ Vanuit Eltens standpunt: *Quodsi infra eandem octavam aliquando, sicut dictum est, persolvere neglexerint, extunc idem theloneum ad nos libere revertetur, et sicut arbitrati sunt dicti oppidani, sine citacione oer sentenciam excommunicacionis et interdicti ad solucionem a nobis compellendi sunt et, cum voluerimus, denunciandi* OSU II nr. 965 (1241). De oorkonde die werd uitgevaardigd door het Deventer stadsbestuur wijkt hier niet van af.

¹³⁸ OSU II nr. 965, 966: *septem solidos [...] in compensacionem piscum /septem solidos...in compensacionem piscium*.

¹³⁹ Kist, 'Tynsboek', 30.

Uit de stadsrekeningen van Deventer valt op te maken hoe de pachtsom geïnd werd. Het blijkt dat de inkomsten uit de Katentol in de stad zelf werden verzameld en door twee *verwaerders* (toezichhouders) werden beheerd en geadministreerd. Zij legden verantwoording af aan de *cameraar* (stedelijk ambtenaar, belast met het financiële verkeer) en hadden de beschikking over twee roeiboten om het tolgeld te innen. Daarnaast waren knechten in dienst die eventuele wanbetalers achtervolgden. Na 1382 werden de inkomsten uit de tol als een zelfstandige post in de stadsrekeningen opgenomen. Bij de afrekening werd de pachtsom reeds in mindering gebracht: ‘boven dat sij daer af uytghegeven hebben vor die pensie tot Elten’.¹⁴⁰

In 1463 ontving abdis Agnes van Bronckhorst (1443-1475) een klacht van enkele Naarders. Toen zij met hun goederen de IJssel wilden afzakken en voorbij de tol van Katen voeren, werden zij door de tollenaar aangeslagen. Omdat zij weigerden tol te betalen werden hun goederen afgenomen (kennelijk ging het inmiddels om meer dan tol uit de visserij). Dit was in hun ogen een regelrechte beroving. Zij waren dienstlieden van het stift Elten en hadden dus het recht tolvrij Katen te passeren. Sterker, zij noemden zich *Sunte Vijts* mannen, naar de patroon van Elten. De stad Deventer nam de klacht in behandeling, maar oordeelde op basis van een creatieve ingeving in het nadeel van de Naarders. Aangezien de tolvrijheid gegeven was aan de dienstlieden van Oud Naarden en in de wetenschap dat deze plaats rond 1350 in rook was opgegaan, vond de vertegenwoordiger van de stad Deventer dat de ‘nieuwe’ Naarders geen recht hadden op dit privilege. Bovendien was het nieuwe Naarden niet gebouwd op de plek van het oude Naarden, waarmee alle eerder verkregen rechten vervielen.¹⁴¹

Enklaar zag in deze Sint Vitus mannen een groep onbeleende dienstlieden en dus een voortbestaan van een persoonlijke band tussen de Naarders en Elten. Hierop aansluitend was zijn constatering dat sommige Naarders of Gooiers zich bleven beroepen op Eltense grondheerlijke verhoudingen en bepalingen, hoewel Enklaar deze de facto vervreemd zag van het stift.¹⁴² Dat mag in onze ogen zo zijn, maar het gaat er om hoe de Naarders het toentertijd zagen en hoe de klacht behandeld werd. Deventer manoeuvreerde handig en kwam tot de bewering dat met het verdwijnen van Oud Naarden ook de rechten van zijn inwoners waren verdwenen. Die rechten gingen niet automatisch mee naar het nieuwe Naarden.¹⁴³

De Naarders pikten het niet en zochten het hogerop. In 1490 greep Rooms koning Maximiliaan (1493-1519) in en beval de eerste deurwaarder van het Hof van Holland de stad Deventer te gelasten de poorters van Naarden tolvrij langs Katen te laten varen. De aanhef van de optekening laat daarover geen misverstand bestaan: ‘Privilegie, dat de Naarders geen tol en behoeven te geven op den Isel, genaamt de Catentol, van geenderhande goederen’.¹⁴⁴ Interessant is dat gerefereerd werd aan het feit dat Elten ‘Naarden ende ’t land van Goyland, daar sij inne gelegen is’ in handen heeft gehad en dat er ooit een keizerlijk privilege was uitgevaardigd waarin gesteld werd dat ‘[...] den poorters onser voors. Stede van Naarden voor hen ende heure nakomelingen bevrijd ende vrijhayd gegeven omme met heure schepen, goeden, waren ende coopmanschappen vrij te mogen varen ende raysen voorbij de voors. tol van Katentol, sonder tol-

¹⁴⁰ Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer*, 25. Aansluitend op het necrologium van Elten is een tekst opgenomen met de titel ‘Katenthol’. Daarin werd vermeld dat de stad Deventer jaarlijks op Sint Maarten (11 november) de jufferen van Elten negentien mark moest betalen, voortvloeiend uit de tol te Katen. Een mark stond gelijk aan 36 oude Groten. Men moest het geld in ‘dartich hoepen [hoeveelheden]’ verdelen. Iedere ‘hoep’ bestond uit 22 oude Groten. De abdis kreeg vooraf twaalf oude Groten voor haar ‘koeken’, terwijl de ‘praeuenden’ [degenen die tot het stift of kapittel behoorden; daaraan waren inkomsten verbonden, de zogenoemde prebenden, opbrengsten uit kerkelijke goederen] drie jaar gediend moesten hebben om een deel te verkrijgen. Degene die de ‘school praeuende’ had, moest samen met de prebenden die niet drie jaar gediend hadden, 22 oude Groten delen, ofwel een ‘hoep’. De rekensom: $36 \times 19 = 684$. Daarvan heeft de abdis vooraf 12 oude groten, maakt 672. De bode die het geld bracht, kreeg vier halve oude Groten, maakt 2. Daarvan moest hij er een teruggeven vanwege de kwitantie = 671. $671 \text{ gedeeld door } 30 = 22,3$. Overigens was de gehele pachtsom gelijk aan 92 halve gouden guldens. Kist, ‘Tynsboek’, 107-108.

¹⁴¹ Kist, ‘Tynsboek’, 30. Zie over de herbouw van de stad Naarden in 1351 Van Engen, Kos en Rutte, ‘Eenen neuen stede’ en hoofdstuk vijf.

¹⁴² Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 162-163.

¹⁴³ Tot 1463 waren de Naarders tolvrij langs Katen gepasseerd, maar in dat jaar was het gedaan. Niet alleen Naarden werd getroffen, ook diverse andere Hollandse steden waarvan de inwoners de IJssel gebruikten om af te zakken naar de Rijn of het achterland. Dit had meer te maken met de onderlinge verhoudingen tussen Holland en Gelre en de Hanzesteden. Gedurende de vijftiende eeuw stond Holland op gespannen voet met de Hanze in zijn geheel en Deventer in het bijzonder, vooral door de ontwikkeling van de Amsterdamse Oostzeehandel. Waarschijnlijk twijfelde de stad Deventer niet aan de rechtmatigheid van de tolvrijheid van de Naarders, maar was het een politieke zet in de strijd met Holland.

¹⁴⁴ MRVG, 451.

recht te betalen [...]'.¹⁴⁵ Er werd trouwens al rekening gehouden met tegenslag ofwel dat Deventer zich niets van de uitspraak zou aantrekken. In het vonnis is een bepaling opgenomen dat indien de stad Deventer niet zou overgaan tot het verlenen van tolvrijheid en van restitutie van de ingenomen goederen, de zaak voor zou komen bij de Grote Raad van Mechelen. Drie jaar later bevestigde de Grote Raad het vonnis van het Hof van Holland.¹⁴⁶

De pachtovereenkomsten uit 1241 en 1280 vertonen grote overeenkomsten: in beide gevallen werd een clause opgenomen dat het verpachte bij wanbetaling geheel en met alle rechten terug zou vallen aan het stift Elten. Ook werden bepaalde rechten uitgezonderd of bevestigd. En sommige van die bepalingen leverden later enorme problemen op, want er bestonden onduidelijkheden over wat de verpachtingen precies inhielden of anders gezegd, waar die overeenkomsten volgens de pachters een einde aan maakten: de graaf van Holland dacht het gezag of de soevereiniteit over het gehele voormalige Eltense Nardinclant in handen te hebben en de stad Deventer wenste geen rekening te houden met 'Sint-Vitus' mannen die tolvrij langs Katen wilden passeren. Klaarblijkelijk grepen de inwoners van Gooiland terug naar het verleden, maar juist de pachtovereenkomsten uit 1241 en 1280 hadden, in de ogen van de pachters, een einde aan hun rechten en daaruit voortvloeiende claims gemaakt. Waarschijnlijk hadden deze transacties aanvankelijk een geringe impact op de praktijk, want het conflict te Katen speelde dik tweehonderd jaar nadien. Er veranderde weliswaar op het hoogste niveau van alles, maar daaronder bleef men handelen zoals men dat gewend was. Ook het conflict tussen de graaf van Holland en de Gooise boeren over de gebruiksrechten op de gemene gronden speelde zich veel later af dan 1280, namelijk in de jaren 1470-1474. In hoofdstuk vier ga ik daar dieper op in. In de volgende paragraaf staan enkele belangrijke berichten uit de veertiende eeuw centraal, waarin gerept wordt over de bemoeienis van de Hollandse graaf met zijn nieuwe Gooise onderdanen.

De goede luden van Gooiland

Volgens Enklaar stamde de vroegste vermelding van een Goois collectief van boeren in ruwe vorm uit 1307. In de uit dat jaar opgemaakte rekening van baljuw Bernard van Dorenweerd valt te lezen: 'Item Lambert Spiker tot sire zoene te helpen van den wive, die hi scoet mit Willem van Cleve in der meente in des biscops dienst'.¹⁴⁷ Enklaar achtte het mogelijk dat met 'der meente' de Gooise werd bedoeld. In hetzelfde jaar was de baljuw namelijk onledig met het proces 'teghen die lude, die twijf sloegen' en 'van der zoene van den dode wive in Goyland'.¹⁴⁸ Zo te zien was er een vrouw doodgeslagen door een aantal mannen op of nabij de Gooise meent. Het is mijns inziens te mager om te concluderen dat het om een of de Gooise meent ging. Er werden vast meer vrouwen doodgeslagen (het kunnen dus afzonderlijke zaken geweest zijn).

Ook een bericht uit 1304, waarin Willem III (1287-1337) aan de 'goede lude' van Nardinclant gelijke tolvrijheid als aan die van Kennemerland schonk, uit dank voor hun werkzaamheden aan de dijken, doelt niet op Gooise markegenoten.¹⁴⁹ Veeleer zal het gegaan zijn om Gooise ingezetenen die los van hun eventuele status als markegenoot dat privilege verkregen. Een mogelijk duidelijker bericht over een marke of Goois agrarisch collectief volgt ruim twintig jaar later. Inmiddels had de graaf van Holland weer de volledige beschikking over het gezag in Gooiland (na een kort Stichts intermezzo, waarin de bisschop van Utrecht, Gwijde van Avesnes (1253-1317), als een soort zaakwaarnemer voor zijn broer en graaf van Holland, Jan II (1248-1304), in Gooiland optrad¹⁵⁰). Willem III stak dat niet onder stoelen of banken. In 1326 werd zijn toorn gewekt door enkele Gooiers en greep hij in.

¹⁴⁵ Idem.

¹⁴⁶ Ibidem, 452-455.

¹⁴⁷ NL – HaNa 3.01.01 nr. 1131; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 39.

¹⁴⁸ Idem.

¹⁴⁹ MRVG, 257: '[...] dat wij onsen goede luden van Ardingherlant sulke gracie ghedaen hebben om menghen trouwen dienst, die si onse dicke ghedaen hebben ende noch doen sullen, dat wi wille dat si al ons lant doorvaren met sulken rechten van tollén, als onze goede lude van Kennemerlant pleghen te varen [...]'].

¹⁵⁰ Van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden', 79. Gwijde was van 1301 tot 1317 bisschop van Utrecht.

‘Wi Willem, Grave enz. allen onzen goeden luden van Ghoyland ghemeenliken[...] ons comet te voren, dat ghi twee readslude van den ghemeenen lande ghenomen hebt, ende met hem over een gedraghen onder ju zelve, zoo wille tijd zi den horne blazen, dat ghi te samene comen moet alle ghader, ende die daer niet en quame, verboirde ene boeten, ende zo wat zi over draghen, die ghene, die daer comen, dat moet ghestade bliven. Ende want wi zulke zameninghe nergent in onzen lande doghen en willen, ende overal verboden hebben, zo ombieden wi u, ende willen, dat ghi vorwaerdmeer ghiene zameninghe en maket, noch horne en blaast ten zi bi onzen Baeliu, jof bi onsen Scoute, ende des en laet niet alze lief, als ghi ins hebt’.¹⁵¹

Wat was er nu precies aan de hand? Zogenoemde goeden luden van Gooiland hadden op eigen houtje een vergadering belegd, en hadden in feite vertegenwoordigers van de graaf zonder zijn toestemming daarbij uitgenodigd. Het recht op vergadering werd de goeden luden van Gooiland niet ontzegd, maar het was meer de wijze waarop zij bijeenkwamen die Willem III in het verkeerde keelgat schoot. Het initiatief tot een bijeenkomst zou vanuit de grafelijkheid moeten komen, aangezegd door zijn baljuw of diens plaatsvervanger de schout. Zonder hun toestemming was het klaroengeschal van de trompetters en dus de bijeenkomst niet te accepteren. Daarom verbood Willem III de goeden luden van Gooiland zonder zijn toestemming een vergadering te beleggen. Het ging zodoende niet om een verbod van de bijeenkomsten; wat Willem III deed, was niets anders dan zijn landsheerlijke gezag laten gelden. De graaf van Holland was in Gooiland immers de volle gerechtsheer, en zijn ambtenaren oefenden zijn gezag uit.¹⁵² Tegelijkertijd zijn daar dus de contouren te zien van een vergadering van ‘goeden luden’ die zelf twee raadsleden van het gemene land hadden verwittigd om daarna gezamenlijk ergens over te praten en beslissingen te nemen, zoals het uitdelen van boetes en verbeurdverklaringen. Maar gaat dit bericht over een marke?

Enklaar zag in dit bericht van Willem III een duidelijke omschrijving van een grondheerlijke marke, waarvan de eigendom van de grond aan de graaf [hertog] toekwam en het gebruiksrecht aan de Gooise boeren.¹⁵³ Hij beschouwde deze akte vervolgens als een instrument waarmee de graaf zijn grondheerlijke belangen beschermde, maar dat deed hij mijns inziens dan wel als landsheer. Geheel in overeenstemming met wat zich gedurende de hele veertiende eeuw afspeelde, zouden de Gooiers zich hebben onttrokken aan hun verplichtingen tegenover de grondheer. Enklaar hield de ‘acte van 1326 voor het instrument [...], waarmede een dergelijke beweging in Gooiland de kop werd ingedrukt’.¹⁵⁴ Daarvan was echter geen sprake, integendeel, zoals blijkt uit gebeurtenissen tussen 1330 en 1340.¹⁵⁵ Voordat ik die behandel, moet gezegd worden dat het niet zeker is of het bericht uit 1326 sloeg op een vergadering van Gooise markegenoten. Wat wel zeker is, is dat het om Gooiers ging die gezamenlijk in vergadering bijeenkwamen en door de graaf van Holland op het matje werden geroepen. Het is verleidelijk om hier een markeorganisatie in te ontwaren, maar het kan net zo goed een bijeenkomst zijn geweest van bewoners van Naarden die zich als poorters in de dop gedroegen (Naarden verkreeg pas later stadsrecht, zie hoofdstuk vijf). Het stadspatriciaat werd later namelijk ook aangeduid als goede luden. Ook kon de actie van de graaf van Holland te maken hebben gehad met de vele boerenopstanden en opstootjes in die tijd. Er is wel een rechtstreeks verband met 1280 te ontwaren, want de graaf van Holland was sedertdien landsheer van Gooiland.

¹⁵¹ Van Mieris, *Groot Charterboek*, II 410; MRVG, 247. ‘Wij Willem, Graaf etc, aan alle goede luden van Gooiland gezamenlijk [...] ons komt het voor dat gij twee raadsleden van het gemene land hebt gekozen en met hen afgesproken hebt dat wanneer zij de hoorn blazen jullie meteen in vergadering bijeenkomen. Degenen die niet verschijnen, worden door u beboet. Alles wat u met degenen die daar zijn overeenkomt, moet gestand worden gedaan. Aangezien wij zulke bijeenkomsten in ons land nergens gedogen en overal verboden hebben, bevelen wij u naar onze wens dat u voortaan geen vergaderingen afroept, noch op de hoorn laat blazen tenzij dat gebeurt door onze baljuw of schout, en u moet dat niet doen, omdat u ons lief heeft’.

¹⁵² Vergelijk de spanning tussen de landsheer of gerechtsheer en de buurschap met het recht. Autonomie met betrekking tot de uitoefening van taken stond niet in verband met onafhankelijkheid; de burenen spraken soms recht, maar rechtspraak kon niet door hen worden geïnitieerd. Dat was voorbehouden aan de houder van de ban (*bannus*), het van oorsprong koninklijke recht om te bevelen en te straffen, waarop territoriale rechtsmacht was gebaseerd. De graaf van Holland liet zijn gezag uitoefenen door ambtenaren, namelijk de schout en de baljuw. Hoppenbrouwers, ‘Op zoek naar de “kerels”’, 230-231.

¹⁵³ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 40, 44.

¹⁵⁴ Ibidem, 43 (er staat abusievelijk 34 vermeld).

¹⁵⁵ Vgl. Maris, *Eemnes*, 39-48. De conclusie van Enklaar heeft betrekking op de gebeurtenissen in en voor 1326.

*Problemen over het veen tussen Gooiland en Eemnes: 1330-1340*¹⁵⁶

In 1331 kwamen burgemeesters, schepenen en de gemene raad van het land van Eembrugge en Eemnes bijeen om bisschop Jan van Diest (1322-1340) te beloven geen woningen te maken of te gaan wonen in het veen buiten de palen en grachten (grensmerktekens), die tegen hun zin op instigatie van de raad van het graafschap Holland en door de Gooiers geplaatst en gegraven waren. Zij deden dat op voorwaarde dat zij weer de beschikking kregen over het veen dat hen was afgenomen. Verhuisden zij wel naar het veen, dan werden hun bezittingen aan de Stichtse kant verbeurd verklaard.¹⁵⁷

De problemen over de venen tussen Gooiland en Eemnes waren hiermee niet opgelost. Op en rond 20 oktober 1339 zijn maar liefst acht oorkonden uitgevaardigd die daarover handelen.¹⁵⁸ Eerst verklaarden op 20 oktober 1339 de schepenen en gemene burenen van Eemnes zich te zullen houden aan de op handen zijnde uitspraak van heer Jan van Polanen, heer Gerrit van Heemskerk, Jan van Sassenheim en Gerard Alewijnszoon. Die uitspraak betrof het geschil met Gooiland over de pacht van een veen, over de ree of grens met Gooiland gelegen.¹⁵⁹ De goede luden van Gooiland hielden het veen in pacht van de graaf van Holland en de Eemnessers trachtten datzelfde veen in pacht te verkrijgen: '[...] die die goede lude van Goyland jehghens onsen here den grave van Holland ghepacht hebben ende dair wi langhe tijt omme vervolghet hebben omme den veen in pacht te hebben'.¹⁶⁰ Op dezelfde dag beloofden de Gooiers zich tevens aan de uitspraak te houden en ook in die oorkonde wordt het geschil duidelijk gemaakt: '[...] alse van den veen, die wij jehghens onsen here den grave ghepacht hadden ende dien die van Emenisse langhe tijt versocht ende begheerd hebben te hebben'.¹⁶¹ Een dag later, op 21 oktober, volgde het oordeel. De Eemnessers werd toegestaan het betwiste veen te pachten tegen een koningstournois per morgen. Verder moesten zij tienden opbrengen, en mochten zij na een jaar ook gaan wonen in het veen.¹⁶² Willem IV (1337-1345) liet daarop een oorkonde opstellen waarin hij de uitspraak bevestigde. Daarin worden de Gooiers 'goede lude ghemeenlike van Goylant' genoemd. De Eemnessers mochten het veen gebruiken, dat wil zeggen ontginnen, maar mochten absoluut niet verder Gooiland insteken. Hadden zij die wens wel, dan moesten zij dat met de Gooiers overeenkomen en hen zelfs betalen dan wel schadeloos stellen: '[...] in manieren, dat die van Emenisse dairover niet hebben en zullen noch gebruiken tote Goylant waerd [land], ten ware dat zijt kosten [betalen] bi der goeder lude moede [instemming] van Goylant'.¹⁶³

Nog steeds op dezelfde dag was daar sprake van. Willem IV stond enkele Eemnessers toe Gooise gemene grond te ontginnen '[...] bi goetdenken onze goede lude ghemeenlike van Gooiland [...]'.¹⁶⁴ ofwel de goede luden moesten instemmen met de voorgenomen gronduitgifte. Of dat, opnieuw, een markebestuur was, is niet met zekerheid te zeggen, doch ook niet geheel te ontkennen. De gebruikte termen 'ghemeenlike' en 'van den ghemeenen lande' kunnen best slaan op een marke, maar ook louter op het land in politieke of juridische zin, de *communitas*.¹⁶⁵ In navolging van Maris heeft Van der Linden de mening dat het om een twist tussen Eemnessers en Gooiers ging, over een stuk gepachte grond. De Gooiers hadden die gronden in (termijn)pacht gekregen en ze

¹⁵⁶ Hier wordt geen gewag gemaakt van de aard van de ontginningen; het gaat er om hoe de Gooiers zich verweerden, en niet om het type ontginning of ontginning te bepalen. Zie daarvoor Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche leege landen*.

¹⁵⁷ MRVG, 11: 'Ende al dese voerscrevene vorwaerden zelen duren totter tijt toe, dat onse here voerseit [bisschop Jan] ons vrilic ghehelpen mach weder an dat vene, dat ons afghegaen es, in allen maniren, alst te voeren stoent, eer ment ons afghenc, ende also langhe also onse here de bisscop, die nu es, levet ende bisscop es'.

¹⁵⁸ Overigens speelde de problematiek al aan het begin van de veertiende eeuw. In 1307 wist de baljuw van Amstelland 'den vrede te verclaren tusschen Goyland ende Emeland'. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche leege landen*, 123 n. 197. Vgl. Groeneveld, 'De oostgrens', 269-272.

¹⁵⁹ Uit de rekening van de schout van Amersfoort blijkt dat er in 1336 al een poging werd gedaan een en ander op te lossen. De schout nam 400 pond in de rekening op '[inghenomen] van der zoene van Emenesse ende van Goyland'. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandtsche leege landen*, 125 n. 200.

¹⁶⁰ MRVG, 12.

¹⁶¹ Ibidem, 13.

¹⁶² Ibidem, 14, 15-17; VVSLVG 2379, afschrift (14 juni 1706).

¹⁶³ Ibidem, 18.

¹⁶⁴ Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 623.

¹⁶⁵ Zie Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 44. Zij menen ook dat de term ghemeenlike slaat op de marke. Dat is een mogelijkheid, maar het kan dus ook slaan op de gemeenschap of het land. De instemming van de Gooiers gaf voor hun de doorslag anders te beweren.

hadden dus juist niets te maken met de meent.¹⁶⁶ Het kan natuurlijk dat de Gooiers die grond of liever de opbrengsten daarvan – de veenlaag – in pacht hadden en die collectief gebruikten. Zeker is dat opnieuw sprake was van geldingsdrang van de Hollandse graaf, op basis van zijn wildernisregaal, en opnieuw valt op dat er met de rechten op de grond van de Gooiers rekening moest worden gehouden. Er was dus verlies van gemeen gebruike grond die de Gooiers pachtten van de Hollandse graaf.¹⁶⁷

Waar het graaf Willem IV en de bisschop van Utrecht werkelijk om te doen was, blijkt uit de twee laatste oorkonden uit 1339. Nadat de venen ontgonnen waren, moesten de Eemnessers er gaan wonen, met toestemming van de bisschop van Utrecht. Zij werden niet alleen tot een parochie verklaard, maar ook tot onderdanen van het graafschap Holland.¹⁶⁸ Uit het laatste bericht wordt duidelijk dat de Eemnessers inderdaad voormalig Gooise grond ontgonnen en dus onder het graafschap Holland kwamen te vallen. Daarom was de toestemming van de bisschop nodig, die deze lieden diende te laten gaan.

Willem IV verklaarde dat de gemene buren van Eemnes als pachters van het Gooise veen zijn onderdanen zouden worden en maande zijn baljuw deze mensen ook als zodanig te beschouwen¹⁶⁹, waarmee de precieze problematiek aangegeven wordt. Het ging dus om een deel van Gooiland waarop de Eemnessers, Stichtse lieden, hun oog hadden laten vallen. Vervolgens onderhandelden de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland hoe zij dit konden oplossen. Aan de wens van de ontginners werd tegemoet gekomen, maar dat betekende wel dat de nieuwe parochie en parochianen Hollands werden, later bekend als Oost-Holland.¹⁷⁰ De instemming van de Gooiers was hierbij noodzakelijk, omdat het om door hun collectief gebruikt veen ging, waarop zij beperkte want in pacht gehouden gebruiksrechten hadden rusten. In hoeverre Willem IV werkelijk rekening diende te houden met de Gooiers, is niet te achterhalen. Het feit *dat* er met hun werd overlegd betekent dat zij rechten konden laten gelden, waaraan de Hollandse graaf niet zo maar voorbij kon gaan, maar dat blijkbaar wel deed. Enklaar zag in deze handelingen het onderscheid tussen eigendomsrecht en gebruiksrecht naar voren komen.¹⁷¹

In 1343 en 1381 vonden nog enkele grensafbakeningingen plaats, dit keer tussen Loosdrecht en Gooiland, en geregeld door de ambachtsheren Amelis van Mijnden en Willem van Brederode. Daarbij werd steeds rekening gehouden met de (gebruiks)rechten op de betreffende gronden van de Gooiers. Zij werden toen opnieuw ‘goeden luden uut Goeylant’ en ook ‘mijns lieffs heren genadichs heren luden van Holland, in Goylant geseten’ genoemd.¹⁷² Veel duidelijker berichten over een marke of agrarisch collectief komen uit 1387 en 1388. In 1387 troffen schepenen van Laren een overeenkomst over vier slagen veen die zij collectief in bezit hadden met de stad Naarden, waarbij Laren de twee in het midden gelegen slagen behield en de kerk van Naarden de twee aan de buitenzijde daarvan gelegen slagen ontving.¹⁷³ In 1388 werden deze twee slagen door de burgemeesters, schepenen en stadsraad van Naarden werkelijk overgedragen aan de kerk van Naarden. In de bron worden de slagen toegelicht en twee daarvan bleven aan ‘den menen lande in Goylant’ of ‘den meenen lande’.¹⁷⁴ Hier lijkt

¹⁶⁶ Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 174; Maris, *Eemnes*, 39-40.

¹⁶⁷ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 47. Rinkel zag in deze gebeurtenissen aangetoond dat de Gooiers gezamenlijk rechten hadden, waaruit tevens op te maken valt dat de grondheer geen eenzijdig recht had om de bodem af te staan.

¹⁶⁸ MRVG, 18.

¹⁶⁹ *Ibidem*, 19: ‘[...] dat ghi [baljuw Gerrit van Heemskerk] die ghemene bure van Emenesse, die onsen vene te pachte ghenomen hebben in Goylant ende onse lantsate [onderdanen] worden zullen, van onsen wegghen bescermt, dat men hen gheen onrecht en doe [...]’.

¹⁷⁰ Volgens Dekker & Mijnsen-Dutilh zou het gaan om een *cope* ontginning, afgesloten tussen de graaf van Holland en inwoners van het Gooi. Zulks lijkt mij bezijden de waarheid en Dekker & Mijnsen-Dutilh gaan hiermee geheel voorbij aan de gebruiksrechten van de Gooise boeren op de gemene gronden. Er is geen enkel bewijs dat de graaf van Holland een cope-contract met de Gooiers sloot. De bemoeienis van de graaf moet in het licht van bovenstaande worden gezien: via ingrijpen trachtte hij zijn gezag te vestigen. Dat het wel om een vorm van pacht ging is een andere zaak. Overigens is het nog onwaarschijnlijker dat de Gooiers die gronden wilden ontginnen of ontrekken aan hun collectief. Daar waren zij immers niet zo happig op: de gemene gronden moesten zoveel mogelijk intact blijven. Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen*, 123-126.

¹⁷¹ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 44.

¹⁷² MRVG, 19, 25.

¹⁷³ *Ibidem*, 299: ‘[...] scepene in Larekarspell ende in den Broecsom, overeensgedragen zijn mitter stede van Nairden, dat die kercke van Nairden hebben zell die twe uterste slage in den veen van den vier slagen, die de van Nairden myt ons meen hadden, ende wij dairtegens behouden sellen die twe middelste slage van dien veen voirs’.

¹⁷⁴ MRVG, 300: ‘[...] die twe slage veens, die ons gevallen zijn mit die van Bussum te dele, also alse wij se mitten meenen lande van Goylant van den vier slagen gedeelt hebben, des ons die eerste slach gevallen is myt die van Bussum naest heeren veen ende dat andere slach dairnaest gevallen is den menen landen in Goylant ende dat derde slach ons myt die van Bussum ende dat vierde slach den meenen lande,

mij wel sprake van een organisatie van gerechtigden die tezamen gebruiksrechten uitoefenden op veen en ook gezamenlijk besloten tot verdeling daarvan. De graaf van Holland beschouwde het veen waarop de Eemnessers gingen wonen als Oost-Hollanders echter niet als gemene grond als zodanig, want hij had het aanvankelijk aan ze verpacht en hield derhalve rekening met hun rechten als *pachters*, en niet als gerechtigde gebruikers van aan hen toekomende gemene grond.

De Gooiers hadden zagezegd niet op alle door hun gezamenlijk gebruikte gronden krachtige rechten, vooral niet aan de grenzen van het Gooiland. Bovendien maakte de graaf van Holland, onder andere op basis van zijn recht op de wildernis, de dienst uit en dientengevolge ging hij over tot besluiten die de Gooiers in hun bestaan bedreigden. Duidelijk is dat er flink gebakkeleid werd over Gooise grond en het gebruik of de bestemming daarvan en feitelijk ook over waar de gemene gronden begonnen en ophielden. En dan niet alleen tussen Gooiers en bijvoorbeeld Eemnessers, maar ook onderling. Aan dat geruzie werd door Albrecht van Beieren in 1403 een einde gemaakt.

De eerste schaarbrief: 1403-1404

Een doorslaggevender ontwikkeling die leidde tot het uit de hand lopen van het conflict tussen de stad Naarden en het Gooise platteland over de gemene gronden, was de uitbreiding van de stadsvrijheid van Naarden in 1396. Al eerder was toestemming verleend om de stad te herbouwen op een nieuwe plek waardoor andere voorheen voor landbouw en aanverwante bestemde gronden binnen de stadsvrijheid werden gebracht (Naarden werd in 1350 gebrandschat door de Hoeken). In 1396 ging het om een nog aanzienlijker gebied dat aan de landbouwers onttrokken werd. Het motief voor deze uitbreiding zal een vergroting van inkomsten van de stad Naarden zijn geweest. Tevens was het een middel om dat gebied uit de rechtsban van het nabij gelegen Muiderberg te halen en binnen die ruimte een op een stedelijke samenleving toegespitst recht uit te oefenen.¹⁷⁵ Het is aannemelijk dat deze maatregel de stad en het platteland verder uiteendreef inzake de bestemming van de grond. Indachtig het feit dat het zeven jaar voor het ingrijpen van Albrecht geschiedde, durf ik wel te stellen dat dit de zaak op scherp zette, sterker, de pan liet overkoken.

Zodoende kwamen de landsheer, de stad Naarden en de Gooise boeren in de jaren 1403 en 1404 tot schriftelijke overeenstemmingen over het volgende: wat er nog over was van de gemene gronden zou voor altijd ongedeeld dienen te blijven. De al totstandgekomen en overeengekomen delingen werden min of meer gesanctioneerd, waarmee bedoeld werd op de hierboven genoemde ontginningen van de gemene gronden, alsmede enkele niet overgeleverde tussen de stad Naarden en het platteland; '[...] dat die gemeente voirscreven ongedeelt sal bliven tot ewighen daghe, behoudelike alsulke slage, als die stede van Naarden voirseit mitten gemeenen lande voortijts eendrachtelike gesceiden hebben [...]'.¹⁷⁶ In het geval de stad en de dorpen tot overeenstemming zouden komen over een ontginning, dan kon die plaatsvinden. Enklaar deelde mee dat de stads- en de dorpsbesturen voorheen afzonderlijk trachtten gezag of invloed in de marke te verkrijgen, maar dat daaraan via deze bepalingen een einde werd gemaakt.¹⁷⁷ Veel belangrijker: er werd een einde gemaakt aan verdelingen van gemene grond en daarnaast werd grond hiermee ook werkelijk als gemeen beschouwd ofwel de Gooise boeren hadden het voor elkaar gekregen dat hun collectieve gebruiksrechten werden erkend. De graaf wilde daarvoor wel iets terug.

Graaf Albrecht trad op als een arbiter en slechtte het conflict dat was ontstaan over de opdeling en ontginning van de gemene gronden. Zeer duidelijk wordt in 1403 gesteld dat de gemene gronden door de Gooiers werden gebruikt *met* toestemming van de Hollandse grafelijkheid.¹⁷⁸ Hierdoor werd het gezag van de graaf erkend. Belangrijk is de

opgaende bij onsen veen zuytwairt, in alle manieren zoe wes onser stede van dien vier slagen toebehoert, dat geven wij onsen kercken, alse voirs. is alzo groot ende alzo cleen als wijt dair leggende hebben ende ons hoeren mach'.

¹⁷⁵ Van Engen, Kos en Rutte, 'Eenen nieuwen stede', 101-103.

¹⁷⁶ MRVG, 301.

¹⁷⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 47.

¹⁷⁸ Veel auteurs zijn in de weer gegaan met de wijze waarop de zaken in 1403 en 1404 werden gepresenteerd, met name de zinnen: 'In den eersten so sijnt voirwairde, dat die myente, die **wij** tegader leggende hebben [...]' (schaarbrief) en '[...] Naerden ende onse gheminde lantgoeyers langhe tijt onderling ghescheelt hebben om der meente, die **sij** te gader leggende hebben [...]' (confirmatie). Uit het gebruik van wij

vermelding dat de baljuw kon ingrijpen in het reilen en zeilen van de Gooise boeren, door een stemming te houden over punten waarover het ‘bestuur’ van de marke niet tot overeenstemming was gekomen. Dat wijst op een sterke inmenging vanuit de landsheerlijkheid. Een ander belangrijk gegeven wordt ook vermeld, namelijk dat de hofsteden in Gooiland onder het landrecht zullen blijven functioneren en bijvoorbeeld niet onder het stadsrecht van Naarden kwamen te vallen.¹⁷⁹ Hierop concipieerden de Gooise boeren en de poorters van Naarden de eerste schaarbrief¹⁸⁰, waarin een aantal elementen uit 1403 werd herhaald – de ondeelbaarheid van de gemene gronden, met uitzondering van de al tot stand gekomen ontginningen –, gevolgd door de mededeling dat indien overeenstemming over een verdeling werd bereikt, deze kon plaatsvinden¹⁸¹ en de bepalingen over het gebruik van de gemene gronden.

De eerste schaarbrief kan dus niet los worden gezien van de oorkonde uit 1403.¹⁸² Sterker, zonder die oorkonde was de eerste schaarbrief er vermoedelijk niet gekomen. Hoewel er gerept wordt over behoud en beheer, is het ten eerste vooral een uitwerking van de bepalingen van de graaf. De dorpen van Gooiland en de stad Naarden legden hun geschil bij en maakten en passant een aantal afspraken over het gebruik van de gemene gronden.¹⁸³ Vervolgens liet Albrecht op dezelfde dag nog een bevestiging van die overeenkomst uitvaardigen.¹⁸⁴ Kortom, zowel vóór- als achteraf speelde de Hollandse graaf een bepalende en beslissende rol. Het is duidelijk waar hij naar toe wilde, maar het zal ook duidelijk zijn dat de Gooiers zich meer bezighielden met hun boerenbedrijven en een zekere mate van zeggenschap over de gemene gronden wilden behouden. Uiteindelijk gingen de Gooiers zich als rechthebbenden op of liever als feitelijke eigenaren van de overgebleven meenten beschouwen, zoals Van Bavel meedeelde over sommige markegenoten in het Gelderse rivierengebied.¹⁸⁵

De rol van de landsheer lijkt wat af te doen aan de kracht van de gebruiksrechten van de Gooise boeren. Immers, de graaf had duidelijk de zeggenschap over de gemene gronden, stond toe dat het gebruikt werd, maar hield een vinger in de pap. Wellicht is het beter om te spreken van een spanningsveld tussen de graaf en zijn onderdanen, want wat ook duidelijk is, is dat de graaf niet voorbij kon gaan aan de gewoonten en gebruiksrechten van de Gooise boeren en de Naarder stedelingen. Het heeft overigens geen zin om van ‘onderop’ of ‘bovenaf’ te spreken, zoals in de discussie over stadsrechten.¹⁸⁶ Dat doet niet werkelijk ter zake en verschaft ook geen inzicht in de materie. Het was namelijk geen kwestie van alleen van onderop of alleen van bovenaf. Beide ‘partijen’ hadden hun belangen, eisen en rechten. Net als stadsvorming was ook markevorming een complex en geïmpliceerd proces dat zich onder invloed van een groot aantal factoren voltrok en waaraan verschillende motieven van diverse belanghebbenden ten grondslag lagen.¹⁸⁷

Zowel de marke die gericht was op weide- en heidegronden en venen als de bosmarke kwamen niet eerder in de bronnen voor dan na 1326. Dat zegt, zoals duidelijk gemaakt, niets over de oorsprong maar wel iets over de bestendiging van de gebruiksrechten. Dat laatste nam nogal wat tijd in beslag, want met de uitvaardiging van de eerste schaarbrief was het nog niet gedaan. In de jaren zeventig van de vijftiende eeuw moesten de Gooise boeren, ten overstaan van de Bourgondiërs, alles uit de kast halen om zowel het gebruik van als hun gebruiksrechten op de gemene gronden overeind te houden. En daarna werd het er niet beter op. Voortdurend moesten de Gooise markegenoten ter rechtsgang of in de verdediging om hun zaak te bepleiten. Dat neemt niet weg dat de administratieve handelingen uit de jaren 1403 en 1404 een Gooise marke bestaansrecht verschafte.

en zij zou blijken dat de Gooiers over de eigendom van de gemene gronden beschikten. Hieruit blijken echter alleen de bemoeienis van de landsheer, de erkenning van zijn gezag en het gebruiksrecht van de Gooise markegenoten op de gemene gronden. Zie hoofdstuk vier.

¹⁷⁹ MRVG, 301.

¹⁸⁰ Ibidem, 302-304.

¹⁸¹ Ibidem, 302. Albrecht sanctioneerde de al voltooide ontginningen, terwijl in de schaarbrief een voorbehoud werd gemaakt voor eventuele nieuwe: ‘[...] ten ware off wij aen beyden sijden eendrachtelic die ghesceiden wouden hebben [...]’. Vgl. Moorman van Kappen, ‘Ongedeeld ten eeuwigen dage’, 9.

¹⁸² Ibidem, 301-302.

¹⁸³ Ibidem, 302-304.

¹⁸⁴ Ibidem, 304-305.

¹⁸⁵ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 362.

¹⁸⁶ Zie Kruisheer, *Het ontstaan van de stadsrechtsoorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar* en de nuance van Veen, ‘Stadsrecht of stadskeur’, 121-125. Zie ook Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 119 e.v.

¹⁸⁷ Rutte m.m.v. Zweerink, ‘Stadswording in Holland (12de-14de eeuw)’, 149-151, 149 n. 4.

De eerste schaarbrief werd bezegeld door de proost van Bergen in Henegouwen, schatbewaarder van Holland en ridder Gijs van Diepenburg. Aldus werd de overeenkomst geldig gemaakt, zij het dat de al genoemde bevestigingsoorkonde van Albrecht het ook *rechtsgeldig* maakte. De stad Naarden en de Gooise markegenoten (nu ‘gheminde lantgoeyers’ = beminde Gooiers genoemd) waren nu eindelijk tot overeenstemming gekomen en hadden afgesproken de meent ieder jaar te ‘[...] bescaeren ende te ghebruken mit bescreven voerwaarden [...]’ en Albrecht liet verklaren dat het hem en zijn nakomelingen ‘wael te wille is’ en dat hij het de Gooiers toestond omdat ze ook [...] optie palen van onse lande ghezeten zijn [...]’ ofwel woonachtig zijn tegen de grenzen van zijn territorium. Dat droeg een zeker risico in zich, vandaar die toekenning van enige voorrechten.¹⁸⁸ Hier sprak ook de goede vorst, zoals Van der Linden in een ander verband mededeelde.¹⁸⁹ In feite kan men dus vanaf 1404 over een geformaliseerde marke spreken. Zowel de ‘overheid’ als de ‘ondersaten’ stonden na een lange veertiende eeuw vol onmin en misverstanden min of meer op één lijn en er waren nog geen werkelijke problemen over kwesties als eigendom en daarmee samenhangende belastingen.

Een en ander resulteerde in een situatie die zelfs tot in de twintigste eeuw bleef bestaan: enerzijds waren er de collectieve gebruiksrechten van de Gooise boeren, anderzijds was er de bloot-‘eigendom’ van of het gezag over de grond van de centrale overheid, waarbij gezegd moet worden dat tot 1815 het stift Elten de werkelijke blooteigenaar was.¹⁹⁰ Dit schiep niet zonder meer duidelijkheid, integendeel. Beide partijen trachtten voortdurend hun gelijk te halen. Een lange reeks van geschillen en conflicten was het gevolg, waarbij steeds weer duidelijk werd dat de erfgooiersorganisatie op geen enkele wijze paste in het vigerende recht. Het was de gewoonterechtelijke erwt onder de aanwassende stapel matrassen van de prinses.

De ‘markevormers’

De vraag rijst of er naast de besteding van gewoonterecht (de collectieve gebruiksrechten) en landsheerlijk gezag (de Hollandse graaf) nog andere factoren bestonden die de wording en het voortbestaan van de Gooise marken hebben beïnvloed. Deze vraag beantwoord ik deels aan de hand van een studie naar het Gelderse rivierengebied van Van Bavel. Hij kende daarin grote ruimte toe aan de aldaar voorkomende meentgenootschappen (zoals marken dus ook genoemd mogen worden) en traceerde een ontwikkeling die deels op het bovenstaande van toepassing is: de meentgerechtigden hadden weliswaar gebruiksrechten op de meentgronden, maar de ‘eigendom’ kwam veelal toe aan de (domein)heer of landsheer. Uitzonderingen vormden Drenthe en oost-Brabant. In Drenthe was de landsheerlijke macht niet groot en in oost-Brabant had de landsheer tegen betaling afstand gedaan van sommige rechten op de gemene gronden – vooral gebruiksrechten, zijn blooteigendom of landsheerlijk gezag gaf hij niet op. In de meeste streken leefde echter het besef dat de meentgronden uiteindelijk deel uitmaakten van het landsheerlijke grondgebied, terwijl aan de andere kant de gebruiksrechten van meentgerechtigden op de gemene gronden en de huizen of hoeven sterk waren en bovendien erfelijk en overdraagbaar. Van Bavel stelde dit zakelijke recht min of meer gelijk aan het recht op erfpacht en categoriseerde het als een vorm van ‘bezit’.¹⁹¹

Bevolkingsdruk, bodemgesteldheid en de omvang van het ongecultiveerde areaal zijn volgens Van Bavel dé factoren die van invloed zijn geweest op laatmiddeleeuwse verdelingen van meentgronden. Vooral de bevolkingsdruk en daarmee de grotere vraag naar broodgraan is bepalend geweest. De omvang van het ongecultiveerde areaal, dus wat er over bleef na grootschalige ontginningen, sorteerde effect op de fasering van verdeling en particularisatie van meentgronden. Daarnaast speelden de machtsverhoudingen tussen de belanghebbenden een grote rol. Er werden door Van Bavel vier groepen onderscheiden: de landsheren of de overheid, de domeinheren of grootgrondbezit-

¹⁸⁸ MRVG, 304.

¹⁸⁹ Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 176; Blockmans & Prevenier, *De Bourgondiërs*, 210.

¹⁹⁰ Het leidde tot een vrij starre situatie. Commercialisering en specialisatie werden verhinderd, omdat een kleine groep boeren de touwtjes in handen had en geen voordeel zag in verandering (men noemt dit ook wel een peasant-economie; de Gooise boeren hadden hun productiemiddelen zelf in handen). Zie Van Bavel, *Transitie en continuïteit*; Van Bavel, ‘Land, lease and agriculture; Hoppenbrouwers, *Het land van Heusden*; Thoen, ‘Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden’, 165.

¹⁹¹ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 356.

ters, de grote boeren en de kleine (keuter) boeren. De premisse was dat de categorieën kleine en keuterboeren de meentgronden in stand wilden houden en dat de categorieën grote boeren en grootgrondbezitters voorstander waren om deze te verdelen.¹⁹² Wat de categorie van de landsheren betreft, is het billijk te stellen dat zij zowel voor als tegen konden zijn, al naar gelang hun gezag werd erkend en welke voor- of nadelen zij zouden 'genieten'. Zo hadden de landsheer, de ondernemers of *locatores* en de boerenkolonisten in het Hollands-Utrechtse veengebied een gemeenschappelijk belang bij de verdeling van grond. Allen profiteerden er van.¹⁹³

Van Bavel meende dat de wijze waarop de verdelingen van meenten in het rivierengebied plaatsvonden, van gelijke aard was als die in het Kromme Rijngebied. Daar hadden de domeinheren tot in de twaalfde en dertiende eeuw een sterke greep op de ongecultiveerde gronden, die weliswaar collectief werden geëxploiteerd, maar dat nam niet weg dat de gebruikers beseften dat (de beschikking over) deze gronden toekwamen aan de domeinheren. De verdelingen stonden derhalve in hoge mate onder auspiciën van de domeinheren. Gedurende de veertiende en vijftiende eeuw veranderde dit en de burengemeenschappen gingen zich beschouwen als rechthebbenden op de overgebleven meenten. De beslissing tot verdeling en particularisatie zou dan meer bij hen gelegen hebben. Gezien de overeenkomsten van de gebieden en vanwege de hoge mate van aanwezigheid van domaniale structuren, zullen de domeinheren en grootgrondbezitters ook in het rivierengebied een sterke greep op de verdeling van de gemene gronden hebben gehad. Toen het hofstelsel nog functioneerde, hadden de heren geen belang bij verdeling, maar daarna zouden zij het tempo hebben versneld. Als zij met een sterke en homogene burengemeenschap geconfronteerd werden die een voorkeur had voor het intact houden van de gemene gronden, dan bleef er nog iets van de meenten over.¹⁹⁴

Resumerend stelde Van Bavel dat zijn onderzoeksgebied in de dertiende en veertiende eeuw aan haast alle criteria voldeed om een snelle en grondige verdeling en particularisering van de gemene gronden te bewerkstelligen. Een geschikte bodemgesteldheid, het nagenoeg ontbreken van ongecultiveerde gronden, een grote bevolkingsdruk, een sterke positie van de grootgrondbezitters en weinig ontwikkelde burengemeenschappen en het uitzonderlijke grote aantal in pacht uitgegeven grond waren hierbij de doorslaggevendende factoren. De al vroeg ingezette verdeling van de meentgronden werd versterkt door een aantal waterstaatkundige ingrepen en voordat de burengemeenschappen zich konden ontwikkelen, waren de gemene gronden in het Gelderse rivierengebied zo goed als verdwenen.¹⁹⁵

Tot slot voegde Van Bavel nog een aspect toe: de effecten op de toegang tot de grond en het bezit van de grond. Het blijkt dat de overgang van collectief naar particulier bezit geen breuk of verschuiving in de bezitsverhoudingen opleverde. Meestal kregen de boeren een deel van de meentgrond naar rato van eerdere (gebruiks)rechten. Dit werd een waardeel genoemd; indien de grond 'geslagen' werd, verdeeld of ontgonnen, kregen de boeren inderdaad naar rato van hun gebruiksrechten een deel van de grond (zie hoofdstuk 2). Hij concludeerde dat de verdeling en particularisatie van meentgronden nauwelijks of geen veranderingen tot gevolg hebben gehad voor de toegang tot de grond of de verdeling van het grondbezit over de verschillende maatschappelijke groepen. Het was eerder een bestendiging van de oude situatie dan een dynamisch proces.¹⁹⁶

Voldeed het Gelderse rivierengebied in de dertiende en veertiende eeuw aan haast alle criteria die leidden tot een snelle verdeling en particularisatie van gemene gronden, de situatie in het Gooi was volledig tegengesteld. De gemene gronden vormden de basis voor het landbouwbedrijf en waren nog in grote getale aanwezig. Zonder die gronden konden de Gooise boeren geen succesvol boerenbedrijf voeren. Derhalve beschermden zij hun gebruiksrechten op die gronden, maar besloten zo nu en dan wel tot particularisatie. De grootgrondbezitter, de graaf van Holland als erfpachter, bevestigde de (gebruiks)rechten van de Gooise boeren op die gronden en de bevolkingsdruk was, op wat lichte aandrang van grensbewoners na, te verwaarlozen.

Interessant is de vraag of bevolkingsdruk überhaupt een rol speelde bij de markenvorming. Spek besprak in zijn omvangrijke studie naar het Drentse esdorpenlandschap

¹⁹² Ibidem, 360. Vgl. Neeson, *Commoners*, 282-293.

¹⁹³ Ibidem, 361.

¹⁹⁴ Ibidem, 362.

¹⁹⁵ Ibidem, 363.

¹⁹⁶ Ibidem, 364.

de Engelse discussie over het ontstaan van het al genoemde *common field*. Veel historici zagen de bevolkingsdruk als de ‘belangrijkste motor’. Andere betwijfelden dat, zoals Campbell en Fox. De eerste zag niets in de veronderstelde samenhang tussen bevolkingsdruk en het ontstaan van common fields. Volgens hem zou een grootscheepse collectivisering in conservatieve boerengemeenschappen louter bij hoge uitzondering voorkomen. Wanneer een stel boeren niet meedeed, was het voldoende om het feest niet door te laten gaan. Als de bevolking toenam, dan zouden de boeren eerder kiezen voor intensivering van de productie; collectieve herstructurering is veel meer een verschijnsel dat bij een demografische en agrarische-economische crisisperiode past. Fox meende al in de tiende eeuw gemeenschappelijk gebruik van akkerland, weiland en hooiland te bespeuren. Ook het gemengde grondbezit kwam toen al voor. De bevolkingsdruk was dus niet de reden waarom al die Engelse common fields ontstonden.¹⁹⁷

Mijns inziens raakt dat de kern; in Gooiland bestonden al vrij vroeg agrarische collectieven waarin boeren gebruiksrechten hadden op gemene gronden die niet voortsproten uit bevolkingsdruk maar onderdelen waren van een exploitatieregime. De organisaties bestonden dus al, waarschijnlijk in rudimentaire of minder ontwikkelde vorm. Het neemt niet weg dat bevolkingsdruk de verenigde gerechtigden noopte tot meer en betere afspraken die daarmee te maken hadden: de beheersing van het aantal gebruikers was inderdaad zowel een interne als een externe aangelegenheid. In Gooiland was het aanvankelijk en vooral een interne zaak. Dat is goed te zien aan de inhoud van vrijwel alle schaar- en bosbrieven; die zijn sterk op het collectief en dus op het Gooise gericht, bijvoorbeeld de scheiding tussen gewaarde en ongewaarde boeren (1404-1442). De ongewaarde boeren werden niet eens in het collectief opgenomen. ‘Pas’ in 1455 werd duidelijk stelling genomen tegen opdringerige Utrechtse en in 1568 werd de tweede schaarbrief als uitgangspunt genomen voor de opstelling van een vierde. Derhalve meen ik te mogen stellen dat bevolkingsdruk maar één van de redenen was voor de Gooiers om zich te verenigen in marken. De machtswisseling in 1280 en de ontwikkeling van de stad Naarden wiens poorters andere bestemmingen van de gemene gronden voorstelden, speelden eveneens een grote, en aanvankelijk grotere, rol.

Conclusie

De gebruiksrechten van de Gooise boeren op de Gooise gemene gronden kiemden in de Eltense periode van Gooiland (968-1280), als onderdeel van een domaniaal exploitatieregime. Ze maakten deel uit van het ongeschreven gewoonterecht, net als de organisaties van de boeren zelf. Hoe langer de gebruiksrechten werden uitgeoefend, hoe sterker ze werden, als een door de ouderdom gesanctioneerd recht.¹⁹⁸

Het Eltense domein Nardinclant werd onderdeel van een strijd tussen de Hollandse graaf Floris V en de heren van Amstel. De kiem voor dit conflict werd gelegd in 1224, toen Gijsbrecht I van Amstel bepaalde goederen gelegen in Nardinclant van de abdis van Elten in leen verkreeg. Sedertdien en overeenkomstig hun gedragingen in andere door hen in leen gehouden gebieden traden zij op als lands- of grondheer. Had Willem II nog kunnen leven met de opmars van de heren van Amstel in Nardinclant, zijn zoon Floris V dacht daar anders over. Hij wilde zowel het Amstelland als het Nardinclant aan zijn graafschap binden, om de machtsontwikkeling van de heren van Amstel voorgoed te fnuiken en een buffer op te werpen tegen het bisdom Utrecht. Nadat Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden een opstand tegen de bisschop van Utrecht bewerkstelligden, greep Floris zijn kans. Hij bood de bisschop zowel in militaire als financiële zin hulp. Op die manier raakte het bisdom steeds meer in de greep van het graafschap Holland. In 1280 kwam het tot een eerste hoogtepunt: Floris veroverde de kastelen Vreeland en Montfoort en liet Gijsbrecht IV van Amstel opsluiten, maar eerst weekte hij het Nardinclant los van de abdis van Elten. Zij kwamen tot een overeenkomst die het beste gekarakteriseerd kan worden als een overdracht in erfelijke pacht van alle gezagsrechten

¹⁹⁷ Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 626-627. Zie Campbell, ‘Population change and the genesis of common fields on a Norfolk Manor’, 174-192 en Fox, ‘Approaches to the adoption of the Midland system’, 64-111.

¹⁹⁸ Rinkel legde verband tussen de marke en een zogenoemde hofmarkgemeente. Door het ontstaan van de stad Naarden en de ontwikkeling van de Gooise dorpen was het wezen van die hofmarkgemeente veranderd. Zij had namelijk haar staatsrechtelijke karakter verloren. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 77-81.

en een domein, terwijl bepaalde zaken werden uitgezonderd. Zo behielden de kanunniken van Elten hun inkomsten, maar die werden in of kort na 1280 ook in pacht overgedragen aan de graaf van Holland en later door de rentmeesters en baljuwen van Gooiland geïnd en overgemaakt. De graaf van Holland werd echter ook erfpachter van de gebruikers van de gemene gronden die zich door hun sterke en bijkans versteende gebruiksrechten gedroegen als eigenaren. De bezittingen van Gijsbrecht IV van Amstel in Nardinclant werden tot usurpaties verklaard en gingen over naar Holland.

Floris V zag zich, naast ontelbare andere problemen in binnen- en buitenland, geconfronteerd met Gooise boeren wier voorouders al eeuwen voor 1280 de gemene gronden, die ooit behoorden tot de domeinen van het stift Elten, gebruikten. Op hun beurt werden de Gooise boeren met een nieuwe gezagsheer geconfronteerd van wie niet zeker was wat zijn bedoelingen waren. In ieder geval waren zij niet van plan hun (gebruiks)rechten op te geven: en dus organiseerden zij zich in marken, vermoedelijk eind dertiende of begin veertiende eeuw.¹⁹⁹ Dit had een tweetal voornamere redenen: enerzijds vanwege een wisseling van de wacht onder de machthebbers, anderzijds door de wens van en vooral de noodzaak voor die Gooise boeren om hun gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen te bestendigen. Het eerste mogelijke bericht over een Gooise marke komt uit 1326, toen graaf Willem III vergaderingen van verenigde Gooiers verbood die niet door hem, of liever zijn vertegenwoordiger, werden geïnstigeerd. Het betreft in ieder geval een duidelijke ingreep van de Hollandse graaf als zowel lands- als grondheer van Gooiland, maar het is dus niet zeker of het om Gooise meent- laat staan markegenoten ging.

De vorming van Gooise marken en de berichten over andere eigenaren van bezit in Nardinclant doen dus de gedachte ontstaan dat het oorspronkelijk een veel groter gebied betrof met daarin verschillende domeinen of invloedssferen van verschillende eigenaren. Zo valt te verklaren dat één van die segmenten, het Gooise, als het ware uit het grotere gebied evolueerde tot een op zichzelf staande sociaal-economische en juridische eenheid. Het ontstaan van marken die een aantal dorpen en een stad verenigden op basis van collectieve gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen, verworven onder het regime van Elten, maakt dat meer dan aannemelijk. De later veelvuldig voorkomende grensgeschillen, ofwel de afbakening van de markegronden en daarmee Gooiland, wijzen erop dat het niet altijd duidelijk was tot waar het Gooise en zuiver Eltense (en aan Holland verpachte) Nardinclant zich uitstreekte.²⁰⁰

Aanvankelijk zullen de verschillende nederzettingen hun eigen meenten, heiden en aanpalende bossen hebben onderhouden. Het lijkt erop dat als een meent of een marke in de veertiende eeuw overeind bleef, helemaal of grotendeels, dit doorslaggevend was voor zijn verdere bestaansrecht. De notie dat de 'eigendom' van de gemene gronden veelal toekwam aan de domein- of landsheren en dat de meentgenoten bepaalde gebruiksrechten claimden die bovendien overerfelijk en overdraagbaar waren, wordt inzake de Gooise situatie pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw bewaarheid, maar kiemde al wel veel eerder en werd aan het begin van die eeuw voor het eerst op schrift vastgelegd.

De Gooise boeren konden sommige ongewenste verdelingen en dus verliezen van gemene grond echter niet altijd verhinderen. De Hollandse graven lieten zich immers niet onbetuigd. Zij trachtten de hele veertiende eeuw juridisch greep op het Gooise platteland en de boeren te krijgen. Duidelijk wordt dat de graven steeds rekening moesten houden met een bepaalde groep Gooiers die zich de 'goede luden van Gooiland' noemden of lieten noemen, getuige de berichten uit de periode 1326-1339. Het grote probleem was dat de graaf zijn rol als quasi-soeverein vorst begon op te eisen, terwijl de Gooiers gewoonterechtelijke en onvervreembare gebruiksrechten op bijvoorbeeld de gemene gronden bleven uitoefenen, zonder zich veel aan te trekken van hun nieuwe landsheer. Zij gedroegen zich steeds meer als *erfgooiers*; de Gooise gemene gronden behoorden hen exclusief toe op basis van geboorte of afkomst. De vrije beschikking van

¹⁹⁹ Overigens denkt Van der Linden dat de marke als zodanig al tijdens de Eltense periode heeft bestaan. Dat er in de pachtovereenkomst geen meent voorkomt, of over een meent-bestuur wordt gesproken, staat die gedachte niet in de weg (het betrof dan een van de 'gezagsde-tails'). Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 173. Ik zie toch meer in de hierboven geschetste ontwikkeling; de beginselen bestonden al wel, maar de institutionele vorming (met bureaucratie in de vorm van schaarbrieven) is van latere datum.

²⁰⁰ Dat het Eltense Nardinclant oorspronkelijk veel groter kan zijn geweest dan het Gooiland blijkt uit het bestaan van tijnzen die het stift inde te Baarn en Soest. Deze behoorden later niet tot de markegronden. Deze betalingen komen veelvuldig in de grafelijke rekeningen van de baljuwen en rentmeesters voor (NI-NaHa – 3.01.01; 3.01.27.02). Zie Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche Leege Landen*, 39-40 en hoofdstuk zes.

de landsheer over zijn territorium werd daarmee beperkt, waardoor er langzamerhand een spanningsveld ontstond tussen hem en zijn onderdanen.²⁰¹ Op het einde van de vijftiende eeuw leidde dat tot een zinderend conflict.²⁰²

Aan het begin van die eeuw was er nog een groot deel van de gemene weiden en heiden en bossen over. Een hoge bevolkingsdruk was er in de veertiende eeuw niet, op wat lichte aandrang van grensbewoners na (Eemnes, Loosdrecht), dus grootschalige ontginningen werden niet gepland. De bodemgesteldheid sloot die trouwens ook uit. Onder de belanghebbenden bestonden echter steeds meer meningsverschillen, vooral over het gebruik of de bestemming van de gemene gronden. Naarden was de voornaamste katalysator. De stad groeide en dat leidde tot een vrij ernstig conflict met de Gooise plattelanders over die gemene gronden, waarna de toenmalige Hollandse graaf Albrecht ingreep. Hij liet vastleggen dat de overgebleven meenten, heidevelden en venen 'ten eeuwig en dage' ongedeeld dienden te blijven (1403) en onder beheer en toezicht stonden van de stad en het platteland. Gevolg was de vorming van een markeorganisatie, waarvan de verschillende nederzettingen met hun meenten en heidevelden deel gingen uitmaken. En al eerder was er overeenstemming bereikt over het gemene gebruik van het bos, maar dan met de heren van Nijenrode: *van meenten tot Gooise marken*. Met de uitvaardiging van zowel de eerste bosbrief als de eerste schaarbrief, maar vooral door de confirmatie van de laatste, was zwart op wit vastgelegd dat het om volwaardige en erkende instellingen ging (1404).

²⁰¹ Om die spanning te doorbreken legde de landsheer de boeren een tijns op. Door betaling werd het gezag van de heer erkend. Het bedrag stelde doorgaans niets voor en veelal werd de herkomst niet begrepen. Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers', 208.

²⁰² Zie hoofdstuk vier.

2. De schaar- en bosbrieven: het management van de Gooise marken (1364-1568)

In een memorie uit circa 1550 van de heer van De Vuursche Johan van Culemborg¹, vervaardigd ten behoeve van het proces voor de Mechelse Grote Raad over de grens-scheiding tussen Gooiland en De Vuursche², wordt het verschil tussen het Sticht en Gooiland als volgt verwoord: ‘Welcke twee landen van sulcken verscheyden nature zijn, dat tvoirs. Goylandt gemeen is voor al man, die aldaer wonachtich es, mer ter contrariarien landt, gelegen onder tgestichts, is van oudst gedaelt geweest inter diversos proprietarios’.³ Gooiland was in de ogen van Johan dus een eenheid, waarvan alle inwoners recht hadden op het gebruik van bepaalde gronden, terwijl het Stichtse land verdeeld was over verschillende eigenaren. Johan ging hier voorbij aan wat er in de vijftiende eeuw in Gooiland had plaatsgevonden, of liever, wat zich na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief (1404) verder had voltrokken: een nadere inperking van de kring der gerechtigden van de marke en daarmee van wie er gebruik kon maken van de Gooise gemene gronden. Het was al lang niet meer voldoende in het Gooi te wonen. Bovendien golden er restricties ten aanzien van de maatschappelijke posities van de markegenoten, zoals het wel of niet gehuwd zijn. Ook het gebruik van het bos was onderhevig aan regulering. Met andere woorden, het was gecompliceerder dan Johan deed voorkomen.

Tijdens de processen die in hoofdstuk vier worden besproken, deelden de Gooise markegenoten mee dat zij niet alleen sinds mensenheugenis gebruik maakten van de weiden en heiden, maar ook van het bos. We zouden kunnen spreken van een tweede collectief: de Gooise bosmarke. Een groot verschil met de mark die betrekking had op de gemene gronden is dat het bos in beheer werd gehouden door de heren van Nijenrode, die uit hoofde van hun maarschalkambt van Gooiland, een functie die voortvloeide uit een Eltens dienstmansleen, de zeggenschap over de Gooise bossen hadden. Dit ambt betreft een van de in 1280 uitgezonderde lenen. Er werden door de heren van Nijenrode reglementen uitgevaardigd die louter betrekking hadden op het gebruik van het bos; de bosbrieven. Daarnaast inden zij de koptienden: oorspronkelijk kerkelijke belastingen die later werden omgezet in vaste hoeveelheden te betalen koppen graan. De betaling van koptienden verschafte toegang tot het bos. Er bestonden dus twee organisaties in Gooiland, twee markeorganisaties welteverstaan: één aangaande de gemene weidegronden, heiden en venen, één aangaande het bos. Regulering geschiedde via de genoemde schaar- en bosbrieven: reglementen inzake het gebruik en het behoud en beheer van de gemene gronden en het bos. De schaar- en bosbrieven waren, modern gezegd, managementinstrumenten.⁴

In het vorige hoofdstuk stelde ik vast dat de Gooise marken gedurende de veertiende eeuw vorm kregen. De bosmarke werd in 1364 geformaliseerd; de marke die betrekking had op het gemengde boerenbedrijf aan het begin van de vijftiende eeuw. Het voortbestaan van markeorganisaties hing daarnaast af van de wijze waarop het gebruik van de tot het collectief behorende gemene gronden werd gereguleerd, ofwel hoe de zaken intern geregeld waren. In dit hoofdstuk wordt gekeken welke afspraken er werden gemaakt over het behoud, beheer en het gebruik van de Gooise gemene gronden en naar het bosgebruik.⁵ Daarnaast wordt de herkomst van de afzonderlijke items vastgesteld en

¹ MRVG, 119-120: Johan was ‘haer’, ‘riddere’ en ‘heere van Rijnswoude, van der Vuurse etc’.

² Ibidem, 129: Punt 61 geeft de kern van de kwestie weer: ‘Item want het principael poinct van der subiecter materie schijnt te consereren, oft de Vuurse metter appendentiën ende goederen, mitten landen, tusschen die oude ende nyeuwe limitatie liggende, gelegen zijn binnen die limiten van de lande van Uuytrecht, als dimperanten sustineren, oft binnen de limiten van Goylandt ende alsoe onder die graeffelickheit van Hollandt, als die Goylanders pretenderen’. In 1556 wees de Grote Raad vonnis. Het appel van Johan cum suis werd niet ontvankelijk verklaard. MRVG, 137-138.

³ Ibidem, 123.

⁴ De Moor e.a., ‘Introduction’, 25.

⁵ Bosgebruik was sterk aan regulering onderhevig. Zie De Moor, ‘Common land and common rights in Flanders’, 119-120, Birrel, ‘Common rights in the medieval forest: disputes and conflicts in the thirteenth century’, 22-46 en Warde, ‘Fear of wood-shortage and the Reality of the Woodland in Europe, 28-57. De Nederlandse bosgeschiedenis en de verschillende reglementen van diverse bosmarken zijn te vinden in J. Buis, *Historia Forestis*, 2 dln. Daarvan verscheen ook een handzame samenvatting met achterin een handige verklarende woordenlijst: J. Buis, *Holland Houtland*.

bepaald *door* en *voor* wie de reglementen werden uitgevaardigd.⁶ Welke partijen of maatschappelijke groepen waren daarbij betrokken en welke lieden had men op het oog, ofwel: wie waren de gerechtigden? Tot slot is het van belang de verhoudingen tussen de verschillende partijen te bepalen, alsmede die tussen het bestuur en de gerechtigden en die tussen de gerechtigden onderling. Wat was bijvoorbeeld de mate van gerechtigdheid? Kon iedereen over hetzelfde beschikken?

Slicher van Bath behandelde in zijn studie naar de Veluwe uitvoerig het verschijnsel marken en de door die collectieven uitgevaardigde reglementen met daarin bepalingen over het behoud en beheer van de gemene gronden.⁷ Hij kwam tot de volgende rubricering: **a)** bepalingen betreffende het bestuur en de rechtspraak, **b)** bepalingen betreffende het gebruik van de gemene gronden en **c)** bepalingen betreffende de buurschap (of in ons geval de stad en de dorpen).⁸

Veel regels en bepalingen in de schaar- en bosbrieven overlappen elkaar met betrekking tot deze categorieën. Daarnaast is Slichsers indeling tot stand gekomen op basis van reglementen die Veluwse markebesturen uitvaardigden. Toch heb ik ervoor gekozen om de items van de vier schaar- en bosbrieven overeenkomstig de *categorieën* van Slicher van Bath te rangschikken. Zijn onderverdeling van de rubrieken kan niet geheel gevolgd worden, omdat sommige zaken simpelweg niet werden geregeld of anders benoemd werden, of pas uit jongere tijden bekend zijn, zoals bijvoorbeeld de schaarlag (hoewel vastgesteld kan worden dat er een bepaalde dag was waarop het vee op de meenten werd losgelaten, de meidag).⁹

Zoals in de inleiding al is gezegd opereerde iedere markeorganisatie in een specifiek spanningsveld dat tot uiting kwam in bijvoorbeeld de verschijningsvorm, maar zeker ook in de gekozen reglementering of opnieuw zeer modern gezegd de managementstrategie.¹⁰ De reglementen van de organisatie hadden echter niet alleen invloed op de leden van de marke zelf, maar ook op de vorming of bestending van sociale groepen, zoals rijke en modale boeren en keuters. Daarnaast hadden zij gevolgen voor de poorters van Naarden en lieden van buiten Gooiland, want de bescherming van de rechten op de gemene gronden noopte ook tot het nemen van maatregelen die tegen externen waren gericht.

Eerst worden enkele algemene zaken aangaande het fenomeen schaar- en bosbrieven besproken. Vervolgens ga ik over tot de behandeling van de eerste vier schaar- en bosbrieven, waarna de items grotendeels gerangschikt worden volgens de rubricering van Slicher van Bath. Het is noodzakelijk de vierde schaarbrief in dit hoofdstuk te betrekken. Deze stamt weliswaar uit 1568, maar aangezien de inhoud en vorm niet wezenlijk afwijken van die van de drie vijftiende eeuwse schaarbrieven geeft dit in retrospectief inzicht in de werking van de marke. Dat geldt tevens voor de vierde bosbrief uit 1514. Om dezelfde reden zal zo nu en dan verwezen worden naar nog jongere schaarbrieven, zoals die uit 1741.

Ten aanzien van het bosgebruik is het noodzakelijk de status van de heren van Nijenrode vast te stellen en na te gaan welke banden zij onderhielden met Elten en het graafschap Holland. Ook worden de aard van de koptienden en het verband tussen het bosgebruik en grondbezit (op de eng) bepaald, waarmee we zicht krijgen op de gerechtigden (en daarmee op de verbanden tussen de gebruiksrechten op de gemene gronden en het bosgebruik). Daarnaast dient te worden vastgesteld met welk type bosmarke we te maken hebben. Zo valt er wat te zeggen over het daadwerkelijke gebruik van de gemene gronden in de vijftiende en zestiende eeuw en kan bepaald worden wie daartoe in welke mate toegang had ofwel wie de markegenoten waren.

⁶ Zie Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 29. Een van de categorieën die Van Bavel betreft in zijn studie naar de bezitsverhoudingen etc., is de meentgenootschappen. 'Alle personen die rechten op deze gronden hadden, dus ook schildboortigen en instellingen, behoorden tot de meentgenoten'.

⁷ Slicher van Bath, 'Studiën', 13-78.

⁸ Ibidem, 57-58.

⁹ De eerste schriftelijk vastgelegde eedafnames vond ik in de resolutieboeken van Stad en Lande van Gooiland, bijvoorbeeld die uit 1721: 'Schaarmeesters van Laren, Huysen en Blaricum in haar bedieninge bevestigt en hebben alvorens in plaatse van Ede onder hanttastinge be- looft haar te gedragen naar het volgende formulier als namentlijck Ik belove dat ik als Schaarmeester vande Gemeente het regt van denselve Gemeente in Conformatie vande ordonnantien en keure daarop alsoe de gemaakt ofte alsnog te maken sal zoeken te bewaren sooals het behoort Sonder 't selve te verhuieren ofte vercopen, ofte verminderinge vandien enig accord te maken directelijck oft indirectelijck'. De schaar- meesters moesten dus zweren niet zelf schaarrecht of scharen te verhuren, en beloven zich aan de schaarbrieven te houden. VVSLVG 2330 f. 27 r.

¹⁰ Renes, 'Rural landscape', 89.

Het zal duidelijk worden dat veel bepalingen in de schaar- en bosbrieven verwijzen naar een eerder stadium, namelijk naar de onvrije Eltense periode. De ongeschreven regels van de Nardinclantse echte kristalliseerden zwart op wit uit in de reglementen. In feite vormen de schaar- en bosbrieven de papieren (eigenlijk perkamenten) neerslag van oude gewoonten en gebruiken. Uiteraard moet daarbij niet vergeten worden dat de voortschrijdende tijd van invloed is geweest, met andere woorden: sommige zaken reflecteren oude afspraken, sommige 'nieuwe' verhoudingen of ze zijn een mengeling van oude en nieuwe gebruiken.¹¹ Het is op deze plaats noodzakelijk om te bezien wat de inhoud van de schaar- en bosbrieven is geweest en hoe die tot stand kwamen, alsmede of de items horige elementen bevatten die verwijzen naar de Eltense periode.

De overlevering van de schaarbrieven

De schaarbrieven zijn niet in origineel overgeleverd.¹² De eerste schaarbrief kennen we onder andere via een *vidimus* dat werd vervaardigd door de regulieren van Oud-Naarden in 1470.¹³ Het is waarschijnlijk dat de regulieren, als schaaargerechtigden, een afschrift voor hun eigen archief hebben verzorgd. Enklaar nam dit afschrift op in zijn rechtsbronnen.¹⁴ Perk transcribeerde de eerste schaarbrief op basis van een afschrift in het 'Privilegeboek der Stad Naarden',¹⁵ vervaardigd door Pieter Aelmanszoon, de al eerder genoemde wandelaar. Verder bevindt zich in dossier B.H. 447 (Beroepen Holland) van de Grote Raad van Mechelen een uittreksel van de eerste schaarbrief. In het in het volgende hoofdstuk te bespreken geschil over de omvang van de schaar tussen Naarden en de dorpen Laren, Hilversum, Huizen en Blaricum, werd namelijk de eerste schaarbrief als bewijsstuk opgevoerd, evenals een aantekening betreffende het *vidimus* uit 1470.¹⁶

De aan de eerste schaarbrief voorafgaande oorkonde van Albrecht is bewaard gebleven in het *Grafelijk Archief* en de confirmatie daarvan is ook onderdeel van bovengenoemd *vidimus*. Perk collationeerde de confirmatie met de 'authentieke copij, zich bevindende ter Secretarie der vergadering van Stad en Lande van Gooiland, op het raadhuis van Naarden'.¹⁷ Daarmee wordt vrijwel zeker op het bovenstaand *vidimus* gedoeld.

Het origineel van de tweede schaarbrief schijnt bij een brand in 1766¹⁸ verloren te zijn gegaan en de bestaande afschriften vertonen verschillen. In het privilegeboek van Stad en Lande is het oudst bekende afschrift opgenomen.¹⁹ Perk baseerde zich op een kopie uit 1581 vervaardigd door Lambert Sebastiaensz, secretaris te Hilversum, die deze collationeerde op basis van opnieuw de 'authentieke copij', ditmaal ingeschreven in een register van handvesten en privilegiën, berustende ter secretarie van Hilversum. Gedrukte versies zijn te vinden in de hier afgekorte *Handvesten en wilkeuren van de stad Amsterdam* (1613, 1624²⁰), terwijl een ander privilegeboek tevens een kopie bevat.²¹ In het hierboven genoemde dossier B.H. 447 van de Grote Raad bevindt zich een kopie van de tweede schaarbrief.²²

¹¹ Vgl. Hoppenbrouwers, 'Op zoek naar de "kerels"', 227-228, 240 n. 20.

¹² Ergens om en nabij 1720 liet een zekere R. Boelhouwer originelen of afschriften van de schaarbrieven van 1442 (tweede), 1455 (derde), 1568 (vierde) aan de Huizer schepen Lustigh zien, volgens een notitie dat zich in het streekarchief te Hilversum, collectie Perk, bevindt. CAP SAGV 11. Daarnaast beschikte hij over akten uit 1520, 1521 en over de derde bosbrief uit 1437, met zes uithangende zegels.

¹³ VVSLVG 2386. Het betreft een *vidimus* door de prior en gemeen convent van de Regulieren buiten de stad Naarden van de akten van de rascheiding tussen Gooiland en Loosdrecht; VVSLVG 3359, een *vidimus* door Laurens Ghijsbertsz., priester en confessor der zusters Franciscanessen in Naarden waarin hij verklaart dat de overgeschreven akten van hertog Albrecht van Beieren van 25 januari 1404 betreffende de bevestiging van de overeenkomst tussen de stad Naarden en de gemene Landgooiers, hertog Johan van Beieren van 12 september 1422 betreffende de bevestiging van de paalscheiding met Loosdrecht, van hertog Philips van Bourgondië van 2 maart 1425 en van Karel van Bourgondië van 25 augustus 1462 betreffende de bevestiging van de handvesten, privilegiën enz. van de stad Naarden, overeenkomen met de originelen. Onder dit nummer berust nog een afschrift van de bevestiging door de Grote Raad van het vonnis van 21 mei 1541 inzake de grensbepaling tussen het Gooiland en het Sticht.

¹⁴ MRVG, 302-304.

¹⁵ VVSLVG 3688.

¹⁶ Koster-Van Dijk, 'Gooilanders', 72.

¹⁷ Perk, *Verslag omtrent... tot dat gebruik*, vii.

¹⁸ Daarbij komt nog de vernietiging van een groot deel van het archief in 1881 te Hilversum. MRVG, xxv.

¹⁹ VVSLVG 3688, 106-119.

²⁰ CAP SAGV 164 JXL-LII: *Handvesten en privilegiën van Weesp, Muyden en Naerden met den aenleve van dien*.

²¹ Sebus, *De Erfgooiers*, 63.

²² Koster-Van Dijk, 'Gooilanders', 72.

De derde schaarbrief transcribeerde Perk tevens op basis van een afschrift van de zopas genoemde Lambert. Ook deze collationeerde hij aan de hand van de 'authentieke copij berustende ter secretarie van Hilversum'. Dit geldt ook voor de vierde schaarbrief. Kennelijk heeft Lambert in 1581 de tweede, derde en vierde schaarbrief ter hand genomen en afschriften in een register van Handvesten en Privilegiën opgenomen. In het privilegeboek van Stad en Lande van Gooiland vinden we op f. 66 tevens een afschrift van de derde schaarbrief.²³ Enklaar nam deze als uitgangspunt voor zijn transcriptie. Tot slot is de vierde schaarbrief in eerste instantie in origineel bewaard gebleven, althans, Enklaar heeft het nog kunnen zien. Daarna is het stuk verdwenen. Wel zijn afschriften te vinden in twee van de privilegeboeken van de stad Naarden.²⁴

De nummering eerste, tweede, derde en vierde schaarbrief is geen aanduiding van later, maar werd door de tijdgenoot aangegeven. In een hieronder te bespreken geschil wordt letterlijk gesproken over het 'tweede akkoord', als het om de schaarbrief uit 1442 gaat. Ook tijdens andere conflicten werden de schaarbrieven onderscheiden met een opeenvolgend nummer. Ik ga er daarom gerust vanuit dat in de periode 1404-1568 vier officiële schaarbrieven zijn uitgevaardigd, dat wil zeggen, vier documenten waarmee alle markegenoten en de vertegenwoordigende partijen die het markebestuur vormden, instemden.

Naast Perk²⁵ heeft een aantal auteurs edities verzorgd op basis van originele afschriften, te weten: Backer²⁶, Sebus²⁷ en Enklaar²⁸. Hier en daar zijn verschillen in de transcripties van de auteurs op te merken, vooral in het aantal items. Zo telt de transcriptie van de tweede schaarbrief door Enklaar 39 artikelen en die van Sebus 42. Hoe zit dat nu? Item 39 is bij Enklaar dezelfde als item 42 bij Sebus. Dat de transcriptie van Sebus 42 items telt en die van Enklaar 39, komt doordat de eerste tevens de margetekst en enkele items uit de transcriptie van Perk heeft opgenomen, terwijl de tweede dat juist niet deed. Perks transcriptie kent trouwens veertig items. Een en ander heeft te maken met de rubricering die de drie auteurs aanbrachten. Zo is het veertigste item van Perk een combinatie van het zevenendertigste en negenendertigste van Enklaar.²⁹ Overigens zijn de verschillen tussen de transcripties van Enklaar en Perk als het om de inhoud gaat te verwaarlozen. Wanneer wordt verwezen naar een bepaling in combinatie met een auteur, dan houd ik de nummering van die auteur aan. Verschillen tussen de transcripties zal ik alleen verklaren als dat effect sorteert op de bevindingen. Ik ga echter hoofdzakelijk uit van de transcripties van Enklaar die gebaseerd zijn op de afschriften in de privilegeboeken.

De overlevering van de bosbrieven

In 1956 ontving het Goois Museum een legaat van K.J. Perk KJz.. Het betrof een bonte verzameling paperassen, afkomstig van Albertus Perk, zijn grootvader. Daartoe behoorde een portefeuille met stukken over het Gooise bos en daarin bevonden zich afschriften van alle vier de bosbrieven en nog beter, een origineel: de bosbrief van 1514 met drie gehavende uithangende zegels. Helaas zitten er gaten in het perkament.³⁰ Dankzij twee afschriften is deze bosbrief toch in het geheel te reconstrueren. Ook het afschrift van Enklaar uit het privilegeboek van Stad en Lande hielp daarbij.³¹ Overigens duidde Perk de afschriften als 'simp. Kopij', met andere woorden, het waren wat hem betreft geen authentieke afschriften.³²

²³ VVSLVG 3688, 66-71.

²⁴ MRVG, xx, xxiii.

²⁵ Perk maakte meerdere afschriften, ten behoeve van zijn *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, maar, althans zo lijkt het, ook voor zijn plezier. Daarnaast plakte hij in een schrift met kartonnen kaft gedrukte schaarbrieven uit de negentiende eeuw. CAP SAGV 12 Afschriften van bosbrieven, schaarbrieven, privileges en andere archivalia gedateerd 1404-1626, 1850; CAP SAGV 48 Schaarbrieven, 1404-1846; CAP SAGV 56 Stukken betreffende diverse onderwerpen, inhoudende correspondentie en schaarbrieven, 1432-1883. Ook vervaardigde hij een vergelijking van de tweede met de vierde schaarbrief, CAP SAGV 56. Van Erk nam de eerste twee schaarbrieven op in zijn studie en nam ze over uit het Verslag van Perk. Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, I-VII.

²⁶ Backer, *Iets over Gooiland*, 68-70 (eerste schaarbrief 1404), 71-72 (confirmatie 1404), 78-80 (derde schaarbrief 1455).

²⁷ Sebus, *De Erfgooiers*, 209-210 (eerste schaarbrief), 210-211 (confirmatie), 213-219 (tweede schaarbrief), 219-221 (derde schaarbrief), 223-227 (vierde schaarbrief).

²⁸ MRVG, 302-304 (eerste schaarbrief 1404), 308-314 (tweede schaarbrief 1442), 319-321 (derde schaarbrief 1455) en 385-389 (vierde schaarbrief 1568).

²⁹ Ibidem, 313; Perk, *Verslag omtrent...tot dat gebruik*, XIII.

³⁰ CAP SAGV 25.

³¹ Enklaar had dus niet de beschikking over het origineel.

³² De Lange, 'Verloren gewaand en teruggevonden', 26.

De oudste bosbrief is afkomstig uit 1364.³³ Deze is dus veel ouder dan de eerste schaarbrief (1404). De tweede bosbrief stamt uit 1421, de derde uit 1437 en de vierde bosbrief zag dus in 1514 het licht. Van de eerste bosbrief bestaan twee afschriften.³⁴ Een van de afschriften is van een onbekend schrijver, vermoedelijk in een zestiende of zeventiende eeuws handschrift. Volgens Koster-Van Dijk heeft de schrijver waarschijnlijk het originele handschrift proberen na te bootsen, maar gezien de slordigheid en de moeilijkheidsgraad qua lezing valt dat te betwijfelen.³⁵ In de marge heeft Albertus Perk krabbels gezet. Het andere afschrift is van een onbekende hand. De tweede bosbrief is in een veel netter handschrift afgeschreven. Koster-Van Dijk meende dat dit stuk in de zestiende eeuw is gekopieerd.³⁶

De derde bosbrief uit 1437 is afgeschreven in het privilegieboek van Stad en Lande van Gooiland.³⁷ Ook is er een laat zestiende begin zeventiende eeuws afschrift bewaard gebleven.³⁸ Perk heeft dit afschrift waarschijnlijk gezien, want hij vermeldde bij een register dat het om een 'authentieke kopij' ging.³⁹ Enklaar nam alleen de bosbrieven van 1437 en 1514 op in zijn verzameling rechtsbronnen. Hij kende de andere twee bosbrieven wel, want hij noemde ze in de *Geschiedenis van Gooiland*, maar beschikte niet over de in 1956 teruggevonden afschriften. De transcripties van Enklaar zijn derhalve gebaseerd op de afschriften van de bosbrieven die in het privilegeboek van Stad en Lande van Gooiland zijn opgenomen, opnieuw geschreven door Aelmanszoon.⁴⁰ Hieronder ga ik hoofdzakelijk uit van de afschriften en het origineel van 1514 die thans berusten in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum.

Overigens heeft Perk meer originele bosbrieven en afschriften gezien. In 1836 had hij '5 stukken of bosbrieven in perkament en 9 in papier' in bewaring, naast '14 verleijbrieven in perkament'.⁴¹ Hij maakte er echter geen melding van in zijn in 1842 verschenen verslag (hij besteedt daarin trouwens nauwelijks aandacht aan het Gooise bos).⁴²

Bepalingen betreffende het bestuur en de rechtspraak

Voordat ik de inhoud van de schaar- en bosbrieven behandel, is het goed om vast te stellen wie de opstellers van die documenten waren, ofwel welke partijen betrokken waren bij de vervaardiging en dus ook invloed hadden op de inhoud. De aanhef van de eerste schaarbrief maakt meteen duidelijk dat er drie partijen waren: 'Wij gemene waerscip slands van Goylant' ofwel de verzamelde Gooise boeren (plattelanders), de 'goiden luden van Naerden' ofwel de poorters van de stad Naarden en 'onsen lieven ende genadigen heere hertoghe Aelbrecht van Beieren' ofwel de graaf van Holland. De brief is opgesteld door de gemene waerschap, getuige de aanhef 'Wij gemene waerscip'.⁴³ Dat waren de eigenerfde boeren, boeren die sedert mensenheugenis land in bezit hadden en op basis daarvan gebruiksrechten claimden op de gemene gronden.

De gewaarde of eigenerfde boeren maakten bekend, op verzoek en met instemming van de Hollandse graaf, dat zij de 'myente', die zij gezamenlijk 'hebben leggen' met de stad Naarden in Gooiland, niet zouden opdelen of ontginnen, behalve als dat door beide

³³ Koster-Van Dijk dateerde het stuk echter op 1365. In plaats van 'dri hodet vire' las zij 'drie hodet vive', omdat vier meestal als viere werd geschreven. Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 194, n.1. Ik kan voor een groot deel meegaan, maar de r wordt in het stuk toch anders geschreven dan in de datumregel. Die r heeft enige gelijkenis met een r midden in het stuk, in 'Nerden', maar elders wijkt deze volledig af. Bovendien wordt die letter voorafgegaan door de letter e. Indien het streepje boven vire tot de derde letter behoort, dan is daar inderdaad een v te lezen: vive. Ik houd het toch maar op vire: 1364.

³⁴ CAP SAGV 12 Afschriften van bosbrieven, schaarbrieven, privilegies en andere archivalia gedateerd 1404-1626, 1850; CAP SAGV 24 Bosbrieven, 1364, 1421, 1437, 1514.

³⁵ Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 190. Met transcriptie van de eerste bosbrief, 197-198.

³⁶ CAP SAGV 24. Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 190. Met een transcriptie van de tweede bosbrief, 199-201.

³⁷ Zoals gezegd beschikte Boelhouwer waarschijnlijk over de originele derde bosbrief. Hij liet deze aan de Huizer schepen Lustigh zien. Daarna loopt het spoor dood. CAP SAGV 11. Overigens verzorgde Backer een transcriptie van de derde bosbrief. Backer, *Iets over Gooiland*, 74-77.

³⁸ CAP SAGV 25.

³⁹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en ondergang', 302.

⁴⁰ VVSLVG 3688, 119. MRVG, 405-407. Zie De Lange, 'Verloren gewaand en teruggevonden', 26-27; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 145.

⁴¹ Dat betekent niet dat er ook vijf bosbrieven waren; het kan heel goed dat het om twee exemplaren van bijvoorbeeld de derde of de vierde ging.

⁴² NHA 117.2: 'Lijst der papieren aangaande de koptienden van Gooiland welke thans in bewaring zijn bij den notaris A. Perk te Hilversum'.

⁴³ MRVG, 302.

partijen gewenst was. De al uitgevoerde delingen of ontginningen bleven gehandhaafd. Het ontginnen van gemene gronden betekende in veel gevallen dat land in particuliere handen overging, dus dat een areaal grond aan het collectief werd onttrokken, en verloren ging voor gezamenlijk gebruik door *alle* Gooiers, althans zij die gerechtigd waren in de marke. De grond kreeg dan een geheel andere bestemming en dat kon van alles zijn, van ‘koinrland’ tot slachveld.

De aanhef van de tweede schaarbrief luidt: ‘Die gemeen wilcker van Nairden mitten dorpen van Goylandt’. Vervolgens wordt dat verder toegelicht: de burgemeesters, schepenen en de stadsraad van Naarden, alsmede de buurmeesters van de vier dorpen in Gooiland: Huizen, Hilversum, Blaricum en Laren (Bussum ressorteerde toen al onder Naarden) maakten bekend dat zij tot een overeenkomst zijn gekomen om ‘[...] neringe ende profijt te vercrigen van der ghemeenten bi der aventuren Gods’.⁴⁴ Daarna werd medegeedeeld dat alle gemene gronden die wij – daarmee wordt verwezen naar de bovengenoemde opstellers – in Gooiland ‘ghemeen tesamen leggen hebben’ gezamenlijk zullen worden gebruikt, zoals het reglement voorschreef. Ook de onverdeeldheid van de gemene gronden werd opnieuw vastgesteld.⁴⁵ In deze brief werden dus de vertegenwoordigers van de gerechtigden genoemd.

De Hollandse graaf werd in dit stuk niet genoemd en lijkt ook geheel afwezig te zijn geweest. Er is geen toestemmings- of bevestigingsoorkonde bekend en overgeleverd zoals bij de eerste schaarbrief.⁴⁶ De zegelaars waren de stad Naarden en de vier buurmeesters van de vier Gooise dorpen, Peter Lanfertoen, Rijcouth Janzoen, Gheryt Ebbenzoen ende Peter Wouterzoen, omdat het de dorpen zelf ontbrak aan een gemeen landszegel.⁴⁷

De derde schaarbrief werd tevens door de stad Naarden en de ‘gemene waren’ uit de vier dorpen geconcipeerd en ook hier speelde de grafelijkheid kennelijk geen rol. Alle ‘burgermeesters’ [buurmeesters] van alle dorpen lieten een ander zijn zegel aan de overeenkomst hangen.⁴⁸ Er is echter een verschil te bemerken in de afsluiting. Deze schaarbrief bleef geldig totdat de stad Naarden en de vier dorpen van Gooiland anders zouden besluiten.⁴⁹

Ook in 1568 zien we de bekende partijen optreden. De burgemeesters, schepenen en stadsraad van Naarden en de buurmeesters van de dorpen in Gooiland maakten bekend dat zij tot overeenstemming waren gekomen over het gebruik van ‘van den gemeenten die zij tesamen ongescheyden leggende hebben’.⁵⁰ Nog steeds werden de schepenen en de voltallige stadsraad van Naarden erbij gehaald. De grote invloed van de stad Naarden is hiermee wel aangetoond. Tevens werd bepaald dat de dorpen meer profijt trokken van de marke, en zij daarom zestig Carolusgulden aan Naarden moesten betalen.⁵¹ Het stuk werd bezegeld door de stad Naarden en opnieuw omdat de gemene dorpen geen zegel hadden, werden die van de buurmeesters van Laren en Hilversum eraan gehangen. Ook de buurmeesters van Blaricum en Huizen beschikten niet over een zegel, vandaar dat zij zich lieten ‘verzegelen’ door schepenen uit hun dorp.⁵²

Een belangrijk gegeven moet nog vermeld worden. Bij de totstandkoming van de schaarbrieven is duidelijk sprake van een partij gewaarde boeren. In 1404 de ‘gemene waerscip’ en in 1455 de ‘gemene waren’, terwijl in 1442 weliswaar sprake is van ‘ghemeen buermeesters’ van de vier Gooise dorpen en in 1568 louter van buurmeesters, maar in die twee brieven de veldslaggerechtigden krachtig naar voren treden. Hoewel het duidelijk is dat de vier overeenkomsten gesloten werden door vertegenwoordigers van de stad Naarden en de vier dorpen in Gooiland, met op de achtergrond een rol voor de landsheer of zijn ambtenaren, werden de schaarbrieven vanuit de blik van de eigenerfde veldslaggerechtigde boeren opgesteld. De tweede en vierde zijn gericht op het collectief en behande-

⁴⁴ Ibidem, 308.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 96. Enklaar stelde: ‘Wij weten echter, dat de graaf, evenals den eersten, ook den tweeden schaarbrief bevestigd heeft, al is de acte, waarbij dat geschiedde, verloren’. Hoe hij dat wist deelt hij niet mee en er is mij niets bekend van een dergelijke bevestiging. Wellicht ontleent Enklaar zijn opvatting aan het feit dat de schaarbrieven genoemd werden tijdens de processen in 1470 en 1474, maar juist door het ontbreken van grafelijke bemoeienis zijn ze aanleiding geweest voor de rechtsgang.

⁴⁷ MRVG, 314.

⁴⁸ Ibidem, 319, 321.

⁴⁹ Ibidem, 320. Zie Perk, *Verlag omtrent ... tot dat gebruik*, 31.

⁵⁰ Ibidem, 385.

⁵¹ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 6. Die zestig gulden werd tot aan het eind van de negentiende eeuw door de dorpen opgehoest, ter compensatie van het verminderende genot van de stad Naarden.

⁵² MRVG, 389.

len veel meer zaken, waaronder de gebruiksrechten van weduwen, weduwnaren en wezen. Met andere woorden, de verschillende groepen binnen het collectief werden bij de totstandkoming van de schaarbrieven op verschillende wijze vertegenwoordigd en soms ook verschillend geduid. Hoe was dat geregeld bij het opstellen van de bosbrieven?

In de bosbrief van 1364 worden de heer Gijsbrecht van Nijenrode, de poorters van de stad Naarden en de ‘Ghemente van Goylant’ als partijen genoemd.⁵³ Ik beschouw de ‘Ghemente van Goylant’ als de verzamelde gewaarde boeren. De tweede bosbrief kwam tot stand door Jan en Splinter van Nijenrode, mede in de hoedanigheid als baljuwen van Naarden, Weesp, Muiden en het Gooiland. Ook de burgemeesters van de stad Naarden en de buurmeesters van de dorpen van Gooiland worden genoemd, hoewel het slot louter spreekt over de buurmeesters van Blaricum, Huizen en Laren.⁵⁴ De derde bosbrief kwam van de hand van Jan van Nijenrode, de stad Naarden en ‘die gemene waren van den dorpen van Goylant’.⁵⁵ Hieruit blijkt dat de heren van Nijenrode alleen met de gewaarde of eigenerfde boeren van Gooiland regels en bepalingen overeenkwamen met betrekking tot het gebruik van het bos.

De bosbrief van 1514 werd vervaardigd door Willem Turck van Nijenrode, de stad Naarden en opnieuw door de ‘gemeene wairen’ van Gooiland. Er is een opmerkelijk verschil met de eerdere bosbrieven: Hilversum deed niet mee: ‘Allen dengheenen [...] doen wy verstaen Willem Turck van Nyerode, die stede van Nairden ende gemeene wairen van den dorpen van Goylant **namenlycken** Laren, Blaricum ende Huysen, dat wy eendrachtelycken toesamen een overdracht gemaict hebben roerende Goyerbosch in dessen navolgende manieren ende articulen’.⁵⁶ Een mededeling in het register van Handvesten en Privilegien luidt: ‘[...] maer dese was van geenren waerde, zynde by die van Hilversum nyet ontfangen’.⁵⁷

De gerechtigden

Het is klip en klaar: niet iedereen kon op dezelfde wijze en in gelijke mate gebruik maken van de gemene gronden. Van belang is vast te stellen in welke mate een zogenoemd gelijkheidsbeginsel werd nagestreefd, of dat noodzakelijk was voor een markegenootschap om effectief te functioneren en of daarover binnen de organisatie consensus bestond.⁵⁸ Over wie de gerechtigden van de Gooise marken waren gedurende de periode 1404-1568 is veel geschreven, doch geheel duidelijk is het de meeste auteurs niet geworden. Zij baseerden zich, deels terecht, vooral op omschrijvingen uit jongere tijden, maar alhier is het zaak om te bezien hoe dat vanaf 1364 en 1404 werd bepaald. Een van de ‘problemen’ is het latere bestaan van zogenoemde niet-scharende erfgooiers, dat wil zeggen, gerechtigden die geen rundvee of paarden op de meenten lieten grazen, ofwel degenen die daarover niet de beschikking hadden of een ander beroep uitoefenden. Zodoende bestonden binnen de Gooise marken in ieder geval twee groepen: zij die scharden en degenen die dat niet deden.

In hoeverre domaniale relicten bij dit onderscheid nog een rol speelden, is niet vast te stellen. Het vigerende erfrecht had zeker directe invloed. Wie een volledig gebruiksrecht in de meent wilde hebben, diende over een complete eigen boerderij te beschikken. Daarom bestond de neiging om de boerderij niet te verlaten. Daarnaast kon de boerderij alleen op de oudste zoon vererven of de langstlevende echtgenoot bleef daarover beschikken. Bovendien was het nog maar de vraag of die boerderij gemakkelijk fysiek gesplitst kon worden.⁵⁹ Niet voor niets had een van de regels betrekking op ver-

⁵³ CAP SAGV 24: ‘[...] Ghisbert van Nienrode ridder die poerte van Naerden ende mit der ghemente van Golant dat wij op ons ghedragen sijn alsulcker vorwaarden als nae bescreven is [...]’.

⁵⁴ De Lange, ‘Verloren gewaad en teruggevonden’, 27.

⁵⁵ MRVG, 405.

⁵⁶ CAP SAGV 24.

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ De Moor e.a., ‘Introduction’, 26.

⁵⁹ Te Naarden en Gooiland werd naast aasdomerrecht het schependomerrecht gehanteerd. Letterlijk staat er in de costumen van Naarden en Gooiland dat het aasdomrecht opgang deed maar tegen dispositie van het recht of schependomrecht, ofwel behalve als er andere maatregelen waren getroffen: huwelijksvoorwaarden of contracten werden eerbiedigd. Deze moesten zes weken na het huwelijk gesloten zijn en zo niet, dan waren de contracten ongeldig en ‘verviel’ de boedel in gemeenschap van goederen. Binnen het aasdomrecht was de graad van bloedverwantschap het belangrijkste: ‘het naaste bloed erft het goed’. De herkomst van het erfgoed deed niet ter zake. De aanwezigheid van een naaste bloedverwant sloot alle verwanten uit die verder afstonden van de erflater. Ouders konden dus erfgenaam worden van hun overleden

schillende echtparen in een huishouden. Paradoxaal werd daardoor ook het wegtrekken van jongere zoons (en dochters) en het stichten van keuterbedrijven bevorderd⁶⁰, dus ook de toename van lieden zonder volledig gebruiksrecht of schaarrecht die voorlopig ook niet in staat waren dat weer aan zich te trekken. Niet-scharende markegenoten kwamen dus voort uit scharende markegenoten. Binnen de groep scharenden konden weer lieden voorkomen die weinig of geen nut zagen in het behoud van de gemene gronden, zoals poorters van de stad Naarden, die bijvoorbeeld lakenwever of smid waren. Maar dat betekende niet dat de niet-scharenden *niet*-gerechtigd waren; zij waren veldslaggerechtigd en konden weliswaar niet scharen, maar wel gebruik maken van de andere rechten, zoals turf steken.

De binnen het collectief bestaande verschillen tussen gerechtigden hadden uitwerking op hoe men de gemene gronden waardeerde. Die waardering kwam eerst en vooral van de grotere eenheden, de stad Naarden en het Gooise platteland, maar allengs traden meer individuele belangen naar voren, dat wil zeggen: binnen het dorp of de stad. Zo keek de weduwe die een koe had anders naar de gemene gronden – en dus naar haar gebruiksrechten – dan een boer die twintig koeien op stal had, heideplaggen stak ter bemesting van zijn bouwland op de eng en hier en daar wat paarden bezat. Daarnaast konden enkele bedrijven ook zonder gebruik van de gemene gronden, zoals rijke boeren die genoeg land in bezit hadden en bijvoorbeeld de meenten niet nodig hadden. Zij waren wel gerechtigd in de marke en uiteraard had dit tot gevolg dat sommigen geen nut zagen in het behoud van de gemene gronden en deze wilden ontginnen tot landbouwgronden of bestemmen voor andere doeleinden; daartegenover stond dan de weduwe, die in zekere mate gerechtigd was en totaal afhankelijk van het bestaan van bijvoorbeeld het gemeenschappelijk weiland, waarop haar eenzame koe kon grazen.⁶¹ Het management diende daar dus rekening mee te houden. Ook daarom is het van belang om te bekijken hoe het collectief werd gevormd en door wie.

De criteria

In het algemeen zijn er vier criteria op basis waarvan een individu werd toegelaten tot of gebruik kon maken van de gemene gronden.⁶² Ten eerste het pachten, huren of bezitten van een hoeve of gebouw of het in bezit hebben van land waaraan gebruiksrechten waren verbonden. Dat laatste kon in het kader van een domaniale organisatie het geval zijn geweest of, zoals in Drenthe en Overijssel, louter door het bezitten van grond of een hoeve.

Ten tweede kon het lidmaatschap van een gemeenschap dan wel buurschap of stad toegang tot de gemene gronden verschaffen. Ten derde: het lidmaatschap van een coöperatief of collectief of een (agrarisch) genootschap met gezamenlijk gehouden gebruiksrechten op de gemene gronden. Dergelijke organisaties noemt men in Nederland markegenootschappen (in het Duits *Genossenschaft*). De gerechtigden of leden konden van allerhande origine zijn: een boer, een poorter, een edelman, een buurschap, een corporatie en zelfs een klooster of hofstede op zichzelf. Het lidmaatschap kon overerfbaar zijn en de gebruiksrechten waren dikwijls erfelijk. Soms was de gerechtigdheid verbonden aan een specifiek gebouw of landgoed; deze genoten materiële rechten over een bepaald gebied en hadden doorgaans eigen regulerende instellingen. Meestal ging het dan om grote arealen bos.

Ten vierde konden gebruiksrechten gelden voor alle onderdanen van een landsheer of lokale gerechtsheer. Dit was louter het geval als er een enorm areaal ongecultiveerd land aanwezig was, zoals in Zweden.⁶³ Het ontbrak aan management of zelfs aan regulerende organen, waardoor het aantal gebruikers in de praktijk onbeperkt was.

Alhier heb ik te maken met organisaties die gedifferentieerd gebruiksrecht verschaffen op basis van elementen van de eerste drie criteria. Wat betreft het eerste criterium:

kinderen, hertrouwen, overlijden en dan kon het erfgoed de familielijn verlaten. Binnen het schependomrecht kon dat niet, daar ging men uit van de herkomst van het erfgoed. Daarin lag de nadruk op het eigen geslacht, het goed moest gaan waarvan het gekomen was. Hoefer, 'Costumen van [...] Naerden ende Goeylandt', 572. Vgl. Van Meeteren, *Op hoop van akkoord*, 212 en Blok, 'Opmerkingen over het aasdom', 248, 257. Blok meende dat Floris V in 1281 het schependomrecht in zijn 'onderhorigheden' heeft ingevoerd, waarschijnlijk ter vervanging van het aasdom 'al is dat niet zeker'. In Gooiland kwamen al vroeg na de overdracht van 1280 schepenbanken voor.

⁶⁰ Vgl. Slicher van Bath, 'Studiën', 28.

⁶¹ De Moor e.a., 'Introduction', 26.

⁶² De Moor e.a., 'Preliminary conclusions', 252-253.

⁶³ Sundberg, 'Nordic common lands', 175-181.

Gooiers konden gebruik maken van de gemene gronden als ze voldeden aan een aantal voorwaarden, waaronder het bezit van een boerderij (die kon ook gepacht zijn) en de beschikking over het recht van veldslag. Het tweede criterium vind ik terug in de verplichting om in een van de Gooise dorpen of de stad Naarden te wonen teneinde van de gemene gronden gebruik te kunnen maken, terwijl het derde criterium overeenkomt met hun organisaties, de collectieven.

Een probleem was dat de gebruiksrechten allengs binnen een gereguleerd en centraal gestuurd rechtssysteem werden getrokken, en werden opgeschreven en vastgelegd. De optekeningen waren niet altijd even duidelijk of voor iedereen begrijpelijk of werden zo gesteld dat ze voor meerdere interpretaties vatbaar waren.⁶⁴ Resultaat daarvan was dat er voor sommige markegenoten speciale regels werden gemaakt en uitzonderingen voorkwamen, uitzonderingen die de regel echter niet bevestigden. Eenvoudig gezegd moesten conflicten over wie er tot de gemene gronden werd toegelaten opgelost worden, en die oplossingen leverden niet altijd uniforme besluiten op.

Echter een te strikt onderscheid in typen grond en bepalingen van de schaar- en bosbrieven kan de blik op de aard, ontwikkeling en omvang van de gebruiksrechten vertroebelen, alsmede de inhoud en betekenis van die documenten. Derhalve is het ook noodzakelijk om vast te stellen welke zaken geleid hebben tot een differentiatie van het gebruiksrecht, namelijk van algemeen geldend voor alle gerechtigden tot specifiek gericht op groepen, individuele gebruikers en het buitensluiten van bepaalde lieden.

In de vier schaarbrieven is duidelijk sprake van gemene gronden die in eerste instantie door alle markegenoten of gerechtigden gebruikt mochten worden, zonder dat het uitmaakte in welk dorp men woonde of dat men inwoner van de stad Naarden was. Al snel kregen sommige regels louter betrekking op bijvoorbeeld Hilversummers of Laarders (ten aanzien van de schapenhouderij, de heiden), of alleen op een beperkt aantal gebruikers en zelfs individuen. Vervolgens richtten de bepalingen zich tegen 'vreemdelingen', of lieden die niet afkomstig zijn uit Gooiland of daar recent zijn gaan wonen (bijvoorbeeld nieuwe poorters van de stad Naarden). In de bosbrieven worden bepalingen tegen derden opgenomen die te maken hebben met de wijze waarop overtreders worden bestraft. Van meet af aan mochten alleen eigenerfde Gooiers gebruik maken van de gemene gronden en het bos, dat wil zeggen: veldslaggerechtigden, koptiendenbetalers en dus landbezitters.

Uut elken huse

Uit de eerste schaarbrief zou met enige voorzichtigheid op te maken zijn dat alle boeren die een 'huse' in het Gooi bewoonden – een boerenbedrijf voerden – in enigerlei mate gebruiksrecht hadden, althans, er werd geen onderscheid gemaakt in soorten gebruikers. De Monté Verloren en Spruit omschrijven een normaal boerenbedrijf als volgt: het bestond uit een hofstede met een hof of huis erop, aangrenzend land voor bijvoorbeeld een fruit – of moestuin, een stuk grond op de eng (de akker of het bouwland) en een waardeel in of het gebruiksrecht op de gemene gronden, met als belangrijkste rechten of verworvenheden het laten grazen van vee op de meenten (deels vanwege de bemesting) en hooiwinning van het nog gemeen gelegen deel op de maatlanden. Daarnaast mocht men gebruik maken van de andere gemene gronden als de venen en de heiden. Ook hier gold een maatstaf die bepalend was voor de hoeveelheid turf die gegraven en het hout dat gekapt mocht worden, evenals voor de hoeveelheid te vangen vis en het aantal te steken plaggen.⁶⁵

Zeer belangrijk was de bepaling dat '[...] uut elken huse, dair twee paer volcs in woent [twee echtparen in een huishouden], twee scaerbeesten' meer op de weilanden mochten worden gebracht.⁶⁶ Speciale functionarissen, de schaarmeesters, hadden hier wel invloed op doordat zij het mandaat hadden het aantal extra beesten te verhogen of te verlagen. Het was dus niet zo dat aan beide huishoudens in een boerderij volledig gebruiksrecht werd toegekend. We hebben hier kennelijk te maken met een zekere vorm

⁶⁴ De Moor e.a., 'Introduction', 24.

⁶⁵ De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 76. Soms werden de boerderijen bruikweren genoemd: volle hoeven die in gebruik waren genomen door een boer. Deze boer bezat die volle hoeve niet. Eerder was er sprake van huur of tijdelijke ter beschikkingstelling. De boer hoefde dus geen eigenaar te zijn van de hoeve. Daarnaast bestonden zogenoemde pachtweren. De boer had de volle hoeve in gebruik tegen een vaststaande som geld gedurende een vooraf afgesproken periode. De pachtboeren maakten ook deel uit van de marke, want zij woonden ook in een 'huse' of hoeve. Hoe de verhouding bruikweren en pachtweren in Gooiland lag is niet te achterhalen.

⁶⁶ MRVG, 303.

van voordeurdelerschap. Dat werd overigens pas van kracht in het jaar 1405. Waarschijnlijk verschaften men aan sommigen bedenktijd of de mogelijkheid om een eigen huishouden te beginnen.

Ik ga ervan uit dat deze bepalingen aan het begin van de vijftiende eeuw geen onevenredige druk op de gemene gronden opleverden en dat de Gooise boeren geen bezwaar maakten. Hoewel het er niet met zoveel woorden staat, is de veronderstelling dat het bezit van een boerderij voorwaarde was om van de gemene gronden gebruik te maken, acceptabel, vooral omdat er over twee echtparen in een huishouden wordt gesproken.⁶⁷ Op basis hiervan is het billijk te stellen dat een echtpaar woonachtig in een boerderij, de volle schaar op de meent mocht brengen. Klaarblijkelijk was de bevolkingsdichtheid nog zo gering en was het areaal gemene grond dermate groot, dat er geen noodzaak was tot verdere restrictie van het aantal gerechtigden en hun gebruik. We moeten tevens bedenken dat het iedereen bekend was wie er gerechtigd was en dat bij de opstelling van de eerste schaarbrief de eigenerfde boeren, dus zij die land en een boerderij in bezit hadden, al domineerden. Het aantal gebruikers was in die tijd kennelijk overzichtelijk.⁶⁸

Veldslag

Ik heb er al eerder over gesproken: de veldslag. In de eerste schaarbrief komt de term niet voor, maar in het eerste item van de tweede schaarbrief wordt deze belangrijke voorwaarde inzake het schaarrecht prominent genoemd: 'In den eersten, dat een ygelic [ieder] pair volcs, gheseten in der stede van Nairden off in den dorpen van Goylant, die **veldslach** doen moghen, die sellen houden mogen acht scaerbeeste, die pairde gerekent voir dre scaer; ende dair twe pair volcs woen in een huys, die sellen houden moegen elff scaer; mer die vier pairden houden willen, die en sellen houden mer tyen scaer'.⁶⁹ Hier wordt duidelijk gesteld dat een echtpaar alleen gerechtigd was zijn rundvee of paarden te laten grazen op de meenten indien zij 'veldslag' mochten 'doen' of over dat recht beschikken. Ook moest men 'gheseten' of woonachtig zijn in de stad Naarden of in een van de Gooise dorpen. Van belang is de constatering dat kennelijk niet iedereen over 'veldslag' beschikte. Maar wat hield veldslag precies in?⁷⁰

⁶⁷ Vgl. Hoppenbrouwers, 'Meer mythen rond twee meenten', 102: de gerechtigden of juridische eigenaren van het Wijkerzand waren "allen die in het dorp Wijk geboren zijn en daar een schoorsteen roken". Die omschrijving eist het gebruik van een huis of boerderij of het voeren van een zelfstandig huishouden.

⁶⁸ De vaststelling van het aantal gebruikers in 1404 is vrijwel onmogelijk. In 1514 stonden er 851 haardsteden in Gooiland en waren er 3635 communicanten. Uitgaande van een hoofdbewoner per haardstede komt 23 % van de meerderjarige bevolking in aanmerking voor het erfgooierschap (of voortzetting van gerechtigdheid als nabestaande); echter veel inwoners van die haardsteden waren arm (hadden bijvoorbeeld geen koeien) en daarnaast konden erfgenamen nog met de verdeling van de erfenis bezig zijn. Vanwege de vereisten om gerechtigde te worden – bezit van boerderij, land en recht van veldslag, getrouwd zijn en van het mannelijk geslacht, denk ik dat het cijfer grof geschat op hooguit 20 % uitkomt. Naarmate de tijd vordert, wordt het aantal erfgooiers zowel absoluut als procentueel steeds lager, tot en met een nauwelijks in procenten maar eerder in promille uit te drukken cijfer als het om scharende erfgooiers gaat. In 1875 had Gooiland 13027 inwoners en in 1622 waren dat er 7172. Het aantal inwoners rond 1700 schat ik op ruim 8000. De namenlijst uit 1708 telt 1088 erfgooiers ofwel 13,6 %. Het aantal niet-scharenden was 624. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 46 en De Vrankrijker, *Het Gooi bekeken en besproken*, 23. In 1971 woonden er 200.042 mensen in Gooiland. Er waren 5041 erfgooiers, waarvan 140 scharenden: respectievelijk 2,5 % en 0,06 %.

⁶⁹ MRVG, 309.

⁷⁰ Perk verklaarde veldslag als een 'slag in het veld hebben' of gewaard dan wel gerechtigd te zijn tot of in het veld.⁷⁰ Hij verwees naar fragmenten uit de eerste twee schaarbrieven waarin sprake is van het 'slaan' van vee op de meenten. Het betekende het recht om op de gemene gronden vee te laten grazen. Zo wilde men voorkomen dat iedere poorter of buur gebruik maakte van de meenten. Op dat moment, aldus Perk, wist iedereen wie, naar oud gebruik, over veldslag beschikte. Sebus sloot zich hierbij aan en verwees inzake de betekenis van veldslag naar een keur van de stad Naarden, waarin wordt gesteld dat 'nyemant ongelubde (ongecasteerde) paarden opter meente' mocht slaan. Molster zag niets in Perks opvatting. In zijn ogen was het onmogelijk dat het recht om te mogen scharen al in bezit moest zijn. Het veld beslaan of een slag in het veld hebben was weliswaar voorbehouden aan de gewaarden, maar al het land behoorde aan de heer en om te ontginnen was zijn toestemming nodig. Degene die een stuk grond bebouwde, had een deel of slag in het veld. Zodoende was veldslag gelijk aan het bezitten van arbeidelijk land of in een weer zitten; en daarmee werd tevens de zinsnede 'veltslach doen moghen' verklaard. Het schaarrecht was dus een gevolg van veldslag, maar niet synoniem (ik ben het daarmee eens). Van Lennep zag de termen gerechtigdheid, waar, weer en schaar als uitdrukking van hetzelfde: oorspronkelijk een recht, dat toekwam aan een zeker aantal hoeven of stukken grond. De eigenaars daarvan werden gewaarde lieden genoemd, de latere bij- en omwoners stonden bekend als de ongewaarde lieden. Iedereen kon dan als volgerechtigde *in solidum* handelen en optreden, maar daaraan waren restricties verbonden. Enklaar stelde dat via de toevoeging veldslag de vereisten voor de scharing uitgebreid werden. Het bezit van een hoeve bleef noodzakelijk, maar die moest geërfd zijn. Niet iedere erfgenaam van een familie, die van buiten Gooiland was gekomen en aldaar grond verwierf, had de beschikking over schaarrecht. Veldslag was een ander woord voor het gebruik van de meenten, een persoonlijk recht, waarbij de verplichting van de aangeërfde hoeve kwam. Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 27; Sebus, *De Erfgooiers*, 65. Ook Backer was deze mening toegedaan, zij het dat hij de landwinning erbij betrok. Backer, *Iets over Gooiland*, 28; Molster, *De Eigendom*, 25. Vgl. [...] of wier ouders van alle oude tijden de veldslag en het regt tot bescharen van de Gemeente hebben gehad'. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 86; Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 112; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 93.

Voordat ik het begrip veldslag definieer loop ik eerst de berichtgeving daarover na. In de derde schaarbrief luidt het dat een Stichtse wiens Gooise man en kinderen waren overleden, niet alleen geen recht op het gebruik van de gemene gronden had, maar ook geen veldslag mocht doen: '[...] dan ghien gemeente genyeten noch veltslach doen [...]'.⁷¹ In 1568 is het nog steeds noodzakelijk om het recht van veldslag te hebben ten einde gebruik te maken van de meenten: 'In den eersten, dat alle dieghene, die veltslach opter selver gemeente doen zullen moegen', die mochten 'ses schaarbeesten' laten grazen.⁷² Wat later, in 1576, verkreeg Steven Jans en zijn erven uit Eemnes het poorterschap van Naarden.⁷³ Daarnaast kreeg hij 'vrijdom van veltslach met al datter aencleeft'. Steven kocht niet alleen het poorterschap, maar verkreeg ook het daarbij horende recht van veldslag, want daarna luidt het dat Steven en zijn nakomelingen 'ten eeuwige dage' de gemeente mogen gebruiken, inclusief het 'geheele veltslagh, gelijk en met sulcke recht als die innegeboren burgeren dat gebruycken'.⁷⁴

Er zijn meerdere items in de tweede schaarbrief waarin over veldslag wordt gesproken. Die hebben betrekking op eventuele nieuwbakken poorters van Naarden. De stad mocht aan onbemiddelde poorters niet het recht tot veldslag toekennen. Waarschijnlijk had dit voorheen op grote schaal plaatsgevonden, of anders gezegd, leverde het poorterschap van Naarden het recht van veldslag op. Daar werd een eind aan gemaakt, maar de verlening van veldslag aan rijke beoogde poorters ging wel door. Die moesten namelijk een som geld ter hoogte van vierhonderd ridders betalen en daarnaast twintigduizend stenen leveren.⁷⁵ Die stenen werden ongetwijfeld gebruikt voor de bouw of herstel van de stadsmuren. Op die manier werden armlastige poorters – die wel vaak een koe hadden – van veldslag en daarmee van het schaarrecht en de andere lucratieve gebruiksrechten uitgesloten en werden overmatig gebruik en te grote groei van het aantal stadse markegenoten met gebruiksrecht verhinderd.

Een huwelijk tussen iemand van buiten Gooiland met een 'poorterskind' leverde geen schaarrecht op, tenzij de vreemdeling vermogend was en garant stond voor een kapitaal van boven de driehonderd ridders. Zes van de rijkste poorters balloteerden de nieuwe rijke en moesten daarover een eed afleggen. Pas dan werd het recht tot het gebruik van de gemene gronden toegekend of zoals het luidt: '[...] eer sij veltslach doen mogen opter gemeenten'.⁷⁶ Uit de derde schaarbrief wordt duidelijk dat boetes die werden uitgedeeld ook veroorzaakt konden worden door overtredingen inzake veldslag en andere zaken die met de gemene gronden te maken hadden: 'Item van alle dese voirs. kueren van scutten, van veltslach ende dat die gemeente angaet, dair sall off hebben die heer een derdendeell ende die se becuert twe deell'.⁷⁷

Het bezit van recht van veldslag betekende mijns inziens dat een specifiek onderdeel van het gehele gebruiksrecht geactiveerd kon worden: het schaarrecht.⁷⁸ Alleen de eigenerven, de boeren die altijd of sinds mensenheugenis een boerderij met bouwland in bezit hadden gehad en op basis daarvan aandelen hadden in het collectief, de gemeen gelegen grond, werd toegestaan om rundvee en paarden te laten grazen op de meenten.⁷⁹ Veldslag was dus voorbehouden aan die eigenerfde boeren en verbonden aan de, niet

⁷¹ MRVG, 319.

⁷² ADH SAGV nr. 4; MRVG, 385.

⁷³ MRVG, 395; Perk, *Verslag ... ontrent dat gebruik*, xxxiv.

⁷⁴ *Idem*.

⁷⁵ *Ibidem*, 311.

⁷⁶ *Idem*.

⁷⁷ *Ibidem*, 320.

⁷⁸ Anderen zien in de termen slag, schaar, lote of lade synoniemen. Zie Van Schilfgaarde, *Het huis Bergh*, 44. Hij besprak de slagen in de Korterbosch, Stokkumer en Lengeler bossen. De aandelen in de bossen werden slagen of waardelen genoemd, loten en laden. Soms kwam ook de term schaar in plaats van slag voor: zo was in het Stokkumer bos een schaar een kwart slag en in het Lengeler bos was dat een tiende slag.

⁷⁹ 'In practice, this implied that the peasants who were either owners or tenants of these original farms would in future enjoy full common rights', Van Zanden, 'The paradox of the marks', 128. Van Zanden bestudeerde markegenootschappen in Oost Nederland; Drenthe, Overijssel en Gelderland. Vanwege een tekort aan bronnen was het nauwelijks mogelijk de omstandigheden weer te geven waaronder dergelijke organisaties ontstonden. Het initiatief lag echter bij de grote landeigenaren, de bezitters (inclusief pachtboeren) van de oorspronkelijke of oudste boerderijen. Zij kregen de beschikking over het volledige gebruiksrecht en werden ook gewaarden genoemd, en hun landen gewaarde erven. Nieuwe boerderijen bleven verstoken van dat volledige gebruiksrecht en hadden ook geen aandelen in de marke: de keuters of ongewaarden. De groep gewaarde boeren kon weer worden verdeeld in zij die volle en zij die halve boerderijen bezaten. Door vererving en koop en verkoop van waardelen ontstond er een zeer onduidelijke structuur met grote aantallen lieden die op een of andere manier gebruiksrechten op de gemene gronden claimden. In de praktijk resulteerde de formalisering van markegenootschappen in twee groepen boeren: degenen met en degenen zonder aandelen in de marke. Zie Brakensiek, 'The management of common land in north-western Germany', 237.

onbelangrijk, geërfde boerderij met bouwland en verwees naar het recht om gemene grond te slaan (ontginnen) of te gebruiken. Sterker, een veldslaggerechtigde was een ander woord voor een gewaarde Gooise boer. Maar wat betekent gewaard?

Op basis van de hoeveelheid grond of bouwland op de eng werd het *waardeel* bepaald.⁸⁰ Iedere bezitter van een volle hoeve, een ‘geërfde’ had een aandeel in het gebruik van de gemene gronden; men was daarin ‘gewaard’ of ‘gewaardeeld’.⁸¹ Het waardeel mocht men ‘slaan’ of in gebruik nemen (denk aan je slag slaan). In de eerste schaarbrief staat bijvoorbeeld dat wanneer iemand meer vee op de ‘meynte sloge’ dan reglementair mocht, zijn vee verbeurd werd verklaard.⁸² Een ouder bericht is terug te vinden in een grafelijke rekening van 1387, opgemaakt door de toenmalige baljuw van Amstelland en Waterland, Bartholomeus van Raaphorst: ‘Item Jacob Fyensoen om dat hi sijn beeste upte Goeyer meente sloech des hi gheen waer en hadde, vii lb’.⁸³ Aangezien Jacob geen waardeel had, mocht hij ook zijn rundvee niet laten grazen op de meenten; hij was kennelijk niet veldslaggerechtigd. Daarnaast kon gemeenschappelijk gebruikte ‘ongeslagen’ grond op een zeker moment ‘geslagen’ worden, dat wil zeggen, verdeeld en geparticulariseerd.⁸⁴ Het bij de hoeve behorende aandeel in de marke werd daarom een ‘waar’, ‘waardeel’, ‘warrantia’ of ‘portio’ genoemd. In Gooiland kwamen die termen als zodanig niet voor.

In het algemeen gold dat hoe ouder de boerderij, hoe groter het bijbehorende bouwland en hoe substantiëler de gebruiksrechten op de gemene gronden.⁸⁵ Wie geen veldslag had, kon in een boerderij wonen of zelfs een stenen huis bezitten, maar daar bleef het met betrekking tot de gebruiksrechten dan ook bij. Degenen die niet over veldslag beschikten, waren bijvoorbeeld landlozen of landarbeiders, keuterboeren zonder bouwland of ambachtslieden, die op basis van de eerste schaarbrief nog schaarrecht en gebruiksrecht hadden kunnen claimen, maar via de tweede schaarbrief daarvan uitgesloten werden.⁸⁶ Sterker, nieuwkomers die nieuwe boerderijen bouwden of land kochten, kregen zo niet automatisch de beschikking over het gebruiksrecht en al helemaal niet over het schaarrecht.⁸⁷ En veldslaggerechtigden die niet over land en een boerderij konden beschikken, bijvoorbeeld als de oudste broer de boerderij erfde, hadden in theorie wel de beschikking over schaarrecht, maar konden dat niet benutten (ze bleven vaak in het boerenbedrijf door bij die oudere broer te blijven inwonen). Wel konden andere voordelen van de gemene gronden genieten, zoals het steken van heideplaggen en turf voor brandstof, het rapen van noten en verzamelen van paddestoelen. En wellicht konden ze ergens onderdak vinden voor hun ganzen of gingen zij schapen houden.

In de praktijk betekende het dat degene die het recht tot veldslag had, niet alleen vanouds land in bezit moest hebben, maar ook dat recht. Beide elementen, namelijk het bezit van land en het vervolgens als veldslaggerechtigde gebruiken van de gemene gronden – op basis van dat land, moesten een zekere maar niet vastgestelde ouderdom hebben. Bovendien moest het gebruiksrecht gepraktiseerd worden; het vloeide voort uit een ander

⁸⁰ Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 160.

⁸¹ De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 75.

⁸² MRVG, 303.

⁸³ NI – Na-Ha 3.01.01, nr. 1952 f. 15 r.

⁸⁴ Vgl. Dekker en Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche leege landen*, 40-47, over de ontginning De Slaag.

⁸⁵ Deze situatie is vergelijkbaar met de Drentse. Aldaar hadden de landbezitters stevig controle over de toegang en het gebruik van de gemene gronden. Beide waren nauw gelieerd aan het bezit van waardelen of waren. Het aantal volle waardelen correspondeerde met het oorspronkelijk aantal boerderijen in de nederzettingen. Erfrecht en de zich ontwikkelende markteconomie zouden een accumulatie en splitsing van de waren hebben veroorzaakt. Ook de gebruiksrechten van de keuters werden uitgedrukt in waren. Op die wijze sprak men over volle of halve waren. Ook elders werd het gebruiksrecht gedifferentieerd en overeenkomstig benoemd. Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 105-106. Zie De Graaf, *Uit het archief der Marke van Holten*, 2: ‘Die gemeenschappelijke gronden heetten de marken en bleven ter beschikking van de eigenaars der hoeven die den eerste nederzetteren waren aangewezen. Deze hoeven noemde men de gewaarde hoeven in de marke; de eigenaars er van heetten de gewaarden en zij vormden de klasse der geërfden, die over alles wat de marke aanging hadden te beslissen’. Dat was niet alleen in Nederland het geval. Ook in Duitsland, Engeland en Frankrijk ging die vlieger op. Zie Brakensiek, ‘The management of common land in north-western Germany’, 237: ‘As a rule, the older a farmstead, the larger its cultivated area and the more substantial its common-use rights appeared’; Brakensiek, ‘Common rights and common land in south-west Germany’, 202; Dahlman, *The open field system and beyond*, 23: ‘Only the partners in the cultivation of the tillage land were entitled to the pasture rights, which were limited to each individual by the size of his arable holdings’; Winchester, ‘Upland commons in northern England’, 39; Vivier, ‘The management and use of the commons in France’, 153: ‘Most often, grazing rights were granted strictly in proportion to the size of property-holding tenants [...] “The dweller who possesses nothing has no right to the use of the commons’.

⁸⁶ Vgl. Neeson, *Commoners*, 64-65.

⁸⁷ Vgl. Birtles, ‘Common land, poor relief and enclosure’, 85.

recht: de veldslag. Landbezit alléén was dus niet genoeg.⁸⁸ Anders gezegd, de veldslagge-rechtigde Gooise boeren hergroepeerden zich in 1442 en herdefinieerden plus bestendigden een oude praktijk, en riepen daarmee feitelijk het erfgooierschap in het leven.

De mogelijkheid bestaat dat er naast de veldslaggerechtigden werkelijke niet-veldslaggerechtigden bestonden die dus niet mochten scharen en allengs daarom de niet-scharende geërfden (en later niet-scharende erfgooiers) werden genoemd. Er wordt immers gesproken over 'die veldslag doen moghen', dus zou er ook een groep kunnen bestaan 'die geen veldslag doen moghen' ofwel de niet-scharende geërfden. Dit zou betekenen dat in oorsprong alle bewoners in Gooiland tot de marke werden toegelaten, vervolgens door het markebestuur werden beoordeeld en naar bevind van zaken gekwalificeerd. Keuterboeren en nieuwkomers zouden dan toch over enig gebruiksrecht kunnen beschikken en waren in een zekere mate dan ook gerechtigd (zoals in andere marken groepen ongewaarde boeren voorkomen). Ik denk dus dat de niet-scharende geërfden wel over het recht van veldslag beschikten, maar zoals gezegd, geen mogelijkheid zagen om te scharen en allengs uit het boerenbedrijf verdwenen, maar toch die hoedanigheid of gerechtigdheid behielden. Het opvoeren van veldslag in de reglementen segmenteerde juist de gewaarde Gooise boeren, de oorspronkelijke bewoners in al hun gelaagdheid, van de nieuwkomers en ongewaarde boeren. De Gooise ongewaarde boer kon in deze visie op geen enkele manier gemene grond benutten, was niet gerechtigd en kon dat ook niet doorgeven aan zijn mannelijk kroost, en dat was ook precies de bedoeling. Ik heb geen aanwijzingen gevonden die wijzen op het tegendeel.

Weliswaar is de algemeen aangenomen idee dat op een zeker moment de gewaarde boeren het heft in handen namen en aldus het belangrijkste (of volledige) gebruiksrecht exclusief aan zich trokken correct, maar dat had wel een zekere basis nodig: landbezit en vanouds het recht op veldslag.⁸⁹ Op deze wijze werden niet-gerechtigden en nieuwkomers buiten de deur gehouden. Die groepen wasten natuurlijk aan, omdat er naast gebruik van de gemene gronden meer te halen viel in Gooiland en het altijd het proberen waard was om daarvan wel gebruik te maken. Een en ander hield ook verband met waar de gemene gronden begonnen en ophielden. Daarnaast groeide het aantal niet-gerechtigde poorters van Naarden die vaak wel rundvee of paarden bezaten. Deze twee groepen waren blijvend bezig om de rijen van de eigenerfde boeren en poorters met veldslag te breken.⁹⁰ Daarover later meer.

De eigenerfde Gooiers en het bos

Wie waren gerechtigd tot gebruik van het bos? In een grafelijke rapport over de kwestie tussen het Sticht en Holland over zekere venen, wordt het gebruiksrecht in het bos benoemd, maar met de volgende toelichting: '[...] ende van den bosschen ende houtten bij dengheenen, hebbende ackerlanden, betaelende thiende [dat is de koptiende] alleenlic'.⁹¹ Met andere woorden, iedere Gooise boer die koptiende betaalde kon gebruik ma-

⁸⁸ Perk, *Verlag ... omtrent dat gebruik*, xlv, uit het proces Hinlopen 1711-1713: '[...] het besitten van Land selfs daar toe nog niet genoeg soude sijn, ten sij die geene land besat, te gelijk het regt tot den veldslag was hebbende soo en op die wijze als het van alle oude tijden verre boven memorie van menschen van tijd tot tijd geobserveert ende gepractiseert was [...]']

⁸⁹ Interessant is een jongere Engelse situatie hierbij te betrekken. Birtles zag de Engelse enclosures in essentie als herverkavelingen van 'manorial' land. De gebruiksrechten van de 'cottagers' waren onderdeel van de 'manorial structure', terwijl de landlozen daarbuiten stonden. Bovendien was er een verschil tussen degenen die een zeker eigendom claimden op basis van het bezit van een boerderij waaraan gebruiksrecht verbonden was en degenen die een bepaalde mate van gebruik werden toegestaan. De landlozen hadden bij een enclosure dan ook een probleem; het betrof de ontmanteling van een domein, iets wat in het Gooiland al had plaatsgevonden en waarvan de Gooise marke met zijn reglementen en restricties een gevolg van was. 'Those who had always used the commons never doubted the validity of their position'. Birtles, 'Common land, poor relief and enclosure', 84-85. Vgl. Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 104; Heringa, 'Lijnen en stippellijnen', 79-83. Volgens Spek en Heringa was het waardelensysteem vrijwel zeker een vanouds bestaand systeem dat in de loop van de middeleeuwen werd geïnstitutionaliseerd. Dat kan dan heel goed op basis van die hoevedifferentiatie hebben plaatsgevonden.

⁹⁰ Elders zorgden dergelijke restricties en de wens meer differentiatie aan te brengen voor onderlinge conflicten. Onenigheden tussen rijke en arme dorpsgenoten in de Strohäü regio van Württemberg tussen 1559 en 1620 over de notie dat er geen onderscheid tussen plichten en rechten aanwezig was, werden aangewend ten faveure van de rijken: die zouden meer moeten profiteren van de gemene gronden. De *toegang* tot de gemene gronden was niet het punt, maar de mate waarin de opbrengst werd verdeeld over de verschillende groepen, zoals de beheerders van oude boerderijen en boeren, keuterboeren en dagloners, en ook over wie dat onderscheid mocht bepalen (doorgaans de rijkere boeren). Er was steeds meer sprake van onderscheid en scheiding tussen keuterboeren en boeren of respectievelijk degenen die een pachtthoeve bezaten of huurden en degenen die een heel huis of boerderij bezaten. De polarisatie tussen de verschillende sociale groepen ondermijnde oude gebruiken, bijvoorbeeld het gebruik om iedereen een even groot aandeel toe wijzen. Warde, 'Common rights and common land in south-west Germany', 205-206.

⁹¹ MRVG, 346.

ken van het bos. In de bosbrieven luidt het dat niemand in het bos hout mag kappen anders dan degenen die daarin ‘gegoet’ zijn.⁹² Een andere bepaling luidt: ‘[...] ende wair, datter yemant hout hield in den bos, die dair niet in goeot en wair, dat soudt men hem rechten an sijn lijff als men over diefflick goet schuldich is te rechten’.⁹³

In 1364 werd het bosbeheer uitbesteed aan een persoon die woonde in Gooiland en gerechtigd was in het bos en gegoed binnen Gooiland, gelijk de som van vijftig Hollandse ponden of meer: ‘[...] soe dat wij onsen bosche bestaeden sellen aen enen man die woenachtich is in Goylant ende gheervet is inden bosch en ghegoet binnen Goeylant te vijftich pont Hollants off daer en boeven’.⁹⁴ Deze persoon beheerde het bos en verzorgde de houw, waarschijnlijk toen ook al met behulp van houtvesters. In de bosbrief van 1421 luidt het als volgt: ‘[...] ende elck dan daerin houwen na doen dat hij daerin goeot is ende hem die houvesters merken ende wijsen zullen na den hou ende oude kostume ende nyemant die daerin goeot ende hout houdende boven dat hem gewijst wair ende gemerket dat wair bij vijff ponden’.⁹⁵ Men kon dus hout kappen overeenkomstig het aandeel dat men had mits men gerechtigd was en als men meer kapte, volgde een boete van vijf pond.

Met andere woorden: Gooiers die waardelen hadden in het bos waren eigenerfde Gooiers. De waardelen hadden ze verkregen op basis van hun grondbezit, want ze moesten letterlijk ‘gegoed’ zijn, dat wil zeggen grondeigenaren.⁹⁶ Vervolgens betaalden ze koptienden, waardoor toegang werd verkregen tot het bos, want het aandeel hout dat werd toegewezen, werd bepaald naar de hoeveelheid tienden die men betaalde.⁹⁷ Het bosgebruik was dus op enige wijze gerelateerd aan de omvang van het bouwland dat een gerechtigde bezat. Dat blijkt ook uit een passage in de sententie van 1474: ‘[...]’ van de voorsz. bosch en houwinge bij den ghenen hebben arbeylic lant [bouwland], betalende tiende alleenlick [...]. Tevens wordt daarin gerept over de bosbrieven: ‘[...] te stellen ordonnantie en maniere op ’t gebruyckenisse vande voorsz. veenen en bosch, ten eynde dat hier namaels daerinne nyet misbruykt en wart bij de verwerers [...]’.⁹⁸

In de praktijk kwam het erop neer dat Gooiers die koptienden betaalden ook gebruiksrechten in het bos hadden, overeenkomstig die betalingen (en wie koptiende betaalde, moest dus over land beschikken). Het moeten dus vrijwel dezelfde gebruikers zijn geweest die beschikten over veldslag en hun rundvee en paarden op de meenten mochten scharen, want ook dat was verbonden aan grondbezit en het daarop gebaseerde recht van veldslag.

Maar wat waren koptienden? De koptienden werden berekend in koppen graan, vandaar de naam *kop*-tiende. De Gooise koptiende bedroeg vijf kop koren per schepel land, of twintig kop per morgen. In registers of gaderboeken werden het tiendplichtig land en de eigenaren daarvan bijgehouden. De inning van de tienden werd door een gadermeester gedaan. Daartoe had hij enkele knechten in dienst. Eerst vroeg hij om de vaststelling van de prijzen van rogge en gerst om degenen die niet in natura wilden betalen ter wille te zijn.⁹⁹ Daarna ging hij op pad. Hij deed ieder Goois dorp aan, altijd in de twaalf dagen na Kerstmis. Na 1623 hield de gadermeester zitdagen: de tiendplichtigen kwamen naar hem toe in plaats van andersom. In Huizen en Hilversum hield hij twee zitdagen, in de andere dorpen kon hij het met een dag af.

In de gaderboeken werden ook de betalingen vastgelegd. Degenen die niet betaalden, of niet op tijd betaalden, werden geboekt als ‘Sluy’. Die term werd ook gebruikt voor de dubbele tiende die men verschuldigd was na een jaar wanbetaling. Na twee jaar werd de dubbele Sluy gerekend en na drie jaar werd er beslag gelegd. Dat vond ook echt plaats. Zo kreeg in 1482 Jan van Nijenrode uit de handen van de heer van Mortigny een huis binnen Naarden ‘en al zulk land als was gekomen van de tienden van Gooiland’.¹⁰⁰

⁹² Ibidem, 405.

⁹³ Ibidem, 405 (1437). Vgl. CAP SAGV 24 (1514): ‘Item wairt dat yemant hout helde in den bosch die dair nyet inne goeot en ware, dat soudt men hem rechten an zyn lijff als men van diefflic goet is sculdich te rechten’.

⁹⁴ CAP SAGV 24.

⁹⁵ Idem; Koster-Van Dijk, ‘Gooise bosbrieven’, 199.

⁹⁶ De andere betekenis van goeot, een zeker inkomen hebben, was van toepassing op de bosbeheerder.

⁹⁷ Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 257.

⁹⁸ Perk, *Verslag ...omtrent dat gebruik*, xxix; Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 258.

⁹⁹ In 1538 sloeg Willem Turck in samenwerking met de gadermeesters de rogge en gerst om in geld: een mud rogge of negentig stuivers, een mud gerst of 16 stuivers. NHA 117.8a (1538).

¹⁰⁰ De Geer van Oudegein, ‘Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode’, 112.

‘Al zulk land’ moet op geconfisqueerde en te confisqueren percelen die ‘sluy’ waren gevallen hebben geslagen. Daarna werden die percelen opnieuw in pacht uitgegeven.

Daarnaast maakte de gadermeester de balans op in de gaderboeken. Daarin werden onder de uitgaven zaken geboekt als de zetting van de graanprijzen, lonen en verteringen en de kosten die gemaakt werden om tegemoet te komen aan de graaf van Holland en bijvoorbeeld de kerk van Naarden.¹⁰¹ Overigens werden de tienden van alle bouwlanden in Gooiland en van enkele gronden in Kortenhoeve en Loosdrecht geïnd, waarover wel enig meningsverschil bestond. Tegen het einde van de zestiende eeuw ontstond een geschil over de vraag of er over nieuw aangemaakt land (ontginningen) ook tienden moesten worden betaald (de zogenoemde novale tienden). De oplossing bleef uit, want de registers werden niet of nauwelijks bijgehouden en ook ontbrak de wil om te betalen. Tevens woedde er oorlog na oorlog. Pas in 1623 werd door de Hoge Raad beslist dat de tiendheer recht had op tienden van nieuw aangemaakt land.¹⁰²

P.C. Hooft (1581-1647) noemde de koptienden in 1619 bostienden en refereerde en passant aan de teloorgang van het Gooiersbos, waarover ik nog kom te spreken: ‘[...] dat zij oock van ouds her betaelen sekere lasten onder den naeme van bostienden, ende henlieden ten tijde t bos in wesen was competeerde elck respectivelijck te sijner buerte den houw daer in ’t haeren proffijte; ’t welck bijde utroeijnghe ende ’t enckel resteren van heide grotelijc is vermindert’.¹⁰³ De Grebber verhaalde in een ampel stuk uit halverwege de negentiende eeuw dat de koptienden geen gewone tienden waren. Het was volgens hem een afzonderlijk soort van tienden, die over een deel van Gooiland bij uitzondering werden geheven, door de erfmaarschalk van Gooiland.¹⁰⁴ Het stuk werd genereerd door Gooise boeren die weigerden nog langer koptienden te betalen.

Perk rekende de koptiende tot de oudste tiendheffingen, teruggaand tot de tiende eeuw.¹⁰⁵ In 1280 werd de inning van de koptienden uitgezonderd en daarna als leen uitgegeven door de abdissen van Elten. Volgens De Vrankrijker vielen de koptienden niet onder de eigenlijke heerlijke rechten op een dorp of gewest. Ook was het niet uit rechten en verplichtingen uit het leenwezen afkomstig. De Vrankrijker zag de koptienden als oorspronkelijke gewone tienden, een kerkelijke belasting, doorgaans negen of tien procent van het op de akker staande gewas. Die koptienden moeten op een zeker moment omgezet zijn in een heffing, bestaande uit een vaste hoeveelheid rogge en gerst (graan) per oppervlakte bouwland en verbonden zijn geweest aan het holtrichterschap.¹⁰⁶

Van Tol maakte van de koptiende een tijns, ingegeven door zijn afkeer van het idee dat de Gooiers ooit afdrachten aan de kerken hadden moeten doen of überhaupt op enigerlei wijze onderdanig aan een instelling of instituut waren geweest. Die tijns moesten de Gooise boeren aan Elten betalen omdat ze de heide hadden ontgonnen, nadat zij delen daarvan eerst van de abdis hadden gekocht: een cope-ontginning en dus was de koptiend een cope-tijns.¹⁰⁷ Janse zag wel wat in deze bewering en noemt de koptiende een recognitietijns, maar wel een andere dan die voortspoot uit de veenontginningen.¹⁰⁸ Daarnaast was het oorspronkelijk een kerkelijke belasting geweest, waarop Palmboom zich afvroeg hoe dat met elkaar te rijmen viel. Palmboom sloot zich aan bij De Vrankrijker: de Gooise koptienden waren oorspronkelijk gewone tienden die later koptienden werden genoemd.¹⁰⁹ Hiermee ben ik het eens; de naam slaat namelijk op de hoeveelheid graan die moest worden afgedragen (in koppen) als tiend en niet op een cope-tijns. Daarnaast gaf Elten de inning daarvan in leen uit en daarmee is de kerkelijke oorsprong wel aangetoond (zie hoofdstuk drie). Die kerkelijke oorsprong uitte zich ook in het feit dat de *persona* en de *vicarius perpetuus* van de kerk van Naarden inkomsten genoten uit de koptienden. De vicaris kreeg een vaste hoeveelheid graan (8 mud rogge en 4 mud gerst) uit de tienden die de heren van Nijenrode van Elten in leen hadden.¹¹⁰

¹⁰¹ De Vrankrijker, ‘Inventaris van het Koptienden-archief’, 20-22.

¹⁰² Ibidem, 21.

¹⁰³ Van Tricht, *De briefwisseling*, 373 (oktober 1619).

¹⁰⁴ CAP SAGV 28: De Grebber, *Koptiendregt in Gooiland*, 46.

¹⁰⁵ Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 275.

¹⁰⁶ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 25.

¹⁰⁷ Van Tol, ‘De zwadetijs en de koptienden’, 219-236.

¹⁰⁸ Janse, ‘De koptienden als bron’, 35-73, 39, 67.

¹⁰⁹ Palmboom, *Sint-Jan*, 253-263; Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 188, 190: ‘Er is dan ook geen enkele reden om aan te nemen dat in het Gooi geen tienden werden geheven en dat de eigenaar(s) of patronen van de kerk van Naardinkland geen recht gehad zouden hebben op de tienden van deze parochie’.

¹¹⁰ Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 192-193.

De deur dicht voor het Sticht

Werd in 1442 intern orde op zaken gesteld, dertien jaar later werd de blik gericht op externen, met name op lieden uit het Sticht. In 1455 werd een derde schaarbrief opgesteld. Het eerste item loog er niet om. Het handelt over het verbod voor manspersonen van buiten het Gooi en specifiek het Sticht om poorter van de stad Naarden of buur in een van de vier dorpen te worden, op straffe van een boete van tweehonderd ridders. Indien de stad of de dorpen of inwoners daarvan een vreemdeling binnenhaalden, moest dat geldbedrag door de overtredende partij worden betaald. Dat bedrag werd in drieën verdeeld over de landsheer, de stad en de vier dorpen van Gooiland.¹¹¹

Dit item legt niet het verband met het gebruiksrecht, maar gaat rechtstreeks in tegen het item uit de tweede schaarbrief, waarin wordt gesteld dat Naarden poorters mag aannemen en hen veldslag mag toekennen, mits de beoogde stedeling rijk genoeg is. Met andere woorden, er werd getracht om de toestroom van Utrechters naar de dorpen en de stad van Gooiland geheel tot staan te brengen. Vier jaar na verschijning van de derde schaarbrief blijkt inderdaad dat de bevolking van Naarden was toegenomen. In een privilege voor Naarden van Filips de Goede (1419-1467; ook Filips III van Bourgondië genoemd) valt in de inleiding te lezen dat binnen Naarden allerhande op winst beluste lieden en vreemde personen woonachtig waren en er dagelijks nieuwe inwoners bijkwamen die weinig trek hadden in het betalen van de gebruikelijke belastingen en zich ook weinig tot niets aantrokken van de regels in de schaar- en bosbrieven.¹¹² Het is waarschijnlijk dat deze grote toestroom controle en handhaving onmogelijk maakte, waardoor ervoor werd gekozen die migratie een halt toe te roepen, mede uit vrees voor een ongebreideld gebruik van de gemene gronden.¹¹³

Het was ook verboden voor poorters en buurlieden om voor iemand uit het Sticht, die in Naarden of Gooiland wilde wonen, borg te staan of te verschijnen op de schaarbag.¹¹⁴ En alle lieden die in Gooiland woonachtig waren maar oorspronkelijk uit het Sticht kwamen, was het verboden gras te maaien, plaggen te steken of andere zaken die de marke aangingen uit te voeren. Hierop stond een boete van tien ridders. Sebus vroeg zich af of dat betekende dat Stichtenaren die volgens de tweede schaarbrief – het item waarin het gaat om het verkrijgen van het poorterschap en veldslag indien men een bepaalde som geld overdroeg – wel gebruiksrecht hadden verkregen, dat nu werd ontzegd, of dat het om ooit vergeven eenmalige gunsten ging. Hij geeft geen uitsluit, maar verwees naar een veel jongere bron, ‘de remonstrantie’ uit 1705-1708. Daarin worden zaken ‘die de gemeente raken’ aan zogenoemde kleinburgers ontzegd.¹¹⁵ Enklaar meende dat het overgrote deel van de keuters uit Utrecht was gekomen en dat zij ‘zich volstrekt niet mochten bemoeien met alles, wat de marke aanging’.¹¹⁶ Wanneer een Stichtenaar oorspronkelijk uit Holland kwam, dan mocht hij geen poorter worden, maar werd hij beoordeeld naar de voorwaarden en restricties zoals die golden voor Stichtenaren. Hij werd dus als een Utrechter gezien en niet als oorspronkelijke Hollander.¹¹⁷ Alle boeten die voor overtreding van deze bepalingen geïnd werden, werden in drieën verdeeld over de landsheer, de stad en de vier dorpen. Dat was al in het eerste item bepaald, maar zoals we ook zagen bij de tweede schaarbrief was herhaling van sommige afspraken usance.

¹¹¹ MRVG, 319: ‘Item dat affter desen dach van huyden, datum hieronder gescreven, ghen manspersone, wye hij sij, uutten ghestichte poirter noch buerman werden en mach noch en sell in der stede van Nairden noch in den vier dorpen in Goylant, bij een peen van tweehondert ridders; ende so wye hierenboven dade, stede offte in den dorpen voirs. off yemant van den gherechte in der stede offte in den dorpen voirs., die de annamen boven dat voirs. is, die souden dese tweehondert ridders voirs. selver ghelden ende betalen uut hoire tselffs goet, sonder yemant des te verdragen [...]’.

¹¹² Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 30-31; SLVG I, 83. ‘[...] neeriger luyde ende diversche vreemde personen woenachtich zijn ende dagelick coemen woenen, een hoep ende anderen die den gerechte weynich off luttel ontsien, nog hunl. en poogen te obedieren hoir geboden, mits welke die van onsen gerechte zeer qualijken van zulcke luyden innen ende gecrijgen moegen, onse schot, bede, brueke ende andere pennincklike lasten’.

¹¹³ Nieuwkomers konden ook Stichtse ballingen zijn geweest. In 1465, dus tien jaar later, kreeg Gooiland veel ballingen te verwerken, als gevolg van de strijd om de Utrechtse bisschopszetel. Philips van Bourgondië trachtte zijn bastaardzoon David weer in het zadel te helpen. Veel Philipsgezinde Utrechters werden verbannen en zochten asiel in Gooiland. Glaudemans, ‘Om die wrake wille’, 202. Maar ook in 1430, als de bisschop van Utrecht en Filips II tot een zoen komen, werd bepaald dat de wederzijdse onderdanen vrij en veilig in beide machtsgebieden mochten verblijven. MJR I nr. 57 (12 januari 1430), 32-37.

¹¹⁴ MRVG, 310: ‘Item voirt so en sall poirter noch buerman in Goylant voir nymant uutten ghestichte van Utrecht, die in die stede van Nairden offte in Goylant woenen woude, verantwoirden noch op hoeren dach gaen noch burghe voir hem werden, ruerende van dese voirs. saken, bij een peen van XXV ridders’.

¹¹⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 85-86.

¹¹⁶ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 95.

¹¹⁷ MRVG, 320.

Schaarrecht aan geestelijke instellingen

Niet alleen natuurlijke personen beschikten over schaarrecht. Ook geestelijke instellingen genoten als zodanig gebruiksrecht. De broeders en zusters van de kloosters in Naarden konden vanaf 1442 respectievelijk van een dubbele schaar en van elf schaar genieten.¹¹⁸ De broeders genoten weliswaar die verdubbeling, maar moesten wel zelf het schaarrecht benutten: 'Item die broeders van Oude Naarden sellen houden dubbelde scaringe versceyden, soeverre sij die selff hebben' en 'Die broeders van Oude Naarden sulen dubbelde scaringe houden, soeverre sij selffs scaringe hebben ende houden'.¹¹⁹ In 1417 kreeg het vrouwenconvent van de stad Naarden '[...] alzo vele scaringe als een paer volcx houdt en houden, nae inhoudt der schaerbrieven ende overdrachten, die de stede voirsch. mitten gemenen lande van Goylant hebben ende hiernaemaels hebben zullen'.¹²⁰ Dat ging toen dus om acht beesten. De stad Naarden bevestigde het schaarrecht van de zusters, en verwees naar de eerste schaarbrief en de aankomende schaarbrieven. Kennelijk was het nodig om dat nog eens, vanuit het stadsbestuur, vast te laten leggen.

De broedergemeenschap van Naarden moest in 1453 opgave van bezittingen doen. De burgermeesters van Naarden stuurden een bericht aan de prior te Windesheim. Daarin wordt het recht van scharen keurig genoemd: 'Item die mijne die wij hebben tot onse broederen, zoe is hem gegeven ende mit eenen brief bezegelt van ons stede ende dorpen onder ons gelegen, dat sij moeghen houden thyen koeijen ende ses peerden op onse gemeente, dat hem goet is des jaers voer dartich Rijnse gulden'.¹²¹ Het ging hier inderdaad om een dubbele schaar, namelijk tien koeien en zes paarden, maakt precies zestien stuks (en ook werd aan de beperking van het maximum te scharen paarden voldaan, namelijk drie per schaar; zie onder). Dat werd toen geschat op een waarde van dertig Rijnse guldens. Ook het gasthuis te Naarden kon sedert 1568 beschikken over schaarrecht, vermeerderd met de toestemming acht kalveren te laten grazen op de meenten. Deze beesten dienden gebrandmerkt te worden, opdat '[...] daerdeur gheen bedroch sal moegen gevallen'.¹²²

Weduwen, weduwnaren en wezen; de nabestaanden

De schaarbrieven bevatten bepalingen die handelen over de mate van het gebruiksrecht in verband met een sterfgeval. In feite gaat het over de gebruiksrechten van de nabestaanden, alleenstaanden en in groter verband die van de gezinnen of huishoudens.¹²³ Ik betrek hier jongere schaarbrieven bij. De reden is dat de bepalingen vrijwel overeenkomen. Daarnaast is er aanvullende informatie te winnen, want de jongere schaarbrieven kennen meer begrijpelijke en eenduidige formuleringen van de regels.

De derde schaarbrief stelt dat indien een Stichts 'wijff' trouwde met een Gooise poorter of buur en zij haar man en kinderen overleefde, dat zij als weduwe geen aanspraak maakte op het gebruiksrecht op de gemene gronden: '[...] so en soude dat wijff dan ghen gemeente genyeten noch veltslach doen [...]', behalve als zij opnieuw in het huwelijk trad met een (gerechtigde) stedeling uit Naarden of een Gooise plattelander.¹²⁴ Het gebruiksrecht was dus verbonden aan de status van haar echtgenoot. Ook werd hier een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het gebruik van de gemene gronden als geheel, het recht van veldslag, en het scharen van vee en paarden.

De beperkingen als gevolg van huwelijken met Stichtenaren worden geflankeerd door een aantal bepalingen in de tweede en vierde schaarbrief dat handelt over de bestendiging en toekenning van het schaarrecht na overlijden, dus over het gebruiksrecht

¹¹⁸ Ibidem, 313 (1442), 388 (1568). Het Mariaconvent was een vrouwenklooster, bestaande uit zusters Franciscanessen. Het mannenklooster Sint Vitus werd bevolkt door regulieren en broeders van Sint Franciscus. Perk, *Hortensius over de opkomst en ondergang van Naarden*, 266. De Vrankrijker, *Naerdinlant*, 140. Zie Van Engen, *De Derde orde van Sint Franciscus*, 145, 413, 144, 162, 278, 411.

¹¹⁹ Ibidem, 313 (1442), 388 (1568).

¹²⁰ Ibidem, 305 (1417); Perk, 'Hortensius over de opkomst en ondergang', 273.

¹²¹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en ondergang', 267.

¹²² MRVG, 388.

¹²³ Vgl. Duby, *Medieval marriage*; Goody, *The development of the family and marriage*; Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap'; Casey, *The history of the family*; Spierenburg, *De verbroken betovering*; Zwaan (red), *Familie, Huwelijk en gezin*; De Haan en Hoppenbrouwers, 'Intergenerational transfer in the Netherlands'.

¹²⁴ MRVG, 319: 'Item voirt yenich manpersone van onsen poirteren offte yenighe buermannen uut Goylant, die daer hylcte an een Stichs wijff, ende wairt sake, dat dat wijff hoir man ende hoir kynderen sturven, so en soude dat wijff dan ghen gemeente genyeten noch veltslach doen, tenwair dat sij weder hylckte an onsen poirteren offte an een buerman in Goylant van den dorpen voirs. bij derselver peen voirs'.

van de nabestaanden of algemener het versterf. Indien van een kinderloos echtpaar de man of vrouw overleed, mocht de langstlevende het jaar na overlijden een halve schaar beesten laten grazen, mits die beesten eigen bezit waren.¹²⁵ Daarna mocht een weduwe of weduwnaar één schaarbeest op de meent brengen mits hij of zij kostwinner was¹²⁶, en een weeskind onder en boven de achttien jaar oud werd een halve schaar toegekend, op voorwaarde dat hij of zij in de ‘besturvene’ weer of hoeve bleef zitten en dus het bedrijf voortzette. Dat bedrijf diende hij of zij van ‘sijn ouders aengeerfft’ te hebben.¹²⁷ Perk zag hierin het bewijs voor de stelling dat het gebruiksrecht een persoonlijk recht was – immers aangeërd – en ik ben het daarmee eens, waarbij wel moet worden gezegd dat schaarrechten ook blijvend aan bepaalde hofsteden bleven kleven.¹²⁸

Indien nog levende weeskinderen het bedrijf na de dood van hun ouders voortzetten en in de ‘besturven’ boedel bleven zitten, ‘ongesceyden in bruuckweren’, dat wil zeggen dat het bedrijf met de daaraan verbonden waardelen niet gesplitst werd, bijvoorbeeld door vertrek van een kind, dan werd de volle schaar toegekend. Wanneer één van hen huwde en toch in het bedrijf bleef, kreeg men de beschikking over twee zogenoemde ‘scottellscaringe halff ende halff’, dat wil zeggen: het nieuwe echtpaar en de overige gezinsleden die zich in de boerderij ophielden dienden de schaar te delen, ieder een schotel of de helft.¹²⁹ Een schotelgenoot was letterlijk één van de twee personen die aan tafel uit dezelfde schotel of van dezelfde portie aten. Bleef de man of de vrouw alleen achter met zijn of haar kinderen, en lieten ze de boel niet de boel, dan bleef ook de volle schaar intact.¹³⁰

Van weeskind tot gerechtigde

De vraag rijst of een weeskind op zijn vijftiengste jaar op basis van zijn meerderjarigheid (volledig) gebruiksrecht kreeg toebedeeld en of hij dan tevens de halve geëerde schaar behield. De bepalingen over de weeskinderen laten zien dat het bereiken van de meerderjarigheid weinig tot geen onderscheid maakte ten aanzien van het gebruiksrecht als men niet huwde of niet aan de andere vereisten voldeed. Anders zou het bedrijf van een weeskind gemakkelijker groter kunnen worden; hij of zij zou dan immers en de geëerde halve schaar en een volle schaar toegekend kunnen worden. Hetzelfde geldt voor meerdere weeskinderen, dus broers en zussen in een hoeve. Zij mochten tezamen de volle schaar behouden. Door overerving konden dan huishoudens ontstaan waarin meerdere bewoners met dan wel gehalveerd dan wel volledig gebruiksrecht zich ophielden. Dat was elders niet ongebruikelijk. Door erfdeling en verkoop van volle waardelen konden gebruikers voorkomen met zowel een veelvoud als delen van volle waardelen.¹³¹

Als dat het geval is geweest, dan zou een cumulatie van geëerde scharen het ontstaan van grootschalige boerenbedrijven hebben bevorderd. Immers, men kon dan meer vee op de meent scharen. De regels waren echter zo opgesteld om dit fenomeen zoveel mogelijk tegen te gaan. Het schaarrecht moest worden gedeeld onder de aanwezige lieden in een hoeve (de schotelschaar). De schaarrechten splitsten dus niet en bleven verbonden aan de boerderij. Verweesde kinderen konden gaan en staan waar ze wilden, maar het gebruiksrecht, immers verbonden aan de verlaten hoeve, ‘ging’ louter persoonlijk mee; men had er dus niets aan.

De weduwe of weduwnaar die met zijn of haar kinderen achterbleef en een huishouden voerde, moest eveneens de boerderij intact laten. Bovendien was er weinig ruimte om nieuw akkerland te creëren. De restricties sorteerden dus een proportioneel en behoudend effect; het feit dat de gemene gronden niet ontgonnen mochten worden, zorgde

¹²⁵ Ibidem, 309 (1442): ‘Item wairt sake, dat enich man sijn wijff offsturve ende yenich wijff hoir man offsturve ende ghien kynder affter en leten, die sellen dat eerste jair houden mogen halve scaringe ende niet meer, alsoverre als sij dieselve hebben’.

¹²⁶ Idem: ‘Item so sell een weduer off een wedue houden mogen een scaer, soeverre sij hair eygen cost hielde’.

¹²⁷ Idem: ‘Item een weeskynt tot achtien jaren out off dairboven ende dat te sitten bleve in sijne ouders besturvenre weer, dat mach houden halve scaer, alsoverre als sij hem van sijn ouders aengeerfft zijn’.

¹²⁸ Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, 28.

¹²⁹ MRVG, 309: ‘Item alle weeskynder, die tesamen sitten in hoerre ouders besturven weer ongesceyden in bruuckweren, die mogen houden hoir volle scaringe, ende wairt sake datter een off hyllicte ende in der weren sitten bleve, die mogen houden tesamen twe scottellscaringe halff ende halff’. Later is dat niet meer het geval en mogen de weeskinderen van wie een broer trouwt de volle schaar behouden.

¹³⁰ Idem: ‘Item yenich man off wijff, die te sitten bleeff mit horen kynderen ongesceyden ende niet vertegen, die mogen houden hoir volle scaringe’.

¹³¹ Zie Neeson, 64; Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 129.

ervoor dat het niet of nauwelijks mogelijk was om een nieuw bedrijf te starten. Feitelijk leidden de restricties tot kleinschaligheid of in ieder geval tot weinig innovatie.

De items die handelen over de nabestaanden in de vierde schaarbrief zijn gelijk aan die uit de tweede schaarbrief, zij het met een aantal kleine verschillen. Derhalve is het verstandig ze te bekijken. Indien een van de partners van een kinderloos echtpaar, dat zijn vee na mei op de weilanden had ‘geslage[n]’, overleed, behield de weduwe of weduwnaar het jaar van overlijden de volle schaar, behalve als er een boedelscheiding had plaatsgevonden. Dan bleef een halve schaar over.¹³² Het jaar daarop was het gedaan met de volle of halve schaar. Het volgende item luidt namelijk dat een weduwe of weduwnaar die in zijn boerderij bleef zitten slechts recht had op één schaar, dat wil zeggen een koe kon laten grazen. Op het moment dat er iemand bij kwam, was het gedaan met het schaarrecht, behalve als in de eigen kost werd voorzien.¹³³ Voor een kinderloze weduwe of weduwnaar, of in andere zin alleenstaande, betekende dit een aanzienlijke vermindering van het gebruiksrecht, ware het niet dat zodra men hertrouwde en in de eigen kost kon worden voorzien, het recht van een volle schaar weer toegekend *kon* worden. De weduwe moest dan wel met een gerechtigde trouwen.

Opnieuw werd een weeskind van achttien jaar en ouder, die het bedrijf voortzette dat hij van zijn ouders geërfd had, een halve schaar toegekend. Het betekende dat het weeskind, ook al was hij meerderjarig, blijvend over een halve schaar kon beschikken indien hij in de boedel van zijn ouders bleef zitten. Daarentegen kregen weeskinderen die ‘in heur ouders bestorven boedel’ bleven zitten ofwel het bedrijf voortzetten, tezamen het recht op een volle schaar. Als een weduwe of weduwnaar een kind had, en in bedrijf bleef, onverdeeld, dan kon hij of zij ook rekenen op een volle schaar.¹³⁴ Het verschil wordt gemaakt door het aantal overgebleven kinderen. Broers en zusters moesten het met elkaar zien te rooien, terwijl enige kinderen een halvering van de schaar tegemoet konden zien. Bleef een ouder met zijn enig kind over, dan kon het ‘gezin’ beschikken over de volle schaar.¹³⁵

Deze regels werden in 1741 in een licht andere vorm opgenomen en derhalve bestendigd. Het is opmerkelijk hoe weinig verschillen er zijn op te merken met de regels uit 1442 en 1568. Sommige toevoegingen geven meer zicht op de intentie van de items uit 1442 en 1568. Bijvoorbeeld het item over de weduwnaren en weduwen wordt in 1741 als volgt omschreven: ‘Een weduwnaar de veldslag hebbende of een weduwe van soodanig [dus van een veldslaggerechtigde] een kind of kinderen hebbende en met deselve in gemeene winning en kost ongescheyde boedels sitten blijvende sal volle schaar behouden [...]’,¹³⁶ maar wel zo lang hij of zij als boedelhouder of boedelhoudster bleef zitten. Indien er een boedelscheiding plaatsvond tussen de vader of moeder en de kinderen, bleef er een halve schaar over. Echter er volgt een nadere bepaling: ‘[...] en om voor te komen bedenkinge die omtrent deselve afdeeling en hoe te verstaan soude kunnen opkomen soo begrypen en verklaren wy dat niet voor een volkome scheydinge gehouden sal werden als de langstlevende uyt kragte van Mutueel Testament aan hunne kind of kinderen uytkeeringe van de legitime portie of seekere som of gedeelte komt te doen maar dan wanneer er tusschen de langstlevende en hunne kind of kinderen een volkome afdeeling en scheyding des boedels t zy by verdeeling het zy by bewys of uyt-

¹³² MRVG, 385-386: ‘Item een paer volcx, hair beesten opter gemeente nae Meye geslage(n) hebbende ende een van hem beyden stervende sonder kynder achter te laeten, sal die daer overblijft dat jair gedurende moegen houden volle scharinge sonder langer, indien daer gheen deylinge van goeden en valt, mer indien dair deylinge valt, sal halfve scharinge doen’.

¹³³ Ibidem, 386: ‘Item een weduwer ofte weduwe, die sitten bleeff in zijn huys ende goet, sal moegen houden een schaer, mer indien zij mit yemant inwoenen, alsdan sullen tselve nyet mogen genyeten, tenware zij hair eugen cost dair hielden’.

¹³⁴ Idem: ‘Item een weeskint, achtien jaren oudt zijnde ende dairenboven, sitten blijvende in zijn ouders boel, sal moegen houden halfve scharinge, indien hem diezelve angeerft is van zijn ouders, ende anders nyet; item meer weeskinderen, te sitten blijvende in heur ouders bestorven boedel, sullen moegen houden volle scharinge; item een weduwer oft weduwe, die te sitten blijft mit een kint ofte meer, ongescheyden, sullen moegen doen volle scharinge, ende anders nyet’.

¹³⁵ In 1720 verzocht de weduwe Aaltje Hendriks uit Huizen Stad en Lande haar het volle schaarrecht toe te kennen, want zij woonde samen met haar ongetrouwde zoon in de boerderij van wijlen haar man. De toenmalige schaar meester had haar namelijk met haar koeien van de meent gestuurd. Aaltje meldde dat zij: ‘[...] met gemelde hare soon naar t overlijden van hare voornde man ongescheijden is blijven sitten en nog sit of wel bij Suppliante uyt dien hoofde op de Gemeente als Sijnde een Weduwe van een overledene Goyer die het regt van Scharinge had, en is blijven Sitten ongescheyden met haar kind gerechtig is tot volle scharinge op de Gemeente volgens de schaarbrief van de Jare 1568 [...]’. Aaltje haalde haar gelijk en kreeg de volle schaar toegekend, mits zij bleef samenwonen met haar zoon. VVSLVG 2330 f.27, 28. Vgl. De Haan en Hoppenbrouwers, ‘Intergenerational transfer in the Netherlands’, 344. Het vruchtgebruik van weduwen had invloed op de erfenis van de kinderen. De zoon van Aaltje moest, als hij wilde scharen, zelf over de boerderij en het grondbezit beschikken.

¹³⁶ CAP SAGV 48 f. 24 (1741).

koop valt'.¹³⁷ Het kindsdeel, vastgelegd in een wederzijds testament, viel dus buiten de regeling, maar als er tot een volkomen scheiding of verdeling werd overgegaan, verviel het schaarrecht. Zo is goed te zien dat het voortschrijdende recht invloed had op de inhoud van de schaarbrieven.¹³⁸

De frase tot achttien jaar en daarboven wordt eveneens in 1741 duidelijker uitgelegd: 'Tot nader verklaring wat personen voor weeskinderen sullen gehouden werden soo verstaan wy dat het sulke sijn niet alleen die dewelke alle boven de agtien jaren oud zijn maar ook soo er in een huyshouding van kinderen maar een onder de knegjes agtien jaren of daar boven oud is; en verder die boven de vyf en twintig jaren ja zelfs tot hogen ouderdom gekomen zyn als deselve maar in maniere als boven gemelt is blijven sitten'.¹³⁹ Het ging dus om weeskinderen die achttien jaar of ouder waren en ook om de meerderjarige weeskinderen; meerderjarig was men in die tijd op 25-jarige leeftijd.¹⁴⁰ Niet alle broers of zussen moesten meerderjarig zijn om het schaarrecht te verkrijgen, een meerderjarige volstond. Deze persoon werd in feite gezinshoofd, maar wel *alleenstaand*; anders had hij de volle schaar kunnen krijgen.

De toevoeging 'de veldslag hebbende' ontbreekt in 1442 en 1568 bij deze items. Waarschijnlijk dacht men toen te kunnen volstaan met een item dat over de veldslag ging, ervan uitgaand dat het voor iedereen duidelijk was dat de items over het schaarrecht na overlijden alleen sloegen op de veldslaggerechtigden. In 1741 was men zo te zien zorgvuldiger of wilde men over de gebruiksrechten van weduwen, weduwnaren en wezen geen misverstand laten bestaan. In alle andere items over de nabestaanden wordt die kwaliteit vereist: 'Item een weeskind Jonkman zynde op het aflyvig werden van syn ouders (de veldslag gehad hebbende) oud zynde agtien jaren of daar boven en Erfgenaam van deselve en blyvende in derselver boedel en weer zitten dat die sal hebben halve schaeringe'. Hierop volgt dat 'wilverstaande dat deselve de gansche huyshouding en sulks het volle weer van syn ouders alleen op sig selfs ophoud het sy met of sonder dienstboden maar deselve huyshouding opbrekende t sy dienstbaar wordende of by iemand in de kost gaande dat deselve alsdan en in dien gevalle in het geheel niet sal mogen schaeren'.¹⁴¹ Hij moest de boerderij dus intact laten en zodra hij ergens in dienst of in de kost ging, mocht hij niet scharen. Zijn veldslaggerechtigdheid ging niet verloren en zo werd hij een niet-scharende erfgooyer.

De crux ligt in het feit of de persoon gehuwd was of niet, over veldslag beschikte en een eigen huishouden kon voeren in het oorspronkelijke gewaardeelde huis. Er wordt duidelijk gesteld dat 'een ygelic pair', ofwel een stel met het recht op veldslag, schaarrecht verkreeg. Zodra een getrouwd 'weeskind' een eigen huishouding voerde of in zijn eigen kost kon voorzien, en over boerderij en land beschikte, verkreeg hij de volle schaar of kon hij op basis van deze bepaling dat claimen, maar dan moest hij of zij wel blijven zitten in het huis van zijn ouders. Daarmee verviel zijn geërfde schaar. Met andere woorden, men erfde gebruiksrecht dat nader bepaald werd, men erfde geen scharen of schaarrecht. Overigens wordt alleen in het eerste item over de nabestaanden een termijn gesteld: 'dat eerste jair'. Na dat jaar werd de persoon opnieuw gekwalificeerd. Indien de weduwe of weduwnaar bijvoorbeeld hertrouwd was en de boerderij had verlaten, betekende dat verlies van gebruiksrechten. Kortom, om over het volledige gebruiksrecht te kunnen beschikken, moest men ook aan *alle* kwaliteiten voldoen en ieder jaar werd dat beoordeeld. Twee potentiële veldslaggerechtigden binnen een gezin kregen het op die manier nooit voor elkaar om aan alle voorwaarden te voldoen, want dan was het zowel een voorwaarde als een gevolg dat het bezit op de eng en het huis verdeeld werden en dat mocht juist niet. Zonder grondbezit en zonder huis was er weinig te beginnen. In de praktijk zal het dus bij één veldslaggerechtigde opvolger zijn gebleven.¹⁴²

De vermeerdering van het gebruiksrecht in een boerderij was louter theoretisch en tijdelijk. Het uitgangspunt was namelijk de hoeve *en* de personen. Als er bijvoorbeeld

¹³⁷ Idem.

¹³⁸ Vgl. De Haan en Hoppenbrouwers, 'Intergenerational transfer in the Netherlands', 344. Het vruchtgebruik van weduwen had invloed op de erfenis van de kinderen. Hierboven was de weduwe

¹³⁹ CAP SAGV 48 f. 25 (1741).

¹⁴⁰ Overigens mocht ook de horige boer pas een boerderij bestieren als hij meerderjarig was. Rorink, *Verbonden in de echte*, 47, 202 (n. 101).

¹⁴¹ CAP SAGV 48 f. 24 (1741).

¹⁴² Het ongelooflijke kleine aantal scharenden in de jaren zeventig van de twintigste eeuw mag daarvan een bewijs zijn (140 scharenden versus 4963 niet-scharenden).

meerdere broers in een huishouden aanwezig waren, konden die broers niet over meerdere volle scharen beschikken. De bepalingen zijn gebaseerd op een bijkans versteend gebruiksrecht; de aan iedere boerderij met een gerechtigd echtpaar toegewezen norm werd als uitgangspunt genomen voor de toekenning van schaarrechten aan nabestaanden: een enig weeskind (halve schaar), kinderloze weduwen of weduwnaren (eerste jaar na overlijden halve schaar, daarna een koe) en verweesde broers en zussen (samen een volle schaar). Een huishouden van vier broers kon dus niet over een volle schaar – de erflater – en drie halve scharen beschikken (in 1442 zou zo een huishouden 20 koeien op de meent mogen scharen).

De onbegeven kinderen

In de bosbrieven komen geen items voor die handelen over nabestaanden en het gebruiksrecht in het bos. Dat kan heel goed komen omdat de toegang tot het bos werd verkregen via de betaling van koptienden. Die werden geheven over landbouwgrond in eigen bezit. De erflater die koptiende betaalde, kreeg ook de rechten in het bos. In de jongste bosbrieven werden echter wel regels over de zogenoemde onbegeven kinderen opgenomen, kinderen die nog geen eigen persoonlijk recht op het gebruik van het bos hadden. In 1437 werd daarover een bepaling toegevoegd die in 1514 werd herhaald. Indien onbegeven kinderen van een gerechtigde Gooier deelnamen aan de houtkap in het bos, en de vader stond borg, dan vielen die kinderen onder het regime van de gerechtigden. Indien de vader zijn kinderen niet wilde 'verburgen', dat wil zeggen niet borg voor ze wilde staan of had gestaan, dan gold voor die kinderen het recht dat ook van toepassing was op niet-gerechtigde lieden.¹⁴³ Dat maakte nogal verschil. Indien het laatste zou plaatsvinden, dan werden de kinderen na bijvoorbeeld misbruik berecht als gewone dieven en kregen zij lijfstraffen; indien de vader zich niet afkeerde van zijn kinderen, dan werden er louter geldboetes uitgedeeld, zoals die in de bosbrieven waren bepaald. Waarschijnlijk werd op deze manier geregeld dat de gerechtigden alleen *persoonlijk* hun recht mochten uitoefenen. Een zoon kon dus niet zomaar het hout van zijn vader kappen of ophalen; die vader moest borg voor hem staan of die zoon moest zelf gerechtigd zijn. Het was dus mogelijk dat een vader zijn houtkap aan een zoon overliet (rechtens zijn hout verzamelde), maar om te voorkomen dat zowel vader als zoon van dat recht gebruik maakte, moest de vader borg staan. Tegelijkertijd betekende de maatregel een waarborg dat een zoon niet zomaar met het hout van zijn vader er vandoor kon gaan. Op die manier bleef het aantal bosgebruikers constant.

Continuïteit?

Ik vroeg mij eerder af of er horige restanten zijn aan te wijzen in de schaar- en bosbrieven. Het is bekend dat de binnen een domein wonende en werkende mensen, of ze dat nu op de vroomhof of op het hoevenland deden, tot de *familia* of *echte* behoorden. Een eigen rechtbank en een eigen (gewoonte)recht hoorden daarbij. Het is echter niet mogelijk om harde bewijzen te vinden dat de Gooise schaar- en bosbrieven uit de veertiende en vijftiende eeuw geheel of grotendeels teruggaan op horige gebruiken en gewoonten uit de Eltense tijd. De verpachting aan het graafschap Holland in 1280 is daar op een interessante manier tweeledig debet aan. Enerzijds 'verdwenen' de Eltense Gooise horigen naar Holland, en zullen zij snel bevrijd zijn van het Eltense juk, anderzijds verdwenen ze werkelijk uit de Eltense pachtregisters of tijnsboeken. Het stift beschikte in de vijftiende eeuw nog over zijn gehele in de tiende eeuw verkregen goederenbezit (met hier en daar wat verlies of winst) en administreerde dat nauwkeurig. De verpachting van Nardinclant is ook opgenomen, maar meer ook niet. Geen namen van keurmedigen, tijnslieden en pachters, geen verwijzingen naar een mogelijke Eltense Nardinclantse *Sint Vitus* hof en geen vermeldin-

¹⁴³ MRVG, 405 (1437): '[...] ende yemant, die in den bos gegoet is ende onbegeven kynder heeft, die houwen in den bos, ende die vader die kynder verburgen woude, so soudien die kynder tot alsulken recht staen, als dieghene, die dairin gegoet sijn, ende alsulken boeten gelden, als voirs. is; ende woude die vader die kynder nie verburgen, soe soudien sij tot alsulken recht staen, als dieghene, die dair niet in ghegoet en sijn [...]'; CAP SAGV 24 (1514): 'Item yemant die in den bosch gegoet is ende onbegeven kynder heeft ende helden in der bosch ende die vader die kynder verburgen woude, zoe soudien die kynder tot alsulken recht staen als diegeene die dairin gegoet zyn ende alsulcke boeten ghelden als voirseyt is ende woude die vader die kynder nyet verburgen, zoe soudien zy tot alsulcke recht staen als diegeene die dair nyet in gegoet en zyn'.

gen van afzonderlijke Gooise perceelsnamen of veldnamen, zoals wel werd gedaan voor bijna alle andere bezittingen. Toch stel ik, met de nodige voorzichtigheid, dat vooral de bepalingen over weduwen, weduwnaren en wezen in de schaarbrieven en de meeste regels in de bosbrieven deels verwijzen naar de situatie voor 1280. Alles was erop gericht om de boerderij in plaats van de afzonderlijke familieleden als uitgangspunt te handhaven voor de toekenning van het gebruiksrecht. Ook moest die boerderij onverdeeld blijven, waardoor er niet te veel zelfstandige gerechtigden bijkwamen. Bovendien was er sprake van het buitensluiten van derden, moest men in Gooiland woonachtig zijn en derhalve speelden boerderij en grond een grote rol bij de toekenning van het gebruiksrecht. Helaas moet ik het bij deze stelling en vermoedens houden, want zoals gezegd, het ontbreekt me (vooral nog) aan hard bewijs.¹⁴⁴

Wel is met zekerheid vast te stellen dat de regels in de schaar- en bosbrieven gericht waren op de instandhouding van de tot de collectieven behorende gronden, de beheersing van het aantal gerechtigden en dus de gebruikers en controle over het gebruiksrecht; versnippering door overerving mocht niet resulteren in een groter aantal gerechtigden met volledig gebruiksrecht. De veldslaggerechtigdheid overerfde (en ‘versnipperde’ in de zin), maar het gebruiksrecht werd toegekend en bleef constant, waarbij zowel de hoeven of huishoudens als de personen het uitgangspunt waren (of de ‘weren’ met de daaraan verbonden persoonlijke waardelen). Door die toekenning van het gebruiksrecht na overlijden deels aan de boerderijen te verbinden, konden nabestaanden niet gemakkelijk voor zichzelf beginnen of liever, zij kregen niet automatisch volledig gebruiksrecht toegekend. We hebben hier dus nog steeds te maken met een combinatie van het persoonlijke en het zakelijke: enerzijds overerfde de veldslaggerechtigdheid van vader op de kinderen, anderzijds waren de boerderij, het aantal personen dat daarin leefde en de burgerlijke staat bepalend voor de benutting van het gebruiksrecht, bijvoorbeeld het schaarrecht.¹⁴⁵

Het ging hier ook om de kwestie of de scharen overerfbaar waren, of dat het om de gerechtigdheid ging. De termen ‘besturvene’ en de zinsnede ‘van sijn ouders aengeerfft zijn’ in verband met de hoeven laten zien de gerechtigdheid overerfbaar was geworden, zij het dat deze dus aan de boerderijen en landbezit verbonden bleef. Het laatste zorgde voor een vrij constante situatie. Er werd weliswaar een onderscheid gemaakt in het aantal mensen dat in een boerderij woonde, maar dat onderscheid zorgde niet voor een kwantitatieve toename van het aantal gebruikers. Een enig weeskind kon op een halve schaar rekenen en verweesde broers en zussen op een volle. Een weduwe of weduwnaar mocht een jaar lang een halve schaar op de meent brengen, daarna maar een beest.

Er was dus een verband tussen het aantal personen in een huishouden en het aantal te scharen beesten. Toch ga ik er vanuit dat juist door het voordeurdelen het aantal niet-scharenden of gerechtigden met verminderd gebruiksrecht toenam. Neeson constateerde voor het Engelse Northamptonshire dat indien gebruiksrecht verdeeld werd of gedeeld door meerdere huishoudens, het aantal keuterboeren steeg. Als de gebruiksrechten van de keuters verdeelbaar waren, veroorzaakte bevolkingsdruk niet onvermijdelijk een kleine elite van keuterboeren met gebruiksrecht en een groeiende meerderheid van keuters die daarvan gespeend waren. Gedeeld gebruiksrecht beïnvloedde de toename van keuterboeren met zekere en sterk beperkte rechten op de gemene gronden, maar niet de

¹⁴⁴ Pernoud legde een verband tussen de horigheid en het gewoonterecht met later nog bestaande collectieven, zoals in het dorp Counozoul: ‘Sinds 1827 worden de voorwaarden voor exploitatie van het bos beschreven in de Boswet. In dit dorp echter handhaafden de bewoners nog tot in het begin van de twintigste eeuw de rechten op vruchtgebruik van het bos rond de gemeente, zoals ze die al sinds mensenheugenis bezaten. Toen de familie La Rochefoucauld de bossen verkocht aan de industrieel Jodot, dacht deze dat deze bossen volgens de wet zijn privé-eigendom waren. Hij stuitte dan ook op felle tegenstand van de dorpsbewoners. We kunnen dus zeggen dat de inwoners van Counozouls nog volop in de middeleeuwen leven [...] Maar ze hadden een grote onderlinge saamhorigheid nodig en een weinig gebruikelijke verbondenheid. Zij gingen zelfs zo ver om het dorp tot “vrije republiek” uit te roepen en stuurden een van de inwoners naar Toulouse om daar rechten te gaan studeren. Dit alles deden ze om zich beter te kunnen verdedigen en het vruchtgebruik van de bossen te behouden om zo hun welvaart veilig te stellen’. Pernoud, *De middeleeuwen*, 83. Uiteraard is een langdurig bestaan van een collectief geen bewijs voor een verband tussen horigheid en de inhoud van de schaar- en bosbrieven, wel is er de paralellie. Ook in Gooiland greep men voortdurend terug op middeleeuwse gewoonterechten. Zie hoofdstuk 6.

¹⁴⁵ Vgl. Hoppenbrouwers, ‘Over het gezin’, 237, 238, 241: Hoppenbrouwers hanteert de antropologische termen *stem*, *joint* en *extended families*. De eerste bestaat uit de ouders en hun gehuwde kinderen, de tweede uit gehuwden (broers) die samen een huishouden vormden en de derde uit mengvormen met bijvoorbeeld knechten en dienstmeiden. De boerderij is niet zomaar onroerend goed, maar een symbolische eenheid. De enige erfgenaam werd beschouwd als de beheerder van een collectief bezit dat toebehoort aan een lineair gestructureerde verwantsgroep. Belangrijk is de opmerking dat vooral onder grondbezittende boeren in weinig gecommercialiseerde en gespecialiseerde streken de sterke neiging bestond tot de formatie van *stem*- en *joint* families, dat terugging op middeleeuwse domaniale verhoudingen.

toename van het gebruiksrecht.¹⁴⁶ Ook in Gooiland nam het gebruiksrecht niet als zodanig toe (bedoeld is het aantal gebruikers), maar het aantal *gerechtigden* met *verminderd gebruiksrecht* wel: de niet-scharenden. Die kregen natuurlijk ook kinderen, die vervolgens tevens niet-scharende gerechtigden werden. Maar in theorie kon een niet-scharende scharend worden.

Ik kan vaststellen dat het voor weduwen en weduwnaars of alleenstaanden niet gemakkelijk was om het bedrijf voort te zetten. Niet alleen gold het voeren van een gezond bedrijf deels als voorwaarde om de gemene gronden te gebruiken, ook ontginningen van gemene grond waren verboden waardoor nieuw land niet kon worden aangewend om aan de vereisten te kunnen voldoen. Dat gebruiksrecht was weer noodzakelijk voor een gezonde bedrijfsvoering. De maatregelen die betrekking hadden op het huwelijk en het versterf beperkten de vermeerdering van armoedige huishoudens, maar dreven ook lieden uit het boerenbedrijf. Eerder vroeg ik me af of deze bepalingen van invloed waren op het aantal boerderijen. Wanneer men ze vergelijkt met de hierboven genoemde, dan is het duidelijk dat sommige gunstige bepalingen, zoals het behoud van de volle of halve schaar na overlijden van de gerechtigde, louter voor het eerste of lopende jaar golden. Het jaar erop is immers de burgerlijke staat allesbepalend en de schaarbrieven werden voor langere tijd aangegaan. Indien een 'weeskind' niet trouwde of geen eigen huishouden kon voeren, dan bleef het gebruiksrecht verminderd. Weduwen en weduwnaren kregen voor even soelaas, maar werden na verloop van tijd persoonlijk beoordeeld. Belangrijk echter is dat men moest 'blijven zitten': zolang je maar niet je boerderij verliet, kon je beschikken over een volle dan wel halve schaar.

Van Lennep tekende onder het lemma *aanwas en vererving – accresrecht* aan dat kinderen hun ouders wel degelijk als collectief opvolgden en: 'Men kan zeggen, dat erfrecht zich hier richt naar een speciale familiegemeenschapsbetrekking'.¹⁴⁷ Het leverde voor een bepaalde groep boeren de mogelijkheid om greep te houden op de aanwas van gebruikers, maar niet op de groei van de gerechtigden.¹⁴⁸ Grondbezit vormde weliswaar de grondslag van de regeling van het gebruik van de gemene gronden, maar dat was niet het enige.¹⁴⁹ Het gebruik was uitvloeisel van *gerechtigd* zijn. Gerechtigden van de Gooise marken waren niet uitsluitend de grondbezitters, maar ook bijvoorbeeld de niet-scharende erfgooiers die geen boerderij of land erfden. Dit is een belangrijke constatering, immers, het gebruiksrecht vererfde uitsluitend op de zoons, maar overige erfgenamen konden wel gebruik maken van de gemene gronden, mits dat werd toegestaan.

Ten aanzien van de vrouwelijk gerechtigden mogen we niet voorbijgaan aan de voor hen beperkende voorwaarden van de schaarbrieven. Rinkel deelde mee dat wanneer vrouwen huwden met een niet-erfgooier, zij weliswaar hun erfgooierschap verloren, en dientengevolge kinderen uit dat huwelijk geen erfgooiers waren, maar dat de mate van het gebruiksrecht een gevolg was van het verschil in geslacht en steunde op het gewoonterecht. Alleen een 'vreemde' vrouw kon door een huwelijk – met een erfgooyer – de hoedanigheid van erfgooyer verkrijgen. Hierbij meldde Rinkel dat zulks twee eeuwen lang niet meer heeft plaatsgevonden. Dat de vrouwelijke nakomelingen van erfgooiers gerechtigd waren, werd bewezen door het feit dat zij voordeel konden trekken van de gemene gronden, mits zij bijvoorbeeld met hun broers in de boedel van hun ouders bleven zitten. Het was, aldus Rinkel, niet het erfrecht op basis waarvan men gerechtigd werd, maar men werd daardoor wel erfgooyer. Immers, de zoons die een eigen huishouding voerden kregen reeds bij leven van de vader de beschikking over het gebruiksrecht.¹⁵⁰ Volgens Rinkel hoefde een kind niet te wachten op het overlijden van zijn vader om volledig gebruiksrecht te verkrijgen. Mits hij een eigen huishouding voerde, veldslaggerechtigd, in de streek woonachtig en gehuwd was, was hij (schaar)gerechtigd tot het gebruik van de Gooise gemene gronden. De kinderen traden dus niet in de rechten van hun overleden vaders, maar hadden uit eigen hoofde een gelijk gebruik als de vader.¹⁵¹ Toch moest er gewacht worden op de overdracht van de boerderij, van vader

¹⁴⁶ Vgl. Neeson, *Commoners*, 64.

¹⁴⁷ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 117.

¹⁴⁸ Neeson, *Commoners*, 56, noot 3: 'Not every cottage entitled its owner or occupier to common right: 'it must be remembered that even before enclosure the majority of cottagers had no rights on the common. Such rights did not belong to every villager but were attached to open-field holdings or certain cottages, and only their owners or occupiers were certainly entitled to make use of them'.

¹⁴⁹ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 13.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 67.

¹⁵¹ *Ibidem*, 2.

op zoon; de eigen huishouding moest immers gevoerd worden *in* de geërfde boerderij. Vrouwen konden dus alleen vaders gebruiksrecht ‘erven’ als ze bij hun broers bleven inwonen en werden nooit zelfstandig erfgooiër. Voor het benutten van gebruiksrecht door vrouwen was altijd een echtgenoot, zoon of een broer noodzakelijk.

In de beek geduwd

‘Zo goed als iedereen in Moerzeke-Castel heeft een hoeve en zij die er een ontberen, die worden nageroepen, bespuwd en zo nodig in de beek geduwd’, aldus de romanschrijver Brusselmans over zijn jongere jaren in Vlaanderen.¹⁵² Kennelijk was het bezit van een hoeve in Moerzeke-Castel tot ver in de twintigste eeuw van groot belang en werden lieden die daarover niet beschikten onheus bejegend. Zoals we hebben gezien was het bezit van een hoeve in Gooiland ook belangrijk. Het was een doorslaggevende voorwaarde om van de Gooise gemene gronden gebruik te maken, maar er waren meer restricties. Als ik de balans opmaak, dan hadden gerechtigden die getrouwd waren, in een Gooise boerderij woonden, een eigen huishouden voerden en het recht op veldslag bezaten, de beschikking over het belangrijkste gebruiksrecht: het laten grazen van rundvee en paarden op de meenten. Daarnaast trokken zij voordelen van de overige gemene gronden, zoals deelname aan de houtkap in het bos. Zij waren de bezitters van de oudste of oorspronkelijke boerderijen, hadden het meeste landbezit en de sterkste gebruiksrechten op de gemene gronden. Die boerderijen en de gebruiksrechten moesten wel van hun ouders geërfd zijn.

In Gooiland zien we dat er gerechtigde boeren waren die hun praktische gebruik tot soms minimale proporties zagen slinken. Hoewel er zeker parallelie te vinden is met bijvoorbeeld de Engelse situatie zoals Neeson die beschreef, en met de gangbare opvatting die we alhier tegenkomen, namelijk dat het erfrecht de scheiding tussen de gewaarde boeren en ongewaarde boeren bevorderde, ligt het in Gooiland net iets anders. Hoewel een toename van het aantal arme boeren door het voordeurdelen zeker zal hebben plaatsgevonden, werd in 1442 zwart op wit bepaald dat alleen boeren met het recht van veldslag rundvee en paarden mochten laten grazen op de meenten alsmede de overige gemene gronden mochten gebruiken. De versplintering van de waardelen was dus niet de reden voor de aanwassende groep lieden met verminderd gebruiksrecht, maar het feit of dat gebruiksrecht werkelijk benut kon worden. Aan sommige niet-gerechtigden werd soms een zeker gebruik toegestaan, zoals aan keuters en landlozen. De laatstgenoemden werden door de veldslaggerechtigde boeren bij monde van de tweede schaarbrief uitgesloten; zij maakten geen deel uit van de marke.

De restrictie veldslag in combinatie met beperkingen ten aanzien van het huwelijk en de nabestaanden en de eis zelfvoorzienend te zijn, zorgden voor een bestending van een oude situatie. Die werd bijkans in beton gegoten. En in die zin bestond deze Gooise marke louter uit veldslaggerechtigde boeren. Dat het gebruiksrecht gedifferentieerd was blijkt het best uit een omschrijving uit de derde schaarbrief, waarin een Stichtse weduwe van een Gooise man verstoken werd van het gebruik van de gemene gronden en het schaarrecht: ‘[...] so en soude dat wijff dan ghen gemeente genyeten noch veltslach doen [...]’.¹⁵³ Het ‘genieten van de gemeente’ sloeg op andere gebruiksrechten dan de schaarrechten.

Weliswaar bleef het gebruiksrecht als zodanig constant, maar het aantal gerechtigden of potentiële gebruikers steeg dus gestaag. Uiteindelijk komen we in Gooiland de niet-scharenden tegen: lieden die oorspronkelijk afstamden van veldslaggerechtigde en scharende boeren maar niet aan alle vereisten konden voldoen, maar wel een zekere gerechtigheid behielden op basis van hun afkomst. De kiem voor die steeds groter wordende groep werd al in de eerste drie schaarbrieven gelegd en in de vierde nog eens bewaterd. Veel later, toen in 1912 de Erfgooiërswet werd aangenomen, werd het schaarrecht uitsluitend toegekend aan erfgooiërs die gehuwd waren, het beroep van landbouwer of veehouder of een naar het oordeel van het markebestuur verwant bedrijf uitoefenden en bovendien over een eigen erf en stalling beschikten of dat huurden, en

¹⁵² Brusselmans, *De dollartekens in de ogen van moeder Theresa*, 7.

¹⁵³ MRVG, 319.

vee in persoonlijk eigendom hadden. In feite kwamen in 1912 de hierboven behandelde voorwaarden samen. Niet-scharenden waren namelijk wel lid van de Vereniging.¹⁵⁴

Verbeurdverklaring

Het tweede item van de eerste schaarbrief gaat over de al eerder genoemde schaarmeesters. Elders komen we die ook tegen als schutters.¹⁵⁵ Deze functionarissen werden doorgaans gekozen door of de gerechtigden of de buurschappen of door hen gezamenlijk. Zij hadden het dagelijkse toezicht op de gemene gronden en verzamelden onder andere teveel opgebracht vee of beesten en verklaarden het eventueel verbeurd, waarna het dikwijls verkocht werd. Hoewel de schaarmeesters toezicht hielden op de naleving van alle bepalingen van de schaarbrieven, was hun belangrijkste taak om met de buurschappen en stad (of hun vertegenwoordigers) tot overeenstemming te komen over de omvang van de schaar en daar op toe te zien. Er wordt precies omschreven hoe te handelen indien iemand deze regel overtrad.

Als een gerechtigde meer beesten op de weilanden bracht dan was toegestaan en twee van de acht schaarmeesters waren van mening dat dit met opzet was gebeurd, verklaarden zij de overtallige beesten verbeurd. De opbrengst daarvan – het wordt in het midden gelaten of die beesten geslacht of verkocht werden – werd verdeeld onder de Hollandse graaf, ‘die stede en tgemeen lant’ en de schaarmeesters. Ieder kreeg een derde deel.¹⁵⁶

Een opvallend gegeven is dat noch in de aanhef en het besluit noch in enig item van de tweede schaarbrief melding wordt gemaakt van de schaarmeesters. Het is vrijwel zeker dat de eerste schaarbrief op dat punt nog geldig was, want zonder deze functionarissen kon de omvang van de schaar niet bepaald worden. Dat dergelijke functionarissen ook toen bestonden en werkzaam waren, bleek een goede twee en een halve week na de uitvaardiging van de tweede schaarbrief. Filips de Goede verleende de stad Naarden het recht tot verkiezing van 21 personen, waaruit de baljuw van Gooiland zeven schepenen mocht aanwijzen. Daarnaast verkreeg Naarden het recht om kerkmeesters, schaarmeesters, waardijns van de draperie en andere stadsambtenaren te benoemen. Deze werden allen door de schout beëdigd. In de oorkonde komen ook bepalingen voor inzake het gerecht en het timmeren buiten de stad, dat wil zeggen bouwwerkzaamheden voorbij de stadsmuren.¹⁵⁷ Hieruit maak ik op dat voor de benoeming van de schaarmeesters, of liever het mogen benoemen van deze opzichters, vooraf toestemming werd gegeven door de landsheer. Daarnaast werden de schaarmeesters door de schout, een stedelijke rechtsdienaar van de landsheer, beëdigd. Een en ander heeft te maken met het feit dat de schaarmeesters van de stad ook tot die stedelijke rechtskring behoorden en derhalve zijn deze bepalingen en bevestiging vanuit de landsheerlijkheid niet vreemd.

De bepalingen over verbeurdverklaring in de tweede en vierde schaarbrief zijn legio. Als er meer beesten werden geschaard dan toegestaan, werden ze, of ze nu jong of oud waren, verbeurd verklaard. Alleen de boventallige koeien, paarden of ossen werden verbeurd verklaard: ‘[...] die meer beeste opter myente sloge dan men dairop settede [...] die verbeurde ‘die dair meer op waren dan dairop geset was [...]’¹⁵⁸, terwijl in 1442: ‘[...] yenich man, die beesten opter gemeente hadde, jonck offte out, boven sijn scaringe, die alinge verbuert te wesen’.¹⁵⁹ Hier lijkt het erop dat in dat geval iemand *al* zijn beesten kwijt was. Ik meen echter dat de term ‘alinge’ (alle) sloeg op de teveel geschaarde beesten en niet op alle beesten. Het zou een wel erg rigoureuze maatregel zijn geweest. De overeenkomstige bepaling uit de vierde schaarbrief biedt meer duidelijkheid: ‘[...] yemant, die meer beesten opter gemeente scaerde, jong ofte oudt, sullen die

¹⁵⁴ Moet gezegd dat de hoedanigheid scharend of niet-scharend ook op andere manieren verkregen kon worden, bijvoorbeeld door het kopen van schaarrecht, het verliezen van schaarrecht, ofwel men kon terecht of onterecht gekwalificeerd worden. In de woorden van Frans de Gooijer, nazaat van een scharende Naarder erfgooyer: ‘Er zullen wel tientallen families ten onrechte erkend zijn als erfgooyer. Zelfs de Naardense lijst van 1708 deugt niet’.

¹⁵⁵ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 95.

¹⁵⁶ MRVG, 303.

¹⁵⁷ OAN 125.5.2; MRVG, 151-153 (14 mei 1442). ‘Oick mede sullen diegene [de zeven gekozen schepenen] die aldus te lote of ter kuere gaen sullen, alle jair upten dach voirs. mede kyesen kerckmeesters, schairmeesters, wairdeynen van der draperie ende andere gewoenlike dienaeren tot onser ende onsen stede eer ende prouffijt; ende die dienaers sall onse scout van Nairden eeden, als van outs costumelic is’.

¹⁵⁸ MRVG, 303.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 310.

alle verbuert wesen'.¹⁶⁰ De schaarbrief van 1741 verschaft definitief uitsluitstel: 'Dat alle beesten jong of oud [...] die tegens en niet volgens deese onse schaarbrieff sullen geschaert zijn [...] sullen verbeurt wesen en aanstonds van de gemeente mogen en moeten werden afgehaalt en op ordre van Burgemeesteren van de stad of van de regenten van de dorpen daar het onder voorvaalt sonder eenige verdere regtspleging publicq werden verkogt als van ouds'.¹⁶¹ Dat gold zowel voor vee van scharenden als lieden die zonder enig recht vee op de meent brachten.

Degene die een vergrijp als bovengenoemd 'mitter hand' tegensprak (zich krachtig verdedigde of zelfs een eed aflegde) en, volgens een getuige van het gerecht of volgens twee poorters of twee buurlieden of een poorter en een boer samen, toch teveel beesten had geschaard, kreeg een boete van tien Bourgondische Filips schilden. Die boete werd verdeeld over de baljuw en degenen die de zaak aanhangig hadden gemaakt. En degene die de klacht deponeerde of de overtreder bekeurde, moest samen met de schout de overtreder 'uutrechtchen' ofwel de zaak rechtens en naar waarheid tot een einde brengen.¹⁶²

De houtvesters

De schaarmeesters hielden toezicht op het beheer van de meenten. In het bos werd dat door de houtvesters gedaan. Daarnaast waren er boswachters. Het verschil tussen houtvesters en boswachters is dat de houtvesters een specifieke en eenmalige taak hadden, namelijk het merken en toekennen van compartimenten bos dan wel hout voor de kap, en de boswachters permanent toezicht hielden op het bos. In 1364 werd het bos nog uitbesteed aan één man. De heer van Nijenrode, de eigenlijke holtrichter, stelde dus iemand aan die zijn rechten kon waarnemen. Als er een houw plaatsvond kreeg hij hulp van niet met name genoemde functionarissen, die ik als houtvesters van de Gooise gemeenten beschouw: 'Ende als die meente van Goylant begherte enen hou soo sellen sij selver uut elker buerte keijsen enen man die elke et sijne bewijst nae dien dat sij daer in hebben ende mijn heere van Nienrode enen man die tsijn ontfaet [...]'.¹⁶³ Die man was de boswachter en moest na de houw, dus als de houtvesters het werk erop hadden zitten, 'den bosche bewaeren'.¹⁶⁴

In 1421 is er wel sprake van met name genoemde houtvesters, die, naar het zich laat aanzien, ook meer direct werden aangestuurd: 'Des so sal Jan van Nijenrode offte zijne nacomelingen dairtoe setten een man, die stede van Nairden twee man, elck dorp uut Goylant een man dat hout te merken ende te wijsen als vanouts costumelik is [...]'.¹⁶⁵ In 1437 werden zij gekozen tijdens een markevergadering te Hilversum.¹⁶⁶ Ieder jaar dienden de stad en het platteland die houtvesters te kiezen, op Sint Geertruidendag (17 maart). Belangrijk is dat elk dorp en de stad zijn eigen houtvesters koos.

De houtvesters konden alleen gekozen worden door lieden die gegoed waren in het bos tot een schepel tienden of meer ('toe of dairover'), terwijl een houtvester zelf gegoed diende te zijn tot een halve schepel of meer.¹⁶⁷ Kennelijk hadden de wat rijkere bosgebruikers meer invloed op de keuze van de houtvesters. Ook in 1514 werd bepaald dat de houtvesters gekozen moesten worden: '[...] zoe zall die stede mitten lande voirscreven Willam Turck van Nyerode off zynen nacomelingen, erffvolgers van den thierenden in Goylant, een zeker wete doen up eenen benoemden dach tot Hilffersum te comen ende alsdan een zeker dach ramen ende die stede ende dat lant voirscreven zullen dan hoir houtvesters kyesen, elcx in zyn bedryve alst van outs die costume is'.¹⁶⁸

Voordat er gekapt kon en mocht worden, moest eerst een 'wete' worden gedaan, ofwel een gerechtelijke verkondiging aangaande het bosbeheer. Die vond plaats op een

¹⁶⁰ Ibidem, 386. Zie Sebus, *De Erfgooiers*, 75.

¹⁶¹ CAP SAGV 48 f. 25.

¹⁶² MRVG, 310. '[...] ende wye aenbrenget, neemt offte becuert, dienselven sell die scout, diet vallen sell in sijnen banne, rechtovert recht dairoff doen ende voert uutrechtchen, eer hij yemant recht doet, ende dat niet versinnen, als well redelick is na vermogen der segelen'.

¹⁶³ CAP SAGV 24.

¹⁶⁴ Idem.

¹⁶⁵ Idem; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 199.

¹⁶⁶ MRVG, 406: '[...] ende dan so sall die stede ende dat lant voirs. hoir houtvesters kiesen, elcks in sijn bedryve, als van outs costumelic is'.

¹⁶⁷ CAP SAGV 24 (1514): 'Item alle jair nywe houtvesters te kyesen up sinte Gheertruydendach ende die sullen gegoet wesen tot een halff schepell thierenden toe oft dairboven'.

¹⁶⁸ Idem (1514).

vooraf bepaalde dag te Hilversum.¹⁶⁹ Het bos was klaarblijkelijk verdeeld in compartimenten belendend aan de dorpen, waarover volgens de oude gewoonte een houtvester werd aangesteld. De houtvesters dienden op de vastgestelde datum te Hilversum bijeen te komen om over het bosbeheer te beraadslagen. Indien een houtvester niet kwam opdagen, werd het ‘merken en houwen’ overgelaten aan de wel aanwezige houtvesters, waarna ‘[...] een ygelijcken dan tsijn te bewijsen¹⁷⁰, nadat hij tiende gave, als kastumelic is, sonder verbuernis’.¹⁷¹ De houtvesters moesten dus de geclaimde compartimenten toekennen, waarna vervolgens de tiende werd betaald. Ik lees hier ‘tsijn’ als ‘het zijne’ en niet als een tijns. Het was van belang dat de houtvesters aanwezig waren, want ze vertegenwoordigden hun dorpsgenoten. Kwamen ze niet, dan waren die dorpsgenoten overgeleverd aan het oordeel van de houtvesters afkomstig uit andere dorpen.¹⁷²

Het gekapte hout werd door de houtvesters gemerkt en toegewezen. Meer hout mocht er niet worden gekapt. Degenen die niet gegoed waren of gegoede lieden die na de houw toch hout kaptten, kregen een boete van dertig pond.

Wie mocht bekeuren?

Een item uit de tweede schaarbrief heeft alle voorgaande op het oog. Het bekeuren, verbeurdverklaren en aangeven van overtredingen kon louter gebeuren door ‘gegoede’ lieden, die meer dan honderd ridders aan vermogen hadden. De toevoeging is interessant: ‘tenwaer dat hem dat gemeen recht bevale elx in sijnen bannen’.¹⁷³ Zij (de ‘gegoede’ lieden) dienden dus rekening te houden met het algemene recht binnen hun ban. Zowel Enklaar als Perk liet dit item doorlopen met regelgeving over het schutten, terwijl Sebus daarvan een nieuw item maakte.¹⁷⁴ Schutten is namelijk het verbeurde vee op een bepaalde plaats vasthouden of vee dat zich wederrechtelijk elders bevindt op een bepaalde plek opbrengen. Het voor de maand mei geschutte vee diende op dezelfde plek vastgehouden te worden als waar die van Hilversum hun ossen verkochten, alsmede op plekken waar de meent afgeschermd was, maar degenen die als schutters optraden mochten ook voor mei het geschutte vee opbrengen waar zij wilden.¹⁷⁵ Dit item ligt in het verlengde van het verbeurd verklaren. Enerzijds handelt het over wie overtredingen mag aangeven, anderzijds over alwaar het verbeurd verklaarde vee opgebracht diende te worden.

Verderop in de tweede schaarbrief vinden we een item dat eveneens alle voorgaande op het oog heeft. Van alle bepalingen en regels die bij overtreding niet meer dan vijf leeuwen als boete opleverden, verkreeg de baljuw een derde deel en de aangever tweederde deel.¹⁷⁶ En het slot van de tweede schaarbrief luidt dat alleen iemand van het gerecht of twee poorters of twee boeren of een poorter met een boer samen iemand mochten bekeuren als het om overtreding van een van de bepalingen gaat, de regel die we ook al in het item over teveel geschaarde beesten tegenkwamen.¹⁷⁷ Het kan goed dat de opsteller meende dit vergeten te zijn en voor de zekerheid de zaak herhaald heeft, maar het is waarschijnlijker dat deze regel opging voor alle items.

Drie items in de derde schaarbrief beginnen met de zinsnede ‘Van alle dese voirs kueren en punten’ en hebben dus eveneens betrekking op alle voorgaande items. De

¹⁶⁹ MRVG, 405-406. Lieten de Nijenrodes verstek gaan, dan dienden zij binnen acht dagen een vervolgspraak te maken om de verkondiging alsnog te doen.

¹⁷⁰ ‘Bewisen’ betekende iemand iets toekennen of toewijzen.

¹⁷¹ MRVG, 406 (1437) ‘[...] ende de die dair dan niet en comen op den dacht voirs. so souden die houtvesters, die dair gecomen waren, merken ende houwen in den bos, ende een ygelijcken dan tsijn te bewijsen, nadat hij tiende gave, als kastumelic is, sonder verbuernis; CAP SAGV 24 (1514): ‘Item die voirscreven houtvesters te senden tot Hilffersum upten dach die daer geraempt zall wesen ende welck dair nyet en coemen upten voirseyden geraemden ende beteykenden dach, den selven nyet te achten ende zoe sullen die houtvesters die dair gecompಾರೆert ende gecomen zullen wesen even well merken ende houwen in de voirseyde bosch ende een ygelick tsyn bewysen naedat hy thiende ghiffit als custumelic is zonder verbueren’.

¹⁷² In de tweede bosbrief klonk het: ‘Ende die dair nyet en quame op alsulcker tijt als geraemt wair ende dat versate of versitten woude so souden die ander die dair gecomen waren mitten houtvesters ende bosscheders in den bosch varen, merken ende houden redeliken na ouder kostumen elck nadat hij tiende gave’. Het is mogelijk dat het op alle gegoede lieden sloeg in plaats van alleen de houtvesters. Ik ga uit van een ontwikkeling. De houtvesters werden allengs de vertegenwoordigers van hun dorpsgenoten. CAP SAGV 24; Koster-Van Dijk, ‘Gooise bosbrieven’, 199.

¹⁷³ MRVG, 312.

¹⁷⁴ Perk, *Verslag ...omtrent dat gebruik*, XIII; Sebus, *De Erfgooiers*, 217.

¹⁷⁵ MRVG, 312: ‘Voirt so sel men voir Meye scutten opten plaetsen, dair de van Hylffersom hoer ossen gaen sellen, op alsulke scotinge als dair de weyde bij bevreet is, ende die dat scutten, die sellen voir Meye die scotinge brengen, dair sij willen’.

¹⁷⁶ Ibidem, 313.

¹⁷⁷ Ibidem, 314.

eerste gaat over het schutten, de veldslag en alles wat de gemeente aangaat. Van alle boetes die voor overtredingen op die gebieden werden geïnd ging een derde naar de landsheer en tweederde naar degene die het zaakje had aangegeven (bekeurd).¹⁷⁸ Verder diende iedereen de zaken die betrekking hadden op overtredingen van de regels ogenblikkelijk aan te geven, en als men daartoe niet gemachtigd was dan moest men iemand van rechtswege aanspreken.¹⁷⁹ Van Zanden stelde vast dat de vergelijkbare functie van gezworene in het oosten van Nederland niet populair was, niet om te vervullen en niet qua imago. Vandaar dat in vele markerechten items werden opgenomen waarin wordt gesteld dat men die functie niet mocht weigeren op straffe van een fikse boete.¹⁸⁰ Uit jongere bronnen is vernomen dat ook de schaarmeester of later meentmeester van de erfgooiersorganisatie geen populaire figuur was, maar gegevens daarover uit de periode 1404-1568 ontbreken. In 1455 werd echter bepaald dat iedere markegenoot overtredingen en misbruik diende aan te geven, en dat kan op zichzelf al wat zeggen.

Kortom, het meer vee op de meent brengen dan was toegestaan en het verhuuren van schaarplaatsen waren zware vergrijpen, waarop dan ook zware straffen stonden: verbeurdverklaring en hoge boetes. Van die boetes kreeg de schaarmeester doorgaans een derde deel. Dit hield in dat hij zijn eigen inkomen kon beïnvloeden, door bijvoorbeeld strenger te controleren. Om mogelijke corruptie enigszins tegen te gaan werd bepaald dat twee schaarmeesters het vergrijp moesten aangeven en het bekeuren kon alleen geschieden door iemand van het gerecht, twee poorters of twee burens of een poorter en een buur. Hieruit blijkt dat de schaarmeesters zich vooral bezighielden met het bepalen van de omvang van de schaar en de naleving daarvan en dat iedere markegenoot, mits in enige mate gegoed, schutter kon zijn of kon overgaan tot bekeuringen. In de tweede, derde en vierde schaarbrief komen we de functionaris schaarmeester trouwens niet tegen. Maar hoe ging het toe in het bos?

In 1421 mochten Jan van Nijenrode, zijn broers, zijn (edel) kinderen, twee poorters van Naarden, twee buurmeesters van Gooiland, een poorter samen met een buur die gegoed waren in het bos, iemand van het gerecht of een van de 'bosshoeders' bekeuren. Degene die werd bekeurd verloor al zijn hout en bovendien het recht op deelname aan een volgende houtkap. Het geconfisqueerde hout viel aan degene die bekeurd had.¹⁸¹ In 1364 werd er geen bepaling over wie er mocht bekeuren opgenomen, maar er werd wel bepaald hoe de verdeling van de boeten plaatsvond: '[...] van dese voerscreven boeten sel die graff van Hollant hebben eene derden del ende et lant van Golant dat ander derde del ende dat derde derden del die baliu mit die twee schouten en mit den hoeder des bosches [...].'¹⁸²

Bijna een eeuw later mochten personen die in gelijke mate gegoed waren ook bekeuren: Willem Turck zelve (wordt als jonkheer vermeld) en zijn 'brootdyenaren' ofwel brodige knechten (personeel). Na het overlijden van Willem zou het recht van bekeuren overgaan naar zijn rechtmatige opvolgers, althans, degenen die met de inning van de koptienden werden beleend. Verder mochten twee poorters of een poorter met een buur bekeuren, maar alleen als zij in gelijke mate gegoed waren. De baljuw incasseerde namens de landsheer een derde deel van de boeten, en de stad met het land samen een derde deel, terwijl degenen die aangifte deden ook een derde deel ontvingen.¹⁸³ De opbrengst van boeten die opgelegd werden op overtredingen als het te dicht bij het bos laten grazen van schapen of het simpelweg hoeden van te veel schapen in het bos, ging in zijn geheel naar degenen die ook de bekeuring uitdeelden. Deze boeten moesten binnen acht dagen betaald worden.

¹⁷⁸ Ibidem, 320.

¹⁷⁹ Idem: 'Item van alle dese voirs. punten sel men een ygelick een onvertogen recht off doen, dair men dat recht begeert, off yemant, die men dair vant, rechtsweghen off uitsenden'.

¹⁸⁰ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 133.

¹⁸¹ CAP SAGV 24; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 200.

¹⁸² Idem.

¹⁸³ Idem (1514): 'Item die bekueren sullen moegen moeten in gelycken gegoet zyn ende des zoe mach bekueren joncker Willam Turck voirseyt ende syn brootdyenaren ende zynre gemachticht ende als joncker Willam voirseyt offlivich geworden is zoe zullen bekueren die rechte erffvolgers van den thienden in Goylant ende voert zoe moegen bekueren twe poirters off een poirter myt een buerman ende die sullen gegoet wesen als voirscreven is'.

Verlies van gerechtigheid

In de tweede schaarbrief vinden we een bepaling over lieden die Gooiland verlieten en elders gingen wonen. Als zij aan het einde van het jaar geen ‘beester opten gemeenten van Goylant’ lieten grazen (‘slaen’), verloren zij hun veldslag en als gevolg daarvan het schaarrecht. Dat gold niet voor degenen die in De Vuursche waren gaan wonen.¹⁸⁴ De regel om woonachtig te zijn in Gooiland werd hier van een uitzondering voorzien.

Ook in de vierde schaarbrief wordt hiervan gewag gemaakt. Indien iemand uit Gooiland verhuisde en een jaar en een dag achtereen daar weg bleef, zonder dat hij het *jaargeld* betaalde, verloor hij zijn buurschap, veldslag en alle andere rechten die hij had genoten als inwoner van een van de dorpen van Gooiland, zoals te doen gebruikelijk was naar de oude gewoonte. Een poorter van Naarden die voor dezelfde tijd de stad verliet, ‘sonder licht ende vier [vuur] middelertijt te houden’ (zonder daar in de tussentijd een vast domicilie te houden)¹⁸⁵ verloor ook zijn rechten op basis van het gewoonterecht (‘als naer ouder geobserveerde gewoonte gebruykt is’). Degenen die naar De Vuursche verhuisden binnen de jurisdictie van Gooiland, behielden hun schaarrecht, uiteraard alleen als zij daar ook gerechtigd toe waren: ‘[...] mer die opter Vuersse in den jurisdictie van Goylant gaen woenen, sullen recht van scaringe moeghen genyeten, indien sij daer toe recht hebben’.¹⁸⁶

Het is niet vreemd dat een item over lieden die Gooiland verlaten handelt. Immers, de gebruiksrechten waren sterk aan de persoon verbonden en het gevaar bestond dat bij terugkeer weer gebruik werd gemaakt van de gemene gronden, zonder dat daarvoor betaald was. Zoals uit latere schaarbrieven blijkt, dienden de erfgooiers een bepaald bedrag te betalen, of liever, de kas van de marke te spekken.¹⁸⁷ Daaruit werd dan geld beschikbaar gesteld ten behoeve van algemene doeleinden, allemaal gericht op het welzijn van het collectief.

Belangrijk is dat al in 1568 betalingen werden geëist om van de gemene gronden gebruik te maken. Veel later komen we een bepaald type erfgooiër tegen, namelijk de ‘slapende’. Dat was een erfgooiër die niet in Gooiland woonde, en aldus in een comateuze toestand verkeerde en gewekt werd zodra hij naar de streek terugkeerde. Bij het ontwaken kreeg hij, als ware het een ontbijt, weer de beschikking over zijn gebruiksrechten.¹⁸⁸ Men verloor de veldslaggerechtigdheid dus niet, maar moest wel altijd aan de andere voorwaarden voldoen teneinde het schaarrecht te verkrijgen. In die zin kon ook die hoedanigheid ‘slapen’. Zoals gezegd kon in theorie een niet-scharende, mits hij aan alle voorwaarden voldeed, scharend worden. De hierboven behandelde regels uit 1442 en 1568 staan hiermee in direct verband.

Verhuur

Een ander vergrijp was het verhuren van beesten of schaarplaatsen. Dit was sedert 1442 streng verboden en leverde ook al verbeurdverklaring op, tenminste, als twee van de acht schaarmeesters de overtreding hadden vastgesteld.¹⁸⁹ Wanneer een boer maar één koe had, zou hij, mits gerechtigd, de overige schaarplaatsen kunnen verhuren aan een andere boer, waardoor beiden vervolgens profijt konden trekken. Deze mogelijkheid

¹⁸⁴ MRVG, 312.

¹⁸⁵ In feite betekent dit het houden van een zelfstandige vestiging in de plaats: het houden van vuur en licht. De Lange, *Gemeene of Burgerweiden*, 4.

¹⁸⁶ MRVG, 387-388. De wandelaar Aelmanszoon ontmoette op een van zijn tochten Adriaan Aertsoen Buerman, woonachtig in De Vuursche. Adriaan deelde mee dat de inwoners van zijn dorp ‘behoeren veltslach te hebben opte gemeen weyde van Hilffersum’. Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 20. Zie hoofdstuk vijf.

¹⁸⁷ CAP SAGV 48 f. 23 (1741), f.31 (1762): ‘Ieder die de seven schaer vol schaert sal tot soulaas van de onkosten der gemeente daar hij schaert wegens het sevende schaer boven de ordinaire en gemeene omslag der onkosten, waer toe voor dit sevende beest mede betaalt sal moeten werden van jaer tot jaer te vallen voor een jaer of samen moeten betalen’.

¹⁸⁸ CAP SAGV 48 f.23 (1741). In de schaarbrief van 1741, item 12, wordt dit als volgt omschreven: ‘Iemand die veldslag hebbende en sig metter woon buyten het district van Goyland begevende sal gedurende sijne buytenwoning niet mogen schaeren dog verliest daar door sijn regt niet nog voor hem zelfs nog voor syn soons schoon [behalve] deselve in de tusschentijd van buytenwoning mogte elders geteelt en geboren zijn’. Elders kwam dit ook voor, bijvoorbeeld te Wijk. Aldaar luidde het ‘alle inboorlingen of hoofden van huisgezinnen die van buiten te Wijk zich met er woon vestigen [en] een wettig regt op de bedeeeling der scharen hebben’. Hoppenbrouwers noemde deze omschrijving obscuur, maar in feite komt het op hetzelfde neer: dit zijn dan slapende Wijkers. Hoppenbrouwers, ‘Meer mythen rond twee meenten’, 120.

¹⁸⁹ MRVG, 311 (1442): Item nyemant den anderen beeste off scapen te waren, dan hijselve hout, bij den beesten ende scapen verbuert’.

werd door dit item dus voorkomen, en tegelijkertijd hield het ook in dat een boer met bijvoorbeeld twaalf koeien er maar acht kon laten grazen op de meenten. De gerechtigden dienden dus zelf gebruik te maken van hun schaarrechten, waardoor de rijen gesloten bleven en dientengevolge ook commercialisering buiten de deur werd gehouden.

Ook in de vierde schaarbrief komen we dit item tegen. Het was streng verboden om vee of schapen van anderen te 'waren' ofwel andermans vee of paarden 'binnen' de eigen schaar te brengen. Ook het zogenaamd (quasi) kopen van beesten om de schaar te vervolmaken was niet toegestaan. Hierop stond een geldboete van tien Filips schilden en bovendien werden de ongeoorloofd geschaarde beesten verbeurd verklaard. Dat gold zowel voor degenen die zijn beesten bij een ander onderbracht als voor degene die daarvan gebruik maakte.¹⁹⁰ Beide werden gezien als overtreders en beide verloren dus hun vee en belangrijker, hun schaarrecht.¹⁹¹

Bepalingen betreffende het gebruik van de gemene gronden

Hieronder ga ik na hoe de gemene gronden werden gebruikt, bijvoorbeeld hoeveel koeien er op de meenten mochten grazen, hoeveel schapen er op de heide mochten worden gebracht en ook hoe de grond werd *verbruikt*, bijvoorbeeld het steken van kostbare en waardevolle turf.

De meenten: de bepaling van de omvang van de schaar

De regels met betrekking tot het scharen of het laten grazen van vee op de meenten, waren de gewichtigste. Er werden beperkingen gesteld aan de hoeveelheid beesten die boeren de meenten en heiden mochten opsturen.¹⁹² Deze maatregel was bedoeld om overbelasting tegen te gaan. Dat kon enerzijds door simpelweg een maximum te bepalen, (*scharen of stinting*), anderzijds door voor ieder stuk vee een geldsom te vorderen. Het aantal te scharen beesten kon trouwens verschillen; sommige gerechtigden mochten meer en sommige gerechtigden mochten minder vee laten grazen.¹⁹³ Dit had onder andere te maken met de burgerlijke staat van de markegenoot, het bezit van het recht van veldslag of het wel of niet poorter zijn van de stad Naarden.

De omvang van de schaar werd door de schaarmeesters vastgesteld. Zij werden ook gekozen. Volgens de eerste schaarbrief diende de 'gemeynte' van Naarden ieder jaar op Sint Geertendag (17 maart) of acht dagen daarvoor binnen de stad vier mannen te kiezen, terwijl de vier buurmeesters van Gooiland eveneens binnen die termijn vier mannen dienden te kiezen uit het kerspel van Laren en Huizen. De stad en de dorpen waren dus gelijk vertegenwoordigd. De acht moesten op 17 maart gezamenlijk de schaar bepalen over 'die gemene meynte van Goylant' en wel zo dat de beesten 'genoech teten hebben'. De acht moesten ook ieder jaar 'ommeriden'.¹⁹⁴ Dat hield in dat zij, een maand nadat de beesten de meenten waren opgegaan, op inspectie moesten en de omvang van de schaar konden bijstellen al naar gelang de omstandigheden.

De oudste burgemeester van Naarden nam de vier schaarmeesters van het platteland een eed af en de oudste van die vier schaarmeesters nam de vier schaarmeesters van Naarden een eed af. Indien de acht schaarmeesters niet tot overeenstemming kwamen en aldus niet tot de bepaling van het maximaal aantal te laten grazen beesten, dan zou het eerste jaar de stad Naarden 'gevolgd' worden. Mocht het jaar daarop nog verschil van mening bestaan, dan zou Naarden de schaarmeesters van het platteland moeten volgen. Indien onenigheid bleef bestaan, zou het om en om gaan; het ene jaar beslisten de schaarmeesters van Naarden, het andere jaar die van de vier dorpen.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Ibidem, 386 (1568): 'Item nyemant den anderen beesten ofte scapen te waren ofte onder te doen onder decsel van cope ofte anderssins omme alsoe ongerechtel. sc[a]ringe te doen, sullen dieselve beesten verbuert wesen ende thien Philips scilden dairboven, soewel bij dengheenen, die se onderdoet als die se ontfangt'.

¹⁹¹ Rorink, *Verbonden in de echte*, 59. Het tegengaan van verhuur gebeurde in Twente ook via markereglementen; deze hadden ook effect op de horigen die geen deel uitmaakten van de marke.

¹⁹² Neeson, *Commoners*, 114. Neeson meldde dat het introduceren van een *stint* niets van doen had met de gronden waarop iemand gebruiksrechten kon claimen.

¹⁹³ De Moor e.a., 'Introduction', 25; Vgl. Shaw-Taylor, 'The management of common land', 70-71.

¹⁹⁴ MRVG, 302-303.

¹⁹⁵ Ibidem, 303.

Hierop aansluitend is een item met vrijwel dezelfde strekking. Indien de vier schaar-meesters van het platteland in gebreke bleven, dat wil zeggen, niet op kwamen dagen om binnen Naarden de omvang van de schaar te bepalen, dan mochten de vier schaar-meesters van Naarden dat doen. Andersom was dat ook het geval. Deze twee items hebben dezelfde oplossing voor twee verschillende problemen. Het eerste gaat echter over een meningsverschil, de tweede over het simpelweg verstek laten gaan. Kortom, de items gaan over one-nigheid en verzaken.¹⁹⁶

Het is billijk te stellen dat deze twee items noodzakelijk en gebaseerd op de praktijk waren. Ook kennen zij een sterk compromisgehalte, immers de stad en de dorpen werden gelijk vertegenwoordigd door ieder vier schaar-meesters aan te stellen. Dat is, gezien de achterliggende redenen van de totstandkoming van de eerste schaarbrief, niet verwonderlijk. Tevens waren deze items met name gericht op het intact houden van de bedrijfsvoering, deze niet te saboteren en te bezien of de omvang van de schaar juist bepaald was. Zowel stakende stemmen als verzaken konden wissels trekken op het boerenbedrijf van iedere Gooise markegenoot, zoals impassen en complete stilstand. Ook zijn het maatregelen ter voorkoming van een teveel of wellicht zelfs tekort van het aantal grazende beesten; als er geen regulering aanwezig was, zou iedere boer zoveel vee kunnen laten grazen als hij wilde. En ongebreideld gebruik was niet de bedoeling. Daartegenover kon er ook besloten worden om de schaar te verhogen, bijvoorbeeld als de meenten het toelieten en er meer mest nodig was.

Enige aandacht dient nog te worden besteed aan het feit dat in 1404 de vier schaar-meesters van de dorpen alleen uit het kerspel van Laren en Huizen werden gekozen. Dit kan heel goed te maken hebben met het simpele gegeven dat die twee dorpen ook meer nut hadden van de meenten. Het ging om het bepalen van het maximum te scharen stuks rundvee en paarden en niet om schapen. Over deze beesten werd in 1404 ook niet ge-rept. Hilversum en Bussum hadden toen waarschijnlijk minder invloed in de marke. Dit is een niet te verwaarlozen gegeven: hoewel de eerste schaarbrief gold voor alle gerechtigden, hadden markegenoten uit de buurschappen Laren en Huizen meer invloed op de totstandkoming van sommige items dan anderen.

De houttijd in het bos

De houttijd of kaptijd werd nauwkeurig bepaald. Doorgaans vond de eerste 'hou' om de zes jaar plaats. De praktijk wisselde gedurende de jaren. Zo werd in 1364 geen houttijd bepaald, maar liet men deze afhangen van de behoefte: 'Ende als die meente van Goijlant begherte enen hou [...]'.¹⁹⁷ Als de 'meente', en daar lees ik de in vergadering bijeen zijnde markegenoten, een houtkap wenste, dan moest uit iedere buurschap een man worden gekozen die van ieder het aandeel bepaalde, de zopas genoemde houtvesters. Het hout werd gemerkt via een merkijzer of deelbijl. Dit komt overeen met gebruiken op de Veluwe. Dat hoeft niet te verbazen, aangezien Elten veel bezit had op de Veluwe en de Gooise marken op Eltense leest zijn geschoeid. J. Buis zag ook overeenkomsten met Veluwse marken in de zwaarte en omvang van straffen op overtredingen, net als de al eerder genoemde spreiding van de houtkap.¹⁹⁸ Ook in de sententie van het Hof van Holland over de ongeoorloofde houtkap en dientengevolge verkoop van het betreffende hout, wordt gewag gemaakt van de wijze waarop Goois hout moest worden behandeld. Al het hout, 'dat men hielde', moest eerst 'geteykent ende geprint wesen' door de gezworenen ofwel de houtvesters.¹⁹⁹

De tweede bosbrief liet de eerste houtkap aanvangen zodra '[...] dese bede gesoent sal wesen tusschen onsen lieven genadigen ende die stad van Utrecht[...]'.²⁰⁰ Het is een raadselachtige mededeling. Onmin met de stad Utrecht speelde klaarblijkelijk een rol ten aanzien van de houtkap, anders kan ik me niet voorstellen dat zij met name genoemd wordt. Met de genadige heer moet de graaf van Holland bedoeld zijn, die rond het jaar 1420 oorlog voerde met het Sticht. Kennelijk wilde men eerst de vrede afwachten voordat er tot een houw in het bos werd overgegaan. In 1437 werd bepaald dat de

¹⁹⁶ Idem.

¹⁹⁷ CAP SAGV 24.

¹⁹⁸ J. Buis, *Historia Forestis*, 155.

¹⁹⁹ MRVG, 410.

²⁰⁰ CAP SAGV 24; Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 199.

eerste houtkap zou plaatsvinden in het jaar daarop en daarna iedere zes jaar.²⁰¹ In 1514 werd de houwtijd met een jaar verlengd. Na de eerste houw duurde het zeven jaar voordat er opnieuw gekapt mocht worden (om het bos te behouden en bij te laten komen).²⁰² De verlenging had natuurlijk te maken met het in rap tempo verdwijnen van het bos.

Het gebruik van het hout diende zich te beperken tot eigen gebruik: timmerhout, brandhout en bouwhout.²⁰³ Uitvoer van hout was dus streng verboden. Uitvoer van op eigen erf gegroeid hout was echter niet verboden. Buis deelde mee dat dit gat in de wetgeving in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de ondergang van het Gooise bos.²⁰⁴ De bepalingen waren verder helder. Niemand mocht hout kappen in het bos op straffe van een boete ter hoogte van negen Filips schilden. Ook was er een verbod op het vervoer van hout uit het bos, behalve in de houwtijd. Haalde iemand hout uit het bos zonder daarin gerechtigd te zijn, dan werd hij berecht 'an zijn lijff', gelijk een dief of iemand die een diefstal had gepleegd. Degenen die hout afkomstig uit het Gooiersbos buiten Gooiland verkochten of zelfs maar voerden – waarschijnlijk met het oog op verkoop; de transactie hoefde dus niet eens plaats te vinden – kregen een 'houtboete', gelijk aan die voor het buiten de houwtijd wegvoeren van hout (negen schilden).²⁰⁵

Koeien en paarden

In de eerste schaarbrief wordt niet gerept over de omvang en samenstelling van de schaar, behalve dat die moest worden bepaald al naar gelang de beesten voldoende te eten hadden.²⁰⁶ De tweede schaarbrief is specifiek. Allereerst wordt het schaarrecht gedifferentieerd naar welke beesten er geschaard mochten worden. Het blijkt dat naast rundvee ook paarden op de meenten mochten worden gebracht, maar dat ging wel ten koste van het aantal koeien. De schaar stond op acht schaarbeesten, en daarvan mochten er drie paarden zijn.²⁰⁷

Nog steeds beschikten twee gezinnen in één huishouden over een grotere schaar. Mochten zij in 1404 twee schaarbeesten meer laten grazen²⁰⁸, in 1442 werd dat opgetrokken tot drie, in totaal dus elf. Wanneer er besloten werd tot het houden van vier paarden, dan werd de schaar verminderd tot tien.²⁰⁹ Sebus meent derhalve dat de zinsnede '[...] die pairde gerekent voir dre scaer [...]' betekent dat er drie paarden geschaard mochten worden²¹⁰, dus drie paarden en vijf koeien. Dat komt omdat hij abusievelijk 'dre pairde gerekent voir dre scaer'²¹¹ transcribeert, op basis van een gelijkkluidend item in de vierde schaarbrief. Daaruit blijkt inderdaad dat het om drie paarden en vijf koeien ging, dus drie paarden stonden gelijk aan drie scharen of schaarplaatsen.²¹² Echter men kon nooit meer dan drie paarden op de meent brengen. In de achttiende eeuw kwam daarin verandering. Wie vier paarden liet scharen, mocht daarnaast maar een koe erbij laten grazen (de schaar stond op zeven, maar bij vier paarden dus op vijf).²¹³

De bepaling over het aantal te houden paarden wekt een vermoeden dat alhier aan de poorters van Naarden tegemoet werd gekomen. Paarden waren duur, zowel in aanschaf als onderhoud en leverden voor de doorsnee boer minder op dan koeien. Sommige zullen een of twee paarden bezeten hebben, teneinde in transport te voorzien en ten behoe-

²⁰¹ MRVG, 405: '[...] ende den eersten hou te houden int jair van XXXVIII ende voirt te houwen tot alles ses jaren, dairna verleden [...]'

²⁰² CAP SAGV 24: 'Item den eersten houwe te houden int jair XVc ende XIII ende voort te houwen tot allen zeven jairen dairnae volgende [...]'.

²⁰³ Vgl. Birrel, 'Common rights in the Medieval forest', 26, 31; Van Dam, 'Het onderaardse bos', 191-192. Volgens Van Dam vond er een overgang plaats van gemengd gebruik van het bos (hakhout, beweiding, vruchten) naar gespecialiseerd gebruik (hout), dat samenging met het verdringen van groepen elkaar overlappende gebruiksrechten door een systeem van privé eigendom en exclusieve gebruiksrechten. Rond 1500 zou dat weer overgaan in een kwalitatieve verandering in het houthakbeheer.

²⁰⁴ J. Buis, *Historia Forestis*, 155; gebaseerd op Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden', 258.

²⁰⁵ CAP SAGV 24. Zie Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas*, 220.

²⁰⁶ MRVG, 302-303.

²⁰⁷ Ibidem, 309: '[...] die sellen houden mogen acht scaerbeeste, die pairde gerekent voir dre scaer [...]'.

²⁰⁸ Ibidem, 303.

²⁰⁹ Ibidem, 309. Of drie paarden en acht koeien (11), of vier paarden en zes koeien (10).

²¹⁰ Sebus, *De Erfgooiers*, 72.

²¹¹ Ibidem, 214.

²¹² MRVG, 385: '[...] elcx ses schaarbeesten daerop moegen weyden [...] te weten drie paerden ende drie coeyen [...] ende daer twee paer volcx in eenen winst ende verlies in een huys woenen, sullen moegen scharen acht scharen, te weten drie paerden ende vijf koeyen [...]'.

²¹³ CAP SAGV 48 f. 24 (1741): 'De voors. seven schaar sal ten hoogsten mogen bestaan uyt seven koebeesten of uyt ses koebeesten en een paard; of uyt vier koeyen en twee paarden; of uyt vier koeyen en drie paarden; of uyt vier paarden en een koey'.

ve van het ploegen. Echter het bezit van meer dan twee paarden zal toch eerder gezocht moeten worden bij de rijke poorter.

De omvang van de schaar werd in 1568 naar beneden bijgesteld, maar niet voordat daarover flink gesteggeld was (zie hoofdstuk drie). Een gerechtigde kon zes beesten laten grazen, te weten drie koeien en drie paarden. Wanneer twee echtparen in een huis woonden en ook een gezamenlijke huishouding voerden ('in eenen winst ende verlies in een huys'), was het toegestaan acht beesten te scharen, en wel drie paarden en vijf koeien. Wanneer twee echtparen in een huis woonden maar '[...] yegelijk zijn eygen cost houdende en eygen goeden selffs gebruykende' ofwel afzonderlijke huishoudens voerden, kregen beide de beschikking over de volle schaar: uit die boerderij kwamen dan twaalf beesten.²¹⁴

De paarden en de koeien die op de meenten mochten grazen, moesten gemend of gemolken kunnen worden, ofwel een bepaalde leeftijd hebben bereikt. Ten aanzien van de paarden werd die op twee jaar gesteld (een koe geeft pas melk als ze gekalfd heeft en dat kan pas op ongeveer tweejarige leeftijd).²¹⁵ Het was wel toegestaan om koeien of vaarzen (tweejarige koeien) die bezwangerd op de meenten werden gebracht, op de meent te laten kalven en het kalf mocht dan bij de moeder blijven.²¹⁶ In de vierde schaarbrief werd dat gespecificeerd: Alle vaarzen die op de weidegronden werden gebracht, dienden voor Sint Pieter ad Vincula (1 augustus) gekalfd te hebben, of binnen twee weken daarna (een koe draagt negen maanden). Zo niet, dan werden zij verbeurd verklaard. En alle kalveren die na Allerheiligen (1 november) geboren werden, mochten het jaar daarop grazen op de meenten.²¹⁷

Een paard dat niet in Gooiland was gekocht, mocht niet op de meenten grazen, behalve als het een paard van een bepaalde waarde betrof. Dat werd beoordeeld door de schepenen in de rechtsban waar het paard geschaard diende te worden. Degene die het paard wilde importeren, diende zelf zorg te dragen voor het oordeel, vooraleer het paard tot de meenten werd toegelaten. Als het oordeel ongunstig uitviel, werd het beest verbeurd verklaard.²¹⁸ Deze maatregel was waarschijnlijk ook bedoeld om de uitbraak van besmettelijke ziekten tegen te gaan, want paarden stonden, mede gezien hun mobiliteit, bekend als dragers en verspreiders van allerhande ziekten.²¹⁹

Een andere wijze om het grazen op de meenten onder controle te houden, was het overwinteren: een gerechtigde kon zoveel beesten laten grazen als hij in de winter zelf kon onderhouden (dus zonder gebruik van de meenten). Wat je in de winter op stal had, mocht je in de lente, zomer en herfst laten grazen.²²⁰ Van essentieel belang hierbij was dat er voldoende hooi kon worden gewonnen van de maat- of hooilanden; het vee moest immers ook gevoed worden in de winter. Die maatlanden behoorden echter niet tot het collectief, dus indien een boer geen bezit op de maten had, dan moest hij op een andere wijze zijn hooi winnen. Een effect van deze bepaling was dat de markegenoten niet in de verleiding kwamen om tijdens de zomer vee te kopen of te huren van derden en het vervolgens in de herfst te verkopen, want het mocht niet grazen op de meenten. Deze maatregel was gericht op lieden die de meenten (weliswaar tijdelijk) teveel belastten en dus ten nadele gebruikten of wilden laten gebruiken; er werd immers ook voorkomen dat een gerechtigde boer zonder koeien zijn schaarplaatsen afstond tegen bijvoorbeeld betaling aan een boer met meer koeien dan de vastgestelde schaar.²²¹

Zowel het bepalen van een maximum aantal beesten als het reguleren van het 'overwinteren' voorkwam een onevenredige belasting van de gemene gronden. Het verschil tussen beide conserveringstechnieken ligt in wie er kon anticiperen; degenen die

²¹⁴ Idem.

²¹⁵ Ibidem, 309: 'Item gheen pairden noch beesten opter gemeenten te gaen, men en mach se melcken off mennen [wanneer ze gemolken of gemend kunnen worden], bij den pairden ende beesten verbuert; te verstaen, dat elck paert out wesen sall twe jair'.

²¹⁶ Ibidem, 310: 'Item een koe offte een veerse, die bi den grase tijet, die sell bij den grase calven ende opter gemeenten gaen sonder verbueren'.

²¹⁷ Ibidem, 386. In 1741 luidde het: 'Dat ook geen veersen of pinken op de gemeente sullen mogen geschaert werden, ten zij deselve reets gekalft hebben en gemolken werden of dat se voor den 1 augustus moeten kalven' [...] Ook geen paarden te scharen, ten zij deselve twee jaar oud zijn en door den eygenaar gebruykt en gement werden [...]'. CAP SAGV 48 f. 25.

²¹⁸ Ibidem, 311 (1442), 386-387 (1568). In 1442 moest het paard zes Bourgondische Filips gulden waard zijn, en in 1568 twaalf Carolus gulden van veertig Vlaamse groten.

²¹⁹ Neeson, *Commoners*, 124.

²²⁰ Ibidem, 116.

²²¹ De Moor e.a., 'Introduction', 25; Shaw-Taylor, 'The management of common land', 70. Zie Van Zanden, 'The paradox of the marks', 131. Erfgooyer Henk Borssen uit Blaricum vertelde mij dat er in de winter geteld werd, dus er werd gekeken hoeveel koeien hij op stal had.

over de omvang van de schaar gingen, konden die op basis van de omstandigheden hoger of lager stellen, terwijl het ‘overwinteren’ een markegenoot in staat stelde over te gaan tot een intensiever gebruik²²², zonder dat daaraan restricties konden worden gesteld.²²³ Uiteraard binnen de beperking van het maximum aantal beesten dat een gerechtigde mocht laten grazen.

Overigens werd er later een administratieve onderverdeling van de meenten gemaakt: de meenten werden genoemd naar de stad en de dorpen, namelijk de Naardermeent, Hilversumse meent, Laarder meent, Blaricumse meent en Huizer meent. Enklaar zag daarin ook geen afzonderlijke marken, maar onderafdelingen, louter om beter toezicht te kunnen houden. In de achttiende eeuw mocht een markegenoot zijn vee scharen op welke meent hij wilde, maar daarna kwam daar verandering in.²²⁴

De heiden: over de schapenhouderij

De schapenhouderij was sedert 1442 voorbehouden aan de inwoners van Hilversum en Laren.²²⁵ Het aantal schapen dat mocht worden losgelaten op de heiden was vele malen groter dan het aantal koeien en paarden op de weidegronden: ieder herderspaar (een herder met een huishouden) mocht een kudde van drieëndertig schapen de hei opsturen, en als er twee herdersparen in één hoeve woonden, liep het aantal op tot vijfenveertig.²²⁶ Schapen en hun lammeren mochten in principe niet op de meenten en engen komen, behalve als daar toestemming voor werd verleend. Schapen zijn namelijk flinke grazers en kunnen prima uit de voeten op de heidevelden. De meenten waren vooral bestemd voor de koeien en de paarden, terwijl op de engen koren en rogge groeiden, die bovendien niet gemeen lagen.

Ook voor het hoeden van schapen op de heidegronden was veldslaggerechtigdheid noodzakelijk. In de eerste vier schaarbrieven werd dat niet erg duidelijk vermeld. De schaarbrief uit 1741 biedt opnieuw uitsluitel door in het eerste item over de schapenhouderij toe te voegen dat alleen schapen ‘van gequalificeerdens’ de heiden opmochten.²²⁷ Die gekwalificeerden waren de veldslaggerechtigden.

Interessant is dat de heidegang (in Brabant *heerdgang* genoemd) van de schapen precies wordt weergegeven. Eerst die van de Larense schapen: van de weg die van een zekere Wouter Moeys oploopt naar *Crailoo*, verder via de weg die uit het bos komt tot aan de *Koekenberch* en vervolgens via de weg over de *Aerntgynsberch*. De schapen moesten aan de zuidkant blijven en voortgaan vanaf Laren naar de *hoeck van Jacob Gosens veen*. De Hilversumse schapen dienden een andere route te nemen, en wel van de zojuist genoemde *Aerntgynsberch* naar de weg die zuidwaarts lag van de Hilversumse *sate* (dat wil zeggen het gerechtsgebouw; het kan ook een groot landhuis zijn geweest of een dijk en dat is wellicht het meest waarschijnlijk), en zuidwaarts van *Ghijsberts veen van IJsselstein* [onbekend]. Van iedere hoeder die daadwerkelijk gebruik maakte van deze routes werd een geldbedrag geëist. Of dat gebeurde moest door drie andere herders bevestigd worden.²²⁸ Het item eindigt met de zin ‘[...] ende yenich man, die sijn scape op des anders enge dreve ende hueden dede, die verbuerde twaleff stuvers’. Dat kan te maken hebben met de bemesting van de eng *na* de oogst. Blijkbaar was het vooraf bepaald op welk deel van de eng een herder zijn schapen moest laten grazen; aldaar moest ook de mest gedeponeed worden.²²⁹

Waarom werden deze verschillende routes voorgeschreven? Hiervoor waren vier praktische redenen. Ten eerste hield men zo de schapen uit Laren en Hilversum gescheiden. Ten tweede lagen de heidegronden dicht bij Hilversum en Laren, terwijl de meenten meer in de buurt van Huizen en Naarden lagen. Waarschijnlijk wilde men via

²²² In de winter was er dan ruimte voor aankoop van vee.

²²³ Nog in 1912, in de Erfgooierswet, wordt aan het principe van overwinteren gerefereerd: ‘[...] dat zij eigen erf en stalling bezitten dan wel in huur hebben, waarin zij regelmatig ’s winters een of meer beesten stallen’.

²²⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 47.

²²⁵ MRVG, 309: ‘Item soe en sell nyemant scape houden binnen den lande van Goylant dan die van Laren ende Hylfersom’.

²²⁶ Ibidem, 309-310. Perk hield het op 40 schapen. Het privilegeboek van Stad en Lande geeft echter 45 aan.

²²⁷ CAP SAGV 48 f. 27 (1741).

²²⁸ MRVG, 310: ‘[...] ende alle diegene, die hoir scape over dese voirs. wech dreven, die mach men scatten elke coppel [een koppel schapen is een kudde], die dagelix tesamen te velde ghingen in een hutschap, mit goeden betogen, dat te bewijsen alse geloefflick is, op dre die beste wers [wers staat vermoedelijk voor weren, dus drie verklaringen van gewaarde boeren of herders waren noodzakelijk][...]’.

²²⁹ Idem.

deze bepaling voorkomen dat schapen zich op de meenten en engen begaven. Andere marken kennen regels die daarover letterlijk spreken: 'Item. Nymant sal in dese marcke ennige schapen mogen holden, bij die peen tot elcker reise mit einen olden schilt vervalenn', klinkt het in de Bathmense Markencedule.²³⁰ Ten derde zou ook via deze bepaling de uitbarsting van besmettelijke ziekten zoveel mogelijk voorkomen kunnen worden. Indien een Hilversumse kudde schapen werd getroffen door een virus, dan bleven de schapen uit Laren daarvan (hopelijk) gevrijwaard.²³¹ Het herderschap had ook gevolgen voor het scharen van koeien; wie een kudde schapen op de hei bracht, mocht een koe minder op de meent brengen. Schapen mochten ook niet door een ander onderhouden worden. Liet men dat wel doen, dan werden die beesten verbeurd verklaard.²³² Ten vierde (en wellicht de belangrijkste reden) kon op deze manier beter gecontroleerd worden of de herders zich aan de regels hielden.²³³ De toezichhouder kon de schapen tellen. We kennen dit fenomeen als schapendrift.

Schapen werden ook niet graag gezien in het bos. Zij moesten op twee roeden afstand van de zoom blijven.²³⁴ Zo niet, dan volgde een boete van een halve schild. Een herder mocht toezicht houden op de kuddes van drie andere herders. Per kwart extra moest een schild boete worden betaald (later werden dat vuurijzers, kleine zilveren munten). De schapen en andere beesten, die 'onnoselick' in het bos liepen, werden hoofdelijk omgeslagen naar vijf oude 'botges'.²³⁵

De bevreder weyde

De meenten en onbebouwde zandgronden (waarschijnlijk de akkers) werden een bepaalde periode afgesloten. Dat werd de vreetijd genoemd ('bevreder weyde' of een 'sande'). Tijdens die periode mocht niemand de meenten en onbebouwde zandgronden op. Vanaf 1442 ving de periode aan op Sint Geertendag (17 maart) en duurde tot de eerste mei (later werd dat de schaarbag genoemd, want het was ook de dag waarop de koeien en de paarden weer naar de meenten mochten). Dat was niet voor niets. De lente moest zijn werk nog doen of vervolmaken, opdat er optimaal van de weidegronden geprofiteerd kon worden. Wie zich in die periode wel op de meenten begaf, werd beboet. De hoogte van de boete voor een overtreding op de dag was de helft van die in de nacht: twee versus vier stuivers.²³⁶ Waarschijnlijk had dat te maken met het feit dat op de dag zonlicht afgegraasde stukken sneller liet herstellen.

Tot de vreetijd graasden koeien en paarden met kalveren en veulens respectievelijk op bepaalde delen van de weidegronden en op de heidevelden: '[...] ende die lammeren den oyen, die vollen der meryen ende die kalveren den koyen te volgen tot Sinte Gheertensdacht to, sonder verburen mit yeniger arguacie [tegenwerping]'.²³⁷ Het is eveneens mogelijk dat de koeien en de paarden tijdens de winter alleen de heidegronden begraaften.²³⁸ Uit de schaarbrief van 1741 blijkt dat in de winterperiode – toen durende van 12 november tot 27 maart – gerust mocht worden geschaard, maar wel op 'het harde van de gemeentes' (op de minder kwetsbare delen) en niet in de vreetijd. De Naarder en Bussumse herders kregen een vrije drift 'over de gansche heyde', terwijl de Laarder herders

²³⁰ Sebus, *De Erfgooiers*, 74.

²³¹ Neeson, *Commoners*, 124-125.

²³² MRVG, 310, 312.

²³³ Neeson, *Commoners*, 134.

²³⁴ Zie voor de Gooise maten Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, 28. De lengtemaat roede bedroeg 3,5 m., een voet 0,291 m. De Gooise morgen stond voor 0,98 ha.

²³⁵ CAP SAGV 24 (1421): '[...] noch ghene scapen dairin te gaen bij vijf ponden [...]'; MRVG, 405 (1437): '[...] ende ghien scapen naerre den bos te gaen dan op twe roeden na, bij enen halve scilde; dair een harde bij is, en sall die harde niet meer scapen verantwoirden dan dre luder scapen, ende waer datter meer waer dan dryer luden scapen, dat wair elcks op een quartier meer van een scilde; ende die scape ende ander beeste, de onnoselick in den bos liepen, dat wair bij V olde botges [...]'; CAP SAGV 24 (1514): 'Item ghien scapen nairre den bosch te gaen dan up acht roeden nae elck scaep by een vyuriser. Ende die herder zoeveell als die scapen. Item dair een herder by is en zall die herder nyet meer scapen verantwoirden dan drie luyder scapen, elc scaep bi een vieryser. Item scapen ende andere beesten, die onnoselick in de bosch lopen, dat wair by vyff olde botgens'.

²³⁶ MRVG, 312: 'Item des so sell die weyde bevreet wesen all jair van sinte Gheertendach tot des eersten werkendaghe na Meyedach [de schaarbag], des daghes bij twe stuyvers ende des nachtes bij vier stuyvers'.

²³⁷ *Ibidem*, 309-310.

²³⁸ Vgl. Bieleman, *Boeren in Nederland*, 106.

de heide tussen de eng en het dorp Blaricum en de nieuwe kamp (niet lokaliseerbaar) konden benutten.²³⁹

De engen of de bouwlanden waren in de regel niet toegankelijk voor rundvee en lagen, zoals gezegd, niet gemeen. Alleen gedurende een korte periode na de oogst mocht het vee de bouwlanden op, om de restanten van de gewassen weg te grazen, de al eerder genoemde stoppelgang.²⁴⁰ Enerzijds leverde dat de koeien en paarden aanvullend voedsel op, anderzijds werden de akkers bemest.²⁴¹ De akkers waren dan in zekere zin onderhevig aan de gebruiksrechten van de markegenoten, echter voor een korte periode, wanneer zij niet werden gecultiveerd.²⁴² Door die bemesting waren de beperkingen op het steken van bijvoorbeeld heideplaggen vrij mild.²⁴³

Varkens mochten in de vreetijd niet eens losgelaten worden of vrij rond lopen, op straffe van drie stuivers. De poorters van de stad Naarden mochten hun varkens wel uitslaten, maar alleen op vooraf bepaalde gronden; op het Naarder weiland in het haverland gelegen, in het 'nieuwe' land en tot aan de Wasmeerse sloot. Kwamen zij buiten deze gebieden, dan was de boete voor de stedelijke varkenshouder ook drie stuivers.²⁴⁴ Daarnaast moesten de varkens geringd zijn.²⁴⁵ Die ringen zorgden ervoor dat de beesten de grond niet omwroetten. Zodra zij hun snoet in de grond staken, drukte het haakje in hun neus (de varkens werden wel in de bossen losgelaten om te eikelen of akeren; daar konden zij dan ook weinig schade aanrichten). In 1568 mochten Naarders twee varkens op de gemeente brengen, dus zonder plaatsbepaling.²⁴⁶

Ook in derde schaarbrief zijn bepalingen te vinden die de meenten beschermden gedurende een bepaalde periode. In 1455 begon de vreetijd na Sint Petersburg (22 februari) en liep af op de eerste werkdag na meidag (1 mei).²⁴⁷ Dat is een fikse oprekking van de periode vergeleken met de vreetijd die in 1442 werd vastgesteld. Die had als startpunt de zeventiende maart, terwijl nu werd gekozen voor 22 februari als begin van de sluiting van de meenten.

Indien iemand toch zijn vee liet grazen binnen de vreetijd, werden zijn beesten opgebracht naar het huis van de schutter, binnen de rechtsban waartoe de overtreder en aangever behoorden. Hier werd het werk van de schutter door een gelegenheidsschutter gedaan, en de eerste moest de laatste hiervoor compenseren. Indien de schutter niet overging tot het overdragen van het geld dat voor het geschutte vee stond, mocht de aangever dat geschutte vee zelf houden.²⁴⁸

Ook in 1568 startte de vreetijd op 22 februari ('Petri ad Cathedram') en liep kennelijk door tot de daaropvolgende meidag. Er kon over worden gediscussieerd; wanneer men eendrachtelijk constateerde dat er een andere aanvangsdatum noodzakelijk was, begon de vreetijd eerder of later.²⁴⁹ Dat had uiteraard te maken met de strengheid of klimatologische lengte van de winter.

De ossen, ganzen en duiven

Een Hilversummer kon een koe (een scaer) inruilen voor twee ossen, maar die moesten grazen op speciaal aangewezen plekken. Het was alleen toegestaan een paar ossen

²³⁹ CAP SAGV 48 f. 27 (1741).

²⁴⁰ In het markerecht van het Arnhemmer Bos werd bepaald dat de beesten niet in de lente, als het land bezaaid was, of in de oogsttijd op de engen gedreven mochten worden, behalve als die 'ledich ende bloet' lagen. Slicher van Bath, 'Studiën', 61. Wanneer de es opengesteld werd voor het vee, dan sprak men in Drenthe over de 'gemeene es'. In Engeland heet dat een common field. Heringa, *De buurschap en haar marke*, 5; Zie voor de Engelse situatie: Kerridge, *The common fields of England*.

²⁴¹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 98.

²⁴² De Moor e.a., 'Introduction', 15, 18. De auteurs noemden dergelijk land 'common arable, common fields or open fields'. Er is niet veel bekend over een Gooise stoppelgang of de openstelling van de engen na de oogst voor het vee.

²⁴³ Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe', 7.

²⁴⁴ MRVG, 311.

²⁴⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 74: 'De reeds genoemde Naardense Willekeur van 1454 bepaalde namelijk: "Item doe varcken geringet te wesen die opter stede meent gaen sullen of bynnen die stede muer die sellen gereniget wesen myt een yseren Rynck doer hoer noes by twee stuuers, Anders machmense scutten wairmense vynt'.

²⁴⁶ MRVG, 387.

²⁴⁷ Ibidem, 320.

²⁴⁸ Voor de gezondste beesten werd een uitzondering gemaakt. Zij mochten tot aan de meidag grazen 'opten harden van Apcouwer market', maar buiten de beschermde weilanden. Op die manier kon dit vee toch van beter voedsel worden voorzien, hoewel de naam 'harden' verwijst naar schraal land, soms inclusief kiezels en grind. MRVG, 320.

²⁴⁹ MRVG, 387.

te scharen, mits die twee de hele winter op stal hadden gestaan: het principe van overwinteren. Kwamen de ossen buiten de aangewezen plaatsen, dan moest iedere keer dat zij geconfisqueerd en vastgehouden werden een boete van vijf kromstaarten betaald worden.²⁵⁰

Dit item was puur gericht op de bescherming van de meenten. Aan ossen had men, op de trekkracht en het vlees na, doorgaans niet veel. Om die reden mochten de weidegronden niet door ossen en stieren begraasd worden. Alleen dieren die nuttig waren, in de zint nutte van de boerenbedrijven en dus de mensen, zoals melk- en slachtkoeien, werd zo min mogelijk in de weg gelegd.²⁵¹ Het principe van overwinteren loslaten op ossen was zo gek nog niet. Een boer moest goed bedenken of hij wel wat aan die beesten had. Ook beren, rammen en stieren werden vooral als minder nuttig dan koeien beschouwd.

Andere weinig nuttige of zelfs schadelijke dieren voor de gemene gronden waren ganzen.²⁵² Sommige vogels werden echter beschermd. Perks transcriptie van de tweede schaarbrief is de enige waarin een bepaling voorkomt die met het vangen van duiven te maken heeft: 'Item nyemant geen duven te vangen mit netten, bij twee pont'.²⁵³ Duiven mochten kennelijk niet door boeren gevangen worden, althans niet met netten, omdat ze waarschijnlijk invloedrijke eigenaren hadden. De tekst in het privilegeboek kent het item niet en vandaar dat ik die dan ook niet tegen kom bij Enklaar. Van Erk, die zich baseerde op Perk, nam het vanzelfsprekend wel op, terwijl Sebus dat ook deed onder verwijzing naar Perk.

Een item in de tweede schaarbrief luidt dat niemand ganzen mocht houden behalve een vogelaar. Hij mocht twee 'scieringe' zonder kuikens bezitten, maar die moesten buiten de beschermde weide blijven op straffe van een boete van drie pond. Tevens zouden die vogels niemand hinder mogen brengen. Indien zij overlast veroorzaakten op en rond de beschermde weide, mochten die lastige vogels zonder pardon doodgeslagen worden.²⁵⁴ In 1568 lijkt het met de ganzen afgelopen te zijn: 'Item die voegelaers en zullen gheen ganssen opter gemeente moegen houden, bij verbuerte van den ganssen'.²⁵⁵

Over turfsteken en grasmaaien

Veel items in de tweede en vierde schaarbrief handelen over het steken van turf en het maaien van gras, ofwel de toegang tot brandstof en hooi. Het ging vooral om ervoor te zorgen dat er in de venen en op de weilanden niet te vroeg of te laat turf werd gestoken dan wel gras werd gemaaid. Zowel het maaien van biezen, gras, lies, helm of riet als het wieden van onkruid op de weilanden en het verzamelen daarvan op de venen was aan restricties onderhevig.

Tot twee weken voor de maand mei was het verboden om turf te steken tegen een boete van twee pond; niemand mocht turf uit Gooiland voeren die van de gemene gronden gegraven was, tegen een boete van vier pond. Een schipper mocht een 'voer tuffs voir sijn berringe' uitvoeren: een bepaalde maat turf ten behoeve van brandstof voor eigen gebruik.²⁵⁶ Dat is ook begrijpelijk. Een schipper kwam namelijk al snel buiten Gooiland. Dat gold ook voor de vissers.

De vierde schaarbrief stelt dat voor de meidag niemand turf mocht graven, op straffe van een boete van drie pond. Bovendien werd de turf in beslag genomen. Die boete gold ook als er twee weken na 'Sint Jan midzomer' (24 juni) turf werd gegraven. Wanneer de weide beschermd was, mocht er ook geen turf worden gegraven en deed men dat toch, dan kreeg men voor iedere overtreding ook die drie pond aan de broek. Pas na 'Jacobidag' in de zomer (25 juli) mocht men biezen maaien. Wie dat voor die dag deed kreeg te maken met een geldboete (opnieuw van drie pond) en inbeslagname van de gemaaide biezen. De eerste dag na Jacobidag was biezen maaien wel toegestaan, maar niet eerder

²⁵⁰ Ibidem, 310: 'Item so sellen die van Hylfersom houden mogen tot hoir scaringe toe twe ossen voir een scaer ende die sullen gaen op al sulken plaetsen, als men hem offgraven sell; ende nyemant meer ossen te houden dan een paer, hij en heeftse al den wynter op sijn stall staende gehadt; ende wairt sake, dat sij buten den plaetse quamen, dair sij gewijst waren, so verbuerden sij tot elken tijden vijff kromstaers also dicke als sij gescut worden'.

²⁵¹ De Moor, 'Common land and Common rights in Flanders', 133.

²⁵² Neeson echter meende dat ganzen vooral door de armen werden gehouden, evenals varkens. Neeson, *Commoners*, 66-68.

²⁵³ Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, XIII.

²⁵⁴ MRVG, 312-313.

²⁵⁵ Ibidem, 388.

²⁵⁶ Ibidem, 312.

dan na zonsopgang. Riet, lies en gras mochten niet gewonnen worden van de beschermde weide en uit en om het [Naarder]meer, en van de venen mocht zoveel onkruid worden gewied (velts te ruyden') als binnen een dag kon worden gedaan. Alweer viel een overtreders drie pond boete en inbeslagname ten deel. Heet en helm van de beschermde 'landen' moesten met rust worden gelaten, en zo niet, dan volgde een boete van een pond.²⁵⁷ Ook de bosbrieven kenden beperkende maatregelen inzake het maaien van heide. Tot twee roeden van het bos mocht geen heide gemaaid worden (tegen een boete van een halve schild), en tot drie roeden mochten geen stenen gedolven worden (negen schilden).²⁵⁸ Later werden deze maatregelen aangescherpt en hogere boetes uitgedeeld. Kennelijk had men door dat de boszoom schade opliep.

Plaggen maaien en 'scaren' rapen

Het steken van plaggen had een duidelijk doel: bemesting. Dit was voor zowel grote boeren als keuterboeren belangrijk. Hoe klein een moestuin ook was, bemesting was altijd noodzakelijk. Een plag bevatte veel nutriënten en vormde samen met de dierlijke mest uitstekende compost.²⁵⁹ De plaggen konden ook voor andere doeleinden gebruikt worden, bijvoorbeeld voor het bouwen van een hut. Het *maaien* van plaggen is echter iets anders dan het steken. De te rapen 'scaren' en de te maaien plaggen werden gebruikt als strooisel of 'heidegras'. Met behulp van een sikkel of zeis werd een dunne organische heideplag gemaaid.²⁶⁰

Volgens een bepaling in de derde schaarbrief was het verboden om oostelijk van de Blaricumse molen en in de bannen van Larenkerspel, Blaricumkerspel en Huizerkerspel plaggen te maaien en distels te rapen. Hierop stond een boete van drie pond. De overtreders werd door óf een lid van het gerecht óf twee poorters óf twee burens óf door een poorter en een boer samen bekeurd, naar het recht van de ban waarin hij was betrapt.²⁶¹ De beperking was niet kwantitatief, maar had betrekking op de plaats binnen het dorp waar het niet of wel was toegestaan.²⁶² Waarschijnlijk hadden de beperkingen te maken met het gevaar van zandverstuivingen.

Het graven van leem

De regel over het graven van leem (bestemd voor de pottenbakkerij; ook kon het als cement worden gebruikt) werd door een zestiende eeuwse hand in de marge aangebracht van de tweede schaarbrief, naast het item dat handelt over de duur van de geldigheid daarvan. Enklaar heeft de zinnen daarom in hetzelfde item opgenomen. Te lezen valt dat door niemand leem mag worden gegraven ten einde van de 'Naardermaat, Huizermaat en Ortemaat [onbekend] tot aan de zee, tien roeden ver van het land ter zee waert va[n] een dagelijc water oestwaert'.²⁶³ In 1442 was een naamkundige onderscheiding van de maat- of hooilanden naar het dichtstbijzijnde dorp al wel het geval geweest. Toch moet de margetekst geprojecteerd worden op de zestiende en niet op de vijftiende eeuw. Een bekeuring mocht alleen worden uitgedeeld door twee poorters of twee boeren, die vier schaarbeesten op de meenten brachten. Dit item wordt afgesloten met de opmerking dat alle geboden in het algemeen belang zijn en ook elders gebruikelijk waren: '[...] ende mede van alle punten, die voirs. zijn ende verboden, is, dat zij oirbair zijn in geloven onder andere luyden in hoir werke[n]'.²⁶⁴ Zij kwamen dus overeen met regels die anderen erop na hielden.

²⁵⁷ Ibidem, 387.

²⁵⁸ CAP SAGV 24 (1421): 'Voirt nyemant gheen hoei in den bossch te mayen, gheen steen dairin te graven [...]'; MRVG, 405 (1437): '[...] ende ghien heyde nairre den bos te mayen dan op twe roeden, bij een halve scilde; ende ghien steen nare den bos te greven dan op dre roeden na, bij negen scilde [...]'; CAP SAGV 24 (1514): 'Item ghien heye nairre den bosch te maien noch steen te graven op acht roeden na by een schilt. Item ghien zoon te sticken nairre den bosch dan up vier roeden nae by IX schilt'.

²⁵⁹ Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe', 1.

²⁶⁰ Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 949-952.

²⁶¹ MRVG, 320.

²⁶² Bieleman, 'Plaggenbemesting in Drenthe', 7.

²⁶³ MRVG, 313.

²⁶⁴ Idem.

Scharen bij de gunst

Een vroeg voorbeeld van scharen bij de gunst- het aan ongewaarde of niet-gerechtigde lieden toestemming geven om rundvee of paarden te laten grazen op de meenten of schapen te laten hoeden op de heide – vind ik in 1442. Een zekere kreupele Reyer Ghise Leyensoensoen werd een schaar schapen gegund, en kon dus mankend achter zijn drieëndertig schapen aan.²⁶⁵ Dit is een fraai voorbeeld van een bepaling die louter betrekking had op een wellicht ongewaard individu, want een met name genoemde gehandicapte werd expliciet toegestaan om een kudde schapen op de heide te brengen, ‘ghe-lijck sijn bueren’. En via de vierde schaarbrief werd het de lepralijders ‘buyten Naerden’ toegestaan om al maar alleen hun eigen melkkoeien en kalveren te scharen.²⁶⁶

Bepalingen betreffende de buurschap

Het verschil tussen markegenoten en buren en hun mate van gerechtigdheid zijn ‘oude’ problemen en eigenlijk niet goed onderzocht in het Gooi. Dergelijke problematiek doet zich op meer plaatsen voor. In *the lowlands* van zuidwest Engeland is het niet altijd duidelijk wat de relatie tussen de *manor* of het *manor court* en de dorpsgemeenschap (*village community*) is geweest. Daarnaast is de term dorpsgemeenschap of buurschap tweërlei onbevredigend. Ten eerste omdat de nederzetting niet meer dan een gehucht kon zijn of bestond uit verspreide boerderijen, ten tweede en belangrijker, omdat de term gemeenschap of buurschap (*community*) impliceert dat de inwoners een hechte eenheid vormden met gelijke belangen.²⁶⁷ En dat zal niet altijd het geval zijn geweest. In Gooiland is van meet af aan controversie geweest over de rechten van de afzonderlijke dorpen en stad en de gerechtigde inwoners daarvan (dit kent zijn climax in de negentiende eeuw, zie hoofdstuk zes).

Volgens Slicher van Bath bestond een marke uit markegenoten of gerechtigden en omvatte de buurschap de gehele dorps- of buurgemeenschap.²⁶⁸ Heringa bestudeerde veel Drentse marken en kwam tot de conclusie dat voor de negentiende eeuw doorgaans geen apart markebestuur bestond. Het bestuur van de marke viel samen met die van de buurschap of andersom.²⁶⁹ De markegenoten waren eigenaars van onroerend goed en hadden een waardeel in de marke. Heringa ontkende hiermee het bestaan van aparte organisaties die de gemene gronden beheerden. Het gehele nederzettingsterritoir noemde hij buurmarke en het gemeenschappelijk gebruikte deel daarvan marke.

De Monté Verloren en Spruit komen tot een tweedeling in een objectieve marke en een subjectieve marke. De objectieve marke betreft de gemene grond binnen de nederzetting, terwijl de subjectieve marke op de gerechtigden slaat. Het waren gemeenschappen gevormd door geërfden die collectief eigendoms- of gebruiksrechten hadden op de gemene gronden of grootgrondbezitters die alle gebruiksrechten in handen hadden. Alleen bij de volle buren berustte de rechtsvorming, het bestuur en de rechtspraak. De zogenoemde keuters waren daarvan uitgesloten maar kenden beperkte rechten op de gemene gronden.²⁷⁰

De Gooise marken omvatten gronden in het gehele Gooi, dwars door dorpsgrenzen of stadsvrijheid dan wel banmijl heen. De plaatselijke dorpsbesturen waren allen *vertegenwoordigd* in de marken via afgevaardigden en die behartigden op hun beurt in theorie de belangen van *alle* gerechtigden. De Gooise marken waren instellingen van *Stad en Land*, precies zoals het overeind blijvende genootschap later zou gaan heten. Dat is toch wat anders dan dat het bestuur van de buurschap samenviel met dat van een marke. En niet iedere buur was gerechtigd in de marke. Doch we kunnen wel wat zeggen over de verhouding tussen de Gooise nederzettingen en de marke. Daarvoor is het nodig om kort de bestuurlijke indeling van Gooiland toe te lichten.

²⁶⁵ Idem.

²⁶⁶ Ibidem, 388: ‘Die leprosen buyten Naerden sullen moegen opter gemeente scharen alle huer melckkoeien ende jonge beesten, die zij selfs anwisen, sonder meer’.

²⁶⁷ Shaw-Taylor, ‘The management of common land’, 64.

²⁶⁸ Slicher van Bath, ‘Studiën’, 60.

²⁶⁹ Heringa, *De buurschap en haar marke*, 3-8.

²⁷⁰ De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 72-73.

De bestuurlijke indeling van Gooiland

Het oude Nardinclant kreeg in de ambtsperiode van bisschop Gwijde van Avesnes een nieuwe naam: Gooiland (zie hoofdstuk zes). Blauw meende dat het begrip Gooiland in enge en ruime zin werd gebruikt. De enge variant betrof het Nardinclant of later de Gooise marke. De ruime variant werd in de vijftiende eeuw gebezigd als het ging om de gehele heerlijkheid, dat wil zeggen de steden en het platteland. Uit de grafelijke financiële administratie blijkt ook dat het gebied als een geheel, of beter, als een gecombineerd baljuw- en rentmeesterschap werd aangemerkt.²⁷¹ Dat steden als Muiden en Weesp en gehuchten als Muiderberg soms in een adem werden genoemd met de stad Naarden en de dorpen van Gooiland, heeft dus te maken met het Gooiland in ruime zin. Evenwel concludeerde Blauw dat het baljuwschap Gooiland zich formeel niet verder uitstreckte dan tot de stad Naarden en de dorpen Huizen, Blaricum, Laren, Hilversum, 's Graveland, Bussum en Muiderberg.²⁷²

Volgens Blauw heeft het uiteenvallen van 'het uitgestrekte landsdistrict' Gooiland in een aantal kleinere lokale eenheden zich in de veertiende eeuw voltrokken. In 1299 bestond er nog een grote landgemeente, waarin Naarden, toen nog zonder stadsrecht, het centrale punt voor bestuur en rechtspraak was. Er was een college van schepenen of liever landsschepenen van het gehele Nardinclant.²⁷³ Nochtans wees hij erop dat de Gooise nederzettingen rond die tijd al reële entiteiten waren met geringe bestuurlijke zelfstandigheid en benoemde ze derhalve als buurschappen.²⁷⁴ Het verkrijgen van de lage rechtsmacht en daarmee de afscheiding van de buurschap van het grotere geheel, was in de ogen van Blauw niet meer dan een bevestiging van een al lang bestaande situatie.²⁷⁵

Vroege berichten over de bestuurlijke indeling te Gooiland bevinden zich in de rekening van baljuw Bernard van Dorenweerd. In 1304 verteerde hij vijftien pond (van de twintig die hij op zak droeg) te Naarden. Hij was daar om de situatie te bekijken en '[...] enen scout te settene [...]' en tegelijkertijd verhield hij zich met de schepenen en '[...] goede lude [...]' te Hilversum over de aanstelling van eenzelfde functionaris.²⁷⁶

De nederzettingen

Het is algemeen bekend dat nederzettingen die zogenoemde heemnamen hebben, zoals de nederzettingen van het Gooi, voor het jaar 1000 zijn ontstaan.²⁷⁷ Het blijft echter gissen. We weten namelijk niet zeker of een dorp als Hilversum bijvoorbeeld later zijn naam heeft gekregen of dat die naam louter verwijst naar een ver verleden. Dat geldt eveneens voor de andere nederzettingen.²⁷⁸ Op basis van naamkundig onderzoek ga ik er toch vanuit dat Hilversum, Blaricum, Laren, Huizen en Bussum als *nederzetting* bestonden, voordat de markeorganisatie zich vormde.²⁷⁹

Een buurschap kan beschouwd worden als een lokale rechtskring van (juridisch) vrije burenen of boeren, met uitgebreide taken op het gebied van lokaal zelfbestuur, die overwegend zijn ontleend aan het publiek gezag. Daartoe behoorde het beheer van gemeenschappelijke goederen en gebruiksrechten.²⁸⁰ Volgens Hoppenbrouwers is de ont-

²⁷¹ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 22. Bos-Rops wijst erop dat Gooiland in het eerste kwart van de veertiende eeuw als baljuwschap aan het graafschap werd toegevoegd.

²⁷² Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 53-54. De baljuw had de rechtspraak over zowel de stad als de dorpen. Het betrof hier de zogenoemde hoge jurisdictie. Elders wordt deze functionaris aangeduid als drost, kastelein, ambtman of maarschalk. De baljuw werd door de landsheer aangesteld en was een grafelijke ambtenaar en oefende hij als vertegenwoordiger van de landsheer de rechtsmacht uit. De baljuw was rechter en zat het college voor dat bestond uit 'welgeborenen' mannen. Deze mannen vertegenwoordigden de bevolking van het district. De Monté Verloren & Spruit, *Hoofdlijnen*, 146.

²⁷³ OHZ van den Bergh II nr. 1068.

²⁷⁴ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 77-78. Rinkel meende dat er al buurschappen waren, met eigen hoofden en ambten. Het waren echter geen zelfstandige plaatselijke gemeenten, 'want zij bleven een eigen territorium missen'.

²⁷⁵ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 56, 67. Verder meende hij dat Nardinclant al in 1305 werd verdeeld in drie rechtsgebieden: Larenkarspel met de buurschappen Hilversum, Laren en Blaricum; Muiderberg met de buurschappen Muiderberg, Bussum en Huizen; en het stedelijk rechtsgebied van Naarden dat als een enclave gelegen was in het landelijke rechtsdistrict Muiderberg. Zie Van Engen, Kos en Rutte, 'Eenen nieren stede', 96-105.

²⁷⁶ NI – HaNa 3.01.01 nr. 1131.

²⁷⁷ Blok, *De Franken*, 140-150.

²⁷⁸ Zie Henderikx, *The Lower Delta of the Rhine and the Maas*, 485-486.

²⁷⁹ Blok, *De Franken*, 28-30.

²⁸⁰ Hoppenbrouwers, 'Op zoek naar de "kerels"', 225.

wikkeling tot dorpsgemeenten of buurschappen waarschijnlijk al in de tiende en elfde eeuw begonnen.²⁸¹ Wie of wat precies die burens zijn, is onderhevig geweest aan discussie. Waren alle inwoners van een lokaal rechtsdistrict burens en waren alle burens volwaardig lid van de burengemeenschap ofwel volledig gerechtigd tot actieve deelname in rechtspraak en bestuur? Het bleek dat er onderscheid werd gemaakt tussen verschillende soorten burens (geërfden en niet-geërfden) en niet iedere buur was welkom bij iedere vergadering.²⁸² Op deze plaats staat echter niet de samenstelling van de buurschap centraal of welke publiekrechtelijke taken de burens uitoefenden, maar de verhouding tussen die buurschappen en de marken.

De eerste berichten over afzonderlijke Gooise nederzettingen stammen uit het begin en het laatste kwart van de veertiende eeuw en de eerste drie decennia van de vijftiende eeuw. Laren, Hilversum en Blaricum hebben de oudste schriftelijke vermeldingen, respectievelijk 1306 (Lare en Hilfercum of Hilfersem) en 1316 (Blarichem). In 1387 is er sprake van Larenkerspel met een eigen schepencollege. Tot het rechtsgebied van Laren behoorden toen Hilversum en Blaricum.²⁸³ Huizen werd voor het eerst in 1382 genoemd (Huse, Huussem). Het werd in 1409 van Naarden afgescheiden als afzonderlijke parochie, maar schijnt al in 1404 een eigen rechtsgebied te hebben gehad. Daarvoor verwees Enklaar naar de eerste schaarbrief, waarin wordt vermeld dat bepaalde functionarissen gekozen dienden te worden uit de dorpen Huizen, Laren en de stad Naarden. Hij concludeerde daarom dat die nederzettingen in een verder stadium van ontwikkeling verkeerden dan Hilversum en Blaricum.²⁸⁴ Hilversum werd in 1416 van Laren afgescheiden en kreeg in 1424 een eigen schepencollege. Tot het Hilversumse gebied behoorde het latere 's-Graveland. Blaricum kende in 1382 een kerk en zal naar alle waarschijnlijkheid een gelijk opgaande ontwikkeling hebben doorgemaakt als de andere dorpen.²⁸⁵ Met de vermeldingen van de dorpen als afzonderlijke eenheden wordt enige zekerheid verkregen. Evenwel meen ik dat we niet moeten uitgaan van de eerste schriftelijke vermeldingen. Het feit dat de Gooise dorpen alleen namen hebben die verwijzen naar een ouder bestaan en rekening houdend met de duur van de ontwikkeling van nederzetting tot buurschap, concludeer ik dat de dorpen van Gooiland lang voor de uitvaardiging van de eerste schaarbrief (1404) en zelfs voor die van de eerste bosbrief (1364) bestonden. Het is wel zo dat Huizen en Laren aanvankelijk groter en belangrijker waren dan Hilversum en Blaricum.

Het Gooiland werd op 19 december 1404 als afzonderlijk bestuurs- en rechtsdistrict afgescheiden van het baljuwschap Amstelland, met de uitgifte van de heerlijkheid Gooiland door de dan inmiddels graaf Willem VI (regeerperiode 1404-1417) aan Jan van Beieren (circa 1374-1425).²⁸⁶ Daartoe behoorden ook Muiden, Muiderberg, Weesp en het slot te Muiden. Kenmerkend voor die tijd en de verdere vijftiende eeuw is dat de wetgeving, het bestuur en de rechtspraak nog niet gescheiden waren. Het college van schout en schepenen en hun ambtenaren waren tegelijkertijd rechters en bestuurders. Naarden en de dorpen van Gooiland hadden bestuurlijke zelfstandigheid en waren voor rechtspraak verdeeld in rechtsbannen (zoals gezegd hadden Blaricum en Bussum geen eigen rechtspraak).²⁸⁷ De baljuw van Gooiland oefende samen met de stadsschepenen van Naarden de hogere rechtspraak uit.²⁸⁸ De schepenen van de stad Naarden namen dus de functie over van de eerder bestaande landschepenen. De schout van Naarden was tevens schout in Huizen, Blaricum, Laren, Hilversum en Muiderberg. Zo bezien nam de stad Naarden een prominente positie in als het gaat om de hoge rechtspraak.²⁸⁹ De meeste steden waren in zekere zin enclaves, gezien hun bestuurlijke en juridische autonomie. Een baljuw ging trouwens over bestuurlijke en juridische aangelegenheden en een rentmeester regelde het domeinbeheer. De functies van baljuw en rentmeester wa-

²⁸¹ Idem.

²⁸² Ibidem, 234-236.

²⁸³ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 56.

²⁸⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 65.

²⁸⁵ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 57.

²⁸⁶ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 109, 278 n. 19.

²⁸⁷ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 50. Koster-van Dijk, *Gooiers voor de Grote Raad*, 13.

²⁸⁸ Zie over de bevoegdheden van de baljuw en de ontwikkeling van de Hollandse baljuwschappen, Van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen*; Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*; De Boer e.a., *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode*, serie III. *De rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren 1393-1396 (baljuwen en drossaards)*, inleiding.

²⁸⁹ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 60.

ren in Gooiland sedert 1333 gebundeld; in 1469 werd het baljuwschap Muiden en Gooiland als aparte bestuurs eenheid opgevoerd.²⁹⁰

Samenvattend: in het Gooi kwamen zowel de verschillende buurschappen als de markeorganisatie allengs tot ontwikkeling. Beide fenomenen waren in ruwe vorm al eerder aanwezig. Voor 1280 was er het Eltens domein Nardinclant, waarin weliswaar geen autonome dorpsbesturen of buurschappen voorkwamen, maar waarschijnlijk was er enige differentiatie aanwezig ten aanzien van de inwoners, waardoor de *familia* als vanzelf uiteenviel in subgroepen. Het gehele domein met daarin alle daartoe behorende lieden stond onder toezicht van een meier of rentmeester. Het is mogelijk dat die subgroepen hun woonplaatsen van namen voorzagen, waardoor het begrijpelijk wordt dat de Gooise dorpen namen hebben die verwijzen naar het jaar 1000 en daarvoor. Naarden werd halverwege de veertiende eeuw gepromoveerd tot stad. Ten aanzien van het baljuwschap het volgende: dat ambt werd lange tijd uitgeoefend door leden van een familie die ook andere belangrijke ambten vervulde, waaronder het holrichterschap van het Gooise bos: de heren van Nijenrode.

De heren van Nijenrode

De heren van Nijenrode zijn Eltense dienstmannen geweest, specifiek: zij beschikten erfelijk over het maarschalksambt en holrichterschap van Gooiland. Dat hield in dat zij onder andere de inning van de koptienden tot hun bevoegdheid mochten rekenen. Daarnaast bekleedden zij ook ambten, zoals die van baljuw, rentmeester of kastelein. In hun hoedanigheid van maarschalk waren de heren van Nijenrode ook plaatsvervangers voor de landsheren, ofwel de graven van Holland.²⁹¹ De ambten met betrekking tot het bos kwamen via het stift Elten, het baljuwschap en rentmeesterschap werden verkregen van de Hollandse graaf. In beide administraties komen we de heren van Nijenrode dan ook tegen.

De naam Nijenrode komt niet eerder dan de veertiende eeuw voor en werd afgeleid van een kasteel. De eerste Gijsbrecht van Nijenrode leefde in de tijd van Gwijde van Avesnes. In 1311 stelde hij zijn kasteel, met vier morgen land, ter beschikking van Willem III van Holland. Vervolgens nam Willem Gijsbrecht aan als leenman, op voorwaarde dat het kasteel in tijden van oorlog door de graaf en zijn dienaren mocht worden gebruikt (dat werd een 'open huis' regeling genoemd).²⁹² Daarna schonk Willem hem nog eens 2000 pond omdat Gijsbrecht in 1296 voor Holland had gekozen en dus tegen Utrecht stelling had genomen (inzake de perikelen die volgden na de moord op Floris V). De heren van Nijenrode hadden namelijk ook sterke banden met het bisdom Utrecht en de Utrechtse kapittels. Zo kregen zij in 1331 en 1347 het gerecht en de tiende van Maarssen en de tienden en tijnsen in Breukelerveen in pacht van het Utrechtse Sint Pieter kapittel.²⁹³

Het is niet zeker wanneer de heren van Nijenrode maarschalken van Gooiland zijn geworden. Palmboom meende dat de Nijenrodes het leen vóór 1280 hebben ontvangen, omdat de lenen in de pachtovereenkomst werden uitgezonderd; als de tienden toen nog niet in leen waren uitgegeven, had Floris V ze wel overgenomen.²⁹⁴ Ik vind dat te mager, want het kon net zo goed aan een andere leenman zijn uitgegeven. Er vond namelijk nogal wat plaats in 1280 en daarna. De Nijenrodes waren nota bene van origine Utrechtse ministerialen, en ik vermoed dat zij, als beloning voor hun steun aan het graafschap Holland, het leen na 1280 wisten te verkrijgen.

Waarschijnlijk had de graaf van Holland al snel na 1280 enige controle over de Gooise leenuitgiften van Elten. Het ligt voor de hand dat de abdis van Elten in samenwerking met de graaf van Holland het maarschalkambt na 1280 in leen overdroeg aan de heer van Nijenrode.²⁹⁵ Dat moet dan in de eerste helft van de veertiende eeuw zijn

²⁹⁰ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 22.

²⁹¹ J. Buis, *Historia Forestis*, 154. Zie Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 145.

²⁹² De Geer van Oudegein, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode', 5-7. Van Mieris, *Groot charterboek*, II, 119.

²⁹³ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 300-301; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 159.

²⁹⁴ Palmboom, 'De Gooise koptienden', 192.

²⁹⁵ Perk vermoedde op basis van passages uit het pachtregister van Elten dat het leen al voor 1280 aan de Van Nijenrodes werd verstrekt. De leenuitgiften spreken niet over een nieuw leen, maar steeds over 'sijn' leen, soms over 'voorvaderen van Johan, die het reeds hadden'. Het zijn echter vrij late vermeldingen, namelijk uit het begin van de vijftiende eeuw. Hij vermeldde nog een bron uit 1590 waarin advies over de tiende wordt gegeven. Daarin staat dat het leen waarschijnlijk in 1179 of 1215 aan een Van Nijenrode is gegeven. Perk, 'Hortensius over de

gebeurd. In 1339 is er sprake van een Splinter van Nijenrode die, als leenman van Elten, de inning van de koptienden in Gooiland verzorgde.²⁹⁶ Willem III gaf Wouter van Lokhorst een tiend in leen, en het gebied waarbinnen die tiend mocht worden geheven, werd exact omschreven. Dat gebied werd ook begrensd door ‘die tiende die Splinter van Nywenrode houdende is van der abdisen van Elten’, dat even later omschreven werd als ‘den alinghen thienden van Goylandt’ ofwel alle tienden van Gooiland.²⁹⁷ Daarna is het de beurt aan nog twee Gijsbrecht van Nijenrodes. In 1347 werd er eentje leenman van Elten en daarna stierf een Gijsbrecht in 1396 als hoofdman van Amsterdam, Amsteland, Waterland, Zeevang en het slot Naarden.²⁹⁸

De heren van Nijenrode hadden van Elten dus ‘den alinghen tienden van Goylandt’ in leen ontvangen, dat wil zeggen, de oude en de nieuwe tienden. De graven van Holland traden echter op als landsheren en meenden dat zij rechten hadden op de *novalia*, de nieuwe tienden. Palmboom vermoedde dat die gedachte in de jaren 1280 en 1281 moet hebben postgevat, aangezien de graaf toen Gooiland in pacht verkreeg en via de electbisschop van Utrecht de novale tienden in Holland. Volgens De Vrankrijker en Palmboom moet er om en nabij 1330 een overeenkomst zijn gesloten, waarbij de graaf van Holland afstand deed van zijn aanspraken op de novale tienden in Gooiland, in ruil voor een uitkering uit de Eltense tienden.²⁹⁹ De graaf van Holland had toen een grote schuld bij de heren van Nijenrode. Ik denk dat het uitgezonderde leen in en voor 1280 nog niet in handen was van de heren van Nijenrode, maar dat juist bovenstaande omstandigheden daartoe hebben geleid.³⁰⁰ De graaf van Holland stond toe dat de ‘alinghe’ tienden van Gooiland door Elten aan de Van Nijenrodes werden verleend, maar behield wel een deel van de inkomsten.

Hoewel de bossen in de pertinentieformule van de pachtovereenkomst van 1280 werden genoemd, is het niet helemaal duidelijk of zij allemaal tot het verpachte hebben behoord. De vraag is of de inning van de koptienden of de bossen zelf het uitgezonderde leen betrof. Ik neig naar het eerste; op die manier hadden de Hollandse graven toch het gezag in de bossen, terwijl de inkomsten daaruit naar de Nijenrodes vloeiden, die daarvan dan een deel zouden moeten afstaan.³⁰¹ Het is ook mogelijk dat niet alle bossen naar de graaf van Holland overgingen, maar dat het uitgezonderde leen een bos (of bossen) met de inning van de koptienden betrof.

Het Eltense boswachterschap moet dus haast wel één van de in 1280 uitgezonderde lenen zijn geweest. Het maarschalkambt of houtvesterschap van de heren van Nijenrode was in feite een voortzetting van de Frankische functie *magister forestariorum*, de holtrichter.³⁰² Maarschalkambt, houtvesterschap en holtrichterschap zijn kort door de bocht synoniemen; uiteraard zijn er regionale en lokale verschillen geweest, maar de heren van Nijenrode zagen toe op het beheer van het bos – in dienst van Elten – en vaardigden ook de bosbrieven uit. Ik beschouw ze dan ook als de holtrichters van het Gooise bos.³⁰³

In ieder geval bleef Elten het maarschalkambt met de inning van de koptienden vanaf circa 1330 in leen aan leden van de familie Van Nijenrode uitgeven. Dat blijkt uit vermeldingen in het Eltense pachtregister. Daarin wordt verwezen naar een handeling in 1403, om precies te zijn de zondag na Cantate (dat is Cantate domino, de zondag na Pasen, in dat jaar 13 mei). Ridder Otto van Nijenrode kwam naar Elten om aldaar zijn leen in ‘Neerderlande’ [Nardinclant] te ontvangen, waartoe de tienden in Gooiland behoorden. Hij diende dat te verheerwaarden met een paard en een compleet harnas.³⁰⁴ Meer dan dertig jaar later, in 1438, de vrijdag na Maria geboortedag (na acht september), kwam Johan van Nijenrode naar Elten en ontving na zijn leenhulde hetzelfde leen als

opkomst en den ondergang’, 300. Palmboom vermoedde dat een effectieve inning van de tienden werd verhinderd omdat de macht van Elten afnam, waardoor het stift het aan de heer van Nijenrode overliet. Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 194.

²⁹⁶ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 13; Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 617.

²⁹⁷ Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 191-192.

²⁹⁸ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 13; MRVG, 270-271. Gijsbrecht kreeg die functie in 1356.

²⁹⁹ Ibidem, 22-58; Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 193.

³⁰⁰ In 1308 inde de graaf van Holland ‘[...] van den corentheide van Narden’ vijftien pond. Hamaker, *De rekeningen der Grafelijkheid*, 5.

³⁰¹ Palmboom, ‘De Gooise koptienden’, 188-195; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 145-149.

³⁰² J. Buis, *Historia Forestis*, 250-255, 424.

³⁰³ Ibidem, 158, 267; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 146. Holtrichters stonden aan de top van de hiërarchie binnen de marke.

³⁰⁴ Kist, ‘Tynsboek’, 165: ‘[...] her Otto van Nyenrade ridder en heuet ontf. sijn leen in Neerderlande als die teenden in Goylant teende to enen marscalckenrechten tho verharwerden myt enen peerde en een gans harnas [...]’.

zijn vader Otto.³⁰⁵ Kist zag hierin een bevestiging dat het maarschalkambt en het holtichterschap in 1280 niet aan de graaf van Holland waren verpacht.³⁰⁶

In de ogen van de Hollandse graaf behoorden de bossen echter wel degelijk tot de pachtovereenkomst, maar het Eltens dienstleen van de heren van Nijenrode niet. Begrijpelijk is dat de drie partijen, te weten de Hollandse graaf, de heer van Nijenrode en de Gooise markegenoten het onderling aan de stok kregen. Daarover later meer. In ieder geval wordt in de bosbrief van 1437 het verband tussen het maarschalkambt en het innen van de koptienden gelegd, als het gaat om wie er mag bekeuren: '[...] ende als dese vier offlijvich sijn [als Gijsbrecht en Jan van Nijenrode en hun beide zonen overleden zijn], so sall becueren die rechte erffvolghers van den tyenden van Goylant [...]'.³⁰⁷

De betekenis van de schaar- en de bosbrieven

Er bestonden dus twee soorten reglementen in Gooiland, waaraan theoretisch dezelfde gebruikers onderhevig waren. Regelden de Gooiers het gebruik van de gemene gronden onderling en soms met de landsheer, het gebruik van het bos werd onderling en altijd met de heren van Nijenrode afgesproken. Deze heren worden dan ook met name in de bosbrieven genoemd. De Hollandse graaf is afwezig. Van belang is de mededeling dat niet het gehele Gooise landbouwbedrijf via de schaar- en bosbrieven gereguleerd werd. Er bestonden overlappingsen met andere reglementen, wetten en verordeningen, bijvoorbeeld op uitvoersverboden (turf, hout). Tevens werden er belastingen geheven die niet direct met gemene grond te maken hadden, zoals tijsen die verband hielden met de maatlanden en rogge- en gerstbetalingen aan de graaf van Holland.

Buis was van mening dat het Gooise bosgebruik eerder aan reglementering en quotering onderhevig was dan het gebruik van de overige gronden. Hij baseerde zich op het verschijnen van de eerste bosbrief van 1364 en de eerste schaarbrief uit 1404. Ik denk dat Buis zich vergist. Het verschil van veertig jaar tussen die twee documenten heeft namelijk niets met een eerdere of latere regulering van grondgebruik te maken. Het doet verder ook niet zo ter zake. De nummering van de schaarbrieven werd weliswaar door de tijdgenoten in het leven geroepen, maar dat betekent niet dat er voordien, dus voor de eerste bosbrief, nooit een reglement heeft bestaan. Het is heel goed mogelijk dat er voor de eerste schaarbrief en de eerste bosbrief documenten zijn vervaardigd, waarvan wij simpelweg het bestaan niet kennen. Vrijwel zeker bestonden er mondelinge afspraken over het gebruik van het bos. De bosbrieven werden trouwens in de volksmond niet eerste, tweede en derde genoemd.

Een andere opmerking van Buis is veel interessanter. Volgens hem lieten de schaarbrieven ruimte aan niet-geërfd en niet-erfgooiers om van de gemene gronden gebruik te maken, terwijl de bosbrieven die mogelijkheid niet boden. Lieden die geen erfgooier waren en die zich toch in het bos begaven, werden namelijk beschouwd als gewone dieven. Hier had Buis een punt. Het is inderdaad soms het geval geweest dat niet-erfgooiers gebruik konden maken van de gemene gronden, maar dat ging louter met toestemming van de gewaarden. Die hadden het toch echt voor het zeggen. Bovendien was de maatregel bedoeld ter afschrikking.

De bepalingen van de bosbrief uit 1514 zijn iets strenger. Zo werd een overtreder niet alleen als gewone dief beschouwd, ook werd hij naar Naarden opgebracht, alwaar hij een veroordeling aan zijn broek kreeg en verder alle rechten verloor die hij binnen de mark had. Volgens Buis wijzen deze regels erop dat er twee soorten geërfd waren, namelijk geërfd binnen en buiten het bos. De marke bestond dus uit twee te onderscheiden gedeelten, de heiden en weidegronden, en het bos. Dat zou ook het grote tijdsverschil verklaren tussen de eerste bosbrief en de eerste schaarbrief.³⁰⁸

Ook Enklaar was die mening toegedaan. Het bos stond in zijn ogen los van de marke, want in het markebestuur hadden de heren van Nijenrode alleen iets te zeggen als publiekrechtelijke vertegenwoordigers van de landsheer (waar overigens geen berichten

³⁰⁵ Idem: '[...] Johan van Nywenroede en heeft ontf. dit vurs. leen tot eenen maarschalken en dienstman leen en heeft daer eede ende huldinge aff gedaen [...]'].

³⁰⁶ Ibidem, 195.

³⁰⁷ MRVG, 406.

³⁰⁸ J. Buis, *Historia Forestis*, 157-158.

van zijn). Het verband tussen een Eltens ambt met het holtrichterschap duidt er volgens Enklaar op dat de bosmarke van Gooiland eerder bestond dan de marke, maar de afspraken van de Gooiers op het bos waren volgens hem waarschijnlijk nog ouder.³⁰⁹

Men zou mijns inziens over één markeorganisatie in Gooiland kunnen spreken wanneer alle gebruikers van de gemene gronden en het bos ook onder het reglement stonden van één organisatie, maar de schaar – en bosbrieven werden niet voor niets afzonderlijk vervaardigd. In strikte zin lag het bos ook niet gemeen, maar behoorde het in leen toe aan de heren van Nijenrode, die een zeker gebruik aan nader te bepalen Gooiers toestonden. Er is wel een onderling verband aan te wijzen: alle betalers van koptienden waren gewaard in het bos en gerechtigd de gemene gronden te gebruiken. Het mes sneed aan twee kanten: door gebruik van het bos konden de koptiendenbetalers hun bedrijven beter exploiteren waardoor de heren van Nijenrode verzekerd werden van inkomsten. De gewaarde boeren met de meeste rechten op de gemene gronden zullen ook de meeste gebruiksrechten in het bos hebben gehad: dit waren de veldslaggerechtigden die over een boerderij en land op de eng beschikten.

De tweede schaarbrief lijkt eerder een compromis te zijn tussen zowel stad en land als tussen verschillende groepen binnen het collectief dan een eendrachtelijke overeenkomst. De meningsverschillen waren in kracht toegenomen en het bleek dat de eerste schaarbrief niet efficiënt was. Nieuwe en uitgebreidere afspraken waren noodzakelijk. Zo is er een item opgenomen dat verbood nieuw land in cultuur te brengen, dat wil zeggen, de gemene gronden mochten niet aan het collectief worden onttrokken, en uit een volgend item bleek dat zulks toch had plaatsgevonden. Naarden gaf gronden ter ontginning uit en maakte deze tot pachtlanden. Sommige bleven in die hoedanigheid bestaan, terwijl andere aan gerechtigden te Huizen werden overgedragen. De tweede schaarbrief was dus niet alleen een richtlijn, hij legde ook gedane zaken vast en was een reactie op de eerste schaarbrief (en de daaropvolgende conflicten).

De derde schaarbrief geeft ontegenzeggelijk blijk van een toename van een aantal lieden die zonder gebruiksrecht de gemene gronden trachtte te benutten. Niet voor niets is er een aantal items opgenomen die de aanwas van nieuwe gebruikers beperkte. De Utrechters werden, op zijn zachts gezegd, ontmoedigd om naar het Gooi te verhuizen. Want waarom zou een (keuter)boer zich aldaar vestigen als hij niet tot een succesvol boerenbedrijf zou kunnen komen? Het is mogelijk dat de voorwaarde om de gemene gronden te gebruiken volgens de eerste schaarbrief, namelijk louter het bezit van een hoeve, veel aantrekkingskracht had op niet-Gooise gelukzoekers. De daaraan toegevoegde voorwaarde in de tweede schaarbrief, de veldslaggerechtigdheid, zou in zekere zin door een huwelijk met een Gooise of Gooier verkregen kunnen worden. Ook konden er allianties gesloten worden tussen Gooiers en niet-Gooiers. Aan al deze eventualiteiten werd gedacht toen de opstellers van de derde schaarbrief aan de slag gingen. De vervatte bepalingen laten zien dat naast het bezit van een hoeve en het recht van veldslag ook afkomst als voorwaarde werd gesteld om de gemene gronden te gebruiken of als gerechtigde van de marke door het leven te kunnen gaan. Tevens werd de mogelijkheid om via een bevriende of zakelijke Gooise partner gebruiksrecht te verkrijgen ernstig beperkt. Overigens ging het zeer waarschijnlijk niet over de meenten of de heiden, maar vooral over de venen en de daarin aanwezige zeer waardevolle turf.

De betekenis van de vierde schaarbrief is vooral te vinden in het gegeven dat veel bepalingen en regels uit de tweede schaarbrief werden bevestigd of aangescherpt. De conflicten die ontstonden na afloop van de tweede schaarbrief zie ik als de oorzaken en aanleidingen voor de vervaardiging van de vierde schaarbrief. Terwijl de stad Naarden zich makkelijker kon vinden in de minder rigide bepalingen van de eerste, hadden de dorpelingen veel meer houvast aan de meer preciezere van de tweede. Na veel onderling gekrakeel werd de vierde opgesteld en vonnissen en uitspraken van de rechtbanken werden hierin verrat. Zo werd de omvang van de schaar vermindert naar zes beesten. Een van de slotbepalingen van de vierde schaarbrief luidt dat voor alle andere zaken die niet behandeld waren, de regels van de oude schaarbrieven gevolgd werden, waaronder de afspraak dat bij onenigheid over de vaststelling van de schaar het ene jaar het platteland en het andere jaar de stad diende te worden gehoorzaamd.³¹⁰ Hieruit wordt duidelijk dat de schaarbrie-

³⁰⁹ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 146.

³¹⁰ MRVG, 388. In de vierde schaarbrief wordt aangegeven dat zulks het geval is: 'Ende sullen alle andere poincten, in desen nyet geroert, effect sorteren nae vermelden dandere oude gemeenen lants wilcueren'.

ven elkaar niet vervangen maar aanvulden. In feite bezat deze Gooise marke vier documenten die in het beheer en behoud van de gemene gronden voorzagen; en er was een afzonderlijke bosmarke die toevallig ook via vier documenten het bosbeheer regelde.

Rest nog de kwestie in welke mate er sprake was van gelijkheid binnen het collectief. Slicher van Bath meende al te moeten zeggen dat de meeste historici teveel geneigd zijn om vormen van democratie in de marken te zoeken, waarin alle deelgenoten gelijkgerechtigd zijn en in dezelfde mate deel namen aan de besluitvorming.³¹¹ In veel marken op de Veluwe was dat geenszins het geval. Daar hadden sommige grote landeigenaren meer in de melk te brokkelen dan anderen. Omgekeerd hadden keuters in andere marken waardelessen. Ook maakte hij een voorbehoud bij de ogenschijnlijke democratische regel dat de baljuw (in zijn geval een commandeur) de meerderheid van stemmen zou volgen bij blijvende onenigheid. Die meerderheid was namelijk dikwijls bij voorbaat verzekerd.³¹²

Het gelijkheidsbeginsel ging voor de Gooise markegenoten in theorie op en is vooral te vinden in items die gaan over aantallen. Ten aanzien van de hoeveelheid te scharen beesten is dat het geval, soms acht, soms zes stuks. Het lag anders om dat schaarrecht te kunnen of te mogen uitoefenen. Indien men een boerderij bezat en over het recht van veldslag beschikte en bijvoorbeeld niet uit het Sticht kwam of ongelukkig was getrouwd, kon vee worden geschaard. Doch juist deze bepalingen laten het begin van een tweedeling doorschemeren, een tweedeling die we bijkans overal aantreffen: rijk versus arm, landbezitter versus keuterboer en in Gooiland scharend versus niet-scharend.³¹³

Het beperkende van de voorwaarden veldslag en gerechtigd of geërfd zijn, is duidelijk gemaakt. Het kan tevens als een beperking van de eerste schaarbrief worden gezien, omdat daarin het schaarrecht wat losjes verbonden werd aan het bezit van een hoeve waartoe ongetwijfeld bouwland behoorde, maar door een strikte lezing aan alle Gooiers kon worden toegekend. Alleen degenen die gemachtigd waren of over een slag in de meent beschikten, bepaald op basis van het bezit op de eng of akker, met andere woorden de zogenoemde **eigenerfde** en **veldslaggerechtigde** boeren, mochten rundvee en paarden op de meenten scharen. En alleen als men koptienden betaalde, kon hout worden gekapt in het bos, met andere woorden, men diende **gegoed** en **geërfd** te zijn. Via deze en andere restricties in de schaar- en bosbrieven werden sommige gerechtigden van de belangrijkste gebruiksrechten uitgesloten, maar zij verloren hun gerechtigdheid niet. Die beperkende voorwaarden vormden mijns inziens dus de aanzet tot een meer persoonsgebonden gebruiksrecht, het scharende en niet-scharende erfgooierschap; werd aanvankelijk het bezit van een hoeve als voorwaarde gesteld (1404), al snel werd vastgelegd dat het bezitten van een aangeërfde boerderij met land en vandaar het recht om collectief gelegen grond te mogen ontginnen dan wel te gebruiken, belangrijker was (1442) en altijd belangrijker was geweest. Daarna werd de deur gesloten voor buitenstaanders en vreemdelingen (1455): het gebruiksrecht werd een erfelijk recht.³¹⁴ Het is daarom inderdaad verstandig een pas op de plaats te maken als het gaat om al te romantische of democratische ideeën ten aanzien van markegenootschappen en hun gerechtigden. Gelijkheid voor allen gold ook in het Gooi alleen voor een bepaalde groep: de landbezitters of eigenerfde boeren met het recht van veldslag.

Conclusie

De acht schaar- en bosbrieven van de Gooise marken, tezamen een periode van meer dan twee eeuwen omspannend, zijn een mengeling van 'nieuwe' en reflecties van veel eerder en voortdurend herhaalde, soms aangepaste (en betwiste) mondeling gemaakte afspraken. De regels ten aanzien van de landbouw en specifiek de gemene of woeste gronden en het bosgebruik van de voorheen Eltense Gooise *familia* of echte en later gemene waren van Gooiland of de eigenerfde veldslaggerechtigde boeren belandden al dan niet aangepast in de reglementen die in de volksmond schaar- en bosbrieven werden genoemd.

De eerste schaarbrief, de daaraan voorafgaande oorkonde en de confirmatie door Albrecht, kunnen als de papieren *kick off* van de Gooise marke die betrekking had op de

³¹¹ Slicher van Bath, 'Studiën', 64.

³¹² Idem.

³¹³ Vgl. Hoppenbrouwers, 'Meer mythen rond twee meenten', 112-113. Zie ook Neeson, *Commoners*, 55-71.

³¹⁴ Vgl. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 96.

weide- en heidegronden en venen worden gezien.³¹⁵ De tweede schaarbrief als een uitwerking en bevestiging van oude gebruiken op basis van de praktijk alsmede een verscherping van wie er tot de gemene gronden werd toegelaten of wie de beschikking kreeg over het belangrijkste gebruiksrecht. De derde schaarbrief was een verdere aanscherping van dat gebruiksrecht, met als voornaamste doel vreemdelingen buiten te houden. Werd de eerste schaarbrief voorbereid en bevestigd door de Hollandse grafelijkheid, bij de tweede en derde was dat niet het geval. De vierde was een herhaling van zetten en kan als een herstel van de tweede schaarbrief beschouwd worden. Ondanks zijn korte looptijd van 21 jaar, duurde het tot 1741 voordat een nieuwe en dus vijfde schaarbrief werd vervaardigd. De bosbrieven werden in samenwerking met de heren van Nijenrode geconcipieerd, maar wel door diezelfde veldslaggerechtigden.

Er was sprake van continuïteit: steeds moest men zich aan de veranderende omstandigheden aanpassen, en dus de regels en bepalingen wijzigen of bijstellen, doch in de kern bleven ze overeind. De voorwaarden om van de gemene gronden gebruik te mogen maken lijken vooral tot stand te zijn gekomen op basis van ‘oude’ afspraken. Later werden ze onder invloed van demografische elementen als bevolkingsgroei en natuurlijke zaken als de vermindering van het areaal beschikbare grond bijgesteld. Sterker, de regels werden niet zozeer vernieuwd als wel aangescherpt of duidelijker omschreven, ‘opgehaald’ of bevestigd. De eerste drie schaarbrieven brachten waarschijnlijk dus niets nieuws onder de zon als het ging om het landbouwbedrijf, maar bestendigden een (weliswaar geëvolueerde) oude situatie.

Dit betekent dat het best mogelijk is dat de aan het begin van dit hoofdstuk geciteerde Johan van Culemborg gelijk had, althans, een opvatting verkondigde die ten grondslag lag aan de totstandkoming van de schaar- en bosbrieven, of liever aan de noodzaak daarvan. Indien de gedachte postvatte dat wie in Gooiland woonachtig was, automatisch deel zou uitmaken van de marken of in enige mate gerechtigdheid zou kunnen claimen, zou het aantal gerechtigden enorm toenemen. Dat was niet de bedoeling. Door het vastleggen van de voorwaarden en vooral de bepalingen over het toekennen van gebruiksrecht en het weren van vreemdelingen, werd de kring der gerechtigden gesloten en het aantal gebruikers in toom gehouden.

Vandaar dat sommige bepalingen alleen voor bepaalde groepen golden, zoals voor weeskinderen of weduwen en weduwnaars. Andere items waren alleen bedoeld voor inwoners van bepaalde buurschappen. Er was duidelijk sprake van differentiatie van het gebruiksrecht en dat leidde tot specialisatie: zo gingen de Hilversummers en Laarders zich steeds meer op de schapenhouderij richten. Een andere belangrijke constatering is dat binnen de marken de dorpen en de stad verschillende partijen waren. Weliswaar waren zij verenigd in collectieven, maar ze hielden er somtijds een geheel eigen visie op na als het ging om behoud en beheer van de gemene gronden en de bossen.

Een gelijkheidsbeginsel was dus alleen in theorie aanwezig; alle gerechtigden hadden toegang tot en beschikten over gebruiksrechten op de gemene gronden – hadden een slag in het veld, maar in de praktijk bestonden verschillen tussen de markegenoten voor wat betreft de mate van gerechtigdheid en dienovereenkomstig het gebruik.³¹⁶ Met andere woorden, de collectieven werd gevormd door *alle* gerechtigden, maar het gebruik van de binnen diezelfde collectieven vallende gronden werd gereguleerd via stringente voorwaarden. De *eigenerfde* of *geërfde* boeren hadden het *recht van veldslag* en mochten op basis daarvan rundvee en paarden scharen op de meent. Maar veldslag leverde méér dan alleen schaarrecht op; het gaf ook toegang tot het bos[gebruik].³¹⁷ Beide kwalificaties, geërfd en veldslaggerechtigd, kwamen voort uit één zaak: het bezit van bouwland of grond op de eng met de aangeërfde boerderij.

Binnen de marke bestonden vervolgens twee groepen boeren, de scharende veldslaggerechtigden en de niet-scharende veldslaggerechtigden. De Gooise situatie maakt duidelijk dat een slag in het veld niet uitsluitend gebaseerd *bleef* op de hoeveelheid

³¹⁵ Zie voor de waarde van het vastleggen op schrift Mostert, ‘Lezen, schrijven en geletterdheid’, 204-205: ‘Iedere middeleeuwse groep presenteerde zich door middel van een geformaliseerde herinnering aan een gemeenschappelijk verleden, dat kon worden opgeroepen door geritualiseerde opvoeringen waarin dat verleden gepresenteerd werd’ en ‘Door het schriftelijk vastleggen van het verleden wordt immers de suggestie gewekt dat het verleden wordt onttrokken aan de in de mondelinge overlevering inherente aanpassingsmogelijkheden aan veranderden omstandigheden. Wanneer het verleden door het schrift tot geschiedenis wordt gereduceerd, levert het een fundamenteel andere bijdrage aan het zelfbeeld van de groep; en daarmee verandert de collectieve representatie van die groep’.

³¹⁶ ‘Ongelimiteerd, tenzij bij overeenkomst beperkt’. Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 120.

³¹⁷ Zie Vera, *Geene marken?*, 17.

grond die men op de eng bezat of op het bezit van een hoeve. Soms werd het ongewaarde lieden toegestaan om gebruik te maken van de gemene gronden, maar daarvan heb ik vooral bewijzen uit jongere perioden. Het werd 'scharen bij de gunst' genoemd.³¹⁸

De verhoudingen tussen de marken, buurschappen en de stad zijn precies te bepalen. De buurschappen en de stad werden vertegenwoordigd door buurmeesters en burgemeesters, die tot overeenstemming kwamen over het gebruik van de gemene gronden en de schaarbrieven vervaardigden. In alle gevallen ging het om overeenkomsten tussen het land of de vier dorpen van Gooiland en de stad Naarden en in alle gevallen werden de gerechtigden vertegenwoordigd door afgevaardigden uit die dorpen en stad. Alle markegenoten waren tevens inwoner van of de stad Naarden of een van de Gooise dorpen, terwijl alle gemene gronden over het hele Gooiland verspreid lagen, dwars door dorpsgrenzen en de stadsvrijheid heen. Ten aanzien van het bos was dat niet anders.

De bosbrieven geven net als de schaarbrieven inzicht in de oude praktijk. Die praktijk werd steeds aan de omstandigheden aangepast, maar de uitgangspunten bleven ten aanzien van het bosgebruik gelijk. Zo kon het bosbeheer in 1364 uitbesteed worden aan een opzichter. Ook hadden de dorpelingen meer speelruimte door zelf een houtkap af te kondigen. Wat van meet af aan werd bepaald, is dat men gerechtigd diende te zijn in het bos en in zekere mate gegoed; die gerechtigdheid werd verkregen via het betalen van koptienden. Deze tiende werd geheven van grond op de eng, dus van akkerland. Zoals gezegd betaalden alleen de eigenerfde boeren, dus de boeren met landbezit, deze koptienden, en mochten zij daarom gebruik maken van het bos. Dat waren ook de boeren die de meeste gebruiksrechten op de gemene gronden hadden, en ook in het bezit waren van het belangrijkste gebruiksrecht: het schaarrecht. Inzake het bosgebruik stonden zij echter onder gezag van de heren van Nijenrode, Eltense leenmannen.

Het is duidelijk dat er niet *één* markeorganisatie was, waarin zowel het gebruik van de gemene gronden zoals de meenten en heidevelden als van het bos werd geregeld, maar *twee* organisaties. De gebruiksrechten in het bos waren tijdens het Eltense regime net zo krachtig geworden als de gebruiksrechten op de weidegronden, heidevelden, venen, moerassen en wildernissen. Bovendien waren deze verweven; zonder het bezit van land op de eng kon geen gebruik worden gemaakt van de bossen. Er is dus veel voor te zeggen om die zaken – het gebruik van de weidegronden, heidevelden, venen, moerassen en wildernissen en het gebruik van het bos – als afzonderlijke entiteiten te beschouwen, waarbij de verbindende schakels evident aanwezig zijn en derhalve niet veronachtzaamd mogen worden.

De betekenis van de schaar- en bosbrieven ligt voornamelijk in het feit dat zij zowel intern als extern het gebruik, het behoud en het beheer van de gemene gronden en het bos reguleerden. Tevens hadden zij daarmee invloed op de plattelandseconomie en de vorming of bestending van sociale groepen, zoals de gewaarde en ongewaarde boeren (later erfgooiers versus niet-erfgooiers). Het gebruiksrecht werd door de schaar- en bosbrieven niet verleend, maar *geregeld*.³¹⁹ Het ging er om op welke wijze dat gebruiksrecht kon worden uitgeoefend en wie daarvoor in aanmerking kwamen.

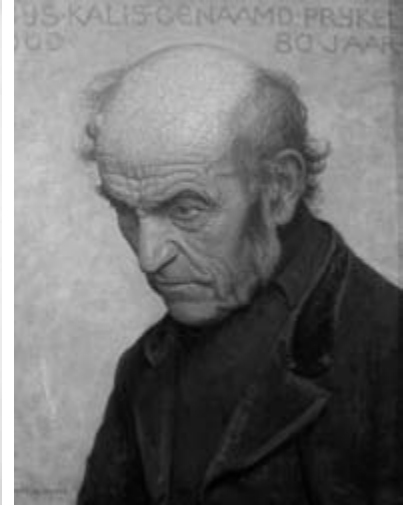
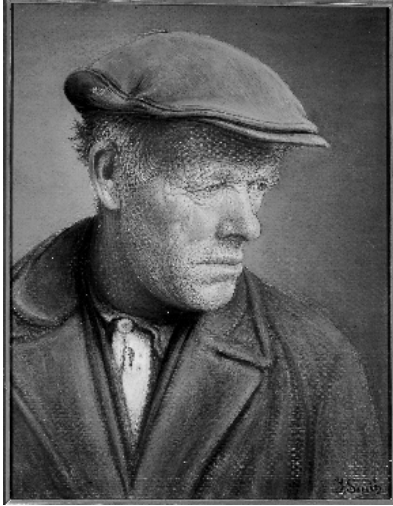
Kortom, de opeenvolgende schaar- en bosbrieven werden uitgevaardigd om de praktijk te reguleren op basis van en naar oude gewoonten. Hieruit valt ook te verklaren waarom de inhoud van de schaar- en bosbrieven op belangrijke punten nauwelijks verschilt of slechts aanvullend is. Ook de verschillen in gradaties van de gebruiksrechten en vrijwel losstaande bepalingen worden hierdoor verklaard, met als meest in het oog springende uitzondering het opnemen van een regeling met betrekking tot de kreupele herder Reyer Ghisezoen. Daarnaast is interessant om te zien hoe het gebruiksrecht overeind bleef voor *alle* gerechtigden, maar dat toch *niet* alle gerechtigden in dezelfde mate gebruik mochten of konden maken van de gemene gronden. In het volgende hoofdstuk behandel ik enkele fikse interne conflicten die daarvan blijken geven.

³¹⁸ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 129. Van Zanden stelde dat de formalisering van marken in de praktijk resulteerde in twee groepen boeren: degenen met en degenen zonder aandelen in de gemene gronden. Vgl. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 73.

³¹⁹ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, 101.

Oer-Gooische zelfbewuste boeren naar tekeningen van Piet Vos, J.D.C. van Dokkum, *Erfgooiers en Erfgooijerij* met portrettekeningen van Piet Vos (*Ons eigen tijdschrift*. Uitgave C.J. Houten & Zoon, Weesp. Hoofdredacteur: D.J. van den Ven. September 1923).

Jan Smit (1879-1968), *Portret van Bram Bijl*, olieverf op doek, z.d.

Co Breman (1865-1938), *Portret van een Gooise boer*, tekening, z.d.

Ferdinand Hart Nibbrig (1866-1915), *Gijs Kalis genaamd Prijkel oud 80 jaar*, olieverf op doek, 1901.

Herman Heyenbrock (1871-1948), *Portret van een Gooise boer*, pastel, z.d.

Martinus van Regteren Altena (1866-1908), *Boer uit Laren*, Noord-Holland, canvas, 1902.

Anoniem, *Portret van een Gooise boer*, tekening, z.d.

G.C. Haverkamp, *Portret van boer Jaap van Laar*, tekening, 1904.

Johan Henri Gustaaf Cohen Gosschalk (1873-1912), *Portret van boer Gert de Leeuw*, olieverf op board, z.d.

D. Cool, *Schaapsherder Steur*, krijttekening, 1906.

3. Eenheid naar buiten, veelheid van binnen? Conflicten over de schaar- en bosbrieven (1500-1600)

Het succes van reglementen als schaar- en bosbrieven hing af van handhaving en naleving. Regels kunnen immers overtreden worden en dat kon in het nadeel maar ook in het voordeel zijn van een bepaalde groep gerechtigden. Gevolg was meestal een intern conflict.¹ Ook derden, onder wie niet de minste, de landsheer, konden moeilijkheden veroorzaken. Daarom werden de regels zo opgesteld dat een zekere mate van controle mogelijk was. Er werden sancties gelegd op overtredingen, bijvoorbeeld verbeurdverklaring van vee. Tevens werden er geldboetes uitgedeeld. Voor de inkomsten werd een verdeelsleutel bepaald, waarbij rekening werd gehouden met die landsheer of zijn ambtenaren, met de controleurs en met andere belanghebbenden, zoals de aangevers.

De schaar- en bosbrieven waren vrij uitgebreide reglementen die op veel zaken betrekking hadden, maar zij waren vooral bedoeld om het grazen van rundvee en paarden op de meenten, het hoeden van schapen op de heiden en het kappen van hout in het bos te reguleren. Het is duidelijk geworden dat niet iedereen gebruik mocht maken van de gemene gronden. Tevens konden niet alle gerechtigden in gelijke mate daarvan gebruik maken. De bedoeling was de groep gebruikers in aantal en hun daadwerkelijke *verbruik* op peil te houden, waardoor goed behoud, beheer en gebruik van die gronden mogelijk werden. Echter, regulering is één ding, handhaving een ander.

Op deze plaats is het noodzakelijk om te bezien of de schaar- en bosbrieven onderling rumoer opleverden, met andere woorden, in welke mate hielden de gerechtigden zich aan de daarin vervatte bepalingen en regels. De onderlinge verhoudingen waren niet altijd goed, soms zelfs zodanig slecht dat binnen het collectief groepen elkaar aanklaagden en geschillen voor de landsheerlijke rechtbanken brachten. In zekere zin werden de collectieve gebruiksrechten door dergelijke acties ondermijnd en werd impliciet ruimte aan de overheid verschaft om daarop greep te krijgen. Daarmee wordt ook de kwestie behandeld of er sprake was van de door Van Zanden geïntroduceerde paradox. Tevens wordt gekeken of 'Hardins tragedie' of het drama-scenario van Ostrom zich heeft voltrokken. Achtereenvolgens worden geschillen over het gebruik van de venen, heiden (schapenhouderij) en de omvang van de schaar behandeld. Er zal bepaald worden of er sprake was van een effectieve regulering; droeg collectief gebruik van de gemene gronden bij aan het succes of het echec van de markeorganisatie? Hierbij neem ik zowel de paradox als een eventueel drama als een eventuele tragiek in ogenschouw. Eerst een korte uiteenzetting over die thesen.

Tragiek, drama en paradox

Niet alleen over het ontstaan en de aard van de merken is discussie, ook over de mate van succes van dergelijke organisaties wordt flink gedebatteerd. De bioloog Gareth Hardin stelde in 1968 de kwestie aan de orde of collectief eigendom en collectief gebruik van gemene gronden konden leiden tot effectief management van natuurlijke rijkdommen.² Er ontstonden globaal gezien twee opvattingen.³ Enerzijds de negatieve opvatting op basis van Hardin; markeorganisaties waren eenvoudigweg niet in staat om gemene gronden en de revenuen daarvan te beschermen tegen individuele belangen.⁴ Deze zouden bijna altijd leiden tot overmatig gebruik, vooral als er geen geaccepteerde en te handhaven reglementen bestonden. Anderzijds leefde een meer positieve opvatting: de meeste markeorganisaties waren vrij succesvol en zelfs gedurende lange perio-

¹ Neeson, *Commoners*, 134.

² Het collectief eigendom wordt hier strikt bekeken in het licht van het management. Of de Gooise markegenoten werkelijk eigenaar waren van de gemene gronden, dus de eigendom hadden, komt in hoofdstuk vijf aan de orde en krijgt een vervolg in de appendix.

³ Renes, 'Rural landscape', 86; De Moor e.a., 'Introduction', 19-22, 26-29.

⁴ Hardin, 'The Tragedy of the Commons', 1244.

den, al dan niet onderbroken door korte cycli van tegenslag. De kritiek op Hardin spitte zich toe op het door hem niet gemaakte onderscheid tussen het ongereguleerde (*open acces regimes*) versus het gereguleerde, de *common property regimes*: een aantal gebruikers stelde in onderling overleg regels op en bepaalde sancties indien deze werden overtreden, teneinde hun gemene grond te beschermen.⁵ Tevens bekritiseerde men het geringe aantal bewijsplaatsen van Hardin. Dit resulteerde in een artikel van Cox, met de veelzeggende titel 'No tragedy on the Commons'.⁶ Volgens Cox waren gebruiksrechten op gemene gronden doorgaans scherp omschreven. Bovendien was het management daarvan bewonderenswaardig succesvol.

Ostrom is de bekendste 'tegenstandster' van Hardin. Een aantal factoren, door haar omschreven als *common pool resources*, was van invloed op het al dan niet effectief voortbestaan van een common. Indien de grenzen van merken en de identiteit van de gerechtigden scherp omschreven waren, er voldoende draagvlak aanwezig was om de reglementen te handhaven plus de afwezigheid van overheidsbemoeienis, was er voor de meeste merken geen tragiek te bespeuren. Ook afdoende supervisie en sancties waren van gewicht, alsmede de mogelijkheid voor de gerechtigden om (intern) conflicten op te lossen en invloed uit te oefenen op beslissingen.⁷

Naar het oordeel van De Moor e.a. lag de verdienste van de studie van Ostrom niet zozeer in de aan- of afwezigheid van de door haar gedestilleerde *common pool resources*, maar in het benoemen van die zaken om daar analyses op los te laten. De studie van Ostrom zou overigens niet voldoende gericht zijn op fenomenen als privatisering en de verdeling of verarming van gemene (agrarische) grond, waardoor het een beperkt inzicht geeft in de omstandigheden die leiden tot falen en ontmanteling.⁸ Bovendien was haar onderzoek voornamelijk gericht op de analyse van case-studies van commons die betrekking hadden op visserij, irrigatiesystemen en andere aan water gelieerde zaken, die per definitie ook tot de succesvolle konden worden gerekend.⁹

Ostrom kwam met Hess nog eens terug op de stelling van Hardin. Diens bijkans apocalyptische waarschuwing 'Ruin is the destination towards which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a common brings ruin to all'¹⁰, wordt gepareerd met een fraai 'Au contraire, Monsieur Hardin!'. Het is namelijk mogelijk om een common effectief te beheren en te behouden, zolang er maar goede reglementen, instrumenten om conflicten op te lossen en precies afgebakende grenzen tussen de verschillende sociale groepen aanwezig zijn.¹¹

Een andere nuance kwam van Renes. Hij nam een middenpositie in en stelde dat de tegenstanders van Hardin er een te romantisch idee over de preïndustriële agrarische samenleving op na hielden. Er bestaat geen twijfel over de opvatting dat die samenleving weinig succesvol was in het tegengaan van de ontbossing. Aan de andere kant lag de zaak in Nederland anders, waar lange perioden van stabiliteit ervoor zorgden dat de bossen intact bleven.¹² Hoewel Renes zijn conclusie toespitst op het bos, gaat deze deels op voor het voortbestaan of verdwijnen van gemene gronden in het algemeen.

Van Zanden legde in zijn artikel 'The paradox of the marks' de zwakke plek van het gros van de Oost-Nederlandse merken bloot: de gebrekkige handhaving van de reglementen. Doorgaans werd de boel niet op orde gehouden.¹³ De meeste boeren hielden zich niet aan de regels, ook al waren die duidelijk genoeg.¹⁴ Ook de verdeling of splitsing van waardelen zorgde voor een toename van het aantal gebruikers. Zodoende introduceerde het disfunctioneren van merken samen met een groeiende bevolking juist wat dergelijke organisaties trachtten tegen te gaan: ongebreideld gebruik van de gemene

⁵ Renes, 'Rural landscape', 86. Zie Bromley, *Environment and economy*.

⁶ Cox, 'No Tragedy on the Commons', 49-61.

⁷ Ostrom, *Governing the commons*, 58-90; Hess and Ostrom, 'Introduction', 7. Vgl. Dahlman, *The open field system and beyond: a property rights analysis of an economic institution*, 73-74 en McCay, Acheson (ed.), *The culture and ecology of communal resources*.

⁸ De Moor e.a., 'Introduction', 28-29.

⁹ De Moor e.a., 'Preliminary conclusions', 247.

¹⁰ Hardin, 'The Tragedy of the Commons', 1244.

¹¹ Hess, C. and E. Ostrom, 'Introduction: an Overview of the Knowledge Commons', 11: In Hardins theorie schuilen volgens Hess en Ostrom en vele niet bij name genoemde onderzoekers vier gebreken: 1) hij sprak louter over ongereguleerde commons; 2) hij ging uit van weinig tot geen communicatie; 3) en dat ieder mens alleen aan het eigen belang denkt en 4) hij bood maar twee oplossingen om de tragedie tegen te gaan: privatisering of overheidsingrijpen.

¹² Renes, 'Rural landscape', 92-93. Zijn mening was deels gebaseerd op Achterhuis, 'Het milieu als 'commons'', 201-230.

¹³ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 125-144.

¹⁴ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 97.

gronden: de paradox. De teloorgang van die gronden was maar één gevolg, ook de ontginning ervan nam toe. Beide gevolgen vormden een bedreiging voor een plattelands-economie die sterk afhankelijk was van de aanwezigheid en beschikbaarheid van grote arealen gemene grond. De marken echter vertoonden veerkracht en wisten, ergens tussen de zeventiende en het midden van de achttiende eeuw, een nieuwe balans te vinden. Nieuwe reglementen met stringentere bepalingen werden geïntroduceerd, er werden meer maatregelen genomen tegen ontginningen en zandverstuivingen en kwalitatief hoogstaand weiland werd afgescheiden en aldus gepreserveerd. Ook moesten gebruikers betalen voor het laten grazen van vee.¹⁵

Verwant aan bovenstaande geluiden zijn twee opvattingen die over de gesteldheid van de gemene gronden gaan; was die verantwoordelijk voor het ontstaan van markeorganisaties of werd ze juist veroorzaakt door de wijze van beheer van die markeorganisaties. Kort gezegd gaat het over oorzaak of gevolg. Enerzijds verhinderde het bestaan van gebruiksrechten investeringen, weerhield het de boeren ervan om te experimenteren en zorgde het voor conservatieve bedrijfsvoeringen, waardoor de gronden niet ten volle werden benut. Dit mismanagement werd volgens sommigen niet veroorzaakt door die gebruiksrechten, maar door het voortdurende gevaar dat men zich niet aan de reglementen hield, inherent aan collectief gehouden bezit.¹⁶ Anderzijds functioneerde een collectief als een vangnet voor de armere boeren en op welke wijze de gronden ook door een organisatie werden beheerd, men zorgde er altijd voor dat ze niet werden overgeëxploiteerd, waardoor ze ook niet uitgeput raakten.¹⁷ Dit ‘probleem’, oorzaak of gevolg, speelt in de hieronder behandelde zaken een bescheiden rol, maar hoe bescheiden die rol ook was, het had wel invloed op de opvattingen en vooral acties van de verschillende partijen.

Bij bovenstaande moet dus één ding niet vergeten worden: doorgaans kwamen markegenoten tot reglementen die tragedies bij voorbaat uitsloten. Dat deden zij niet omdat ze zo graag op de weidegronden, heidevelden en woeste gronden wandelden, of met zijn allen languit op de heide wilden liggen om rustig naar het zwerk te kunnen turen. Zij deden dat omdat er consensus bestond over het nut, de waarde en het gebruik daarvan, evenals over wie die gronden in welke mate mocht gebruiken en op basis waarvan dat plaatsvond. Of zoals Lord Entle mededeelde over de waarde van de Engelse commons: ‘The value of the common to the commoners consisted precisely in the guarantee given them by custom that no one might use it except holders of tenements which since time out of mind had a right thereto, and that no one might use it to a greater extent than the custom of the manor allowed’.¹⁸

Hoppenbrouwers reageerde sceptisch op de vraag of reglementen als de schaar- en bosbrieven ons iets zeggen over het werkelijke functioneren van marken. Zij geven weliswaar enig inzicht in hoe het markebestuur de gemene gronden wenste te beheren en behouden, maar om de effectiviteit vast te stellen, is meer gedetailleerde studie nodig.¹⁹ Hieronder wordt getracht daaraan te voldoen. Ik begin met het vaststellen van de band tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland. Daarna licht ik enige problemen over zekere venen toe. Dan is het de beurt aan een serieus geschil, en wel die over de schapenhouderij. Vervolgens ga ik in op de perikelen rondom de verlaging van de schaar en ik besluit met het antwoord op de vraag: werkten de reglementen?

De verhouding tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland

Zoals gezegd hadden de heren van Nijenrode hun hoedanigheid als maarschalken of hoftrichters van het Gooise bos te danken aan het stift Elten en waarschijnlijk ook aan de graaf van Holland. In 1280 werd ‘hun’ leen uitgezonderd; de Hollandse graaf pachtte weliswaar het Nardinclant en nam de grafelijke gezagsrechten over, maar Elten kon de koptienden en het toezicht op het bosgebruik in leen blijven uitgeven. Ik vermoed dat de Nijenrodes het leen om en nabij 1330 van Elten hebben verkregen. In eerste instantie waren de verhoudin-

¹⁵ Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 136-137. Overigens meende Van Zanden dat er sprake was van een ‘moral economy’, dat wil zeggen, er stak een zekere mate van bewustzijn of engagement achter het opstellen en handhaven van de reglementen. Zie hoofdstuk drie.

¹⁶ De Moor e.a., ‘Introduction’, 21.

¹⁷ Neeson, *Commoners*; De Moor e.a., ‘Introduction’, 20.

¹⁸ Lord Ernle & Fussel, ‘English Farming’, 297.

¹⁹ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 96-97.

gen tussen de Hollandse graven en de Nijenrodes – die dus zowel Hollandse als Eltense ambten bekleedden – dus goed, maar allengs kregen zij het met elkaar aan de stok.

In 1435 komen we een Splinter van Nijenrode (1414-1471) tegen die een toren, huis en hofstede in leen hield van de graaf van Holland.²⁰ Splinter was al in 1426 baljuw geworden en kreeg in dat jaar de opdracht om het huis te Muiden (Het Muiderslot) goed te beheren.²¹ In hetzelfde jaar moest Splinter dat ‘huis’ ontruimen voor een van de kapiteins van de hertog, maar na gebruik zou hij het terugkrijgen.²² Bijna tien jaar later (1436) is Splinter baljuw af, maar hij mocht nog wel gedurende drie jaar het ambt waarnemen voor de kamerling Anthonis van Rochebaroen.²³ Overigens kwam Splinter met Filips de Goede overeen dat hij het land op eigen kosten zou besturen, dus zonder daarvan rekening te doen. De in beslag genomen goederen van vijanden en ballingen en de boetes voor grote misdrijven moest hij wel aan Filips afdragen. In 1431 werd deze rekening ongedaan gemaakt en kreeg Splinter opnieuw een wedde. Daartegenover stond dat hij rekening en verantwoording moest afleggen.²⁴

In de grafelijke rekeningen zien we dat Splinter van Nijenrode en zijn opvolgers jaarlijks een deel van de ontvangsten, verkregen via het baljuw- en rentmeesterschap van Gooiland, aan de abdis van Elten moesten overmaken.²⁵ Uit een ongedateerd bericht van Jan van Beieren aan zijn baljuw Johan van Nijenrode en diens broer Splinter, blijkt dat de heren van Nijenrode verantwoordelijk waren voor de jaarlijkse betaling van de pachtsom aan Elten, inzake de verpachting van de *terra Nardinclant*, volgens de overeenkomst van 1280. Kennelijk werd de pachtsom voldaan uit de opbrengsten van het baljuwschap, niet uit het dienstmansleen. Jan van Beieren wees de Van Nijenrodes erop dat hij in de problemen kwam als er niet werd betaald: ‘[...] want wij tot groeten starcken verbande dairaf staen, in zwaire pene van banne ende van verbuernisse des lants, so die oude brieve dairaf inhouden [...]’.²⁶ En dat was geheel in overeenstemming met de bepalingen in die ‘oude brieve’. Het zal Jan van Beieren niet lekker hebben gezeten dat er zo laks met deze verplichting werd omgesprongen, immers, hij moest niet alleen op zijn ambtenaren kunnen vertrouwen, ook kon hij het zich niet veroorloven gebied te verliezen (hoewel dat zal hebben meegevallen, ik bedoel, het Gooiland zou niet meteen door Elten worden gevorderd; bovendien zou het niet bij een of twee aanmaningen gebleven zijn).

Dat vertrouwen had Johan nog wel genoten, maar Splinter van Nijenrode lag niet goed te Den Haag. Uit een aantal berichten valt op te maken dat Splinter niet in staat was om naar behoren zijn taken uit te voeren, of, in de ogen van de grafelijkheid, zich op zijn minst onbekwaam gedroeg. Zo liet hij in 1439 verstek gaan in Den Haag. Hij was gesommeerd om verantwoording af te leggen voor de diefstal van een heel schip met lading door inwoners van Muiden. Er werd een dwangmaatregel genomen; indien Splinter niet binnen afzienbare tijd zou verschijnen, dan zou hij ontslagen worden als waarnemend baljuw.²⁷

Nog geen twee of drie jaar later was dat het geval. Het ‘personeelsdossier’ Splinter was klaarblijkelijk dik genoeg. De graaf had een andere baljuw op het oog: Lodewijk van Montfoort. Overman Lalaing zou de overgang moeten bewerkstelligen.²⁸ Maar dat ging niet gemakkelijk. Op 4 juni 1442 werd Splinter gedagvaard om ‘alle brieven ende bethonen van recessse’ van het baljuwschap van Muiden en Gooiland over te leggen en de boel af te handelen.²⁹ Op 11 juli van dat jaar moest hij Muiden verlaten en zou de eindafrekening worden opgemaakt: ‘[...] dat hij ’t slot van Muyden ende bailliuscip voors. van Goylant ruymen soude ende heere Lodewijc [van Montfoort] dairinne laten comen’.³⁰ Hij kreeg uitstel tot 18 juli en vervolgens diende Splinter een herzieningsvoorstel in. Niet lang daarna verkreeg Lodewijk een volledige tegemoetkoming in de

²⁰ MRVG 437-438; De Geer van Oudegein dateert het stuk op 30 januari 1434, ‘Nalezingen’, 43.

²¹ Ibidem, 163, 164.

²² Ibidem, 164.

²³ Ibidem, 166. Het ging hier om Anton de Bourgondië, graaf van La Roche-en-Ardenne en een bastaardzoon van Filips de Goede. Damen, *De staat van dienst*, 300, n.106.

²⁴ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 195.

²⁵ NL Na-Ha 3.01.27.02 nrs. 3036-3039, 3039 f.5.

²⁶ MRVG, 445; De Geer van Oudegein, ‘Nalezingen’, 88-89. De Geer van Oudegein maakt melding van een eerder bevel van Jan van Beieren aan zijn baljuw van Gooiland, Johan van Nijenrode, en zijn broer Splinter, om de abdis van Elten jaarlijks ‘hare renten’ uit Gooiland te betalen (z.d.), 88.

²⁷ MJR VI nr. 107 (14 juli 1439), 420.

²⁸ MJR VII nr. 97 (6 mei 1442), 23.

²⁹ Ibidem nr. 111 (4 juni 1442), 25.

³⁰ MJR VIII nr. 64 (11 juli 1442), 130-131.

kosten die hij had gemaakt om Splinter uit Muiden te krijgen. Tegelijkertijd werd van hogerhand bevolen dat de overdracht van Muiden en de ambten terstond moesten plaatsvinden, maar de kinderen van Johan van Nijenrode lieten weten dat alleen aan oom Splinter te doen.³¹ Halverwege december zat Splinter nog waar hij zat, namelijk in het Muiderslot. Uiteindelijk verliet hij het kasteel, maar de financiële afwikkeling vond niet plaats. Berichten uit 1445 over vorderingen van Lodewijk aan Splinter zijn daarvan het bewijs. Op 20 december 1445 kwam er een eind aan: Splinter moest bakzeil halen.³²

Het gedrag van Splinter had geen gevolgen voor zijn familieleden inzake het baljuwschap van Gooiland. De gebroeders Gijsbrecht en Jan van Nijenrode werden in 1462 door Karel de Stoute herbenoemd als kasteleins van het Muiderslot en in het blijkbaar door hen gedeelde baljuw- en rentmeesterschap van Gooiland.³³ Daarbij kregen zij de opdracht om, ‘wederom tot onser ontlastinge’, het stift Elten de vijfentwintig schilden te betalen, ‘als zij siaers heeft erflick up onse voirsr. rentmeesterscip van Goylant’.³⁴ Na de dood van deze gebroeders Van Nijenrode gingen de ambten achtereenvolgens over naar de heer van Abeele, Hendrik Ackerman, Jan van Rietvelt, de heer van IJsselstein, Heiman Jacobszoon, Anton van Lalaing, de graaf van Hoogstraten, Cornelis van Borselen, Jan de Chanu, Wouter van Matenese, Vincent van Lebesteyn, Govert van Haestrecht en Paulus van Loo.³⁵ Met andere woorden, het baljuw- en rentmeesterschap van Gooiland was sinds circa 1477 niet meer in handen van een telg uit de familie Van Nijenrode. De familie behield echter wel het Eltense leen en bleef dus beschikken over het boswachterschap van Gooiland.

Rond het jaar 1500 werd Josina van Nijenrode beleend als 15-jarige opvolger van haar vader Johan van Nijenrode. Enige jaren later, in 1504, werd zij samen met haar zusje hardhandig ontvoerd door de al genoemde Willem Turck.³⁶ Het jaar daarop dwong Willem haar met hem te trouwen, waardoor hij ook de beschikking over haar lenen kreeg. Vervolgens liet Willem zich Willem Turck van Nijenrode noemen. Hij bekwaamde zich vooral in de verdediging van Gooiland tijdens een oorlog met Gelre.³⁷ Het stel kreeg een dochter, Elisabeth. Aangezien zij minderjarig was toen haar vader en moeder stierven, werd Aernout van den Bongard als voogd over haar aangesteld. Zijn zoon Bernard van den Bongard huwde met Elisabeth. Die familie wist halverwege de zestiende eeuw ook de inning van de koptienden als leen over te nemen.³⁸ En als gevolg daarvan noemden zij zich ook heren van Nijenrode.³⁹

Het hoeft echter niet te verbazen dat met de komst van Willem Turck de boel escaleerde.⁴⁰ De bosbrief die hij in 1514 uitvaardigde, wekte namelijk wrevel bij de landsheer. Die wrevel was ook al aan de orde gekomen tijdens de in hoofdstuk vier te bespreken processen van 1470 en 1474. De landsheer was van mening dat de Gooiers niet gerechtigd waren het Gooise bos te gebruiken, laat staan het gewonnen hout te verkopen: ‘[...] ende hadden oick doen hauwen ende dagelick hieuwen de voirs. bosschen ende streuellen, deylende, gebrykende ende vercoipende tot hoeren geliefte ende profijte dat hout, datter af quam’.⁴¹ Ook het aanstellen van houtvesters en andere dienaren zonder toestemming van de graaf was de overheid een doorn in het oog.⁴² Die doorn be-

³¹ Ibidem nrs. 65, 65a (z.d.), 131; nr. 86 (27 juli 1442), 143; nr. 95 (27 juli 1442), 147-148; nr. 96 (z.d.), 148; nr. 97 (z.d.), 148.

³² Ibidem nr. 140 (14 december 1442), 160; nr. 143 (14 december 1442), 161-162; XI 51 (9 juni 1445), 12; XI nr. 62 (23 juni 1445), 17; nr. 87 (14 juli 1445), 22; nr. 182 (20 december 1445), 58.

³³ MRVG, 175.

³⁴ Idem.

³⁵ Ibidem, 177-219.

³⁶ Willem Turck was de zoon van Goderd Turck en Margaretha van Egmond, dochter van de heer van IJsselstein. Het scheen een “‘crijgsman, die de dorpen alhier in den Gelderschen oorlog, zoo te voet als te peerd, getrouwelijck beschermt heeft” te zijn. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en ondergang’, 259. Er volgde nog wel verzet tegen de actie van Turck. Vooral het gebruik van grof geweld riep dat op. Misschien werd Willem daarom de bastaard van IJsselstein genoemd. De Geer van Oudegein, ‘Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode’, 52-53, 56.

³⁷ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 16-18.

³⁸ NHA 117.1: In 1546 werd Aernout van Bongaert als voogd van Elisabeth, dochter van Willem Turck en Josina van Nijenrode, beleend met de tienden in Gooiland.

³⁹ CAP SAGV 32. Dat blijkt onder andere uit een verzoek van Jonkheer Floris van den Bongaert aan de burgermeesters en schepenen van Naarden over de ‘settinge’ van de tienden in 1599: ‘Een versouck van Joncheer Floris vanden Bongaert heer van Nieuwerode [...]’.

⁴⁰ J. Buis, *Historia Forestis*, 157-161. Buis besprak onderstaande uitgebreid. Hij baseert zich echter volledig op Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 254-264, hoofdstuk ‘Het Gooische bosch’. Perk maakte melding van zijn bronnen, waarop bovenstaande is gebaseerd; deze heeft hij vrijwel allemaal in origineel gezien. De meeste stukken zijn verloren gegaan, op enkele na. Perk, ‘Hortensius over de opkomst en den ondergang’, 305-306.

⁴¹ MRVG, 324.

⁴² Idem: ‘[...] roerende den regimente ende hauwen in den voirs. bosschen twelck nyemende geoirloft en wair alzo te doen buyten consent van sijnen prince’.

trof niet alleen de heren van Nijenrode, want die stelden de houtvesters aan, maar ook de handelwijze van de Gooise markegenoten.

Zij waren in hun verweer net zo stellig geweest over het gebruik van het bos als zij waren geweest over het gebruik van de gemene gronden. Sterker, het bos maakte volgens hen deel uit van de gemeente of was op zijn minst daarmee verbonden.⁴³ Het was dan ook volkomen normaal om statuten en ordinanties betreffende dat bos op te stellen, net als het aanstellen van houtvesters en boswachters.⁴⁴ De Gooiers trokken zich dus niet veel aan van de Hollandse graaf ... maar ook niet van de heer van Nijenrode. De gebeurtenissen na de uitvaardiging van de vierde bosbrief in 1514 ondersteunen deze bewering.

In 1514 kwam Willem Turck van Nijenrode zoals te doen gebruikelijk eendrachtelijk tot overeenstemming met de dorpelingen van Gooiland over het gebruik van het bos. Maar Hilversum deed later niet meer mee. Willem had zijn blik echter ook gericht op het naburige Loosdrecht en het iets verder gelegen Kortenhoef. Die moesten in zijn ogen ook koptienden betalen. In 1520 liet de lokale rechtbank te Weesp weten dat het haar niet duidelijk was geworden op basis waarvan Turck zijn claim had gebaseerd. De koptienden waren 'heerlicke leengoederen' en derhalve kon Turck niet zomaar 'nyeuwe maniere' van tiendheffing voorstellen en ook laten uitvoeren.⁴⁵ En er waren meer problemen, bijvoorbeeld over de windval en het dorre hout; de takken die afgewaaid en de bomen die omgewaaid waren tijdens een storm.⁴⁶ In de bosbrieven wordt daarvan geen gewag gemaakt. Het blijkt dat de dorpen eigenmachtig hun windval of hun aandeel daarin konden verpachten. In 1525 gaven de buurmeester en schepenen van Laren de gedeputeerde van Huizen een volmacht om het dorre hout en de windval in het Gooiersbos te verzamelen.⁴⁷ Niet veel later en in hetzelfde jaar stonden de dorpen Laren, Huizen, Blaricum, Hilversum en Bussum (alle Gooise dorpen dus) de windval en het dorre hout af aan de keizer – dus de landsheer. Het was een tegenprestatie, want de Gooiers waren een aantal jaar daarvoor vrijgesteld van verschillende beden en 'ommelagen'.⁴⁸ Dit alles voltrok zich zonder dat de heren van Nijenrode werden geïnformeerd. Hiermee zouden zij door de graaf van Holland als holtrichters gepasseerd zijn geweest. Volgens Buis was dat een kapitale blunder.⁴⁹

Doorgaans kwam de windval toe aan de grondheer of de holtrichter. In dit geval zou dat betekenen: het stift Elten en de heer van Nijenrode. Meestal ging dat gepaard met een voorwaarde. De windval kwam hen toe voor zover zij binnen een gestelde termijn dat hout gebruikten of verwerkten.⁵⁰ In Gooiland is daarover niets bekend. De holtrichter, de heer van Nijenrode, had recht op een derde deel, maar de dorpen konden klaarblijkelijk zelf beschikken over delen van de windval en het dorre hout. Het is goed mogelijk dat zij die rechten ook in de Eltense periode hebben verkregen, want anders konden zij niets afstaan aan de graaf van Holland. Dan betreft het inderdaad grondheerlijke rechten die de landsheer in handen wist te krijgen welke hij vervolgens aan de stad Naarden verpachtte.

Willem Turck beriep zich echter, en dus terecht, op zijn rechten. Hij protesteerde bij de Rekenkamer tegen het, buiten zijn kennis en medeweten om, als boete overnemen van zijn deel van de windval en het dorre hout. Vervolgens haalde hij sprokkelhout uit het bos en liet hij bomen kappen. De Gooiers werd verboden om bomen te kappen zo-

⁴³ Ibidem, 325: '[...] als een toebehoeren der gemeente van Goylant [...]'].

⁴⁴ Ibidem, 327: 'Seggende voirt, dat tbosch, dair die voirts. eysscher af gesproken hadde, gelegen was in der voirs. gemeynte ende was een toebehoorte derselver, dairin die voirs. verweeres gehouwen hadden ende hieuwen tot elken VI of VII jaeren na den oirboir van den bossche ende om tvoirs. Hout weder te mogen uutwassen sonder quetse ende dit oick al bij der ouder prescriptie ende costume als boven ende uut crachte van derwelker de voirs. verweeres oick wel hadden mogen maken statuten, ordinancien ende maniere van houtvesters ende dieners in Goeyersbosch, want men alzowel jurisdictie prescriberen mochte als andere goeden'.

⁴⁵ NHA 117.3 (1520).

⁴⁶ Over wat precies tot de windval behoorde was men het niet altijd eens. Soms werden daarom extra bepalingen geformuleerd, bijvoorbeeld dat men hout mocht verzamelen zonder gebruik te maken van scherpe voorwerpen of gereedschappen. Birrel, 'Common rights in the Medieval forest', 31.

⁴⁷ MRVG, 417: '[...] omme mede voir ons te solliciteren ende te procureren angaende tdorre hout ende wyntval van Goyerbosch [...]'. Dat gold ook voor het aandeel van Blaricum: 'Procuratie van Laren, ruerende tdorre hout in Goyerbosch. Oick mede van Blaricom in Goilant'.

⁴⁸ Ibidem, 418-419. Ze deden dat met instemming van al hun inwoners: '[...] soe ist, dat wij buyermeesteren voors. voor onselven ende in den name ende duer expres consent van alle inwoenders van den voorn. dorpen up goeylant gerenunchiert ende te buyten gegaen zijn [afstand hebben gedaan], renunchieren ende gaen te buyten mits desen onsen brieve alle trecht ende actie, die wij ende onse voorvaderen oft nacomelingen souden willen oft mogen pretenderen in de wintval ende dorre houdt vant Goeyersbosch voors. ende dragen deselve ons actie ende al, dat wij daerup souden mogen eysschen, in handen van den voorn. k. Mt. [...]'].

⁴⁹ J. Buis, *Historia Forestis*, 158.

⁵⁰ Ibidem, 202.

lang de kwestie rond de bosbrief niet was opgelost. Doch de Gooise markegenoten volgden het voorbeeld van 'hun' holrichter en kapten hun derde deel. Maar zij kapten meer. Volgens een bericht uit een rentmeestersrapport was het rampzalig: '[...] boss en wyldernis verdorven [...] Die boemen afgehouden ente niet gemaect'.⁵¹

In 1527 liet Willem aan Naarden zijn ongenoegen blijken over de gang van zaken en de wijze waarop er met hem werd gecommuniceerd.⁵² Turck was vooral verbolgen over de late verwittiging, maar nog meer over de wijziging aangaande het onderwerp. Hij zou een nieuwe houw dan wel bosbrief bepalen en wilde helemaal niet over het verkopen van de windval praten. Kennelijk werd er van alles over het bos bepaald en besloten zonder dat Willem Turck daarvan op de hoogte was of erger, daar enige invloed op kon hebben. Was zijn rol min of meer uitgespeeld?

Enige jaren later bereikte hem een bericht waarin duidelijk wordt dat het bos zeer te lijden had gehad (ca 1530): 'Dat binnen deese seeven ofte acht jaeren dat den houwe laest in den boss gheweest is [...] den boss niet en hebt connen bewaeren off doen bewaeren, overmits den oorloghe, voer die dyeven, welck daer dach en nacht in gehouwen hebben, alle die van Hylversum en anderen, ende mijn genaedige Heer sijn boss en wyldernis verdorven [...] aldus dat daer binnen deese voorsz. jaeren meer schade in den boss gedaan is, dan of daer twee behoerlijcke houden gehouden waren'.⁵³ Met andere woorden, er was in twee jaar tijd zoveel hout uit het bos verdwenen alsof er twee gebruikelijke houwen hadden plaatsgevonden. Zoals bekend zaten er tussen de houwen periodes van zes of zeven jaar ...

De getuigenverklaringen van 1531 en 1534

Het is natuurlijk veel beter om de tijdgenoten aan het woord te laten.⁵⁴ Aan het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw getuigden eerst zeven poorters van de stad Naarden en even later zeven buren en inwoners van het dorp Huizen over het reilen en zeilen in het bos.⁵⁵ Het waren niet zomaar mensen; alle veertien waren personen van goeden huize en naar eigen zeggen geloofwaardig. Willem Turck had deze lieden bijeengeroepen om ervoor te zorgen dat zijn rechten overeind bleven. De getuigen zelf hadden waarschijnlijk ook belang bij de instandhouding van de bosgebruiken, op basis van de bosbrieven, want zodra daar verandering in kwam, leverde dat risico's op.

Volgens de Naarders en de Huizers ging het als volgt: voordat er tot kappen werd overgegaan (de houw) vond er eerst een wete plaats door de erfopvolger van de heer van Nijenrode (dus de dan levende en met het maarschalkambt beleende Nijenrode). Deze erfvolger had ook het eerste merkijzer om het hout te 'tekenen' of van een merk te voorzien. Daarna was de stad Naarden aan de beurt en als derde en laatste de gezamenlijke dorpen. Er waren dus drie merkijzers. Zo was het altijd gegaan en deze wijze van houtkap verliep rustig en ordentelijk, bovendien op basis van de afspraken in de bosbrieven. Saillant is dat de getuigen zich herinneren dat zij voor de oude blinde Jan van Nijenrode ooit de wete hebben verzorgd. Daarna wordt vermeld dat men niet mag bekeuren in het bos als men niet gegoed is met tiende. Kennelijk was het gegoed zijn inmiddels synoniem met het betalen van de koptiende. Tevens mochten ingezetenen van de Gooise dorpen alleen tienden betalen aan een Van Nijenrode. Tot slot werd de mededeling gedaan dat de heren van Nijenrode altijd rustig met fretten en honden in het Gooiersbos gejaagd hadden. Dit alles hadden de getuigen ook al 'dick ende menich-

⁵¹ Ibidem, 158-159.

⁵² CAP SAGV 25.3. Perk kwalificeerde het stuk 'oorspronkelijk'. Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 304. Zie bijlage.

⁵³ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 260-261.

⁵⁴ Overigens was dat niet ongebruikelijk. Door de vele gewoonterechten en het bestaan van oude en moderne gebruiken, raakte men het spoor vaak bijster. De ouderen kenden de regels en de gewoonten. Pernoud, *De middeleeuwen*, 82.

⁵⁵ CAP SAGV 25. Zie bijlage. Koster-Van Dijk heeft de getuigenverklaring uit 1531 wellicht wel gezien, maar maakt er geen melding van. De getuigenverklaringen zijn ook vrijwel identiek, maar mijns inziens is die van 1531 ook interessant, al is het alleen maar omdat de getuigen poorters van Naarden zijn. Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 190. Perk zag beide getuigenverklaringen wel: '[...] begon de Heer van Nijenrode zich op zijne rechten te beroepen, een aantal verklaringen deswegens, ook betrekkelijk het recht van de jacht, werden door bejaarde lieden, tot de voornaamsten van Gooiland behorende, afgelegd.' En: 'Die verklaringen, voor de verscheidene Besturen gerechtelijk afgelegd, zijn oorspronkelijk of bij authentique afschriften in het archief van de koptiende'. Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 260, n.1. Thans berusten deze stukken in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum. De getuigenverklaring uit 1533 is door Koster-Van Dijk getranscribeerd: 'Gooise bosbrieven', 202-203. Overigens is het niet 1533, maar 1534 gezien de gehanteerde paasstijl. Koster-Van Dijk vermoedde dat deze getuigenverklaring te maken kan hebben met de codificatie van gewoonten die door Karel V in 1531 was voorgeschreven. Of het betreft een stuk ten behoeve van een procesdossier. Koster-Van Dijk, 'Gooise bosbrieven', 192.

werff⁷ van hun ouders gehoord. Op basis van de grote overeenkomsten is het waarschijnlijk dat de getuigen uit 1534 de getuigenis uit 1531 kenden. Maar al deze inspanningen mochten niet baten. De graaf van Holland maakte het Turck alsmar lastiger en was steeds minder geneigd naar hem te luisteren. Voor het Gooiersbos had dat desastreuze gevolgen.

Het einde van Willem Turck

Onderwijl was Willem vooral onledig met oorlog voeren en had hij nauwelijks controle meer op en over het Gooise bos. Ook een missive van Turck aan de Rekenkamer van Holland in 1545, waarin hij het recht op de windval claimt, zette geen zoden aan de dijk. De Rekenkamer ging niet in op zijn claim en kwalificeerde zijn handelingen als illegale activiteiten.⁵⁶ De afwikkeling van deze zaak maakte Willem niet mee. Om en nabij 1548 blies hij zijn laatste adem uit. In dat jaar verzocht zijn weduwe – de ooit door hem geschaakte Josina – het stadsbestuur van Naarden om een gemeenschappelijke houw, zonder de toestemming van de Rekenkamer. De stadsraad wees het verzoek af omdat het te laat in het jaar was om nog te gaan kappen: '[...] te hoog in 't jaer is en 't loff aen den boem coemt'.⁵⁷ Volgens Buis werd hiermee de invloed van de Van Nijenrodes binnen Stad en Lande van Gooiland verminderd, want de stadsbestuurders speelden onder één hoedje met de graaf. Het bestuur van Hilversum erkende echter plotsklaps de bosbrief van 1514. Hiermee werd de invloed van de Van Nijenrodes juist erkend. Buis zocht hier de werkelijke reden voor de afwijzing van het verzoek van de weduwe van Turck door Naarden.⁵⁸

Josina legde zich niet neer bij de afwijzing. Zij meende dat niet alleen zij maar ook haar voorvaderen in hun recht waren aangetast. In 1552 trachtte zij er opnieuw uit te komen en nodigde het stadsbestuur van Naarden en afgevaardigden uit de dorpen van Gooiland uit om de problemen te bespreken en uit de wereld te helpen. Naarden en Huizen wezen de uitnodiging af. Hilversum, Laren en Blaricum kwamen wel opdagen. De baljuw van Gooiland, ook uitgenodigd, weigerde, maar waarschuwde de weduwe om onder geen beding hout te laten kappen.⁵⁹

De weduwe Josina, Hilversum, Laren en Blaricum werden beschuldigd van insubordinatie en illegale houtkap. Er volgde een proces. Een lid van de Hoge Raad kwam poolshoogte nemen en nam de betrokkenen mee op een reisje door het Gooise bos. Iedereen mocht er het zijne van zeggen. Vervolgens zette hij de weduwe, de afgevaardigden van het stadsbestuur van Naarden en de baljuw om de tafel. Op basis van zijn bevindingen maakte hij proces-verbaal op.⁶⁰ Uit dat proces-verbaal blijkt dat het Gooise bos er belabberd aan toe was. Overal waren grote stukken grond met stobben die uitliepen. De meeste bomen waren gekapt. De bodem was kaal. Er werd strooisel geroofd. Het eikenbos was vervangen door kreupelhout: 'Nog erger was het gesteld in het Eikenbosch, met kort afgehakte stammen in menigte, hier, naar het zeggen des bailluws en de toestemming des buurmeesters, door den onredelijken houw van die van Gooylant veroorzaakt'.⁶¹ De beschuldigingen over en weer waren niet van de lucht, maar er kwam geen uitspraak. Omdat het pleit niet werd beslecht, ging de ongeoorloofde en ongebreidelde houtkap door en allengs verdween het Gooise bos. Buis stelde dat het ongeregelmteerd hout kappen en strooisel verzamelen in het Gooise bos door de Gooise markegenoten namens de heer van Nijenrode gigantische vormen had aangenomen, waardoor het bos was verdwenen. Nog te treffen maatregelen door de overheid kwamen te laat.⁶² Perk was stellig. Hij noemde simpelweg het 'gemeen bezit' de bron van het kwaad.⁶³ Tegen het eind van de zestiende eeuw was het afgelopen en daarmee kwam ook een eind aan de onenigheden.⁶⁴ En zoals gezegd ook aan de bosbrieven.

⁵⁶ J. Buis, *Historia Forestis*, 159.

⁵⁷ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 261.

⁵⁸ J. Buis, *Historia Forestis*, 159.

⁵⁹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang', 262; J. Buis, *Historia Forestis*, 159-160.

⁶⁰ Ibidem, 263: 'Uit het Procesverbaal, van dit onderzoek opgemaakt, dat voor een meesterstuk gelden mag van beknoptheid en deugdelijkheid, deelen wij alleen mede wat tot den toestand van het Bosch betrekking heeft'.

⁶¹ Ibidem, 264.

⁶² Ibidem, 263-264; J. Buis, *Historia Forestis*, 160-161.

⁶³ Ibidem, 264.

⁶⁴ Idem; J. Buis, *Historia Forestis*, 160.

Het belangrijkste punt is natuurlijk dat de graaf van Holland zich niets aantrok van de bosbrieven en de Gooise markegenoten, maar bepalingen en overwegingen van zijn Rekenkamer en de stad Naarden daarboven stelde.⁶⁵ Tevens trok de graaf zich niets aan van de heren van Nijenrode en hun rechten. Omgekeerd trokken die heren zich echter ook niets aan van de graaf. Gevolg: weg bos en het gelijk van Hardin. Maar hoe zat het met de schaarbrieven? Werden die netjes nageleefd?

Van 1404 naar 1442; van een naar twee

Of de bepalingen van de eerste schaarbrief strikt werden nageleefd, is moeilijk te zeggen. Hoewel we beschikken over berichten die aangeven dat zulks niet het geval was, specifiek, dat de zaken niet afdoende waren geregeld, zegt dat op zichzelf niets. Enig voorbehoud is geboden. Immers, de eerste schaarbrief stamt uit 1404 en pas 38 jaar later volgt de tweede. Het feit dát er een tweede overeenkomst werd gesloten, geeft aan dat men niet tevreden was met alleen de eerste schaarbrief. We zouden het verschijnen van de tweede schaarbrief positiever kunnen opvatten: als een verscherping van en aanvulling op de eerste.

Er is een opmerkelijk verschil met de eerste schaarbrief: voor zover bekend is de tweede schaarbrief niet ‘omgeven’ door een of meerdere oorkonden uitgaande van de Hollandse graaf. Wellicht mogen we hieruit concluderen dat de Gooise markegenoten bijna veertig jaar na de eerste schaarbrief een onafhankelijker positie ten opzichte van de landsheer innamen, maar laat ik niet op de zaken vooruitlopen. Dat de Gooise boeren er in de ogen van de meeste overheden een eigenzinnige en daardoor aanmatigende houding op na hielden ten aanzien van het gebruik van de gemene gronden wordt later duidelijk. Daarnaast telt de tweede schaarbrief een aanzienlijk groter aantal items. Zo te zien was er na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief zoveel onduidelijkheid en daarmee onvrede en ongemak ontstaan over het gebruik van de gemene gronden, dat het noodzakelijk was sommige afspraken te bestendigen en aan te vullen of nieuwe te maken. Tegelijkertijd kwam er zowel intern – dus verdere onmin tussen de stad en het platteland – als extern steeds meer druk op de ketel te staan. Het was tijd voor een nadere regeling.

Een van de punten waarover meningsverschil ontstond, was de verlening van schaarrecht aan ‘nieuwkomers’ en andere geïnteresseerden. In 1418 ging de stad Naarden over tot toekenning van het poorterschap maar ook het schaarrecht op de gemene gronden aan de zusters van het Sint Maria convent, gelegen aan de Bussummerstraat. Het lag kennelijk in het verlengde van het verkrijgen van het poorterschap dat zulks gebeurde en het lijkt alsof de stad Naarden gemachtigd was om eigenhandig schaarrecht te verlenen.⁶⁶ Daarover zullen de meningen tussen stad en land verdeeld zijn geweest, want we zien dat de tweede schaarbrief daaraan beperkingen stelt. Niet zozeer aan het feit dat een poorter schaarrecht kon verkrijgen, maar in de zin dat onbemiddelde stedelingen daarvan werden uitgesloten. Zodoende kwamen er niet teveel lieden bij die de gemene gronden wilden bestemmen voor andere doeleinden dan agrarische. Evenwel blijkt uit jongere berichten (1692, 1706) dat de stad Naarden wel degelijk schaarrecht had verkocht, meer: ‘[...] dat het koopen van het burgerschap te Naarden en het bezit van een huis en land, geen regt tot de Gemeente of tot scharing geeft, en dit alleen toekomt aan degenen, die dat regt van de stad gekocht hebben, of wier ouders van alle oude tijden de veldslag en het regt tot bescharen van de Gemeente hebben gehad’.⁶⁷ Er werd dus schaarrecht verkocht, maar geen veldslag, want dat recht verkreeg men niet door koop.

Naast de interne moeilijkheden tussen stad en land kan er ook sprake zijn geweest van tegenstellingen tussen arm en rijk of tussen landlozen en landbezitters. En dan was er de bedreiging van buiten. Tussen 1404 en 1442 begaven klaarblijkelijk steeds meer lieden van elders zich onbevoegd op de gemene gronden, want in 1419 was het nodig om daar paal en perk aan te stellen via een door Jan van Beieren verleend privilege. Dit privilege verschaftte aan zowel de stad Naarden als Gooiland het verlot om alle buiten-

⁶⁵ J. Buis, *Historia Forestis*, 160.

⁶⁶ Overigens werd een voorbehoud gemaakt. Het schaarrecht diende overeenkomstig de schaarbrieven te worden uitgeoefend: ‘[...] alzoe vele scharinge als een paer volcx houdt ende houden zall na inhoudt der schaerbrieven ende overdrachten, die de stede voirsr. mitten gemene lande van Goylant hebben ende hiernaemaels hebben zullen’. MRVG, 305; Sebus, *De Erfgooiers*, 66-67.

⁶⁷ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 86.

lieden die de bossen en de venen beschadigden, en turfgravers en Loosdrechters, die koren in Gooiland verbouwden, op te brengen naar het slot Muiden.⁶⁸ Maar er was meer.

In 1437 liet Filips zijn baljuw Splinter van Nijenrode weten dat hij bewoners van Baarn en andere Stichtenaren verboden had turf te steken op Hollands gebied. Dit ging namelijk zeer ten nadele van het land en kwam veel voor. Hij spoorde zijn ambtenaren aan om zijn bevel onder de aandacht van Stichtenaren te brengen, alsmede onder die van eventuele overtreders, die gevat moesten worden en gevangen gezet in het Muiderslot.⁶⁹ In een brief aan bisschop van Utrecht Rudolf van Diepholt, waarin geklaagd wordt over de afdamming van de Vecht, wordt tevens gewag gemaakt van het feit dat grote aantallen Stichtenaren zich op Hollandse grond begaven en zich daar te goed deden aan de gronden.⁷⁰ Voor nu is het afdoende om de druk op de grenzen te benoemen. Vooral vanuit het Sticht en specifiek Loosdrecht werd de blik steeds vaker op Gooiland gericht.⁷¹ Met de Loosdrechters hadden de Gooiers het al geruime tijd aan de stok. Hierbij moet gezegd dat de beide Loosdrechten sedert de veertiende eeuw tot Holland behoorden.

Ondeelbaarheid

De ondeelbaarheid van de marke is een steeds terugkerend onderwerp. In zowel de oorkonde voorafgaand aan de eerste schaarbrief, als in de eerste schaarbrief zelf en de confirmatie daarvan wordt die ondeelbaarheid bekrachtigd, tenzij de gerechtigden overeenstemming bereikten over eventuele ontginningen. Ook een afzonderlijk item van de tweede schaarbrief dat handelt over het verbod op ontginnen – zowel qua uitvoerder als uitgever – is daarin helder: alleen als de vier dorpen en de stad tot overeenstemming kwamen over een te ontginnen stuk land, kon het geschieden ‘en anders niet’.⁷² Vervolgens worden de ontginningen tussen Hilversum en Huizen, op instigatie van Naarden, geaccordeerd, maar voor de duur ‘[...] van den inganck deser concordantie onser vereeninge tot den uitganc deser settinge’ en niet langer.⁷³ Dat wil zeggen niet langer dan de geldigheid van de onderhavige schaarbrief. Dienovereenkomstig gaf Naarden de burenen van Huizen al dergelijk land in pacht. Nadat de ontginningen zijn bevestigd luidt het ‘[...] ende des soe heeft die stede van Naarden den gheburen van Huysen overgegeven all alsulck lant, als sij in pachtweren gegeven hebben [...]’.⁷⁴ Het is dus mogelijk dat Naarden de ontginningen door Huizers liet voltrekken en deze vervolgens aan hen in pacht overdroeg.⁷⁵

Dat op deze plaats gesproken werd over ontginningen kan erop wijzen dat Naarden met de dorpen uiteindelijk tot overeenstemming was gekomen over het afsnoepen van de gemene gronden. Het item heeft mijns inziens een hoog compromisgehalte. Eerst is er het item dat er geen gemene grond mag worden ontgonnen en vervolgens komen zekere ontginningen ter sprake. Het feit dat zulks in een tweede schaarbrief voorkomt, wijst erop dat er tussen 1404 en 1442 gemene grond onttrokken werd aan het collectief en men opnieuw trachtte daar een eind aan te maken. Of er bouwlanden van waren gemaakt, blijft in het midden.

Het tegengaan van ontginningen op de gemene gronden droeg enerzijds bij aan hun bescherming en anderzijds aan de ongelijkheid in grondbezit, bevorderd door de erfe-

⁶⁸ Idem; MRVG, 306: ‘[...] waert sake, dat sij bevonden ennige lude van buyten in onsen offte in hoeren schade, hetsij in den bossche offte in onsen venen, dat sij die aen moegen tasten ende vangen ende senden se op onse slot tot Mueden; ende waert, dat sij hantgemeen worden mit malckanderen ende vechtende, dat sij hem nyet gevanghen en wouden geven ende dair bleven doden, leemten offte coerwonden, dat sij dat doen moegen sonder misdoen tegens ons; ende voert ymant, die torff gravet in onsen venen offte in den horen venen, dat zij dien turff mogen aantasten, verderven offte bernen van onsen wegen sonder misdoen van ons, alzoeverre als sijt begheren aen onsen bailliuwe...ende dit sal gedueren tot onsen wederseggen’.

⁶⁹ MJR III nr. 491 (16 augustus 1437), 258-259.

⁷⁰ MJR V nr. 131 (21 maart 1439), 30: ‘[...] wij als ghij weten moecht in groten afterwesen an u ende den uwen sijn, sonderlingen in paelsceydingen van onsen lande van Goeylant ende ander sins dairinne dat die uwe onder dexel van bepalingen van uwen lande him in den onsen grotelic steken ende dagelich dat onse aenvaerden, gebruiken, verderven ende hoeren wille dairmede bedrijven, gelijc off him mit recht dat toebehoorde, in afterdeel, hinder ende groten scade van ons ende onsen lande’.

⁷¹ In 1415 arbitreerde Jan van Beieren tussen de stad Naarden en de gemene burenen van Gooiland over de grensbepaling tussen Loosdrecht en Gooiland. In 1422 leken de meningsverschillen daarover niet meer te bestaan, maar dat duurde niet lang. MRVG, 32-34. Zie hoofdstuk vijf.

⁷² Ibidem, 311.

⁷³ Idem.

⁷⁴ Idem.

⁷⁵ Sebus denkt dat Naarden de Huizers grond had laten ontginnen om ze in staat te stellen om de gemene gronden te gebruiken. Dan zouden ze voldoen aan de eis van landwinning. Dat Sebus een dergelijke lezing heeft gedaan, vloeit voort uit de betekenis die hij gaf aan de term landwinning. Sebus, *De Erfgoeters*, 70-71. Zie hoofdstuk vier.

lijkheid van de hoeven en het akkerland. De boerderij met het akkerland ging vaak in zijn geheel naar de oudste zoon of naar een erfflater. Ten slotte waren er dus gezinsleden die geen eigen grond meer bezaten. Ook was hen de mogelijkheid ontnomen om zich dat te verschaffen via ontginningen.⁷⁶

1455: de derde schaarbrief

De derde schaarbrief werd vooral uitgevaardigd om de toestroom van lieden uit het Sticht te beperken, of op zijn minst die migranten uit te sluiten van het gebruik van de gemene gronden. Er was altijd al gesteggel geweest over de grenzen tussen Gooiland en het Sticht en de handel en wandel van nieuwkomers, maar blijkbaar was de maat vol. Halverwege de vijftiende eeuw moet de druk zo groot zijn geworden dat men besloot in te grijpen. De restricties logen er niet om; op alle mogelijke manieren werd het voor Utrechters onmogelijk gemaakt om vruchten te plukken van de Gooise gemene gronden.

Enklaar meende dat de restricties die werden opgelegd te maken hadden met een toename van het aantal Utrechtse en rechteloze keuterboeren. Zij mochten zich niet bemoeien met alles wat de marke aanging en geen Gooilander mocht voor hen borg staan. Iemand die uit het Sticht wilde verhuizen naar Gooiland en zich aldaar wilde vestigen, mocht geen poorter of buur worden en bleef dus ook verstoken van mogelijk gebruiksrecht op de gemene gronden. Naar het oordeel van Enklaar en Van Erk hebben we hier te maken met een 'Drentse' situatie: 'Een volle buur in de marke is een volle buur in de karke'. Het poorter- en buurmanschap maakte iemand automatisch markegerechtigd en andersom; wie een aandeel had in de marke, was ook een volwaardig lid van de buurschap. Die dubbele bevoegdheid van de buur werd Utrechters bij voorbaat ontnomen.⁷⁷

Niet alleen de Gooise markegenoten hadden hinder van de Utrechtse bemoeienissen, ook de landsheer. In 1449 greep Filips de Goede nog in. Hij gelastte zijn deurwaarder om in de dorpen Westbroek, Tienhoven, Maarsseveen en Breukelen te protesteren tegen het graven van turf in Gooiland. De inwoners van die bij uitstek Stichtse dorpen begaven zich periodiek op Gooise venen en deden daar hun voordeel mee.⁷⁸ Het betreffende Gooise veen lag tussen 'den harden' van Holland en 'den harden' van Utrecht en werd Wildvang ('Wiltvanck') genoemd. Die naam geeft aan dat het een afgesloten stuk land betrof, waarop waarschijnlijk gejaagd werd (wilt). Het 'harde' staat of voor niet natte grond (veen is uit de aard der zaak namelijk nat) of moeilijk te bewerken akkergrond of heidevelden. Het gebied daartussen moet in ieder geval vrij groot geweest zijn.

In de ogen van de Hollandse graaf usurpeerden de inwoners van de Utrechtse dorpen de venen in kwestie. Derhalve werd besloten een deurwaarder aan het werk te zetten om die lieden af te houden van verdere bemoeienis met de venen. Deze zouden met rust moeten worden gelaten teneinde bestemd te worden voor de Hollandse graaf en bewerkt door 'onse arbeyderen',⁷⁹ ofwel Hollandse arbeiders. Dat laatste hoeft niet op Gooiers te slaan, want de Hollandse graaf kon ook andere lieden inzetten. Daarnaast moest al het turf terugggegeven worden en mocht het in ieder geval niet verplaatst en vervoerd worden.⁸⁰

De deurwaarder deed hetzelfde jaar nog verslag van zijn bevindingen.⁸¹ Samen met de schout van Loosdrecht en wat bijstand wilde hij een bezoek brengen aan de genoemde dorpen, maar dat werd door de schout geweigerd. Die durfde niet omdat hij zeker wist dat ze doodgeslagen zouden worden. Toch kreeg de deurwaarder een knecht en een paard mee. Overal kreeg hij nul op het rekest. Toen hij in Maarsseveen aankwam en brieven trachtte te overhandigen, waarmee hij hoopte te bewijzen dat onder andere de inwoners van Maarsseveen onrechtmatig gedrag hadden vertoond, antwoordde de pastoor: '[...] doet mytten brieven, wat ghij wilt, ick en wil gheen brieven ontfangen dan van mijnen heere van Utrecht [...]'.⁸² Waarop de deurwaarder naar de domstad zelf toog en aldaar bij de curie⁸³ te rade ging, '[...] wantet dien meest aenginge ende veel meer

⁷⁶ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 15.

⁷⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 95. Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 25.

⁷⁸ MRVG, 315-317.

⁷⁹ *Ibidem*, 316.

⁸⁰ *Ibidem*, 315-317.

⁸¹ *Ibidem*, 317-318.

⁸² *Ibidem*, 318.

⁸³ De beampten die de 'heer' ofwel de bisschop bijstonden.

dan den bueren[...]’.⁸⁴ Ook nu werden zijn brieven niet aangenomen. Als Luther avant le lettre besloot de deurwaarder om aan alle kerkdeuren van alle betrokken dorpen kopieën van de bewijsbrieven te spijkeren, opdat iedereen ze zien en lezen zou.⁸⁵

Hoe de zaak afliep is niet bekend. Feit is dat mensen uit het Sticht zich meer en meer op Gooise grond begaven en, zoals we zagen, zich niets of niet veel aantrokken van de bezits- en rechtsverhoudingen. Sterker, een deurwaarder van de Hollandse graaf liep het risico door Utrechtse dood te worden geslagen en als hij daarvan verschoond bleef, kon hij rekenen op weinig gehoor. De landsheerlijke bemoeienis was kennelijk niet voldoende voor de Gooiers om gerust te zijn. Bovendien behartigde de deurwaarder de belangen van de landsheer en niet die van de Gooise markegenoten. Die landsheer zag alle Gooise grond als zijn domein getuige de zin ‘[...] ons nyet langher en staet te lijden, ons aldus the laten verdrucken ende tonterven van ons ouder patrimonien [...]’.⁸⁶ Het moet voor de Gooiers dan ook duidelijk zijn geweest dat ze meer moesten doen om hun collectief bezit te beschermen, en wel via het uitvaardigen van de derde schaarbrief.

De venen

Tegen het eind van de vijftiende eeuw ontstonden wederom conflicten over venen die in Gooiland lagen. En daarna zou het niet ophouden. In hoofdstuk vijf worden geschillen over de grenzen besproken die feitelijk gaan over het gebruik van bepaalde venen. In dit hoofdstuk schenk ik hier enige aandacht aan, omdat de berichten verband houden met de werking van de schaarbrieven.

In 1493 gelastte de Raad van Holland de baljuw van Gooiland om ervoor te zorgen dat de heren van Sint-Jan – de kanunniken van dat kapittel – en de inwoners van Eemnes geen turf meer zouden graven binnen de grenzen van Gooiland. De burgemeesters van Naarden traden tijdens dat proces op als vertegenwoordigers van de gemene poorters, tezamen met de buren en inwoners van Hilversum, Laren en Blaricum. Er werd gerefereerd aan de eerdere perikelen over Oost-Holland en problemen van latere datum, maar in ieder geval was ooit besloten dat de kanunniken van Sint-Jan en Eemnessers geen turf mochten steken (of laten steken) uit het Gooise veen. Dat had hen echter niet weerhouden. Daarom werd aan de Raad gevraagd om een verbod en die stemde daarmee in.⁸⁷

Enige tijd later, in 1514, werd de bode van de Raad van Holland door de stadhouder en het Hof van Holland gelast om een verbod op uitvoer van turf in Gooiland af te kondigen.⁸⁸ De burgemeesters van de stad Naarden lieten weten dat ‘[...] bij den gemeenen lande van Goylant ende inwoenende van dien zekere kuere ende ordinancie gemaect zijn geweest ende bij onsen heere geapprobeert [goedgekeurd][...]’, waarin wordt gesteld dat niemand van buiten of van binnen [Gooiland] turf mocht uitvoeren naar onder andere het Sticht.⁸⁹ Hiermee werd bedoeld op het privilege uit 1419 dat aan zowel Naarden als Gooiland toestond om alle buitenlieden die de bossen en de venen beschadigden, en turfgravers en Loosdrechters, die koren in Gooiland verbouwden, op te brengen naar het slot Muiden. Ik ga er vanuit dat men ook op de tweede schaarbrief doelde. Een van de items die met het steken van turf te maken hebben, handelt over het verbod om turf uit te voeren die ‘opter gemeenten gegraven is’, tegen een boete van vier pond⁹⁰, deels overeenkomstig de mededeling in het stuk, want dan is ook sprake van verbeurdverklaring van de handelswaar (in de vierde schaarbrief werd die overigens wel toegevoegd).⁹¹ Op dergelijke overtredingen stond of een boete van drie of vier Hollandse ponden. De beoogde uit te voeren turf werd geconfisqueerd. Een derde deel van die boeten ging naar de graaf.

Klaarblijkelijk hadden de niet-Gooiers en de Gooiers die brood zagen in de verkoop van turf een maas in het net gevonden. Gooiers groeven de turf af, niet-Gooiers voerden

⁸⁴ MRVG, 318.

⁸⁵ Idem: ‘[...] soe heb ick aen elcke van desen kerspelkercken die copie van den brieve selve ghespijckert, opdat se een yegelijk syen ende lesen mochten’.

⁸⁶ Ibidem, 316.

⁸⁷ VVSLVG 3688, 252; MRVG, 339-341.

⁸⁸ Ibidem, 249; Ibidem, 343-345.

⁸⁹ Ibidem, 246; Ibidem, 343.

⁹⁰ MRVG, 312.

⁹¹ ‘Upte boete van drie offte vier ponden Hollantst ende den turf verbuert’. VVSLVG 3688, 246; MRVG, 343, 387.

deze uit en verkochten hem buiten Gooiland. De verboden waren namelijk alleen gericht op niet-Gooiers. Het geval was dat bepaalde personen – zowel lieden van buiten als binnen Gooiland – zich daaraan dagelijks schuldig maakten en in een mate die iedereen wel moest opvallen. Met wagens, schouwen en schepen werden grote hoeveelheden Gooise turf naar elders geëxporteerd en verkocht, waardoor het gevaar bestond dat er binnen tien jaar niets meer over zou zijn: ‘[...] dair en soude bynnen thien jairen bynnen den venen van Goylant geenen turff meer te delven offt te vynden zijn [...]’.⁹²

Daarom vroeg de stad Naarden of de landsheerlijke ambtenaar een bezoek aan Naarden en de Gooise dorpen wilde brengen om in iedere nederzetting, met behulp van een lokale diender, mede te delen dat het ten strengste verboden was om turf af te graven laat staan uit te voeren of te verkopen. Ieder die dat wel deed kreeg drie pond boete, en voor iedere met turf volgeladen wagen, schouw of schip nog eens drie pond. De baljuw zou overtreders ook ‘zeer scarpelick’ moeten straffen en corrigeren ‘tot exemple van andere’.⁹³ Deze grafelijke ambtenaar diende dus toe te zien op naleving van afspraken over turf in de schaarbrieven. Markant is het feit dat de naleving daarvan ook werd ondersteund door de baljuw. Het kan natuurlijk ook dat die baljuw alleen zijn eigen belangen verdedigde en dat de regels over turf in de schaarbrieven ook zijn inkomsten beschermden. Immers, turf was een belangrijke grondstof.

Een meer interne aangelegenheid was een overeenkomst tussen de Gooise dorpen in 1545. De schout, burgemeester en het gerecht van Hilversum kwamen met de stad Naarden en de dorpen van Gooiland tot overeenstemming over het gebruik van zekere venen.⁹⁴ Waarschijnlijk was de aanleiding de uitvoering van een vonnis van de Grote Raad, aangaande de oostgrens van Gooiland, want ook dat ging over veen. De getrokken grens was niet bepaald in het voordeel van de Gooiers; zij zouden voor een immens bedrag zijn benadeeld.⁹⁵

Het eerste punt handelt over de kosten die ‘[...] men van nyews sall ghecrijgen om den processe van den gemeen veenen [...]’.⁹⁶ ‘Van nyews’ lees ik als binnenkort. Kennelijk was men zich ervan bewust dat er een procesgang aan zat te komen en dat het in de papieren zou lopen. Men sprak daarom vooraf een verdeelsleutel af. De dorpen dienden driekwart te bekostigen en de stad een kwart. Sebus meent dat daaruit blijkt dat de dorpen meer baat hadden bij het op handen zijnde proces over de venen. Naardens betrokkenheid gaf eigenlijk alleen morele ondersteuning.

Men wilde ook tegen iedere prijs moeilijkheden met de stad voorkomen. Dat blijkt ook uit de bepaling dat Naarden alleen degene die een misdrijf pleegde kon aanpakken, en niet zijn buurschap daarvoor verantwoordelijk mocht houden. Ook mochten turf en hout, afkomstig van de ‘gemeente’, niet uitgevoerd of verkocht worden, op straffe van een boete van vijftig Carolus guldens.⁹⁷ Bovendien werden paard en wagen gevorderd, om op die manier ervoor te zorgen dat het niet nog eens gebeurde. Mocht een overtreder niets bezitten, dan werd hij een jaar in de gevangenis opgesloten, op water en brood, en na zijn vrijlating zou hij ‘[...] bij sijn leven ghien ghemeente weeder [te] ghenyeten’.⁹⁸ Tot slot werd overeengekomen dat Naarden vrijelijk kon beschikken over door zijn stedelingen aangeemaakte landen buiten de gemeente in de richting van de zee en binnen haar kwartieren.⁹⁹

De samenwerking tussen stad en land moet worden gezien in het licht van de veelvuldige grensgeschillen met het Sticht en de daartoe benodigde procesgang. Fraai is dat op bepaalde punten eerst de rijen gesloten moesten worden, zoals over de uitvoer en verkoop van turf en hout. Met de nieuwe grens was immers een groot deel veen en land buiten bereik van de Gooiers komen te liggen.¹⁰⁰ Zoals gezegd komen de problemen over de venen in hoofdstuk vijf nog uitgebreid aan bod. Ik ga eerst over tot de behandeling van een werkelijk intern probleem, waarbij partijen binnen het collectief recht tegenover elkaar kwamen te staan.

⁹² VVSLVG 3688, 248; MRVG, 344.

⁹³ Idem; Ibidem, 343-345.

⁹⁴ OAN 125.15 (9 september 1545); MRVG, 369-370. Zie Sebus, *De Erfgooiers*, 195-196.

⁹⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 195, 202 n. 14.

⁹⁶ MRVG, 369.

⁹⁷ Ibidem, 369.

⁹⁸ Ibidem, 370.

⁹⁹ Idem.

¹⁰⁰ Het verzet noopte Karel V tot ingrijpen en straffen vast te stellen op overtredingen door Gooiers. Ibidem, 132-134.

Problemen over de schapenhouderij: 1516-1521

De buren van Hilversum en Laren stonden in 1517 tegenover de poorters van Naarden en de buren van Huizen, Blaricum, Oud-Bussem en Nieuw-Bussem voor het Hof van Holland inzake het gebruik van de gemene gronden, en specifiek de schapenhouderij. In het kort komt het erop neer dat Naarden cum suis ook gebruik wilden maken van de heiden rond Hilversum en Laren, maar het Hof oordeelde, via een interlocutoir vonnis, in het nadeel van de stad. Dat beviel Naarden niet, dus toog men naar Mechelen. Drie jaar later deed de Grote Raad uitspraak (1520).¹⁰¹

Blijkens het interlocutoir vonnis waren de eisers in het proces voor het Hof van Holland 'die gemeen buyeren ende dorpen' van Hilversum en Laren, en de gedaagden waren de stad Naarden, als vertegenwoordiger van zijn inwoners en de 'borchmeesters' van Huizen en de 'bourgmeesters' van Blaricum die hun 'gemeenen ingesetene' representeerden. De 'burgmeesters' van Oud- en Nieuw Bussem waren ook present en vertegenwoordigden het belang van hun inwoners.¹⁰² Daarna wordt de situatie toegelicht. Sedert de tweede schaarbrief uit 1442 lagen er tussen en verspreid over de stad Naarden en de vier dorpen van Gooiland grote hoeveelheden gemeenschappelijk wei- en heideland. In het kwartier van Naarden, Huizen en Blaricum lagen de meeste weilanden, terwijl de heidelanden te vinden waren in het kwartier van Hilversum en Laren. Bovendien bevond zich aldaar een gering aantal weilanden. Derhalve dreven de Naarders, Huizers, Blaricums en Oud- en Nieuw Bussumers voornamelijk handel in rundvee, terwijl de Hilversummers en Laarders zich voornamelijk bezighielden met de schapenhouderij, die producten als wol en kaas opleverde.¹⁰³

Vervolgens werd de reden voor de vervaardiging van de tweede schaarbrief gegeven. Die lag in het feit dat in 1442 en de tijd daarvoor rijke lieden de armen wilden verdringen van de gemene gronden door grote aantallen koeien, paarden en schapen daarop te brengen. Zo veel zelfs, dat de armen niet meer in staat waren om hun vee te laten grazen. En als zij wel vee op de meent brachten, dan kregen ze er van langs. Om hieraan een einde te maken waren de verweerders met de eisers tot een overeenkomst gekomen – de tweede schaarbrief – die 75 jaar geldig zou zijn. Een van de regels luidde '[...] hoeveel beesten een yegelic huysman ende buer voortan mogen houden, zoewel in tweyelant als in theyelant [...]' en een ander '[...] angaende thauwen van den voirscreve scapen [...]'.¹⁰⁴

Tevens werd een andere regel uit de schaarbrieven gememoreerd, namelijk dat niemand meer of minder beslisrecht had aangaande de afspraak over de schapenhouderij: 'Ende behoird mitsdien tselve accort angaende thauwen van den voirscreve scapen alsoe wel onderhouden zijn als alle die andere poincten van derselver, want daer niet meer redene en es in deen dan in dandere [...]'¹⁰⁵, ofwel alle regels van de schaarbrieven waren en werden net als de bepaling over de schapenhouderij nageleefd. Interessant is dat melding wordt gemaakt van het feit dat al die tijd geen problemen waren geweest over de tweede schaarbrief: '[...] dwelc accord angaende de coyen, paerden ende andere poincten, der policie [verordeningen] aengaende, tot noch toe, ja naer die expiracie van LXXV jaren altoes onderhouden es geweest zonder yemants contradictie oft wederzeggene'.¹⁰⁶

Toch had het de toenmalige gedaagden (Naarden cum suis) beliefd om in 1516 de schapenhouderij aan de eisers (Hilversum en Laren) te verbieden en zelf met hun schapen de heiden op te gaan. Veel arme herders besloten daarom hun schapen maar te verkopen. Evenwel kwamen zij tot de ontdekking dat hun broodwinning op de heide en in de schapenteelt lag. Bovendien mochten de gedaagden over dergelijke zaken niet alleen beslissen. Vandaar dat het Hof van Holland werd bezocht. De eisers werden in het gelijk gesteld en hun werd toegestaan schapen te hoeden op de heiden overeenkomstig de bepalingen uit de tweede schaarbrief. Hier ging Naarden tegenin. Een niet bij naam genoemde commissaris diende uitsluitel te geven.¹⁰⁷

Zijn eerste constatering was dat de weide- en heidegronden gemeen lagen en dat daarover gezamenlijk afspraken werden gemaakt. Ondanks dat de commissaris beide opvattingen had aangehoord, en deze had vergeleken en daarover rapport had gemaakt,

¹⁰¹ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 16; Sebus, *De Erfgooiers*, 145-149; MRVG, 348-353; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 137; Huussen en Koster-van Dijk, 'De oudste kaart van de meente in Gooiland (1545)', 382.

¹⁰² MRVG, 348-349.

¹⁰³ *Ibidem*, 349.

¹⁰⁴ *Idem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 350.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 349.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 350.

lukte het hem niet om tot een compromis of een beschikking te komen: '[...] hij en had se niet connen vereenigen noch verlicken [vergelijken]'.¹⁰⁸ Daarop had het Hof van Holland beide partijen gevraagd om ten overstaan van de commissaris tegenstrijdige feiten te bewijzen met documenten of getuigen ('geappointiert te scrijven bij feuten contrarie [in feite contrarie]').¹⁰⁹ Onderwijl formuleerde de commissaris de eis. De partijen zouden hangende het proces de weiden en de heiden gebruiken zoals zij dat hadden afgesproken in de tweede schaarbrief; '[...] achtervolgende taccoord, tusschen henluyden gemaect in dato den derden dach van Maey anno duysent vierhondert tweeveertich [...]'.¹¹⁰ Dat het geschil voornamelijk om het scharen van koeien, paarden en schapen ging blijkt uit de volgende passage: '[...] dat die voorschreven parthijen gebruyken sulen die weyen ende heyen contentieux met haer beesten ende schapen, sulcx sij die tot noch toe gebruykt hebben'.¹¹¹ Ondanks dat Naarden c.s. geen nadelige gevolgen hadden ondervonden van het vonnis van het Hof van Holland, besloten zij toch in beroep te gaan te Mechelen, waarop de Hilversummers en Laarders gedagvaard werden.

Het blijkt dat Naarden het voordeel dat de Hilversummers en Laarders hadden van de heiden wilde tenietdoen. De stad beriep zich op het feit dat *alle* gronden gemeen lagen en toegankelijk waren voor iedere markegenoot (dorpeling of poorter). Daarnaast waren er bijna geen herders meer, dus die heiden konden beter ergens anders voor worden gebruikt. Volgens de tweede schaarbrief was de schapenhouderij louter voorbehouden aan Hilversum en Laren, maar de markegenoten uit die dorpen hielden zich inmiddels ook bezig met veehouderij en paardenhandel.¹¹² Dan was het in de ogen van Naarden, Huizen, Blaricum en Oud- en Nieuw Bussum niet langer noodzakelijk een dergelijk voorbehoud op de schapenhouderij te maken en was het mogelijk om de heiden open te stellen voor algemeen gebruik.¹¹³ Met andere woorden, ook Naarden cum suis wilden gebruik maken van de heiden rond Hilversum en Laren. En: het ging enerzijds om een conflict tussen markegenoten uit de dorpen, anderzijds tussen veeboeren en schapenhoeders.

Blijkbaar had Naarden in aanloop van de op handen zijnde ongeldigheid van de tweede schaarbrief eigenhandig (en met instemming van Huizen en Blaricum) een nieuwe ordonnantie gemaakt (de tweede schaarbrief had een looptijd van 75 jaar en stamt uit 1442), waarin werd bepaald dat Hilversum en Laren niet langer alleen schapen mochten houden op de gemene heiden. Daartoe voelde de stad zich gemachtigd op basis van de bepalingen uit de eerste schaarbrief; indien de schaarmeesters er onderling niet uitkwamen, dan zou het eerste jaar het oordeel van de stadse schaarmeesters gevolgd worden en het jaar daarop dat van het platteland. Bovendien hadden zij zich altijd gehouden aan de bepalingen van de tweede schaarbrief, maar die was niet langer geldig.

De Grote Raad maakte korte metten met de opvatting van de Naarders en in hun kielzog Huizen, Blaricum en de beide Bussems. Het beroep was 'sonder grief' en eerder werd deze al als 'frivool' gekwalificeerd: ongegrond hoger beroep.¹¹⁴ Beide partijen stonden even '[...] diepe in de scaersettinge [...]'] en al zouden de Hilversummers en Laarders na 1516 geen enkel schaap meer op die heiden laten lopen, dan nog kon Naarden hun het gebruik van die gronden niet ontzeggen. Het was simpelweg niet toegestaan aan markegenoten uit een bepaalde buurschap of de stad om eenzijdig de regels van de schaarbrieven bij te stellen of deze evenzo eenzijdig anders uit te leggen. Het gezamenlijk gebruik en het gezamenlijk beslisrecht werden hiermee opnieuw bevestigd. Bovendien werd de uitleg van Naarden van die regels terzijde geschoven. Pas als bleek dat de schaarmeesters van stad en land er niet uitkwamen, dan zou het om en om zijn: het ene jaar diende het oordeel van de stadse schaarmeesters te worden gehoorzaamd, het andere jaar dat van de dorpse schaarmeesters. Bovendien was gebleken dat er al meer dan tweehonderd jaar op dezelfde wijze handel was gedreven door Naarden cum suis en

¹⁰⁸ Ibidem, 351.

¹⁰⁹ Idem; Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 308.

¹¹⁰ MRVG, 347-348.

¹¹¹ Idem.

¹¹² Ibidem, 352: '[...] want tweylant ende heylant in questien alsoe wel den geinthimeerden naer haer deel, part ende porcie ghemeene was als den apelanten [Naarden c.s.], beleyden oic alsovele weylants naer advenante van huere vierendeel als zij appelanten, ende staen oic also diepe in de scaersettinge, bij den appelanten gedaen, waarbij, al waert zoe, dat zij achtervolgende der scaersettinghe voirscreve ende ordonnancie, bij dien van Naerden gemaict int jaer XVI, geen scapen en hilden up die voirscreve gemeene heye, zouden nochtans neringe genouch met haren beesten mogen doen'.

¹¹³ Ibidem, 350.

¹¹⁴ Ibidem, 353. Zie Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 173-174. Indien het appel niet gereveleerd was, dat wil zeggen als het beroep niet was ingesteld, werd een boete opgelegd wegens frivool of ijdel appel.

door de Hilversummers en Laarders (dus veeboeren versus schapenhoeders), en dat zij sedert 1403, dus sedert de ingreep van graaf Albrecht, daarin ook geen verandering hadden ondergaan en daar ook geen hinder van hadden ondervonden.¹¹⁵

De veehouders uit Naarden en hun collega's uit Huizen, Blaricum en de beide Bussems hadden dus getracht om de Hilversumse en Laarder markegenoten, de herders, het houden van schapen te verbieden. Anders gezegd: om een einde te maken aan een regel uit 1442, om zo die gronden open te stellen voor eigen maar nog steeds algemeen gebruik. Inderdaad waren veel herders ertoe overgegaan om hun kuddes te verkopen. Wellicht was het de stad Naarden te doen om de teloorgang van de lakenindustrie tegen te gaan, om een lokaal afzetgebied te creëren voor de lakenproducten. Immers, wie geen schapen had, had geen wol en dus geen schaapskleden en dergelijke. Naarden haalde zijn wol namelijk elders vandaan.¹¹⁶ Het is echter waarschijnlijker dat de stad de afloop van de tweede schaarbrief aangreep om vat te krijgen op de heiden rond Hilversum en Laren, en meer algemeen over de gemene gronden in het geheel. Daarbij werd het argument gebruikt dat de Hilversummers en Laarders toch al geen schapen hoedden, dus konden de heiden ook opengesteld worden voor koeien en paarden. Maar dat ging dus niet door.

De vierde schaarbrief uit 1568 bevestigde deze uitkomst, door het monopolie op de schapenhouderij opnieuw aan Hilversum en Laren te geven, waarbij gerefereerd werd aan het hierboven behandelde gekrakeel: 'Item die van Hilfersum ende Laren zullen hair schapen houden naevolgende de sentencie provisionael, gedurende dese XXI jaren [de duur van de vierde schaarbrief], onvermindert der stede van Nairden, Blarichom, Huysen, Lage Bussems hair goede recht ten principael'.¹¹⁷ Met andere woorden, het gebruiksrecht op zichzelf op de heiden werd aan die van Naarden, Blaricum, Huizen en Bussum niet ontzegd, maar de regel dat louter Hilversum en Laren van die heiden gebruik mochten maken werd bekrachtigd. Het verschaftte markegenoten uit Hilversum en Laren de mogelijkheid om hun schaapskuddes weer op sterkte te brengen, zonder het gevaar te lopen dat er ineens koeien en paarden op de heiden rondliepen.

Een 'minzaam akkoord'

Als gevolg van de problemen die gerezen waren over de schapenhouderij kwamen de dorpen snel tot inzicht over verschillende verwante kwesties. Een jaar na de uitspraak van het Hof (1521) werd door de dorpen in Gooiland een overeenkomst gesloten, waarin werd bepaald dat al het land en alle kampen, velden en vullingen die in de laatste dertig jaar aan de gemene gronden onttrokken waren, daaraan weer zouden worden toegevoegd. Ook werden de gelederen gesloten door elkaar bij te staan in het handhaven van de bepalingen.¹¹⁸

De dorpen hadden een 'minlick accoordt' gesloten, waarin werd bepaald dat de gemene 'Lantgoeyers' op geen enkele wijze iets zouden ondernemen wat tegen de overeenkomsten inging.¹¹⁹ Iedere buur die buiten zijn schuld te maken kreeg met onrecht, moest dat aan zijn bureu te kennen geven waarna de gemene dorpen hem zouden helpen om gerechtigheid te verkrijgen, dat wil zeggen het onrechtmatig gebruik zouden tegengaan. Degenen die daaraan geen gevolg zouden of wilden geven stonden onder exceptie prejudiciële, een verweermiddel dat verdere procedurele stappen opschortte totdat de rechtbank over de exceptie had geoordeeld.¹²⁰ Met andere woorden, die werden voor het gerecht gebracht met als reden dat zij '[...] hinder ende achterdeel aan derselver gemenen inwoenders van Goylant [...]' berokkenden.¹²¹ Ook 'nieulant', de pas ontgonnen en aan het collectief onttrokken gronden behoorden tot de gemene gronden en deze dienden 'ongescheyden ende ongedeylt [te] blijven tot eeuwigen dage'.¹²² In het slot van het

¹¹⁵ Ibidem, 352: '[...] achtervolgende der ordonnancie ende scaersettinge, die men sichtent den jaer XIIIIC drie geuseert hadde [...]'].

¹¹⁶ Sebus, *De Erfgooiers*, 148.

¹¹⁷ MRVG, 386.

¹¹⁸ ADH SAGV nr 4 f. 39 v; MRVG, 353-355. Een vulling is een uitgegraven stuk veen, voor de turf dus, waarin weer aarde is gestort; ook bekend als 'onlanden'.

¹¹⁹ Idem; Ibidem, 354: '[...] als dat alrebest moegelijck is, om alle onse privilegien, rechten, wilcoeren ende hantvesten deuchdel[ick]. ende eerlick te onderhouden, alsoewel geestel[ick]. als waerlick, diewelcke – God betert – nu in der tijt gecanceleert [vernietigd], verdruct ende corruppeert werden'.

¹²⁰ La Bailly, *Recht voor de Raad*, 310.

¹²¹ ADH SAGV nr 4 f. 39 v; MRVG, 354.

¹²² Idem.

stuk wordt nog gesproken over een ‘wilcoerbrief over ons gemeen bueren’ die bezegeld moest worden. Dat sloeg ongetwijfeld op de nog te vervaardigen vierde schaarbrief. De zegelaars kwamen uit Laren, Huizen, Hilversum en Blaricum.¹²³

De dertig jaar onderlinge twisten waren door bovenstaande afspraken maar voor even opgelost. De Gooise boeren waren dan wel tot een overeenkomst gekomen, degenen die de vruchten hadden geplukt van de gronden die nu weer aan de marke werden toegevoegd, hadden niet zoveel aan die eensgezindheid. Zij hadden kostbare grond moeten inleveren. Met name de stad Naarden zal zich weinig gelegen hebben laten liggen aan de eendrachtige dorpelingen. Sebus meende dat de boeren alleen samenspannen tegen de stad Naarden¹²⁴, maar ik denk dat zij ook collega-boeren op het oog hadden, zeker gezien de ‘hulp’ van Huizen en Blaricum aan Naarden in 1520. Het is wel duidelijk dat deze overeenkomst gesloten werd naar aanleiding van het proces over de schapenhouderij en de poging van Naarden – met in zijn kielzog Huizen en Blaricum – de Hilversummers en Laarders daarvan te laten afzien of daarin flink te benadelen.

Het kan heel goed dat de in 1521 gemaakte afspraken vooral de belangen en daarmee het bestaansrecht van stadse of nieuwe gebruikers schaadden. Belangrijk is dat we hier het platteland eenzijdig en zonder de stad Naarden zien optreden. De plattelanders noemden zich ‘Lantgoeyers’, en beloofden elkaar steun en trouw, maar die solidariteit kan alleen met betrekking tot deze zaken zijn gebezigd. Het is mogelijk dat de boeren die Naarden ondersteunden inzake de perikelen over de schapenhouderij niet dezelfde zijn geweest als degenen die in 1521 zo fraai tot elkaar kwamen. Het lijkt erop dat binnen de maatschappelijke groepen binnen het collectief allianties werden aangegaan en verbroken al naar gelang de belangen die op het spel stonden. Toch zie ik deze overeenkomst tussen de dorpen of plattelanders als een herstel van het collectief. Er was een grote groep ontevreden ontstaen die op deze manier zijn grieven uitte. De nuance is dat het initiatief vanuit Hilversum werd genomen, niet toevallig een van de benadeelde partijen in 1516.

Sebus haalde inzake deze perikelen een oorkonde van Keizer Karel V (1515-1555) uit 1521 aan, waarin Naarden bevestigd wordt in de erfpacht van het zogenoemde ‘Heetveld’, een stuk onvruchtbaar land ter grootte van 29 morgen en 4 hont.¹²⁵ Dit gebeurde twee maanden na de dorpse verklaring tot eensgezindheid. Het Heetveld lag buiten de Turfpoort, en maakte deel uit van de gemene gronden, althans, dat neemt Sebus aan op basis van de naam: *heet* staat voor ‘heide’. Waarom Naarden dat stuk heide niet langer tot de gemene gronden wilden laten behoren had te maken met oorlogsdreiging. De ‘vianden en snaphanen’ konden via het Heetveld ‘bij dage lichtelijck ende ongelet’ tot aan Naarden komen om de burgers van die stad ‘onversienlijck mogen te berennen oft besprengen, quetsen, schieten, doetslaen off vangen’.¹²⁶ Vandaar dat Naarden verzocht om de grond te omheinen en af te sluiten via draaibomen en landweringen. De baljuw van Gooiland, Jan Vranckezoen, en een raadslid van Holland, Jan Benninck, stelden vast dat het land toch niets waard was en vooral onvruchtbaar. Om dat nog van waarde te laten zijn vergde teveel inspanningen, dus was het niet rendabel aldaar iets op te ondernemen.¹²⁷ Naarden kreeg dientengevolge de vrije beschikking over het Heetveld (dat overigens precies wordt omschreven). De dorpen zouden dit met lede ogen hebben aangezien, want niet alleen stelde de stad Naarden zich solitair op als het ging om de totstandkoming en uitleg van de schaarbrieven, ook verdween gemene grond uit het collectief omwille van strategische en militaire redenen die uitsluitend de veiligheid van de stad op het oog hadden. Het Heetveld werd echter aan Naarden in erfpacht gegeven, en verdere berichten over deze ‘kwestie’ ontbreken. Wel is interessant om te vermelden dat in de beschrijving van het Heetveld wordt vermeld dat een bepaald veld, gelegen achter de kamp (dat is een afgesloten stuk grond, en lag dus niet gemeen) van Elbert Ravenzoen ‘[...] gemeen sal blijven liggen [...]’.¹²⁸

¹²³ Idem; Ibidem, 355.

¹²⁴ Sebus, *De Erfgooiers*, 147; 188. Hoewel de naam van Naarden niet in het stuk voorkomt, vormt dat voor Sebus geen beletsel om ervan uit te gaan dat het tegen Naarden was gericht.

¹²⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 190; MRVG, 355-359.

¹²⁶ MRVG, 356.

¹²⁷ Ibidem, 357: ‘[...] dattet zeer quaet, onvruchtbaer lant is, daer geen proffijft off commen en mach dan mit groote coste ende arbeyt, die nyemant bat gelegen en is te doene dan den supplianten [...]’. Het land kon dus beter aan degenen die er om verzochten worden toegewezen, ofwel Naarden.

¹²⁸ Idem.

De verlaging van de schaar: 1546-1548

In 1546 stond Naarden opnieuw tegenover de Gooise dorpen Laren en Hilversum, maar nu ook tegenover Blaricum en Huizen. Het ging over de omvang van de schaar. Naarden wilde een vermindering van het aantal beesten, terwijl de plattelanders zich aan het maximum van acht wilden houden. Het Hof van Holland vonniste '[...] dat voor dit aenstaende jaer van zevenenveertich die acht schaerbeesten gemoderdeert sullen sijn tot ses schaerbeesten voor diegeenen, die recht van scharinge in der gemeente in questie competeert'.¹²⁹ Bovendien veroordeelde het de dorpen tot betaling van de helft van de kosten van het proces. De verweerders gingen wederom in appel te Mechelen. Twee jaar later (1548) wees de Grote Raad vonnis en bevestigde de uitspraak van het Hof van Holland.¹³⁰ Bij een beroep oordeelde men in principe op basis van het overgemaakte procesdossier en dezelfde processtukken. Daarom kan in de sententie van de Grote Raad het proces voor het Hof van Holland worden nagegaan.¹³¹

Het volgende was er aan de hand geweest. In 1534 was Naarden naar het Hof van Holland getogen om aan te geven dat er zekere landen in Gooiland gelegen waren, 'genoemt die gemeenten, die bij die van Naerden ende andere inwoonders van Goyland gebruyct waren bij schaeringe, ende alsoe voortijts zekere questien tusschen den gebruyckers gevallen waren'.¹³² Daarom was men in 1404 een schaarbrief overeengekomen, waarin onder andere was bepaald dat Naarden ieder jaar op 17 maart of acht dagen daarvoor vier mannen zou kiezen, en de Gooise dorpen Laren en Huizen zouden hetzelfde doen. Deze mannen zouden 'nut ende bequaem zijnde om te wesen schaermeeesters der voorscr. gemeente, die alle jaer bij hueren eede upten voors. ste. Geertryudendach zouden doen de voorscr. scharinge, zulcx dat die beesten wel gevoet mochten worden'.¹³³ Dit komt geheel overeen met de bepalingen in de eerste schaarbrief. Vervolgens worden de bepalingen uit die schaarbrief over een meningsverschil over de omvang van de schaar en het verzaken om die te bepalen aangehaald, naast het feit dat graaf Albrecht de schaarbrief confirmeerde: '[...] welck contract bij wijlen saliger memorie Albrecht van Beyeren, grave van Hollant, geconfirmeert ware geweest'.¹³⁴

Daarna was het tijd geweest voor een tweede overeenkomst (de tweede schaarbrief), waarin bepaald werd dat '[...] elck persoen, die recht hadde totter voors. scharinge, voir eenen tijt van vijftenseventich jaeren, doen eerstcomende, stellen zoude acht schaeren beesten'.¹³⁵ Echter het land was 'binnen middelen tijde' zeer dichtbevolkt geraakt. Zelfs zo erg, dat indien deze bepaling, die overigens al 'geexpireert' was, nog steeds opgang zou doen en men niet bij machte zou zijn om de omvang van de schaar naar beneden bij te stellen, de 'gemeente' zou ophouden te bestaan.

Was dat zo? In 1514 telde Gooiland ruim 5000 inwoners. De gegevens uit de kohieren van de tiende penning lijken dat beeld te bevestigen. Het aantal belastbare inwoners van zowel de dorpen als de stad Naarden steeg gestaag. Een toename van veertig inwoners mag in onze ogen te verwaarlozen zijn, maar in die tijd ging dat om een substantieel aantal. Het is natuurlijk wel zo dat vooral het inwonertal van de stad groeide en het argument werd ook gebruikt om schaarrecht voor nog aan te trekken poorters veilig te stellen.

Daarom had Naarden de dorpen van Gooiland voorgesteld om het aantal beesten van acht naar zes terug te brengen, '[...] een nyeuwe schaeringe tot minder getal te setten'.¹³⁶ Omdat de plattelanders daarin geen brood zagen, ging Naarden, overeenkomstig de bepaling uit de eerste schaarbrief, zelfstandig over tot een verlaging van de schaar. Ondanks dat Naarden zich hield aan de eerste schaarbrief en het beste met de gemene gronden voorhad, wilden de plattelanders niet instemmen met de voorgenomen handeling. Vandaar dat Naarden de zaak aanhangig maakte voor het Hof van Holland, alwaar de standpunten werden toegelicht op basis van bewijsstukken.

¹²⁹ Ibidem, 370-371.

¹³⁰ Ibidem, 373-379.

¹³¹ Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 167, 169. Zie Huussen en Koster-van Dijk, 'De oudste kaart van de meente in Gooiland (1545)', 383. n. 7, e.v.: ten behoeve van het proces was een kaart vervaardigd. Men zou het Hof een globale indruk hebben willen geven alwaar de gemene gronden lagen alsmede de nederzettingen.

¹³² MRVG, 374.

¹³³ Idem.

¹³⁴ Idem.

¹³⁵ Idem.

¹³⁶ Ibidem, 375.

Twee commissarissen van het Hof beslisten dat de omvang van de schaar van acht tot zes beesten verminderd kon worden en dat de dorpen zich daaraan moesten houden. Hierop gaven de dorpen repliek. Zij hadden tegen een zekere ‘dienst’ het recht verkregen om, samen met Naarden, bepaalde gronden gemeenschappelijk te gebruiken. Daartoe was een maximaal aantal te scharen beesten vastgesteld, namelijk acht, en tot aan de dag van het proces had niemand zich daarover beklagd. De meenten zouden dit aantal gemakkelijk aankunnen mits de Naarders ‘[...] die uuytheemschen ende vreemde nyet toe en lieten off huerlieder schaeringe nyet en verhuyerden, als zij dagelijcx deden nyet alleen van huere scharinge, maer oick van denghenen, die zij van den armen gekocht hadden [...]’.¹³⁷ Een tweetal vergrijpen wordt opgesomd: het toelaten van vreemdelingen en het verhuren van schaarplaatsen, waaronder opgekochte schaarrechten van de armere boeren door rijke poorters, die daardoor meer vee op de weide konden brengen. Dit was in strijd met zowel de eerste als de tweede schaarbrief.

Er was dus het volgende gebeurd: Naarden wenste een verlaging van de schaar om nieuwe gebruikers (poorters dus) optimaal mee te laten profiteren van de gemene gronden. Er waren klaarblijkelijk veel nieuwe ‘gerechtigden’ bijgekomen, of liever, veel lieden die zich gerechtigd achtten. Dit deed Naarden enerzijds door lieden schaarrecht te vergeven, anderzijds door schaarplaatsen af te kopen van de armen en die in huur af te staan aan nieuwe gebruikers. Door de verlaging van de schaar naar zes, zou het vee van de nieuwe gebruikers ook genoeg te eten hebben. Bovendien moest je nieuwe poorters wat te bieden hebben.

De dorpen hadden een andere kijk op de materie. Hun uitleg van de bepaling over de schaarmeesters verschilt bijvoorbeeld sterk. Het was volgens hen niet de bedoeling dat deze functionarissen op 17 maart de omvang van de schaar bepaalden. Letterlijk wordt gezegd dat het ‘contract’ (de eerste schaarbrief) dat niet vermeld. De schaarmeesters moesten bekijken, wie zich niet aan het gestelde maximum (van acht stuks vee) hield. Daarnaast moesten zij voorkomen dat lieden hun schaarrecht verhuurden en moest het gebruik van de gemene gronden door vreemdelingen tegengegaan worden. Precies wat nu wel plaatsvond, aldus de Gooise boeren, en dat was zowel bij de eerste als tweede schaarbrief verboden. Tevens diende de minderheid de meerderheid te volgen.¹³⁸ De plattelanders hadden nog meer in petto.

De tweede schaarbrief was niet door de graven van Holland geconfirmeerd en die van Naarden hadden zich er niet aan gehouden. Na afloop van de tweede schaarbrief was er ook geen nieuwe overeenkomst gesloten. De omvang van de schaar bleef derhalve intact, zoals ‘[...] die over de tweehondert jaeren geweest’ was, namelijk acht beesten (de vermelding van de tweehonderd jaar was bedoeld om de hoge ouderdom van de gewoonte of praktijk aan te geven om daarmee een zekere rechtsgeldigheid te verkrijgen). Aangezien bepalingen van de tweede schaarbrief alleen veranderd hadden kunnen worden met instemming van de stad en het land, en aangezien dat niet had plaatsgevonden en ook niet zou plaatsvinden, bleven de dorpen erbij dat de weilanden ‘niet te hooge beschaert en was’.¹³⁹

Vervolgens wordt de uitspraak van het Hof van Holland gememoreerd, alsmede de bemoeienis van de commissarissen, waarna vermeld wordt dat Huizen, Hilversum en Blaricum, als vertegenwoordigers van alle inwoners van Gooiland, beroep hadden aange tekend, waarop de Naarders gedagvaard werden.¹⁴⁰ De Grote Raad bevestigde echter het vonnis van het Hof, verklaarde het beroep van de dorpen niet ontvankelijk en derhalve werd de schaar van acht naar zes beesten verminderd.¹⁴¹ Bovendien moesten de dorpen nog steeds de helft van de proceskosten betalen.

Feitelijk ging het bovenstaande over de interpretatie van de regels en bepalingen. De stad Naarden trachtte via een behoudsargument de omvang van de schaar naar beneden te stellen, maar de achterliggende reden was: meer poorters schaarrecht te kunnen verlenen.¹⁴² Poorters leverden namelijk inkomsten op en zij hadden vaak vee of paarden. Er wordt nog iets duidelijk; sommige items van de vier schaarbrieven zijn in tegenspraak met

¹³⁷ Ibidem, 376.

¹³⁸ Idem.

¹³⁹ Idem.

¹⁴⁰ Ibidem, 378.

¹⁴¹ Ibidem, 379; Zie Koster-van Dijk, *Gooiers voor de Grote Raad*, 44, en 71-72, met een samenvatting van het vonnis: GCLGRM IV nr. 1119 (1 september 1548), 336.

¹⁴² Zie eerder: In 1563 verkocht Naarden het gebruiksrecht op de gemene gronden aan de schout van Hilversum, terwijl in 1576 Steven Jans uit Eemnes en zijn erven het poorterschap verkrijgen met daarbij het gebruiksrecht van de meent. Ibidem, 381, 395.

elkaar, althans, er kan door een rigide lezing hier en een rekkelijke interpretatie daar in ieder geval gesuggereerd worden dat daarvan sprake is. Sommige onderdelen en afspraken van de reglementen verhielden zich inderdaad ongunstig, zoals uit bovenstaande bleek.

Dat Naarden gelijk kreeg, valt dus te begrijpen, zeker gezien de eerste schaarbrief, waarin duidelijk wordt gesteld dat bij een meningsverschil over de omvang van de schaar, het ene jaar Naarden gevolgd moest worden en het andere jaar de dorpen. Volgens Sebus baseerden de dorpen zich op een regel die bij veel andere marken voorkwam, namelijk dat bij meningsverschillen de minderheid de meerderheid moest volgen.¹⁴³ In de schaarbrieven komt deze bepaling echter nergens voor. Wel is in de oorkonde van Albrecht die voorafging aan de eerste schaarbrief een passage opgenomen waarin daarover gerept wordt: 'Ende wairt sake, dat die burgermeesters ende die buermeesters voirsr. niet eendrachtich en waeren die schattinge voirsr. te setten, soe soude onse bailiu, die nu is of namaels wesen sal, een overman of wesen in dustenigen manyeren: *soe waer die meerre meniche gaet, dair sal onse bailiu een volger of wesen, zonder wederseggen, behoudeliken ons, onse heerlicheit ende een ygeliken siins rechts*'.¹⁴⁴ Sebus stipte dit aan, maar vergeet dat het in eerste instantie om de baljuw gaat, die, zo blijkt, besliste bij het staken van de stemmen inzake meningsverschillen over belastingen, maar wel rekening moest houden met de opvatting van de meerderheid.

In ieder geval kon Naarden zich beroepen op een item uit de eerste schaarbrief, om een artikel van de tweede teniet te doen. Het Hof van Holland vonniste trouwens overeenkomstig de eerste schaarbrief, want de verlaging van de schaar zou voor 'het aenstaende jaer' (1547) gelden.¹⁴⁵ Indien de dorpen het jaar daarop de schaar weer wilden verhogen, dan zou Naarden zich daaraan moeten houden. Dat de Grote Raad dit vonnis in 1548 bevestigde, wil niet zeggen dat zulks niet heeft plaatsgevonden, want het beroep kan ook aangegaan zijn vanwege het feit dat de dorpen de helft van de kosten van het proces moesten betalen.¹⁴⁶

Een van de gevolgen van de onderlinge strijd om de schaar en in breder verband het gebruiksrecht op de gemene gronden, was dat de dorpen afzonderlijk tot rechtsgeldige afspraken trachtten te komen. Nog voordat de Grote Raad het vonnis uit 1546 bevestigde, kwamen in 1547 de schout, buurmeester en het gerecht van Hilversum samen met acht gemene burenen tot een overeenkomst; geen ingezetene van Hilversum zou nog delen van de eng aan zich mogen trekken of zijn akker mogen uitbreiden.¹⁴⁷ Waarschijnlijk werd dit in grote mate gedaan (of begeerd) door zowel gerechtigden als niet-gerechtigden die akkerland nodig hadden. Soms was een deel van de eng niet ontgonnen – in de literatuur wel aangeduid met *outfield*. Dat lag dries, waarop bijvoorbeeld rundvee kon grazen.¹⁴⁸ Ook leverde het groenbemesting op voor het *infield*, de eigenlijke akkers.¹⁴⁹ Daarnaast werd het verboden om land te verkopen aan Utrechtse die buiten het dorp woonden en mochten delen van de gemene gronden niet langer aan eigen land worden toegevoegd en mocht alleen eigen land omweld worden, dat wil zeggen omsloten, waardoor het voor anderen onmogelijk werd gemaakt om het te gebruiken. Gemene grond moest open en onverdeeld blijven liggen en toegankelijk zijn voor alle gerechtigden.¹⁵⁰

Wie over de schreef ging, kon bij de eerste overtreding rekenen op een boete van drie pond, bij de tweede op zes pond en als het een derde keer gebeurde dan werden paard en ploeg gevorderd. Men kwam overigens nog terug op het punt van het verbod op verkoop van land aan Utrechtse. Een overtreder kwam er dan niet met een simpele

¹⁴³ Sebus, *De Erfgooiers*, 199.

¹⁴⁴ MRVG, 302.

¹⁴⁵ Ibidem, 371.

¹⁴⁶ Sebus, *De Erfgooiers*, 200. Sebus meldde dat er te Mechelen niet gepleit is, en dat het beroep van de dorpen door een rechtsverzuim niet werd gehonoreerd. Vgl. MRVG, 378.

¹⁴⁷ Enklaar omschreef de maatregel als volgt: verboden om land op de eng in cultuur te brengen. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 143.

¹⁴⁸ Onbezaaid bouwland.

¹⁴⁹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 100-101. Enklaar stelde dat de Gooise engen oorspronkelijk deel van de mark (meent) hebben uitgemaaft, en later daarvan zijn los 'gemaakt', door ze te verkavelen en te ontginnen: 'Zoo was de oorsprong der engen in andere marken, zoo zal hij ook wel in Gooiland geweest zijn'; *Geschiedenis van Gooiland I*, 140. Dat kan best mogelijk zijn geweest. Het recht van veldslag zou dan in eerste instantie gaan om vruchtbaar akkerland te mogen maken, waarna het aandeel in het collectief werd bepaald.

¹⁵⁰ ADH SAGV nr 53; MRVG, 372-373: '[...] In den eersten, dat after desen dach van huynen geen persoene, soe wye hij sij, in Hilferssum voers. geseten, meer en vervordere hem enich lant opten enge aen te maken; item geen lant, waervan wij nu verwilcueert hebben, meer te vercoppen enygh Stiche luyden, buytendorps woenachtich, bij tlant verbuert; item ghien erf te nemen van der gemeenten om te brengen sijn lant; item ghien lant te bewallen off bedijcken dan van sijn eygen lant'.

geldboete van af, want zijn land werd direct verbeurd verklaard en daarnaast diende de hoogte van de verkoopsom afgedragen te worden als boete.¹⁵¹

Ten aanzien van de te verwachten problemen over dit ‘nyewe lant’ het volgende: indien het land niet gerestitueerd werd en de gemene bureen daarvan hinder ondervonden, konden de bureen het land terugkopen – ook omdat ze het zelf niet mochten huren. Het land moest men dan opnieuw gemeen laten liggen, en deze onder de bepalingen te stellen van de schaarbrieven (‘voerwaarden’), zoals ze dat waren geweest voordat de verkoop had plaatsgevonden.¹⁵²

Dat Hilversum solo optrad is wel te verklaren. Het dorp lag het dichtst bij de Stichtse gebieden waar opdringerige Utrechters klaar stonden om hun gemene grond te gebruiken en kennelijk akkerland op te kopen. Daarnaast waren er veel Hilversummers die gemene grond aan hun eigen land trachtten te plakken en te omheinen en sommige waren ook bereid om Stichtenaren land te verkopen. Het verbod om delen van de eng te ontginnen en het verbod om land te verkopen aan Stichtenaren hebben beide te maken met het beperken van het aantal gebruikers van de gemene gronden. Bezit op de eng stond immers in rechtstreeks verband met het aandeel in het collectieve gebruiksrecht (maar niet met het recht van veldslag). Blijkbaar had men in Hilversum behoefte om via deze maatregelen het aantal potentiële gebruikers te beperken of te consolideren.

Inmiddels waren ook de geschillen over de vullinglanden van de kerk van Naarden uitgebroken. Hilversum stond ook daar tegenover Naarden (zie hoofdstuk vijf), terwijl de stad Naarden ‘heulde’ met Loosdrechters.¹⁵³ Daarnaast bleken sommige Loosdrechters over land op de ‘Hilfersommer Enghe’¹⁵⁴ te beschikken en Sebus veronderstelde dat de actie tegen deze lieden gericht kon zijn¹⁵⁵, aangezien zij ‘Stichtenaren’ van buiten het dorp Hilversum waren (maar in feite waren de Loosdrechters keurige Hollanders).

Deze handeling was een direct antwoord op de perikelen over de omvang van de schaar en aanverwante zaken in de jaren 1546-1547. Dat Naarden was overgegaan tot eenzijdig optreden kon niet tegengegaan worden, sterker, de Grote Raad had in het voordeel van de stad beslist. Op dat moment was er geen sprake van eendracht tussen de stad en de dorpen, een situatie die al eerder en langer bestond en in het verleden had geleid tot de eerste schaarbrief. Het zou echter nog twintig jaar duren voordat een nieuwe schaarbrief werd uitgevaardigd. Belangrijkste gevolg was dat de omvang van de schaar op zes beesten werd bepaald, precies zoals Naarden wilde en overeenkomstig de uitspraak van het Hof van Holland en de sententie van de Grote Raad van Mechelen. Hilversum en Laren konden op basis van het bovengenoemde vonnis, en zo lang als de schaarbrief geldig was, hun schapen op de heide brengen. Naarden, Blaricum, Huizen en Bussum dienden zich daaraan te houden.

Geen tragedie, geen paradox en geen drama

Met de uitvaardiging van de vierde schaarbrief in 1568 werd de onderlinge strijd over het gebruik van de gemene gronden als weilanden en heiden beslecht. Dat die heeft plaatsgevonden, is duidelijk. Wat nog duidelijker is, is dat er geen sprake was van een tragedie of drama. Ook de paradox deed zijn werk niet. Daarnaast leunde de agrarische bevolking sterk op het bestaan van de gemene gronden. Goed management was derhalve noodzakelijk en de meeste markegenoten streefden daar dan ook naar.¹⁵⁶ Daarentegen ging het in het bos volledig mis.

Hardins tragedie heb ik dus deels kunnen waarnemen, en dat heeft inderdaad alles te maken met effectieve regulering. Als we de these van Hardin beter bekijken dan sloot

¹⁵¹ Idem: ‘Oeck dat punt, dat boven verhaelt staet, dat nymant vant voers. lant enich Stichs man, buytens dorps woenachtich, vercopen sall, sall niet verbrueckelick wesen in dieselve voers. bruecken, mer sall verbueert hebben tlant ende noch soeveell meer gelts, als hij tlant omme vercoft heeft’.

¹⁵² Idem: ‘Voerts off noch onse gemene bueren in tocomende tijden enyge last, hinder oft molestacie krijgen mochten om dit laeste nyewe lant ende tselve oeck niet huren en mochten, dat die bueren alsdan die luyden, diet lant hadden, hoer penningen sellen moegen wederomgeven ende betalen, ende soe sellen sijt lant laten leggen tot gemeente, gelijk die voerwaarden gemaickt sijn, alleer die coop geschiede etc’.

¹⁵³ MRVG, 368: ‘Alzoe zeeckere questie ende gescille uuytstaende is tusschen die van Naerden ende Loesdrecht ter eenre ende die van Hilleferssum cum sociis ter ander zijden [...]’.

¹⁵⁴ Ibidem, 342-343. Het stuk wordt door hem gedateerd eerste helft zestiende eeuw.

¹⁵⁵ Sebus, *De Erfgooiers*, 201.

¹⁵⁶ Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 125.

hij die eigenlijk niet uit, sterker, dat was de kwintessens van zijn these. De bioloog specificeerde zijn theorie namelijk in de ‘tragedie van vrijheid in commons’: bijvoorbeeld een weiland dat toegankelijk is voor iedereen (‘picture a pasture open to all’). Iedere veehouder zal zoveel mogelijk vee op de gemene gronden brengen als redelijk is (‘as a rational being’), teneinde zoveel mogelijk profijt te trekken, want iedere veeboer vraagt zich af wat het nut is van een beest meer in zijn kudde. Dat sorteert twee effecten. Enerzijds een positief effect; een vergroting van het inkomen, immers de winst door verkoop van het beest gaat geheel naar de veeboer. Anderzijds een negatief effect; de overbelasting van het gemeenschappelijk weiland, met alle nadelige gevolgen voor alle veeboeren. De baten zijn louter voor het individu en de kosten voor het collectief. Volgens Hardin is iedere veeboer geneigd alleen het positieve effect in overweging te nemen en dus voortdurend beesten toe te voegen aan zijn kudde en dientengevolge deze te laten grazen op het weiland.¹⁵⁷ Het is echter in de meeste commons zo geregeld dat er *geen* sprake is van vrijheid (in eigenlijke zin), maar juist van regulering en reglementering, soms strikt, soms losjes, maar altijd gericht op het in stand houden van het areaal gemene grond, afgezet tegen de behoeften van vaak de sterkste groep binnen het collectief. Het gaat derhalve niet om de tragedie van de commons, maar om de te verwachten tragedie door *vrijheid* in de commons, wat letterlijk leidt tot ongeregeldeheid.

Van Zandens belangrijkste constatering was dat de meest opvallende paradox te vinden is in het feit dat de reglementen van markeorganisaties in Drenthe oorspronkelijk ten voordele waren van de landbezittende klasse, maar allengs vooral ten nutte waren van de landlozen.¹⁵⁸ De landbezittende klasse (of veldslaggerechtigde erfgooiers) bleef in de periode 1404-1568 echter overeind, sterker, hun organisatie bleef intact tot 1971. In dat jaar maakten 150 scharende erfgooiers de dienst uit ten overstaan van bijna 5000 niet-scharenden, waarbij moet worden gezegd dat de laatste groep zich vanaf 1912 met steeds meer succes sterk maakte voor de ontmanteling van de marke. Er was voor hen alleen nog geldelijk gewin te halen. De landbezitters kregen echter tegen geringe vergoedingen de beschikking over gemene grond.

Over de door Van Zanden geïntroduceerde opvatting dat er in het algemeen sprake was van een meerderheid die zich niet aan de regels hield en vergrijpen en misbruiken moeilijk onder controle te houden waren, waardoor juist het tegenovergestelde werd bereikt, namelijk ongebreideld gebruik en ontginning van gemene grond, het volgende. In het Gooi is Van Zandens paradox misschien te vinden in de wijze waarop de markegenoten omsprongen met de verschillende grondsoorten: ten aanzien van de gemeen gelegen weidegronden en heidevelden ging het naar het zich liet aanzien relatief goed, ten aanzien van het bos liep het uit de hand. Dat was werkelijk een drama of in de optiek van Hardin een tragedie. Wanneer het bestuur van een common verzaakte een reglement af te dwingen of er een verminderd toezicht op na hield, was het inderdaad snel gedaan met de uitgangspunten van een dergelijke organisatie en met de organisatie zelf. Indien er ook andere redenen waren om reglementen niet te bekrachtigen of te handhaven, zoals in het geval met het bos, was de zaak helemaal verloren. De handelwijze van de holtrichter en zijn steeds minder goede verhouding met de graaf van Holland zijn hierbij van grote invloed geweest. Klaarblijkelijk hadden die een ontwrichtend gevolg.

Gezien de lange tijdsspanne tussen de eerste en de vierde schaarbrief en de continuïteit in de regels, was de paradox ten aanzien van de gemene gronden behoudens het bos schijnbaar aanwezig, en leidde niet tot een teloorgang maar tot het behoud van de gemene gronden.¹⁵⁹ De Gooise markegenoten reguleerden niet alleen het gebruik van de gemene gronden, maar vooral ook *door wie* ze werden gebruikt. Een eventueel ongebreideld gebruik werd door veel meer factoren bevorderd, bijvoorbeeld door de bemoeienis van de overheid of veranderende belangen van gerechtigde poorters. In deze visie creëerden de Gooise markegenoten in de periode 1404-1568 de juiste balans die Van Zanden in Oost-Nederland pas in de zeventiende en achttiende eeuw waarnam. De toe-

¹⁵⁷ Hardin, ‘The Tragedy of the Commons’, 1244-1245. Het opvallende is dat Hardin juist de sleutel verschaft om welke tragedie dan ook maar tegen te gaan: ‘Each man is locked into a system that compels him to increase his herd without limit in a world that is limited. Ruin is the destination toward which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a commons brings ruin to all’. Regulering en handhaving geven de doorslag.

¹⁵⁸ Van Zanden, ‘The paradox of the marks’, 144.

¹⁵⁹ Ibidem, 143. Van Zanden sprak zelfs over een falend beleid vanaf de middeleeuwen tot de zestiende eeuw.

nemende overheidsbemoeyenis leverde echter de nodige problemen op en daarmee diende adequaat te worden omgesprongen.

Een veel belangrijker gevolg van de onderlinge conflicten en (vooral) de procesgang, was dat de overheid zich meer en meer met de Gooise marken en de Gooise markegenoten kon bemoeien, en wel via de rechtspraak. Dit fenomeen trad ook op inzake de ontmanteling van de Eltense hoven op de Veluwe; wanneer de hofgenoten er onderling niet uitkwamen en hun geschillen voor rechtbanken van de overheid gingen uitvechten, leverde dat op lange termijn vanzelfsprekend meer en blijvende overheidsbemoeyenis op. Bovendien werden de regels in toenemende mate geformuleerd op basis van vonnissen van hogere overheidsinstanties. Een goed voorbeeld vormen de gerechtelijke uitspraken die opgenomen waren in de vierde schaarbrief. Tegelijkertijd zullen de rijkere boeren ook meer belang hebben gehad bij die overheidsbemoeyenis, omdat zij hun belangen beter en gemakkelijker veilig konden stellen via het establishment.¹⁶⁰ Overheidsbemoeyenis heeft echter in twee opzichten invloed op de marke. Enerzijds had het een bestendigend effect, want de instelling en de gebruiksrechten van de belangrijkste markegenoten liepen weinig tot geen gevaar, vooral omdat de overheidsinstanties door hun vonnissen de reglementen bevestigden.¹⁶¹ Anderzijds leverden problemen tussen de Eltense dienstlieden de Nijenrodes en de graven van Holland een verminderd toezicht op het bosgebruik op, waardoor het bos eind zestiende eeuw geheel verdwenen was.¹⁶²

Saillant of noemenswaardig detail is dat de Gooise marke die betrekking had op weide- en heidegronden en de venen door overheidsbemoeyenis geïnstitutionaliseerd werd. Het was immers graaf Albrecht van Beieren die voorafgaand aan de eerste schaarbrief liet weten dat in orde te bevinden en hij was ook zo vriendelijk om dat na gedane zaken te bekrachtigen. Pas op een hoger niveau, toen het om de zeggenschap over de grond ging en over de vraag wie nu eigenlijk de eigendom had, werd het problematischer. Toen kwamen de graaf en de Gooise marke, dus het collectief, tegenover elkaar te staan.

Conclusie

Werkten de schaar- en bosbrieven of reglementen? Waren het bruikbare en afdoende managementinstrumenten voor het gebruik en het behoud van de gemene gronden en het bos? Voor de beantwoording van die vragen lijkt de informatie in de bronnen over Gooiland niet in overvloed te zijn overgeleverd, maar een aantal berichten gaf een behoorlijk inzicht. In zekere zin werkten de schaarbrieven optimaal. Niet alleen waren het richtlijnen voor de gebruikers – richtlijnen die onderling waren bepaald –, ook zorgden overtreders voor meer uitspraken, herijking van de bepalingen en van meer belang: voor jurisprudentie. Alleen op basis van de verschillen tussen de schaarbrieven en aanvullingen en wijzigingen van items kan niet geconcludeerd worden of de reglementen wel of niet werkten. Daaruit is louter op te maken met welke problemen de marke en de gerechtigden kampten. Dat men zich niet altijd hield aan de bepalingen is wel duidelijk geworden, net als er evident sprake was van een sluimerende controverse tussen de stad Naarden en het Gooise platteland. Ook de onmin tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland nam toe. Het weren van nieuwkomers, het wel of niet toekennen van het schaarrecht en veldslag, volle en halve scharen, getuigenverklaringen over de wijze van het bosgebruik, het had allemaal te maken met het in balans houden van de agrarische

¹⁶⁰ Vgl. Warde, 'Common rights and common land in south-west Germany', 206: 'Where such disputes rumbled on between villagers or between villagers and lords and were not resolved by a local ordinance, the recourse of groups feeling wronged was increasingly to go to higher bodies of state for arbitration and judgement [...] but the result was that local rules increasingly became articulated and arbitrated on the basis of higher branches of government [...] This process anchored communal management more firmly in the context of the centralized state'. Vgl. Winchester, 'Upland commons in northern England', 54: 'A court which was active in terms of recording paines enabled the yeoman families from whose ranks the court jury was drawn, to extend their economic dominance over the poorer elements of society into the judicial sphere. As a result, what had been the lords court of the medieval centuries, with its accent on americing tenants for breaching the lords prerogatives, increasingly became a local parliament, in which management of common land on behalf of the farming community featured prominently'.

¹⁶¹ Ibidem, 207: 'As an arbitrator, however, the tendency of higher authorities was still to follow custom if it could be determined; indeed, many of the disputes dealt with reached them precisely because there was no local consensus over what custom should be. Certainly the regulation and management of the commons – setting of stints, size of wood allowances and so forth – were usually considered to be matters for the localities to determine'.

¹⁶² Vgl. J. Buis, *Historia Forestis*, 17: 'Toen de graven van Holland het feitelijke holtrichterschap van de heren van Nijenrode begonnen te bestrijden, viel het regulerende gezag in het bos weg'.

structuur.¹⁶³ Indien die ontwricht zou worden, dan waren de rapen gaar (ook voor de landsheer; hij had niets aan een stagnerende landbouw, want dat betekende automatisch een vermindering van inkomsten).

De schaarbrieven onthullen dat er niet alleen meningsverschillen waren en voorkwamen tussen de dorpen en de stad. Van gewicht is de vaststelling dat binnen het collectief problemen rezen en maatschappelijke groepen be- en ontstonden die hun eigen belangen behartigden. Die tegengestelde belangen van de verschillende sociale lagen werden via de schaarbrieven enerzijds gereguleerd. Daarbij moet worden gezegd dat het 'bestuur' op zichzelf een groep vormde, bestaande uit vertegenwoordigers van de dorpen en de stad, die als vanzelf eigen belangen kenden. Anderzijds werden de tegenstellingen door de toevoeging of (her)introdactie van restricties als veldslag veroorzaakt. De spanning die dat met zich meebracht had alles te maken met de weigering van een gerechtigde om al zijn rechten op te geven of met de bescherming van het weinige wat daarvan over was. Dat is later terug te zien in de twintigste eeuw, als de enorme groep niet-scharende erfgoeiers niets liever wil dan opheffing van het collectief. Voor hen bleven de voordelen van het bestaan van de marke dermate beperkt, dat zij alleen verkoop van markegronden (want het verkregen bedrag werd naar rato omgeslagen) voorstonden. In hoofdstuk zes ga ik dieper op deze materie in.

Sommige bepalingen uit de schaar- en bosbrieven werden overtreden, maar het is niet eenvoudig om aan te geven wie de rechtsmacht bezat of wanneer een overtreding ook werkelijk als hinder werd gezien. Verschillende interpretaties van de items in de schaar- en bosbrieven door individuele of verenigde gerechtigden droegen bij aan het ontstaan van conflicten, waardoor zelfs de items die eventuele meningsverschillen moesten beslechten, werden betwist. Steeds frequenter stonden groepen binnen de marke tegenover elkaar en werd de rechtbank bezocht, en dan ook nog de rechtbank van de landsheer. Dergelijke acties zorgden voor meer landsheerlijke bemoeienis en daarmee voor een bepaalde landsheerlijke erkenning van de rechtsgeldigheid van de schaar- en bosbrieven.¹⁶⁴ Anderzijds was het voor de overheid een uitstekende mogelijkheid om invloed te verkrijgen op het reilen en zeilen van de marke en daarmee op de handel en wandel van de gerechtigden.¹⁶⁵

Ten aanzien van de gemene gronden als weidegronden en heidevelden was geen sprake van een tragedie, paradox of drama. Via de vier schaarbrieven reguleerde de Gooise markegenoten niet alleen het behoud en beheer van die gronden, maar kanaliseerde ze tevens een groot aantal conflicten of meningsverschillen. Zowel binnen het collectief als daarbuiten werd adequaat omgesprongen met tegengestelde belangen, waarbij sommige groepen meer in de melk te brokkelen hadden dan andere en verschillende winnaars en verliezers zijn aan te wijzen. Ten aanzien van het bos lag dat anders. Handhaving van de reglementen werd achterwege gelaten. Dat resulteerde in ongereguleerd gebruik en de vernietiging van het Gooiersbos.

In het volgende hoofdstuk wordt de procesgang behandeld waarin de Gooise markegenoten na de uitvaardiging van de derde schaarbrief werden betrokken (1470-1474). Het ging toen niet om de schaar- en bosbrieven als zodanig. Het conflict had vooral te maken met wie de eigendom dan wel zeggenschap of gezag over de gemene gronden had: de landsheer, de Gooise markegenoten of, inzake het bos, de ietwat lastige heren van Nijnerode. De schaar- en bosbrieven kunnen wel aanleidingen zijn geweest voor de landsheer om die zaak aanhangig te maken. Immers, de tweede en de derde schaarbrief werden zonder zijn inmenging geconcipieerd en verraden een zekere drang naar onafhankelijkheid.

¹⁶³ Leupen, 'Erfgoed van erfgoeiers', 206. Ik geloof niet dat er een andere grondslag aanwezig was, bijvoorbeeld gemeenschapszin of andere moeilijk aan te wijzen sociale fenomenen.

¹⁶⁴ Vgl. De Moor e.a., 'Introduction', 17.

¹⁶⁵ Vgl. Warde, 'Common rights and common land in south-west Germany', 206.

4. Wie is de baas?

De processen voor het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen (1455-1478)

Het voortbestaan van een marke hing niet alleen af van een effectieve reglementering. Ook de mate waarin zowel de instelling als het gebruiksrecht van de gerechtigden over-eind bleef speelde een rol. Die mate werd vooral bepaald na bemoeienis of inmenging van de overheid. De Gooiers kregen halverwege de vijftiende eeuw te maken met de Bourgondische dynastie. De leden daarvan hadden op zijn zachtst gezegd een dirigistische visie op het bestuur van hun gebieden. De Gooise markegenoten kwamen in conflict met het centrale gezag, omdat zij zich gedroegen zoals zij zich al heel lang hadden gedragen en omdat zij aan die praktijk rechten ontleenden. Niet alleen waren zij met de meeste Hollandse graven tot overeenkomsten gekomen over het gebruik van de gemene gronden, maar ook met de heren van Nijenrode over dat van het bos. Heikel punt was dat in de schaar- en bosbrieven elementen werden opgenomen die een zekere mate van rechtspraak in zich droegen en een hoog gehalte autonomie bij de gerechtigden lieten zien.

Hieronder lag echter de fundamentele overtuiging dat de gemene gronden van de Gooise markegenoten waren en van niemand anders. In 1652 verwoordde een Engelse commoner zijn opvatting over collectief bezit van gemene gronden als volgt: 'Therefore I say, the Common land is my own land and equal with my fellow Commoners, and our true property by the law of creation. It is every ones, but not one single ones'.¹ Beter kan de 'eigendom' berustend bij het collectief niet omschreven worden.

De juridische situatie in de middeleeuwen verschilt vrijwel geheel met die ten tijde van de uitvaardiging van de Erfgooierswet (1912) en met die van vandaag de dag. Hoogstens kunnen sommige rechtstelsels van ontwikkelingslanden een vergelijking doorstaan. Doorgaans is in de meeste ontwikkelingslanden de nationale wetgeving niet consistent of botst het met de tevens erkende rechtssystemen van traditionele gemeenschappen, met als gevolg onduidelijke eigendomsverhoudingen.² In de middeleeuwen rustten op veel gronden collectieve gebruiksrechten van boeren of dorpsgemeenschappen, terwijl vorsten en landsheren op basis van hun wildernisregaal (*ius forestense*) daarover de zeggenschap opeisten. Deze situatie creëerde een spanningsveld dat onvermijdelijk leidde tot regelmatige botsingen. Meestal resulteerden die in een compromis, waarbij de onderdanen het hogere recht van de vorst moesten erkennen, terwijl de laatste van zijn kant beloofde de traditionele gebruiksrechten van de eersten te zullen respecteren.³ Kort gezegd verhinderden oeroude collectieve (gebruiks)rechten op de grond een vrije beschikking van de vorst. Die rechten waren krachtig en al jaren aanwezig en door ouderdom of gewoonte gesanctioneerd.

Na de uitvaardiging van de derde schaarbrief (1455) begon de aanloop naar een groot conflict, uitmondend in drie processen tussen de Hollandse grafelijkheid en de Gooise markegenoten (1470-1474). In 1470 deed het Hof van Holland uitspraak inzake deze kwesties.⁴ De dorpen worden in de vonnissen met name genoemd: Bussum, Huisen, Laren, Blaricum en Hilversum, als vertegenwoordigers van alle markegenoten. Samen met de stad Naarden stonden zij al die keren tegenover de graaf van Holland, op dat moment Karel de Stoute, die vertegenwoordigd werd door een procureur-generaal.

Het eerste geval ging over lieden die onrechtmatig hout hadden gehaald uit het Gooiersbos, terwijl de tweede kwestie handelde over verkoop van turf door onbevoegde lieden. In beide gevallen werden de overtreders door de Gooiers gevangen genomen. Deze conflicten over houtkap en turfverkoop en het optreden van de Gooiers (d.w.z. het recht in eigen hand nemen) lijken de aanleidingen te zijn geweest voor de behandeling van een derde en omvangrijkere kwestie: wie had de eigendom op en dus het gezag en daarmee de

¹ Reed, *On Common Ground*, 12, 34 n. 26. 'Daarom zeg ik, het gemene land is mijn eigen land en dat van mijn markegenoten, en ons ware eigendom via het gewoonterecht (natuurrecht). Het is van iedereen, maar niet van een ieder afzonderlijk'.

² Berkens e.a., *Geodesie*, 84.

³ Vgl. Leupen, *Keizer in zijn eigen Rijk*, 82-83.

⁴ Over het Hof van Holland en de rechterlijke organisatie in Holland: Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 13, 33-36, 36-42.

beschikking dan wel zeggenschap over de gemene gronden? Was dat de Hollandse graaf in de hoedanigheid als landsheer of was dat het collectief Gooise boeren?

Er is al uitgebreid gesproken over de verpachting van het Eltense Nardinclant aan het graafschap Holland, maar in deze context moet er nogmaals op terug worden gekomen. Het zal blijken dat de pachtvereenkomst in zowel de argumentatie van de eiser als de verweerder een rol speelde. Beide partijen ontleenden namelijk een zekere mate van macht en gezag over het gebied aan de inhoud van die pachtvereenkomst. Een tendens was dat de erfelijke pachter uit de middeleeuwen in het algemeen de volledige beschikkingsmacht over het goed had. Hij kon het zonder toestemming vervreemden, bezwaren of aan zijn erfgenamen nalaten.⁵ En dat ging zeker op als de pachters machtige landsheren waren. Hier tegenover stonden dus de gewoonterechtelijke gebruiksrechten, waardoor die volledige beschikkingsmacht er dus juist niet was. Dit lijkt ook van toepassing op het door de Hollandse graaf in erfpacht gehouden Nardinclant of Gooiland. De graaf was ervan overtuigd dat hij de volledige beschikkingsmacht had en bestuurde en besliste dienovereenkomstig, terwijl de Gooise markegenoten vast hielden aan hun exclusieve gebruiksrechten.

Inmiddels was de zogenoemde receptie volop aan de gang: de intrede van het Romeins recht. Het drong via rechtsgeleerden door tot de centrale landsheerlijke rechtbanken. Allengs werd het Romeins recht de maat, zowel bij de interpretatie van bestaande rechtsverhoudingen als bij het creëren van nieuw recht en dan met name door de centrale overheid.⁶ De betekenis van eigendom zoals wij die nu kennen, een Romeinsrechtelijk principe, is op het eind van de middeleeuwen nog niet tot wasdom gekomen. Het inheemse middeleeuwse recht was nog te krachtig aanwezig en de rechten op de grond varieerden soms zelfs van plaats tot plaats.⁷ De overheid dacht daar heel anders over.

Na het Beierse Huis kwamen in Holland de Bourgondiërs aan de macht, die toen ook reeds over Vlaanderen, Brabant en Namen heersten.⁸ De Bourgondische Nederlanden vormden geen centraal geregeerde eenheidsstaat. Ieder gewest behield zijn eigen privileges en instellingen. Om toch centralisatie van de vorstelijke rechtspraak te bevorderen was naast de installatie van overkoepelende rechtbanken de introductie van nieuwe rechtsmiddelen noodzakelijk. Deze waren voornamelijk op Romeinsrechtelijke principes gebaseerd, bijvoorbeeld reformatie (herziening van een vonnis, een beperkte vorm van beroep), evocatie (het door een hogere rechtbank oproepen van een zaak) en appellatie (beroep).⁹ De Bourgondiërs hebben getracht de juridische competentie van de gewestelijke gerechtshoven van de verschillende vorstendommen die samen de personele unie vormden uit te breiden. Dit ging ten koste van de lokale rechtbanken.

Belangrijk is evenwel dat de toename van rechtsmiddelen en de vernieuwingen in de procedures ook voordelig uitpaktten voor de onderdanen, dus niet alleen ten goede kwamen aan de vorst. Bepaalde noties konden gebruikt worden om individuele belangen te beschermen tegen acties van de overheid. Ik zou daar collectieve belangen aan willen toevoegen. Het bestaan van een onpartijdige rechtsinstantie en de mogelijkheid tot hoger beroep werden in Holland kennelijk gewaardeerd, gezien het grote aantal beroepen in de tweede helft van de vijftiende eeuw.¹⁰

Dit heeft ook zo zijn weerslag gehad op de geschiedenis van de Gooise marken, want daarover is vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw heel wat juridische strijd gevoerd voor de hoge gerechtshoven van Holland en de Bourgondische Nederlanden. Die strijd draaide veelal over de vraag wie nu eigenlijk de eigenaar, *casu quo* de heer, van de marke was, en wat dat betekende voor de feitelijke uitoefening van gebruiksrechten door de Gooise boeren.

In dit hoofdstuk worden de aanleidingen en de oorzaken besproken die tot de processen hebben geleid. Daarna worden achtereenvolgens de vonnissen geanalyseerd over

⁵ De Bruijn, 'Het gebruik van anachronistische begrippen', 123. Vgl. Dahlman, *The open field system and beyond*, 21: 'On the other hand, a tenant was usually empowered to make decisions that we nowadays associate with private ownership'.

⁶ Van der Linden, 'De abdij van Egmond en haar erfhuurders', 57.

⁷ Ibidem, 56. Vgl. Van Bavel, 'Structures of landownership, mobility of land and farm sizes', 132: '[...] more than one person could have strong rights, of various kinds, to the same piece of land at the same time, which makes it difficult, or even impossible, to decide who the owner of the land was'. Dat gold zeker voor oude domaniale gronden, waar de domeinheren of territoriale vorsten (sovereinen in de dop) en de boeren rechten konden claimen: 'Only slowly did these rights become more absolute and exclusive'. Van Bavel gaf daarbij de Gooise situatie als voorbeeld, zij het als een uitzondering.

⁸ De volledige machtsovername vond rond 1460 plaats; Karel verkreeg Gooiland samen met de steden Naarden, Muiden en Weesp in 1462 in vrij eigendom van zijn moeder Isabella.

⁹ Zie Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 127-128.

¹⁰ Idem en Damen, *De staat van dienst*, 214. Damen baseerde zich op Van Rompaey, *Grote Raad*, 70, 310.

het gebruik van het bos, het steken en verkopen van turf en over wie de eigendom heeft op de gemene gronden. Alledrie de zaken werden in hoger beroep door de Grote Raad behandeld. Ik begin echter met de duiding van de term landwinning. Een privilege uit 1407 van Jan van Beieren bevat namelijk een frase waarin een landwinning in verband wordt gebracht met het gebruik van gemene gronden. Dit heeft heel wat pennen in beweging gebracht. Daarna zeg ik kort iets over eigendom en regaal. Het jaartal 1478 is als afsluiting gekozen omdat dan de conflicten tussen de Gooiers en de Hollandse grafelijkheid voorlopig beëindigd worden. Het was de opvolger van Karel de Stoute, hertog Maximiliaan, die namens zijn vrouw (Karels dochter) in dat jaar de privileges van de Gooise markegenoten erkende.

De landwinning

In Gooiland werden uiteraard belastingen geheven. Zo werd in 1403 bepaald dat de twee burgemeesters van Naarden en de vijf buurmeesters van de dorpen de *schattingen* moesten vaststellen. Schattingen waren belastingen, niet meer maar ook niet minder. De schattingen werden gelegd op de gemene gronden.¹¹ Als het niet lukte om de hoogte daarvan vast te stellen, nam de baljuw op basis van de meerderheid van stemmen een beslissing. Wellicht heeft deze polderpolitieke overlegstructuur ervoor gezorgd dat niemand zich over de aard of hoogte van de schattingen boog. Dit kan ook te maken hebben met het simpele feit dat er geen specifieke administratie van inningen is overgeleverd of dat de opbrengst in de trezoriërsrekening van 1404 of 1405 werd verwerkt.¹² Het lijkt duidelijk dat die schattingen geen algemene heffingen van belastingen waren, maar specifiek betrekking hadden op het gebruik van de gemene gronden, getuige de zinsnede '[...] een redelijke scettinge setten uptie gemeente voirs [...]'.¹³ Er is daarnaast een duidelijker bericht over een belasting op de gemene gronden overgeleverd. De latere opvolger van Albrecht, Jan van Beieren¹⁴, gaf in 1407 handvesten aan de dorpen van Gooiland en de parochie van Weesp, en in de akte is de volgende zin te lezen:

'Item zoe willen wij, dat nyemant onse gemeente van Goylant bruken en zall, hij en heeft lantwinninge gedaen als van outs costumelick ende gewoentelijcken is'.¹⁵

Algemeen werd begrepen dat Jan van Beieren de Gooise markegenoten een belasting oplegde door te stellen dat zij de gemene gronden mochten gebruiken mits zij 'lantwinnige hebben gedaen'. Maar er ontstond een levendige discussie.¹⁶ Die handelde in eerste instantie om de betekenis van de term landwinning. De gangbare definitie van landwinning luidt: alle betalingen die verbonden zijn met het ingaan van (tijd)pacht of landhuur.¹⁷ Ook hier lijkt dit van toepassing, zeker indachtig de zojuist genoemde schattingen.

Voordat de *Geschiedenis van Gooiland* verscheen ging Enklaar in het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* uitgebreid in op de landwinning. Hij volgde Van Erk in zijn opvatting dat het om een belasting ging en ondersteunde dat met een Hollandse oorkonde uit 1246 waarin de term voorkomt en verklaard wordt: [...] *quod liberi permaneant ab omni pecunia, quam in receptione terrae censualis, quae huerlant vocatur, dare consueverant, quae pecunia vulgariter vocatur lantwinnige*.¹⁸ Het ging dus om geld of een betaling voor het in tijns ontvangen van grond, die in de volksmond landwinning werd

¹¹ MRVG, 301-302: 'Voirt soe sullen die twee bu[r]germrs. onser getruwer stede van Nairden voirs. ende die vijve buermeesters ons lands van Goylant, die nu siin of namaels wesen sullen, altoes gesamerhandt een redelike scettinge setten uptie gemeente voirs'.

¹² Helaas heb ik geen afzonderlijke boeking aangetroffen.

¹³ Ibidem, 302.

¹⁴ De eigenlijke opvolger van Albrecht was Willem IV. Jan van Beieren was partijganger in de inmiddels weer opgelaaide Hoekse en Kabeljauwse twisten. Hij ontving het bestuur in Beieren na het overlijden van Albrecht jr. en de heerlijkheid Gooiland van Willem VI. Uit die hoofde zal hij deze oorkonde hebben uitgebracht.

¹⁵ VVSLVG 3688, 137; Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*, VIII-IX; MRVG, 150. Enklaar schreef het stuk af van het privilegeboek Stad en Lande van Gooiland, VVSLVG 3688, 137. Het stuk is verloren gegaan, maar de eerder genoemde Boelhouwer liet het origineel of een afschrift daarvan aan de Huizer schepen Lustigh zien: 'Een hantvest en privilege brief voor de dorpen van Goylant, van Jan van Beyerens, van dato 25 maart 1407, met een gebroken uythangende zegel van Jan van Beyerens, selfs aen een dubbele franseijner staerte, op perkament geschreven, noch gaaf en goet'. CAP SAGV 11. Backer nam ook een transcriptie op in zijn *Iets over Gooiland*, 73.

¹⁶ Perk, *Verslag omtrent ... tot dat gebruik*; Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 49-50; Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*; Sebus, *De Erfgooiers*.

¹⁷ *Ackerland, Land (I 3). Abgabe bei Besitzwechsel von Grundstücken (I), auch das Recht auf die Abgabe*, Deutsches Rechtswörterbuch.

¹⁸ OHZ Van den Bergh I nr. 419. Zie Van Mieris, *Groot Charterboek*, I, 236.

genoemd. De grond werd in diezelfde volksmond huurland genoemd. Enklaar zag hierin een doorslaggevend bewijs dat landwinning een bedrag was, te voldoen bij het verkrijgen van het schaarrecht en een erkenning van het oude recht van de grondheer. De al door Van Erk opgemerkte ‘dienres’ of ambtenaren van de graaf, zouden volgens Enklaar op dat moment ook schaarrecht hebben verkregen, en dat hield tevens een erkenning in van de rechten van de landsheer.¹⁹

Leupen zag de landwinning als een belasting: ‘Ieder die voor het eerst de gemene gronden wilde gebruiken moest aan hem [de graaf] een bepaalde som betalen tot verkrijging van het schaarrecht, de zogenaamde *landwinninge*’.²⁰ Hij meldde dat we er integendeel vanuit mogen gaan dat de graaf een dergelijke verordening uitvaardigde omdat er *niet* betaald werd en vond dat hij er recht op had. Vrolijk behandelde de landwinning in haar proefschrift *Recht door Gratie*. Zij hield zich bezig met gratie bij doodslagen en andere delicten in het zestiende eeuws Vlaanderen, Holland en Zeeland. De term landwinning sloeg toen ook op iets geheel anders dan een belasting op land: het geld dat door een ge-gratieerde aan de landsheer betaald moest worden om weer in het land te mogen terugkeren, en om weer over zijn goederen te kunnen beschikken.²¹ Belangrijker is dat zij de oorspronkelijke betekenis gaf die eerder door Van den Brabander was geformuleerd: ‘Het was het recht dat betaald werd aan de uitgever [...] van zekere dienstplichtige landen’.²² Het werd dus later verheven of gedegradeerd tot boete, waarna de dader gevrijwaard was van al zijn zonden. Het is een wat moeizame formulering, een *recht* dat betaald moest worden aan de uitgever van zekere dienstplichtige landen. Recht moet hier worden opgevat in de betekenis van belasting of afkoopsom.

Het is vrijwel zeker dat de Gooise landwinning in deze context een belasting was, een betaling om toegang te krijgen tot zekere gronden (een overgangsrecht), vergelijkbaar met de erfwinning. Al in het begin van de vijftiende eeuw bestond de landwinning met die betekenis, sterker, oorkonden uit 1246, 1303, 1346 en 1346 spreken over de term als zodanig.²³ Jan van Beieren heeft in 1407 simpelweg belastingen willen innen en stelde het gebruik van de gemene gronden onder de voorwaarde dat die werden betaald. Kortom, hij wilde geld zien, bovendien zoals dat vanouds gewoon was (dus misschien al sedert 1280).

Daarnaast wordt er in de oorkonde voorafgaand aan de eerste schaarbrief duidelijk gesproken over een belasting op de gemene gronden. Bovendien kon de hoogte daarvan in onderling overleg worden vastgesteld. Derhalve deed Jan van Beieren wat zijn voorganger Albrecht ook had gedaan, zij het dat hij zijn onderdanen eraan herinnerde dat zij hem een bedrag verschuldigd waren bij de aanvaarding van hun gebruiksrecht op de gemene gronden.

In het in hoofdstuk zes nog te bespreken verbaal van het proces Hinlopen worden de oorkonden uit 1403 en 1407 in een adem genoemd, waarbij de mededeling gaat dat degenen die landwinning hadden gedaan degenen waren die land bezaten. Alleen die mensen hadden gebruiksrechten op de gemene gronden.²⁴ Ook daaruit blijkt dat het om een belasting gaat, sterker, een belasting op grondbezit, te betalen aan de graaf.

Ik zie het als volgt: Jan van Beieren stelde de landwinning als voorwaarde om de gemene gronden te gebruiken. Dus een Gooise boer moest over veldslag beschikken en een belasting, de landwinning, aan de landsheer betalen. Het ging derhalve over een externe maatregel, waarover, en dat moet gezegd, later nooit meer is gesproken, want een belangrijke kanttekening moet worden geplaatst: de enige overlevering van dit bericht betreft een vermelding in het privilegeboek van Stad en Lande; in de administratie van de graven van Holland is geen referentie te vinden. Overigens is ook van de schattingen op de gemene gronden niets meer vernomen, althans, niet als zodanig en met name ge-

¹⁹ Enklaar, ‘Problemen van Middeleeuwsch Gooiland’, 163. Van der Linden ging ook kort in op de Gooise landwinning. In eerste instantie volgde hij de opvatting van Enklaar. Daarna kwalificeerde hij de landwinning als een openlijke erkenning van de heer door zijn onderdanen. Volgens Van der Linden waren er in Gooiland alleen vrije boeren met eigen grond, waardoor nieuwe schaaergerechtigden het gezag moesten erkennen. Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 163-189.

²⁰ Leupen, ‘Erfgoed van erfgooiers’, 208.

²¹ Vrolijk, *Recht door Gratie*, 100.

²² *Ibidem*, 103. Zie Van den Brabander, *Het recht*, 42-43.

²³ *Ibidem*, 105.

²⁴ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xli: ‘[...] dat bij Privilegie van Hertog Albrecht van Beijeren van de jaren veertien hondert en drie, geconfirmeert door Jan van Beijeren Heere van Naerden en Goylant in den jare veertien hondert en seven, onder anderen was gestatueert, dat de inwoonders van Naerden ende Goylant voornt ende die daar Lantwinninge hadden gedaan, dat was dewelke aldaar enige landen besaten, het regt souden hebben van op enige Gemeene of Schaarweyden onder het voorsz. district te mogen jaegen ende doen weyden hunne schaarbeesten, [...]’.

noemd. Albrecht en Jan van Beieren lijken dus vrij mild te zijn geweest als het ging om de al dan niet achterstallige betalingen van de Gooise markegenoten. Met de komst van de Bourgondiërs en hun centralisatiepolitiek was het daarmee gedaan.

Eigendom en regaal

De gangbare opvatting over eigendom in de middeleeuwen week sterk af van de moderne. In zowel het Romeinsrechtelijke als het moderne rechtssysteem staat het recht van eigendom voor de meest volledige en exclusieve beschikkingsbevoegdheid ten aanzien van zaken.²⁵ Het middeleeuwse recht maakte geen duidelijk onderscheid tussen eigendom als een *ius in re sua* en een beperkt zakelijk recht, een *ius in re aliena* (zoals erfdiensbaarheden, erfpacht, vruchtgebruik). Hierdoor was het mogelijk dat, bijvoorbeeld, een stuk grond verschillende ‘eigenaren’ of ‘bezitters’ kende, zonder dat aan één van hen de volledige en exclusieve beschikking toekwam. Men onderscheidde hooguit *dominium directum* (‘directe eigendom’) van *dominium utile* (‘gebruikseigendom’) om aan te geven dat er verschil was tussen het ‘hogere’ vaste bezitsrecht van een niet-gebruikende ‘eigenaar’ en het ‘lagere’, maar eveneens vaste, bezitsrecht van een ‘eigenaar’-gebruiker. Pas met de uitbreiding van de tijd- of termijnpacht – in onze streken vanaf de dertiende eeuw – werd eindelijk een duidelijk onderscheid gemaakt tussen een eigenaar en een gebruiker die in het geheel géén vast bezitsrecht kon laten gelden.

In de hieronder te behandelen processtukken komt de term eigendom ook voor, weliswaar niet in moderne dus Romeinsrechtelijke zin, maar als uiting van de ontwikkeling van het eigendomsbegrip. Het heeft mijns inziens niet zo veel zin om, zoals De Bruijn deed, nieuwe begrippen te definiëren teneinde de middeleeuwse rechten op de grond te verklaren.²⁶ Het kenmerkt zich door het aanbrengen van cesuren en daarmee ontkent het niet alleen een zekere vorm van continuïteit, maar ook een ontwikkeling in de betekenis van rechtstermen.

Wie beweert dat het middeleeuwse inheemse recht geen eigendom als zodanig kende, verplicht zich om aan te geven wat er dan wel was. Dat is makkelijker gezegd dan gedaan, vooral als het gaat om rechten op de grond. Van der Linden gaf al aan dat die variëren van plaats tot plaats. Bovendien werden zij gereguleerd door plaatselijk gewoonterecht en soms vastgelegd in stadskeuren. Daarnaast waren er grondheren zoals de abdij van Egmond die zich via eigen gewoonterecht konden onttrekken aan de normale rechtsorde.²⁷ Verder achtte Van der Linden het ‘privaatrechtelijke duplo-eigendom’, zoals hij het onderscheid tussen *dominium directum* en *dominium utile* noemde, niet geschikt om de veelvormige middeleeuwse rechtswereld te benaderen. Het was zijns inziens beter om een drietal materieelrechtelijke elementen te hanteren: het recht op gebruik, het recht op vererving en het recht op vervreemding, samengevat onder de noemer grondgerechtigheid.²⁸ Ik houd het echter op die duplo-eigendom, want daar zit de pijn. Het ging ten allen tijde om de macht en het gezag over mensen en grond, en de grondgerechtigheid was daar een onderdeel van. In hoofdstuk een werd duidelijk dat de Gooise situatie zich kenmerkt door privaatrechtelijke rechten en aanspraken van de Gooise boeren tegenover deels privaatrechtelijke – de graaf als erfpachter, deels publiekrechtelijke maar beperkte aanspraken van de graaf.

Het is dus noodzakelijk om het concrete juridische kader in de te bestuderen periode te bepalen. In geen geval mag de vergissing gemaakt worden dat ‘ons’ eigendomsbegrip ook toen opgang deed²⁹, maar ook mag niet worden uitgegaan van de idee dat iedere situatie of omstandigheid uniek is.³⁰ Vergelijking met andere gevallen wordt dan bijkans

²⁵ Immink, ‘Eigendom’ en ‘Heerlijkheid’, 42.

²⁶ Zie voor een uitgebreide discussie over deze zaken Cappon, ‘Repliek: erfelijke pacht of erfpacht?’, 41-54 en Bruijn, ‘Het gebruik van anachronistische begrippen’, 121-128. Zie tevens Veen, ‘Stadsrecht of stadskeur? Een terminologische opmerking’, 121-125 en van dezelfde auteur ‘Feest in Beverwijk’, 181-189.

²⁷ Van der Linden, ‘De abdij van Egmond en haar erfhuurders’, 56.

²⁸ Ibidem, 60-61.

²⁹ Congost, ‘Property Rights and Historical Analysis’, 73: ‘[...] restrict the idea of property to the kind of property with which we are familiar nowadays’. Zie Harding, ‘Property, and Propriety in Urban England’, 549-569.

³⁰ Zie hoofdstuk een.

onmogelijk.³¹ Alhier heb ik te maken met een erfpacht van een enorm gebied, het Nardinclant, voorheen een *comitatus* ofwel graafschap, waarin een collectief gewoonterechtelijke dus ongeschreven gebruiksrechten op zekere gronden uitoefende en deze ook liet bestendigen door de pachter, niemand minder dan de landsheer. Er is dus geen onderscheid te maken in 'eigen' of 'vrij eigen' goed. Een dergelijke tweedeling kan losgelaten worden op gronduitgiften in een ander kader.

Een ander concept dat tijdens de processen over de Gooise marken regelmatig opdook was dat van het (wildernis)regaal, waarover ik in een eerder verband reeds uitweidde. Het mag duidelijk zijn dat de uitoefening van regale rechten – feitelijk overheidsmonopolies – door de landsheer vaak en hard botste met lokale gewoonterechten. Een specifiek uitvloeisel van het wildernisregaal was dat veel 'woeste' gronden niet in cultuur konden worden gebracht zonder toestemming of medewerking van de landsheer. De extra complicatie die zich in het Gooi voordeed, namelijk dat de landsheer hier zowel sterke privaatrechtelijke rechten ('eigendomsrechten') als sterke publiekrechtelijk aanspraken (landsheerlijkheid; eventueel het wildernisregaal) kon laten gelden, werd in hoofdstuk een uiteengezet en toegelicht. Het creëerde een spanningsveld waarbinnen zowel de landsheer als zijn onderdanen bepaalde gronden als hun eigendom beschouwden, in de zin dat ze daarover konden beschikken en beslissen. De Gooise boeren hadden van het stift Elten gebruiksrechten gekregen en de Hollandse graaf had de 'eigendoms'- en gezagsrechten in handen. Hier was an accident waiting to happen ...

Drie processen: vele aanleidingen en één oorzaak

In de periode tussen de uitvaardiging van de derde schaarbrief en de processen moet een aantal zaken hebben plaatsgevonden dat van invloed is geweest op de toename van problemen tussen de graaf en zijn onderdanen. In 1457 had Karel een commissie ingesteld die onderzoek moest doen in zijn landen naar zaken die niet door de beugel konden, teneinde de competentie van het Hof van Holland te kunnen omschrijven. Hiertoe behoorden alle zaken die de grafelijkheid aangingen, waaronder kwesties betreffende de domeinen en dus de wildernissen. Uit het onderzoek zouden heel goed mogelijk de 'misstanden' in Gooiland tevoorschijn gekomen kunnen zijn.³²

De aanleidingen zijn echter ouder en moeten gezocht worden in de wijze waarop de schaar- en bosbrieven tot stand kwamen en hoe deze werden gehanteerd. De eerste schaarbrief werd uitgevaardigd tijdens het bewind van Albrecht van Beieren, maar die had vooraf toestemming gegeven en confirmeerde achteraf de getroffen regeling. De tweede en derde schaarbrief lijken niet te zijn bevestigd door de grafelijkheid of met toestemming te zijn vervaardigd. Dat heeft mede de toorn gewekt van de Bourgondiërs, aangezien in de processtukken het eigenhandig vervaardigen van ordonnanties en reglementen onderdeel uitmaken van de aanklacht. Overigens werd ook de totstandkoming van de bosbrieven geheld.³³ Daarnaast ging het om het gedrag van de Gooiers. De Bourgondiërs hadden het niet erg op met lieden die een bepaalde mate of schijn van onafhankelijkheid vertoonden.

Enklaar constateerde dat de Gooise markegenoten 'elke dubieuze uitspraak' in hun voordeel trachtten uit te leggen en daardoor 'het onmiskenbare recht van den graaf zoo-veel mogelijk in het gedrang' brachten'.³⁴ De Gooiers zouden na de derde schaarbrief kans hebben gezien om hun arrogantie een juridische grondslag te geven. Vooral zekere zinsneden uit de eerste schaarbrief en de confirmatie daarvan zouden door hen worden uitgelegd als waren zij de eigenaar van de gemene gronden. Bovendien zou daaruit blijken dat Albrecht hen ook in deze had erkend. De aanleiding tot de processen moest volgens Enklaar daar gezocht worden. Ook ziet hij de hieronder te bespreken turfkwestie als een mogelijke aanleiding.³⁵

³¹ Ault haalde inzake deze materie Neilson aan: 'Perhaps we exaggerate the importance of the past played by legal status. It probably meant less to the medieval peasant than his economic rights and privileges'. Ault, *Open field farming*, 58.

³² Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 63-66.

³³ MRVG, 324: [...] ende dat noch dairenboven de voirs. verweerres in schijne als hūnl. heere makende van den lande van Goylant, hadden heml. onderwonden uut hairs selfs auctoriteit ende onbehoirlickē wille alrehande kueren ende ordinancien te maken ende oick maniere van houtvesters ende andere dienaeren te stellen, roerende den regimente ende hauwen in den voirs. bosschen, twelk nyemende geoirloft en wair alzo te doen buyten consent van sijnen prince [...].

³⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 97.

³⁵ Ibidem, 97-98.

Uit de verweren van de Gooise markegenoten zal inderdaad blijken dat zij waarde hechtten aan de schaar- en bosbrieven en dan vooral aan de eerste schaarbrief en de daaropvolgende confirmatie. Naar mijn mening ging Enklaar hier voorbij aan de context. Het aantreden van Karel de Stoute als graaf van Holland en zijn sterke drang naar soevereiniteit in combinatie met de kracht van het middeleeuws inheemse gewoonterecht leverden spanningen op die wel moesten ontaarden in conflicten. Derhalve nuanceer ik die arrogantie van de Gooise markegenoten.³⁶

Niet alleen de Gooiers stonden in de periode 1470-1476 voor het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen. Gemiddeld werden 67 beroepszaken per dag afgehandeld, terwijl in de periode 1477-1494, waarin de Grote Raad zijn einde vond, dat aantal zich beperkte tot twee of drie.³⁷ Volgens Blockmans en Prevenier is hieraan goed te zien hoe diep de kloof was tussen de centralisatie van de rechtsmacht en de vrije val daarvan na de dood van Karel de Stoute.³⁸ Bovendien was in een groot aantal gevallen de grafelijkheid zelf partij.

De drie vonnissen werden op dezelfde dag gedateerd: 14 april 1470. Specifiek ging het over het gebruik van het bos, het gebruik van de venen en meer algemeen over het gebruik van de gemene gronden tegen de achtergrond van de vraag wie de eigenaar was. Het is waarschijnlijk dat de problemen over het bos en de turf de directe aanleidingen vormden om ook de problemen over *alle* gemene gronden op te laten lossen. Hieronder komen eerst de zaken over het bos- en veengebruik aan de orde, waarna wordt afgesloten met de meer algemene kwestie die ik als het ‘proces van de eeuw’ durf te kwalificeren. Door de pleidooien van zowel eiser als gedaagde grondig na te lopen, wordt niet alleen inzicht verkregen in de omstandigheden die tot de processen geleid hebben, maar ook hoe men precies dacht over bijvoorbeeld de pachtovereenkomst uit 1280 en de schaar- en bosbrieven.

De kwestie over het bos

Het geding handelde enerzijds over een eerdere verkoop van hout uit het Gooiersbos en anderzijds over wie het recht mocht uitoefenen, wie over vergrijpen mocht beschikken en beslissen, ofwel over de rechtelijke bevoegdheid in het Gooiersbos.³⁹ Naarden en de dorpen hadden zekere lieden, die hout gekapt en takken geraapt hadden in het Gooiersbos en dat wilden verkopen aan derden, met geweld opgepakt en gevangen gezet. Ze gingen volgens de graaf buiten hun boekje, want het bos was zijn eigendom (‘naetelicken toebehorende’); hij presenteerde zich zelfs als bloot-eigenaar, maar strikt genomen was dat onjuist.⁴⁰ De ware bloot-eigenaar was immers het stift Elten die het bos (of natuurlijk een deel daarvan) ook nog in leen had uitgegeven aan de heren van Nijenrode.

De opgepakte en gemolesteerde lieden hadden namelijk te Den Haag al een schikking bedongen. Zij waren kennelijk uit zichzelf naar Den Haag gegaan om aldaar een arbitrale uitspraak te verkrijgen en werden veroordeeld voor het oneigenlijke gebruik van het Gooiersbos, maar kwamen ook met enkele raadslieden tot overeenstemming over de verkoop van de toch al gekapte bomen en geraapte takken. Aldus geschiedde en diezelfde lieden gingen nu *met* toestemming van de grafelijkheid het Gooiersbos in.⁴¹

Aldaar aangekomen werden zij overrompeld door de inmiddels op de hoogte gestelde inwoners van Naarden en de Gooise dorpen.⁴² De procureur-generaal herinnert er aan dat die Gooiers op de hoogte waren van de getroffen Haagse regeling. De Naarders, Blaricummers, Laarders en Huizers hadden het nog bonter gemaakt door de kopers en

³⁶ Vgl. Leupen, ‘Erfgoed van Erfgooiers’, 207; Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk*, 82-83.

³⁷ Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 27.

³⁸ Blockmans & Prevenier, *The promised lands*, 190-191.

³⁹ Vgl. Koster-Van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 28-29; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 149-150.

⁴⁰ MRVG, 407: ‘[...] ‘Hoe dat een wijl tijts geleden sekere brueckyge persooenen wonende in den voirs. lande van Goylant, ter cause van sekeren onbehoirlicken excessen ende geweldn, bij hunl. gedaen in Goyersbosch, mijnen voirs. genadigen heere naetelicken toebehorende [...]’.

⁴¹ *Ibidem*, 407-408: ‘[...] als van den boomen ende tacken te houwen ende wech te voeren tot hoeren oirboir ende proffijte, sonder behoirlickn tyt el dairtoe te hebben [...] Dewelcke persooenen aldus in submissien [vrijwillige onderwerping aan arbitrage] ontfangende wesende, soe hadden enige van hunl [...] gesproken mit enigen van den raide mijns genadigen heren ende van anderen om te coipen alsulke afgehauwen bomen ende tacken [...] mit welker acte de voirs drie persooenen den voirs. coip geschiet wesende, thuis getogen waeren ende waeren voort getogen in den voirs. bosch mit den anderen hoeren hulperen, om aldair te bereyden sulke afgehauwen bomen ende tacken, als zij gecoft hadden om die wech te mogen voeren ende gebryuken nae hoeren gelieffte’.

⁴² *Ibidem*, 408: ‘[...] zo waeren zij alle te samen bij maniere van rebellicheit ende monopolen uut hoirs selfs ongeoirlofdn wille gewapender handt uutegetogen int voirs. Goyersbosch, om aldair den voirs. copers [...] te vangen of andere vrese van hoere lijven te doen sonder redene [...]’.

verkopers naar Naarden af te voeren als ware het misdadigers en ze aldaar gevangen te zetten. Daar bovenop kwam dat de bomen en takken door de gedaagden waren geconfisqueerd. En dat kon in geen geval: '[...] spolyerende ende berovende mitsdien der hoicheit ende heerlicheit van mijnen voirs. genadigen heere ende sijne princelicke rechten ende demeynen [domeinen]'.⁴³ Bovendien hadden zij zich als rechters gedragen en ontbeerde het hen aan wettelijke bevoegdheden in het Gooiersbos.

De eis luidde dat de Gooiers – waaronder enkele ambtenaren in functie – veroordeeld dienden te worden tot restitutie van het gekapte hout in de vorm van een betaling. Ook werd een boete gevorderd die door de stad en de dorpen moest worden betaald. Naarden zou het hoogste bedrag moeten betalen: tweeduizend gulden leeuwen, terwijl de dorpen ieder driehonderd gulden leeuwen moesten ophoesten. De twee schouten van de stad Naarden moesten vanwege getoonde onbekwaamheid uit hun ambt ontheven worden. Ook mochten zij nooit meer een dergelijke functie vervullen en moest nog een boete betaald worden, terwijl alle eventuele inkomsten en gelden die zij hadden uitstaan verbeurd verklaard werden.⁴⁴

Toen was het de beurt aan de Gooiers. In hun verweer stelden zij dat de lieden nooit zouden zijn opgebracht als zij zich hadden gehouden aan de bestaande verordeningen betreffende de houtkap in het Gooiersbos. Daarmee refereerden zij ongetwijfeld aan de bosbrieven en hun banden met de heren van Nijenrode. Vervolgens wezen zij op andere processen waaruit bleek dat het Gooiersbos hun toebehoorde. Daarnaast wisten zij niets van de arbitrage te Den Haag en de verkoop van het betreffende hout. Maar nu komt het. Volgens de Gooiers behoorde het Gooiersbos tot de 'gemeente' van Gooiland, en zij waren gewoon om over het gebruik daarvan keuren en ordinanties te maken die ervoor zorgden dat het bos intact bleef. Bovendien hadden zij die overeenkomsten altijd en al heel lang als richtsnoer gehanteerd. Bovenstaand argument werd ook van toepassing geacht op het gebruik van alle gemene gronden. Veelzeggend is de frase waarin wordt gesteld dat gebruik van het bos verbonden was aan de gemeente van Gooiland. Daarmee wordt op de markeorganisatie gedoeld. Letterlijk valt er te lezen dat het gebruik van het bos de Gooiers toeviel als een toebehoren van de gemeente of als een uitvloeisel van de marke.⁴⁵

Daarnaast zou Jan van Beieren de dorpen Laren, Hilversum en Blaricum de rechtspraak in de aanpalende bossen 'gegunt' en gegeven hebben, vanuit de overweging '[...] dat den eygendom van tselve bosch den voirs. verweerres toebehoort hadde'.⁴⁶ En aangezien de 'brueckige' personen zich niets gelegen hadden laten liggen aan de bepalingen aangaande het bos, besloten de gedaagden om 'hoere voirs. bosch te beschud(d)en [beschermen] ende te onderhouden nae hoeren ouden gewoenten, kueren ende ordincancien[...]'.⁴⁷ En direct daarop werd medegedeeld dat het bos van de Gooiers in hun ogen 'eygen goet'⁴⁸ was en dat de bescherming daarvan buiten het misdadige viel. Ook werd de overeenkomst tussen de grafelijkheid en de mishandelde lieden niet erkend, omdat zij geen brieven of akten daarvan hadden gezien.⁴⁹ En ook al hadden die geschriften bestaan, dan had dat niets uitgemaakt, omdat het bos [...] hunl. naectelick toebehoort'.⁵⁰

De mishandeling van de dieven kon de Gooiers eveneens niet aangerekend worden. Het was namelijk iedereen geoorloofd om lieden die roofden en anderszins schade berokkendenden aan 'hoere goeden' gevangen te nemen, en te laten berechten en corrigeren door de schouten, overeenkomstig de bestaande en vigerende ordonnanties. Jan van

⁴³ Ibidem, 409.

⁴⁴ Ibidem, 409-410: '[...] schuldich souden wesen gecondempneert te sijn mijnen voirs., genadigen heere restitucie ende beteringe te doen van alle den boomen ende tacken, die van sijnre genaden wegen vercoft hadden geweest, om dairvoir te betalen een sekere somme van penningen [...] ende den gemeynen buyck ende lichaem van den voirs. stede van Nairden voir die proffijtelicke beteringe van hoeren voirs. misdaet in der somme van tweeduysent gulden leeuwen ende elken lichaem ende buyck van den voirs. dorpen bijsonder in der somme van driehondert derselver gulden leeuwen; ende dairenboven die twee scouten van Nairden gepryveert te zijn van hoeren diensten ende gewijst onnabel ende onbequaem te wesen van ymmer meer enige diensten meer te mogen voeren ende excerceren ende verbuert te hebben tegen mijnen voirs. genadigen heere die gelden, die zij staende hadden up dieselve diensten, ende dairtoe elck te betalen tot mijns genadigen heeren behooff de somme van twee hondert gulden leeuwen [...]']

⁴⁵ Ibidem, 410: '[...] mar dat Goeyersbosch ende thouwen van den bosch nyement toe en behoirde dan den voirs. verweerres als een toebehoeren der gemeente van Goylant; ende dat zij gewoonlic waeren kueren ende ordincancien te maken, hoe ende in wat manieren dat men in denselven bosch die boomen ende thout houwen soude om niet verderfelick te worden, welke kueren ende ordincancien de voirs. verweerres altijd gebruy(c)t hadden van zo zeer ouden ende langen tijden, dat van contrarie geen memorie en was'.

⁴⁶ Idem.

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Ibidem, 411.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ Idem.

Beieren had dat trouwens toegestaan en '[...] dat men oick niet bevinden en soude in enigen registeren of rekeningen, dat die grave van den lande ye toesegeen, actie of profijt gehadt hadden in den voirs. gemeente anders dan alleenlic thijnsen ende thienden ende die conijnen'.⁵¹ Niet alleen verwezen de Gooiers naar geschreven bronnen, waarmee aangetoond wordt dat belang werd gehecht aan schriftelijk bewijs, ook werd gewezen op de inkomsten die de graaf uit de gemeente normaliter of gewoonlijk heeft. Kort gezegd kreeg hij al genoeg. Het ging alleen om tijsen, tienden en de konijnen, en niet om andere inkomsten. De Gooiers trachtten met dit argument verdere inmenging van de landsheer te voorkomen en eisten vrijspraak.

Hiertegen kwam eiser in het geweer en repliceerde. Aangezien de Gooiers de lieden met geweld uit het bos hadden gevoerd en gevangen gezet, ondanks de rechtsgeldige arbitrale uitspraak en daaruit voortvloeiende verkoop, zou het hen 'heeren' maken; ze hadden zich gedragen als landsheren. Daarnaast behoorde het bos in geen geval aan de gedaagden, omdat de 'proprieteit' – d.w.z. het eigendom – en de daaraan verbonden boshouw alleen toeviel aan de landsheer. Daarom bleef de procureur-generaal in zijn repliek bij zijn eis, waarbij hij, om kort te zijn, ook verwees naar de andere processen tussen eiser en verweerder, waaronder die over de '[...] merschen, weyden, veenen, bosschen, heyden ende andere plecken, gelegen binnen den lande van Goylant [...]',⁵² waarover ik zo kom te spreken. Doch ook de Gooiers bleven bij hun verhaal en verwezen in hun dupliek eveneens naar het hangende en tegelijkertijd gevoerde proces over de gemene gronden.

De uitspraak van het Hof luidde dat, na het in ogenschouw nemen van de vele processtukken, de graaf van Holland en in die hoedanigheid ook heer van Gooiland, ontvankelijk werd verklaard, maar dat het Hof meer neeg naar gratie dan naar een rigide navolging van het vonnis, en derhalve rekening hield met de armoede van de gedaagden: zij werden veroordeeld tot boetedoening en het vragen om vergiffenis, waar bovenop een geldboete kwam, te weten 500 lyhoenen van 60 groten per stuk.⁵³ Beide partijen tekenden terstond (*illico*) beroep aan.

De turfkwestie

Het tweede geval betrof inwoners van Hilversum die in 1464 inwoners van Muiden gedroogd veen ter verkoop hadden aangeboden (dat gebeurde in het toen in de ban van Weesperkarspel gelegen Ankeveen). Toen de schout van Naarden overging tot arrestatie, liep de zaak uit de hand. Eerst vluchtte de schout voor de boze Muidenaren, die op hun beurt weer op de vlucht sloegen voor aangesnelde poorters van Naarden. Die van Muiden lieten daarbij hun paarden en wagens met turf achter en ook werd een stel koeien en paarden, eigendom van de turf verkopende Hilversummers, van de meent verwijderd en meegenomen naar Naarden. Hierop volgde een proces.

Uit de verslaglegging van het vonnis is goed op te maken hoeveel en in welke gradatie geweld werd gebruikt en hoe de zaak uit de hand liep. In die tijd heerste een grote turfschaarste en blijkbaar beriepen de gedaagden – dat wil zeggen de gewelddadige Naarders – zich daarop. En op hun 'keuren', waarmee ze ongetwijfeld doelden op de twee uitgevaardigde schaarbrieven en op het door Jan van Beieren gegeven privilege in 1419. Dit privilege verschaftte aan zowel Naarden als Gooiland het verlof om alle buitenlieden die de bossen en de venen beschadigden, en turfgravers en Loosdrechters, die koren in Gooiland verbouwden, op te brengen naar het slot Muiden.⁵⁴ Daarnaast bestond er een aantal items in de schaarbrieven die het steken en ook de verkoop van turf regelde. Onder de 'keuren' die de gedaagden in hun verdediging opvoerden reken ik dus ook de schaarbrieven.

⁵¹ Idem.

⁵² Ibidem, 412.

⁵³ Ibidem, 413-414: '[...] binnen drie weecken naistcomende komen sullen voir den voirs. hove bloots hoofs ende ongegart, vallende up hair knyen, bekennde hair misdaet ende biddende den voirs. hove in den name van mijnen voirs. genadigen heere om vergiffenisse; ende profijtlick mit der somme van vijfhondert lyhoenen, tstück tot tsestich groten gerekent [...]'.

⁵⁴ MRVG, 306: '[...]waert sake, dat sij bevonden ennige lude van buyten in onsen offte in hoeren schade, hetsij in den bossche offte in onsen venen, dat sij die aen moegen tasten ende vangen ende senden se op onse slot tot Mueden; ende waert, dat sij hantgemeen worden mit malckanderen ende vechtende, dat sij hem nyet gevanghen en wouden geven ende dair bleven doden, leempten offte coerwonden, dat sij dat doen moegen sonder misdoen tegens ons; ende voert ymant, die torff gravet in onsen venen offte in den horen venen, dat zij dien turff mogen aentasten, verderven offte bernen van onsen wegen sonder misdoen van ons, alzoeverre als sijt begheren aen onsen bailliuwe...ende dit sal gedueren tot onsen wedersegeen'.

Er werd vervolgens duidelijk gememoreerd waaraan het volgens de landsheer schortte. Niet alleen was er zonder de toestemming van de landsheer vergaderd, ook hadden de Naarders rechten aan zich getrokken door er met vlag en wimpel op uit te trekken, bovendien buiten hun rechtsgebied ('bedrijve ende bewinde'), waarmee zij tegen de landsheerlijke of soevereine rechten van de heer ingingen. De eis luidde dat de Naarders die geweld hadden gepleegd al hun privileges, handvesten en vrijheden moesten inleveren die zij hadden verkregen van de landsheer of zijn edelen. Tegen degenen die de klok hadden geluid en met vlag en wimpel erop uit waren getrokken, werd de doodstraf geëist ('dat zij dairan verbuert hadden tegen mijnen voirs. genadigen heere hoere lijven ende goeden').⁵⁵ De eiser nam ook genoegen met een overeenkomstige straf.⁵⁶

Het verweer ving aan met de mededeling dat de aangeklaagde Naarders samen met de 'gemeynen landen van Goylant' binnen de gemeente Naarden enkele venen hadden liggen. Aangezien er weinig brandstof voorhanden was ('luttel bernynge') waren zij overeengekomen dat niemand turf uit Gooiland mocht voeren. Indien dat wel geschiedde, volgde een boete van vier pond, waarvan de landsheer een deel kreeg ('tot mijns voirs. genadigen heren proffijt'). En omdat een zekere Splinter van Zijl en zijn handlangers trachtten een wagen vol turf Gooiland uit te voeren, waren zeven of acht poorters met een bode achter hen aangestuurd om ze, overeenkomstig de ordonnantie, te bekeuren. Daarbij was enig geweld noodzakelijk, omdat Splinter en de zijnen zich namelijk niet lieten bekeuren en met geweld hadden gepoogd onder de arrestatie uit te komen om alsnog de turf uit te voeren ('[...] mit fortse den turf boven der besettinge willen wechvoeren [...]'). Toen de poorters van Naarden dit vernamen, schoten zij hun collega's te hulp, maar 'sonder harnaes ende wapen'.⁵⁷

Splinter was inmiddels ontsnapt en vandaar dat de poorters van Naarden met het volste recht zijn achtergelaten paarden, wagens en turf meegenomen hadden. Bovendien ontkenden de gedaagden dat zij de klok hadden doen luiden, behalve toen de poorters de al uitgezonden stedelingen bijstand dienden te verlenen. Het betrof trouwens maar één slag, waaruit wel mocht blijken dat men ook zonder klokgeluid erop uit was gegaan. Tevens was men niet met vlag en wimpel vertrokken, maar had een verwilderde dronkeman, uit het veen komende, zijn voorschot op een stok gestoken en voor hem gehouden, juist toen de poorters op weg waren. Daarbij liep hij, zonder harnas en wapen, dwaas voor de stoet uit: '[...] mar dat wel wair was, dat een droncken bijster mensche uut den veenen quam gelopen [...] ende nam sijn schortcleet, dat hij voir hem hadde, ende stack dat up eenen stock ende liep zo mede als een razende mensche sonder harnaes ende wapen, ende twelc ymmer niet schuldich wesen en soude een wimpel geheeyten te wesen'.⁵⁸ Van een wimpel was dus geen sprake geweest.

De hele onderneming was niet tegen de hoogheid van de vorst (of landsheer) gericht, maar juist ten behoeve van de welvaart van het land. De arrestaties vonden plaats overeenkomstig de ordonnantie op turf. De overtreders werden overigens in Naarden gearresteerd en pas daar werden de goederen geconfisqueerd, waarmee het verwijt dat men buiten het rechtsgebied was opgetreden, was weerlegd ('[...] zodat zij die wagenen mit den turff buyten den bedrijve van Naerden niet gehaelt en hadden'). En al hadden zij dat gedaan, en dat was niet het geval, dan nog hadden zij daartoe het recht, want de overtreders waren op de vlucht geslagen ('fugityff').⁵⁹

De argumentatie was fel. Het was in de ogen van de verweerders waar dat enige poorters van Muideren om dezelfde redenen naar Naarden gevoerd waren, maar zij waren niet mishandeld. Hun turf was terstond aan het gasthuis afgegeven, ondanks dat de eigenaren daarvan niet graag afstand hadden gedaan. Hun wagens en paarden konden mee naar huis genomen worden en ook de wagen en het paard van Splinter waren geretourneerd. Het was wel zo dat zes of zeven dagen daarna vee was geconfisqueerd, dat toebehoorde aan de verkoper van de turf. Dat kwam omdat Splinter weigerde de boete te betalen. Aangezien het vee niet verbeurd werd verklaard, kon de verkoper zich verant-

⁵⁵ Ibidem, 38: '[...] ende voirt hoeren wille dairmede gedaen, makende ongeoirloofde vergaderinge ende monopole tegens der hoichheit van hoeren prince ende hunselven heere makende, gemerct dat nyement geoirlooft was enige clockeslach [het luiden van de noodklok om de weerbare mannen op te roepen] te doen mit ontwonden wimpel [met vaan] uut te trecken buyten sonde[r]linge wete ende wille van sijnen heere ende prince, twelke in deser sake niet geschiet en hadde geweest'.

⁵⁶ Idem.

⁵⁷ Ibidem, 39.

⁵⁸ Idem.

⁵⁹ Ibidem, 40.

woorden en dat had hij ook gedaan. En het vee werd door hem als borgstelling van de hand gedaan, waarmee duidelijk was dat de gedaagden zich aan niets schuldig hadden gemaakt en derhalve meenden dat zij ‘los, ledich ende quijt gewijst te sijn van den onbehoirlickens eysch des procureurs [...]’.⁶⁰

Hierop volgde de repliek van eiser. Speerpunt was de mededeling dat de verweerders nieuwe rechten hadden verkregen op de venen, maar dat die bloot-eigendom van de landsheer waren.⁶¹ Het privilege om keuren en ordonnanties te maken was niet verstrekt om deze van toepassing te laten zijn op gronden die hen niet toebehoorden, iets wat zij bovendien bekend hadden. Het arresteren en berechten mochten ook niet in andermans heerlijkheid of buiten de jurisdictie of vrijheid plaatsvinden, iets wat zij ook al hadden gedaan. Het ging er dus niet om of Splinter en de zijnen schuldig waren, maar om de handelswijze van de gedaagden. Indien de baljuw erbij was gehaald, was er sprake geweest van juist handelen en had de landsheerlijke ambtenaar correctief kunnen optreden. De grief van de landsheer was klaarblijkelijk zo groot, dat ook de mededeling dat de onderneming had plaatsgevonden ten behoeve van het landsbelang opzij werd gezet: ‘[...] ende dat oick de voirs. verweerster niet seggen en mochten, de voirs. reyse geschiet te wesen om de waelvaart van den lande, gemerct dat twaelvaeren van den lande van Goylant niet alleen an hunl. gelegen en was [...]’.⁶² Men had op eigen houtje gehandeld en er was onnodig en bruut geweld gebruikt tegen onderdanen van de landsheer. Ook de overdracht van de turf aan het gasthuis sorteerde het tegenovergestelde effect, want het ging in feite over geroofd turf dat als aalmoes werd overhandigd. Derhalve bleef de eis gehandhaafd.

De dupliek van de verweerder begon met de mededeling dat de venen hun rechtens toebehoorden, iets wat zij al uitgebreid hadden toegelicht tijdens het andere proces, over ‘[...] den gemeynen lande van Goylant’. Ook had graaf Willem III de stad Naarden privileges verschaft, zoals die aan de schout. Hij mocht in samenwerking met het stadsbestuur keuren maken. En aangezien (en nogmaals) er weinig brandstof te vinden was in Gooiland, had men besloten een ordonnantie op turf uit te vaardigen, specifiek een verbod om turf Gooiland uit te voeren. Daarop stond een boete waarvan een derde deel in de kas van de landsheer vloeyde, waaruit mocht blijken dat de keur ‘[...] niet gemaict en hadde geweest up anderen luyden goet ende heerliche’.⁶³ Vervolgens wordt het gedrag van Splinter veroordeeld en het tegen hem gebruikte geweld vergoelikt. Splinter had de turf met geweld geroofd en getracht weg te voeren, dus hadden de verweerders louter hun eigendom teruggevorderd. Derhalve bleef het verweer onveranderd.

Het Hof vonniste in het nadeel van de verweerder, maar besloot ook over te gaan tot gratie, omwille van de armoedige situatie waarin de veroordeelden zich bevonden.⁶⁴ De geweldplegers, dus die van Naarden, werden veroordeeld tot een geldboete, het vragen van vergiffenis en het houden van bedevaarten. De echte boosdoeners worden bij naam genoemd. Een zekere Gooswijn en Matheus moesten in ‘[...] hair lynien clederen [linnen gewaad] ende barsbeens [blootbeens], elck van den voirs. Gossyn ende Matheus hebbende een barnende wassen kaersse in die handt, een halff pont wegens, bekenkende hair voirs. misdaet ende biddende up hair knyen den voirs. hove in den name van mijnen voirs. genadigen heere om vergiffenis [...]’.⁶⁵ Hierop tekende de procureur van de verweerder ook nu terstond (*illico*) beroep aan.

Het proces van de eeuw: de kwestie over de gemene gronden

Ongeveer gelijktijdig vond het ‘grote proces’ plaats tussen de landsheer en de Gooise markegenoten. Preciezer: de kwestie handelde over wie nu de eigendom had over de gemene gronden, nader gespecificeerd als de heiden, weiden, venen, moerassen, wildernissen en bossen. Allereerst is er de introductie van de partijen. Enerzijds was er eiser,

⁶⁰ Idem

⁶¹ Ibidem, 41: ‘Up ende tegens welke andwoirde die voirs. eysscher in den name als boven hadde doen repliceren ende seggen, dat die voirs. verweerster nye [nieuwe] rechtverdigen tytel gehadt en hadden van den veenen, mar dat deselve veenen naectelic mijnen voirs. genadigen heere toebehoirden [...]’.

⁶² Ibidem, 41.

⁶³ Ibidem, 42.

⁶⁴ Ibidem, 43: ‘[...] dat mit onrecht ende quader cause die voirs. verweerster hair dairtegen geweert ende geopposeert heeft, ende mitsdien corrigibel is’.

⁶⁵ Ibidem, 43-44. Het gaat nog even verder, inclusief de bedevaarten. Terwijl Gooswijn naar Keulen en Rome moest, kon Matheus volstaan met een trip naar Nieuwenzeel.

de hertog van Bourgondië en graaf van Holland en derhalve ook heer van Gooiland. Anderzijds bestond de verwerende partij uit de stad Naarden en de dorpen van Gooiland, te weten Bussum, Huizen, Laren, Blaricum en Hilversum, 'elck in zoveere hunl. dat ancleven mochte'.⁶⁶

De procureur-generaal van eiser ving aan met de mededeling dat de voorouders van zijn heer, de hertog van Bourgondië, het gemeen land van Gooiland (het gemeen land betekende hier het gehele land, en sloeg niet op de gemene gronden) met al zijn rechten, vrijheden, heerlijkheden, domeinen en al het andere in eeuwige erfpacht hadden ontvangen van de abdis van Elten tegen een jaarlijks te betalen som geld. Hij refereerde uiteraard aan de pachtovereenkomst van 1280. Het stift had tot die tijd het land '[...] vrij gehadt ende beseten' waardoor via de erfpacht, naast andere rechten, ook de '[...] mersschen, weyden, veenen, bosschen, heyden, streuellen, waranden ende wildernissen [...]' alsmede de grond en de 'proprieteit' – opnieuw de eigendom – de landsheer alleen toevielen, zonder dat iemand anders daarop rechten kon laten gelden.⁶⁷ In feite beschreef de procureur-generaal hoe de erfpacht van de *terra* Nardinclant door de Hollandse grafelijkheid werd opgevat, namelijk als de overname van de heerschappij over en zelfs de eigendom van Gooiland en van alle mogelijke publieke en private rechten.

Toch hadden de inwoners van de stad Naarden en de Gooise dorpen het belieft om op eigen (volgens de eiser 'onbehoirlicken') initiatief en onrechtmatig deze gronden aan zich te trekken en sterker, te usurperen, ten koste van het gezag van de heer. De boeren gebruikten de weidegronden en heidevelden alsof het hun eigen bezit betrof door naar goeddunken hun rundvee, schapen en varkens daarop te laten grazen.⁶⁸ Daarenboven staken zij plaggen op de heiden en in de venen en namen zij hout uit de bossen mee om te verbruiken en te verkopen. Nog erger was dat zij allerhande ordonnanties en reglementen uitvaardigden alsof zij landsheren waren.⁶⁹ Hiermee werd andermaal gedoeld op de schaarbrieven.⁷⁰

De wijze waarop de Gooiers omsprongen met de venen kon ook niet door de beugel. Dagelijks groeven en verkochten zij turf. Interessanter is dat er gewag werd gemaakt van ontginningen. Van de meeste venen die gedolven waren en van sommige weiden werden eveneens dagelijks 'koirnlanden' gemaakt, die zij onderling verdeeld hadden en gebruikten tot hun voordeel. Dat eigenhandige ontginningen ging ten koste van de heerlijkheid en inkomsten van de heer. De Gooiers hadden de veengronden kennelijk ontgonnen zonder dat zij zich iets gelegen lieten liggen aan de graaf.⁷¹

Vervolgens werd er gerefereerd aan de verkoop van venen alsof het eigen venen betrof, zoals de verkoop van grond door Naarden aan Loosdrechters en lieden uit Kortenhoef.⁷² Dit zou gebeurd zijn in XLII ([14]42), vlak voor de uitvaardiging van de tweede schaarbrief '[...] om mijnen genadigen heere beteringe [schadeloosstelling] te doen van sekeren excessen, die zij tegens sijre hoichheit gedaen hadden [...]'.⁷³ Blijkbaar hadden de Naarders het allemaal nog erger gemaakt, door op sluwe wijze grond te verkopen die niet aan hen toebehoorde om met de opbrengst daarvan de graaf schadeloos te stellen. Een sigaar uit eigen doos, om het zo maar eens te zeggen.

Dit alles overziend hebbende, stelde eiser dat de gedaagden de genoemde gronden simpelweg geüsurpeerd hadden en derhalve onrechtmatig gebruikten. De eis luidde dat '[...] zij dairom schuldigh souden wesen gecondempneert te sijn haere handen dairaf te

⁶⁶ Ibidem, 323.

⁶⁷ Idem: '[...] seggende ende proponerende de voirs. eysscher, hoe dat wijlen die edele voirderen mijns voirs. genadigen heren, graven van Hollant, saliger gedachten, dat gemeen lant van Goylant voirs. mit allen sijnen rechten, vrijheden, heerlichheden, domeynen ende anders sijnen toebehoeren genomen ende ontfangen hadden in enen ewygen erfpachte van der vrouwe der abdisse, convente ende goidshuuse van Elthen om een sekere somme van penningen, alle jairs dairvoir te betalen, ende hadden tot hairtoe up dien rechtverdigen tytel datselve lant vrij gehadt ende beseten, uut crachte van welken erfpachte ende transporten onder andere rechten ende heerlichheden die mersschen, weyden, veenen, bosschen, heyden, streuellen, waranden ende wildernissen, binnen denselven lande gelegen, mit den gront ende proprieteit van dien nutertijt mijnen voirs. genadigen heere alleen toebehoirde, sonder yemant anders dairin enich recht of toeseggen te mogen hebben in eniger manieren'.

⁶⁸ Ibidem, 324: '[...] alsoft hair eygen erve ende patrimonye geweest hadde, te weten dat zij hoir beesten als paerden, koeyen, zwijnen ende scapen geweyt hadden ende dagelick weyeden tot hoeren geliefte [...]'].

⁶⁹ Idem.

⁷⁰ Vgl. J. Buis, *Historia Forestis*, 157.

⁷¹ MRVG, 324.

⁷² Idem: '[...] mit den gront ende proprieteit van dien bij subtylen ende onbehoirlicken wegen vercoft hadden den voirs. van Loosdrecht, van Cortehoeven ende meer anderen, ende dewelke vercopinge mogelic van geenre waerden wesen en soude, gemerct dat nyement geoirloift en was te vercoipen, dat hun niet toe en behoirde'.

⁷³ Idem.

trecken ende te houden tot ewigen dagen [...]'. Dat sloeg ook op de ontgonnen gronden. Verder werden vergoedingen gevraagd voor het vruchtgebruik van die ontginningen (vanaf het jaar 1424, toen Filips de Goede heer van Gooiland werd).⁷⁴ De verkopen van grond moesten ongedaan worden gemaakt en de grond moest worden teruggegeven. Tot slot zou een boete van tienduizend Hollandse leeuwen moeten worden voldaan vanwege alle 'bruecken' of gepleegde misdaden.⁷⁵

Uiteraard werd deze opvatting niet gedeeld door de Gooiers. Zeer strategisch en voor- dat zij overgingen naar hun verdere verweer, erkenden zij eerst de hertog van Bourgondië als hun heer van Gooiland en ook dat zij zijn onderdanen waren. Binnen dat Gooiland lag echter een 'gemeynthe', waar 'die mersschen, weyden, venen, bosschen, heyden, streuellen ende waranden' toebehoorden.⁷⁶ Deze hadden zij, tezamen met de genoemde plekken (dus de ontginningen), '[...] altijd rustelicken ende vredelicken gebruyct ende beseten [hadden], ymmer van zo langen tijden, dat nyemende van der contrarie te gedenken en wair'.⁷⁷ De Gooiers beweerden dat door het eeuwenlange gebruik van de gronden een 'duechdelicke prescriptie' of deugdelijke verjaring was verkregen, 'alsoft mit privilegien alsoe uitgegeven'. Het ging niet alleen om het gebruiksrecht, maar ook om de eigendom op de gemene gronden met alles wat daartoe behoorde. Niemand anders kon daarop rechten laten gelden en niemand anders had daarover enige zeggenschap.⁷⁸

Dit argument verwees in hoge mate naar de oude situatie, en kende in sterke mate een gewoonterechtelijke signatuur. Dat de verjaring gelijk werd gesteld met een privilege, wijst erop dat men goed door had wat het verschil daartussen was. Een verlening van een privilege ging doorgaans gepaard met een geschrift. En door de verjaring als zodanig op te voeren, werd het gebruik van de gemene gronden door de Gooiers indirect van een schriftelijk fundament voorzien. Daarnaast beschikten ze ook nog over 'echte' schriftelijke bewijzen, zoals de arbitrale uitspraak over het gebruik van de gemene gronden (1403) alsmede de bevestigingsoorkonde van de eerste schaarbrief van Albrecht (1404). En natuurlijk die schaarbrief (1404). De gedaagden continueerden hun verweer.

Albrecht had via [die] brieven 'by expresse' erkend dat de gemene gronden toebehoorden aan de Gooiers. Opnieuw zou dit betekenen dat de prins de Gooiers een privilege had gegeven. Bovendien hadden zij de gemene gronden niet op eigen gezag gebruikt, maar altijd met instemming van de landsheer: '[...] ymmer bij wille, weten ende consente' van de graven van Holland.⁷⁹ Daarom werd verwezen naar de bovengenoemde oorkonden uit 1403-1404. Er waren overeenkomsten met de graven van Holland gesloten, waarin werd bepaald op welke wijze de gemene gronden door hen zouden worden gebruikt, namelijk als collectief: '[...] zamentlic ende onverscheyden'.⁸⁰ Ze dienden derhalve onverdeeld te blijven, behalve als beide partijen tot overeenstemming kwamen over een ver- of opdeling. Ook waren ze louter bestemd voor de Gooiers. Dit werd nog extra benadrukt:

'[...] mit meer andere woirden, welke overdrachte bij den tresorier van Hollant ende heeren Ghijsbrecht van Diepenburch, ridder, beseghelt was ende geconfermeert, gevesticht ende blijft bij hertoge Ailbrecht van Beyeren, grave van Hollant, voir him ende sijnen nacomelingen, bij sijnen besegelden brieven, getransfixeert duer die voirwairden voirs., dairin de voirs. hertoge verclairt heeft, alse dat hij wil, dat die Goylanders hoire gemeynthe verbruyken na der voirs. overdrachte, in teyken, dat die gemeynthe den Goylanders puyerlicken toebehoorde'.⁸¹

⁷⁴ Ibidem, 325.

⁷⁵ Idem.

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Ibidem, 326.

⁷⁸ Idem: '[...] ende dat oick de voirs. eysscher niet en soude kunnen doen blijcken, dattet ye anders was geweest hadde van der tijt, dat Goylant bewoent hadde geweest, zodat zij dairaf vercregen hadden duechdelicke prescriptie, die zij seyden in rechte alleens te wesen, alsoft mit privilegien alsoe uitgegeven hadde geweest, ende mit welker prescriptie de voirs. verweeres seiden vercregen te hebben recht ende eygendom tot der voirn. Gemeynthe mit allen toebehoeren voirs., sonder yemant anders recht enich recht of toeseggen dairin te hebben; ende dat oick hertoge Ailbrecht, grave van Hollant, bij sijnen brieven bij expresse bekent hadde de voirs. gemeynthe toe te behoeren den voirs. Verweeres ende dat zij de voirs. gemeynthe gebruyct ende beseten hadden niet sonder tytel, mar uut crachte van der voirs. prescriptie ende gewoonte, twelke zij seyden alleens te wesen, alsoft hunl. bij privilegie van den prince hadde geweest'.

⁷⁹ Idem.

⁸⁰ Idem.

⁸¹ Idem: 'Met andere woorden, de overdracht was bezegeld en geconfermeerd door de schatbewaarder van Holland en ridder Ghijsbrecht van Diepenburg, alsmede bekrachtigd door hertog en graaf van Holland Albrecht van Beieren en zijn nazaten, via een bezegelde brief, gewijzigd door de voorzegde voorwaarden, waarin de hertog verklaarde dat de Gooiers hun gemene gronden gebruikten volgens de voorzegde overeenkomst, dat wil zeggen, dat die gemene gronden hen uitsluitend toebehoorden'.

Die Ghijsbrecht van Diepenburch vinden we inderdaad terug als zegelaar van de eerste schaarbrief (daar heet hij overigens Ghijskyn). Opvallend is dat er over een overdracht werd gesproken. Ook in 1470 was dat iets anders dan een overeenstemming. De Gooise boeren trachtten duidelijk het Hof te overtuigen dat er sprake was van een werkelijke overdracht van gebruiksrechten op de gemene gronden, en verklaarden verder dat zij daarom, opnieuw op basis van verjaring en de gewoonte en ondersteund door de schriftelijke instemming van graaf Albrecht, met recht die gemene gronden gebruikten. Derhalve hadden de Gooise markegenoten alle recht gehad om hun rundvee te laten grazen op de weiden, heiden en in de venen turf te steken en evenzo veel recht om dat te blijven doen, alsmede zoden te delven en 'dat bovenste' van de heiden te steken, waarmee plaggen werden bedoeld ten behoeve van bemesting in de potstallen. Overigens ontken-den zij zoden te hebben gestoken in de waranden.

Niets aan de hand ... of juist wel?

Het was nog niet afgelopen met het verweer van de Gooiers. Jan van Beieren zou, in de hoedanigheid als heer van Gooiland, de dorpen Laren, Hilversum en Blaricum het recht gegeven hebben om alle misdrijven in de aan de dorpsgrenzen aanpalende bossen te be-rechten. Diezelfde Jan van Beieren had in 1422 een 'eyntlicke' grensscheiding tussen Gooiland en Loosdrecht getroffen, waarbij hij verklaard zou hebben dat alle gronden en venen, die de 'luyden van Nairden en Goylant hebben', aan hen bleven.⁸² Inderdaad trof Jan van Beieren in 1422 een nadere grensbepaling tussen Gooiland en Loosdrecht, waarbij hij verklaarde dat 'alle lande [...] die sullen onse goede luyde van Nairden ende van Goylant hebben ende houden in alsulcdanigen rechten als hoir brieve [...] behoude-lic ons altoes onsen gronde, rechte e[nde] heerlicheyt'.⁸³

Hierna werd een van de sterkste argumenten geopperd. Volgens de Gooiers zouden zowel Jan van Beieren als Filips van Bourgondië als ook nu Karel van Bourgondië be-loofd hebben dat zij al hun gronden en venen mochten houden: '[...] te stijven en te starcken in allen hoeren ouden rechten, privilegien ende gewoonten'.⁸⁴ Ook zouden de ontginningen, dat wil zeggen delen van de gemene gronden die tot akkerbouwgronden waren gemaakt, op basis van het voorgaande gerechtigd zijn. Het lijkt plausibel; de meeste vorsten beloofden tijdens hun inhuldigingen niet voorbij te gaan aan de privile-ges van hun nieuwbakken onderdanen. Karel gaf daar niet bijster veel om. Het is dan ook goed mogelijk dat hij daaraan niet is begonnen, maar ook hij diende een goede vorst te zijn. Karel zag echter geen ruimte voor eigen rechten van zijn onderdanen of medezeggenschap. Daarnaast liet hij eens weten dat hij niet met beden en verzoeken, maar door het opvolgen van bevelen gehoorzaamd werd.⁸⁵

De Gooiers hadden inzake de voltooide ontginningen het idee dat zij dat met een zeker recht hadden gedaan. Immers, indien de gerechtigden tot overeenstemming kwamen over een ontginning, dan zou die voltrokken mogen worden. Men verwees opnieuw naar de gebeurtenissen in de jaren 1403-1404 en de in die periode uitgevaardigde oorkonden en eerste schaarbrief. Daarenboven waren de gemene gronden ontgonnen ten nutte en profijt van de meeste markegenoten, precies zoals was bepaald in de eerste schaarbrief.⁸⁶ De ont-ginningen hadden ook plaatsgevonden om geld te genereren, waarschijnlijk toen de lands-heer om bedes had gevraagd. Volgens de Gooiers waren zij dan toch wel gemachtigd ge-weest om grond te ontginnen, waarover zij trouwens wel 'de gront ende proprieteit' behielden⁸⁷, om later te bepalen wat zij ermee wilden doen. Kortom, de Gooise boeren hadden niets misdaan en dientengevolge meenden zij opnieuw dat vrijspraak de enige uit-komst zou mogen zijn.⁸⁸ Er was dus niets aan de hand. Of wel?

⁸² Ibidem, 327.

⁸³ Ibidem, 34.

⁸⁴ Ibidem, 327.

⁸⁵ Blockmans en Prevenier, *In de ban van Bourgondië*, 149. Vgl. Van Hijum, *Grenzen aan de macht*, 80, 81, n. 235, 236: '[...] Aangezien ik niet gehoorzaamd word met beden en verzoeken, zal ik voortaan bevelen, want ik heb lang genoeg gesmeekt. De ongehoorzamen zal ik dan straffen op een wijze die anderen reeds ondervonden en die ik niet aanraad'.

⁸⁶ MRVG, 327: '[...] dat uut crachte van der voirs. oude prescriptie ende gewoonte ende overmits den expressen bekennen van hertog Ailbrecht voirgen. hunl. wel geoirloft hadde geweest ende was coirnlant te maken van den heyden ende andere plecken van der gemeynthe voirs [...]'].

⁸⁷ Idem.

⁸⁸ Ibidem, 328: '[...] bij sentencie diffinitive van den voirs. hove zij schuldich waeren geabsolveert, los, ledich, vrij ende quiet gewijst te sijn van den voirs. onbehoirlicker eysch des eysschers voirgen. ende denselven dairvan geimponeert te sijn silencie ende ewich zwijgen'.

De eiser repliceerde bij monde van de procureur-generaal dat er geluisterd was naar het pleidooi van de verweerder, maar dat het niet ontvankelijk werd verklaard, sterker, dat hij zijn voordeel er mee zou doen. De Gooiers hadden in zijn ogen min of meer bekend. Zo bleek uit niets dat de gemene gronden altijd door de Gooiers waren gebruikt, laat staan hun bezit waren geweest. Juist het tegenovergestelde was gebleken. De Gooiers moesten immers op gezette tijden bij de graven van Holland op het matje komen ('geporret') en werden daar aangesproken op slecht gedrag. De zaak in kwestie was weliswaar nog nooit besproken, maar op basis daarvan kon echter niet worden beweerd dat zij de gemene gronden in bezit hadden, en ook verjaring kon daarmee niet worden bewezen, '[...] al wairt, dat zij van duysent jaeren tot desen dage toe rustelic besit hadden, als zij en niet deden'.⁸⁹ Daarnaast mocht niemand verjaring opvoeren, behalve uit kracht of op basis van een rechtmatige titel en 'goet gelove'. Aangezien de Gooiers daarover niet beschikten, mocht er ook geen verjaring opgevoerd worden. De hoogheidsrechten en heerlijkheden van de prins gingen in alle zaken boven alles; zij waren exempt, dus onttrokken aan de normale jurisdictie.⁹⁰ Dit is een belangrijk punt. Immers, het gewoonterecht werd geparkeerd en tot niet valide verklaard.⁹¹

Elten wordt erbij gehaald

De eiser kreeg het even te kwaad en meldde dat verweerder niet over eigendom ('eygendom') op de gemene gronden mocht spreken, en al helemaal niet mocht beweren daarover heer te wezen, ook al bestonden er brieven van Albrecht van Beieren waarin '[...] tgemeyne lant van Goylant [...]' verbonden bleef en blijft aan de abdis van Elten als gevolg van de erfpacht, waardoor men zonder de toestemming van de abdis niets mocht doen met de grond; ook al zou het gebruiksrecht ooit via een expliciete brief aan hen zijn gegeven, door diezelfde abdis of datzelfde convent, dan werd dat verbeurd verklaard, net als de verkopen van gemene grond die zij al die jaren zonder toe- en instemming van de prins of hertog hadden voltrokken.⁹² Hierbij werd opgemerkt dat eiser de argumenten van de verweerder ongepast vond ('vermetende waeren').

Vervolgens bracht de procureur-generaal de oorkonde van Albrecht (1403) en de daaropvolgende schaarbrief (1404) als bewijsstukken in. Die mochten niet tegen de landsheer gebruikt worden. Niemand had het recht of de macht om zijn [de graaf] autoriteit te ondermijnen door hem min of meer te onterven. Ook hielden de brieven van Albrecht, die ook nog eens waren gewijzigd door allerhande voorwaarden en overdrachten, geen stand en behoeften niet eerst door de landsheer beoordeeld te worden (prejudiceren). In feite had Albrecht te veel rekening gehouden met het gewoonterecht. In ieder geval werden zijn overeenkomsten door de procureur-generaal niet rechtsgeldig beschouwd, omdat het in zijn ogen een regelrechte onterving was, en bovendien waren de akten foutief geïnterpreteerd: '[...] dat geen princen hoeren heerlijkheden wech en gaven simplen luyden'.⁹³ Ook al hadden Albrecht en zijn opvolgers overeenkomsten met de Gooiers gesloten, via diezelfde overeenkomsten hadden zij altijd hun heerlijkheden en hoogheidsrechten beschermd. Bovendien waren de overeenkomsten tot stand gekomen op basis van 'quade informacie'. En het mocht dan wel zo zijn dat de hertog van Bourgondië en zijn vader de Gooiers beloofd hadden hun oude rechten en gewoonten te eerbiedigen, zoals iedere prins dat gewoon was te doen, maar dat betekende niet dat het bestaan van brieven van Albrecht of hertog Jan van Beieren op zichzelf afdoende was. In geen van die brieven werd namelijk gewag gemaakt van dergelijke giften en het eventuele hoe en waarom. Ook werden die zogenaamde schenkingen niet gespecificeerd.

Dan worden Elten en de overeenkomst uit 1280 erbij gehaald. In het bijzonder was er het feit dat Gooiland ooit behoorde aan de abdis en het convent van Elten, aldus de eiser, en dat het in erfpacht was uitgegeven. Indien de jaarlijkse pachtsom niet werd betaald, viel het Gooiland als vrij goed, met al zijn toebehoren zoals het ooit in pacht was uitgegeven, terug aan El-

⁸⁹ Idem.

⁹⁰ Idem.

⁹¹ De Bourgondiërs deden dat onder andere door voor te schrijven dat lokale en regionale rechten gecompileerd, op schrift gesteld, verzameld en aan de landsheer ter goedkeuring moesten worden voorgelegd. Deze fase noemt men 'homologatie'. Hoppenbrouwers, 'De costumen van Heusden van 1569', 55.

⁹² MRVG, 328-329.

⁹³ Ibidem, 329.

ten. Dat hield tevens in dat zowel de Bourgondiërs als de Eltense abdissen niet gemachtigd waren het Gooiland te ‘vermindern’, omdat ook de Bourgondiërs de eigendom niet hadden. Zij waren louter pachters: ‘[...] dair zijselve, die niet dan pachtenairs en waeren, genen eygendom an en hadden’.⁹⁴ Eigendomsrechten van de verweerders moesten bewezen worden via brieven van Eltense abdissen, waarin dat expliciet stond vermeld. Tevens moesten die voor 1280 uitgegeven zijn, dus voor de verpachting van Nardinclant aan Holland.⁹⁵

Het vonnis

De Gooiers pakten de zaak op en dupliceerden dat zij zonder onderbreking en feitelijk sedert mensenheugenis de gemene gronden gebruikten en hadden gebruikt. Bovendien was daar nooit onenigheid over geweest, maar juist het tegenovergestelde: de graven van Holland en in die hoedanigheid ook heren van Gooiland hadden hen de gemene gronden ‘rustelic ende vredelic’ laten gebruiken en hadden afgezien van iedere bemoeienis of ‘porringe’ [aanvechting van een zaak].⁹⁶ Bovendien kon men in geen geval voorbij gaan aan de verjaring en oude gewoonte (‘interrumperen of te nyete doen’), want die waren reeds geheel rechtmatig. Omdat de verweerders het gebruiksrecht al zo lang in bezit hadden, mochten zij dat ook aanvoeren (prescriberen). Overigens was er in geen enkel beschreven of geschreven recht van de prins iets te vinden wat dat verbod.⁹⁷

Er werd getracht het argument van de verjaring overeind te houden door te wijzen op de procedure, de gedingbevestiging of litiscontestatie. Pas nadat de verweerder ten gronde – ten principale – antwoord had gegeven, was er volgens de romano-canonieke procedure sprake van litiscontestatie ofwel een debat ofwel gedingbevestiging. Op dat moment presenteerden de partijen hun pleidooien. Na de eis kon verweerder of schuld bekennen, of een schikkingsvoorstel doen of zich verdedigen tegen de eis. Wanneer er schuld werd bekend, volgde geen gedingbevestiging.⁹⁸ Kortom, in de ogen van de Gooiers was er op het punt van de verjaring nooit een zaak geweest.

Er was volgens de Gooiers nog iets aan de hand. De graaf van Holland kon misschien geen grond schenken zonder toestemming van de abdis van Elten, maar in de praktijk zou dat grote problemen opleveren. Hiermee trachtten zij Albrechts handelingen te verklaren, want die had in feite de grond geschonken en Elten had daar nooit moeilijk over gedaan. Het zou Karel misstaan om die schenking ongedaan te maken en als dat dan moest gebeuren, moest dat door de abdis van Elten gedaan worden.⁹⁹ En toen werd het kanon in stelling gebracht. Als troef en meest belangrijke en interessantste punt voerden de Gooiers vervolgens het argument op dat de grafelijkheid ook niet afdoende zou kunnen bewijzen dat ‘[...] dese gemeynte dair questie om is [...]’ ten tijde van de verpachting van Gooiland aan Holland in bezit was geweest van de abdis van Elten. Dus die kon ook niet aan hem overgedragen zijn.¹⁰⁰ Met andere woorden, ze wazen er fijntjes op dat de gemene gronden *niet* tot de overdracht of pachtovereenkomst hadden behoord, althans, het kon niet bewezen worden dat het toen het geval was. Hiermee impliceerden de Gooiers dat zij altijd, dus ook onder Elten, zelf over de gemene gronden hadden kunnen beschikken, als eigenaren nog wel. Feitelijk lieten ze de grafelijkheid weten dat het helemaal niet zeker was of de pachtovereenkomst van 1280 de zeggenschap over de gemene gronden had opgeleverd. Hoewel eiser verwezen had naar de schenking (bevestiging) van keizer Otto (968) en in een adem door naar die verpachting, waren die verwijzingen in de ogen van de Gooiers geen valide bewijzen.¹⁰¹

⁹⁴ Ibidem, 330.

⁹⁵ Idem: ‘[...] dat moste wesen bij brieven, huij [verweerders] bij der abdisse van Elthen gegeven voir die date van den pachtbrieff van den graeflicheit van Hollant voirs., ende anders niet’.

⁹⁶ Idem.

⁹⁷ Idem.

⁹⁸ Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 153-154.

⁹⁹ MRVG, 331: ‘[...] dattet te groten afterdeel ende cleynheit van mijnen genadigen heere wesen soude, dat hij geen goet in Goylant en soude mogen wechgeven sonder consent der abdissen van Elthen; ende al wair alsoe, soe en soudet nochtans in den mont van mijnen genadigen heere niet staen om dat te niete te doen, mar dat soude te niete behoeren gedaen te sijn bij der abdisse voirs [...]’.

¹⁰⁰ Ibidem, 331: ‘[...] ende dat oick de voirs. eysscher, zo hij procedeerde, nimmermeer duechdelic en soude konnen bewijsen, dat ten tijden als Goylant den grave van Hollant bij der voirs. abdisse verpacht worde, dese gemeynte, dair questie om is, yet bij derselver abdisse geposeseert was’.

¹⁰¹ Ibidem, 330: ‘[...] ende bijsonder overmits dat tvoirs. lant van Goylant voirtijts toe te behoeren plach der abdisse ende kerke tot Elthen bij gifte van enen keyser van Rome [...]’.

Het Hof merkte op dat partijen in feite contrarie stonden en wees, na deliberatie, vonnis:

‘[...] condempneeren dairom den voirs. verweerres, dat zij van nu voortan hair handen trecken ende houden sullen tot ewigen dagen van den voirs. veenen, zodenslach, bosschen, streuellen, van den weyden, dairinne gelegen, waranden ende wildernissen, binnen den voirs. lande van Goylant gelegen, mit dat dairan cleeft, sonder hunl. die enichsins te onderwinden of den gront van dien enichsins te roeren, in wat manieren dattet zij, of van den lande van den uitgedolven veenen enichsins te bruykene noch oick van den tienden, comende uut ende van denselven lande, up alle tgeent, dat zij tegen mijnen voirs. genadigen heere te verbueren hebben ende sijnen thoirne verduchtende sijn, tenzij bij especiael octroy, consente off gifte van mijnen voirs. genadigen heere’.¹⁰²

Vaak wordt dit vonnis gezien als een voorlopig einde aan de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise boeren. Dat is niet het geval. Vrijwel direct op bovenstaande passage volgde de mededeling dat de Gooiers gebruik mochten blijven maken van de *andere* gronden, totdat er een betere regeling is getroffen: De verweerders mochten de ‘[...] voirs andere weyden, heyden ende gemeenten voirs’ in ‘bruycwair ende possessie’ houden [...] ende berusten sullen ter tijt toe, dat zij mit anderen beteren rechte dairuut gewonnen sullen sijn’.¹⁰³ De Gooiers moesten van de venen, de gronden waarvan zoden werden gestoken, de bossen, de struikgewassen en van de weiden die daarin waren gelegen, de waranden en de wildernissen (woeste gronden) afblijven, maar kregen over de ‘andere’ weiden, heiden en gemeenten (overige gemene gronden) het gebruiksrecht en de ‘possessie’. Kennelijk had de graaf van Holland het voor elkaar gekregen om een groot deel van de gemene gronden af te snoepen en aan de Gooiers een klein deel in gebruik af te staan. Het is waarschijnlijk dat het niet duidelijk was hoe ver de gemene of woeste grond zich uitstrekte. De claims van de Gooiers werden door de graaf aangevochten. Over sommige weide- en heidegronden en meenten bleven ze dus beschikken.

Aangaande de vergrijpen, het misbruik van sommige venen, namelijk de verkoop van de afgegraven turf en de incassering van de daaraf komende tienden, het steken van zoden op de heiden, en het kappen van bomen en struiken in het Gooiersbos, zonder rechtsgrond of toestemming van de landsheer, was het Hof opnieuw geneigd over te gaan tot de verlening van gratie. Het deelde wel een boete uit van achthonderd ‘lyhoenens’ aan de stad Naarden en zevenhonderd moesten worden opgehoest door de vijf dorpen.¹⁰⁴

De graaf ging terstond in beroep, zij het tegen een specifiek deel van het vonnis, namelijk dat de verweerders het gebruiksrecht en de possessie op de ‘[...] anderen weyden, heyden, ende gemeenten toegewijst waeren’.¹⁰⁵ Ook waren de boetes te laag. Dat hij de volledige beschikking kreeg over de venen, de zodenslag, bossen, struikgewassen, de daarin liggende weiden, de waranden en de wildernissen en alles wat daaraan kleefde, werd door hem geaccepteerd en daartegen ging hij niet in beroep.¹⁰⁶ De procureur van de verweerder ging tegen het gehele vonnis in beroep, want het ging de Gooiers niet zozeer om het gebruik van en de eigendom (possessie) op een deel van de gemene gronden, maar om het gebruiksrecht op alle gemene gronden. Opmerkelijk: halverwege de negentiende eeuw vond een dergelijke ‘ruil’ wel plaats. Maar voorlopig waren de Gooiers daar nog niet aan toe.

De drie processen: recapitulatie

De graaf van Holland en de Gooiers hadden een paar flinke appels geschild. De drie zaken handelden eerstens over de daadwerkelijke vergrijpen, maar onderhuids speelde een grotere kwestie mee: wie heeft de eigendom en daarmee zeggenschap over de grond?

¹⁰² Ibidem, 332: ‘[...] veroordelen daarom de verweerders tot het vanaf nu ten eeuwige dage afzien [van het gebruik] van de voorzegde venen, zodenslag, bossen, struikgewassen, de meenten die daarin liggen, de waranden en de wildernissen, gelegen in het voorzegde Gooiland, en alsmede van alles wat daarbij hoort. Zij dienen zich die gronden op geen enkele manier toe te eigenen, anderszins te bewerken en mogen zich op geen enkele manier bemoeien met de grond of zich daarmee inlaten, noch met de uitgedolven venen noch met de daaruit voortkomende tienden, tenzij met een speciaal octrooi, of met toestemming of door een schenking van mijn voorzegde genadige heer, tegen al hetgeen dat zij ten opzichte van mijn voorzegde genadige heer te verliezen hebben op straffe van zijn toorn’.

¹⁰³ Idem.

¹⁰⁴ De Vrankrijker en J. Buis zagen ook dat het Hof alleen het gebruik van de weiden en heiden toewees, en niet het steken van zoden en het bosgebruik. De Vrankrijker, *Stad en lande van Gooiland*, 21-22, J. Buis, *Historia Forestis*, 156.

¹⁰⁵ MRVG, 332.

¹⁰⁶ Ibidem, 333.

En dan ging het niet zozeer over de gemene grond, maar over *alle* grond. Het allerbelangrijkste voor de boeren was het overeind houden van hun gebruiksrechten.

Niet voor niets baseerden de Gooiers zich in 1470 op de eerste want bevestigde schaarbrief. Het kan heel goed dat de tweede en derde schaarbrief juist de toorn hebben gewekt van de Bourgondiërs. Die hadden het niet zo op onderdanen die zich als wetgevers gedroegen. Ook zagen zij dat de Gooise markegenoten zich gedroegen alsof zij over rechtsmacht beschikten. Dat kon Karel de Stoute niet langer tolereren.

Deed Albrecht van Beieren aan het begin van de vijftiende eeuw nog water bij de wijn, Karel de Stoute had er simpelweg geen zin meer in. Aan de oude gewoonterechten van de Gooiers had hij inmiddels geen boodschap en de bestending daarvan door bijvoorbeeld de schaarbrieven en eventuele bevestigingen, maakten ook weinig indruk op hem. Er was maar één heer over het land en er had er maar één gezag, macht en daarmee... de eigendom. De oude overeenkomsten tussen de Beierse graven van Holland en de Gooiers werden daarom en zonder scrupules bij het oud vuil gezet. Bovendien werden Albrecht en diens opvolgers lichtelijk als verkwanselaars neergezet, want welke prins geeft er nu land weg aan kleine lieden? Tegelijkertijd wordt meegedeeld dat zulks heeft kunnen gebeuren op basis van valse of foute informatie. Men kon tegen de graaf geen oude stukken van zijn voorgangers gebruiken, omdat die voorgangers die ten onrechte hadden afgegeven.¹⁰⁷ Het is wel duidelijk dat Karel de Stoute en zijn ambtenaren niks te maken hadden met overeenkomsten gesloten door hun Beierse voorgangers.

Wat helder wordt is dat het stift Elten door beide partijen als bloot-eigenaar werd erkend. Ook schroomden ze niet om de pachtovereenkomst uit 1280 aan te halen en in hun voordeel te interpreteren. Volgens de Gooiers had ook de graaf van Holland niet de eigendom, omdat hij niet meer dan een pachter was. Hieruit volgend kwam de opvatting dat de Gooiers dan zeker de eigendom niet hadden, bij gebrek aan 'Eltens' bewijs ouder dan 1280.

De drie processen vielen dus ongunstig uit voor de Gooiers. Derhalve togen zij naar Mechelen om aldaar in beroep te gaan tegen de uitspraken van het Hof van Holland. Hierbij moet worden opgemerkt dat het proces over de houtkap deels werd meegenomen in het proces over de eigendom. Dat verklaart ook waarom er in het vonnis van het Hof van Holland en in de hieronder te behandelen sententie van de Grote Raad gewag werd gemaakt van het gebruik van het bos. Het turfgeschil kwam wel afzonderlijk voor de Grote Raad.

1474: voor de Grote Raad van Mechelen

De Grote Raad (of het parlement) van Mechelen was het hoogste gerechtshof van de Bourgondische Nederlanden. Er bestonden twee soorten van beroep: appel en reformatie. Het appel moest terstond worden ingesteld, anders werd het niet ontvankelijk verklaard. Binnen veertig dagen moest het appel gereleveerd worden bij de Grote Raad. Indien dat niet gebeurde, dan werd het appel desert verklaard en volgde een boete van zestig pond. Appel op een tussenvonnis schortte de executie daarvan niet op; dat gold louter voor een eindvonnis. Bovendien moest eerst een bezwaarschrift tegen een tussenvonnis ingediend worden. Lichtvaardig, frivool, fol of ijdel appel leverde ook een boete op van zestig pond.¹⁰⁸

Een appel leidde niet tot een nieuw proces, maar de Grote Raad oordeelde op basis van het overhandigde procesdossier. Feitelijk werden dezelfde processtukken gebruikt. Dat gebeurde ook bij het proces over de verlaging van de schaar. Het appel schortte de executie van het beroepen vonnis op tot de uitslag van het beroep.¹⁰⁹ Reformatie – een herziening van een vonnis, waarbij de executie van het gevelde vonnis niet werd opgeschort – kwam te Mechelen veel minder voor, vooral omdat een boete kon worden opgelegd aan de rechters die in het ongelijk waren gesteld. Dat hield ook in dat sommige appelanten hun appel juist in reformatie lieten omzetten.¹¹⁰ Het lijkt er trouwens op dat

¹⁰⁷ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 186.

¹⁰⁸ Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 172-175. Zie 174 voor een schema van de procedure in hoger beroep bij het Hof van Holland in de tweede helft van de vijftiende eeuw.

¹⁰⁹ Ibidem, 12, 169.

¹¹⁰ Ibidem, 170, 313.

de kwesties over de turf en het bos ‘meegenomen’ werden in de kwestie over de gemene gronden, althans, het gebruik van de venen en het bos werd ook toen geregeld. Vandaar dat ik mij beperk tot de bespreking van dat appel.

De kwestie over de gemene gronden

De sententie is uiteraard in het Frans, maar er bestaat ook een oude vertaling, opgenomen in een van de privilegeboeken. Perk heeft die vervolgens als bijlage in zijn geschrift toegevoegd.¹¹¹ Ook in de door hem bijgevoegde stukken om de zogenoemde remonstrantie te ondersteunen, is een vertaling te vinden.¹¹² Backer nam ook een vertaling op.¹¹³ In het Stadsarchief van Naarden bevinden zich de originele akte over de vernietiging van het vonnis van het Hof van Holland en de opdracht aan de deurwaarder om het vonnis uit te (laten) voeren.¹¹⁴ Hieronder annoteer ik uit de door Perk als bijlage opgenomen oude vertaling afkomstig uit het privilegeboek van Stad en Lande.

Allereerst worden opnieuw de partijen omschreven. Enerzijds eiser, de graaf van Holland en in die hoedanigheid heer van Gooiland, anderzijds ‘[...] die burgemeesteren, schepenen ende gemeente van onsen stede van Naerden, ende die gemein dorpen van Goylant, als Bussum, Huysen, Laren, Blarichem ende Hilffersum, elix voir zoe vele hem anghinck [...]’.¹¹⁵ Opmerkelijk is dat nu de term ‘gemein’ aan de opsomming van de dorpen werd toegevoegd. In het Frans luidde het : ‘[...] et les communs villaiges de Goylant’.¹¹⁶

Ook te Mechelen werd de pachtovereenkomst uit 1280 genoemd. De graaf van Holland had ‘[...] bij transport en erfpachte van den Religieusen Abdisse en convente van Elthen, het gemeen lant van Goylant, myt alle zijn rechten, vrijheden, heerlichheden, domaynen en anderen zijnen toebehoren[...] altijd genooten ende ’t voirschr. lant geposedeert vredelijcken’.¹¹⁷ Daarvoor diende de grafelijkheid ieder jaar een vaststaande geldsom over te maken.

Alle argumenten en verwijten uit 1470 passeerden de revue. Er zijn geen of nauwelijks verschillen met het proces-verbaal van het Hof van Holland aan te wijzen. Dat betekende niet dat er gelijke conclusies werden getrokken. In het vonnis van de Grote Raad werd veel duidelijker onderscheid gemaakt tussen eigendoms- en gebruiksrecht. Ook de genegenheid jegens de prins of graaf van Holland was verdwenen. De Grote Raad vernietigde de uitspraak van het Hof van Holland en kwam enerzijds de grafelijkheid en anderzijds de Gooise markegenoten tegemoet; de eigendom van de gemene gronden werd aan eiser toegekend, terwijl het gebruik daarvan aan de gedaagden werd toegestaan.¹¹⁸

Het vonnis wees de graaf de eigendom toe op de ‘voorzegde *commune* die de gemeente werd genoemd’. Er volgde een nadere omschrijving van de gemeente: de beemden, bossen, het kappen van hout in het bos, moerassen, weilanden, heiden, waranden, wildernissen en de venen. Aan de Gooiers werd het gebruik en genot van die gronden toegestaan, echter zonder jachtrecht. Ten aanzien van het bos en de houtkap werden de gebruikersvoorwaarden bevestigd, namelijk het bezitten van akkerland en het betalen van de koptiende. Ten aanzien van de venen en de moeren (ook veengrond) was een zeker gebruik toegestaan vanwege de schaarste van turf, maar dat betekende niets ten aanzien van de eigendom; ook mocht men het alleen voor zichzelf gebruiken, want verkoop van turf aan derden was verboden.

¹¹¹ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xxiv-xxix.

¹¹² CAP SAGV, 57-62.

¹¹³ Backer, *Iets over Gooiland*, 81-91. Met de toevoeging: ‘21 jan. 1706 door J. Thierers geaccordeerd na collatie’.

¹¹⁴ VVSLVG 2374 (19 november 1474).

¹¹⁵ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xxiv.

¹¹⁶ *Ibidem*, xviii; MRVG, 333.

¹¹⁷ *Ibidem*, xxiv.

¹¹⁸ *Ibidem*, xxix: ‘[...] ende bij nijwe gewijsde heeft ons toegewesen geweest ende wijst ons toe den eigendom van de voirs. commune genoemd gemeente en van de beemden, bosch, houwingen, marasche, weyen, heyen, waranden, wildernissen ende venen, wesende in de voirs. gemeente ende lant van Goylant boven gedeclareert, behouden den voirs. verwerers hoir gebruyck in de voirs. beemden, maraschen, weyen, heyen, waranden, wildernissen, bosch, houwingen ende venen begrepen in de voirs. gemeente, omme dair van te genyeten ende te gebruyken, te weten van de voirs. beemde, maraschen, weyen, heyen, waranden ende wildernissen zonder te raken off hem t’ onderwynden in den jacht van den konijnen ende andere wilde beesten, van de voirs. bosch en houwinge, bij den ghenen hebbende arbeylic lant betalende tiende alleenlick, ende van de voirs. venen ende mouren omme heur nootdruffticheit zonder te verargheren die proprieteyt, ende zonder dairvan te moegen vercopen offte andersyns leveren vuytheemsen [...]’.

Een belangrijk verschil met het vonnis van 1470 is dat het gebruiksrecht in 1474 werkelijk werd erkend in plaats van gedoogd in afwachting van een betere regeling. Vervreemding van de gemene gronden of producten daarvan werd niet toegestaan. De Gooiers hadden zich daaraan, ook in de ogen van de Grote Raad, toch schuldig gemaakt, en moesten daarvoor een boete betalen, zij het een veel lagere dan die werd opgelegd in 1470. Aangezien er geen hoger beroep meer mogelijk was, konden de Gooise boeren redelijk tevreden zijn. In de visie van Immink ontwikkelde het *dominium* van de Hollandse graaf aangaande Nardinclant zich naar een *dominium directum* en het *dominium* van de Gooise markegenoten naar een *dominium utile*.¹¹⁹ Ik onderschrijf die visie. Het is enigszins gissen, maar ik stel vast dat de Grote Raad voor de Gooiers een gunstiger vonnis velde: gebruiksrecht op *alle* gemene gronden. De eigendom werd weliswaar aan de graaf toegekend, maar dat leverde in de praktijk geen problemen op.¹²⁰

Nog een belangrijk verschil is dat zowel het eigendomsrecht van de graaf als het gebruiksrecht van de Gooise markegenoten gold op *alle* gemene gronden, en niet van toepassing op een aanzienlijk verkleind gebied. De graaf trachtte alle gemene grond aan zich te trekken, ook de grond waarop hij geen sterke rechten had. Het is mogelijk dat hij zijn wildernisregaal inzette bij gronden die in zijn ogen duidelijk niet tot het collectief behoorden, maar wel tot het verpachte in 1280. Het is waarschijnlijker dat hij zich als erfpachter van het gehele domein Nardinclant gemachtigd voelde om over alle gronden te heersen.

De meningen over en de interpretatie van de vonnissen van het Hof van Holland en de Grote Raad liepen nogal uiteen. Perk zag deze tegen de achtergrond van de toenmalige omstandigheden. Indien het vonnis van het Hof van Holland overeind was gebleven, waren de Gooiers in een benarde positie terechtgekomen, vergelijkbaar met die van markegenoten uit het oosten en noorden van het land. Hij meende dat indien de Grote Raad een andere standplaats had gehad, de uitspraak meer op de aldaar geldende rechten was gebaseerd. Hoewel de aanspraken van de grafelijkheid werden erkend, bleven toch ook de gebruiksrechten van de Gooiers intact, wat overeenstemde met Perks opvatting dat die al sedert mensenheugenis rechtsgeldig waren.¹²¹

Rinkel vond dat de Gooiers zich volkomen terecht beriepen op het feit dat zij de gemene gronden (waaronder het steken van turf en het gebruik van het bos) al zeer lange tijd gebruikten. Het waren geen 'verleende' maar 'verkregen' rechten, die steeds waren erkend en uitgeoefend. Zij stamden uit een tijd toen de eerste bewoners zich op het Eltense Nardinclant hadden begeven. De gebruiksrechten hingen samen met de landstreek en de behoeften van de bevolking.¹²² De uitspraak van de Grote Raad hield in dat de eigendom aan de graaf werd toegekend, maar aan de verweerders (de Gooiers) werd het gebruik van het bos en de venen toegestaan, mits daarop werd toegezien via ordonnanties uitgevaardigd door de overheid. Het gebruik van de heiden en weiden was dus vrij, behalve het jagen. De Grote Raad erkende de invloed van de tijd op het '[...] ontstaan, den ondergang en de verandering van rechten', gezien het veelvuldige gehamer op de verjaring.¹²³ Derhalve werden de rechten van de erfgooiers erkend, waardoor voorgoed een einde werd gemaakt aan alle onzekerheid, aldus Rinkel. Ook vond hij het eigendomsrecht van de heer ondergeschikt aan het gebruiksrecht van de boeren (of het *jus in re aliena*).¹²⁴

Van Erk meende dat het Hof van Holland een compromis vonnis wees, maar dat Karel de Stoute een onterechte aanval op de Gooiers had gedaan door zowel de eigendom over als de gebruiksrechten op de gemene gronden op te eisen.¹²⁵ De Grote Raad zou de zaak hebben gelaten zoals het was. Het gewoonterecht, waarvan de bevestiging van de eerste schaarbrief een schriftelijk bewijs was, kreeg door de sententie 'volkomen' rechtskracht.¹²⁶ Sebus had dezelfde mening.¹²⁷

¹¹⁹ Immink, "Eigendom" en "Heerlijkheid", 873. Vgl. De Moor e.a., 'Introduction', 23, 24.

¹²⁰ Le Bailly beschrijft hoe de Hollanders behoefte hadden aan een neutraler gerechtshof: 'De Hollanders liepen gewoon naar de Grote Raad om een neutrale rechter te vinden'. Le Bailly, *Recht voor de Raad*, 86. Die neutrale rechter hadden de Gooiers kennelijk gevonden.

¹²¹ Perk, *Verslag omtrent...tot dat gebruik*, 36.

¹²² Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 42.

¹²³ *Ibidem*, 53.

¹²⁴ *Ibidem*, 55.

¹²⁵ Van Erk, *De Erfgooierskwestie*, 36-41.

¹²⁶ *Ibidem*, 39.

¹²⁷ Sebus, *De Erfgooiers*, 92.

Molster plaatste het vonnis geheel in het licht van zijn queeste om de eigendom van de gemene gronden aan de gemeenten toe te schrijven. De *praescriptio immemorialis* steunde op gewoonten, die in een zekere tijd voortdurend opgang deden en nageleefd werden als recht.¹²⁸ De sententie wijst het gebruiksrecht toe aan de verweerders, namelijk de burgermeesters, schepenen en de gemeente van Naarden en de gemene dorpen van Gooiland: Bussum, Huizen, Laren, Blaricum en Hilversum, maar wel iedere gemeente in de mate, waarin zij recht had; '[...] elcx voir soe vere hem angingk'.¹²⁹ Derhalve vertegenwoordigden zij niet de gerechtigden, maar hun gemeenten.¹³⁰

Enklaar was wat stilliger.¹³¹ Hij noemde het vonnis van het Hof van Holland onrechtmatig, want de graaf had nu eenmaal de eigendom over alles in het Gooi. Hij kon zich om die reden wel vinden in de sententie van de Grote Raad. Die herstelde de rechtmatige toestand en gaf aan de gemeenschap der gerechtigden haar oorspronkelijk karakter van grondheerlijke marke terug. De krenking van zijn grondheerlijke (in feite dus landsheerlijke) rechten had de landsheer genoopt tot maatregelen. Dat de procureur-generaal van het Hof van Holland naast de eigendom ook de gebruiksrechten vorderde, kwalificeerde Enklaar als strategisch overvragen. Naar zijn oordeel werd in Mechelen met grote scherpzinnigheid de werkelijke rechtstoestand ge[re]construeerd en bracht men de pretenties van de Gooise boeren tot de juiste proporties terug. Het is derhalve onjuist het vonnis van de Grote Raad als een beperking van de aanspraken van de hertog en dus als een overwinning van de Gooiers voor te stellen. De hertog was het gelukt de marke tot een grondheerlijke marke te laten verklaren, en wel door het hoogste rechtscollege. Bovendien hadden de Gooiers geen andere dan gebruiksrechten. In zijn eigen woorden: 'Met het onweersprekelijk juiste vonnis van den Grooten Raad van 1474 was definitief beslist, dat de marke geen vrije, maar een grondheerlijke was, waarin de markegenooten slecht tot gebruik van de gronden gerechtigd waren'.¹³²

De Vrankrijker deelde mee dat de eis van de graaf van Holland niet alleen de werkelijkheid negeerde, maar ook de opgetekende rechten. Die eis steunde louter op basis van de pachtvereenkomst uit 1280 en was een uitvloeisel van de versterking van het landsheerlijk gezag. Volgens De Vrankrijker was het pleidooi van de procureur-generaal tegenstrijdig of liep het zelfs hier en daar vast. Dientengevolge zag ook hij in de uitspraak van de Grote Raad gerechtigheid. Er was sprake van een grondheerlijke marke met een bloot-eigenaar en gebruikers van alle gemene gronden.¹³³

Moorman van Kappen kwalificeerde het arrest van de Grote Raad als een '[...] uitermate onhistorische, immers van een Romeinsrechtelijk zakenrechtelijke begripsvorming doordrenkte uitspraak'.¹³⁴ Hij gaf de mogelijkheid dat de Gooise marke voor die tijd, dus voor 1474, een vrije marke kan zijn geweest, maar daarover kan ik kort zijn. Dat was niet het geval. Al vanaf het begin werden overeenkomsten gesloten met de graven van Holland en voor 1280 met het stift Elten. De Gooiers waren helemaal niet bezig met de juridische status van hun organisatie, maar veel meer met dat gebruiksrecht en de uitoefening daarvan. De grief van de graven van Holland was gefocust op het feit dat zij zich niets aantrokken van hun status, en zich als gebruikers niets tot weinig aantrokken van wat er zich op een hoger niveau afspeelde. Ook Buis meende dat de Gooiers zelf meenden dat zij een vrije marke waren, terwijl de graaf het bestaan van een marke als zodanig niet erkende. Het vonnis van de Grote Raad zou terecht een eind hebben gemaakt aan die vrije marke, door de ene partij de eigendom toe te wijzen en de andere partij de gebruiksrechten.¹³⁵

Vrij, grondheerlijk of gemengd, het zijn anachronistische projecties waarmee de tijdgenoten niks kunnen. Leupen nam jaren later, deels op basis van Moorman van Kappen, de twijfel daaromtrent enigszins weg: 'Juridisch moge de Gooise marke dan vanaf 1474 als een landsheerlijke of grondheerlijke marke door het leven zijn gegaan, de Gooiers hadden er lak aan en in de praktijk bleef alles bij het oude'.¹³⁶

¹²⁸ Molster, *De Eigendom*, 20.

¹²⁹ Ibidem, 33.

¹³⁰ Ibidem, 34.

¹³¹ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 103.

¹³² Ibidem, 104.

¹³³ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 21-23.

¹³⁴ Moorman van Kappen, 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', 20. Ook aangehaald door Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers', 208.

¹³⁵ J. Buis, *Historia Forestis*, 157.

¹³⁶ Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers', 209-210.

Van der Linden dacht daar geheel anders over. Naar zijn opvatting ondermijnde de uitspraak van de Grote Raad op serieuze wijze de sterke gebruiksrechten van de Gooise markegenoten.¹³⁷ Het Hof van Holland had terecht de eigendoms-eis van de landsheer afgewezen. Zijn aanspraken op de gemene gronden waren kennelijk niet sterk genoeg geweest. Wellicht werd dat veroorzaakt omdat men veronderstelde dat die gronden al in 1280 een vrije meent vormden en dus niet door de abdis in erfpacht waren uitgegeven. Het Hof had in het formuleren van haar vonnis Karel de Stoute en zijn ambities indachtig gehad. Vandaar dat Van der Linden sprak over eigenlijke en oneigenlijke meentgronden; de graaf had de volledige zeggenschap over de oneigenlijke gronden, uit hoofde van zijn wildernisregaal.¹³⁸ Van der Lindens opvatting, dat het vonnis de *herleving* van een vrije marke betekende, en niet zozeer de geboorte, deel ik niet.¹³⁹ De kwalificatie *vrij* kan niet worden losgelaten op de Gooise marken; ook wanneer iemand zich vrij draagt, hoeft dat niet te betekenen dat hij of zij vrij is.

Hoppenbrouwers hield het erop dat de meningen verschillen. Hij deelde echter mee dat de Grote Raad het wettelijk onderscheid tussen bloot-eigendom en eeuwige gebruiksrechten formaliseerde. De gebruiksrechten werden aan de meentgenoten toegekend, die vertegenwoordigd werden door de stad Naarden en de vier Gooise dorpen. Die gebruiksrechten assimileerden met het Romeinsrechtelijke *emphyteusis* of erfelijke pacht. De graaf van Holland werd wettelijk erkend als eigenaar of houder van de bloot-eigendom en dat kon niet teniet worden gedaan door *non-usus*.¹⁴⁰

Mijns inziens leverde het vonnis van 1474 meer op voor de Gooise boeren dan voor de graaf van Holland. Naar hedendaagse begrippen zou ik de Gooise boeren sedert 1474 eigenaren van de Gooise gemene gronden willen noemen. De graaf van Holland kreeg weliswaar het eigendom toegewezen, maar in de praktijk kon hij er niet veel mee. Een van de meest prangende en moeilijk te beantwoorden vragen is waarom die erfgooiersorganisatie zo lang overeind kon blijven. Het vonnis uit 1474 geeft het beste mogelijke antwoord: sedert dat jaar was een stevig juridisch fundament onder zowel de landsheerlijke aanspraken op de gemene gronden van de graaf als onder de eeuwigdurende gebruiksrechten van de Gooise boeren gelegd.¹⁴¹ Hiermee werd ook het vonnis van het Hof van Holland vernietigd. De winst voor de graaf zat hem in dat blooteigendom, zij het dat hij daar eigenlijk niet over beschikte. Elten bleef de bloot-eigenaar en zolang de graaf de pachtsom betaalde, was er niets aan de hand; er bestond geen misverstand over zijn soevereiniteit. Doch de spanning bleef. Die uitoefening van de soevereiniteit verhield zich dikwijls niet met gebruikers die zich eigenaren waanden van de gemene gronden door hun krachtige gebruiksrechten. Het een kon het ander echter niet teniet doen.

Ontvangst van het vonnis: de praktijk

Het is goed om te bekijken hoe het vonnis in de tijd zelf werd ontvangen. In een grafelijk rapport van voor 1517, handelend over de geschillen tussen de graven van Holland en Utrecht over sommige venen in Gooiland en de uitwatering van Stichtse stromen, wordt het vonnis van 1474 gememoreerd.¹⁴² Allereerst werd medegedeeld dat de kwestie over de venen al jaren speelde en Karel de Stoute de zaak al aanhangig had gemaakt. Door zijn overlijden en de vele oorlogen die daarna hadden gewoed, was de zaak blijven liggen, maar al die tijd bleven de Stichtenaren turf steken van die venen in Gooi-

¹³⁷ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 184-185.

¹³⁸ Van der Linden over het wildernisregaal met betrekking tot de 'eigenlijke' gronden: 'Je zult nu ook wel begrijpen, waarom ik inzake erkenning van het grafelijk gezag over de Gooise meent, niet sprak over erkenning van het wildernisregaal. Dat wildernisregaal had met die meent niets te maken. De gronden daaronder ressorterende, waren al van ouds grondgerechtigd van de betreffende scharende dorpen. Evenals met hun dorpen waren ze ook met hun meent onderworpen aan het grafelijk gezag'. Brief Van der Linden aan Hoppenbrouwers, 2003.

¹³⁹ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', 186.

¹⁴⁰ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 100.

¹⁴¹ Vgl. Hoppenbrouwers, 'Meer mythen rond twee meenten', 103-105, 111. De schaaergerechtigden van het Wijkerzand kwamen in het jaar 1458 met hertog Filips in conflict over hun gemene gronden, het Zand genoemd. Filips wilde als landsheer het eigendomsrecht en schonk als tegenprestatie belastingvrijdom aan de burenen van Wijk. Daarbij bedongen de Wijkenaren dat ze een eeuwigdurend voorkeursrecht hadden op de pacht van de zomerweide op het Zand, of de jaarlijkse huur van weidescharen: 'Daardoor moet het Wijkse dorpsbestuur zich op den duur de feitelijke eigenaar van de uiterwaard zijn gaan voelen, zij het dan dat op het eigendom een (eeuwigdurende) verplichting tot betaling van een erfpachtachtige rente aan de centrale overheid rustte'.

¹⁴² MRVG, 345-347. NA GH nr. 755 f.

land. Zij staken letterlijk steeds verder Gooiland in, zelfs een halve mijl of meer, en dat ging ten koste van de hoogheid en heerlijkheid van de ‘conynck’.

Er werd aan herinnerd dat Karel de Stoute bij arrest de ‘propriete ende eygendom’ was toegewezen over de gemene gronden, inclusief de venen. Ook werd het gebruiksrecht van de Gooiers genoemd. De Gooiers mochten echter geen zaken, waaronder turf of hout uit het bos, verkopen. Dat hadden zij natuurlijk wel gedaan en ook nog zonder toestemming van de landsheer.¹⁴³ Dat gold ook voor de turf die van de venen kwam die binnen de ‘gemeente’ lagen, immers de Gooiers waren geen eigenaren en mochten ook het daar gestoken turf of in de bossen gekapte hout niet verkopen, want dat strookte niet met het vonnis van 1474: ‘[...] directelic tegens tinhouden van den voirs. Sentencie [...]’.¹⁴⁴ De eigendom en dus de beschikking over alle gemene gronden was in handen van de landsheer, terwijl een zeker gebruik daarvan aan de Gooiers was toegestaan. Let wel, *gebruik*, en daartoe behoorde niet het delven en verkopen van turf aan Utrechters.¹⁴⁵

1478: Maximiliaan

In 1478 erkende aartshertog Maximiliaan als hertog van onder andere Bourgondië en in diër voege graaf van Holland de privileges van de stad Naarden en het Gooiland.¹⁴⁶ Ze werden net als alle andere steden en landen door de Bourgondiërs ‘[...] in rechte ende justicie’ gehouden en alle heere goede oude coustumen, gewoenten ende haircommen[...]’ werden erkend.¹⁴⁷ Daartoe behoorden ongetwijfeld de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise boeren.

Er werd vervolgens wel over gebruik gesproken, maar opnieuw over het gebruik en het genieten van *alle* privileges en *alle* gewoenten. Het was verboden de Gooiers te hinderen of enige bemoeienis met ze te hebben aangaande deze zaken. Doch Maximiliaan manifesteerde zich in een aantal opzichten net als Karel de Stoute. Ook hij had zijn macht direct van God gekregen en ook hij voerde oorlog na oorlog. Zijn machtsovername maakte niet automatisch een einde aan de conflicten met zijn Gooise onderdanen.¹⁴⁸

Conclusie

Tijdens het bewind van Filips de Goede werden de Gooise boeren grotendeels met rust gelaten. Het was Karel de Stoute die in zijn betrekkelijk korte regeerperiode de Gooiers de duimschroeven aandraaide. Deze Bourgondiër liet zich sterk voorstaan op zijn monarchale kwaliteiten en kon niet goed overweg met eigengereidheid van zijn onderdanen.

In 1470 stonden de Gooiers tegenover de Hollandse graaf voor het Hof van Holland. Volgens de grafelijkheid gebruikten de Gooise boeren de gemene gronden ‘[...] alsoft hair eygen erve ende patrimonye geweest hadde’, terwijl er toch allerhande ordonnancies en reglementen waren uitgevaardigd door de landsheer, die op deze manier met voeten werden getreden. Het verweer van de Gooiers (zij beriepen zich op het gewoonterecht, Eltens verleden, de oorkonde van Albrecht uit 1403 en de eerste schaarbrief) werd naar de prullenbak verwezen, onder andere met de prachtige opmerking dat ‘[...] al hadde sie [De Gooise boeren] duysent jare tot desen dage toe rustelic [...]’ de gemene gronden gebruikt, het niets betekende, want de hoogheidsrechten en heerlijkheden van de prins gingen in alle zaken boven alles; zij waren *exempt*, dus onttrokken aan de normale jurisdictie. Zonder een deugdelijk door de grafelijkheid erkend bewijs was het allemaal waardeloos. Dit is een belangrijk punt. Immers, het gewoonterecht werd daarmee geparkeerd en niet valide verklaard.

Vier jaar later werd het vonnis van het Hof door de Grote Raad van Mechelen vernietigd en er werd toen veel duidelijker onderscheid gemaakt tussen eigendoms- en ge-

¹⁴³ Ibidem, 346: ‘Ende hoewel deselve van Goylant uuyt machte van den voirs. sentencie niet machtich en hebben geweest noch en zijn te vercoepen eenige van den voirs. pertien, dairaf wijlen hertoge Kaerl den eygendom toegewesen is geweest [...]’.

¹⁴⁴ Idem.

¹⁴⁵ Vgl. VVSLVG 2380, ongedateerde en gedateerde commentaren op en afschriften van de sententie uit 1706-1707, 1755, 1763.

¹⁴⁶ VVSLVG 3696 (afschrift 4 december 1705, 9 april 1755).

¹⁴⁷ VVSLVG 3688, 142; MRVG, 157-158. ‘[...] ende land van Goylant met allen onsen anderen landen in rechte ende justicie te houden ende te doen onderhouden ende oeck alle huere goede oude coustumen, gewoenten ende haircommen te observeren ende te bewaren, sonder argelist’.

¹⁴⁸ Over Maximiliaan: Van Hijum, *Grenzen aan de macht*, 115-158.

bruiksrecht. De bloot-eigendom van de gemene gronden werd aan eiser (de Hollandse grafelijkheid) toegekend, terwijl het gebruik daarvan aan de Gooise boeren werd toegestaan (maar, zoals gezegd, de ware blooteigenaar was het stift Elten). Belangrijkste verschillen met 1470 waren de werkelijke erkenning van het gebruiksrecht en dat het op alle gemene gronden van kracht was. Aangezien er geen hoger beroep meer mogelijk was, konden de Gooise boeren redelijk tevreden zijn.

De aanleidingen voor het conflict tussen vorst en onderdanen kunnen gezocht worden in onder andere de schaar- en bosbrieven en dan vooral in de wijze waarop zij tot stand kwamen. De tweede en derde schaarbrief werden vrijwel onafhankelijk van de graaf vervaardigd. Door de uitoefening en handhaving van de daarin voorkomende regels hadden de Gooise markegenoten de schijn tegen. Het leek er namelijk op dat zij zich overheidsrechten toe-eigenden. Bovendien gedroegen zij zich als eigenaren. En daar lag de oorzaak van het conflict. Het is echter ook mogelijk dat Romeinsrechtelijke principes een minder grote rol hebben gespeeld. Het is veeleer de combinatie van de herintrede van het Romeinse recht met de centralisatiepolitiek van de hertogen van Bourgondië die haaks stond op de middeleeuwse inheemse gebruiksrechten op bijvoorbeeld de gemene gronden.

De uitspraak van 1474 betekende in feite de splitsing van het *dominium* in een *dominium directum* en een *dominium utile*. Zowel de heer als de boer kon dan spreken over zijn 'eigen' land. Op basis van de opvattingen van Immink, Van Iterson en Van der Linden zie ik meer in de vaststelling dat het eigendomsbegrip zich ontwikkelde en meerdere lagen kende. Ook is het mijns inziens van belang de verschillen en overeenkomsten tussen toen en nu aan te geven. Daarmee verwerp ik het concipiëren van nieuwe termen of het toevoegen van kwalificaties aan het begrip eigendom (de landsheerlijke eigendom bijvoorbeeld). Hierbij is het noodzakelijk nog eens te herhalen waarover het in 1280 ging en waarover men het in 1474 eens werd. In 1280 verkreeg de Hollandse graaf het dominium van of alle gezagsrechten over Nardinclant in erfpacht en in 1474 werd dat dominium, na diverse conflicten en doordreïnende meningsverschillen, gesplitst in een eigendom over en gebruiksrecht op de gemene gronden in het Gooi, in feite een bestendiging van de situatie voor 1280. Deze splitsing beantwoordde aan een oude praktijk (die van de Gooise boeren) en aan de Bourgondische visie op het bestuur van land. Een eventuele eigendomsverschuiving of rolverwisseling vond derhalve op drie niveaus plaats: de graven van Holland versus het stift Elten, de graven van Holland versus de heren van Nijenrode en de Gooise boeren versus de graven van Holland.¹⁴⁹ Belangrijk is dat de werkelijke bloot-eigenaar zijn eigendom niet prijs gaf; Elten ontving (tot 1815) de jaarlijkse erfpacht terwijl de Gooise boeren het gezag van de Hollandse graaf moesten erkennen. Elten lijkt zich niet veel te hebben aangetrokken van de wijze waarop zijn erfpachter zich presenteerde. Dat kan natuurlijk heel goed te maken hebben gehad met het simpele feit dat de Hollandse grafelijkheid meestal keurig en op tijd die pachtsom overmaakte.

Ook na 1474 was het niet gedaan met de problematiek. De Gooise boeren interpreteerden hun gebruiksrecht in de ogen van de landsheer af en toe als *verbruiksrecht*, of anders gesteld, het beperkte zich niet tot het gebruik. Soms werd er turf of hout uit het bos verkocht. Het gebruiksrecht werd echter in de hierboven behandelde stukken niet gespecificeerd of gekwantificeerd, behalve als een algemeen gebruik. De reglementen, de schaar- en bosbrieven, waren en bleven het uitgangspunt. Dit betekende niet dat andere maatregelen van overheidswege geen invloed hadden op de Gooise merken, maar haar gerechtigden hadden een stevige grip op en nog steviger controle over de gemene gronden weten te bewerkstelligen. In het volgende hoofdstuk ga ik na waar die gemene gronden lagen.

¹⁴⁹ Eigendomsverschuiving: de niet-eigenaar, bijvoorbeeld de pachter, wist zich allengs op te werken tot eigenaar. Tegelijkertijd werd de positie van de oorspronkelijke eigenaar uitgehold. Na verloop van tijd raakte de oorspronkelijke rechtsverhouding op de achtergrond. De pachter wist nog wel dat er periodiek betaald moest worden, en de verpachter wist dat er een bedrag kon worden gevorderd, maar de basis van de rechtsverhouding was vervaagd. Van Iterson, 'Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving', 406. Vgl. Van der Linden, 'De abdij van Egmond en haar erfhuurders', 52 en Van der Linden, *De Cope*, 365-387. Van der Linden bleek geen aanhanger van de eigendomsverschuiving. Van Iterson liet overigens weinig heel van diens opvattingen. Vgl. tevens Westerink, 'Het Veluwe tinsrecht'.

5. De grenzen: de afbakening van de Gooise marken (1404-1568)

In 1502 vond een informatie plaats door Jacob Jacobszoen, rentmeester van Kennemerland en Gooiland. Aanleiding was het feit dat veel Utrechters al tientallen jaren Gooiland binnen trokken om aldaar veen af te graven. Jacob interviewde een aantal Gooiers over deze gebeurtenissen. Daarnaast liet hij zich op de hoogte stellen van het verloop van de grens tussen het Sticht en Gooiland. De bijeenkomst begon met het vertellen van een anekdote.

Toen de vijftig jaar oude Loosdrechter Jacob Possche ontboden werd in het kapittel van Sint-Pieter, werd er voorgelezen uit een boek over de grenzen tussen Holland en het Sticht, specifiek over een in de tijd van Karel de Stoute vastgestelde grens, vermoedelijk in 1472. Terwijl Jacob luisterde, werd hij door iemand in de zaal herkend als een Hollander. Vrijwel direct werd een kreet geslaakt: 'Hout, hout, hier es een Hollander int huys, slaet dat blat over!'.¹ Het voorlezen hield op en het boek werd gesloten. Men wilde niet dat die Hollander met bepaalde informatie aan de haal zou gaan, want wellicht zou hij daar zijn voordeel mee kunnen doen.

Het was niet de eerste keer dat er over de grenzen van Gooiland onenigheid was gezezen. En het was ook niet de eerste keer dat er over geschreven werd.² Interessant is dat de tijdgenoten de grensbepalingen vaker wel dan niet respecteerden. Feitelijk werd er alleen op papier overeenstemming bereikt, maar mentaal gezien lag dat anders. Keer op keer werden eerder bepaalde en zelfs in het landschap aangebrachte dus zichtbare grensmarkeringen in twijfel getrokken of overschreden. Dat heeft een voordeel. De hoeveelheid bronnen is namelijk groot te noemen. Opvallend is dat vrijwel onophoudelijk werd gesproken over de al genoemde Leeuwenpaal; een stenen grensmarkering, waarop de Hollandse leeuw was afgebeeld.³ Vanaf die Leeuwenpaal liep een deel van de grens tussen Holland en het Sticht, langs de westgrens van Eemnes, en verder geraaid op de Dom.⁴ Een andere met name genoemde stenen grensmarkering is de zogenoemde Blauwe Zerk. Ook enkele hofsteden als die van Werner en die van de abdis van Elten werden steevast als grensmarkeringen of ijkpunten opgegeven.

In hoofdstuk een besprak ik enkele grensgeschillen tussen de Hollandse graven en de bisschoppen van Utrecht. Ook de bemoeienissen met Gooise grond van lokale heren als Amelis van Mijnden kwamen aan bod. In dit hoofdstuk worden de grensgeschillen behandeld die betrekking hebben op de Gooise markegenoten en hun organisatie na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief (1404) tot het verschijnen van de vierde schaarbrief (1568). De grenzen worden globaal weergegeven op een overzichtskaart. Er wordt begonnen in het noorden. Daarna komen de oostgrens, de zuidgrens en de westgrens aan bod.

Het is niet de bedoeling om de precieze grenzen van Gooiland te reconstrueren, laat staan een gedetailleerde nederzettingsgeschiedenis te schrijven. Het bepalen van de exacte ligging van grensmarkeringen, hofsteden, wegen, paden en lanen is weggelegd voor detailstudie. Bovendien is het vaak schier onmogelijk. Hier is het interessant om te kijken naar de afbakening van de marke en hoe de verschillende partijen grensgeschillen opvatten, vooral omdat er vaak tot dan toe gemeen gelegen grond werd gestreden.⁵

Die partijen zijn bekend: enerzijds de Gooise markegenoten die vrijwel iedere inbreuk of grensoverschrijding bestreden uit angst gemene grond te verliezen, anderzijds

¹ MRVG, 101.

² In vrijwel alle studies naar Gooiland komen de grenzen aan de orde. Vooral op lokaal niveau is er veel voorhanden. Daarnaast worden kwesties die betrekking hebben op de grenzen met Gooiland behandeld in Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit* en bij Palmboom, *Sint-Jan*.

³ De naam is echter afgeleid van de burgemeester van Eemnes met de naam Leo Volcardi; hij liet de eerste grenspaal plaatsen. MRVG, 122: 'Welcke pael bij eenen burgemeester van Emmenesse, genoemt Leo Volcardi, doer bisschops bevel geset es, van welcken borgermr. dvoirschreven pael te daige toe van hyuden Leopaal genoemt wert'.

⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 122-123, 108: '[...] ende van denselffde pael zuytwaerts op rayende linie recht langes die limiten van Emmenesse, zoet [zoals het] huydensdages gelegen es, continuerende voirts linirect tot Goyersbosch toe, met ooghemerck ende radinge nemende op sinte Martenstorren tot Utrecht'.

⁵ Zie voor meer gedetailleerd onderzoek naar paden en lanen e.d.: Groeneveld, 'De oostgrens van Holland langs het Gooi na 1300'; Meyer, 'Hoe groot was Gooiland?'; Horsten, *Doorgaande wegen in Nederland*.

de Hollandse graaf die om andere redenen de grenzen intact wilde houden: het ging hem meer om zijn soevereiniteit of gezag ten opzichte van het Sticht maar zeker ook ten opzichte van de Gooiers. Het Sticht was de derde partij; vanuit die streek was er onophoudelijk expansiedrift richting Gooiland en dientengevolge ontstonden voortdurend conflicten tussen Holland en Utrecht, of zoals in de memorie die werd opgesteld naar aanleiding van een proces over de grens tussen De Vuursche en Gooiland door de eerder geciteerde Johan van Culemborg werd medegedeeld: ‘Waerduer tusschen die twee landtsheeren, te wetene de bisschop van Utrecht ende grave van Hollandt, dicwils different ende questie gevallen es opte limiten ende scheytselen van de voirn. twee landtschappen ende bijsonderen van den landen, ligghende tusschen die Vecht, loopende van Utrecht nae den Suyderzee, ende der Eeme, loopende van Amersfort nae der Zuydersee’.⁶ De memorie bestaat uit tachtig artikelen en geeft een uitstekend inzicht in de grensproblematiek. Belangrijk is dat Johan tot de Stichtse kant behoorde en samenspande met de staten van Utrecht.⁷ Mededelingen van Johan komen hieronder veelvuldig aan de orde.

Voor een goed begrip is het noodzakelijk het huidige Gooi als uitgangspunt te nemen: de streek herbergt vijf dorpen – Huizen, Blaricum, Bussum, Hilversum en Laren en een stad – Naarden. Het is een bosrijke omgeving, inclusief uitgestrekte heidegebieden en het grenst ook nog aan water. Het maakt bestuurlijk gezien deel uit van de provincie Noord-Holland en wordt vaak in een adem genoemd met de Vechtstreek. Nederzettingen als Weesp, Nederhorst den Berg, Breukelen, Tienhoven, Loosdrecht, Ankeveen, ’s-Graveland, Hoge en Lage Vuursche, Soest en Baarn behoren echter *niet* tot Het Gooi. Sommige hebben wel ‘Gooise’ of liever Nardinclantse wortels, maar daarover spreek ik later meer.

Wellicht ten overvloede: het zou veel meewarigheid veroorzaken om Hilversum nu een dorp te noemen of Naarden een stad, maar de hedendaagse situatie is niet te vergelijken met die van vroeger. Het huidige Gooiland komt echter wel in grote lijnen overeen met het middeleeuwse Gooiland, maar juist over die afbakening is vele eeuwen en herhaaldelijk gestreden. Zoals ik al stelde in hoofdstuk een, is het Eltense Nardinclant rond zijn kern ineengekrompen tot Gooiland. Aan bepaalde zaken werd dan ook niet getwijfeld. Echter de rechten op de grond die de bisschop van Utrecht aan de randen van het gebied in bezit had, waren soms zo sterk dat er door de Gooiers moest worden ingeleverd.

De noordgrens: Almere en de Zuiderzee

De noordgrens van Gooiland was de zuidwal van de Zuiderzee. Tegenwoordig hebben we het over een randmeer: Het Gooimeer. Een van de eerste berichten van Gooiland spreekt echter over een ander water, namelijk het grote meer: Almere. In 900 heeft het klooster Werden *Naruthi* en een kerk met kerkenland in bezit.⁸ Het ‘kerkenland’ strekte zich uit op de droge zandrug van het Gooi vanaf het Almere tot aan de Tafelberg.⁹ Vrijwel zeker werd met *Naruthi* Naarden of een deel daarvan bedoeld, ten noorden aan het Almere gelegen, later de Zuiderzee. Men gaat er van uit dat *Naruthi* op een gegeven moment en op een of andere manier aan Wichman is overgedragen (of aan een van zijn familieleden), die het op zijn beurt aan Elten schonk. Dekker en Palmboom opperden dat het klooster Werden de kerk van Naarden tot in de twaalfde eeuw heeft behouden en toen aan de bisschop van Utrecht heeft geschonken, net als de kerken van Muiden, Nederhorst den Berg en Loenen. De bisschop zou de kerk van Naarden hebben overgedaan aan het kapittel van Sint-Jan, maar niet zonder erkenning van de machtspositie van Elten. Ook het stift kreeg rechten op de kerk en het kerkenland. Het zou ook mogelijk

⁶ MRVG, 121: ‘Waardoor [daarboven wordt vermeld dat Utrecht en Holland ten noorden en westen aan elkaar grenzen] tussen die twee landsheren, te weten de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland, dikwijls onenigheid is geweest over de grenzen en markeringen van de voornoemde twee gebieden en in het bijzonder van de gronden die liggen tussen de Vecht, die van Utrecht naar de Zuiderzee loopt, en de Eem, die van Amersfoort naar de Zuiderzee loopt’.

⁷ Ibidem, 119-132.

⁸ Kötzschke (ed.), *Die Urbare der Abtei Werden*, 73. OSU I nr. 91 / OGG I nr. 74.

⁹ OSU I, nr. 126. Van bezit van het klooster Werden in Naarden of Gooiland vernemen wij later niets meer. Zie over deze materie C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, 300 en Palmboom, *Het kapittel van Sint-Jan*, 262.

kunnen zijn dat de machtige positie van Elten de verklaring is voor zijn rechten op de kerk van Naarden en het kerkenland.¹⁰

Palmboom heeft in haar studie naar het goederenbezit van het Utrechtse kapittel Sint-Jan uitgebreid aandacht geschonken aan deze materie. Ze suggereerde dat Elten zich die rechten aanmatigde, maar daar kan ik het niet mee eens zijn, evenmin met haar opmerking dat het bezit van Elten zeker niet het hele Gooi omvatte.¹¹ Het bezit van Elten in Nardinclant en het ‘overgebleven’ bezit van het kapittel van Sint-Jan hebben alles te maken met het feit dat de Hamalanders de bisschop van Utrecht in Deventer lieten resideren, toen de Noormannen het land hadden ingenomen (866-920). Waarschijnlijk is Nardinclant toen als tegenprestatie in delen overgegaan in de handen van de Hamalanders en hield Utrecht daar nog wat over.¹² Elten matigde zich dus niets aan, maar had sedert 968 sterke rechten op de Gooise grond en dus ook op de kerk(en). Daarnaast is het niet onwaarschijnlijk dat de Hamalanders al veel eerder van de keizer, bijvoorbeeld van Karel Martel of Karel de Grote (of van een van zijn zonen), delen van Nardinclant geschonken hebben gekregen.

De gangbare mening dat de rechten van het kapittel van Sint Jan in Gooiland terug te voeren zouden zijn op een schenking door de bisschop van Utrecht in 1085, was volgens Palmboom niet houdbaar. In de schenkingsakte is er weliswaar sprake van een bos nabij of in De Vuurse, maar dat had met Gooiland niets te maken. Bovendien werd het bos niet aan Sint Jan geschonken, maar louter als grensmarkering genoemd.¹³

In 1180 is er in ieder geval een ‘oplossing’; om beurten mochten beide instellingen de pastoor (*persona*) van de kerk van Naarden benoemen.¹⁴ Palmboom vermoedde dat toen ook een regeling werd getroffen inzake de opbrengsten van het land dat bij de kerk behoorde – het kerkenland – en dat de instellingen om beurten keurmeden en tijnsen inden.¹⁵ Deze gang van zaken verklaart waarom het kapittel van Sint-Jan grondbezit in Gooiland had en ook keurmeden en tijnsen inde van Gooise grond.¹⁶ Het gedeelde recht is dus terug te voeren op de schenking van de kerk van Naarden en kerkenland aan het kapittel van Sint-Jan en Elten.¹⁷

De tijnsen werden geheven over de zogenoemde zwaden, aangeslibde gronden langs de kust van de Zuiderzee, ook maten genoemd.¹⁸ Deze waren geschikt voor hooiland.¹⁹ De zwaden of maten lagen rond en nabij het dorp Huizen en werden in een later stadium onder de inwoners van de nederzettingen verdeeld en overeenkomstig vernoemd: Hui-zermaat, Naardermaat, Bussumermaat, Laardermaat en de Hilversumse maat. Volgens Palmboom heeft de graaf van Holland als rechtsopvolger en de vertegenwoordiger van Elten een tijns in Gooiland geheven, die voor een deel beruste op deze maatlanden. Die tijns ging naar Eltense kanunniken, want het betrof een van de uitgezonderde zaken in 1280.²⁰ Boeren uit Huizen, Blaricum, Laren, Hilversum en Naarden betaalden inderdaad jaarlijks een zwadetijs, getuige vermeldingen in de rekeningen van de grafelijke rentmeesters, bijvoorbeeld in die van Adriaen Stalpaard uit 1526. Deze werden zoals te doen gebruikelijk op 11 november geïnd, maar soms kon daarvan worden afgeweken.²¹

¹⁰ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 300 n.80; Palmboom, *Sint-Jan*, 189-190, 262; Palmboom, ‘Gooise koptienden’, 189-190.

¹¹ Palmboom, *Sint-Jan*, 251.

¹² Kos, ‘Machtsstrijd in Hamaland’, 33-34.

¹³ Palmboom, *Sint-Jan*, 254. De Vrankrijker is die mening wel toegedaan, *Stad en Lande van Gooiland*, 9, 28, net als J. J. Buis die zich op De Vrankrijker baseert, *Historia Forestis*, 154. Buis zag de vermelding als een pars pro toto en rekende het bosgebied van De Vuursche tot het Gooi en dus tot het Gooiersbos.

¹⁴ OSU I nr. 492. Die regeling dondert na tot in de zestiende eeuw. In 1543 klaagde de proost van Utrecht dat het zijn beurt was. GCLGRM IV nr. 382 (7 december 1543), 114.

¹⁵ Palmboom, ‘Sint-Jan in het Gooi’, 157.

¹⁶ Palmboom, *Sint-Jan*, 261.

¹⁷ Ibidem, 259.

¹⁸ De zwad was oorspronkelijk de benaming voor een zeis en werd daardoor de oppervlakte voor een lange strook ter breedte van een regel afgemaaid gras in een slag heen en weer van de zeis.

¹⁹ Een zwad had een oppervlaktemaat van twaalf voet in de breedte en circa 240 roeden in de lengte. Sebus, *De Erfgooiers*, 20-23, *De Vrankrijker, Naerdinclant*, 85-86 en Palmboom, *Sint-Jan*, 256.

²⁰ Palmboom, *Sint-Jan*, 258-259.

²¹ NL Na-Ha 3.01.27.02, nr. 3103, f. 3 recto (26): ‘Vanden thinsen van huysen die men jaerlicx gadert ter voors. tijde ingehelijcx byden zwaden ende voeten lants [...]’; f.4 verso: Vanden thinsen van Blaricom die men mede gadert ten zelve dage oick bijden zwaden ende voeten [...] Van den thins van Laren die men Insgelicx jaerlicx aldaer voors. Sinte Maertensdaghe oft up eenen anderen dach Inder manieren als voorn. gadert van gelijcken bijden zwaden ende voeten [...] Vanden thins van hillefersem die men insghelicx aldaer dach in manieren als voren gadert van gelijcks bijden zwaden ende voeten [...]’. Interessant is dat bij deze ontvangsten wordt verwezen naar een tijnsboek: [...] beloopt nae vuytwijsen den voors. thinsbouck [...]’. Helaas zijn, althans naar mijn weten, dergelijke tijnsboeken niet overgeleverd.

Er is een vrij oud bericht aangaande de inkomsten van de Stichtse kanunniken overgeleverd. In een oorkonde uit 1216 wordt vermeld: *Jus quoque ac redditus, que habetis in Nardinclant, silvam Wrs [...] ac omnibus pertinenciis predictorum, sicut et omnia juste ac pacifere obtinetis*. Het ging om het recht en de inkomsten die de kanunniken van Sint Jan in Nardinclant hadden met alles wat daarbij hoorde. Gegevens uit de veertiende en vijftiende eeuw maken duidelijk wat die inkomsten en rechten behelsden: een weiland in de Hilversummer maat, genaamd de Proestgheer of St. Jans Gheeren en tijnsgoederen 'tot Naerden in Goeylant ende daaromtrent'. Daarvan werden keurmeden geheven. Er bestaat nog een lijst met tijnsplichtigen van het kapittel. Ook is er nog een document waarin de rechten en plichten van de keurmedigen van het kapittel in Gooiland zijn vermeld.²²

Palmboom vermoedde dat de tijns van oorsprong grondheerlijk was.²³ Het was evenwel geen hoofdtijns, zoals Enklaar stelde.²⁴ Zij was ook van mening dat de rechten op de maatlanden van Sint-Jan oorspronkelijk in verband stonden met bezit op de engen in de Gooise nederzettingen, overeenkomstig de opvatting dat de gebruiksrechten op de maten voortsporen uit het bezit van akkerland.²⁵ Bij de verdeling van de maatlanden zou het kapittel zijn deel hebben gekregen, dat daarna in tijns werd uitgegeven aan degenen die het land op de engen 'hielden'.²⁶ Over de wijze waarop dat allemaal heeft plaatsgevonden, was volgens Palmboom niets met zekerheid te zeggen.²⁷

Wellicht kunnen Johan van Culemborgs mededelingen over het slib en het slijk meer helderheid verschaffen. Inmiddels waren de slibgronden ten noorden van de Leeuwenpaal en aan zee gelegen land hard geworden, waardoor ze toegankelijk waren geworden. Bovendien 'groeide' het land door afzetting (via de Zuiderzee). Volgens Johan was het algemeen bekend dat de 'aenwassen' toebehoorden aan het land waar die aanwassen zich hadden voltrokken: 'Nu ist *notorii juris et antique consuetudinis*, dat aenwasse toebehoiren aen den lande, daer die aenwassen zijn'.²⁸ Dus vanaf de Leeuwenpaal tot aan de grens die was getrokken door bisschop Jan van Arkel (1314-1378, bisschop tussen 1342 en 1364), was het oostelijk gelegen land Stichts, en het westelijk gelegen land Goois. Vervolgens maakte Johan een interessante mededeling: 'Ende zijn oyck die luyden van tgestichte int gebruyk van dien geweest'.²⁹ De aangewassen landen lagen ongedeeld en niet verdeeld samen met de aangewassen landen van Gooiland bijeen en werden door zowel Stichts en als Gooiers als 'gemene weyden' gebruikt, *pro indiviso*.³⁰ Ondanks dat Karel de Stoute in 1470 de kwestie oppakte en er door beide partijen getuigenissen werden afgelegd, alsmede bewijsstukken overlegd, bleef de zaak in het ongewisse. Sedertdien was er ook nog veel meer land aangewassen.

Kortom, het bezit van Gooise grond en revenuen van het Utrechtse kapittel van Sint-Jan gaat terug op het bezit van het klooster Werden, en het bezit van Elten op dat van de Hamaladers. De tijnsen die Sint-Jan hief over Gooise zwaden waren niets anders dan 'Werdense' overblijfselen, evenals enig bezit op de Gooise akkers en de inning van keurmeden. Al die weliswaar geringe rechten op de grond waren er al voordat er een duidelijke grens tussen Gooiland en het Sticht werd getrokken, en ze waren sterk genoeg om overeind te blijven.³¹

De naamsverandering

Na 1300 verdween de naam Nardinclant om plaats te maken voor Gooiland. Blok zette kort en helder uiteen hoe de naamsverandering heeft plaatsgevonden. Tot 1300 werd het

²² Palmboom, 'Sint Jan in het Gooi', 63; Palmboom, *Sint-Jan*, 261; Muller, 'Het recht der keurmedigen in Gooiland', 644-646; MRVG, 464-465 (met verwijzingen naar de *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* III (1898), IV (1903) en V (1909)).

²³ *Ibidem*, 66; *Ibidem*, 260; *Idem*.

²⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 20,51.

²⁵ Palmboom, 'Sint-Jan in het Gooi', 155; Palmboom, *Sint-Jan*, 260.

²⁶ *Idem*; *Idem*.

²⁷ Palmboom, *Sint-Jan*, 248.

²⁸ MRVG, 124.

²⁹ *Idem*.

³⁰ *Idem*: 'Welverstaende dat alzoe tvoirscreven aenwassen van tgestichte ongescheyden ende ongedeylt lach mit daenwassen van Goylandt, hebben zoewel die van den ghestichte als die van Goylandt dselde aenwassen als gemeen weyden gebruykt *pro indiviso*'.

³¹ Vgl. Palmboom, *Sint-Jan*, 263.

Gooi Nardinclant genoemd, vervolgens was er een periode waarin beide benamingen werden gebruikt en uiteindelijk werd het rond 1320 Gooiland. In navolging van Wimmers en Zweden dacht Blok dat de naamsverandering tot stand kwam tussen 1301 en 1317, toen Gwijde van Avesnes bisschop van Utrecht was en het Amstelland in leen hield van de graaf van Holland (Nardinclant maakte deel uit van het baljuwschap Amstelland).³²

Volgens Blok wordt met Gooiland een complex oorspronkelijke koningsgoederen aangeduid. Hij gaf de volgende bewijzen. De duiding Gooi moet veel ouder zijn. De term bestond als zodanig niet in het Middelnederlands. Het tiende-eeuwse *Uppgoa* of *Opgooi*, een kleine gouw tussen Houten en Wijk bij Duurstede, veronderstelt het bestaan van een *Nedergooi*. Die zou heel goed in de richting van het Almere – dus Nardinclant – gelegen kunnen hebben. Daarnaast kunnen de elementen *Go* en *Gooi* in oude namen wijzen op koningsgoed. Er is veel te zeggen voor deze opvatting. Het Nardinclant werd door de bisschoppelijke administrateurs op ‘Stichtse’ wijze geduid, waarbij men zich de oorsprong van het land nog goed herinnerde. Verder zou het goed kunnen dat de Hollandse graven – Gwijde was immers een broer van de Hollandse graaf – behoefte hadden om misverstanden over het gezag in Nardinclant te voorkomen, onder andere via een naamsverandering. De banden met het Eltense verleden werden op deze manier verbroken.

*Naarden*³³

In hoofdstuk een en twee is al gesproken over de stadsuitbreiding van Naarden in 1396. Zeer waarschijnlijk is die de aanleiding geweest voor het conflict tussen stad en land, waaraan Albrecht van Beieren een einde maakte door toestemming te geven om de eerste schaarbrief te vervaardigen. De stad Naarden maakte ontegenzeggelijk deel uit van het Gooi, en de erfgooiersorganisatie heeft met de stad als gerechtigde, of haar gerechtigde poorters, een bijzonder karakter gekregen. De Vereniging Stad en Lande van Gooiland, zoals de marke na 1912 werd genoemd, kan niet verhullen dat de twee met name genoemde elementen dikwijls als kat en hond tegenover elkaar stonden.³⁴ Hoewel dit hoofdstuk vooral de ‘externe’ grenzen op het oog heeft, komt ook de ‘interne’ afbakening aan de orde. Immers, poorters of stedelingen kenden een ander karakter dan plattelanders en hielden er doorgaans andere opinies op na, bijvoorbeeld ten aanzien van een collectief gehouden bezit. Dat werd bijvoorbeeld duidelijk tijdens de conflicten over de omvang van de schaar (1521).

De oorkonde uit 1351 of de verplaatsing

Doorgaans wordt het ontstaan van het nieuwe Naarden in het jaar 1350 geplaatst. Het begin van de aanleg van het nieuwe Naarden moet echter een jaar later, in 1351, gezocht worden. Op 6 juni 1351 liet graaf Willem V (1339-1389, graaf vanaf 1349 tot 1358) oorkonden dat de bewoners een nieuwe plek mochten zoeken om hun verwoeste stad opnieuw te bouwen.³⁵ De grafelijke oorkonde van 1351 is niet in origineel bewaard gebleven, maar er is wel een aantal op het origineel gebaseerde afschriften overgeleverd. Weliswaar vermelden die steeds 1350 in de datering, maar de oorkonde kan onmogelijk in dat jaar zijn uitgevaardigd. De tekst bevat namelijk twee zaken die niet in 1350 geplaatst kunnen worden. Ten eerste verschilt in de oorkonde de titulatuur van de graaf

³² Blok, ‘De namen van het Gooi’, 151-152 en Blok, *De Franken*, 76, 79; Wimmers en van Zweden, *Archeologische en historische-geografische elementen in een natuurgebied*. Vgl. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 33.

³³ De passages over Naarden zijn in bewerkte vorm overgenomen uit het artikel ‘Eenen nieuwen stede’, met toestemming van Rutte en Van Engen.

³⁴ In marken waar een stad ‘opkomt’ of waarvan een stad deel uitmaakt, zoals in Deventer, is het niet ongebruikelijk dat de eigendom of de volledige beschikking over de gemene gronden overging op de stad. De gerechtigden (grootburgers) behielden wel hun gebruiksrechten. De Lange, *Gemeene en Burgerweiden*, 6-7.

³⁵ OAN nr. 27, f. 5-6.; Een editie is te vinden in Van Mieris, *Groot Charterboek II*, 779 (1350 mei 17): ‘Onse lieue getrouwe stede van Naerden om onsen willen van onsen vijanden swaerlijck verderft is ende haer handvesten die sij van onse ouderen hadden verloeren heeft. Soe en is onse wille niet dat sij daer bij aen haere rechte ende vrijheijt ijct vermindert sijn, maer wij willen haer dat vermeerderen ende niet verminderen. Daerom soe hebben wij haer geoerlooft ende oorlouen mits desen brieue te begrijpen eenen nieuwen stede, ergens daer sij ons ende haer ter besten oorbaer staedt bij raede van Heijndrije van Heemskerck, ons baliu daer inden lande, ende der gerechten van onsen stede van Amsterdamme, Muijden ende Weesp, die te betimmeren ende besitten jn alsulcken rechten als die stede van Naerden plach te staen eer sij verbrande, ter tijt toe dat sij ons vtschrijfte betoecht hebben van haere oude handvesten daer wij haere handvesten vuijt besegelen ende verniewen moegen, of ter tijt toe dat wij haer nieuwe rechten ende vrijheden geuen’.

van de titel die hij in de zomer van 1350 gebruikte. In de aanhef van de oorkonde noemde Willem van Beieren zich voluit graaf van Holland, van Zeeland en heer van Friesland. Deze titel had hij zich begin 1349 aangematigd, maar in het voorjaar van 1350 onderwierp Willem zich aan het gezag van zijn moeder Margaretha van Beieren (1346-1351). Pas in 1351, toen Willem van Beieren de macht weer opeiste, kon hij zich weer graaf van Holland noemen. In de tweede plaats wordt in de tekst Hendrik van Heemskerk genoemd als baljuw *daer inden lande*, waarmee het baljuwschap Amsteland en Waterland, dat ook Gooiland omvatte, werd bedoeld. Deze Hendrik van Heemskerk werd pas in maart 1351 baljuw van dit gebied.³⁶ Aldus werd de toestemming om Naarden opnieuw te bouwen niet in 1350 maar in 1351 gegeven.

Omdat in 1351 toestemming werd gegeven voor de wederopbouw van Naarden, ligt het voor de hand dat ook de verwoesting van de stad in dat jaar plaatsvond. Dat past goed in het verloop van de zogenaamde Hoekse en Kabeljauwse twisten. Deze braken los nadat graaf Willem IV tijdens een krijgstocht tegen de Friezen bij Warns in het hoofd werd getroffen door een pijl en overleed. Daarna sloeg de vlam in de pan van de Hollandse opvolging, omdat Willem IV geen kinderen had. Zijn zuster Margaretha van Beieren trad naar voren, en even later ook haar zoon, de latere Willem V. Het werd een strijd tussen edelen en steden met de daarin opkomende burgerij. Uiteindelijk werden twee facties gevormd: de Hoeken rond Margaretha van Beieren en de Kabeljauwen, die hun hoop op de jonge Willem vestigden.³⁷ Naarden koos de kant van de Kabeljauwen en kreeg al snel de rekening gepresenteerd. Hoekse benden vielen de stad binnen en verbrandden haar tot op de grond.³⁸

De bewoners van het gedupeerde Naarden besloten hun nieuwe stad op een andere plek aan te leggen. Daarmee werd het tot dan toe bestaande en verwoeste Naarden tot Oud-Naarden.³⁹ Nergens wordt vermeld waarom de stad na de verwoesting werd verplaatst. Er staat geschreven dat de nieuwe stad aangelegd moest worden daar waar het de Hollandse graaf en de stad Naarden het beste leek, met inspraak van baljuw Hendrik van Heemskerk en de gerechten van Amsterdam, Muiden en Weesp. In het nieuwe Naarden bleven voorlopig de juridische bepalingen van kracht die in de verwoeste stad gegolden hadden, totdat de graaf nieuwe voorrechten zou verstrekken, al dan niet voordat de Naarders hem afschriften van hun oude stadsprivileges zouden hebben voorgelegd. Die waren bij de verwoesting kennelijk verloren gegaan. In 1351 werd dus vooruitgewezen naar privileges die nog zouden volgen.

De oorkonde uit 1351 heeft echter nog een staartje: 'Voort soe geuen wij haer oorloeff bij deser lueden raede voorschreven eenen veste te maeken van die stede daert sijt begripen sullen, ende bijdden alle goede lueden die daer omtrent geseten sijn dat sij onser stede van Naerden vorderen ende helpen vesten ende grauen, wanter onse lueden ende landen wel mede gesloeten sullen wesen'. Hiermee benadrukte de graaf dat er vestingwerken om de stad moesten worden gemaakt. Met 'deeser lueden raede voorschreven' werd geduïd op het advies van baljuw Van Heemskerk en de gerechten van Amsterdam, Muiden en Weesp. Verder ontbood de graaf zijn 'goede lueden' die rondom de plek woonden waar het nieuwe Naarden zou worden aangelegd. Zij moesten zich naar de stad begeven om de vestingwerken te helpen graven, omdat zij en het graafschap daarbij gebaat zouden zijn. Met die 'goede lueden' werden niet uitsluitend de bewoners van het oude Naarden bedoeld, maar ook andere inwoners uit de regio, bijvoorbeeld de Gooise markegenoten.

³⁶ Waller Zeper, *Jan van Henegouwen heer van Beaumont*, 342, n. 4; Prevenier & Smit *Dagvaarten*, 85. Over de grafelijke titulatuur: Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, 69-70, 253, 615-616. Dat Hendrik van Heemskerk in 1351 als baljuw werd aangesteld, blijkt uit zijn eerste baljuwenrekening over de periode 13 maart-15 december 1351 NL – NaHa 3.01.01 nr. 1949, f. 1 r: '[...]seder die tiit dat miin here Heynric die baliuscap beual, dat was des zonnendaghes na sinte Gregorius daghe int iare L^o [...]'. Omdat de rekening naar paasstijl gedateerd moet worden (dat blijkt op f. 11 v: 'Item van Heynrics wedden tusschen tsonnendaghes na Gregorii jnt jaer L tot des donresdaghes na sinte Lucien daghe int iare L^o, dat sijn XXXIX weken, III daghe, tiaers LX lb., dat beloep vander tijt voers. XIV lb'.), werd Hendrik van Heemskerk op 13 maart 1351 het baljuwschap opgedragen. Vgl. Brokken, *Ontstaan Hoekse en Kabeljauwse twisten*, 524 (met dank aan Hildo van Engen).

³⁷ Zie over dit ingewikkelde conflict Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*; Brokken, *Ontstaan Hoekse en Kabeljauwse twisten*.

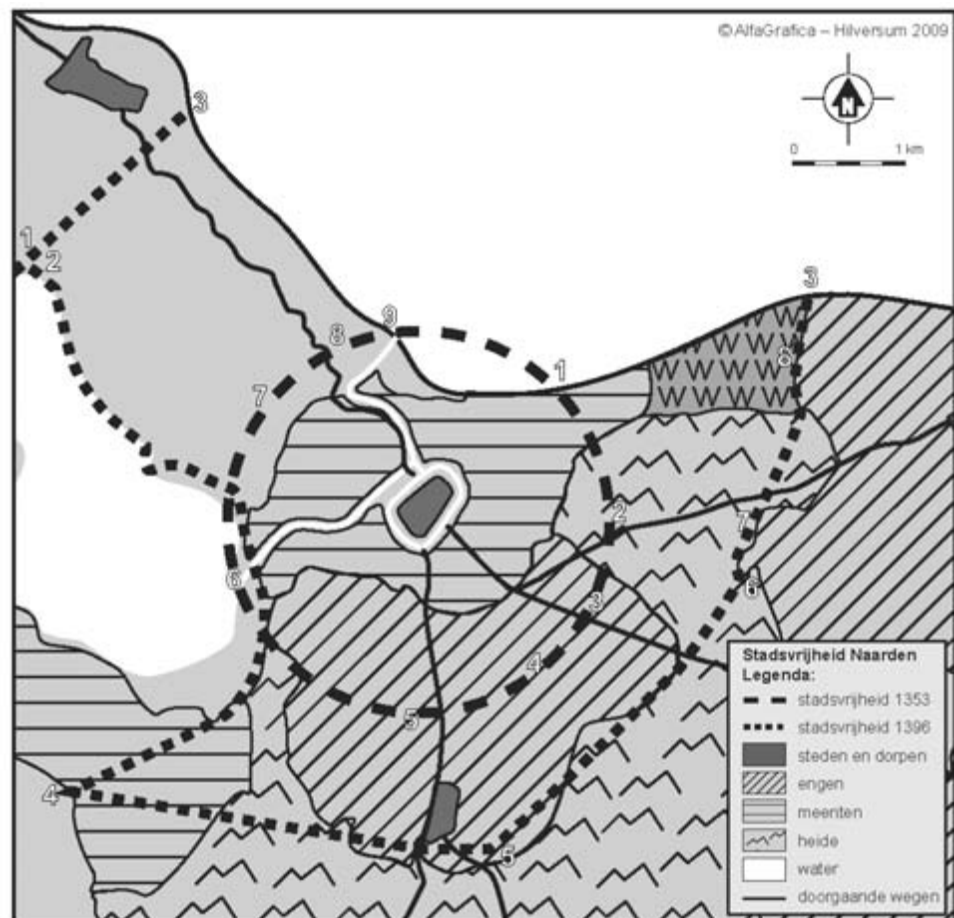
³⁸ De gedachte dat Naarden door aanhangers van de Hoekse partij zou zijn verwoest, is afkomstig van Perk. In zijn commentaar op een tekst van de zestiende-eeuwse Naarder geschiedschrijver Lambertus Hortensius haalt hij een zeventiende-eeuws handschrift aan, waaruit blijkt dat de Hoeken, onder aanvoering van de edelen Dirk van Brederode en Filips van Wassenaar, Naarden vernietigden. *Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden*, 204-205.

³⁹ Voorheen was de naam terug te vinden in een etablissement tussen Naarden en Huizen, en er bestaat nog een landgoed Oud Naarden op de plek. Soms kwamen voor de kust van het Gooimeer bij laag water oude waterputten tevoorschijn, vrijwel zeker resten van Oud Naarden. Zie Schaftenaar, *Oud Naarden: verdrinken stadje, middeleeuws klooster, oude buitenplaats*; Idem, 'De historie van de vesting Naarden', 1-7.

De oorkonden uit 1353 en 1355 of de stadsvrijheid en de stadsrechten

Op 10 juni 1353 verleende graaf Willem V van Holland aan de '[...] poerte ten Naarden die hier na ghescreuen staet ende onsen poirteren die dair in wonen zullen [...]' een stadsrecht. De tekst van het stadsrecht opent met een omschrijving van de stadsvrijheid. Die omschrijving luidt als volgt: 'Eerst zullen die palen van hoere vrihede wesen op die oest zide vander poerte an Mugghenberch ende voert an Harkenberch; voirt op die zuutzide van Harkenberch an Lutmaer vene; voirt op Lakens berch ende voert in Vter mere alsoe verre alst harde ghaet; voirt van Vtermere an Gruuskamp; voirt op Vosberghen; voirt jn die zee alsoe verre alst harde ghaet ende die scepe pleghen te legghen, ende vter zee weder an Mugghenberch'.⁴⁰

Anders dan in de oorkonde uit 1351 werden hier uitdrukkelijk de poorters van Naarden genoemd. In 1353 werd het gebied van de stadsvrijheid afgepaald en was er weer sprake van een afgebakende plek die als 'poort' kon worden aangeduid en waarvan de bewoners poorters genoemd konden worden. De stadsvrijheid omvatte niet alleen het afgebakende stadsgebied, maar ook een zone daaromheen. In de oorkonde werd namelijk een opsomming gegeven van toponiemen die wijzen op herkenbare elementen in het landschap om de stad.

Op basis van de kaart van Naarden door Jacob van Deventer uit ongeveer 1560 is de stadsvrijheid ingetekend. De nummers op de nieuwe kaart corresponderen met de volgende in de oorkonde met naam genoemde landschapselementen: ten oosten van de stad ('op die oest zide vander poerte') (1) naar 'Mugghenberch' (2), dan naar 'Harkenberch' (3), van daar naar het zuiden naar 'Lutmaer Vene' (4), dan over 'Lakens berch' (5) het 'Vter mere' (6) in zoverre als men vaste grond onder de voeten heeft, van daar naar 'Gruuskamp' (7), dan naar 'Vosberghen' (8), dan de zee (9) in tot zo ver als men vaste grond onder de voeten heeft en tot waar de schepen aanleggen, en vanuit de zee weer naar 'Mugghenberch' (2). Daarmee is een cirkel rond de stad beschreven.

⁴⁰ NaHa 3.01.01, nr. 221, f. 14 v-15 r.

Helaas kan de precieze plek van de meeste landschapselementen slechts bij benadering worden aangegeven, omdat deze op oude kaarten niet met name zijn terug te vinden. Maar de opeenvolging, beginnend aan de oostzijde van de stad, correspondeert uitstekend met landschapselementen die verwacht kunnen worden bij een rechtsdraaiende, omtrekkende beweging rond de stad: aan de oostkant twee bergjes, of liever kleine verhogingen in de stuwwal van het Gooi, ten zuiden daarvan een veenstrook, dan een verhoging, wellicht gelegen op de weg naar het zuiden, ten westen daarvan het Naardermeer ('Vter mere'), ten noorden daarvan bouwland en langs de Zuiderzee een kleine, met die van Muiderberg vergelijkbare natuurlijke verhoging, die vermoedelijk in latere eeuwen door de zee werd verzwoegen.⁴¹

In een oorkonde van 1355 werd de begrenzing van de stadsvrijheid bevestigd: '[...] die palen van hore vrihede [zullen] wesen alsoe groet als zise nv begrauen hebben ende ter tye wart jn dortich roeden verre'.⁴² De omvang van de stadsvrijheid reikte zover als de palen in 1353 werden neergezet. Bovendien lijkt het alsof het gebied werd uitgebreid. De uitdrukking 'ter tye wart jn' werd echter door Leupen precies geduid en betekent 'zoals het toentertijd was' en dat houdt in dat de stadsvrijheid niet werd uitgebreid, maar deze gelijk gehouden werd met die in 1353.⁴³ Duidelijk is in ieder geval dat het om een afstand van dertig roeden ging, wat ruim honderd meter moet zijn geweest.⁴⁴

Op de omschrijving van de stadsvrijheid in 1355 volgde nog een aantal andere juridische bepalingen. Tot nog toe werd deze oorkonde beschouwd als het eerste stadsrecht van het nieuwe Naarden. De stad kreeg echter al in 1353 nieuwe stadsrechten. Dat werd nooit opgemerkt, omdat historici zich steeds op een niet erg nauwkeurige zeventiende-eeuwse editie hebben gebaseerd.⁴⁵ Ook in de oorkonde van 1353 volgt op de omschrijving van de stadsvrijheid een aantal bepalingen die stadsrechten genoemd kunnen worden. Het stadsrecht van 1355 is een zo goed als woordelijke herhaling van dat van twee jaar eerder.

Het antedateren van de oorkonde uit 1351 zal te maken hebben gehad met eigendomsverhoudingen. Als een stad verwoest was, bleven de eigendomsverhoudingen meestal bestaan. Iedere huiseigenaar bouwde zijn eigen huis weer op, wel in een nieuwe vorm maar op het oude kavel.⁴⁶ Derhalve moest die oude kavel met de rechten op een of andere manier verbonden worden met het nieuwe huis dan wel met de nieuwe stad, bijvoorbeeld door de datering aan te passen en zo continuïteit te suggereren.

1396-1404: de stad rukt op

Met de stadsrechten verkreeg Naarden een pakket van bepalingen dat tot stand kwam na onderhandeling tussen de graaf, de bewoners, de baljuw, kortom de direct betrokkenen bij de nieuwe stad. In die bepalingen werden rechten en plichten van die belanghebbenden vastgelegd. In 1355 werd ook het visstapelprivilege uit 1342 bevestigd.⁴⁷ Daarin werd evenals in de oorkonde uit 1353 gesproken van schepen, maar pas in 1403 mochten de Naarders een haven aanleggen.⁴⁸ Vóór die tijd meerden de schepen af in de Zuiderzee voor de kust bij Naarden, zoals blijkt uit de oorkonde van 1353: 'jn die zee alsoe verre alst harde ghaet ende die scepe plegghen te legghen'. In 1376 verleende graaf Al-

⁴¹ Muggenberg kan duiden op slecht land. Zeer verspreid was 'Muggen-' als duiding voor land dat alleen goed is voor muggen, mieren, muizen en kikkers. Lakensberg kan duiden op een bergje aan een meer, in dit geval het Naardermeer. Gruuskamp kan duiden op een stuk omringd land vol kiezels of gruis. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*, 53, 88, 132).

⁴² OAN nr. 125.1. De editie bij Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 847-848 is niet gebaseerd op dit origineel.

⁴³ Leupen, 'Gerrit Alewijnsz', 169.

⁴⁴ Een Gooise roede mat 3,5 meter. Zie Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, 28.

⁴⁵ Vondst van Hildo van Engen. Deze editie door Van Mieris (Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 824, met onjuiste datering 1354 mei 19) kent twee gebreken. Allereerst wordt slechts een klein gedeelte van de tekst van 1353 weergegeven, in de tweede plaats is de tekst een mengeling van twee verschillende oorkonden. Van Mieris baseerde zich op een afschrift dat aan het begin van de zeventiende eeuw was gemaakt door P.C. Bockenbergh (KB Den Haag, hs. 130 A 3-III, f. 203 r). Bockenbergh baseerde zijn verkorte tekst op een volledig afschrift in een register uit het archief van de graven van Holland (NA, archief graven van Holland nr. 221, f. 14 v-15 r, maar hij nam de datering onjuist over (1354 in plaats van 1353). Bovendien zorgde hij voor verwarring door ook toevoegingen en doorhalingen van een latere hand, die het afschrift van de tekst van 1353 gebruikte om een concept te vervaardigen voor het stadsrecht van 1355 (zie Prevenier en Smit, *Dagvaarten Holland*, 115) over te schrijven. Van Mieris nam zodoende een tekst op die in feite bestond uit de tekst van twee oorkonden: die van de stadsrechten van 1353 en 1355. Wij baseerden ons op het genoemde afschrift in het grafelijk archief.

⁴⁶ Renes, 'De stad in het landschap', 33.

⁴⁷ Van Mieris, *Groot Charterboek*, II, 826.

⁴⁸ Ibidem, III, 781-782.

brecht aan Naarden het recht om twee vrije jaarmarkten en een weekmarkt te houden, dat in 1382 werd bevestigd.⁴⁹ Maar de grootste gift moest nog komen.

In 1396 werden de grenzen van de stadsvrijheid van Naarden uitgebreid met een gebied dat tot dan toe in de ban van Muiderberg had gelegen. Het motief voor deze uitbreiding zal een vergroting van de inkomsten van de stad Naarden zijn geweest. Volgens de oorkonde die graaf Albrecht bij deze gelegenheid uitvaardigde, droeg de stad na bijna een halve eeuw nog altijd de lasten die voortkwamen uit de verwoesting in 1351.⁵⁰ Bovendien werd met deze maatregel een eind gemaakt aan een situatie die in de dagelijkse rechtspraak vast niet goed werkte: de Naarder stadsvrijheid was niet langer een enclave binnen de ban van Muiderberg.⁵¹ Evenals in 1353 werd in 1396 een precieze omschrijving gegeven van de omvang van de Naarder stadsvrijheid: '[...] van Hilyaerslaen uter meer in die zee, alsoverre als dat harde gaen mach, ende van den Loedijc an Kruysbergen, ende dat recht tot Lut-ticken Enghe ende voirt an der Drift toe ende voirt bi Donghen om in der zee, welke lande ende erfennisse tot desen dagen thoe gelegen sijn in den ban van Muijderbergen'.⁵² Omdat enkele naamsaanduidingen op oude kaarten en in archiefbronnen zijn terug te vinden, is het mogelijk het gebied bij benadering in kaart te brengen.

Met het meer en de zee moeten het Naardermeer en de Zuiderzee zijn bedoeld. De 'Hilyaerslaen' kan dan niet anders dan een plaats of weg tussen die twee wateren zijn geweest, ergens tussen Muiderberg en Naarden. Jongere bronnen bevestigen dat. In 1541 werd er een einde gemaakt aan een conflict tussen Naarden en Muiden over het schouwen van de Keverdijk, die tot op de dag van vandaag is te vinden ten westen van Naarden. Naarden trachtte de schouw onder de competentie van haar schout en schepenen en die van de baljuw van Gooiland te krijgen en bracht ter verdediging de uitbreiding van 1396 naar voren. Daarbij werden dezelfde toponiemen gebruikt.⁵³ Deze moeten in die tijd nog herkenbaar zijn geweest, anders zou er niet aan gerefereerd zijn. Bovendien moet de Keverdijk binnen dat gebied hebben gelegen.

Ruim twintig jaar later bereikte Filips de Goede een klacht van Naarden en de buurmeesters van Gooiland, dat de stad Muiden haar jurisdictie trachtte uit te breiden over de Hillarts- of Zwartelaan in de ban van Naarden: '[...] dat huerlieden jurisdictie strect uuyter Naerdermeer linierecht op baeckende over zekere waterscheedinghe ende groene wech, genaempt Hillarts oft Zwartelaan, ende soe voort inne recht in de Zuyderzee'.⁵⁴ Een Zwarte weg is terug te vinden op de kaart van P.A. Ketelaar uit 1769⁵⁵ en deze correspondeert uitstekend met de nadere duiding van de 'Hillerslaen' in 1589 ('tusschen de Zuyderzee ende de Naardermeer gelegen'), toen er weer eens gekrakeel was ontstaan over de grenzen tussen Naarden en Muiden.⁵⁶

De 'Loedijc' moet aan de oostkant van het Naardermeer worden gezocht, aangezien het vertrekpunt van de beschrijving van de uitbreiding van de stadsvrijheid de rand van het Naardermeer moet zijn geweest. Dit wordt bevestigd door het gegeven dat ten oosten van het meer nog steeds een Loodijk ligt die ook op de kaart van Ketelaar is terug te vinden. Vanaf de Loodijk liep de begrenzing van het gebied naar de 'Kruysbergen', evenals de in 1353 genoemde 'Mugghenbergh' en 'Harkenberch', vermoedelijk een bergje ofwel kleine verhoging in de stuwwal van het Gooi. Dan ging het recht naar 'Lutticken Enghe'. 'Luttick' betekent klein, wat in combinatie met 'Enghe' wellicht duidt op een (deel van de) toentertijd nog kleine Bussumer Eng in de buurt van Oud Bussum. Vanaf de Eng ging het voort naar de 'Drift' om tenslotte 'bi Donghen om' te eindigen in de zee. Met de 'Drift' zal een plaats voor een kudde schapen zijn bedoeld, die ergens op de Gooise heuvelrug tussen Oud Bussum en Oud Naarden moet hebben gelegen. De betekenis van 'Donghen' is moeilijk te bepalen. Gezien de loop van de afbakening van het gebied en de beëindiging daarvan in de zee

⁴⁹ Ibidem, III, 320, 376.

⁵⁰ MRVG, 28: '[...] dat wij aengeshien hebben den groten verderfliken schade, die onse stede van Naerden geleden heeft mit den brande in tiden verleden [...]']

⁵¹ Blauw, 'Over het bestuur van Gooiland', 64.

⁵² MRVG, 28.

⁵³ Ibidem, 115. Overigens wees het Hof van Holland Naarden in het ongelijk.

⁵⁴ Ibidem, 139-140. Over die Hillarts- of Zwartelaan bleef heisa bestaan: In 1564 gaf Filips II (1527-1598) opdracht aan zijn deurwaarder om de burgemeesters en schepenen van Muiden te beletten hun jurisdictie uit te breiden voorbij de lijn vanuit het Naardermeer, lijnrecht over de waterscheiding of groene weg genaamd de Hillarts- of Zwartelaan recht de Zuiderzee in. Bij weigering moesten zij worden gedagvaard voor de Raad van Holland. VVSLVG 2387 (20 april 1564) en 2388 (14 mei 1565).

⁵⁵ NL-NaHa H50 (= P.A. Ketelaar, Kaart van het grensgebied tussen Holland en Utrecht, 1769, schaal 1:14.400).

⁵⁶ OAN nr. 127.5, f. 2 v; stukken betreffende de limietscheiding tussen Naarden en Muiden, 1589-1766.

zou daarmee de eng van Oud Naarden kunnen zijn bedoeld (die lag inderdaad dicht bij zee). Dan zou het gebied vanaf de 'Drift' om deze eng naar de Zuiderzee hebben gelopen.

Aan de hand van de beschrijving is het mogelijk het gebied bij benadering weer te geven. De nummers op de kaart corresponderen met de volgende in 1396 met naam genoemde landschapselementen: vanuit het meer (2) ter plaatse van de 'Hilyaerslaen' (1) richting de zee (3) in zoverre als men vaste grond onder de voeten heeft, van 'Loedijc' (4) naar 'Kruysbergen' (5), dan recht naar 'Lutticken Enghe' (6), vervolgens naar de 'Drift' (7) en dan om 'Donghen' (8) heen de zee (3) in. In hoofdlijnen is de omvang van het gebied duidelijk. Het Naarder rechtsgebied blijkt veel groter geworden en ging een aanzienlijk stuk platteland omvatten.

Samenvattend: na de verwoesting van Naarden in 1351 werd de bouw van een nieuwe stad voortvarend ter hand genomen. Op een in verschillende opzichten gunstig gelegen plek verrees een versterkte nederzetting. Daarvan werden binnen enkele jaren in ieder geval de contouren vastgelegd. Niet alleen werd een gebied afgebakend waarbinnen de stad gebouwd zou worden, maar ook werd in 1353, bij de verlening van stadsrechten, een stadsvrijheid uitgezet. Die stadsvrijheid werd in de loop van de veertiende eeuw verder uitgebreid. In 1355 was sprake van een beperkte en in 1396 van een ruime vergroting van de vrijheid. Deze uitbreidingen gingen ten koste van de ban van Muiderberg. Zo ontwikkelde Naarden zich van een kleine handelsnederzetting aan de Zuiderzee in Nardinclant, tot een nieuwe stad op een zowel economisch als militair gezien strategisch gelegen plek. Bij de totstandkoming daarvan waren verschillende belangengroepen betrokken: de Hollandse graaf, diens baljuw, de inwoners van Naarden, de gerechten van Amsterdam, Weesp en Muiden en enkele omwonende 'goede lueden'. Het initiatief tot de nieuwe stadsaanleg werd genomen door de eerste drie. Hun belangen vielen samen: voor de graaf fungeerde de stad als een slot op de deur van zijn graafschap, waarmee hij tevens zijn gezag in de directe omgeving rond Naarden kon versterken; voor de baljuw betekende de nieuwe stad een bron van inkomsten; voor de bewoners was het een gunstig gelegen vrijplaats voor handel en nijverheid, die hun bovendien bescherming bood tegen kwaadgezinden. In hun aller belang werkten zij dus samen om binnen de ban van Muiderberg een in de ruimte afgebakend gebied te creëren, waarbinnen op een stedelijke samenleving toegespitste rechten golden.⁵⁷

Maar de stadsuitbreiding was kennelijk niet in het belang van de meeste Gooise plattelanders. Zij hadden weinig trek in groot verlies van gemene gronden en kwamen derhalve in conflict met de stad. Het geschil draaide echter niet alleen om de meent, maar ook om de zogenoemde loten, die de plattelanders niet 'nemen wouden'.⁵⁸ De 'lote[n]' slaan op de toewijzing van vermoedelijk delen gemene grond ter ontginning. Kennelijk was de aanleiding ook een in de ogen van de plattelanders ongunstige verdeling van gemene grond en waren zij daartegen in verzet gekomen. Het was niet ongebruikelijk dat gemene grond aan de meestbiedenden werd verpacht. Heikel punt was natuurlijk dat het dan ophield gemeen te zijn. Daar zagen de plattelanders simpelweg geen brood in.⁵⁹

In de schaarbrieven werd dan ook niets aan het toeval overgelaten. Zoals in hoofdstuk twee duidelijk is geworden, werd ten aanzien van meningsverschillen tussen stedelingen en plattelanders over het gebruik van de gemene gronden een artikel opgenomen waarin werd bepaald dat het ene jaar de opvatting van de stad

⁵⁷ Zie over stadswording Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de lage landen*; Rutte & Van Engen, *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*.

⁵⁸ MRVG, 304-305: 'Voerts van alle woerden, die onse stede ende lantlude voirs. voer ons ende voer onsen rade teghens malcanderen ghehat hebben, roerende van der meente voirs. of van lote, die die lantlude teghen onser stede voirs niet nemen en wouden of desghelijc, soe wes sij aen beyden ziden daeraen teghens ons gebruect moghen hebben, daer schelden wij se aling of quijt [...]'. De gronden waren kennelijk wel gebruikt, maar de Hollandse graaf kneep een oogje toe.

⁵⁹ Vgl. Behets, 'Het gebruik van de gemene weiden en de andere gemene gronden in de wijsdommen van het graafschap Loon', 148. Een andere meer romantische opvatting luidt dat het gebruikelijk was dat na verloop van tijd het akkerland opnieuw verdeeld werd onder de boeren. Op die manier werden termijnen gesteld aan het gebruik van het akkerland en daarmee de gemene gronden, maar steeds vaker verdween die notie naar de achtergrond. Zo bleven boeren en hun opvolgers jaren achtereen dezelfde grond verbouwen, waardoor zij zich ook eigenaar daarvan voelden. Aangezien de hoeveelheid bouwgrond de grondslag was voor de mate van gebruik van de gemene gronden, kan dit geen onbelangrijk gegeven zijn: 'In het meer noordelijke gedeelte van Europa had nog lang ieder lid van het markegenootschap het recht om een nieuwe opmeting en verdeling van het akkerland te vorderen, wanneer hij meende dat de oorspronkelijke gelijkheid der delen (lotten) was verdwenen'. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 11-12.

moest worden gevolgd, en het andere jaar die van het platteland. Belangrijker nog was dat een beoogde ontginning de instemming moest hebben van de plattelanders *en* de stedelingen ofwel *alle* markegenoten.

Het Sticht: de oost- en zuidgrens

De grensgeschillen met Utrecht zijn legio en overtreffen zowel in aantal als in hevigheid alle andere conflicten tussen Gooiers en grensbewoners. Het ging de Utrechters en Gooiers om de venen. Dat waren zeer waardevolle gronden; niet alleen voor ontginners, maar ook voor de winning van turf. Perk meende dat de Gooiers door een ‘onbegrijpelijke onverschilligheid’ hun venen hebben prijsgegeven aan hun naburen, ‘op welke zij anders zoo ijverzuchtig waren’.⁶⁰ Eemnes zou daaraan zijn polder te danken hebben, Baarn en De Vuursche hun heiden en bossen en Maartensdijk en Loosdrecht ‘een schoone ring’ bouwland. Ik denk dat die onverschilligheid wel meeviel. Veeleer was de hardnekkigheid waarmee de buren optraden oorzaak van grondverlies. Het steeds schaarser worden van de turf hield letterlijk en figuurlijk de veenbrand aan de gang; het vuur ging nooit helemaal uit, sluimerde voort en laaide voortdurend op.

In de vele gerechtelijke uitspraken komen herhaaldelijk verwijzingen voor naar eerdere vonnissen, besluiten, opvattingen of zelfs al lang vervlogen ideeën. Aangezien de grensgeschillen deels op het niveau van de nederzetting worden besproken, komen sommige vonnissen meerdere keren voorbij.

De oostgrens

In het oosten grensde Gooiland aan Eemland, waarin onder andere Eemnes, Eembrugge Soest en Hees liggen. De rivier de Eem vormde een natuurlijke grens. In dat gebied vonden al vroeg ontginningen plaats.⁶¹ Verder lagen Hoge en Lage Vuursche oostelijk van het Gooi. Die scheiding is trouwens veel later aangebracht. Het betreft een problematisch geval. Al eerder bleek dat lieden uit De Vuursche hun schaarrechten niet verloren. Bovendien bestaat er een verklaring dat De Vuursche oorspronkelijk Hollands was. Ik begin echter in Eemnes, een nederzetting die, zoals in hoofdstuk een is besproken, ook Hollandse wortels heeft en deels op Gooise gemene grond gesticht werd.

Eemnes

Het begin van de geschiedenis van Eemnes is nauw verbonden met de Gooise markegenoten, hun ontluikende marke en de Hollandse graaf. Een korte tijd werd deze nederzetting namelijk Oost-Holland genoemd. Om en nabij 1550 wist Johan van Culemborg nog precies wat zich in die tijd had afgespeeld: ‘Waerdoer geboe(r)t es, dat tgestichte, liggende langs de voirscreven Eme vast aen de voirs. zee genoemt Emmenese, van den bisschop affgevallen ende den graeve aengevallen es, verlatende haer ouden naem [dat wil zeggen Eemnes] ende sich nomende Oisthollanders, ende dat in den jaeren XIIIcXLVI (1346), XIIIcXLVIII (1348), XIIIcLVI (1356)’.⁶² Vandaar dat wordt aangevangen in 1346, als Eemnes zich tracht aan te sluiten bij Holland.

De Eemnessers vielen in feite hun bisschop af; zij wensten Hollanders te worden. Bisschop Jan van Arkel brandschatte Eemnes in 1346: ‘[...] want si des bisscops luden waren ende wouden Hollanders wesen, lieten horen naem van Emenese ende noemden haer mit enen nywen name, ende hiet Oosthollant, ende bleven nochtans Hollanders ter tyt toe, dat se de bisscop mit scaden verwan’.⁶³ In 1349 voegde de bisschop Eemnes toe aan het Sticht en in 1351 zwoer de bisschop met zeven hoge geestelijken dat het gebied in zijn geheel aan het Sticht toebehoorde, waarvan in 1356 een bevestiging volgde: ‘[...] alsoe hijt gehouden heeft mit zijnen heede ende met zijnen stolen [dat wil zeggen,

⁶⁰ Perk, ‘Hortensius over de opkomst en ondergang’, 279.

⁶¹ Zie over Eemland, Dekker & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leege landen*.

⁶² MRVG, 121.

⁶³ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 107.

de hoge geestelijken]'.⁶⁴ Enklaar meende dat in die tijd de Leeuwenpaal als grensmerkteken moet zijn geplaatst.⁶⁵

Willem V stond Jan van Arkel toe te beschikken over Eemnes, althans, voor zolang de vrede tussen Holland en de bisschop zou duren.⁶⁶ Twee maanden later deed hij dat opnieuw⁶⁷, en in 1351 kwam een zoen tussen beide heren tot stand. In het verdrag werd onder andere de grens tussen Eemnes en Gooiland in het veen vastgesteld.⁶⁸ Deze overeenkomst werd in twee oorkonden, één gedateerd op 23 augustus en één op 2 oktober, vastgelegd.⁶⁹ In 1352 gaf de abt van de Sint-Paulus abdij uit Utrecht zijn goedkeuring aan de totstandkoming van een zelfstandige parochie Eemnes-Buiten, die werd afgescheiden van Eembrugge.⁷⁰ Alof van Virnenburg liet graaf Albrecht in 1369 weten dat hij een gedeelte van het ambacht en gerecht van Eemnes aan hem verkocht had, met de mededeling dat het voorheen tot Holland had behoord. Hij had het verkregen van zijn broer Jan van Virnenburg, de bisschop van Utrecht (ambtstermijn 1364-1371).⁷¹ Eemnes-Binnen kreeg in 1437 stadsrecht en ging als afzonderlijke parochie verder. De kerk kreeg ook letterlijk een nieuwe naam: *nova ecclesia*.

Dat Eemnes voor een groot deel op Gooise gemene grond is gevestigd, blijkt uit een aantekening op een kaart uit de eerste helft van de zestiende eeuw en een mededeling aan Pieter Aelmanszoon. Op de kaart wordt Eemnes begrensd door de Wakker[en]dijk, de Zijdwind en Gooiland. Daarbij is aangetekend: 'Dit lant is den grave thijns schuldich'. Omdat alleen op die plek van de kaart afmetingen zijn vermeld en omdat de kaart bewaard werd tussen papieren die over die tijns handelen, de tijns die sommige Stichste gerechten in Eemland aan de graaf van Holland moesten betalen, was het volgens Enklaar duidelijk dat het een schets is van het gebied dat tijnsplichtig was. De tijns was een oorspronkelijke Eltense verplichting; deze werd in 1280 aan de graaf van Holland overgedragen.⁷² De mededeling die aan Pieter werd gedaan luidt: '[...] die thijns gaet veer ende breet [...] veel meer dan ghij wel weet'.⁷³

Enklaar was ervan overtuigd dat het gebied (de *terra*) dat Elten in 1280 overdroeg aan de graaf van Holland zich oorspronkelijk tot aan de Eem en zelfs nog verder oostwaarts heeft uitgestrekt. De tijnsen die Eemnessers aan de graaf van Holland moesten betalen, leveren daarvoor het bewijs.⁷⁴ Pieter nam ook de namen van enkele tijnsplichtigen op: 'Hierna volgen die namen, mitsgaders hoirluyder dammaten lands, gelegen over die Eem oestwaerts, die in de thijns te Bairna [Baarn] onder den lynde den graeflich. van Hollant tsiarlicx schuldich souden sijn'.⁷⁵ Ik kan mij hierin deels vinden. Ik denk namelijk eveneens, zoals eerder gezegd, dat het oorspronkelijke (graafschap) Nardinclant veel groter is geweest, maar dat de Eltense curtis Nardinclant zich ontwikkelde tot een terra. Het is veeleer dat het niet duidelijk was tot hoever die curtis en terra zich uitstrekten en welke gronden er precies onder ressorteerden.

Maris meende dat de verkaveling van Eemnes is ontstaan door verdeling van oorspronkelijk gemene grond. Die verdeling ging uit van vrije burenen, maar dat waren volgens haar geen Gooise vrije burenen. De vraag blijft of de Eemnessers op Gooise grond waren gaan wonen. Volgens Schout Poulsen van Eemnes was dat het geval geweest. Hij vertelde aan Pieter Aelmanszoon: '[...] dat Emmenes van olts verder ter Eem wart int lant gelegen heeft, dair nutertijt een ruge hoffstede off staet, weel dre boechschoet verdt oestwart van Emmenes, den hy ons wees, ende seyde, dat genaempt is die oude hoffstede, mer hoe lange dat geleen was, dat Emeness dair hadde gestaen, en wist off en

⁶⁴ MRVG, 122; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 107-108. Overigens mocht de graaf van Holland, als de bisschop zijn eigen grensbepaling zou schenden, op basis van een eed en bijgestaan door zeven 'mannen' een grens trekken.

⁶⁵ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 108.

⁶⁶ MRVG, 20-21.

⁶⁷ Ibidem, 21-22.

⁶⁸ Ibidem, 22. Vgl. Groeneveld, 'De oostgrens van Holland langs het Gooi na 1300', 270-271.

⁶⁹ Ibidem, 20-21.

⁷⁰ Broer, *Uniek in de stad*, 267. Eemnes-buiten en Eemnes-binnen zijn latere aanduidingen. In de middeleeuwen sprak men van Eemnes en Binnendijk; Enklaar, 'De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden', 199.

⁷¹ MRVG, 23-24.

⁷² Enklaar, 'De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden', 202.

⁷³ Idem.

⁷⁴ MRVG, vi. Vgl. Maris, *Eemnes*, 39-56.

⁷⁵ Ibidem, vi-vii.

wilde hy ons nyet zeggen'.⁷⁶ De oude nederzetting zou dus drie boogschoten verderop hebben gelegen.

En er waren meer dergelijke berichten. Zo vertelde de burgemeester van Huizen, Louwer Heynrickszoen, in 1502 dat Eemnes oorspronkelijk dichter bij de Eem had gelegen of liever dieper en verder in het Sticht. Ook waren de Eemnessers aanvankelijk Hollanders. Dat bleek uit het feit dat zij over vele hoeven en hofsteden nog verplicht waren tijsen te betalen aan Holland. Hierbij werd verwezen naar een tijsboek van de Hollandse grafelijkheid. In ieder geval behoorden acht akkers, bekend als het zaadland aan de Hollandse kant en gelegen aan de westzijde van Eemnes, even lang te zijn als de afstand tussen de Leeuwenpaal en de mond van de Eem, en die akkers liepen door tot het uiterste zuiden van Eemnes, zonder dat de een langer was of dieper Holland instak dan de ander.⁷⁷

Ook twee Hilversummers gaven blijk van kennis van zaken. Zo meende Gherbert Garbrantszoen dat Frederick van Drakenburch Janszoen zeventig jaar geleden een wijde gracht (als grensmarkering) was gaan graven, vanaf de Leeuwenpaal opwaarts door het veen naar Gooiland. Frederick en zijn werklieden werden echter Gooiland uitgedreven, omdat men van mening was dat het veen aan Holland behoorde. Daarna is die gracht een stuk verder in Holland gegraven en liet men vervolgens het land en het veen al die tijd onberoerd. Hiermee werd de Gooiergracht bedoeld.⁷⁸

De Hilversummer Jan Lambertszoen vertelde in 1502 dat Karel de Stoute, vier of drie jaar voor zijn overlijden, een verbod had uitgevaardigd op het graven van veen op Gooise grond door lieden uit het Sticht. Toen Jan eens op pad ging en Eemnes aanded, besloot hij aldaar een kan bier te drinken, in het huis van Rijcout Meyns Taetszoen (waarschijnlijk de herbergier). Gelijkertijd was er een vergadering van Binnendijkse en Buitendijkse Eemnessers aan de gang, waar het er hard aan toeging. De Binnendijkers wensten dat hun Buitendijkse burenen hen bijstand zouden verlenen tegen Karel de Stoute. De Binnendijkers hadden namelijk, omdat zij zich tekort gedaan voelden, zijn grenspalen verplaatst. De Buitendijkers antwoordden dat zij geen verantwoordelijkheid droegen voor het verleggen van de grens (via een gracht) en hadden bijgevolg geen trek om hun Binnendijkse burenen bij te staan.⁷⁹

Het is zonneklaar dat Eemnes deels op Gooise verdeelde grond en deels op Gooise gemene grond is gevestigd. Vrijwel zeker lag de oorspronkelijke nederzetting dieper in Eemland en zijn de bewoners als gevolg van de grootschalige ontginningen steeds dichterbij Gooiland geraakt. Eemnessers waren overigens zeer wantrouwend jegens Hollanders. Aelmanszoen, op bezoek bij een oude Eemnesser die zeer veel wist van de geschiedenis van de streek, kreeg op zijn vraag hoe oud Eemnes eigenlijk was, het volgende antwoord te horen: 'Ghij sijt Hollanders ende coempt hier nae onse dyngen te vernemen ende te verspieden, als ick gevoele'.⁸⁰ De ultieme oplossing die de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht ergens halverwege de jaren dertig van de veertiende eeuw hadden verzonnen (Oost-Holland), bleek niet garant te staan voor pais en vree en

⁷⁶ Aelmanszoen, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 16-17.

⁷⁷ 'MRVG, 104: 'Item die voirs. Louwer Heynrickszoen, burgermeester tot Huysen, out LXI jairen als voren, tuycht ende seyt noch bij zijnen eede, hoe dat het dorp van Emeneesse in tijden voirdeden naeder an der Eem offte den Stichte gelegen heeft, ende dat dieselve van Emeneesse hier voirtijts Hollantsche geweest zijn, als blijkt, dat zij noch vele hoeven ende hofsteden dair hebben, van welck zij den grave van Hollant jairlicx zekere thinsen betalen moeten mit die van Baren ende Zoest, die oeck nu Stichtse geheten zijn, zoe dat blijcsken mach bij den thijnsboek offt copie van dien, hieroff wesende onder den procureur generaell van Hollant, maer hoe tselve aen den Stichtsen gecomen is, en weet hij deposant nyet. Seyt voirt dieselve Louwer, deposant, alsoe dat die achte ackeren, het saetlandt an die Hollantsche zijde, te weten an die westzijde van Emeneesse voirs. even lanck behoeren te zijne van tnoorteynde off als van Leuwenpaell ende die mont van der Eeme, dair die beghinnen totten zuyteynde van Emeneesse toe, zonder deen langer te zijn offt naerder Hollant inwart gaende dan dandere'.

⁷⁸ Ibidem, 102; Groeneveld, 'De oostgrens', 268.

⁷⁹ Ibidem, 103-104: 'Jan Lambertszoen, van Hilffersum, out LXXVI jair, tuycht ende seyt bij zijnen eede als boven, naedat mijn genadigen heere hertoge Karell zaliger gedachten omtrent drie off vier jairen voir zijn overlijden een gebot hadde doen, dat nyemant uuyt den Stichte op zijnen gront ende venen van Goylant graven en mochten, zoe is deselve Jan, deposant, gecomen van der Eembrugge duer Emeneesse, dair hij toeffde ende aldair een canne biers dranc alleen ten huysen van Rijcout Meyns Taetszoen tot Emeneesse, dair die voirs. van Emeneesse van Bynendijcx ende Buytensdijcx toesamen vergadert waren uuyt beyde kerspelen, die hij deposant hoirde, dat zij aldaer gesceele hadden, tegens malckanderen kijvende om toverreden [tegen elkaar tekeer gingen om elkaar te overtuigen], ende begheerden die van Bynendijcx, dat die buyeren van Buytensdijcx hemlyuden bijstandt doen wilden tegens mijnen genadigen heere wijlen hertoge Karell, alsoe zij hemselven bevonden bezwaert ende zijne palen vercort te hebben contrairie zijne genaden bevelen ende geboden, dair die van Buytendijcx up antwoirden totteselve van Bynendijcx, seggende: siet, wat ghij doet. Indien ghij last, schade offte hynder gecrijghet van den nyeuwe grafft, bij U gemact, off anders, wij en willen voir u nyet verantwoirden'.

⁸⁰ Aelmanszoen, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 19.

kennelijk was er ook een groot wantrouwen tussen Gooilanders en Eemnessers gegroeid. Zoals gezegd was pais en vree ook niet te vinden in De Vuursche.

De Vuursche: Hollands of Utrechts?

Over het fraaie plaatsje De Vuursche, toen nog niet gesplitst in een laag en hoog deel, is lang getwist: was het Hollands of was het Utrechts? Een inwoner van De Vuursche werd in 1502 als volgt geparafraseerd: '[...] hoe dat tmeerdeel van de Hoge Vuyers pleecht Hollant te zijn ende dat zijne ouders huys up die Vuyers in Hollant pleech te stane, welcke hofstede nu verde bynnen die Stichtse merken gelegen is, zoe die Stichtse zeggen'.⁸¹

De Vuursche komt veelvuldig in de bronnen voor. Dikwijls als markering; zo trof Splinter van Nijenrode in 1428 een banscheiding tussen Hilversum en Larenkerspel, '[...] ingaende van die hyusinge die nu in die Vuursche betimmert staen [...]'.⁸² Koster-van Dijk deelde mee dat het niet duidelijk is of de heerlijkheid De Vuursche bij Holland of het Sticht heeft behoord.⁸³ Het Utrechtse kapittel van Sint-Jan had al bezit in De Vuursche sedert zijn stichting en dotering. Ook verkreeg het via bisschoppelijke schenkingen bezittingen en rechten in Gooiland (onder meer ten aanzien van de kerk van Naarden).⁸⁴ Volgens Palmboom is het onduidelijk hoe de bisschop (en via hem het kapittel van Sint-Jan) die bezittingen en rechten in De Vuursche en in Gooiland had weten te verkrijgen.⁸⁵ Zij denkt niet dat Elten een deel van zijn Gooise bezit aan de bisschop van Utrecht heeft afgestaan.⁸⁶ Hoe het ook zij, in 1216 werd vermeld: *Jus quoque ac redditus, que habetis in Nardinclant, silvam Wrs.*⁸⁷ Zeker is dat het kapittel de belangrijkste grondeigenaar was in De Vuursche. Het beschikte over bos, woeste grond en bouwland, het recht om de grove en smalle tiend te heffen en over de hoge en lage rechtsmacht.⁸⁸

Ook Aelmanszoon was op zoek naar het antwoord op de vraag of De Vuursche Hollands dan wel Stichts was.⁸⁹ De eerder genoemde Adriaan Aartszoon Buurman, woonachtig in De Vuursche, deelde hem mee dat hij en zijn dorpsgenoten niet ter kerke gingen in Baarn of het Sticht. Als zij elders de eredienst zouden willen bijwonen, zou dat in Gooiland moeten plaatsvinden. Op de vraag van Aelmanszoon wat hij daar precies mee bedoelde, antwoordde de man: '[...] soude recht nae recht gaen, die Vuys waer Hollant'.⁹⁰ Tevens meldde hij: 'Al pachten wijt nu van sint Jans heeren tUtrecht, dat is toegecomen, zoe ick meester Jan van Amerongen, den deken van sint Jan, hebbe hoeren vertellen, dat die Vuys van een eel man [man van adel] uuyt Hollant een kynt tot pille-gaeff [doopsgeschenk] gegeven is ende dat hetselffde kynt nae canonick werde sinte Jans tUtrecht, ende dat sij, heeren van sint Jan voirs., zoe off bij diergelijcke manieren gecomen zijn an de Vuurse'.⁹¹ Een sententie van 1535, waarin een nieuwe grens tussen Utrecht en Gooiland werd getrokken, zou delen van De Vuursche en andere voorheen Stichtse goederen binnen Gooiland hebben getrokken, die, aldus Johan van Culemborg, '[...] bij consequentie gemeente te wesen, gelijk ander Goylandt'.⁹² Daar was Johan het trouwens niet mee eens. Maar volgens Adriaan Aartszoon Buurman, woonachtig in

⁸¹ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 113-114.

⁸² De Geer van Oudegein, 'Nalezingen', 64-65.

⁸³ Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 10.

⁸⁴ Broer, *Uniek in de stad*, 588.

⁸⁵ Palmboom, *Sint-Jan*, 248.

⁸⁶ *Ibidem*, 254, 251-252.

⁸⁷ *Ibidem*, *Sint-Jan*, 248. OSU II nr. 626 (5 februari 1216). 'Het recht en ook de inkomsten die jullie [deken en kanunniken] in Nardinclant hebben, namelijk het bos De Vuursche'.

⁸⁸ *Ibidem*, *Sint-Jan*, 249. Johan van Culemborg liet weten dat hij De Vuursche in gebruik had van het kapittel van Sint Jan: '[...] der kerck van st. Jans tUtrechts als heeren ende proprietarissen van de voirs. Vuurse - van wie nu ter tijt heer Johan van Culenborgh, impetrant, trecht ende titule heeft ende daervan in possessie ende gebruyk es - deselve Vuers mit appendentien van dien te moghen possesseren ende gebruyken als hoeren eyghen propren goet'. MRVG, 125.

⁸⁹ Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 20-22.

⁹⁰ *Ibidem*, 19-20: 'Ende wij vraechden hem, off die van der Vuurse te Baren te kercken hoerden. Hij antwoorde: neen wij en hoeren hier nergens in Sticht te kercken, ende souden wij elders van rechtswegen ter kercken hoeren, dat soude wesen in Goylant. Ende wij vraechden hem voort: hoe mach dat wesen? Doe seyde hij weder: soude recht nae recht gaen, die Vuys waer Hollant'.

⁹¹ *Ibidem*, 20.

⁹² MRVG, 124. Deze grens is afgebeeld op kaarten die zijn afgeleid van Hornhövius (1599): B. Fz. Van Berckenrode (1621), W. Jz. Blaeu (1630). Groeneveld, 'De oostgrens', 276.

De Vuursche, vond Van Amerongen dat '[...] zij van der Vuursche behoeren veltslach te hebben opte gemeen weyde van Hilffersum [...]', waarmee hij aangaf dat er veldslagrechtigde Vuursche boeren waren geweest.⁹³

In een verslag met aantekeningen uit 1472, over onderhandelingen tussen Holland en het Sticht over de grenzen van Gooiland, werd gemeld dat de venen waarover geschil was Hollands waren, omdat de graaf Gooiland in pacht had van de abdis van Elten. De venen behoorden tot het verpachte, wat men overigens in het landschap kon zien: oude grenzen en markeringen gaven daarvan blijk, net als enkele getuigenissen.⁹⁴ Ook De Vuursche zou tot Holland hebben behoord, evenals grond in de richting van Baarn. De tijsen die Baarners moesten afdragen aan de Hollandse grafelijkheid om hun venen en gronden te mogen gebruiken, vormden het bewijs daarvoor.⁹⁵ Als nader bewijs werd een berechting van doodslag door de baljuw van Gooiland genoemd, die plaatsvond in De Vuursche en niet in het Utrecht van de maarschalk.⁹⁶ Overigens baseerde de baljuw zijn bevindingen niet op basis van geaccordeerde geschreven stukken, maar op basis van mondelinge overleveringen.⁹⁷ Men kwam er niet uit. Enige tijd later ging het goed mis in De Vuursche.

Grof geweld

Eind vijftiende eeuw had een grote groep Gooiers zich in De Vuursche begeven. Er was inmiddels bepaald dat het plaatsje Utrechts was, dus die Gooiers hadden daar niets te zoeken. ze kwamen dan ook niet voor de gezelligheid. Met grof geweld maakten zij zich meester van heidezoden, hout, turf en andere goederen. De 'buit' werd in wagens afgevoerd. Erger was dat zij ook nog de woning van Johan van Culemborg kort en klein sloegen, waardoor Johan grote schade opliep.⁹⁸

Een klacht van Johan bereikte de keizer. Die nam niet meteen maatregelen, zoals Johan had gehoopt, maar hield de kwestie De Vuursche opnieuw tegen het licht: was die nederzetting Hollands of Utrechts? Mede op instigatie van de Gooiers had zijn procureur-generaal de zaak weer opgepakt, en werd zeer tegen de zin van Johan een deurwaarder achter hem aan gestuurd. Die beval Johan zijn handen af te trekken van de venen en gronden, die volgens Culemborg toch echt aanhangsels waren van De Vuursche, maar hij werd door de procurator-generaal voor de raad van Holland gesleept.⁹⁹

Daarover was Johan helemaal niet te spreken: 'Item dewelcke notoirlick suspect zijn ende egeen competente rechters in desen en connen wesen [...]'.¹⁰⁰ En vervelender, het ging eensklaps opnieuw om alleen één ding, '[...] te wetene, oft voirscreven veen ende landt leggende es binnen der limiten van Hollandt oft binnen de lande van Utrecht [...]'¹⁰¹ en specificeer: 'Item want het principael poinct van der subiecter materie schijnt te contesteren, oft de Vuurse metter appendentien ende goederen, mitten landen, tusschen die oude ende nyeuwe limitatie liggende, gelegen zijn binnen die limiten van de lande van Uuytrecht, als dimpetranten sustineren, oft binnen de limiten van Goylandt ende alsoe onder die graeffelickhey van Hollandt, als die Goylanders pretenderen'.¹⁰²

⁹³ Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 19; Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 139.

⁹⁴ MRVG, 57: 'Item so seyden die proceratoer van mijns heren van Boergoengen, dat die venen sijn waren, daer questye of was, want hij Goylant gepacht hadde tegen die abdisse van Elten, ende dat die venen daertoe soude horen, so men wel soude sien bij ouden gesceyt ende merken, die men wel sien soude ende mede uuyt ander tugen [...]'.

⁹⁵ Idem; Ibidem, 364-367 (1538): '[...] ende dat die Vyerse mede Goylant is ende meer daertoe, want die van Baarn geven tijns van hoeren venen ende lande der graeflycheit voers.' De geërfden van Baarn kregen opnieuw grond binnen Gooiland in erfpacht. Zie Palmboom, *Sint-Jan*, 250, 258.

⁹⁶ Idem: 'Voert so heeft eens die baelju van Goylant berecht van enen doetslach, die op der Viersen gesceyt was, ende nyt de maerscalc des gestichts'.

⁹⁷ Idem: '[...] mer hij en toende geen besceit van bryeven dan al woerde sonder segel ofte bryeve'.

⁹⁸ Ibidem, 126: 'Item hebbende voirts de voirn. Goylanders met crachte, fortse ende geweld in groot getal ende menichte van volcke ende wagenen they [hooi], heet [heideplaggen], hout, turf ende andere goeden, daer op aenwassende, geplagget, gehouwen, gegraven ende wechgevoert [...]' Item hiermede de voirn. Goylanders niet versaet zijnde [nog niet verzadigd zijnde], hebben mit fortse, crachte ende geweld gebroken eensdeels van zeker huys, bij de voirn. van st. Jans ghestelt op de voirs. Vuurse ende huere geliefte gedaen met hetgene, dat daerinne was, tot grooter inestimabel schade des voirn. heeren Jan van Culenborch, impetrant'.

⁹⁹ Ibidem, 127.

¹⁰⁰ Idem.

¹⁰¹ Idem.

¹⁰² Ibidem, 129.

Johan wees steevast op de sententie van 1535, waarin de grens tussen het Sticht en Gooiland was bepaald. Als die grens werd aangehouden, dan lag De Vuursche in Utrecht. Bovendien was die grens door beide procureurs-generaals geaccordeerd. Daarom mochten de Gooiers, '[...] onder tdecxel [mom] van hem gepretendeerde eygendommen [...]', hun vee niet in en nabij De Vuursche weiden, geen turf graven of enig ander voordeel van die plaats hebben. En dat hadden ze nu juist wel gedaan, sterker, dat deden ze nog. Vonnissen uit 1540 en 1541 bewezen andermaal en nog eens dat de Gooiers niets te zoeken hadden in De Vuursche en al helemaal geen eigendom van bepaalde oostelijk van Gooiland gelegen gronden konden claimen.¹⁰³ Men kwam door die grensbepaling niet eens in de buurt van De Vuursche, aldus Johan, en het zou volgens hem weldra blijken '[...] hoe groeffelick ende abusivelick de voirn. Goylanders excederen ende transgresseren hueren limiten [...]'.¹⁰⁴

In 1556 kwam de Grote Raad tot een vonnis in deze zaak. De Gooise partijen werden gespecificeerd: '[...] burgemeesters, schepenen en raden der stede van Naarden metten buurmeesters en waersluyden van Laren, Blaricum, Hilversum ende Huysen, zoo voor hunzelve als voor d' ingesetenen en inwoonders des lands van Goyland [...]'.¹⁰⁵ Kennelijk ging de zaak heel Gooiland aan en dus ook de Gooise markegenoten, hier waersluyden genoemd. Men kwam er opnieuw niet uit. Johan en zijn kornuiten werden niet ontvankelijk verklaard, maar de partijen stonden in feite contrarie. Daarom werd een commissaris benoemd. Deze ging op onderzoek uit en moest binnen zes weken verslag doen.

Pas in 1568, in het jaar dat ook de vierde schaarbrief werd uitgevaardigd met daarin de bepaling over gerechtigden die in De Vuursche woonden, kreeg de weduwe van Johan haar gelijk. Zij vroeg te Mechelen uitsluitel over de eigendom en jurisdictie betreffende verschillende gronden op de grens van het Sticht en Holland (dat wil zeggen Gooiland), waaronder De Vuursche. Haar eis was de executie van het vonnis van 1556, dat dus wel gunstig voor haar en haar toen nog in leven zijnde Johan moet zijn geweest. Tijdens dit proces mochten de Gooiers absoluut geen plaggen steken in De Vuursche. De weduwe kon tevreden zijn, want haar eis werd gegrond verklaard.¹⁰⁶ Twee jaar later was daar nog meer reden toe. Er werd toen aan een deurwaarder opdracht gegeven om in Gooiland te verkondigen dat het voor iedereen verboden was om plaggen, hooi en andere materialen uit De Vuursche te transporteren.¹⁰⁷

Kortom, De Vuursche heeft, net als Eemnes, onbetwistbaar Gooise wortels, of liever Nardinclantse, maar het Sticht had dermate sterke rechten aldaar dat het toch veel meer een Utrechtse plaats is geworden.¹⁰⁸ Holland en de Gooiers hebben hun rechten eenvoudigweg niet overeind kunnen houden en allengs verdwenen ze of waren ze niet interessant genoeg meer om ze te verdedigen. Vermeldenswaardig is dat de Gooise markegenoten een uitzondering maakten voor gerechtigden die in De Vuursche waren gaan wonen. Die behielden hun gebruiksrechten op de Gooise gemene grond. Dat maakte natuurlijk geen enkele indruk op het Sticht noch op het kapittel van Sint-Jan.¹⁰⁹

De Blauwe Zerk

De veel genoemde Blauwe Zerk moet haast zeker aan de zuidkant van Gooiland hebben gelegen. Waar die zerk precies lag of heeft gelegen, was niet duidelijk. De meningen liepen nogal uiteen. Ook over de afmetingen en het uiterlijk bestonden verschillende opinies. De Hilversummer Jan Louwezoen verklaarde in 1502 dat hij in Westbroek, op ongeveer twee en half honderd roeden afstand van de kerk aldaar, onder het veen een 'sarckesteene' (zerkensteen) lag, drie roeden lang en een roede breed. Het veen was daarvan afgegraven en men had er de ploeg overheen gehaald.¹¹⁰ Vier lieden, waaronder

¹⁰³ Ibidem, 130: 'Item vermeldende wel expresselick [het vonnis van 1541], datte voirn. Goylanders gedachte egheen eygendom en zoude moghen pretenderen oistwaerts over de gruppele, geslaghen uuyt crachte der voirsr. sententie, beginnende aen het uuyterste harde van tGoyerbosch rechtuuyt tot aen thardt van Laperswech, daerbuyten de Vuurse in questien verre geleghen es'.

¹⁰⁴ Ibidem, 131.

¹⁰⁵ Ibidem, 137.

¹⁰⁶ GCLGRM VI nr. 3689 (15 mei 1568), 192-193; Koster-Van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 59.

¹⁰⁷ Ibidem, nr. 4054 (26 november 1571), 310; Ibidem, 61-62.

¹⁰⁸ Bont e.a., *Excursion to the Gooi area*, 8.

¹⁰⁹ Palmboom, *Sint-Jan*, 249. Het kapittel was aldaar de bezitter van het bos, de woeste grond en het bouwland.

¹¹⁰ MRVG, 103.

de Huizer burgermeester Louwer Heynricxzoen, verklaarden eveneens dat zij te Westbroek, ongeveer drie boogschoten van de kerk verwijderd, met behulp van instrumenten in de aarde gespeurd hadden en op manslengte diepte een grote steen vonden, van vijf roeden lang en drie roeden breed. Zij hielden deze vondst voor een grensmarkering tussen Holland en het Sticht, waarover alle getuigen in meer of minder fraai bewoordingen hadden verhaald. Ook vermoedden de heren dat er meer van dergelijke stenen aanwezig moesten zijn, omdat zij gravend en tastend meer harde stenen hadden opgemerkt, en dat waren zeker geen fundamenten van een huis, huizen of een erf.¹¹¹

Een zekere Meyns Keeck liet in 1521 aan waarschijnlijk de graaf van Holland weten dat hij de 'blauwe sarck' had gevonden, en wel in het Gooise veen nabij Maartensdijk. Toen Meyns samen met twee kompanen de zerk aan het bekijken was, kwam een groot aantal Stichtse lieden poolshoogte nemen. Meyns besloot naar Naarden terug te keren en schreef: '[...] welke sarck is leggende omtrent tweehondert roede van sunte Martynsdijck nae den boech toe, diewelcke sarck dyc is een voet ende weel een hantbreet ende omtrent vierdalf voet breet is ende sustien sey ende seven voten lanc is, dat wij wynden konnen, want sij met eenre sijde in de grondt steckt [...]'. Deze enorme half in de grond verankerde zerk was blijkbaar van Luikse origine, en 'glat ende scoen' en lag '[...] op die Brabansche Wijck, op die suutoester sijde streckende van Waernaers hofstede op sunte Maertenstoeren [...]'.¹¹²

De informatie uit 1502 bevat ook een getuigenis van een Loosdrechter met een zeer goed geheugen. Ghijsbert Janszoen vertelde, op basis van een door hem in zijn jeugd gelezen brief, waarin werd verhaald over de grens tussen het Sticht en Gooiland, dat de grens tussen Holland en het Sticht getrokken was door oude en wijze mannen. Die grens liep vanaf de sluis van Roelof Aerntzoens, gelegen aan de Vecht, opwaarts naar de Neder Loodijk en vandaar naar de Over Loodijk, naar het Coddemeer en vandaar naar het Hoddemeer en dan naar 'Culkersveen'. Vervolgens naar de 'Blauwen Sarck' tot 'mijn vrou van Eltens' hofstede. Van de Eltense hofstede ging het naar Werners hofstede en vandaar naar de hoogste boom in De Vuursche. Daarna liep de grens naar de Leeuwenpaal om te eindigen in de mond van de Eem.¹¹³

De Blauwe Zerk was voor de tijdgenoten dus net zo makkelijk en moeilijk te vinden als de hofstede van Elten, immers sommige wisten met zekerheid de plekken aan te wijzen, andere trokken dat direct in twijfel. De Blauwe Zerk moet echter wel hebben bestaan, want in veel grensbepalingen werd het gevaarte als een herkenbare grensmarkering opgegeven. Klaarblijkelijk gold die zerk in oudere tijden wel als valide grensmarkering, anders zou er ook niet naar gezocht zijn. En dat geldt ook voor de hofstede van Elten.

Soest

In Soest bevonden zich hoeven die afkomstig waren uit de boedel van Adela van Hamaland, de dochter van Wichman. In 1028 schonk de Utrechtse bisschop Adelbold (1010-1026) aan de abdij Hohorst zes hoeven en nog een halve die hij via haar had verkregen.¹¹⁴ Broer vermoedde dat Soest, hoewel het niet met name genoemd werd in de bekende boedelscheiding van 996, toen ook werd verdeeld.¹¹⁵ Dat is best mogelijk, maar met een mogelijke verdeling van Nardinclant heeft het niets van doen, sterker, daarmee kan het niet te maken hebben gehad, want dat gebied werd namelijk niet verdeeld in 996, maar bleef onverdeeld aan Elten.¹¹⁶ Adela en Balderik konden daarop geen rechten

¹¹¹ Ibidem, 104-105. Zie Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 124. '[...] hebben toesamen getuycht ende geseyt bij haren eede, hoe dat zij geweest hebben affter die Westbroeck drie boechsnoten van der kerke off dairomtrent, dair zij getast ende ondervonden hebben mit zekere instrumenten, daertoe dienende, betreden in der aerden, omtrent een manslencte diepte, een steenroetse, lanck wesende vijff roeden off dairomtrent ende drie roeden breet, twelck zij deposanten houden te wesen een paellscheydinge tusschen die landen van Holland ende die Stichtse, achtervolgende die articulen van den voirs. paelscheydinge, hiervoren verhaelt. Noch seggen dieselve deposanten, dat zij verhoert hebben, datter noch meer paelscheydinge ende gelijcke stenen ende mercken leggen souden, die zij bij diligente well hopen te vynden, want tgeent, dat zij onder daerde bevonden hebben, all harde steen schijnt te wesen bij den proeve, die dairvan gedaen is, zoodat het ghien fundament van ennich huys, huysen offte erve is etc. ende meer en weten zij deposanten, up all well gevraecht.'

¹¹² Ibidem, 107.

¹¹³ Ibidem, 102-103.

¹¹⁴ Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland', 49-50. Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birkt*, 25-26.

¹¹⁵ Broer, *Uniek in de stad*, 281-283, 322.

¹¹⁶ Hilhorst en Hilhorst, *Soest, Hees en De Birkt*, 27. Hilhorst en Hilhorst bieden de 'eenvoudiger' veronderstelling, namelijk dat Wichman goederen te Soest aan zijn dochters heeft nagelaten, dus aan Luitgard die het aan het bezit van Elten toevoegde en aan Adela, die deze overhandigde aan Adelbold. Vgl. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 51.

laten gelden, omdat het geen allodiaal Hamalands familiegoed was.¹¹⁷ Het graafschap Holland had ook tijnsplichtige hoeven liggen in Soest. Die waren door het stift Elten aan Holland verpacht. Maar wanneer?

In het verslag van Aelmanszoon komen we die goederen tegen. Bij Soest aangekomen belandde hij in de herberg, alwaar hij eerst een stevige borrel nuttigde. Aangezien de daar aanwezige schout, Peter Schepper, tijdens het gezamenlijke maal ook '[...] vrolick gedroncken [...]' had, ondervroeg Pieter hem na het eten over de hofsteden die tijnsen verschuldigd waren aan de graaf van Holland: '[...] off hij alle die hoffsteden nyet en kende, die den greafflickheyt van Hollant gehouden zijn te betalen den thijns onder den lynde te Bairne. Hij antwoirde weder seggende; *Ja ick, dat is van olts gecomen van mijn vrouwe van Elten; seggende voert wairbij zoe vraecht ghij daerna?*'.¹¹⁸ Aelmanszoon ontweek een antwoord op deze vraag door over een vermeende pachtwens te beginnen, maar het is duidelijk dat die zes hoeven via Elten en dus via de overdracht van 1280 aan de Hollandse graaf zijn gekomen.¹¹⁹

In de rekeningen van de rentmeesters en baljuwen van Gooiland komen herhaaldelijk ontvangsten voor die te maken hebben met Baarn, Soest en Eemnes. Vermeldingen vind ik al in de vroegste rekeningen, maar ook in jongere, zoals in de rekening van Adriaan Stalpaard uit 1526: '[...] vande thinse van Baer Soest ende Eemenesse buyten ende binnen sdijc gelegen inden gestichte van Vuijtrecht oick die heerlicheyt van Goylant toebehoerende [...]'.¹²⁰ Die dorpen zelf behoorden niet tot Gooiland, maar sommige daarin gelegen boerderijen en gronden vielen onder de heerlijkheid van Gooiland en waren vóór 1280 tijnsplichtig aan het stift Elten. Daarna inde de graaf van Holland de tijnsen in Soest die hij pachtte van het stift. In 1393 liet Albrecht van Beieren een overeenkomst vervaardigen waarin zes hoeven te Soest voorkomen, en de gebruikers of eigenaren daarvan moesten de tijns aan hem betalen, en wel te Baarn op het kerkhof.¹²¹

Ook inkomsten uit een tijnsheffing te Baarn komen al vroeg voor in de Hollandse rekeningen. Hilhorst en Hilhorst meenden dat er samenhang bestond tussen die tijns en een tijns te Naarden, omdat beide tijnsen in 1308 werden samengevoegd tot een betaling. De tijns te Baarn zou een deel zijn geweest van de inkomsten van de Eltense kanunniken die ze hadden in Nardinclant. De eerder behandelde samenvoeging van de pachtsom van Nardinclant en de uitgezonderde maar dus ook aan de graaf van Holland verpachte inkomsten van de kanunniken zou ook die tijns te Baarn hebben beheld. Als gevolg van de samenvoeging verdween deze als afzonderlijke post uit de rekeningen. Hilhorst en Hilhorst beweerden dat Albrecht in 1393 daarom wel moest zeggen dat hij de tijns te Baarn van Elten had gepacht, zonder daarbij de kanunniken te vermelden.¹²² Ik denk dat het iets anders ligt, omdat de oorkonde spreekt over een overeenkomst tussen de graaf van Holland met '[...] lantgenoten van Baern, die de zwade [hooiland] hebben, ende mytt dien van Zoess, myt dien van Emenesse [...]'.¹²³ Het is waarschijnlijker dat de Baarnse tijnsen moesten worden opgebracht van aangeslibde hooilanden nabij Huizen en de monding van de Eem, die dus tot het verpachte in 1280 behoorden. Albrecht liet simpelweg verklaren dat het om tijnsen ging die hij van de abdis van Elten in pacht had, als onderdeel van de pachtobjecten in 1280. Wellicht gingen deze rechten terug op die inkomsten van de kanunniken, maar dat zij niet genoemd werden, had inderdaad een simpele reden: het ging niet langer om de rechten van de kanunniken.

Voordat ik over ga tot de bespreking van de westgrens, is het indachtig het bovenstaande interessant om te vermelden dat in diverse landbeschrijvingen daterend uit de zeventiende en achttiende eeuw nog wordt gesproken over '[...] de Goysche landen ten oosten van de landscheydinge gelegen [...]', waarmee op De Vuursche, Soest, Baarn en

¹¹⁷ Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland'.

¹¹⁸ Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*, 23.

¹¹⁹ Overigens meldde Schepper dat het gebied waarover Elten tijns hief en het aantal tijnsen groot waren: '[...] want die thijnsen genoten van mijn vrouwe van Elten zijnder veel meer dan ghij wel weet; die thijns gaet veer ende breed, die onder den lynde te Baren moeten betalen; ja se, die gaet al over die Eem [...]'.

¹²⁰ Na-Ha 3.01.27.02 nr. 3103 f.4 v.

¹²¹ Hilhorst en Hilhorst, Soest, Hees en De Birt, 62.

¹²² Ibidem, 67: 'Ende desen thyns hebben wy van de Abdissen van Elten in pachte'.

¹²³ Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 573.

Eemnes werd gedoeld; deze nederzettingen of gronden die daaronder vielen, behoorden kennelijk oorspronkelijk tot het Eltense Nardinclant.¹²⁴

De westgrens

Ten westen van Gooiland ligt die andere natuurlijke barrière, de rivier de Vecht. In het noordwesten vinden we de steden Weesp en Muiden en het gehucht Muiderberg, en in het zuidwesten ligt het Hollandse Loosdrecht en de Kerkelanden, ooit in het bezit van de kerk van Naarden. De ontginning 's-Graveland is ook ten westen te vinden, maar die stamt uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw.

Loosdrecht en Breukelerveen

Ook over de grens tussen Loosdrecht en Gooiland bestonden problemen. Die grens doorsneed dwars de verkaveling van Loosdrecht en vormde als zodanig een uitzondering op de regel dat gerechtsgrenzen in principe samenvallen met scheidingen tussen percelen en vaak met scheidingen tussen ontginningseenheden.¹²⁵ Volgens Buitelaar was de grens tussen Loosdrecht en Gooiland al vastgelegd, voordat de Loosdrechters aan de ontginningen van de venen begonnen; eerst tot aan die grens, later trokken ze hun percelen door tot over die grens. Dit kon gebeuren omdat de Gooise markegenoten de grond aan de Loosdrechters hadden verpacht. Aanvankelijk om daarvan turf te steken, daarna werden de venen ontgonnen en aldus tot cultuurland gemaakt.¹²⁶ Van der Linden daarentegen stelde dat de grens tussen Loosdrecht en Hilversum pas getrokken werd nadat het gebied tot ontginning was gebracht, dwars door een bestaande verkaveling heen.¹²⁷

De ontginning Loosdrecht strekte zich vanaf de achtergrens van Loenerveen en Muijeveld in oostelijke richting uit tot aan de grenzen van Gooiland. Het was een ontginning met vrije opstrek, ofwel de percelen waren geleidelijk vanaf de ontginningsbasis doorgetrokken in het veen, tot het moment waarop men op andermans grond terecht kwam. In de rekeningen van de graaf van Holland worden tijsbetalingen vermeld van oorspronkelijk door de bisschop van Utrecht aangestuurde kolonisten, want de soevereiniteit van Loosdrecht of het gebied werd in de veertiende eeuw al door die bisschop aan de Hollandse graaf afgestaan.¹²⁸

In 1361 bevestigde graaf Albrecht een grensscheiding tussen Gooiland en Loosdrecht: '[...] van der rayinge twyschen den goeden luden ute Goeylant an de ene zide ende heren Amelize van Minden ende sinen luden van der Loesdrecht an die ander zide [...]'¹²⁹, waarover ik al kort in hoofdstuk een sprak. In 1381 werd door de baljuw een nieuwe grensscheiding getrokken. Willem van Brederode nam landerijen van ogeneschijnlijk voor iedereen bekende boeren als uitgangspunten voor het bepalen van de grens tussen Loosdrecht en Gooiland. Opvallend is dat de nieuwe grens ten koste ging van de Gooiers. Alle nieuwe grensmarkeringen lagen namelijk in Gooiland: '[...] te Goylants wart in gemeten', of '[...] te Goylant werts in [...]'¹³⁰. Bovendien mochten de Loosdrechters alle turf, die zij op voorheen Gooise grond gestoken hadden, behouden en benutten. Behalve als de turf overduidelijk aan een Gooilander was beloofd (in de zin van verkoop), moest de turf aan die Gooilander verkocht worden. Daarnaast kreeg de ambachtsheer van Loosdrecht, Wouter van Mijnden, zes morgen Goois veen ter compensatie voor geleden kosten en inspanningen¹³¹. Zoals is vastgesteld, werd de grens met Gooiland in de richting van Gooiland opgeschoven, en verloren de Gooiers oor-

¹²⁴ Meyer, 'Hoe groot was Gooiland?', 17, 20 n.22.

¹²⁵ Buitelaar, *Stichtse Ministerialiteit*, 184.

¹²⁶ *Ibidem*, 187.

¹²⁷ Van der Linden, *De Cope*, 303.

¹²⁸ Buitelaar, *Stichtse Ministerialiteit*, 183. Vgl. Van der Linden, *De Cope*, 302-303, 312.

¹²⁹ MRVG, 23.

¹³⁰ *Ibidem*, 26.

¹³¹ *Ibidem*, 26-27: 'Mer ist sake, dat sij dair yemant uut Goylant, off wie dat hij sij, yet off gelooft hebben, dat sullen sij houden ende vol-doen, ghelijck alsoe sij dat gelooft hebben, sonder enigerhande argelist [...] Wouter van Mijnden een ambochtsheere van der Loesdrecht is ende hij hierom veell costs ende arbeyts om gedaen heeft ende onlust omme gehad heeft, eer hijt hiertoe gebracht heeft, si sullen wij heren Wouter voirs. uut Goylant geven ende bewijsen bynnen deser raa te Goylants warts in ses margens veens, te samen leggende, alsoo dat hij well belaten [goed bedeed] is ende goede veen heeft sonder archeyt [ergemis]'.

spronkelijke gemene grond aan Loosdrecht. Doch graaf Albrecht vroeg een jaar later of de grens tussen de venen van Naarden en Loosdrecht kon worden vastgesteld en gaf Wouter van Mijnden een verbod om de zes morgen Goois veen te gebruiken (1382). Eerst moest worden bepaald of Naarden die zes morgen veen wel kon afstaan.¹³²

Pas in 1415 liet Wouter weer van zich horen. Hij beloofde zich inzake het geschil met Naarden te houden aan de uitspraak van de broer van Willem VI, Jan van Beieren, de elect van Luik. Klaarblijkelijk kwam hertog Jan voor de Gooiers in geweer en bemoeide hij zich dus al met Gooiland. En het lijkt erop dat Wouter bakzeil moest halen. Dat het om die zes morgen veen ging, wordt niet zozeer duidelijk uit de inhoud van de oorkonde, maar door de genoemde partijen die tegenover elkaar stonden: ‘Geblijf heren Wouters van Mijnden ende die van Loesdrecht an deen zijde ende die van Naerden ende die gemene Goylanders an dander’.¹³³ Bijna twee weken later was Jans tesorier Hacke van Oudheusden aanwezig op een dagvaart te Muiden, waar Jan van Beieren hem een machtiging gaf om een grensscheiding te bepalen in de venen bij Loosdrecht. Specificer: ‘[...] tusschen onns ende onsen landen van Naerden ende Goylant te eenre sijden ende heren Wouter van Mijnden ende die ondersaten onns lieven genedigen brueders van Hollant ter andere, alls van der sceydinge van den veen tusschen den voirg. onsen landen, aen de Loesdrecht gelegen [...]’.¹³⁴

Eind september 1415 deed de Raad van Holland uitspraak in het geschil tussen Wouter en Naarden en de Gooiers.¹³⁵ Vervolgens liet Jan van Beieren in 1422, mede op basis van de bevindingen van Hacke en andere ridders, de grens tussen Loosdrecht en Gooiland opnieuw vastleggen.¹³⁶ ‘De gemeyn buere van Goylant’ stonden tegenover ‘die goede luyde van der Loesdrecht’. Het ging om het geschil over het veen dat bij Loosdrecht was gelegen. Men verwees naar de lang geleden getroffen grensbepalingen van Willem van Brederode en Amelis van Mijnden. De stad Naarden en de Gooiers wisten een door graaf Willem V en zijn baljuw Gerrit van Heemskerk bevestigde grensscheiding te presenteren, waaraan de grafelijkheid van Holland het meeste belang hechtte en zou blijven hechten. De beslissing die over het traject van de grens in dat bewijsstuk was genomen, werd door de grafelijkheid bevestigd. Belangrijker was de volgende mededeling: ‘Ende alle lande ende veene, die darenboven gelegen sijn, hetsij neffens die ses ackere off anders’¹³⁷, [die] sullen onse goede luyde van Naerden ende van Goylant hebben ende houden in alle alsuldanigen rechten als hoir brieve, die sij van onsen voirvaderen, saliger[her] gedachten, ende van ons dairaff hebben, inhouden ende begripen, ende wijselve gegeven hebben of doen gheven, behoudelic ons altoes onsen gronde, rechte e[nde] heerlicheyt’.¹³⁸ Naar mijn mening kregen Naarden en de Gooiers niet alleen de beschikking over de zes morgen veen die ooit aan Wouter van Mijnden waren toebedeeld, maar ook over een groot deel van de toen tevens verloren gegane venen en landen.

In een aanvullende akte beloofden met name genoemde personen dat zij de uitspraak van de hertogelijke raad over de scheiding van het veen te Loosdrecht zullen nakomen.¹³⁹ De goede luden van Naarden waren met zijn zevenen, waaronder Aelbrecht Mathijssoen en Matheus Meynertszoen. Daar tegenover stonden de Loosdrechters Ghert Claessoen, Floer Dircxzoen en de ‘drie Dirken’: Dirc Keyser, Dirc die Neve en Dirc Mathijssoen. Als zij zich niet aan de uitspraak zouden houden, volgde een boete van maar liefst duizend schilden.

De Wildvang

Aan het einde van de veertiende eeuw kwam men tot een grensbepaling in de woeste venen tussen het achterland van Breukelerveen en Loosdrecht. Zowel Hollanders als Utrechtters wilden de venen in exploitatie nemen, vooral met het oog op de lucratieve

¹³² Ibidem, 27. Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 377.

¹³³ MRVG, 30-31.

¹³⁴ Ibidem, 31.

¹³⁵ Van Mieris, *Groot Charterboek*, IV, 345.

¹³⁶ VVSLVG 2385; MRVG, 34.

¹³⁷ Een toevoeging die werd doorgedaald was: ‘[...] hetsij gelegen sijn, die sullen blijven an Goylant ongebruyct tot der tijt toe, dat wij ons bet dairin versenen hebben’. Eerst moest men voor sommige venen nader onderzoek doen, alvorens over te gaan tot toe – of afwijzing. Hangende dat onderzoek bleven de venen ongebruikt – en dus gemeen – liggen en tot Gooiland behoren.

¹³⁸ VVSLVG 2385; MRVG, 34.

¹³⁹ Van Riemsdijk, ‘Rechtspraak van den graaf van Holland, I, 101, nr. 73; MRVG, 34-35.

turfwinning.¹⁴⁰ De Hollandse rading strekte zich als een rechte lijn uit vanaf de Vecht tot in het Vuurse bos. Aangezien de ontginning aan weerszijden doorzette, moest een duidelijker grens worden bepaald.¹⁴¹ Daarmee kon voorkomen worden dat exploitanten zich op andermans grond begaven. In 1404 werd die grens tussen de venen van Breukelerveen en Loosdrecht bepaald. Vanaf Utrechtse kant werd de loop van de Hollandse rade voortdurend betwist, en dat leidde tot vele geschillen, maar ook tot de wens tot meer duidelijkheid, zowel van Hollandse als van Stichtse zijde.

In 1449 stuurde de graaf van Holland daarom vier raadsheren erop uit om via interviews met bejaarde Gooiers de grenzen van Gooiland te bepalen. Specifiek ging het over een groot stuk veen, de Wildvang genaamd, gelegen tussen Loosdrecht en Breukelerveen. Zowel de Hollanders als de Utrechtse beschouwden dit veen als het hunne: '[...] die geheten sijn den Wiltvang, diewelcke men seecht, dat leggen souden binnen den palen van Hollant, ende dair die Stichtse tegen seggen, dat zij leggen souden in den palen des Stichts van Utrecht'.¹⁴²

Negen personen werden ondervraagd, variërend in leeftijd van vijftig tot tweentachtig jaar en afkomstig uit Naarden, Huizen, Laren en Blaricum. Hun gezamenlijke verklaring luidde dat de grens van Gooiland liep vanaf de Wackersweg tot aan de 'Vuyrsboom' en vandaar naar 'Soeststapel' en vandaar naar de hofstede, gelegen tussen twee 'harden' halverwege het Gooiersbos en 'Vosbergen'. Deze hofstede was in bezit van de abdis van Elten. Vandaar ging het noordwaarts verder naar het Breukelerveen en vervolgens naar Loosdrecht. Aldus meenden de bejaarden dat het veen, de Wildvang, zuidwaarts gelegen vanaf Loosdrecht tot aan Westbroek, binnen de grenzen van Holland en dus Gooiland lag. Dientengevolge waren ook zij van mening dat de Westbroekers en Achttienhovers turf staken van Hollands of Goois veen.¹⁴³ Overigens zouden alle andere oude wijze Gooise mannen hetzelfde beweren.

De Stichtenaren beweerden echter dat tijdens het bewind van Albrecht van Beieren een overeenkomst was getroffen aangaande de grenzen tussen Holland en het Sticht. Die grens ('een roye') was getrokken vanaf de hoek van Breukelerveen tot de verst gelegen boom van het Gooiersbos en Holland had zijn grensmerktekens dan ook niet over die grens, op het veen, neergezet. De negen oude mannen wisten van een overeenkomst tussen Loosdrechters en Breukelerveners, waarin werd bepaald dat beiden het veen niet verder zouden afgraven, maar Gooiland behoorde in die tijd aan hertog Jan van Beieren en die had, evenmin als zijn raad, de overeenkomst niet goedgekeurd (dat moet dan na 1404 wel of niet hebben plaatsgevonden). Er was ook geen sprake geweest van een werkelijke grensbepaling inclusief grensmarkeringen, maar louter van een afspraak dat de betrokken partijen geen veen zouden afgraven, totdat er werkelijk een grens getrokken zou worden, maar dan 'van alles'.¹⁴⁴

Een aanwezige Loosdrechter die bij de getrokken grens ter plaatse was, verklaarde over dit specifieke geval dat hij de toenmalige baljuw Gerrit van Heemskerck (1378-1429) ten tijde van het trekken van de grens, hoorde vragen, of er een vertegenwoordiger van Jan van Beieren of van de Gooiers aanwezig was. Dat moet dan in het jaar 1419 zijn geweest, want toen was deze Gerrit baljuw van Amstelland en Waterland. Een jaar later werd hij trezorier.¹⁴⁵ Toen het antwoord ontkennend bleek te zijn, sprak Gerrit de

¹⁴⁰ Buitelaar, *Stichtse Ministerialiteit*, 172-174, 184.

¹⁴¹ *Ibidem*, 173.

¹⁴² MRVG, 35. Zie Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 112-113 en NA AGH 552, 546.

¹⁴³ *Ibidem*, 36: '[...] ende aldus houden zij [de negen bejaarden], dat den veen, die zuytwairt affgaet van der Loisdrecht tot Westbroeck wairt ende geheten is den Wiltvang, all gelegen is binnen den palen van Hollandt ende van Goylant; mede houden zij, dat die van Westbroeck ende van Achttienhoeven alrede geraken mit den delven, dat zij delven in den veen voirsr. [Wildvang] die binnen den palen van Hollant ende van Goylant leecht'.

¹⁴⁴ *Idem*: 'Ende omdat die Stichtse seggen willen, dat voortijts bij den tijden hertoge van Ailbrecht van Hollant een scheidinge gedaen soude wesen tusschen Hollant ende den Sticht [...] ende datter doe een roye getogen was van den hoeck van Brueckelveen tot upten uutersten boom van Goyersbosch ende dat die palen van Hollant over die raye niet vorder ten veen wairt ingaen en souden, zoe is den voirs. personen mede hierom gevraicht, diewelcke geseyt hebben, dat zij well hebben hoeren seggen, dat in den tijden, als voirs. staet, een scheidinge ende overdracht gemaict was tussen dien van der Loisdrecht ende dien van Brueckelreveen, dat hoirre geen van beyden sijden vorder delven en souden in den voirsr. venen, mar Goylant behoirde doe ter tijt hertoge Johan van Beyeren, die in dier scheidinge noch overdrachte nye en consenteerde noch en hadde dair nyement over van sijn rade noch vrienden, ende houden oick in der wairhey, datter geen paelscheydinge doe tusschen den heren noch den landen gedaen en was, mar slechts, dat men van geenre sijde vorder in den venen delven en soude tot den tijt toe, dat men een paelscheydinge doen soude van alles'.

¹⁴⁵ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, 317. Gerrit was al ambtenaar van hertog Albrecht van Beieren die als ruwaard zijn krankzinnige broer Willem V was opgevolgd; hij was in 1419 baljuw van Amstelland en Waterland en tevens raadslid van Jan van Beieren. Jansse, *Ridderschap in Holland*, 444.

volgende woorden: 'Ick en sal noch en wil geen raye over mijns heren hertoge Jans heerlicheyt trecken sonder sijn weten ende buyten sijnen wille'.¹⁴⁶ Derhalve werd de grens niet getrokken en zeker niet van markeringen voorzien, maar gelast dat het betreffende veen niet verder afgegraven mocht worden, totdat men zou overgaan tot een algehele 'paelscheydinge' ofwel het afpalen van grondeigendom.¹⁴⁷ Eerder werd mede op basis van bovenstaande een Hollandse deurwaarder naar de dorpen Westbroek, Tienhoven, Maarsseveen en Breukelen gestuurd om de inwoners aan de overeenkomst te helpen herinneren.

1472: nadere onderhandelingen

Tijdens de regeerperiode van Karel de Stoute kwamen niet alleen de geschillen over de eigendom van gemene gronden tot een hoogtepunt, ook die over de grenzen bereikten een climax. De veronderstelling is billijk dat het aantal geschillen niet toenam omdat de mensen recht zochten, maar dat eerder Karels besluitvaardigheid en daadkracht de doorslag gaven tot de rechtsgang. Hij wilde duidelijkheid over de grenzen en daarmee bestending van zijn heerlijke rechten of liever, tot waar die rechten zich uitstrekten. In 1471 kwamen de commissarissen van Karel de Stoute met de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, en de drie staten van Utrecht tot overeenstemming om het conflict over de grenzen tussen Gooiland en Loosdrecht ('van hun landen') voor te leggen aan de Grote Raad en zich ook aan de daaruit voortvloeiende uitspraak te houden. Tevens moest met vier door de bisschop aangewezen en gemachtigde functionarissen overeenstemming worden bereikt.¹⁴⁸ Het lijkt wel steeds over grenzen te gaan, maar dat was secundair: het ging beide partijen primair om de exploitatie van het lucratieve veengebied, waarover dus steeds ruimer was. Uiteraard was de bepaling van die grens wel van het grootste belang.

De kwestie werd gespecificeerd: [...] *ubi iacent terre paludose, que vulgariter venen sive moeren, unde effodiuntur cespites, nuncupantur de quibus controversia est si ex toto vel pro quibus portionibus intra limites domini Hollandie vel intra territorium Traiectensem constitute sint.*¹⁴⁹ Kennelijk was er sinds 1449 geen schot in gekomen, want het ging nog steeds om 'zekere' venen die ofwel in zijn geheel of deels binnen de grenzen van Holland lagen ofwel binnen die van Utrecht. De zaak bleef lang sudderen.¹⁵⁰ Het werd pas interessant toen de procureur van bisschop David van Bourgondië de dienstdoende arbiters zijn weerlegging van de eis van de procureur van Karel de Stoute overhandigde (1472).¹⁵¹ De repliek bestaat uit tweeëntwintig artikelen, die allen een bepaald aspect behandelen. Daarnaast beschikken we over een memorie van de procureur van de bisschop van Utrecht over de grenzen van Gooiland en het Sticht, handelend over wat er tegen de beweringen van de procureur van Karel de Stoute te berde was gebracht.¹⁵²

Hoewel men in beide stukken diep op de zaak ingaat, kom ik desondanks niet veel meer te weten. De bekende zaken en discussiepunten komen allemaal voorbij, zoals de precieze positie van de Leeuwenpaal en de vermoedelijke locaties van de hofsteden van Werner en de abdis van Elten.¹⁵³ Veel items herinneren bovendien aan lang vervlogen gebeurtenissen, zoals schenkingen van keizer Otto I in het jaar 953 aan de kerk van

¹⁴⁶ MRVG, 36-37.

¹⁴⁷ Idem: 'Hierup mede gehoirt Geryt Claiszoen van der Loisdrecht, out omtrent LXX jair, die mede up die plaetse was, als men die raye toich, die seecht alleens, als voirs. staet van den lesten artikel ende zoeveel meer, dat hij hoirde, dat heere Geryt van Heemskerck seyde, als men die raye trecken soude, vragende offer yemant van hertoge Jans off van der Goyers wegen aldair te dage ende plaetse waere, dairup geseyt was neen, ende dair doe heere Geryt up zeyde: Ick en sal noch en wil geen raye over mijns heren hertoge Jans heerlicheyt trecken sonder sijn weten ende buyten sijnen wille, ende also en wort die raye niet voirt getogen, mar was bevolen den veen te laten leggen ongedolven, totdat men geheel paelscheydinge doen s[ou]de.'

¹⁴⁸ Ibidem, 44-48, 48-51.

¹⁴⁹ Ibidem, 45.

¹⁵⁰ Ibidem, 48-51, 51-57, 57-58, 59-62, 62-63, 63-66. Op 28 september 1471 werd vastgesteld dat de Grote Raad en vier door de bisschop te benoemen gemachtigden het geschil zullen behandelen; op 12 oktober werd dat nogmaals gedaan, nu vanuit de bisschop (David van Bourgondië); op 24 december volgde het proces-verbaal van het proces tussen de hertog van Bourgondië en de bisschop van Utrecht; in 1472 werd verslag uitgebracht in het kapittelgeneraal van Holland en in april van dat jaar namen de procureurs van hertog Karel de Stoute en bisschop David van Bourgondië de grenzen tussen Holland en het Sticht in Gooiland en Loosdrecht op, in het bijzijn van de vier commissarissen, die het geschil moesten beëindigen. Op 20 mei 1472 werd het proces uitgesteld, en op 10 juni van dat jaar werd de termijn van het compromis over de grenzen van Gooiland en het Sticht verlengd tot 1473, in afwachting van de behandeling van het geschil door de Grote Raad.

¹⁵¹ Ibidem, 66.

¹⁵² Ibidem, 81-94.

¹⁵³ Ibidem, 57.

Utrecht, die de aanspraken op de venen van Utrechtse zijde van een ogenschijnlijk stevig(er) fundament voorzagen.¹⁵⁴ Men kwam ook terug op de geschillen tussen inwoners uit Breukelerveen en Loosdrecht enerzijds en de Gooiers anderzijds.¹⁵⁵

Oostveen, Baarn en de Riddervenen

De grensgeschillen hielden na 1500 natuurlijk niet op. Er rees opnieuw een meningsverschil over de in 1472 vastgestelde grenzen. De elect-bisschop Hendrik van Beieren voelde zich in 1527 geroepen om afgevaardigden te sturen om te onderhandelen over de grenzen tussen het Sticht en Gooiland. Er waren enkele Utrechters gearresteerd op basis van de toen getroffen regelingen.¹⁵⁶ Daarna zag de bisschop er van af, maar Karel V greep toch in. Hij wees gecommiteerden aan om de conflicten te beëindigen. Als zij daarin niet slaagden, zou in ieder geval de ingewonnen informatie moeten worden overgedragen aan de stadhouder en aan het Hof van Holland.¹⁵⁷

De kwestie was dat ingezetenen van Utrecht maar ook van Gooiland binnen no time de tussen hun landen in gelegen venen hadden gedolven, zonder toestemming van de graaf van Holland. Zorgwekkend was dat het nog steeds plaatsvond. Men was daarom zeer bezorgd over de venen, want die zouden, als het zo door zou gaan, over enige tijd geheel uitgegraven zijn. Daardoor zou ook de strijd tussen Utrechters en Gooiers zijn veroorzaakt: '[...] waeruuyt gescapen is tusschen dezelve van Goylant ende ingesetenen van Utrecht te mogen geboeren vechteless, onrust ende tweedracht, zoeverre bij ons dairinne nyet voorsien en wort [...]'.¹⁵⁸ Er was Karel dus alles aan gelegen om de grenzen te bepalen, samen met het Sticht en alle andere eventuele rechthebbenden. De situatie was ook drastisch veranderd door de komst van Karel. Het Nedersticht werd in 1528 opgenomen in het Habsburgse Rijk, waardoor de grenzen tussen Gooiland en het Sticht van landsgrenzen veranderden in provinciegrenzen.¹⁵⁹

In 1532 stonden Naarden en de dorpen van Gooiland, vertegenwoordigd door de procureur-generaal van Holland, en de procureur-generaal van Utrecht die namens de drie staten van Utrecht optrad, voor de Geheime Raad. Het geschil ging om de venen nabij Oostveen en over turfstekers nabij het Gooiersbos. Hangende het proces mochten de Utrechters turf blijven steken aan de Stichtse zijde van het Gooiersbos.¹⁶⁰ In 1535 werd een vonnis geveld, nadat een commissaris (Jan Regelinck) ter plaatse was gaan kijken en een advies had uitgebracht.¹⁶¹ Beide partijen dienden hun grenzen met greppels en palen te markeren. Degenen die rechten konden laten gelden op gronden die toen binnen Gooiland werden getrokken, dienden met geldige eigendomsbewijzen op de proppen te komen, en wel binnen vier maanden. De procureur-generaal van Holland zou de partijen horen en daarna beslissen. Hangende die overweging mocht geen gebruik worden gemaakt van de betreffende (litigieuze) grond.¹⁶²

Ingelanden (landbezitters) uit Baarn, Oostveen en de Riddervenen maakten tegen deze gang van zaken bezwaar. Zij vonden de beoordeling van de commissaris 'periculoux' ofwel gevaarlijk. Gezien het feit dat er zoveel lieden bij betrokken waren en ook nog uit veel verschillende plaatsen, gaven zij de voorkeur aan een oordeel van de Grote Raad.¹⁶³ Vervolgens gingen de raadsheer van de Grote Raad en de secretaris van het Hof van Holland gezamenlijk erop uit om de sententie te executeren en de situatie in ogenschouw te nemen en, niet onbelangrijk, landmetingen te verrichten en de grenzen te laten markeren met die greppels en palen.¹⁶⁴

¹⁵⁴ Ibidem, 68. [...] *Otto primus [...] ipsique ecclesie Traiectensi dedit et donavit omnia et singula bona, terras et districtus, ab utroque latere Fluminis Vechte situata et jacencia, de quorum limitibus a flumine Vechte ab occidentali plaga incipiendo ad orientalem versus silvam appellatam Goyerbosch [...]*.

¹⁵⁵ Ibidem, 70.

¹⁵⁶ Ibidem, 107.

¹⁵⁷ Ibidem, 109.

¹⁵⁸ Ibidem, 110.

¹⁵⁹ Vgl. Huybrecht, "Ruerende van de limiten van Goylant", 87.

¹⁶⁰ De Geheime Raad intervenieerde sedert 1517 somtijds als superieure instantie. De Grote Raad was de hoogste rechtsinstantie. Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 3. MRVG, 111; Van de Water, *Groot placaatboek*, I, 116.

¹⁶¹ MRVG, 111, 112; Van de Water, *Groot placaatboek*, I, 117.

¹⁶² Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 4, 38. MRVG, 112. Van de Water, *Groot placaatboek*, I, 119.

¹⁶³ Ook klaagden zij over het feit dat zij niet gehoord waren door de Geheime Raad. Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 4, 38.

¹⁶⁴ Groenveld en Huussen jr., 'De zestiende eeuwse landmeter Jaspas Adriaensz', 141; MRVG, 113; Van de Water, I, 120-122.

In 1536 verschenen de partijen voor de Grote Raad. Een belangrijk argument voor de eiser, Utrecht dus, was dat lokale Stichtse autoriteiten op de plekken die nu tot Gooiland behoorden, altijd turfstekende Gooiers hadden ‘gecorrigeerd’. Ook correspondeerde de door de Geheime Raad getrokken grens niet met de sinds mensenheugenis bekend staande grens, waardoor de Stichtenaren er maar bekaaid af kwamen. Zij lieten weten hoe de grens eigenlijk getrokken zou moeten worden en vroegen tevens om restitutie van de door Gooiers genoten revenuen van de betreffende gronden. In de tussentijd wilden de Stichtenaren van de grond gebruik blijven maken, omdat anders duizenden mensen van inkomsten verstoken zouden blijven, met alle gevolgen van dien.¹⁶⁵

Aan dit verzoek werd voldaan. Tevens werd een commissaris belast met een onderzoek en de opdracht om een kaart te vervaardigen. Drie jaar later (1541) wees de Grote Raad vonnis, een vonnis dat gunstig uitviel voor de Utrechters. Besloten werd dat zij hun grens duidelijk moesten markeren en de verweerders, dus de Gooiers, moesten die erkennen en de Stichtenaren met rust laten.¹⁶⁶ Karel V vaardigde in 1541 nog een akte uit waarin hij het vonnis van 1535 bekrachtigde.¹⁶⁷

De kaart was volgens Koster-van Dijk nr. 2579 uit de collectie Hingman, thans berustend in het Nationaal Archief. Zij volgde de datering van Enklaar, 1538, waarmee ook Groenveld en Huussen jr. instemden.¹⁶⁸ Toch meenden zij dat de kaart betrekking had op een ander proces, namelijk een uit 1552. Naarden en ‘waerslieden’ van de vier dorpen in Gooiland stonden toen tegenover de vertegenwoordiger van de geërfden van de Oost- en Riddervenen. De Gooiers eisten dat de tenuitvoerlegging van het vonnis van 1541 nietig werd verklaard, omdat de landmeters de commissaris onjuist hadden geïnformeerd. Daardoor waren veel venen onrechtmatig in Utrechtse handen terechtgekomen. Het vonnis van 1541 moest opnieuw volgens de inhoud ter executie gesteld worden.¹⁶⁹

Degene die het vonnis ten uitvoer moest brengen, een zekere Franchois van Cranevelt, werd samen met zijn landmeters en knechten door de Gooiers met stokken van de grond af geslagen.¹⁷⁰ Hierop besloot de Grote Raad de Gooiers tot schadevergoeding te veroordelen (1547). Nadat zij geprobeerd hadden via Karel V hun gelijk te krijgen, die een revisiecollege in het leven riep, wat uiteindelijk niets hielp, werd een laatste poging gedaan om de zaak aan hun kant te krijgen. In 1550 lukte het om alle partijen nogmaals voor het gerecht te brengen en toen hadden de Gooiers beet. Opnieuw werd aangevoerd dat het vonnis van 1541 onjuist ten uitvoer was gelegd, waarna werd gevraagd om dat nogmaals te doen, maar nu overeenkomstig het gestelde (‘de heldere woorden’).¹⁷¹ In 1552 werd besloten, op basis van een onderzoek van een nieuwe commissaris en een nieuwe kaart, dat de Gooiers het bij het rechte eind hadden. Er was sprake geweest van een kwalijke tenuitvoerlegging en het vonnis van 1541 diende opnieuw te worden geëxecuteerd.¹⁷²

Het gebied waarover werd getwist behoorde opnieuw oorspronkelijk tot Gooiland. In ieder geval bleven de Gooiers met de Oostveners bakkeleien. In 1617 beklagden de Oostveners zich over turfstekende Gooiers, die ook schapen ‘ontvoerden’. De Staten van Utrecht namen contact op met de Staten van Holland. Deze riepen de hulp in van P.C. Hooft, baljuw van Gooiland en Muiden. Hij nam het enigszins op voor de Gooiers, maar uiteindelijk werd de grensbepaling van 1535 in ere hersteld.¹⁷³

¹⁶⁵ Perk, ‘Hortensius over den opkomst en den ondergang’, 245-246.

¹⁶⁶ Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 4-5, 38; GCLGRM IV nr. 11 (21 mei 1541), 6; IV nr. 929 (16 juli 1547), 279-280; IV nr. 937 (16 juli 1547), 282.

¹⁶⁷ MRVG, 115; Van de Water, *Groot placaatboek*, I, 124. In 1566 gaf Filips aan zijn ambtenaren in Utrecht en Gooiland het mandaat om krachtiger op te treden tegen overtreders van het vonnis van 1535. MRVG, 142; Van de Water I 138.

¹⁶⁸ Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 5. Zie Enklaar, ‘De oudste kaarten van Gooiland’, 195-198; Groenveld en Huussen jr., *De zestiende eeuwse landmeter Jaspar Adriaensz*, 140-148.

¹⁶⁹ Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 46-47. Vgl. Enklaar, ‘De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden’, 196-198.

¹⁷⁰ MRVG, 133.

¹⁷¹ GCLGRM IV nr. 1455 (14 september 1550), 437. Er volgde revisie van het vonnis van 21 mei 1541. Volgens de Gooiers had de grens recht getrokken moeten worden en niet met een kromming richting Gooiland mogen lopen. Op grond daarvan eisten zij een nieuwe tenuitvoerlegging van het vonnis van 1541.

¹⁷² Koster-van Dijk, *Gooilanders voor de Grote Raad*, 9-10. Interessant is dat de buurmeesters en schepenen van Laren in 1563 verklaarden dat zij in bezit waren van een afschrift van de sententie van 1541. Die zou, ‘tot profijt’ van het gemeene land van Goyland zonder kosten getoond kunnen worden, als daartoe de noodzaak was. MRVG, 138-139; GCLGRM V nr. 1705 (30 januari 1552).

¹⁷³ Groeneveld, ‘De oostgrens’, 280-281, 282. Overigens meende Groeneveld dat de erfgooiers in 1535 op hun plaats werden gezet en daaraan dus regelmatig aan herinnerd moesten worden. Ik denk dat het omgekeerde het geval is geweest; de erfgooiers trachtten hun gronden zoveel mogelijk te behouden en verzetten zich tegen oprukkende Stichtenaren.

*Kerkelanden*¹⁷⁴

Hoewel heden ten dage de wijk Kerkelanden een duidelijk Hilversumse signatuur heeft en iedereen bij de naam Kerkelanden aan Hilversum denkt, is dat niet altijd het geval geweest. Het naburige Loosdrecht en het iets verderop gelegen Naarden speelden een belangrijke rol in de afbakening van het gebied en zelfs in de benaming. In het algemeen betekent een veldnaam als Kerkelanden ‘landen behorend tot het bezit van een kerk’.¹⁷⁵ En het ging hier om landen van de kerk van Naarden, niet om landen van de kerk te Hilversum.

Uit het grondbezit van kerken, kloosters en vicariaten zijn veel oude veldnamen van voor de Hervorming te verklaren. Jongere namen weerspiegelen juist het grondbezit van de Hervormde kerk. In het geval van de Hilversumse Kerkelanden hebben we het over een veldnaam die de situatie vóór de Reformatie weergeeft. In het bijzonder ging het niet om het bezit, maar om de opbrengsten. Het kwam veel voor dat de opbrengst van gronden of een deel ervan besteed werd voor een bepaald doel.¹⁷⁶ En dat is ook hierop van toepassing.

De grote kerk van Naarden brandde in 1481 geheel af. Een ramp voor de stad en de parochianen, immers het huis van God bood ruimte aan de zo belangrijk geachte eredienst. Vandaar dat rap werd overgegaan tot de herbouw. Ook toen ging dat niet voor niets. De stad en de dorpen van Gooiland – kennelijk was de kerk van Naarden belangrijk voor de gehele regio – besloten daaraan bij te dragen in de vorm van een schenking van zekere gronden, gelegen nabij Loosdrecht. Uit een briefje uit circa 1581, in 1639 gevonden tussen paperassen die zich bevonden in de Sint Vituskerk te Naarden, valt op te maken dat het om voormalige markegronden ging: ‘T’ is mede waaragtig, hoe dat de steede van Naarden met de dorpen van Gooyland gemeen hebben leggen zekere weylanden, heyden, bosschen, moerassen en veenen, van welke landen de steede met de dorpen competeerd het ususfruct, mits dat zijne Majesteit als grave van Holand blijve proprietarius’.¹⁷⁷ Vervolgens wordt de schenking toegelicht: ‘T’ is mede waaragtig, hoe dat in den jaare 1481 de kercke tot Naarden afgebrand is, alsoodat de steede met de dorpen tot opbouwinge van de voorsz. kerke gegeven hebben zekere veenen en vullingen, leggende in de jurisdictie van Gooyland, omtrent 200 roeden van de weg tot Loosdrecht, in getaale groot omtrent 240 morgen’.¹⁷⁸ Die vullingen waren toentertijd verpacht aan Loosdrechters.

De vraag rijst of de vullinglanden die uiteindelijk binnen de Loosdrechtse grenzen kwamen te liggen, tot de oorspronkelijke ‘Kerkelanden’ – dat wil zeggen tot de 240 morgen – hebben behoord. Daartoe is het nodig de perikelen tussen de Loosdrechters en de Gooiers aangaande de vullingen op een rij te zetten. Vooraf is het goed om te vermelden dat er drie partijen waren: de stad Naarden samen met de dorpen Blaricum en Laren als verpachters, Loosdrechters als pachters en de Hilversumse markegenoten.

In de tweede helft van de vijftiende eeuw werden de vullingen door de stad Naarden en de dorpen Blaricum en Laren aan Loosdrechters verpacht, waarna de gronden werden ontgonnen en in cultuur gebracht, om ze daarna als bouwland of weiland te gebruiken. Huizen en Laren behielden aldaar enige stukken veen. Buitelaar merkte op dat de verpachting zodanig geregeld was, dat de gerechtigden in Loosdrecht juist de grond aan Gooise zijde in pacht kregen die bij hun eigen percelen in Loosdrecht aansloot. Daarnaast werd bij het in cultuur brengen van de vullingen door gewerkt vanaf de grens met Loosdrecht in de richting van Gooiland.¹⁷⁹ Uiteindelijk kwamen ze steeds dichterbij de bossen en heidevelden van de Hilversummers en dat leidde tot conflicten. De Loosdrechters leefden in de veronderstelling dat de verpachting ook betekende dat zij zich Gooise grond konden toe-eigenen en wilden die niet meer afstaan of teruggeven.

Naarden kon al eerder over veen beschikken. In de tweede schaarbrief (1442) werd de stad in het bezit bevestigd van ‘[...] alle die venen, die gelegen zijn in den hoghen

¹⁷⁴ Vgl. Kos, ‘Waar komt de naam Kerkelanden vandaan?’, 4-7.

¹⁷⁵ Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*, 168-169.

¹⁷⁶ Bijvoorbeeld grond met de veldnaam Lantaarnland en Lampmorgen waarmee de verlichting van de kerk bekostigd werd, of met de veldnaam Orgelkamp: een veld waarvan de opbrengsten bedoeld waren voor het onderhoud van het orgel. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*, 143-145.

¹⁷⁷ MRVG, 398.

¹⁷⁸ Idem.

¹⁷⁹ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 186-187.

veen' en al het veen dat aan het eind van de akker lag waarop toentertijd Jacob van Hogheveen woonde.¹⁸⁰ We hoeven ons niet af te vragen waarom Jacob deze achternaam droeg. De vier dorpen van Gooiland hadden daarover geen enkele zeggenschap: '[...] die stede van Nairden [...] horen vrijen willen mede te doen buten yemants te seggen van den vier dorpen van Goylant [...]'.¹⁸¹ Nadat de venen afgegraven werden, bleef de grond '[...] leggen tot allen recht sonder argelist, behoudelick dat alle slage van outs gedeylt sellen sijn ende gedeylt bliven'.¹⁸² Wat staat hier nu precies? Ten eerste zien we dat over bepaalde venen alleen Naarden de zeggenschap had, maar dat deze *wel* tot de gemene gronden bleven behoren. Nadat de turf was afgegraven bleef de grond of het onland immers 'leggen tot allen recht', waarmee op alle gerechtigden en hun gebruiksrechten werd gedoeld. Bepaalde delen waren verdeeld of ontgonnen door de Gooise boeren en dat moest ook zo blijven. Waarschijnlijk werden deze venen aan Loosdrechtsse boeren verpacht, waarover dus moeilijkheden ontstonden.¹⁸³

In 1534 kwam het tot arbitrage door Hollandse bewindslieden (een gecommiteerde, een procureur-generaal en een rentmeester met de fraaie naam Stalpaard). In hun oordeel lag de kiem van het Hilversums verlies van de verpachte gronden. De onmin bestond in eerste instantie tussen verpachter en pachter. Naarden wilde voortaan zelf over de vullingen beschikken, maar de Loosdrechters hadden jarenlang geïnvesteerd om de gronden vruchtbaar te maken en dat diende gehonoreerd te worden.¹⁸⁴ De partijen werden ontboden in de Rekenkamer van Holland, omdat de '[...] angemaicte ende andere gemeente landen in Goylandt' aan de keizer toebehoorden.¹⁸⁵

Men besloot dat de verpachting gecontinueerd moest worden.¹⁸⁶ De pachters genoten min of meer bescherming (er wordt over huur gesproken) en kregen zelfs toestemming om hun percelen uit te breiden en deze los te maken van de gemeente van Goylandt: '[...] dewelcke voors. landen zij sullen mogen afheynen ofte bevrijen van de gemeente van Goylandt'. De percelen moesten iedere twee jaar opgemeten worden om op basis daarvan de jaarlijkse pacht vast te kunnen stellen. De Loosdrechters kregen de toezegging dat zij op hun gepachte gronden geen hindernis van zowel de keizer als Naarden als Hilversum als andere derden zouden hebben, niet tijdens en niet na de oogst.¹⁸⁷

Hilversum bleef dwarsliggen. In 1539 kreeg Stalpaard de opdracht om het geschil bij te leggen. Daarbij werd hij geassisteerd door de secretaris van het Hof van Holland. Samen hoorden zij de opvattingen van de Loosdrechters en de Hilversummers aan en vervolgens stelden zij opnieuw de grenzen vast.¹⁸⁸ Meer dan twintig jaar later (1563-1564) was er opnieuw onenigheid over de vullingen, toen tussen de kerkmeesters van Naarden en de 'buren van Loosdrecht'. Het ging niet over de pacht maar over de hoogte van de pachtsommen en over enkele achterstallige betalingen. Daarover werd snel een akkoord bereikt. De kerkmeesters van Naarden moesten een geschrift opstellen met de namen van de pachters en de pachtsommen die in 1534 opgang deden. Op basis daarvan werden de nieuwe pachtsommen bepaald. De meningsverschillen werden naar het zich liet aanzien tot tevredenheid van beide partijen uit de wereld geholpen.¹⁸⁹

Op het eind van de zestiende eeuw werd echter duidelijk dat zulks toch niet het geval was. Een bron uit 1590 handelt over het 'advertissement' voor burgemeesters en kerkmeesters van Naarden als eisers in een proces tegen het bestuur van Hilversum betreffende de rechten van Naarden op de vullinglanden bij Loosdrecht en de daarover in 1534 en 1563 getroffen schikkingen. Opnieuw was Hilversum een 'tegenstander' van Naarden en Loosdrecht en claimde het rechten op de betreffende gronden. In de bron

¹⁸⁰ MRVG, 313.

¹⁸¹ Idem.

¹⁸² Idem.

¹⁸³ VVSLVG 2384 (16 oktober 1524).

¹⁸⁴ MRVG, 362: '[...] ende die van Loesdrecht allegeerden theurder intencie die groote costen, die zij ende heure voirsaelen over lange jaeren gedaen hebben omme deselve landen vruchtbaer gemaict te hebben [...]'].

¹⁸⁵ Idem.

¹⁸⁶ Overigens ging het om de termijnpachten. De erfpachten vielen buiten de overeenkomst en daarover was ook geen ruzie ontstaan, want daar ging de keizer over. In totaal ging het om acht parten, waarvan de keizer het 'tachter paert' had, dus 1/8 deel en de Loosdrechters de 'resterende zeven paerten', 7/8 deel; '[...] alsoe zijne Mat. in de vullinge maer en competeert den achtste pert van dien ende de suplianten de zeven andere van dien'. Ibidem, 393.

¹⁸⁷ Ibidem, 363.

¹⁸⁸ Ibidem, 368.

¹⁸⁹ Ibidem, 380-385. Er was de Loosdrechters veel aan gelegen om de vullingen te pachten, het liefst voor langere perioden. De bevolking had al zoveel te lijden door de duurte en het welig tieren van besmettelijke ziekten. MRVG, 393.

valt te lezen: '[...]soo is waaragtig en notoir, dat de steede van Naarden eertijds in eygendom toebehoort hebbende al langer offte omtrent 200 jaaren geleeden ende alsnu toebehoorende de kerke tot fabryke derzelve steede seekere landen, leggende digt aan Loosdregt, 200 roeden van de Zijpwegh, strekkende ten zuyden, zuydoosten en ten oosten ter Gooyland waart, in de banne of jurisdictie van Hilversum'.¹⁹⁰

Zeer duidelijk werd aangegeven waar de vullingen hebben gelegen, en dat ze bovendien in de rechtsban van Hilversum lagen. Verder was het glashelder dat de stad Naarden de rechtmatige bezitter was en de opbrengsten van de vullingen aan haar kerk afstond. En nog duidelijker was waarom Hilversum zich in het conflict mengde; de vullinglanden waren immers oorspronkelijk 'bezit' van stad *en* land van Gooiland. Maar nu komt het: 'Die van Naarden en twijfelen niet, dat in dien tijden over 200 jaren geleden ofte die van Hilversum hebben hare portie meede ontvangen, als die van Naarden, Laaren en Huyzen ontvangen hebben gehad'.¹⁹¹

Er zou dus een verdeling van gemene grond hebben plaatsgevonden. Hilversum betwijfelde of die verdeling werkelijk was geschied. Naarden wilde niets liever dan dat die gronden door de Loosdrechters werden ontgonnen. Dan zouden de Hilversumse markengenoten waardevolle gemene gronden verliezen. Zodra dergelijk land werd ontgonnen, was het immers niet langer toegankelijk voor de gerechtigden. En dat lijkt uiteindelijk ook te hebben plaatsgevonden. Dat Hilversum een deeltje van de Kerkelanden behield, staat ook buiten kijf. Volgens de stukken hebben zij immers hun portie gekregen, net als Huizen en Laren.

Het Naardense Kerkeland is dus vele malen groter geweest. Met andere woorden: de aanpalende gronden aan de huidige Hilversumse wijk die binnen de gemeente Loosdrecht – nu Wijdemeren – liggen, behoorden voor een groot deel tot het bezit van de kerk van Naarden. Dat zijn de vullingen die ontgonnen werden door de Loosdrechters en later onder andere als Nieuw-Loosdrecht bekend kwamen te staan. En tussen Nieuw-Loosdrecht en Hilversum loopt een grens die feitelijk een oorspronkelijk ongedeelde gebied in tweeën heeft verdeeld. De inwoners van het Gooi, alsmede de Loosdrechters en waarschijnlijk ook de kerkelijke administrateurs, gingen die gronden in de loop van de tijd duiden als 'de landen van de kerk Naarden' ofwel 'Kerkelanden'.

Recapitulatie: een gebed zonder eind

Vlak voor 1567 ontving Filips een klacht van de stad Naarden en de dorpen van Gooiland, waartoe ook 'gemeenen gedeputeerden' behoorden. Die houd ik voor afgevaardigden van de marke en voor dorpsbestuurders, in hun dubbelfunctie waarover later zoveel rumoer zou ontstaan. Het ging opnieuw over de grenzen met het Sticht en de al gevelde en niet gerespecteerde vonnissen. Er kwam maar geen eind aan, ondanks dat tot twee keer toe 'eyntelyck' de limieten tussen het Sticht en Gooiland waren bepaald.¹⁹² Ook zouden beide partijen de grenzen markeren, de markeringen onderhouden, deze intact laten en zich aan de regels houden. Maar er werden nog steeds '[...] diverssche paerden, wagenen ende scaepen [...] vanuit Gooiland naar het Sticht verhandeld, kortom, men hield zich niet aan de vonnissen'.¹⁹³

Het ging in alle gevallen niet alleen om de fysieke grens, de zichtbare markeringen, de grenspalen en de doorgangen. Het ging ook en vooral om de mentale grens en de revenuen die heen en weer gingen, zoals de schaarse turf, maar ook dus paarden en schapen. Bij de afbakening van landsheerlijke gebieden was men niet bekend geweest met het concept van een grens als lijn, laat staan met het begrip grens zoals wij dat nu ken-

¹⁹⁰ Ibidem, 399.

¹⁹¹ Ibidem, 399-400: 'Welke landen over de 150 jaaren meest alle waren hooge veenen, welke veenen toentertijd bij de burgemrs. en regeerders der voorsz. steede [Naarden] verkoft zijn geweest, meest alle aan die van de Loosdregt, sonder prejuditie van yemand ter waereld; mits conditie, dat, den turff uytgegraaven zijnde, zoude de grond altijd blijven aan de steede van Naarden. En de voorsejde veenen, altemet uytgegraaven zijnde, hebben burgemrs. en regeerders doentertijd, geleeden meer als hondert en veertig jaaren, dezelve uytgedolven landen ofte vullingen altemet gaan verhuuren ofte verpagten aan die van Loosdregt, zo bij vijftig ofte veertig jaren [...] 't is ook waaragtig, dat die van Laaren en ook die van Huyzen meede hebben leggen tusschen de vullingen, de kerke voorsz. competeerende, elks haar aanpart, zo groot als tselve aan twee percelen daar tegenwoordig leit en bij henlieden word gepossideert. Welke landen bij die van Laaren ende Blarikum over lange jaaren verhuurt zijn geweest, naardat den turff daaraf gegraven is geweest, en bij die van Loosdregt geheel en al tezamen ter culture en goede geestlanden ofte weylanden gebragt zijn'.

¹⁹² Ibidem, 143.

¹⁹³ Ibidem, 144.

nen. De grenzen van machtsgebieden waren niet altijd duidelijk, vooral als het ontbrak aan natuurlijke rechte grenzen, zoals rivieren of kusten.¹⁹⁴ Daarnaast liepen beide partijen het (grotere) gevaar dat grond werd ‘ingepikt’. Vandaar dat er maar geen eind kwam aan de conflicten. Sterker, tot op de dag van vandaag is er overleg over de grenzen tussen Gooiland en Utrecht, maar dat speelt zich af op gemeentelijk niveau.

Ondanks dat de grenzen met het Sticht vast lagen, bleven herhaaldelijk conflicten ontstaan, en ook over steeds dezelfde problematiek. Toch is er weinig tot geen verschil op te merken in de over bijna anderhalve eeuw verspreide en vastgelegde grensbeschrijvingen. Zoals gezegd worden alsmear dezelfde zicht- en herkenbare markeringen genoemd, maar ook dezelfde positiebepalingen, zoals ‘[...] ende van de voers. Leuwenpaal zuytwards linierecht op sinte Marthensthoorn oogemerck nemende aen tuuyterste eynde van Emenes [...]’.¹⁹⁵ Zeker in het geval van de oostgrens met Eemnes en het Eemland zijn de grensbeschrijvingen vrijwel identiek. Overigens geldt dat in mindere mate ook voor die met Loosdrecht. De grenzen met het Sticht kunnen het best omschreven worden zoals Harten dat deed: kaarsrechte afbakeningen van machtsferen die door onontgonnen terrein werden getrokken, maar desondanks duidelijke landschappelijke scheidslijnen waren.¹⁹⁶ Aan het gebed kwam dus in zekere zin wel een eind. Maar als we Aelmanszoon moeten geloven, was dat rond 1527 nog lang niet het geval:

‘Mytsdien zoe vraechde mij Lapp [de eerder genoemde Lap]: hoe staen die van Goylant nu mit den Stichtse? Over jair waeren die heeren uuyten Hage tegen die Stichtsche ende dachvaerden mit malcander. Hoeveer quampt doetertijt?.

Ick antwoirde: tot Adveniat Regnum [Sint Juttemis]¹⁹⁷ toe alst plach te coemen. Ick en weet nyet, hoeveer dattet quam. Wij ingesetene van Goylant en becommeren ons nyet veel dairmede ende laten voortan den heeren an beyde zijden dairmede bewarden. Ons donct, dattet te laet is toegesien, want die veenen meest wech zijn. Oeck donct ons, dat die heeren nyet en soeken onse profijt, mer die hoere, als omme te weten, hoeveer dat elcx heerlickheyt strect. Wat ley ons Goyers dairan off wat souden wij dairoff verbeterd worden, oft bevonden worde, dat sinte Martensdijk waere Hollant? Offt Hollant is offt Sticht, ten draecht ons zoeveel nyet.’¹⁹⁸

Met andere woorden: Lap vroeg naar de verhoudingen tussen Utrecht en Gooiland. De geïnterviewde deelde mee dat ze er in Gooiland niet meer wakker van liggen. Wel was er te weinig toezicht geweest en concentreerden de bisschop en de graaf zich meer op de kwestie tot hoe ver hun heerlijkheid of territorium reikte en waren ze niet of nauwelijks geïnteresseerd in de belangen van de Gooiers. En wat kon het de Gooiers schelen of Maartensdijk Hollands of Utrechts zou worden, het leverde ze toch niets op.

De problemen over de grenzen werden op het hoogste niveau uitgevochten en de Gooiers hadden geen winst te behalen, maar ook geen verlies te lijden. Het is opvallend hoe Pieter de later voortdurende herhaalde grieven van erfgooiers al in 1527 kort samenvatte. Het ging de heren – later de heren bestuurders – niet om het belang van de Gooiers, maar om hun eigen belangen, en wat de uitkomst van hun conflicten ook was, het maakte voor de Gooiers niets uit, want ze hielden toch vast aan hun rechten.

Conclusie

Nardinclant grensde aan alle zijden aan dan weer meer en dan weer minder machtige territoriale vorsten, zoals de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Daarnaast mengde een groot aantal lokale heren zich in het gebied, zoals eerst de heren van Amstel en daarna de heren van Nijenrode. Kortom, er was een kluwen van oude, nieuwe en somtijds halfbakken rechten ontstaan. Daarnaast waren er de gewoonterrechtelijke gebruiksrechten op niet nader omgrensde gemene gronden van Gooise Eltense horigen, later de markegenoten; dat is een belangrijke constatering. Gemene grond werd in de regel niet omgrensd, maar lag open voor de gerechtigden, en dus leerde altijd het gevaar dat niet-gerechtigden daarvan gebruik wilden en konden maken.

¹⁹⁴ Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning*, 11.

¹⁹⁵ MRVG, 143.

¹⁹⁶ Harten, ‘De genese van het Gooise landschap’, 107.

¹⁹⁷ Enklaar gaf de optie dat het spottend bedoeld was, en die licht ik graag. Het betreft een bijbels citaat, Mattheus VI: 10. Het kan ook betekenen: het kan nog lang duren, of het einde is nog niet in zicht. Aelmanszoon, *Zestiende-eeuwse wandelingen*, 50 n. 4.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 50-51.

Maar die gemene gronden waren niet dezelfde als de woeste gronden of de venen langs de randen van het Gooi, of anders gezegd: op grote hoeveelheden woeste grond lag geen claim. Dat kwam omdat er eenvoudigweg en aanvankelijk geen gebruik van *werd* gemaakt, of wellicht mondjesmaat, maar met de komst van nieuwe ingezetenen, enige aanwas van veldslaggerechtigden en oprukkende burens kwam daarin verandering: de Gooise markegenoten claimden als het ware die grond als zijnde gemene grond, maar in feite was dat niet het geval. De graaf van Holland had daar, in de hoedanigheid als soeverein, de rechten op, op basis van zijn wildernisregaal. Zoals gezegd hoefde hij dat regaal niet in stelling te brengen inzake de gemene gronden van de oude curtis Nardinclant; de gezagsrechten op die gemene en woeste gronden had hij sedert 1280 in pacht.

Het Nardinclant zal zich oorspronkelijk hebben uitgestrekt tussen de rivieren de Eem en de Vecht. Daarbinnen vormde zich een Gooise marke. Grond in nederzettingen als Soest en Baarn viel later buiten Gooiland, maar inwoners daarvan bleven wel belastingen betalen aan de graaf van Holland die deze zaken in 1280 ook in pacht had verkregen, als onderdeel van de terra Nardinclant. Het was sedert die tijd niet altijd even duidelijk welke gronden precies deel uitmaakten of hadden uitgemaakt van het Gooiland. Daarom ontstonden er problemen aan de randen van het gebied, zoals over de grond aan de monding van de Eem, de venen rond Loosdrecht en Hilversum en over aanwassen aan de oever van de Zuiderzee. De Gooiers claimden dat als 'hun' gemene grond, maar ze hadden er geen sterke rechten op. Uiteindelijk bleven de Gooise weidegronden en heidevelden die dichtbij de Gooise nederzettingen lagen over als werkelijke gemene grond, waarop de Gooise boeren kennelijk veel krachtiger gebruiksrechten hadden rusten.

Aan alle zijden van Gooiland is gesteggeld over de grenzen met derden en steeds waren de gebruiksrechten van de Gooise markegenoten in het geding. Of het nu de bisschop van Utrecht was, de graaf van Holland, lokale of regionale heren, ontginners vanuit Eemnes of vanuit Loosdrecht, steevast stuitte men op weerbarstige Gooiers die meenden meer en steviger rechten op de gronden te hebben dan alle anderen. Het ging de partijen niet zozeer om de concrete grens, maar meer om het verlies aan land en daarmee verlies aan inkomsten of opbrengsten. De Gooise markegenoten verloren in de loop van de tijd zo nu en dan gebied, maar dat ging altijd om gronden die soms gelijktijdig en soms afzonderlijk onderhevig waren aan de invloedssferen van de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht.

Tekenend is het gebakkelei over het thans vooral door zijn pannenkoekenhuizen bekend staande plaatsje De Vuursche. Het lijkt evident dat het ooit tot het Nardinclant heeft behoord, en onder invloed heeft gestaan van het stift Elten. In ieder geval is het altijd een grensplaats geweest. Maar rechten op de grond verdwenen niet zomaar en bleven dus ook bestaan. Grensbepalingen hadden daar weinig tot geen invloed op. Het meest in het oog springende relict was wel de bepaling dat Gooise gerechtigden die in De Vuursche gingen wonen, en geen gebruik maakten van hun schaarrecht, dat recht in tegenstelling tot Gooiers die bijvoorbeeld in Bunschoten gingen wonen, niet verloren.

Tot slot en nogmaals: Het aantal overgeleverde getuigenissen over de grenzen van Gooiland is groot. Zoals gezegd is er een hoge mate van uniformiteit in de grensbeschrijvingen. Maar niet iedere getuigenis werd serieus genomen. Johannes, pastoor ter Eem [Eemnes], verklaarde rond 1517 dat hij van de getuigenis van de Hilversummer Gerrit Lambertssoen had gehoord. Die ging over de grensgeschillen tussen Utrecht en Gooiland. Er waren twaalf getuigen van Gooise zijde opgeroepen. Toen Gerrit zijn verklaring had afgelegd, staken de Utrechters en de Hollanders letterlijk de koppen bij elkaar: '[...] doe staeken die heeren van Utrecht mit die heeren van Hollant die hoefde tesamen [...]' en werden de Hollanders omgekocht. Daarna werd de getuigenis nietig verklaard: '[...] ende hoir tuych was niet'. Johannes echter legde de schuld bij Gerrit en zei hem dat zijn getuigenis niet sterk genoeg was geweest. Bovendien vond het plaats onder het bewind van Karel de Stoute, die, aldus Gerrit, een oorlog aanging om een stuiver, dus van omkoping kon geen sprake zijn geweest: 'Ic antwoerde hem: Geryt, vrunt, dat suldi soe niet verstaen: dan u tuych en is niet starc genoeg geweest. Dat ge-

sciede bij hertoich Kaerles tijde, een strengen here, die hadde een oirlooch aengenomen om enen stuver (?) onrechts, aldus sal dat niet omgecoft'.¹⁹⁹

Mijns inziens had Gerrit enigszins gelijk, want de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht zullen dikwijls tot overeenstemming zijn gekomen.

¹⁹⁹ MRVG, 105: 'Ik antwoordde hem: Gerrit, vriend, dat heb je verkeerd begrepen. Uw getuigenis is gewoonweg niet krachtig genoeg geweest. Het vond plaats tijdens Karels bewind, een strenge heer. Die ging een oorlog aan om het kleinste onrecht, dus er zal geen sprake van omkoping zijn geweest'.

6. Onbegrepen resonanties: de Gooise marken en markegenoten na de vierde schaarbrief (1568-1979)

In de voorafgaande hoofdstukken kwamen de Gooise marken, de Gooise markegenoten of erfgooiers, hun reglementen of schaar- en bosbrieven en hun omgang met de verschillende overheden uitgebreid aan bod. In 1568, een paar jaar voordat Alva Naarden geheel verwoestte (1572), kwam de vierde schaarbrief tot stand. Zoals gezegd was dat een herhaling van zetten: de tekst en de items zijn vrijwel gelijk aan die van de tweede schaarbrief uit 1442, met enige aanvullingen en kleine veranderingen. Maar na 1568 hield het natuurlijk niet op.

De Gooise marke die gericht was op weide- en heidegrond en venen bleef na de zestiende eeuw tot diep in de twintigste eeuw overeind. Opmerkelijk is dat er gedurende die periode veel veranderde en tegelijkertijd veel hetzelfde bleef. Dat klinkt tegenstrijdig, maar niets is minder waar. Uiteindelijk wordt er in 1912 zelfs een speciale Erfgooierswet in het leven geroepen, waarin oude bepalingen uit de schaarbrieven in een nieuw jasje werden gestoken. De erfgooiersorganisatie stond vanaf dat moment niet langer naast het vigerende recht, zoals ze jarenlang had kunnen of moeten volhouden, maar was als een heuse vereniging opgenomen in het wetboek. De vraag is welke omstandigheden hebben geleid tot die Erfgooierswet.

Dit hoofdstuk gaat dieper in op zaken voor 1912, gebeurtenissen die weliswaar los lijken te staan van de middeleeuwse periode en de zestiende eeuw, maar die ontegenzeggelijk issues en ideeën uit die tijd doen resoneren. Voortdurend worden de gebeurtenissen zoals hiervoor beschreven aangehaald en feitelijk opnieuw geïnterpreteerd. Hieronder worden zaken behandeld die betrekking hebben op en met terugwerkende kracht inzicht verschaffen in de middeleeuwse praktijk van de Gooise marken.

Ik begin met een heikele zeventiende eeuwse kwestie: de ontginning van 's-Graveland. Daarna ga ik over tot de bespreking van problemen die een rijke Amsterdamse forens aan het begin van de achttiende eeuw in erfgooierskringen veroorzaakte. Vervolgens komen de negentiende eeuwse heideverdelingen tussen Domeinen en de erfgooiers aan bod (1836-1843) en de kwestie of het gebruiksrecht berustte bij de gemeenten of bij de erfgooiersorganisatie of bij de erfgooiers zelf. Daarna wordt uitvoerig ingegaan op de al in de inleiding gepeperde haas van Vos (1898-1905), waarna de opmaat tot de Erfgooierswet wordt beschreven (1912). Na bespreking van die wet wordt tot slot de liquidatie van de erfgooiersorganisatie in de jaren zeventig van de twintigste eeuw (1970-1979) behandeld.

De ontginning 's-Graveland

In 1619 liet Emanuel (1568-1638), de prins van Portugal en verwant aan de Oranjes, zijn oog vallen op enkele gronden ten zuiden en westen van Hilversum, waar voorheen het Gooiersbos had gestaan.¹ Hij had wel trek in een buiten op die plaats. In datzelfde jaar liep de beoogde projectontwikkelaar Jan Ingel aldaar rond, evenals Adriaan Pauw, pensionaris uit Amsterdam.² De baljuw van Gooiland, P.C. Hooft, trad daarover in overleg met de stad Naarden en de dorpen van Gooiland. Daarvan heeft hij een uitvoerig verslag geschreven, waarin hij meldt dat de Gooiers zich bezitters waanden van de grond, maar dat die eigenlijk tot de bezittingen van de graaf van Holland behoorde. Op basis van de te verwachten moeilijkheden raadde Hooft een ontginning van die gronden

¹ Emanuel trouwde in 1597 met Emilia van Nassau, de zus van prins Maurits.

² Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland II*, 58.

af.³ Overigens werd de sententie van 1474 door de Gooiers opgevoerd ter ondersteuning van hun rechtmatig gebruik van die gronden. Hooft trachtte nog ze te overreden die af te staan, met als tegenprestatie kwijtschelding van de koptienden – die hier bostienden werden genoemd; ook al was het oorspronkelijke bos verdwenen, de betaling en inning van de tienden gingen gewoon door – , maar de Gooiers weigerden. Ze hadden die gronden, hoe schraal ook, nodig en bij verlies zouden er gemakkelijk onlusten kunnen ontstaan.⁴

De Staten van Holland verleenden in 1625 wel toestemming voor de ontginning die vervolgens 's-Graveland werd genoemd, maar niet zonder de voorwaarde dat de ontginners het eens moesten worden met de Gooiers. Die overeenstemming kon men vergeten. Ondanks een redelijk aanbod van de Staten van Holland (namelijk dat de Gooiers binnen twaalf jaar het hoogveen zelf mochten afgraven; daarna zouden zij jaarlijks een grondrente van 650 gulden ontvangen), gingen de Gooiers niet akkoord.⁵ Hooft ontving in 1625 een brief van de Staten in Holland, waarin hij gemaand werd om de orde te bewaren. Men was vooral angstig dat de Gooiers stampij zouden maken, en dat zou ten koste kunnen gaan van de ontginningsplannen.⁶

Hooft zal het ermee eens zijn geweest, maar de Gooiers niet. De Hilversumse markegenoten waren werkelijk laaiend en vernielden de al aangevangen ontginningswerken. Ook zaten ze de arbeiders op de hielen en staken ze de boel in de brand.⁷ De onenigheid duurde tot maar liefst 1633. Het jaar daarop kwam er een eind aan. Er werd een heuse 'buurspraak' of algemene vergadering georganiseerd. Zoals het hoorde.

Tijdens die vergadering werd de vrede getekend. De ontginning kon niet worden tegengehouden, maar de markegenoten konden wel bepalen dat niemand uit 's-Graveland ooit schaarrecht zou verkrijgen, ook al waren zij geboren Gooiers: '[...] soo lange sij op de geotroijeerde gronden waren wonende, op de gemeente van Gooylant huere beesten niet [...] weyden nochte plaggen slaan, om op de geotroyeerdens gronden te brengen'.⁸ Een deel van het beoogde ontginningsgebied waarop 's-Graveland zou moeten verrijzen, kreeg Stad en Lande terug (het Tweede Blok). In feite zijn opnieuw de twee belangrijkste facetten van een marke aanwezig: de beperking van de aanwas van gerechtigden en het tegengaan van verlies van gemene gronden. Naar aanleiding hiervan beloofde de overheid nooit meer zomaar gemene grond weg te schenken of in pacht uit te geven.⁹

De rol van baljuw P.C. Hooft is in dit geval bijzonder. Hooft bezigde in zijn brieven niet een keer een term die op een geërfde Gooier sloeg, en had het ook nooit over een marke of Stad en Lande van Gooiland.¹⁰ Hij had niets met de oude, ingewikkelde en vaak tegenstrijdige rechtsverhoudingen. Bovendien gedroegen Naarden en de Gooise dorpen zich in zijn ogen dikwijls recalcitrant. Ook had hij de Gooiers sowieso niet erg hoog zitten.¹¹ Hooft's houding ten aanzien van de Gooise markegenoten verschilde niet

³ Ibidem, 61: 'Soo wel uyt hoofde van het regt dat de Gooyers op de grond meenen te besitten als vanwege de oneyndighe moeyelijckheden met de bevolking die dit plan veroorsaken soude'.

⁴ VVSLVG 2732 (15 oktober 1619). Editie bij Van Tricht, *De Briefwisseling*, nr. 145, 369-370 en nr. 146, 371-372. 'Ende seggen zijlieden [De Gooiers] te zijn in vredighe possessie vel quasi van sulx te moghen doen hoewel de grondt den Graeflijckhede toecomt, producerende tot fundament haerder pretentien een vonnis 's Hof's van Mechelen in dat XIXen Novemb. A 1474 waer 't dictum geextraheert hier bij gaet: dat zij oock van ouds her betaelen sekere lasten onder den naeme van bostienden, ende henlieden ten tijde t bos in wesen was competeerde elck respectivelijck te sijner buerte den houw daer in t'haeren profijtte; 't welck bijde voors. wtroeijinge ende 't enckel resteren van heide grote-lijx is vermindert'.

⁵ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland II*, 61.

⁶ Van Tricht, *De briefwisseling*, 216a, 513: 'Jan Engel ende consorten, geimpetreert hebbende octroij tot een goet gedeelte vanden Vullingen ende onlanden, gelegen achter Anckeveen, Cortehouff ende daer ontrent in Goijlandt, omme dselve tot culture te brengen tot soodanige limiten, als sijluijden mette Heeren Commissarissen, tot dien fijne gecommiteert, souden connen verstaen, hebben ons verthoont, dat sij beducht sijn, dat de inwoonders van Goijlant voors ijert souden mogen attenteren tot naedeel van haer voors Octroij. Versouckende, dat wij alsulcke ordre willen stellen, dat sulcx geweert ende voorgecomen soude mogen worden. Ende alsoo onse meijninge is, dat dvoors geotroijeerde, het effect van haeren octroij sullen genijeten. Dient dese, omme te begeeren, dat Ul. opt gene voors is acht te sullen nemen dvoors geotroijeerde de hant te bieden, ende jegens alle desorde voorsien, Sulcx dat de selve buijten clachte mogen worden gestelt, Waer toe wij ons sullen verlaten'.

⁷ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland II*, 61.

⁸ Ibidem, 62.

⁹ Idem.

¹⁰ Van Tricht, *De briefwisseling*, 59: 'Hooft moest van deze [Stad en Lande van Gooiland of de Gooise marke] uit de Middeleeuwen stammende, zeer onvoldoende gecodificeerde rechtspersoon niets hebben'.

¹¹ In diverse brieven klaagde hij over de gezagsontrouwe en onderling solidaire Gooiers: (1614) 'Ende souden Ued.Mogh. dit niet seer vreemd vinden als haer ten vollen bekent waere de corruptie van meest de gemeente van Gooijlandt die om den anderen over allerlei delic-

of nauwelijks van die van latere bestuurders en vertegenwoordigers van de overheid. Zij werden namelijk aanhoudend door hen getrakteerd op oude documenten en werden daardoor geconfronteerd met oude inderdaad ingewikkelde rechtsverhoudingen en nog moeilijker te duiden rechtstermen. Daarom reageerden zij op erfgooierszaken chronisch korzelig en wantrouwend. Dat korzelige manifesteerde zich ook bij sommige mensen die in Gooiland kwamen wonen en te maken kregen met erfgooierspraktijken.

Het proces Hinlopen

Gooiland heeft altijd een enorme aantrekkingskracht op rijke Amsterdammers gehad. Zij kochten Gooise hofsteden om daarin te wonen en soms te werken, vergelijkbaar met bijvoorbeeld de welgestelde op de oost handelende lieden die aan de Vecht gingen wonen.¹² Ook zij hielden schapen, koeien en vooral paarden en ook die beesten moesten eten en dus grazen. Derhalve lieten ze hun oog vallen op de heiden en meenten van de erfgooiers. Waarom mochten hun beesten daar niet grazen of verblijven? Het antwoord was duidelijk: u bent geen erfgooiër – inmiddels was die term gangbaar geworden; u heeft geen gebruiksrecht (veldslag); en u heeft dientengevolge geen schaarrecht.

Een van de nieuwkomers zinde dat niet. Het betrof de Amsterdammer François Hinlopen, die woonachtig was op het landgoed Oud-Bussem. Hij was een nogal bezig baasje. In 1699 had hij al zonder toestemming een boom geplant op de brink (schapenverzamelplaats) voor zijn huis. Ook zette hij de Oude Blaricummerweg af, die vanaf de vesting Naarden langs zijn boomgaard liep, waardoor erfgooiers er geen gebruik meer van konden maken en daarom een omweg moesten maken om sommige delen van de heiden en meenten te bereiken. En hij bediende zich van een fret bij de jacht. Bovendien jaagde hij op erfgooiersgrond. Kortom, hij maakte van allerlei zaken gebruik waarop hij geen recht had. Nu zaten die erfgooiers er niet echt mee. Een fret in een konijnenhol en een boom meer of minder leverden geen reële bedreigingen op. Totdat Hinlopen inbreuk maakte op het schaarrecht. Toen was het hommeles.

Al in 1570 verkreeg de hofstede Oud-Bussem dubbel schaarrecht.¹³ De boerderij werd in 1672 – het rampjaar – verwoest door de Fransen. De herbouw leverde twee huizen op; één werd op de oorspronkelijke plek gebouwd en ging dus door als de eigenlijke hofstede Oud-Bussem. Daarop rustte het dubbele schaarrecht. Een ander verrees even verderop, nog wel op het landgoed, maar bleef zonder schaarrecht (ca 1700). Michel Hinlopen, een oom van François, bewoonde en beheerde de eigenlijke hofstede. Tot 1702 had François tegen betaling zijn koeien en paarden laten grazen op de meenten en in dat jaar verzocht hij de stad Naarden om zich het schaarrecht via koop te kunnen verschaffen. Dat werd geweigerd. In 1705 stopte hij met de betalingen, deels vanwege het uitblijven van de toekenning van het schaarrecht en deels omdat hij meende evenveel gebruiksrechten te hebben op de gemene gronden als de erfgooiers. François wilde helemaal niet meer betalen, behalve dan het schaarrecht dat iedere erfgooiër verschuldigd was.

Hinlopen vroeg zich twee dingen af: wie waren dat nu eigenlijk, die erfgooiers waarvan hij zo last had en die hem bovendien allerlei zaken ontzegden? En waar kwamen die zogenaamde rechten van die boeren dan wel vandaan? Daarom besloot hij een jaar later vier koeien en twee paarden zonder betaling op de meent te brengen. Die werden direct door de schaarmeesters in beslag genomen en verkocht bij openbare verkoop, zoals de geldende schaarbrief voorschreef.¹⁴

Daarop diende Hinlopen een aanklacht in. Nu wordt het interessant. Hij baseerde zich daarbij op de eerste schaarbrief uit 1404, waarin wordt gesteld dat uit elk huis, waarin twee echtparen woonden, twee schaarbeesten meer gehouden mochten worden¹⁵,

ten ende boven al in deze materie, te verschoonen, onder dexel van trouwicheit naulijx eenige perfidie oft mejneedicheit ontsien'. Ibidem, nr. 76, 237 ; nr. 150, 380-381.

¹² Zie Veluwenkamp, *Archangel*, 166-167.

¹³ VVSLVG 3403.

¹⁴ De vierde schaarbrief bleef tot 1741 van kracht. Een van de punten was: 'Item yemant, die meer beesten opter gemeente scaerde, jong ofte oudt, sullen die alle verbuert wesen.' Hinlopens vee werd in het geheel teveel gevonden. MRVG, 388.

¹⁵ Ibidem, (1404): 'Oic mede so sal men uut elken huse, dair twee paer volcs in woent, twee scaerbeesten meer moghen houden dan uut enen anderen huze, dair een paer volcs in woent [...]'. De geldende schaarbrief uit 1568 meldt op dit punt: '[...] ende daer twee paer volcx in eenen winst ende verlies in een huys woenen, sullen moegen scharen acht scharen, te weten drie paerden ende vijff koeien; met twee paer in een

en op het zojuist genoemde dubbele schaarrecht van de hofstede Oud-Bussem. De schaar stond op drie paarden en drie koeien.¹⁶ Hinlopen stelde zich nog bescheiden op: in feite had hij zes koeien en zes paarden op de meenten mogen brengen. En naar zijn mening nog twee beesten meer. Mits hij schaarrecht had...

De gedaagden, ofwel de erfgooiers, verweerden zich als volgt: Hinlopen was én geen man uit man geboren Gooier én had dus geen gebruiksrecht (veldslag) én daarom geen schaarrecht: '[...] de voorn. impt. soo hij procedeert in geenderhande weyzen had regt tot de veldslag van de Goysche gemeente, dat is tot het beweyden van deselvige [...]'.¹⁷ Bovendien woonden hij en zijn oom op één landgoed ... maar in twee verschillende huizen.¹⁸ Aan het dubbele schaarrecht van de hofstede Oud-Bussem werd niet getornd, maar daarin woonde François niet. Daarnaast werd gesteld dat het recht om twee beesten meer te houden alleen gold voor *erfgooiers* wonend onder één dak. Hoeveel lieden er ook op Oud-Bussem zouden wonen, er was alleen sprake van dubbel schaarrecht verbonden aan de hofstede.¹⁹

De erfgooiers lieten ook weten dat er de afgelopen driehonderd jaar aan niemand schaarrecht was verleend, die daarvoor *niet* in aanmerking kwam: 'Dat niet blijken zoude, dat omtrent de scharing of het gebruik der gemeente sedert den tijd van drie honderd jaren eenige verandering voorgevallen was, en in dien tijd niemand tot het recht van scharen [is] toegelaten, dan Gooyers van geboorte, wier ouders, wat het mannelijk oir betrof, het regt van veldslag bezaten of die hetzelfde verkregen hadden op de wijze [...] hierboven opgegeven'.²⁰ Doch oom Michiel had ooit een akte verkregen waarin werd vermeld dat de bewoner of pachter van Oud-Bussem dubbel schaarrecht genoot; daarvoor hoefde die bewoner of pachter zelf geen schaarrecht te hebben.²¹ Bovendien waren de privileges van Albrecht en Jan van Beieren duidelijk geweest: ieder die een huis bewoonde ('ut een huse') en zijn belastingen betaalde ('landwinninge'), mocht van de Gooise gemene gronden gebruik maken. Dus mochten ook de Hinlopens hun rundvee en paarden laten grazen op de meenten.

Volgens de erfgooiers waren die privileges helemaal niet bedoeld om types als Hinlopen het schaarrecht te verschaffen. Integendeel. Het betrof in beide gevallen een confirmatie van een onderlinge overeenkomst, een interne zaak van de erfgooiers, '[...] van een verdrag bij de gemeene Waarschappye van Goyland aangegaan in opsigte van de schaeringe van derselver gemeente, met die significante expressie ende uytgedrukte wil ende begeerte, dat deselvige gemeente gebruyken en oorbaeren souden als met anderen waeren verdraegen [...]'.²²

Hoe zat het nu? Zakelijke en persoonlijke rechten liepen door elkaar en werden vindingrijk toegepast. De erfgooiers hielden strikt vast aan hun rechten, hun *persoonlijke* rechten, en reglementen. Niet alleen de erfgooiers moesten zich daaraan houden, maar zeker ook derden. Beiden werden naar dat reglement beoordeeld en gekwalificeerd. Het zakelijk recht dat op de hofstede Oud-Bussem rustte werd erkend, maar dan alleen van dat ene huis dat op de oorspronkelijke plek van de oude hofstede stond.²³ Bovendien was François Hinlopen een Amsterdammer en geen erfgooiër. Zijn grootvader Tijmen Jacobs Hinlopen had in 1629 de hofstede Oud-Bussem gekocht, die na herbouw dus aan

huys, ygel. zijn eygen cost houdende en eygen goeden selffs gebruyckende, sullen ygel. volle scaringe doen'. Ibidem, 385. Het vonnis vermeldde: '[...] dat bij Privilegie van Hertog Albrecht van Beijeren van de jaren veertien hondert en drie, geconfirmeert door Jan van Beijeren Heere van Naerden en Goylant in den jare veertien hondert en seven, onder anderen was gestatueert, dat de inwoonders van Naerden ende Goylant voortn ende die daar Lantwinninge hadden gedaan, dat was dewelke aldaar enige landen besaten, het regt souden hebben van op enige Gemeene of Schaarweyden onder het voorsz. district te mogen jaegen ende doen weyden hunne schaarbeesten, sodanig dat uyt elken huys van het voorsz. district daar twee paar volkxs inwoonden twee schaarbeesten meer souden mogen gehouden werden als uyt een ander huys daar inne maar een paar menschen woonden [...]': Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xli.

¹⁶ Ibidem, 385 (1568): 'In den eersten, dat alle dieghene, die veltslach opter selver gemeente doen zullen moegen, sullen elcx ses schaarbeesten daerop moegen weyden...te weten drie paerden ende drie coeyen.'

¹⁷ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xliii.

¹⁸ Ibidem, xlii: '[...] dat het voorsz. huys Oud Bussum met de opgem. boere Huysen in den oorlog van den jare 1672 sijnde geruïneert en verbrand, door den impt. in desen als successieur in de voorgem. Landerijen naderhant wederom in der selver plaatsen twee andere huysen waren gebouwt [...]'].

¹⁹ Ibidem, xlii: '[...] dog dat sulks sag niet op de huysen, maar op de bewoonders der huysen, die den veldslag hadden en geen andere, want het besitten van land, huys of huysen niemand regt gaff tot het beschaeren ende gebruyken van de Goysche gemeente [...]'].

²⁰ Ibidem, 65, xlv. Vgl. Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 86.

²¹ Ibidem, xxxvii: '[...] 't recht van dubbele Scharinge, 't zij of die pachter ofte bewoonder van 't voorigen gemelte huys [Oud-Bussem] recht van Scharinge heeft dan niet'.

²² Ibidem, xlii.

²³ Ibidem, xlvii: '[...] dog dat hij [François] geensints successieur was van het huys Oud Bussum [...]'].

Michiel Hinlopen toebehoorde. François had zijn eigen hofstede, maar stond letterlijk met lege handen. Hij kon zijn rundvee en paarden niet gratis laten grazen op de Gooise meenten. Het vonnis luidde overeenkomstig. Hinlopens pogingen om de gebruiksrechten van de erfgooiers onderuit te halen liepen op niets uit, net als die om persoonlijk schaarrecht te verkrijgen. Van Hinlopen hadden de erfgooiers geen last meer. Hij had echter al de nodige beroering veroorzaakt.

De namenlijst en kaart 1708-1709

De gevolgen van de acties van Hinlopen hadden een grotere impact. In zijn kielzog verzamelde zich een aantal in het Gooi wonende lieden dat land bezat, maar van het schaarrecht verstoken bleef. Zij waren door Hinlopen aangezet schaarrecht te claimen. Het ging om wevers of smeden die soms getrouwd waren met een erfgooiersdochter, maar geen enkele kans maakten op schaarrecht als Stad en Lande zich aan haar uitgangspunten hield. De Staten van Holland in Den Haag wisten niet goed hoe hiermee om te gaan. Hinlopen had een grote invloed op het domeinbestuur en adviseerde om het schaarrecht aan de eisers toe te kennen (1706), onder andere op basis van het argument dat het jacht- en meentrecht van de erfgooiers ‘ingeslopen misbruiken’ waren en voor ‘een groot deel op geen andere grond dan aanmatiging steunde’.²⁴

Een en ander zette de boel in versnelling. De overheid twijfelde opnieuw aan het bestaansrecht van de een Gooise marke en de gebruiksrechten van de erfgooiers. Hierop dienden de erfgooiers een verweerschrift (1706-1708) in met de veelzeggende aanhef: ‘Dat niemand de gemeente mag beweyden, dan een erfgooyer, wiens voorouders het recht tot den veldslag op de gemeente door haar gedane en bewese diensten aan de Graven hebben bekomen’.²⁵ In feite werd via deze zin alle onduidelijkheid weggenomen, ware het niet dat de meeste ondertekenaars nauwelijks wisten hoe de zaak in elkaar stak. Sommige ondertekenaars en aanhangers van Hinlopen trokken zich terug nadat zij door hem op de hoogte werden gesteld.

Niettemin waren de Staten van Holland wakker geschud. Wie waren dat, erfgooiers, en wat waren schaarrechten, bovendien waar lagen dan die zogenaamde meenten? Kortom, wie bent u en wat heeft u? Domeinen maakte in 1708 bekend dat men zich maar eens over deze kwestie moest buigen.²⁶ Er was, mede aangewakkerd door Hinlopen, een groot wantrouwen jegens de erfgooiers ontstaan. Vandaar dat door de Staten werd bevolen tot het maken van een kaart van Gooiland met aanduiding van de gemene gronden:

‘[...] binnen den loopenden jaare te doen maaken en aan de raaden en Meesters van de Rekeeningen over H.E.G.M. Domeynen over te leveren een behoorlycke en pertinente kaarte figuratif van de geheele soo genaamde Gemeente ende van alle de gedeelten van dien niet alleen voor sooveel die werdt beschaarweydt, maar oock voor soo veel die werdt gebruykt tot den veldslagh van Pluggen [plaggen] of sooden [zoden] daar uyt te sticken met aanwysinge sooveel mogelyck sal syn van de parceelen van beemden, moerassen, weyden, heyden, waranden, wildernissen, bosch houwinge en de veenen, volgens de sententie van de jaare 1474 begreepen in de voorschreeve Gemeente, alsmede de Grootheyte van eyder der voorschreeve gedeelten en parceelen in het particulier, en van de Gantsche soogenaamde gemeente in het Generaal’.²⁷

Het ging om het in kaart brengen van die gronden die niet alleen ‘beschaarweydt’ werden, ofwel de gemene weidegronden, maar ook om de andere gemeen gelegen gronden, waar bijvoorbeeld plaggen van werden gestoken of waar het veldslag op rustte. Ook moest benoemd worden met wat voor soort grond men te maken had. En opnieuw werd verwezen naar de uitspraak van de Grote Raad van Mechelen (1474) inzake het conflict tussen de graven van Holland en de Gooise markegenoten. Tevens is interessant maar

²⁴ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland*, II 69.

²⁵ Idem.

²⁶ Idem: ‘Wij willen gaarne belijden, dat wij, so d’een als de andere der gemelde verschillende sustenuren en hetgene daartoe van wederseyden is bijgebracht, hebbende overwoogen en tegen den anderen vergeleeken, swarigheyte hebben gevonden om ons daarover te determineren’.

²⁷ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 22: ‘Binnen dit jaar dient een behoorlijke en vastomlijnde kaart te worden overhandigd aan de raad en de rentmeesters van Domeinen, waarop die zogenaamde gemeente en alle delen waarop geschaard wordt en waarop veldslag wordt uitgeoefend, het steken van plaggen en zoden, en, zo exact mogelijk, de percelen beemden, moerassen, weidegronden, heidevelden, jachtvelden, wildernissen, houthakbossen en venen moeten worden afgebeeld, volgens de sententie van 1474; ook moet de omvang van ieder onderdeel en alle percelen in het bijzonder en van de gehele zogenaamde gemeente aangegeven worden.’

onjuist dat veldslag alhier concreet wordt gemaakt en gelijk gesteld met het steken van plaggen. De laatste zinnen spreken boekdelen: zowel de omvang van de verschillende stukken in het bijzonder als van de gehele *zogenaaemde* meent in het algemeen moest worden bepaald. Daarnaast diende een namenlijst van gerechtigden, markegenoten of erfgooiers vervaardigd te worden:

‘[...] exacte lijste van alle die geene, de welcke jegenwoordigh in weesen zijn, en het gebruijck der soogenaamde Gemeijnte op eenige wijze genieten, hetzij als Erfgoijers soodie genaamt werden hetzij als recht daartoe selfs of haare voorsaten bij koop of bij gunste verkregen hebbende’.²⁸

Ook hier zijn de laatste woorden opvallend: niet alleen erfgooiers met gebruiksrecht moesten worden opgetekend, ook degenen die dat gekocht of verkregen hadden. Dat waren of werden geen erfgooiers, immers het schaarrecht rustte in die gevallen op de grond, of het huis en niet op de bewoners of degenen die schaarrecht kochten of verkregen. Zij *kochten* of *verkrepen* het ook niet, maar betaalden jaarlijks een som geld aan Stad en Lande. In de namenlijst wordt bovenstaande ook duidelijk. De vermelding van het huis Kommerrust is als volgt: ‘Het huijs genaamt Commerrust altans toebehorende ‘d heren Van Geel’.²⁹ Vooral het woordje althans is belangrijk, in de betekenis van thans. En Oud-Bussem kreeg de volgende vermelding: ‘Het huijs oude Bussem gecomen van Poulus van Loo in leven drost van Muyden, altans toebehorende ‘d erven van d’hr Mechiel Hinlopen’.³⁰ Kennelijk was Michiel Hinlopen de weg van alle vlees gegaan, maar sprekender is dat de opstellers van de namenlijst fijntjes herinneren aan de oorspronkelijke bezitter van Oud-Bussem, Paulus van Loo, en dus aan de tijd waarin de hofstede schaarrecht verkreeg.³¹

De namenlijst was snel klaar.³² Vrijwel direct lag er een geschrift met daarop 1088 namen van gerechtigden, waarvan er 624 als niet-scharend werden geduid. Interessant is dat de lijst een toevoeging kent van de uitwonenden, erfgooiers die niet meer in het Gooi woonachtig waren. Zij hadden geen rechten op de meenten. Zodra zij weer op Gooise bodem woonden, werden die rechten ‘geactiveerd.’ In later tijden werden deze erfgooiers ‘slapend’ genoemd. Die lijst is tot de ontbinding in 1971 als grondslag gebruikt voor de bepaling van wie zich erfgooiër mocht noemen. Het is een gewichtig moment in de geschiedenis van de erfgooiers, want voor het eerst waren zij bij naam bekend gemaakt.

De kaart liet langer op zich wachten. Stad en Lande mocht de kaart zelf laten maken, althans, zelf een kaartenmaker uitzoeken. Happig was men niet. Hoe minder duidelijk de omvang van de gemene gronden was, hoe beter voor Stad en Lande. Dat had zich al eens bewezen, bijvoorbeeld inzake de ontginning van ’s-Graveland, of tijdens de grensgeschillen met die van Loosdrecht. Telkens trachtten de erfgooiers om op basis van veel eerder gedane uitspraken (bijvoorbeeld 1474), genoegdoening te verkrijgen voor het verlies van hun gemene gronden of om dat verlies tegen te gaan. En een precieze vastlegging van de omvang en van de positionering van de gemene gronden, ofwel letterlijk de zaak in kaart laten brengen, zou wel eens voorgoed een einde kunnen maken aan de aanspraken van de erfgooiers op inmiddels *niet-Gooise* grond. Want daar wrong de zaak natuurlijk: zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, strekte Gooiland zich oorspronkelijk veel verder uit, waarna het in de loop van de tijd te maken kreeg met van alle kanten opdringerige ontginners. Zo lang de grenzen niet precies waren bepaald, kon Stad en Lande de boel vertragen door processen aan te spannen. De Staten hielden voet bij stuk. Er werd opdracht gegeven om de ‘Beemden, Moerassen, Weijden, Heijden, Waeranden, Wildernissen, Bosch-houwinge ende Vee-

²⁸ Idem: Exacte lijst van alle in leven zijnde die het gebruik van de zogenoemde gemeente op enige wijze genieten, hetzij zoals ze genoemd worden als erfgooiers, hetzij degenen die dat recht zelf of via hun voorouders gekocht of bij gunst verkregen hebben.

²⁹ Ibidem, 39.

³⁰ Ibidem, 40.

³¹ Tevens was het een verwijzing naar de Nederlandse Opstand. Paulus van Loo was een invloedrijke en verdienstelijk baljuw van Gooiland, drost en kastelein van het slot Muiden. Deze Paulus zou de Naarders hebben aangeraden zich niet langer tegen de Spanjaarden te verzetten, vlak voor de brandschatting van Naarden door Alva en zijn troepen (1572). De verlening van het dubbele schaarrecht aan Oud-Bussem zou daar wellicht mee te maken hebben gehad.

³² De namenlijst is bewaard gebleven en berust in het Nationaal Archief, Grafelijkheidskamer inv.nr. 755 bis, omslag 3. Bovendien is hij gepubliceerd door Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 22-49. Zie tevens Kos & Abrahamse, *Erfgooiers*, 195-199. In 1971 werd in het regionaal tijdschrift *Tussen Vecht en Eem* een bewerking opgenomen door De Lange.

nen' in kaart te brengen.³³ In 1709, een jaar na het bevel, verscheen een kaart, maar daarmee was het pleit niet beslecht.³⁴

Het proces Scherenberg

De mislukte poging van Hinlopen om schaarrecht te verkrijgen weerhield andere bezitters van Oud-Bussem er niet van om toch schaarrecht op te eisen. In 1744 stuurde Abraham Scherenberg een koppel schapen naar de heide. Hij was in 1741 eigenaar van Oud-Bussem geworden en meende, net als Hinlopen eerder deed, dat het hem vrij stond om dat te doen. Opnieuw werd gretig geput uit oude stukken. In het kort beweerde Scheerenberg dat Oud-Bussem altijd een dorp zoals de andere Gooise dorpen was geweest, en aldus een gelijk recht op de heide toekwam. Ook betaalde hij keurig koptienden, en het recht om schapen te weiden zou daaruit voortvloeien. De notabelen en dorpsbestuurders, die de erfgooiers vertegenwoordigden, waren van mening dat het niet uitmaakte. Al was Oud-Bussem een afzonderlijk dorp geweest, dan hadden inwoners daarvan niet automatisch gebruiksrechten op de heide en weide. Dat recht hadden alleen de gezamenlijke erfgooiers. De dorpen hadden geen afzonderlijk recht op de gemene gronden, want die waren en bleven ongedeeld.³⁵ Ook de betaling van koptiende verschafte geen toegang tot de gemene weide- en heidegronden.

Ter gelegenheid van het proces verscheen een inventaris van stukken, waarin onder andere in 2285 punten door de Gooiers uit de doeken werd gedaan hoe het precies in elkaar stak.³⁶ Werkelijk alles kwam voorbij. Het betrof een buitengewone opsomming van bijna alle belangrijke gebeurtenissen die met de Gooise marken en de erfgooiers te maken hebben.³⁷

Het Hof van Holland vonniste op 5 maart 1759 (dat is dus veertien jaar later) in het nadeel van Scherenberg. Hij had geen recht om zijn schapen op de heide te hoeden. Zijn weduwe legde zich daar bij neer en betaalde maar liefst vijfhonderd gulden schadevergoeding aan de erfgooiers, maar kreeg wel een vrije schapendrift om via de heide haar gronden en schaapskooien te kunnen bereiken. De beweiding van die drift en de uitloop daarvan bleven aan de erfgooiers.³⁸

De zaken Hinlopen en Scherenberg waren niets vergeleken met wat de erfgooiers nog te wachten stond. Aan het eind van de achttiende en begin van de negentiende eeuw ging het niet langer om individuen of kleine groepen. En het ging niet langer om de vragen wie bent u en wat heeft u, maar om de antwoorden daarop, die op het hoogste niveau werden geformuleerd.

De verdeling van Gooise gemene grond (1836-1843)

Inmiddels waren er veel stemmen te horen die van de marken af wilden.³⁹ Onder invloed van vernieuwingen in de landbouw en relatief gunstige economische omstandigheden zagen velen louter heil in ontginningen van de enorme arealen gemeen gelegen gronden. Een landbouwenquête op het eind van de achttiende eeuw moest inzicht geven in hoeverre men bereid was om daaraan gevolg te geven. Een van de vragen aan de geërfden luidde of ze de (of hun) gemeenschap wilden beëindigen. Ook waren er speciale vragen aan de keuterboeren. Waren zij wel tevreden over het markebestuur? En wilden zij verdelingen? De vragen suggereerden dat de geërfden een zeker eigendom pretendeerden; men wilde wel eens weten waarop dat dan gebaseerd was.⁴⁰

De opvattingen waren verschillend en gekoppeld aan welk belang men had of welk voordeel men zag. In het algemeen zouden de grote landeigenaren de verdelingen on-

³³ Toelichting bij de 'Caerte van Goijland' van Justus Broeckhuysen, rechtsonder geplaatst.

³⁴ Overigens werd er over de lijst nog jaren nadien gesteggeld. Sommige namen werden afgevoerd, anderen toegevoegd. De namenlijst was feitelijk nooit klaar.

³⁵ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 84.

³⁶ CAP SAGV 50.

³⁷ Deze gebeurtenis verdient een afzonderlijke behandeling. Ik hoop daar later nog eens aan toe te komen.

³⁸ Perk, *Verlag ... omtrent dat gebruik*, 84-85.

³⁹ Die waren ook elders in Europa te horen. Vgl. Neeson, *Commoners*; Brakensiek, *Agrarreform und Landliche Gesellschaft*.

⁴⁰ Demoed, *Mandegoed, Schandegoed*, 28.

dersteund hebben, want zij hadden de gemene gronden al lang niet meer nodig. De keuters waren tegen. De beschikbaarheid van woeste grond en weiland was belangrijk voor die groep. Het leverde een broodnodig supplement op het bestaan en was in zekere zin een vorm van sociale zekerheid.⁴¹

Demoed toonde aan dat het genuanceerder lag. Veeleer lagen veranderingen in de landbouw ten grondslag aan de verdelingen, zoals bijvoorbeeld een doorzettende vercommercialisering.⁴² Dat versterkte de roep om verdeling van de gemene gronden. In de periode 1820-1860 verdwenen de meeste Oost-Nederlandse marken door 1) overheidsdruk, 2) de medewerking van grote landeigenaren die hun aandelen in de marke wilden omzetten in privaat onroerend goed en 3) veranderingen in de agrarische sector zoals specialisatie, bijvoorbeeld veeteelt. Het verzet van de kleine- en keuterboeren en de vee bezittende ambachtslieden was tevergeefs.⁴³ Uiteraard bereikte deze tendens ook Gooiland.

De markewetten: 1809, 1810, 1886

De overheid deed wat ze moest doen, namelijk via wetgeving de kaders scheppen. De idee was dat ontginningen boeren meer eigen land zouden opleveren en dat stedelijke armoedzaaiers zich op het platteland zouden vestigen om daar als landbouwer aan de slag te gaan.⁴⁴ Daarnaast had de Franse tijd voor de markegenootschappen in Nederland grote gevolgen, want vrijwel direct werd de Franse wetgeving ingevoerd. Dat betekende niet dat alle plaatselijke bepalingen in één klap ongedaan werden gemaakt.⁴⁵ Lodewijk Napoleon (1778-1846) gaf de al in gang gezette ontginningsswens een impuls door in 1809 een 'Besluithoudende bepaling ter Bevordering van het Ontginnen van Woeste gronden' uit te vaardigen.⁴⁶ Een jaar later volgde de wet op de verdeling van markgronden, aangevuld met een wet over de besluitvorming die moest plaatsvinden *binnen* de marken. Ik ga op deze plaats niet uitgebreid op deze bepaling en twee wetten in. Interessanter is in welke mate de erfgooiers hiermee te maken kregen.⁴⁷

Een van de bepalingen handelde over de wijze waarop gestemd moest worden over een op handen zijnde verdeling. Frappant is dat die in het geheel niet afweek van hoe de meeste markegenoten altijd hadden beslist over zaken die het collectief aangingen: 'Bij meerderheid van stemmen besluiten; niettegenstaande anders eenparigheid mogt zijn vereischt geworden, of aan weinigen het vermogen was gelaten om eene conclusie tegen te houden; en zal de meerderheid gerekend worden naar mate van de aandeelen der gerechtigden in zoodanige communitieit'.⁴⁸

Volgens oude gewoonte kwamen de erfgooiers in vergadering bijeen in de Grote Kerk te Naarden om daar over de voornemens te debatteren (23 januari 1811). Men stemde eendrachtig tegen de ontginning van de gemene gronden. Klaarblijkelijk hadden zij daartoe het volste recht, want de overheid kon die ontginningen toen niet afdwingen of liever gezegd nóg niet afdwingen.⁴⁹

Sedert het proces Hinlopen wist men wie de erfgooiers waren en dankzij de drie kaarten waar de gemene gronden lagen, maar het bleek dat de vraag wie de eigendom had niet afdoende was beantwoord. Domeinen zou maar wat graag tot ontginning van de gemene gronden overgaan, terwijl de erfgooiers wilden vasthouden aan hun gebruiksrechten en dat dus verhinderden. De gedachte was dat ontginningen ten goede kwamen aan het land, de streek en haar inwoners (waarbij een beschavend element zeker meespeelde).

⁴¹ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 140.

⁴² Demoed, *Mandegoed, schandegoed*, 53, 58, 83.

⁴³ Van Zanden, 'The paradox of the marks', 143.

⁴⁴ Dat was ook in Engeland het geval. Zie Neeson, *Commoners*, 27, 31-34.

⁴⁵ J. Buis, *Historia Forestis*, 362. Zie 363-364 voor een overzicht van de dertig nieuw ingevoerde wetten.

⁴⁶ *Ibidem*, 404.

⁴⁷ Zie voor Drenthe en Twente Van Zanden, 'The paradox of the marks'; Demoed, 'Verzet tegen markedelingen', 81-94; Demoed, *Mandegoed, schandegoed*.

⁴⁸ Demoed, *Mandegoed, schandegoed*, 33; 1810: Wet, bepallende de wijze van stemmen bij marken, communitieiten en andere gemeenschapelijke administratiën van landen en gronden.

⁴⁹ VVSLVG 2397 (1810-1811). Elders kwamen de gewaarden ook in verzet. Ze werkten eenvoudigweg niet mee aan verdelingen. Demoed, *Mandegoed, Schandegoed*, 53.

Velen zagen de erfgooiersorganisatie en zijn beperkende schaarbrieven als oorzaken van teloorgang en blijvende armoede. Van Hengel kwalificeerde rond 1875 de schaarbrief als dwaas: ‘Maar die Meent is door een dwazen schaarbrief, waarbij verboden wordt om iets te verkopen, zoo verarmd, dat het vee er in den regel des najaars zeer verminderd vandaan komt en nog niet de helft der melk kan geven, die van goed land te verwachten is [...] Ongelukkiger nog is die toestand, als men bedenkt, dat die Hilversumsche Meent, bij eene oppervlakte van 425 hectare, stellig meer dan een half miljoen guldens waard moet zijn; ook om den veengrond, die daaronder gelegen is’.⁵⁰ Een zelfde argumentatie ziet men in Engeland, waar de markegenoten of commoners voortdurend geconfronteerd werden met *enclosure* of onteigening van hun gemene gronden.⁵¹ De gedachte was even eenvoudig als onuitvoerbaar, want de erfgooiers waren niet van plan om aan de ontginningswens tegemoet te komen.

Na aanhoudend gesoebat en langdurige onderhandelingen werd besloten tot een heuse *deal*; zowel Domeinen als de erfgooiers zouden over bepaalde delen van Gooiland de volle eigendom verkrijgen. Om een en ander te verduidelijken werd opnieuw, na realisatie van de scheidingen, een kaart vervaardigd (1843).⁵² Ook bij de verkopen van het deel dat de overheid in eigendom kreeg, verschenen zogenoemde veilingkaarten.

De deal tussen Domeinen en de erfgooiers

Het voornemen was om tot een scheiding of ruil te komen van de gemene gronden. Beide partijen zouden een deel in volle eigendom verkrijgen, vanuit de gedachte dat wanneer zowel Domeinen als de erfgooiers zich volledig eigenaar zouden mogen noemen van bepaalde gronden, de controverse als sneeuw voor de zon zou verdwijnen.⁵³ Deze deal was jarenlang voorbereid door de al vaker genoemde visionaire Hilversumse notaris Albertus Perk. Wie was deze man?

Perk stamde uit een oud Hilversums geslacht. Hij was een man met vijf petten op, vijf petten die allemaal bewaard werden op dezelfde hoedenplank. Het eerste hoofddekseel is hierboven genoemd, de tweede betrof agent van Domeinen (1824), de derde het secretariaat van de Vergadering van Stad en Lande (1828) – de erfgooiersorganisatie dus – en de vierde het directeurschap van een Handelsmaatschappij, de *Maatschappij ter bevordering van de cultuur in Gooyland* (1837). De vijfde en niet te onderschatten pet betrof de functie van gemeentesecretaris te Hilversum. Van deze functie diende hij later afstand te doen omdat bij gemeentewet van 1851 het ambt van notaris en gemeentesecretaris onverenigbaar waren. Dat betekende niet dat zijn gemeentelijke rol was uitgespeeld. Vrijwel direct daarna werd hij raadslid en wethouder.

Door die combinatie van functies en ambten had Perk zicht op en kennis van de wensen, verlangens en motieven alsmede strategieën van de organisaties die zich bemoeiden met de ontginningsproblematiek. Ook kon hij de gevoelens van de erfgooiers peilen en hen zo nodig geruststellen, zoals in een brief aan de Vergadering van Stad en Lande (1836), waarin hij wees op de gang van zaken in de jaren 1809-1811: ‘In den jare 1811 toen er queeste was van de verdeeling der meenten, ten gevolge der wet van 10 mei 1810 op dat onderwerp ... zijn door het bestuur der domeinen niet opgeroepen de respective gemeentebesturen, maar door het tusschenkomst van dezelve persoonlijk alle erfgooiers destijds bekend ten getale van 892, waarvan er den 23 januarij 1811 te Naarden in de kerk verschenen en hunne stem uitbragten 808, en is op dezelve eenparig uitgebragte gevoelen aan die verdeeling geen gevolg gegeven’.⁵⁴ Hiermee liet hij weten dat de erfgooiers ook over de op handen zijnde regelingen zouden mogen stemmen en dat hun besluiten bindend zouden zijn.

⁵⁰ Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 106.

⁵¹ Neeson, *Commoners*. Vgl. De Moor e.a., ‘Introduction’, 19-21. Zie ook Hoppenbrouwers, ‘Meer mythen rond twee meenten’, 100.

⁵² Ook elders in Europa vonden grootschalige ‘enclosures’ plaats, ofwel de eliminatie van de uitoefening van gebruiksrechten op gemene gronden. Soms werden die gronden daarna geprivatiseerd, dus dan ging voormalig gemene grond over in particuliere handen, maar ook daarop konden gebruiksrechten blijven rusten. De Moor e.a., ‘Introduction’, 17, 19.

⁵³ CAP SAGV 61 Proces-verbaal 1834 1 december: ‘Om zoo wel in het algemeen belang, van den landbouw en van de cultuur, als in het bijzonder belang van het domein en de Vergadering Stad en Lande van Gooiland ... deze laatste vertegenwoordigende de stad Naarden, en de gezamenlijke erfgooiers; de tot op heden bestaan hebbende gemeenschappelijke betrekkingen, in het gebruiken van sommige der boven bedoelde eigendommen, te doen ophouden’.

⁵⁴ CAP SAGV 60, C7, 10-11.

Het was aan een figuur als Perk te danken dat Domeinen zich niet harder opstelde tegenover de erfgooiers. Immers, Domeinen bleef aandringen op ontginning van Gooise grond en ook vanuit de Kroon werd druk uitgeoefend. Perk zag het gevaar van escalatie. Vooral de erfgooiers liepen dat gevaar, want Domeinen had al veel eerder laten zien zich niets van hen aan te trekken als het ging om het onteigenen van gronden. Ook werd er niet of nauwelijks met elkaar overlegd. Perk beschikte wel over geduld en diplomatie. Na lange onderhandelingen tussen Domeinen en de erfgooiers werd in 1836 een compromis bereikt en uitgevoerd.

Domeinen besloot om de verkregen gronden te veilen. Er werd een kaart vervaardigd met daarop alle te veilen kavels (84) die met een nummer waren aangegeven. Een van de kopers was de zopas genoemde Maatschappij van Perk. Bedoeling was om via werkverschaffing armoede te bestrijden alsmede de streek meer cachet te geven. Een aantal Gooise ingezetenen formuleerde het als volgt: 'De behoefte aan werkzaamheid voor arbeidslieden en de begeerte om door cultuur eene landstreek te verfraaijen, die in het midden van onze meest bevolkte Provinciën nog voor een groot gedeelte woest en onbebouwd is'.⁵⁵

De gebruiksrechten van de erfgooiers bleven echter onder druk staan. Notabelen begonnen zich te bemoeien met de zaak. De al genoemde Backer, mededirecteur van de Maatschappij, schreef in 1838 zijn brochure getiteld 'Iets over Gooiland', waarin hij de 'vermeende' rechten van de erfgooiers aan de kant zette. Dat deed hij met een duidelijke reden: Backer had grootse ontginningsplannen en de erfgooiers dwarsboomden hem daarin. Het was hem vooral te doen om de eerder genoemde gemeentebesturen. Als die namelijk de beschikking over de gemene gronden zouden krijgen, hadden de erfgooiers niets meer in te brengen. Om die reden trachtte hij aan te tonen dat de gebruiksrechten aan de gemeenten waren verbonden, en dus niet aan de in een collectief verenigde Gooise boeren. Dat deed hij onder andere door erop te wijzen dat die boeren altijd door functionarissen van de gemeenten werden vertegenwoordigd.

Ook Perk was nog steeds voorstander van verdere ontginning, waarbij moet worden gezegd dat andere moverende redenen, zoals geformuleerd door de Maatschappij, bij hem hoog in het vaandel stonden. Hij zette zich opnieuw aan de opgave om tot een vergelijk te komen tussen Domeinen en de erfgooiers. Hierbij diende hij af te rekenen met zijn collega-directeur Backer. Deze had in zijn brochure laten opnemen: 'Er bestaat geen middenweg' en 'wat is regt bij zulk een conflict van regten?'.⁵⁶ Dat was nu net de kunst die Perk verstond: het vinden van een middenweg en het ontwarren van kluwen. Hij besloot zelf in de pen te klimmen.

Het verslag van Perk

Vlak voor de verdeling van 1843 verscheen het geschiedkundig verslag van Perk. Hij ging in op de ontstaansgeschiedenis van de erfgooiers en hun marke-organisatie en besloot met de regeling van 1836. Vooral de vraag wie de gerechtigden zijn tot het gebruik van de heiden en weiden in Gooiland hield hem bezig. Hiermee legde hij rekenschap af aan zowel de Vergadering als Domeinen en aan bijvoorbeeld haviken als Backer. Perk kwam tot de conclusie dat de gebruiksrechten van de erfgooiers en de eigendomsrechten van de overheid (of overheden) allebei rechtskracht hadden en geldig waren. Aangezien hij zelf in 1836 met een oplossing was gekomen, was hem er veel aan gelegen om dat in 1843 nog een keer te doen. Het verslag verschaftte hem daarvoor de ruimte.

Niet alleen had hij via dit geschrift de zaak rechtelijk ondersteund, ook had hij daarmee beide partijen kunnen overtuigen tot de delingen te komen en daarover geen amok te maken. Overigens werden die overeenkomsten zwart op wit gezet. De juridische omschrijving is helder en geeft ook enig zicht op hoe de zaken in het verleden gingen. Zo werd het deel dat aan de erfgooiers toeviel als volgt omschreven: 'Aan de Vergadering Stad en Lande van Gooiland, als vertegenwoordigende de Stad Naarden en de Gezamenlijke Erfgooiers, wordt in vollen, vrijen en geheelen eigendom overge-

⁵⁵ Abrahamse, 'Van zandverstuiving tot speeltuin', 163.

⁵⁶ Backer, *Iets over Gooiland*, 47.

Albertus Perk.

laten' (volgt een opsomming), terwijl Domeinen het zo formuleerde: 'Aan het Domein verblijft daarentegen in vollen en geheelen eigendom zonder dat de Vergadering Stad en Lande van Gooiland, als vertegenwoordigende de Stad Naarden en de Gezamenlijke Erfgooiers, daarop eenig regt van mede eigendom, van gebruik, schapendrift, schapenweide, plaggensteeken, veengraving of welk ander regt of gebruik ook, zouden mogen hebben of behouden'.⁵⁷ Kennelijk wilde men er zeker van zijn dat er geen erfgooiër meer op de proppen zou komen met moeilijk te vatten (gewoonterechtelijke) gebruiksrechten. Van belang is dat hieruit op te maken valt waarvoor de gemene gronden gebruikt werden en nog belangrijker, dat Domeinen voornamelijk heide en veengrond aan zich trok.

Wie en wat de erfgooiers waren werd ook duidelijk. De eigendom werd toegekend aan hen die voor 1836 gerechtigden waren geweest, die volgens de schaarbrieven des tijds het recht van veldslag hadden en afstammelingen waren van erfgooiers die op de lijsten van 1708 voorkwamen.⁵⁸

Een spin in het web

Was Perk een spin in het web? Meer dan dat. Hij liet de in zijn web gevlogen vliegen echter met rust en speelde een bemiddelende rol. In zijn dagboek noteerde Perk op 3 juli 1836: 'In het jaar 1731 werden onderscheidene verschillen tusschen het Domein en de Goyers afgedaan bij een accoord, hetwelke nog tot heden toe gediend heeft tot rigtsnoer en het nog gedeeltelijk blijft. Toen was mijn vaders overgrootvader daarin zeer werkzaam, de bevorderaar van cultuur, de man van het domein, maar lag overhoop met de Goyers. Bij het besluit van den Koning van 12 januarij j.l. [1836] is eene voorlopige schikking tot stand gekomen, waarvan ik voor 10 jaar het eerste denkbeeld heb geleverd, waarin ik sedert vooral in den laatsten tijd onophoudelijk betrokken ben geweest, en waartoe ik het meeste heb medegewerkt, hetwelke zeer strekken kan tot meer ontginning der heide; waarin ik het domein getrouwelijk heb gediend; doch waarbij ik steeds de overtuiging heb gehad, dat ik ook werkte tot het welzijn van Gooiland – al waren mijne inzichten niet altijd dezelfde als die van velen hier en te Naarden. Ik heb thans het geluk dat dit door beide partijen erkend wordt, en dat ik aan beide zijden gelukkiger ben geslaagd dan mijn ijverigen maar eenigzins onrustigen betovergrootvader; die echter ook in minder gelukkigen omstandigheden was'.⁵⁹

En uit het besluit van zijn verslag blijkt zeer duidelijk hoe hij heeft moeten laveren tussen Domeinen en de erfgooiers: '[...] is het intusschen aangenaam, op te merken, dat, niettegenstaande die gemeenschappelijke regten somtijds hinderpalen hebben opgeleverd tegen ontginning en nuttige ondernemingen; dezelve echter bijzonder hebben gestrekt tot instandhouding van eenen, ofschoon weinig bemiddelden, echter niet behoeftigen – en vooral onafhankelijken – stand van landbouwers en kleine grondeigenaars, die, in andere ongelijk vruchtbaarder en voordeliger gelegen streken, is te niet gegaan; alsmede, dat met dezelve zeer wel is overeen te brengen een langzame – maar daardoor ook geene botsingen veroorzakende, en geene andere bronnen van bestaan dadelijk vernietigende vooruitgang, naar de behoeften van en met den tijd'.⁶⁰ Perk zag in dat de gebruiksrechten en eigendomsrechten elkaar niet verdroegen, en tegelijkertijd dat geen van beide partijen recht had op de volle winst – dat wil zeggen eigendom over *alle* grond.⁶¹

De verdelingen maakten echter, opnieuw, geen einde aan de problemen. Een van de discussiestukken bleef gaan over wie over de gemene gronden mocht beschikken, ook over de gemene gronden die sedert 1836 en 1843 in volle eigendom aan de erfgooiers waren gekomen. De zichtbare teloorgang van dat deel door vermeend mismanagement

⁵⁷ CAP SAGV 63: 'Laatste scheiding en verdeling tusschen het domein en de vergadering Stad en Lande van Gooiland'. Ook werd afstand gedaan van alle gebruiksrechten of servituten die zouden rusten op de gronden die aan Domeinen werden afgestaan.

⁵⁸ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 112.

⁵⁹ CAP SAGV 155, 11-12. In 1731 was er onenigheid gerezen tussen Laren en Naarden samen met de andere Gooise dorpen over het graven van een vaart van 's-Graveland naar Laren. Er werd een akkoord bereikt, maar het kwam er toch niet van. Zie Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, 73-75 en liii-iv.

⁶⁰ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, 102.

⁶¹ Zie De Lange, 'Een en ander over Albertus Perk', 9-10. Hij constateerde dat in bijna alle publicaties over de erfgooiers geen gewag wordt gemaakt van de rol van Perk bij de heideverdelingen van 1836 en 1843.

was het belangrijkste argument om het eveneens van de erfgooiers te ontfutselen. Ook werd hun egoïsme verweten, want ze vormden een minderheid die grote delen nuttige grond aan een steeds armer wordende meerderheid ontzegde.⁶² De haviken legden het aan met gemeentebestuurders die meer in het algemeen belang zagen dan in het belang van erfgooiers.⁶³

Het gebruiksrecht en de eigendom: de gemeenten of de erfgooiers?

Een belangrijke kwestie bleef of de afzonderlijke gemeenten, dat wil zeggen het stadsbestuur van Naarden en de Gooise dorpsbesturen, nog steeds rechten hadden op de gemene gronden.⁶⁴ Na het proces Scherenberg rees in 1762 een conflict over de heide tussen Hilversum en de andere dorpen. Daarbij werd door de Vergadering een bericht uitgedaan, waarin wordt verhaald over de juridische positie van de gemeentebesturen ten aanzien van de gemene gronden. De Vergadering had sinds mensenheugenis 'de regeering, beheering en bestiering' over het collectief bezit gehad, en zij hadden periodiek ('van tijd tot tijd') schaarbrieven laten opstellen aangaande het gebruik en genot van de 'communie of gemeente'. De schaarmeesters hielden toezicht. Volgens de Vergadering had de sententie van 1474 het gebruik en genot toegekend '[...] niet aan alle en een iegelijk, maar alleen bepaaldelijk aangeboore Erfgooyers, en oversulx soodanige manspersonen alleen [...]'.⁶⁵ De gemeentebesturen en het stadsbestuur van Naarden traden louter vertegenwoordigend op. Als daarentegen bewezen kon worden dat de gemeentebesturen het rechtsgeldig voor het zeggen zouden hebben, kon er gemakkelijker ontgonnen worden of konden markegronden simpelweg voor andere doeleinden ingezet worden. Er werd door een aantal auteurs stevig ingezet, auteurs die vrijwel allemaal de zaak in het licht van hun eigen belangen weergaven. In de inleiding kwamen zij al ter sprake. Voordat ik hun opvattingen bespreek en om het geheugen op te frissen, geef ik eerst een korte schets van die heren en hun belangen.

In feite kunnen de schrijvers in twee groepen gesplitst worden: zij die voor ontginning van de markegronden en of opheffing van de erfgooiersorganisatie waren en zij die daar niet voor waren (let wel, echt tegen waren ze nu ook weer niet; ze hadden meer compassie met de rechten van de erfgooiers). De juristen Backer en Molster, de militair en medeoprichter van het Comeniusmuseum F.A. Buis en de Hilversumse wethouder Peet waren voorstanders van ontginning en opheffing; ze deden er dan ook alles aan om de gemeentebesturen als de eigenaren van de markegronden te presenteren. De journalist en jurist Voorbeijtel liet duidelijk weten dat het erfgooiersinstituut niet meer van 'deze' tijd was, terwijl het provinciale Statenlid Thomassen een heel ander doel had; de instandhouding van de Gooise natuur. De historici Rinkel en Enklaar bekeken, zoals te verwachten viel, de zaak vanuit een historisch en wetenschappelijke blik en namen als gevolg daarvan geen expliciete politieke positie in.

Naast jurist was Backer, zoals gezegd, ingenieur en medeoprichter van de Maatschappij tot Bevordering van de Cultuur in Gooiland (1838). Hij had sterke fysiocratische trekken en gruwde van de erfgooiers en hun collectieve bezit. We zagen al dat hij de gemene gronden het liefst onder bestuur van de gemeenten wilde plaatsen, om ze vervolgens rap te (laten) ontginnen. Backer behandelde de vraag of iemand die een 'landhoeve' bezat in Gooiland, maar niet volgens de schaarbrieven bevoegd werd verklaard tot het gebruik van de gemene gronden, toch gebruik mocht maken van die gemene gronden. Aangezien het gebruiksrecht in zijn ogen een gemeenterecht was, dienden de gemeenten daarover te besluiten, op basis van een gemeentereglement en dat kon dus best in de vorm van schaarbrieven. Zolang die schaarbrieven echter rechtsgeldig waren, konden degenen die volgens die schaarbrieven geen gebruiksrecht hadden, hun claims niet te gelde maken.⁶⁶ Backer was het dus vooral te doen om de

⁶² De Moor, 'Introduction', 17.

⁶³ De gedachte dat het instandhouden van een markeorganisatie juist armoede veroorzaakte, raakte ook in het Gooi in zwang.

⁶⁴ Veel gemeentebestuurders keerden zich tegen onmiddellijke opheffing of particularisering van de gemene gronden, want zij wilden ze eerst tot gemeentelijke eigendommen maken. Pas daarna zou men beslissen – en in feite ongehinderd – over de bestemming. Hoppenbrouwers, 'Meer mythen rond twee meenten', 100.

⁶⁵ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, 87-88.

⁶⁶ Backer, *Verdediging*, 24-25, 52. Vgl. Molster, *De Eigendom*, 40.

schaarbrieven als zodanig te weerleggen, en volgens hem zouden de gemeentebesturen die moeten uitvaardigen, waardoor zij ook vrij waren om wie dan ook gebruiksrecht toe te kennen, iets wat nu juist de kern van de materie raakte: dat deden alleen de in vergadering bijeen zijnde erfgooiers, zoals zij dat eeuwen lang gewend waren te doen. Backers mededirecteur Perk kende diezelfde verlangens, maar had ook gevoelens voor de erfgooiers en in de gaten dat hun rechten niet zomaar ‘weggeschreven’ konden worden. Dat resulteerde in de eerder besproken deals tussen Domeinen en de erfgooiers.

Rinkel schreef als eerste een proefschrift over de erfgooiers. Rinkels dissertatie is echter ietwat ‘erfgooiers’ gekleurd. In de tijd van verschijnen groeide de onvrede over het bestuur van de marke. De besluiten volgden welhaast altijd de wens van de gemeenten en de bestuurders waren vaak geen erfgooiër. Door die sterke inmenging en bemoeienis van de stad Naarden en de vijf gemeentebesturen van de dorpen, meenden velen dat deze publiekrechtelijke lichamen ook rechten op de gemene gronden hadden. Rinkel stelde echter dat deze invloed louter van historische aard was, dus geen juridisch fundament kende.⁶⁷

Volgens Rinkel was het duidelijk. Het gebruiksrecht van de gemene gronden was altijd aan de erfgooiers geweest, zoals ook bleek uit het proces Hinlopen. Bovendien bleek uit geen enkel stuk, integendeel zelfs, dat de gemeenten rechten hadden op de gemene gronden. Die rechten lagen bij het collectief.⁶⁸ Zijn belangrijkste argument was de bepaling uit de vierde schaarbrief waarin de Gooise dorpen verplicht werden de stad Naarden te compenseren, omdat zij meer genot hadden van de gemene gronden dan de stad. Dat hield niet in dat de stad en de dorpen afzonderlijk rechten hadden, integendeel. Zij hadden deze gezamenlijk. Dat bleek niet alleen uit de confirmatie van de eerste schaarbrief door Albrecht (‘die sij te gader leggende hebben’), maar ook uit berichten in andere bronnen, zoals de Informatie van 1514.⁶⁹

Verder meende Rinkel dat als subjecten van het zakelijk recht op de gemene gronden in Gooiland noch de particuliere erfgooiers noch de stad met de dorpen beschouwd konden worden, maar wel het lichaam dat alle erfgooiers omvatte. De marke werd derhalve gezien als rechtspersoon, waaraan de eigendom van de gemeenschappelijk gebruikte gemene gronden toeviel aan de daarin gerechtigden: de erfgooiers. Hierbij meldde hij dat de bevoegdheid van een erfgooiër niet gelijk was aan een vermogensrecht waarover hij vrijelijk kon beschikken of dat als zodanig vererfde, maar een aan zijn persoon verbonden en derhalve ook met hem als persoon teloorgaand recht, aangeboren en in zijn hoedanigheid als erfgooiër zijn onvervreemdbaar bezit. Dit uitte zich als een gebruiksrecht, maar ook dat was een gevolg van zijn erfgooiërschap, wat betekent dat de leden van de vereniging geen andere bevoegdheid hadden dan de uitoefening van dit gebruiksrecht (‘hetgeen de vereniging toekomt’), overeenkomstig de voorschriften van de vereniging (via schaarbrieven bijvoorbeeld) en onder de voorwaarden, die voor de uitoefening van dat gebruiksrecht door haar werden gesteld.⁷⁰

F.A. Buis zag in de schaarbrieven geen rol weggelegd voor een markeorganisatie als rechtslichaam. De schaarbrieven toonden alleen aan hoe de gemeentebesturen onderling tot overeenstemming over het gebruik van de gemene gronden waren gekomen. Het waren immers de besturen van de stad en de dorpen die de reglementen opstelden. Die besturen vertegenwoordigden in geen geval de erfgooiers. Het gegeven dat de stad Naarden in een wilkeur uit 1454 een item liet opnemen dat handelde over onbeslagen paarden die niet de meent op mochten, betekende volgens Buis dat de stad de schaarbrieven aanvulde.⁷¹ Dit lijkt inderdaad het geval te zijn geweest, ware het niet dat de stad met deze bepaling een ander doel voor ogen had, namelijk de bescherming van het

⁶⁷ Ibidem, 7.

⁶⁸ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 88.

⁶⁹ Ibidem, 83. ‘Seggen voorts dat heurl. Kerspel groot es in zaylant omtrent 120 mergen, ende behoert hemluyden eygen, ende wort by hemluden selve gebruyct; ende soude 1 mergen tsjaers te huere gelden 20 st., ende hierenboven een gemeente tot weylant, daerof de helft behoert tot Naerden, ende dander helft wordt gebruyct bij heml., ende omtrent de dorpen van Huyssem, Larem, Blaricum ende Buyssem; ende hebben oock een heyde omtrent 1 mijle groot, die oock by die van Naerden ende de 5 dorpen van Goylant gemeen gebruyct wort [...]’. Fruin, *Informacie*, 234. aan het begin van de zestiende eeuw was er dus al sprake van een zekere segmentatie; de helft van de Hilversumse meent was bestemd voor Naarder gerechtigden en de andere helft voor die uit de vijf dorpen. De heide werd door stad en land gezamenlijk gebruikt.

⁷⁰ Ibidem, 60-65.

⁷¹ F.A. Buis, *De heiden en weiden van Gooiland*, 27-28.

smidsgilde. Bovendien kon de stad bepalingen uitvaardigen over gronden die binnen de vrijheid lagen.

Volgens Buis zei het feit dat Hooft cum suis, inzake de ontginning van 's-Graveland en de daarover ontstane problemen, niet veel meer wist van de toestand, behalve dat de grond toekwam aan het Domein, genoeg en zo niet alles: er was behoudens de uitspraak van de Grote Raad van Mechelen niets dat wees op rechten van de erfgooiers.⁷² Aldus kwam Buis tot de volgende conclusie: het gebruik van de heiden en de weiden was een gevolg van het wonen in de stad of de dorpen van Gooiland; de gemeentebesturen regelde het gebruik van de heiden en de weiden en zij kwamen overeen dat de meent onverdeeld zou blijven; de baten werden dan ook gestort in de gemeentekas, ten behoeve van alle inwoners en niet alleen ten behoeve van de erfgooiers.⁷³

Molster meende dat de gemene heiden en weiden in 1836 zijn afgestaan aan 'hen die vanouds de gebruiksrechten hadden', maar zij vormden geen rechtspersoon. Daarom, aldus Molster, moeten óf de gemeenten óf de erfgooiers de eigendom hebben verkregen (*tertium non datur*). Als het laatste het geval was geweest, dan waren de eigenaren de erfgenamen van hen die in 1836 het gebruiksrecht uitoefenden, en niet allen, die dit recht volgens de schaarbrief uit 1888 hadden. Voor Molster stond het vast dat de verdelingen van 1836 en 1843 de gemeenten werkelijk eigenaren hadden gemaakt, en dus niet de afzonderlijke erfgooiers. Sterker, hij zag voor 1836 geen vereniging van erfgooiers en stelde vast dat van een zedelijk lichaam, of rechtspersoon, dan ook geen sprake kon zijn. Het waren de gemeentebesturen die collectief maar onafhankelijk van elkaar optraden en derhalve de zeggenschap hadden over de gemene gronden. De 'Vergadering van Stad en Lande' was slechts de benaming van het collectief, en vormde geen eenheid; bovendien ontbeerde het een gemeenschappelijke kas en kwam het vermogen aan de gemeenten toe.⁷⁴ Hij concludeerde overeenkomstig zijn bevindingen dat de gemeenten van Gooiland in 1836 de eigendom hadden verkregen.⁷⁵ En bij een eventuele uitvoering van de markenwet zouden de gemene gronden tussen Naarden en de andere gemeenten van Gooiland verdeeld moeten worden.⁷⁶

Daarnaast meende Molster dat het gebruiksrecht op de gemene gronden van oudsher een gemeenterecht is geweest (erkend in 1474). Hij vond in de aanheffen in verschillende bronnen die betrekking hadden op de Gooise marken en de erfgooiers, steeds een bewijs dat de gemeentebesturen de erfgooiers vertegenwoordigden.⁷⁷ In het artikel van de vierde schaarbrief dat handelt over het verband tussen Gooilands inwonerschap en gebruiksrecht, zag Molster een krachtig argument voor het gemeenterecht. Ook de zestig gulden compensatie voor verminderd genot die Naarden ontving van de dorpen, was voor Molster een sterke aanwijzing.⁷⁸ Bovendien geschiedde de aanstelling van schaarmeesters door de gemeentebesturen, bleven die gemeentebesturen het bestuur vormen en regelde zij de uitoefening van het (gebruiks)recht via schaarbrieven. Tevens verdeelde men de batige saldo's onder de gemeenten en niet onder het aantal erfgooiers.⁷⁹ Molster toonde zich echter onwillig in de verdere bewijsvoering. Hij deelde mee dat hij tegengestelde meningen niet wilde onderzoeken, want '[...] hunne meening heeft geen bewijskracht, te minder waar het vaststaat, dat de oude stukken, die dan toch eigenlijk de vraag moeten beslissen, in vorig eeuwen niet bekend waren'.⁸⁰

Peet beweerde dat de toedeling van de rechten aan de Gooise gemeenten een betere oplossing bood voor iedereen en ieder probleem. De gebruiksrechten van de erfgooiers moesten dan wel gewaarborgd worden. Iedere gemeente zou de beschikking over de eigendom verkrijgen, en dan komt de aap uit Peets mouw: 'Als het algemeen belang het wenschelijk, nuttig of noodzakelijk voorkomt, dat over eenige gronden moet worden

⁷² Ibidem, 36-37.

⁷³ Ibidem, 39.

⁷⁴ Molster, *De Eigendom*, 7-8, 12-13, 14, 16, 18, 19 (samenvatting). Molster sprak van 'quasi-vereeniging' en 'pseudo-rechtspersoon' en 'zoogenaamde vereeniging van Erfgooiers'. Ook zag hij de schaarbrieven als overeenkomsten of contracten, en niet als reglementen; dus is er ook geen sprake van een vereniging.

⁷⁵ Ibidem, 20.

⁷⁶ Ibidem, 48.

⁷⁷ Ibidem, 35. O.a. de aanhef in een stuk van de graaf van Egmond, stadhouder van Holland (1514): '[...] alsoe de Burgemeesteren der Stede Naarden over en in name van de gemeene poorteren ende inwooners derselver ons hebben te kennen gegeven'.

⁷⁸ Ibidem, 36.

⁷⁹ Ibidem, 37.

⁸⁰ Ibidem, 40.

beschikt, kan de Gemeente onder goedkeuring van Ged. staten, die eenvoudig nemen'.⁸¹ Zijn tegenstanders was het nu net om dat punt te doen. Indien de volledige zeggenschap over de bestemming van gemene grond bij een gemeentebestuur zou komen te liggen, wat volgens sommige erfgooiers praktisch al het geval was, dan bleef er voor de erfgooiers op den duur niets meer over.

De journalist Voorbeijtel kon de grieven van beide partijen wel begrijpen. De uitdijning van de gemeenten werd belemmerd door 'het keurslijf dat de erfgooiersgrond heet', want van alle kanten waren de gemeenten daarmee omgrensd. Die gronden waren in de ogen van de gemeenten voor meer doeleinden dan beweiding en houtkap bedoeld.⁸² Vandaar dat overgegaan werd tot verkoop: 'Zoo verkoopt burgemeester X als lid der 'Vergadering' aan burgemeester X als hoofd der gemeente Y een stuk erfgooiersgrond. En de erfgooiers zelf, die hun gemeenschappelijke weide zien verminderen en die niet zien waar het geld blijft, mogen hunnen bestuurder slechts dankbaar zijn voor het beheer, dat hij wel voor hen wil voeren'.⁸³

In zijn pamflet uit 1926 ging Thomassen in tegen het zogenoemde bevredigingsrapport. Daarin werd een voorstel gedaan om enige eigendommen van Stad en Lande over te doen aan de gemeenten. De grond die bebouwing als bestemming kreeg, mocht door Stad en Lande zonder inmenging van de gemeenten verkocht worden. Volgens Thomassen zouden de gemeenten enkele mooie terreinen in erfpacht of eigendom verwerven en die vervolgens onbebouwd kunnen laten, terwijl Stad en Lande andere fraaie terreinen ongehinderd zou kunnen verkopen en deze ook laten bebouwen. Hierdoor zouden de onroerende bezittingen van de gemeenten waardeloos worden. Bovendien mocht Stad en Lande, als een aangeboden stuk grond niet door een gemeente kon worden gekocht, tot verkoop aan derden overgaan.⁸⁴ Thomassen wilde vooral het natuurschoon bewaren en zag eigenlijk alleen maar gevaar.

Enklaar sloot de rij, maar het meeste 'kwaad' was toen al geschied. Immers de Erfgooierswet was al aangenomen en de verkoop van markegronden aan het Goois Natuurreservaat had zich al voltrokken. Toch deed zijn opvatting ertoe, want de zaak bleef sluimeren, tot en met de opheffing van de erfgooiersorganisatie in de jaren zeventig van de vorige eeuw aan toe. Volgens Enklaar konden de buurschappen op zichzelf geen aanspraak maken op de gemene gronden. De marke ontstond immers voordat de stads- en dorpsgerichten zich vormden. Ook zou uit de eerste schaarbrief blijken dat alleen de stad Naarden en de dorpen Laren en Huizen als zelfstandige eenheden bestonden. Het ontbreken van de schout, de vertegenwoordiger van de landsheer in de stad en de dorpen, zou bewijzen dat deze reglementen niet door de besturen van Naarden en de dorpen werden uitgevaardigd. Zij hadden geen wettigende bevoegdheid in de marke en er was naar het oordeel van Enklaar geen historisch argument aan te voeren waarin over een recht van de gemeenten op de gemene gronden werd gesproken.⁸⁵

Als vanzelf vroeg Enklaar zich vervolgens af of de marke als zodanig een privaat- dan wel publiekrechtelijk lichaam was. Hij meende dat de stad Naarden en de dorpen van Gooiland op een of andere manier uit de marke ontstonden, waardoor die marke deels zijn publiekrechtelijk karakter verloor; dat werd feitelijk overgenomen door die stad en dorpen. Volgens Enklaar was het verstandig om de marke als een privaatrechtelijk lichaam te beschouwen, maar haar publiekrechtelijke kant niet uit het oog te verliezen, bijvoorbeeld te vinden in de schaarbrieven.⁸⁶

Ik heb de opvattingen van de andere schrijvers hierboven uitvoerig toegelicht, omdat het naar mijn mening uitstekend aantoont dat vooral persoonlijke voorkeur de aanleiding vormde om al dan niet het gebruiksrecht aan de erfgooiers, de erfgooiersorganisatie (Vergadering, Stad en Lande) of de gemeenten toe te kennen. De bronnen leveren voor alle drie de kandidaten genoeg bewijzen en fundamenten. Maar het is veel eenvoudiger: het gebruiksrecht op de gemene gronden heeft nooit toebehoord aan de afzonderlijke gemeenten, maar aan de erfgooiers die verzameld waren in een collectief dat het gebruik regelde via schaarbrieven. Die lieten zich door een bestuur vertegenwoordigen,

⁸¹ Peet, *De Erfgooiers-kwestie*, IV, 9.

⁸² Voorbeijtel, *De strijd in het Gooi*, 9.

⁸³ Ibidem, 10.

⁸⁴ Thomassen, *Erfgooiers en andere Gooiers*, 9.

⁸⁵ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 96-97.

⁸⁶ Ibidem, 97.

en de leden van dat bestuur werden gekozen uit de Gooise gemeenten. Er was iets anders aan de hand: De veranderende tijden brachten eigen problemen met zich mee. Een daarvan was de samenstelling van het dagelijks bestuur van de Vergadering. Dat bestuur bestond vanouds uit vertegenwoordigers uit de stad en uit de dorpen. Langzamerhand waren deze vertegenwoordigers voornamelijk mensen die tevens zitting hadden in de gemeentebesturen. De burgemeester, een uit de gemeenteraad gekozen vertegenwoordiger en door de raad benoemde meentmeesters uit elke gemeente vormden samen de Vergadering. Dit was geen probleem zolang het erfgooiers waren die baat hadden bij de instandhouding van de heiden en meenten.

En dat was niet langer het geval, integendeel. Bestuurders en gerechtigden kenden inmiddels andere en tegengestelde belangen. Daarnaast waren er veel meer niet-scharende erfgooiers bijgekomen. De scharende erfgooiers hadden het via het reglement nog wel voor het zeggen (zij hadden een doorslaggevende stem als het aankwam op beslissingen over de gemene gronden), maar er was veel meer druk ontstaan vanuit de overheid, zowel op nationaal als regionaal als lokaal niveau. De bestuursleden oordeelden steeds meer alsof zij gemeentebestuurders waren en gingen akkoord met alles wat de economische groei en welvaart van de gemeenten bevorderde.

De praktijk: eigenbelang van de gemeenten

Vooraf het gemeentebestuur van Hilversum was uitgesproken in haar pogingen om de heiden en meenten ten bate van de eigen groei aan te wenden. In 1851 weigerde Hilversum de schaarbrief goed te keuren, omdat daarin geen bepaling werd opgenomen die het elke gemeente mogelijk maakte 5 bunders heide uit de gemene gronden af te scheiden, ofwel door overname door de gemeente ofwel door uitgifte aan particulieren. Toen die bepaling in 1856 wel werd toegevoegd, keurde Hilversum vanaf dat jaar de schaarbrief telkens slechts voor één jaar goed. Het college was er niet van overtuigd dat de belangen van de gemeente gediend zouden zijn bij goedkeuring voor vijf jaar.

Hoe weinig de lokale besturen hechtten aan het gemeenschappelijke belang bleek toen de meentmeesters van Naarden en Bussum in 1857 aan de Vergadering voorstelden om de schade, die door winterstormen aan de meentdijken tussen Naarden en Huizen was veroorzaakt, voor gezamenlijke rekening te laten herstellen. Hilversum weigerde 'wat deze gemeente betreft in die kosten door de erfgooiers te doen delen, daar deze billijkerwijze moeten worden gedragen door hen die aan die meent voordeelen genieten en dergelijke ondersteuning nimmer aan de Hilversumsche Meent is verleend'.⁸⁷

De Hilversumse Meent werd inderdaad in die jaren op kosten van Hilversum verbeterd. Er werden sloten gegraven voor de ontwatering en betere bevloeiing, er werd een weg aangelegd en de gronden werden waar nodig verrijkt. Alles om een betere grasopbrengst te genereren. De gelden voor de verbetering haalde Hilversum echter grotendeels uit de inkomsten van diezelfde meent die in de gemeentekas werden gestort, een praktijk die in essentie strijdig was met de grondslag van Stad en Lande. Hierin vormde Hilversum geen uitzondering. Ook bij het beheer van andere meenten door andere gemeenten bevoordeelde men de eigen gemeentekas ten koste van 'het gemeen'.

Hilversum ging echter nog een stap verder. Weliswaar met goedvinden van Stad en Lande, werd het beste deel van de meent, de zogenaamde Bovenmeent, alleen bestemd voor Hilversumse gerechtigden. Hiermee beperkte Hilversum de gelegenheid voor het zogenaamde overscharen; het verplaatsen van koeien van andere meenten als die ondergelopen waren of te weinig gras hadden. Daarvoor werd uitsluitend de Ondermeent bestemd.

Men vatte het hele beheer van de meent op als een 'huishoudelijke' zaak – de meentmeesters werden door het gemeentebestuur benoemd en deze maakten dus ook geen bezwaar tegen deze gang van zaken. Toen de meentmeesters in 1861 een sloot wilden graven, gaf Hilversum toestemming voor de verkoop van het opgegraven veen. De gemeenteraadsleden Doets en Perk maakten daartegen bezwaar omdat die toestemming aan Stad en Lande was voorbehouden. De burgemeester wilde nog wel zo ver gaan om de Vergadering mededeling te doen van dat besluit, maar Doets vond die me-

⁸⁷ Notulen Vergadering van Stad en Lande van Gooiland.

dedeling ‘wanneer onderwijl met de uitvoering een begin werd gemaakt, eerder een miskennen der rechten der vergadering dan een beleefdheid’.⁸⁸

Zo ging het tientallen jaren verder. De gemeenten maakten steeds meer inbreuk op de rechten van de erfgooiers doch wisten zich weinig gehinderd doordat zij zelf de Vergadering samenstelden. In april 1875 verenigden de erfgooiers zich voor het eerst tegen het bestuur in een ‘Erfgooiersbond’.⁸⁹ Tijdens een bijeenkomst in Bussum werd een verzoekschrift aan het bestuur opgesteld waarin zij vroegen voortaan de besluiten van de Vergadering alleen door erfgooiers te doen nemen. Ook zou het beheer van de bezittingen rechtstreeks, dus niet meer vanuit de gemeentebesturen, worden gevoerd. Tevergeefs. In de vergadering van Stad en Lande van december van dat jaar werd het rekest afgewezen.

Zanderij

Naar aanleiding van een geschil tussen Stad en Lande van Gooiland enerzijds en de gemeente Hilversum en de *Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij* (HIJSM) anderzijds, verscheen een tweetal publicaties.⁹⁰ Het conflict handelde om de verlening van een vergunning aan de Spoorwegmaatschappij om zand uit Gooiland te halen (ten behoeve van de verdere aanleg van spoorlijnen). Aanvankelijk had Stad en Lande een contract afgesloten met de Spoorwegmaatschappij inhoudende de afzanding van zekere binnen de gemeente Hilversum liggende gronden, maar nadat het contract afliep (1886), kon men het niet opnieuw eens worden. De vergunning werd ingetrokken (1887). De gemeente Hilversum echter meende zelfstandig het contract voort te kunnen en mogen zetten, waarna de boel ontspoorde en men het voor de rechter bracht.

Belangrijk is dat de partijen bestonden uit enerzijds de Vergadering Stad en Lande van Gooiland en anderzijds een segment daarvan – de gemeente Hilversum in samenwerking met een derde, namelijk de Spoorwegmaatschappij. Daarboven acteerde de centrale overheid via de rechter. Eiser was Stad en Lande. Hilversum opende met een exceptie, waaruit bleek dat de rechtspositie van Stad en Lande voor meerdere interpretaties vatbaar was. In de dagvaarding werd geen naam vermeld van een fysiek persoon noch die van een rechtspersoon. Daarmee werd snel korte metten gemaakt: de Vergadering Stad en Lande werd wel degelijk als een zedelijk lichaam met rechtspersoonlijkheid gezien, maar tegelijkertijd werd deze eiser niet ontvankelijk verklaard. De rechtbank meende dat de gemeente Hilversum ‘niet kon ophouden met iets te doen wat zij niet deed’⁹¹, waarmee feitelijk werd gezegd dat de gemeente duidelijk had gemaakt binnen haar bevoegdheden te opereren.⁹² Het geval was echter dat Hilversum als zodanig geen recht had om een contract te sluiten met de Spoorwegmaatschappij; dat recht had alleen de Vergadering Stad en Lande van Gooiland.

De belangenstrijd werd op de spits gedreven door een verzoek van de HIJSM om grote gedeelten heide ter weerszijden van het spoor tussen Bussum en Hilversum te mogen afgraven ten behoeve van de zandwinning. Na mislukte onderhandelingen met Stad en Lande (dat 2 cent per kubieke meter zand vroeg), zocht en kreeg de HIJSM de toestemming van Hilversum. De gemeenteraad ging akkoord met negen stemmen tegen één. Het was Perk die tegenstemde, wetende dat Hilversum hier ver over de schreef van de schaarbrief ging. Hilversum beriep zich op artikel 37 van de schaarbrief uit vermoedelijk 1891, dat luidde ‘Ieder (gemeente)bestuur verbetert de gronden onder deszelfs jurisdictie behorende, zooveel noodig geoordeeld wordt, en geeft, bij eene buitengewone verbetering daarvan vooraf kennis aan de vergadering van Stad en Lande van Gooiland’. In de tweede alinea van dat artikel stond echter ‘Wanneer dit collegie ver-

⁸⁸ Notulen van de gemeenteraad van Hilversum.

⁸⁹ VVSLVG 2405 (1875-1911).

⁹⁰ *Conclusie* (1888), *Procedures* (1889).

⁹¹ *Conclusie*, 6, 12. De vertegenwoordigers van Stad en Lande hierover: ‘Ik verhuur of verkoop het huis van een ander, en als ik dan wegens die onwettige handeling wordt aangesproken, dan zoude ik kunnen antwoorden: “het spijt mij wel, maar er is niets meer aan te doen, ik heb omtrent Uw huis reeds met een ander gecontracteerd en tot Contractbreuk kan ik niet veroordeeld worden”’.

⁹² Dat deed Hilversum op basis van een item in de dan vigerende schaarbrief: ‘Ieder bestuur verbetert de gronden, onder deszelfs jurisdictie behorende, zooveel noodig geoordeeld wordt en geeft, bij eene buitengewone verbetering, daarvan vooraf kennis aan de Vergadering Stad en Lande’. *Conclusie*, 5.

meent, dat onder den schijn van verbetering de algemeene regten of belangen der erfgooiers benadeeld worden, zal het werk geen voortgang hebben’.

De percelen heide die onder meer werden gebruikt door Bussumse boeren dreigden verloren te gaan. Net als ruim 250 jaar eerder bij de aanleg van 's-Graveland vernielden ook nu weer erfgooiers de omheiningen en probeerden zij de werkzaamheden te dwarsbomen. Stad en Lande liet sinds lang namens de gerechtigden de tanden zien en daagde in 1888 zowel de gemeente als de spoorwegmaatschappij voor het gerecht. Na hoger beroep over en weer werd de Vergadering in het gelijk gesteld en sloot zij in 1891 een veel voordeliger contract met de HIJSM, waarbij bovendien 18.000 gulden voor geleden schade werd betaald door de Spoorwegmaatschappij. De erfgooiers werden tevredengesteld door de contractuele verplichting dat de afgezande gronden bemest moesten worden en als weiland geschikt gemaakt. Stad en Lande was dan ook niet zozeer tegen de zanderij als wel tegen het eigenmachtige optreden van Hilversum, waarbij alle voordeel aan die gemeente kwam.

Het ging voor de zoveelste keer over een specifiek probleem – namelijk het Gooise zand – en een meer overkoepelende zaak: wie had de beschikking daarover of wie kon daarover overeenkomsten aangaan met derden? De rechtbank erkende de Vergadering als rechtspersoon, waarvan de burgemeesters van de Gooise gemeenten het bestuur vormden, en wees vonnis: binnen 24 uur moest Hilversum ophouden met de afzanding en de Spoorwegmaatschappij moest dit ‘gehengen en gedogen’.

Hiermee kwam geen einde aan de eenzijdige besluitvorming door Stad en Lande. Integendeel, in 1890 bepaalde een nieuw reglement van orde dat het nu alleen de burgemeesters waren die stemrecht hadden in de Vergadering, en van hen was er nog maar één erfgooiër, de burgemeester van Laren. Bij de afweging tussen de belangen van de erfgooiers en de belangen van de overige bevolking, trokken de laatsten eigenlijk altijd aan het langste eind als het ging om de verkoop of verpachting van heidegronden. Nu waren die belangen niet altijd strijdig met elkaar: de afstand van grond ten behoeve van de aanleg van water- en gasleidingen, begraafplaatsen en vuilnisbelten kwam ook ten goede van de huishoudens van erfgooiersgezinnen. De verhuur van heide aan een golfclub of voor de aanleg van een renbaan kon echter slecht als voordelig voor erfgooiers worden uitgelegd. Maar het contract met het ministerie van Oorlog, waarmee in 1898 vrijwel het hele heidegebied gelegen tussen Bussum, Laren en Hilversum voor de duur van 99 jaren werd verhuurd voor permanent gebruik voor exercities, was werkelijk nadelig. Het hele jaar door werd de schapenhouderij gehinderd door de militaire oefeningen op de heide en door de tijdelijke kampementen die her en der verrezen.⁹³

Dat de gemeentebesturen zo bleven hechten aan hun beschikkingsrecht is verklaarbaar: projectontwikkelaars die plannen hadden voor de aanleg van villaparken in het Gooi hadden vaak delen van de heide, grenzend aan de engen, nodig – voor wegenaangleg of voor bebouwing. Uitbreiding van de gemeenten bracht geld in het laatje: nieuwe villa's en huizen brachten nieuwe bewoners en zij betaalden mee aan de gemeentelijke begroting via de belastingen, met name de Hoofdelijke Omslag.⁹⁴ Na de inwerkingtreding van de Woningwet in 1901 kregen de gemeenten de mogelijkheden om uitbreidingsplannen vast te stellen en zo planmatig de bebouwde kom te vergroten.

De haas van Vos

In de inleiding stond ik al stil bij Harmen Vos. En bij zijn advocaat Van Lennep die enige stukken bundelde, stukken die hij ter voorbereiding van de rechtszitting had verzameld, maar ook de arresten, vonnissen en procesverbalen. Uit de stukken is een goed beeld te destilleren hoe er rond 1900 over de erfgooiers werd gedacht en hoe de erfgooiersorganisatie werkte.⁹⁵ Het zijn zeer uitgebreide documenten, waarin allerhande getui-

⁹³ Ook de andere heidegebieden vielen onder het contract. Daar werden echter, als in eerdere contracten, de exercities beperkt tot honderd dagen per jaar.

⁹⁴ Het archief van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland vormt een onuitputtelijke bron voor onderzoek naar de gemeentelijke uitbreidingen en naar de vele (ook niet gerealiseerde) exploitatieplannen van allerlei bouwmaatschappijen.

⁹⁵ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 41-53: Arrest Hoge Raad 25 juni 1900; 53-58: Afschrift Proces-verbaal 6 september 1900 zaak H. Vos; 58-66: Arrest gerechtshof Arnhem 18 september 1900; 66-80: Afschrift Proces-verbaal van de openbare rechtszitting Arrondissementsrechtbank Amsterdam 31 januari 1902; 81-103: Proces-verbaal van de openbare rechtszitting Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1 februari 1902; 103-108: Vonnis Arrondissementsrechtbank Amsterdam 21 maart 1902. Passim.

Jan Smit (1879-1968),
Portret van Harmen Vos,
olieverf op doek, 1930.

genissen zijn vastgelegd, getuigenissen die wemelen van verwijzingen naar lang vervlogen tijden en de toen vervaardigde documenten, zoals de schaarbrief uit 1404. Wat de stukken zo waardevol maakt, is dat ze naar mijn mening de erfgooiersproblematiek prima samenvatten, zowel in juridisch als sociaal opzicht. In de zin dat naast de wet en het recht ook mentaliteiten meespeelden, gebaseerd op de gewoonte en oude gebruiken. Daarnaast bieden de verslagen een uitstekend inzicht in het reilen en zeilen van de erfgooiersorganisatie en hoe er gedacht werd over bijvoorbeeld voorwaarden als veldslag en over de vraag wie er zich erfgooiër mocht noemen.

Vos versus de Vergadering

Het arrest van de Hoge Raad van 25 juni 1900 inzake Harmen Vos en de al dan niet door hem geschoten haas, spitste zich niet langer toe op het vergrijp. De haas was al lang niet meer het probleem. Het verweer van Harmen kwam er op neer dat hij als mede-eigenaar van de Gooise heide gerechtigd was daarop te jagen. Het ‘College’ van Stad en Lande van Gooiland, de bestuurders van de erfgooiers, was niet gemachtigd geweest om de gemene heiden en weiden te verhuren. Al in 1388 had Albrecht de Gooiers geprivilegieerd met de vrije jacht, maar dat gold niet voor konijnen.⁹⁶ En een haas is geen konijn ... Stad en Lande had echter in 1657 verklaard dat iedere gerechtigde Gooier dus erfgooiër mocht jagen. Naarden zag toe op de handhaving daarvan. Na de dood van stadhouder en opperhoutvester Willem III namen de Staten van Holland het Gooise jachtrecht over en stelden dat onder toezicht van Domeinen.⁹⁷ En na 1795 kreeg Stad en Lande het jachtrecht terug, maar verpachtte het ondertussen aan de kroon.

Het Hof meende dat die Gooise heiden en weiden toebehoorden aan de ‘vereniging van erfgooiers’, en dat die vereniging de rechtspersoon was. Met inachtneming van eventuele bijzondere bepalingen, vielen de rechten van de leden en de bevoegdheid van het bestuur onder het burgerlijk recht. Het jachtrecht behoorde daarom aan de vereniging en niet aan de individuele leden. Interessant is dat het Hof de erfgooiersorganisatie, toen nog de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland, een vereniging met leden noemde. Dat is feitelijk pas het geval in 1914, toen de Erfgooierswet van 1912 uitgevoerd werd (zie onder).

Van Lennep bracht een aantal middelen van cassatie te berde. Daartoe behoorde de schending van de eerste schaarbrief (1404), het privilege van Jan van Beieren (1407), de sententie van de Grote Raad van Mechelen (1474), de resolutie van de Staten van Holland van 1708 (de lijst en kaart), de schaarbrieven van 1804 en 1826 en de Koninklijke Besluiten van 1836 en 1843 (de heideverdelingen). Volgens die stukken was bewezen dat Vos een erfgooiër was en nogmaals, dat het bestuur van Stad en Lande niet eigenmachtig mocht besluiten gemene heide en weide als jachtterrein te verpachten.

Volgens Van Lennep bleek uit die stukken dat er helemaal geen sprake was van een vereniging van erfgooiers. De Vergadering van Stad en Lande vertegenwoordigde geen vereniging, maar de stad Naarden en de gezamenlijke erfgooiers of ‘de vanouds gerechtigden tot het gebruik der heiden en weiden’. Het is wel duidelijk waarom Van Lennep niets wilde weten van een vereniging. Als die namelijk niet zou bestaan, was er ook geen rechtspersoon die het jachtrecht kon verpachten of had mogen verpachten.

Met nadruk en herhaaldelijk werd daarom gewezen op het rechtskarakter van de Gooise marke; een vergadering, geen vereniging. En die vergadering kon ook niet het bestuur van een vereniging vormen. Sterker, in de dagvaarding was een ‘eigenaardige begripsverwarring’ te ontwaren. Enerzijds sprak men over de toewijzing van de grond aan Stad en Lande van Gooiland, anderzijds werd die grond toegekend aan een vereniging van erfgooiers; maar die laatste bestond helemaal niet. Althans, niet in de ogen van Vos en zijn advocaat.

De haarkloverij was niet van de lucht. De erfgooiers vormden geen vereniging, maar lieten zich wel vertegenwoordigen door bestuurders. Die noemden zich Stad en Lande van Gooiland. Het bestuur had echter maar weinig anders te doen dan toezien op het beheer van de gemene gronden en zich te houden aan de reglementen. Die reglementen

⁹⁶ Van Mieris, *Groot Charterboek*, III, 484; MRVG, 149.

⁹⁷ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 45.

waren niet gelijk te stellen met statuten en als dat wel het geval was, dan waren die statuten niet afdoende onderzocht door het Hof.

Van Lennep was een slimme pleitbezorger: ‘Men kan met den eisch van positief bewijs ook te ver gaan. Wanneer een bepaald feit blijkt en er geen feit gebleken is, dat dit krachteloos maakt, dan mogen uit het geblekene gevolgtrekkingen gemaakt worden’. De advocaat had hier het jachtrecht op het oog. Volgens hem was dat ooit na 1474 aan de erfgooiers toegekend. Er was weliswaar geen bewijs, maar het jachtrecht kon ook op een andere wijze zijn verkregen, namelijk door verjaring, koop, dading of ruiling. Dat had zowel in 1836 als 1843 impliciet plaatsgevonden.

Het Hof nam de middelen van cassatie in overweging, en spitste haar besluit toe op de vraag of het bestuur van Stad en Lande van Gooiland of de erfgooiers de rechtspersoon was (het eerste middel). Volgens het Koninklijk besluit van 1843 was er in ieder geval sprake van een rechtspersoon. Die werd aangeduid als ‘De Vergadering van Stad en Lande van Gooiland, als representerende de vanouds gerechtigden tot het gebruik der heiden en weiden van Gooiland’. De gemene weiden en heiden van Gooiland waren de eigendom van de rechtspersoon, en wel ‘De gerechtigden tot de gemeene weiden en heiden van Gooiland’, dat wil zeggen de erfgooiers. Dat maakte jammer genoeg niets uit voor Harmen. Hij was weliswaar erfgooiër, maar daaruit kon niet worden afgeleid of hij mede-eigenaar was van de gemene gronden. Echter het Koninklijk Besluit was niet aan hem voorgelezen en het hof achtte het eerste middel gegrond, want het betrof geen algemene maatregel van bestuur. Bovendien behoefde niet iedereen daar kennis van te nemen, zoals bij andere wetten.⁹⁸ Het Hof vernietigde het arrest van het gerechtshof in Amsterdam en verwees de zaak door naar het gerechtshof van Arnhem.

Te Arnhem werd de faux pas tenietgedaan. Voordat het onderzoek naar de zaak werd gestart, las de griffier keurig de Koninklijke Besluiten van 1836 en 1843 voor. Daarna was het tijd voor de getuigenverhoren. Wethouder Maas van Naarden, tevens secretaris-penningmeester van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland, verklaarde dat er diverse malen protesten waren geuit tegen het in pacht uitgeven van het jachtrecht. Daarbij beweerden de erfgooiers dat zij het recht hadden hun eigen goed te beheeren en dat het bestuur van de Vergadering niet bevoegd was om de jacht te verpachten. Dat bestuur bestond inmiddels uit burgemeesters en leden van de diverse gemeenteraden. Het was Maas niet bekend op welke gronden deze samenstelling zich had voltrokken. Het archief zweeg, want er waren geen statuten of reglementen aanwezig. Ook was in 1820 besloten dat niemand een stem mocht uitbrengen aangaande markezaken, tenzij hij een erfgooiër was. Dat besluit werd niet nageleefd, maar het was ook niet ingetrokken. En voor de eerste verpachting van het jachtrecht werd bepaald dat lieden vergunning konden krijgen om te jagen, tegen een betaling van vijf gulden. Erfgooiers mochten dat voor de helft van de prijs doen, maar zij hadden daar nauwelijks gebruik van gemaakt. Vervolgens meldde Maas dat er altijd zeer scherp bekeken werd of iemand die zijn vee op de meenten schaarde ook echt erfgooiër was en dat Laren en Blaricum tegen de ‘verhuring’ van het jachtrecht aan Hare Majesteit de Koningin-moeder hadden gestemd. En in zijn ogen waren erfgooiers ‘[...] de mannelijke afstammelingen van hen die van oudsher het gebruik en sedert de Kon. Besluiten van 1836 en 1843 den eigendom hebben gehad van bedoelde gemeene gronden’.

Uiteraard hadden Vos en Van Lennep hier niets tegen in te brengen. De getuigenis van Maas was koren op hun molen, net als die van de andere getuigen. Zowel de burgemeester van Laren als de meentmeester als de voorzitter van de bond der Erfgooiers, de heer Majoor, getuigde in het voordeel van Harmen. De eerder genoemde Molster werd ook als getuige opgeroepen. Hij verklaarde overeenkomstig zijn opvattingen dat de gemene gronden toekwamen aan de betrokken gemeenten, maar hij meldde ook dat anderen meenden dat de erfgooiers *pro indiviso* (gezamenlijk) de eigenaars waren.

Toen was het de beurt aan Harmen. Het was hem bekend dat het jachtrecht aan Hare Majesteit was verhuurd ten tijde van het incident. Ook gaf hij toe niet in het bezit te zijn geweest van een jachtvergunning. Het was ook juist dat hij onbezoldigd rijksveldwach-

⁹⁸ Van Lennep brengt als laatste de brochure van Molster in: ‘Hoe wenschelijk eene beslissing van den burgerlijken rechter zou zijn, blijkt wel daaruit, dat naast de mening van het Hof en die van de requirant nog een derde bestaat, volgens welke de rechten op de gemeene weiden en heiden toekomen aan de betrokkene gemeenten ten behoeve harer ingezetenen in overeenstemming waarmede het zou zijn, dat de vergadering van Stad en Lande is samengesteld uit gedelegeerden der gemeentebesturen; vgl. de door den pleiter aangehaalde brochure van Mr. F.A. Molster: De eigendom der gemeene heiden en weiden van Gooiland’.

ter was, maar hij ontkende op de bewuste dag een haas te hebben geschoten. Hij was wel in het bezit van een haas geweest: '[...] en zijn geweer heeft afgeschoten, maar dat hij den haas in een wildstrik had gevonden en dat hij het schot heeft gelost omdat hij uit zijn geweer een patroon wilde verwijderen die tengevolge van zwellung door vocht daaruit moeilijk met de hand kon worden genomen'.

Het arrest volgde anderhalve week later. Het Hof vond de ontkenning van Vos onaannemelijk en zelfs geheel in strijd met de verklaringen van onder andere de familie Kaasgaaren. De voor Vos gunstige getuigenissen van bijvoorbeeld wethouder Maas, de burgemeester van Laren en de voorzitter van de bond der erfgooiers Majoor, werden allemaal letter voor letter aangehaald, maar opnieuw bleek dat het niet langer om het schieten van de haas of het vergrijp op zichzelf ging, maar om een zeer ingewikkelde materie, namelijk over de vraag '[...] wie rechthebbenden zijn en over de wijze van hunne vertegenwoordiging'. Of specifiek over '[...] verschillende ingewikkelde, tevens een uitgebreid historisch onderzoek vorderende rechtsvragen over vroeger bestaan hebbende gebruiksrechten en het tegenwoordige eigendomsrecht op meergemelde gronden, met name of het Bestuur, dat in deze feitelijk het jachtrecht heeft verhuurd, de als rechtspersoon gedachte Vereniging van Erfgooiers vertegenwoordigt, dan wel of van de Gooische heiden en weiden de erfgooiers eigenaars pro indiviso of wel dat zij eene in het oude recht bekende "Gezamenhandsche Gemeenschap" vormen, alsook of wellicht de eigendom van die gemeene gronden zouden toekomen aan de betrokken Burgerlijke Gemeenten ten behoeve harer ingezetenen'. Het was dus niet duidelijk of het bestuur van Stad en Lande de erfgooiers vertegenwoordigde of die erfgooiers collectief eigenaren waren van de weiden en heiden of dat die eigendom berustte bij de Gooise gemeentebesturen.

Op basis van bovenstaande overwegingen meende het Hof het geschil terug te verwijzen naar het burgerlijk recht. De strafrechter kon er niets mee. De burgerrechter moest bepalen of Harmen Vos als mede-eigenaar persoonlijk gerechtigd was om het jachtrecht uit te oefenen en zo ja, dan had hij inderdaad geen strafbaar feit gepleegd.

*31 januari 1902: Voor de burgerrechter;
'de president vermaant de beklagde oplettend te zijn'*

Beide partijen stonden op de laatste dag van de eerste maand van 1902 voor de burgerrechter. De eerste getuige verklaarde niets over geschoten hazen, maar over patrijzen. Hij had Harmen Vos in jagende houding in het veld gezien, waarna hij een schot richting patrijzen had gelost. De getuige had Harmen dikwijls naar zijn vergunning gevraagd, waarop deze steevast antwoordde die niet nodig te hebben '[...] omdat hij erfgooiër was en dus op eigen grond jaagde'. De getuige had van horen zeggen dat de grond aan Stad en Lande toebehoorde. De aldaar op de hoeken staande palen met daarop de letters S en L had hij gezien, evenals plaggenstekende lieden, waaronder erfgooiers.

Getuigen en meentmeesters T. de Graaf en G. de Jong gingen in op de samenstelling van het bestuur van Stad en Lande van Gooiland. Deze bestond uit de burgemeesters van Naarden, Blaricum, Laren, Huizen, Bussum en Hilversum. Uit iedere gemeente namen twee gecommiteerden en twee meentmeesters zitting. De burgemeester van Naarden was de voorzitter. Het stemrecht kwam alleen toe aan de burgemeesters, die van hun gemeenteraden mandaten meekregen. De gecommiteerden moesten in de gaten houden of de burgemeesters de mandaten naleefden. De meentmeesters mochten alleen adviezen uitbrengen. De Graaf liet ook weten dat hij 'toch nooit anders gehoord heeft en ook zijne ouders steeds zeiden' dat de grond van Stad en Lande van Gooiland was. Als meentmeester hield hij daar toezicht op.

In hun hoedanigheid als meentmeesters verhaalden zij vervolgens over het management van de marke. Inderdaad, er werden door erfgooiers plaggen gestoken. En het gebied onder Blaricum, Huizen en Laren vormde een meent, waarover zes meentmeesters het beheer regelden. Het ging om weilanden en niet om heidevelden. Op die meent werden door erfgooiers beesten geschaard, tegen een 'telkens' te bepalen schaaargeld. Zodra er was betaald, werd het vee gebrandmerkt.⁹⁹ Ongebrande beesten werden niet toegelaten. De schaaargelden werden verzameld in een meentkas, waarover alle meentmeesters ieder jaar verantwoording en rekening aflegden aan de burgemeesters en wethouders

⁹⁹ Grondbelasting en onderhoudskosten werden uit de meentkas betaald. Het schaaargeld bedroeg een rijksdaalder per beest.

van Blaricum. Er waren trouwens ook erfgooiers die niet schaarden en dus ook niets betaalden. Een keer per jaar werden de erfgooiers bij elkaar geroepen om over markezaaken te vergaderen. Degenen die niet verschenen, werden beboet. Die inkomsten vloeiden naar de kas van Stad en Lande van Gooiland. En volgens getuigen De Graaf en De Jong was de uitdrukking ‘veldslag hebben’ synoniem met ‘erfgooier’, en waren de gerechtigden tot de gemene heiden en weiden van Gooiland alle erfgooiers die mochten scharen. Na dit intermezzo keerden zij terug naar de zaak. Ze waren op de hoogte van de protesten tegen de verpachting van de jacht en dat die ter kennisgeving werden aangenomen. Tot slot deelden ze mee in het bezit te zijn van het Reglement op het gebruik van het heideveld, een aanvulling op de schaarbrief van 1895.

Daarna was het de beurt aan degenen die Harmen Vos hadden geverbaliseerd. Achtereenvolgens verklaarden E. van Woudenberg, W. Deijs en J.P. Deijs dat ze Vos in jagende houding hadden aangetroffen op grond dat door Stad en Lande van Gooiland aan de Kroon was verpacht. Iedere keer vroegen ze hem naar zijn vergunning en iedere keer antwoordde Vos dat hij die niet nodig had. Deze drie heren waren ook zeer vervolgen over het feit dat Harmen twee keer in aanwezigheid van de hofhouding had gejaagd.

Hierna kwamen meentmeesters Smit en van den Brink aan het woord. Zij volgden de getuigenissen van hun collegae De Graaf en De Jong, maar voegden nog enige informatie toe. Op de meent schaarden wel 1500 tot 1600 beesten. Voor het weiden van schapen hoefde niets te worden betaald, en dat kon omdat schapen niet of nauwelijks meer werden gehouden. Ook waren er inmiddels veel erfgooiers die niet schaarden. In Huizen waren zelfs meer niet-scharende dan scharende erfgooiers. Dan wordt het interessant, want volgens Smit hadden de niet-scharenden een zogenaamd slapend recht en dat zij ‘[...] dan ook niets betalen doch deze, zoo gauw zij zich een beest zouden aanschaffen, zich maar zouden behoeven op te geven, en dan zouden kunnen scharen’. Dat Smit er terecht zo over dacht is te verklaren door zijn definitie van veldslag: ‘De Veldslag hebben beteekent recht hebben om plaggen te steken en de schapen te weiden en dit weer alleen toekomt aan erfgooiers’. Hij vergat echter het scharen van rundvee en paarden. Van den Brink meende dat de erfgooiers de gerechtigden waren en een gebruiksrecht hadden ‘[...] dat geregeld wordt door de Vergadering van Stad en Lande en bestaat in plaggen steken, schapen weiden op de heide en beesten weiden in de weiden’.

Uit de laatste twee getuigenverklaring blijkt temeer dat Harmen het niet bij een haas had gelaten, maar zich op meer Gooise plekken in ‘jagende houding’ had begeven. En kennelijk werd hem iedere keer naar een vergunning gevraagd en klaarblijkelijk gaf Harmen steeds het bekende antwoord: niet nodig, ik ben erfgooyer. Toen Harmen eenmaal aan de beurt was erkende hij dat hij op verschillende plaatsen had gejaagd, sterker, hij verklaarde op alle genoemde plaatsen en tijdstippen inderdaad aanwezig te zijn geweest, zonder vergunning, want hij had als erfgooyer en mede-eigenaar van de grond het recht om daarop te jagen. Hij herkende de verbalisanten en hij gaf toe in het bijzijn van de hofhouding van Hare Majesteit te hebben gejaagd. Daarna gaf hij de meentmeester een sneer: die zouden slecht toezicht houden en niets doen tegen niet-erfgooiers die grind groeven en plaggen staken. Bovendien had de Vergadering stukken land die aan de erfgooiers toebehoorden onderhands verkocht.

1 februari 1902: ‘voortgezet in denzelfden stand’

Er moesten nog elf getuigenissen worden afgenomen. Het was een bonte aangelegenheid, want onder de getuigen bevonden zich twee burgemeesters, een wethouder, twee onbezoldigde rijksveldwachters, een veehouder, een meentopzichter, drie landbouwers en een advocaat. De laatste was Molster, die als enige getuige Harmen Vos niet kende.

De eerste twee getuigen, burgemeester Wesseling en wethouder Maas van Naarden, schonken de rechtbank uitgebreide historische overzichten. Met enige te verwaarlozen verschillen kwam het er in het kort op neer dat de Gooise ingezetenen in de loop van de tijd gebruiksrechten hadden gekregen op de gemene gronden. Aanvankelijk mochten ook lieden die niet in het Gooi geboren waren van de gemene gronden gebruik maken. Op een zeker moment hebben de bewoners dat soort vreemden uitgesloten en die bewoners waren de oorspronkelijke erfgooiers. De ‘tegenwoordige’ erfgooiers stamden van die oorspronkelijke erfgooiers af en volgens Wesseling moesten zij de aristocratie van het Gooi genoemd worden. De Vergadering Stad en Lande van Gooiland was in zijn ogen niet meer dan een beheerder, maar wel een soeverein beheerder, omdat zij geen

verantwoording aan de erfgooiers zelf hoefde te voldoen, maar '[...] slechts rekening en verantwoording aflegt in den boezem van haar eigen bestuur'. Hij beschouwde de erfgooiers als de eigenaren op grond van de aanheffen van de schaarbrieven waarin duidelijk wordt gesteld dat de Vergadering de gerechtigden vertegenwoordigde.

Ten aanzien van het erfgooierschap als zodanig maakten Wesseling en Maas de volgende opmerkingen: Als men kon bewijzen van een erfgooiersfamilie af te stammen, werd men erfgooiër. Een erfgooiër moest om te kunnen scharen ingeschreven staan in de meentboeken of voorkomen op de namenlijsten, die door de meentmeesters werden opgesteld en bijgehouden. Een erfgooiër werd bij opgave steeds ingeschreven, ook al had hij voorheen nooit geschaard. De Vergadering was gemachtigd om niet-erfgooiers vergunning te geven om plaggen te steken en grind te graven. De Hilversumse meent mocht zelfs worden opengesteld voor niet-erfgooiers, die daar tegen dubbele betaling hun vee mochten scharen. Er bestonden niet-scharende erfgooiers en er waren erfgooiers die in het geheel geen gebruik maakten van hun rechten. Een erfgooiër die niet schaarde, hoefde ook niet te betalen. Wesselings definitie van veldslag luidde: '[...] een slag in het veld hebben, welk recht uitgeoefend wordt door erfgooiers'.

Over het jachtrecht was de heren niets bekend, althans, of dat voor 1836 tot de gebruiksrechten had behoord. Er bestonden over de jacht trouwens helemaal geen documenten waaruit eventuele jachtrechten van de erfgooiers of de Vergadering konden worden bepaald. Uiteraard was de burgemeester van Naarden op de hoogte van de verpachting van de jacht en de daartegen veelvuldig ingediende maar vruchteloze protesten. Bovendien vond Wesseling het tijd om tot een oplossing te komen met de Erfgooiersbond. De Vergadering was daartoe bereid, maar Hilversum niet. Wesseling noemde dat dorp 'de hoofdaanvoerder' van het verzet tegen een schikking. Maas meldde nog dat nergens in de schaarbrieven gewag werd gemaakt over de jacht.¹⁰⁰ Ook het archief zweeg op dat punt.¹⁰¹

De burgemeester van Laren opende zijn getuigenis met de mededeling dat voor 1836 geen enkel stuk grond in eigendom aan de erfgooiers toebehoorde, maar dat alle grond eigendom was van Domeinen. De erfgooiers hadden daarvan het gebruiksrecht. Na 1836 (en 1843) was daarin verandering gekomen en hadden de erfgooiers gronden in volle eigendom verkregen. De Vergadering was slechts de beheerder en kon in die hoedanigheid regelingen treffen, maar alleen over bepalingen die in de schaarbrieven stonden. De erfgooiers hoefden zich niet te gedragen naar en zich te houden aan regelingen en beslissingen van de Vergadering over onderwerpen die *niet* in de schaarbrieven staan.

Vervolgens ging hij in op wie de erfgooiers waren en hoe de marke werkte. Ook deze getuige meldde dat er zeer veel erfgooiers waren die niet schaarden. Het jachtrecht behoorde juist voor 1836 niet tot de gebruiksrechten, maar daarna kon iedere erfgooiër, als eigenaar van de grond, vrij jagen. De Vergadering kon niet over het jachtrecht beschikken of regels aangaande de jacht vaststellen omdat in de schaarbrieven nergens melding werd gemaakt van dat recht. De burgemeester van Laren verklaarde dat hij zelf ook erfgooiër was en dat zijn vader het recht van de jacht had uitgeoefend.

De beide onbezoldigde rijksveldwachters Groenewoudt en Slagveld hielden vast aan hun procesverbalen. Klaas Bakker, meentmeester en veehouder en getuige nummer zeven, beschouwde de Vergadering als het bestuur van de 'gezamentlijke erfgooiers' en de erfgooiers zelf als eigenaren of vruchtgebruikende eigenaren van de gemene heiden en weiden. De uitdrukking 'den Veldslag hebben' was een oude benaming voor een erfgooiër.

De Laarder landbouwers en vermoedelijk familieleden Majoor, beide actief in de erfgooiersbond, verklaarden dat zij vele protesten tegen de verpachting van het jachtrecht hadden ingediend, '[...] tegen vervreemding en andere beschadiging van de gemeene heiden en weiden van Gooiland, die in vollen eigendom toebehooren aan de erfgooiers zelve'. De Vergadering behartigde de belangen van de erfgooiers niet goed. Bovendien konden er geen beslissingen worden genomen omdat zij niet geheel uit erfgooiers bestond. Het was de bedoeling dat de erfgooiers zelf de gronden bestuurden of beheerden.

De jongste Majoor meldde nog dat het erfgooierschap verkregen werd door afstamming en dat het alleen in mannelijke linie wordt doorgegeven, maar dat had hij louter van horen zeggen. Hij was door de Vergadering, ondanks dat hij erfgooiër was en dus eigenaar van de gronden, wel eens de deur gewezen. Daarnaast was er veel mis: de

¹⁰⁰ Dat klopt.

¹⁰¹ Dat klopt niet. Het archief zweeg over de kwestie, maar niet over de verpachtingen van het jachtrecht en de jacht. Zie VVSLVG 2883 t/m 2901 (Jachtrecht).

meentmeesters maakten er een potje van door niet goed op te letten, sommige erfgooiers schaarden veel meer beesten dan was toegestaan en het indienen van protesten had geen enkel nut gehad. Getuige nummer elf bevestigde deze toestand.

Harmen Vos kreeg ook de kans om nog wat te zeggen. De toen door hem uitgesproken onvrede werd door de Vergadering en de bestuurders en vooral de niet-erfgooiers niet echt serieus genomen. Harmen betreurde het dat het beheer van de aan de erfgooiers toekomende gemene gronden geregeld werd door niet-erfgooiers en dat deze geen hart hadden voor de erfgooiers. Zo was er zelfs een niet-erfgooiër aangesteld als betaald meentmeester en deze mocht zelfs scharen. Bovendien moest men notie nemen van het feit dat er veel erfgooiers zonder verdiensten waren.

Het vonnis

Op 21 maart 1902 velde de arrondissementsrechtbank te Amsterdam een vonnis. Het was klip en klaar dat Harmen op verschillende tijdstippen en op verschillende plaatsen gejaagd had zonder vergunning. De rechtbank liet in het midden van wie de grond was, maar stelde dat die toebehoorde 'aan een ander dan hem'. Echter de 'eigendom van de bejaagde gronden' en 'de gerechtigheid tot de jacht op die gronden' waren kwesties geworden waarover de rechtbank geen oordeel kon vellen en bijgevolg diende de rechtsvervolging van Harmen Vos te worden gestaakt. Er was immers vast komen te staan dat de beklagde een erfgooiër was en dat de gezamenlijke erfgooiers sedert 1836 de gemene gronden in vol eigendom hadden gekregen.

Vooraf de Koninklijke Besluiten van 1836 en 1843 hadden de doorslag gegeven. Toen werd de eigendom van de gronden overgedragen aan '[...] hen, die van oudsher gebruiksrechten daarop hadden uitgeoefend'. Dat moeten dan de erfgooiers zijn geweest, maar het karakter van de organisatie bleef volgens de rechtbank nog steeds ongewis. Saillant is dat Van Lennep trachtte de rechtbank te overtuigen van het feit dat '[...] de eigendom op de gronden in quaestie van de vroegste tijden af heeft behoord aan de erfgooiers zelve [...]', door het arrest van 1474 te verwerpen. De rechtbank achtte dat opmerkelijk, want daarmee zouden de Koninklijke Besluiten van 1836 en 1843 geen betekenis meer hebben, omdat Domeinen geen grond kon overdragen die het zelf niet bezat (de bekende sigaar uit eigen doos).

De erfgooiers vormden een 'Gesamenhandsche Gemeenschap', een *communio pro indiviso*, of in de woorden van de rechtbank 'in elk geval een soort gemeenschap, die het individueel eigendomsrecht van ieder lid op het geheel der bezittingen erkende en alleen de uitoefening van dat recht desgewenscht door onderlinge overeenkomst beperkte'. De erfgooiers hadden een zakelijk recht op de gronden, een *jus in re aliena*, waardoor zij bevoegd waren om te jagen. Dat recht kon hun niet worden ontnomen door verpachting van het jachtrecht door een in hun ogen onbevoegd bestuur, want dat mocht zonder instemming van een meerderheid van alle erfgooiers daartoe niet overgaan. In feite rekende de rechtbank het jachtrecht tot de gebruiksrechten.

Harmen Vos werd dus niet vervolgd, niet veroordeeld en kon naar hartelust verder jagen. De rechtbank schortte de boel echter op. Eerst moest een aantal vragen beantwoord worden gevonden op drie vragen: Behoorden de gemene gronden toe aan een rechtspersoon, en wel de *Vergadering van gerechtigden tot de gemene heiden en weiden van Gooiland*, of aan de gerechtigden zelf, de erfgooiers, hetzij ten gevolge van een 'Gesamenhandsche Gemeenschap'. Of hadden de gemeenten het voor het zeggen. En mochten erfgooiers, ook al hadden zij geen eigendom, het jachtrecht uitoefenen? Tot slot moest worden vastgesteld of door de verpachtingen het jachtrecht toch naar derden was overgegaan. Mocht uit dat onderzoek blijken dat Vos als mede-eigenaar van de gemene gronden persoonlijk gerechtigd was om te jagen of als mocht blijken dat het niet uitmaakte, dus dat een erfgooiër sowieso zonder vergunning mocht jagen, dan had Harmen inderdaad geen strafbaar feit gepleegd.

Uit bovenstaande blijkt enerzijds hoe de overheid en de rechtbanken worstelden met de erfgooiers en hun organisatie, anderzijds valt op te merken dat er intern enorme problemen waren gerezen. Het bestuur, de Vergadering, was op een aantal leden na, niet bezig met belangenbehartiging van de erfgooiers, maar met die van de gemeenten of van de overheid. Het verpachten van het jachtrecht was daar maar één voorbeeld van. Herhaaldelijk maakten getuigen melding van het feit dat protesten van erfgooiers tegen besluiten van de Vergadering niets uithaalden; deze werden louter ter kennisgeving

aangenomen. Er werd dus niets mee gedaan. Dat druiste volstrekt in tegen de gewoonte. Voorheen hadden de verzamelde erfgooiers een beslissende stem, zoals in 1811. Ook de veelvuldig gemaakte opmerking dat er inmiddels veel erfgooiers waren die niet schaar-den, moet opgevat worden als kritiek tegen het bestuur. In de ogen van veel erfgooiers verkwanselden de bestuurders de rechten van de erfgooiers.

Deze zaak leidde uiteindelijk tot de Erfgooierswet die de door burgemeesters be-heerste erfgooiersvergadering tot een heuse Vereniging met stemhebbende leden zou omvormen. Terwijl de rechterlijke procedures elkaar opvolgden, zaten de andere erf-gooyers niet stil. Op 20 april 1899 ontving het bestuur van Stad en Lande een nieuw ver-zoekschrift van erfgooyers '[...] die zich ten doel stellen het verkrijgen van medebeheer, zoo mogelijk eigen beheer hunner gronden'. Aanleiding was een Bussums plan om eni-ge honderden hectare heide aan het departement van Oorlog af te staan voor kazerne-bouw met de drogreden: '[...] De nadeelen de hedendaagsche gebruikers zullen treffen doordat de plaggeslag totaal verloren zal zijn, om de eenvoudige reden dat de zode ge-heel vertreden zal worden. Wat helpt het dan of de plaggeslag geoorloofd blijft als er toch niets meer kan groeien?'

Opmerkelijk is dat de latere voorzitter van Stad en Lande, Luden, de stadsmens ver-antwoordelijk hield voor alle onderlinge ellende. Door de aanleg van het spoor (1874) kwamen vooral Amsterdammers naar het Gooi: 'De eenvoudige zeden, de tevredenheid, de lage eischen, verdwenen langzamerhand onder den toevloed van stadsmenschen, die in dit gewest rust van hun arbeid of voordeel voor hun nering kwamen zoeken'.¹⁰² Deze stadse fratsen zouden ook oorzaak zijn geweest voor de grote veranderingen in de sa-menstelling van het bestuur en de aard van de bestuurders. Zodoende liepen de belangen uiteen en het gemeentebelang prevaleerde boven het erfgooyersbelang.

In 1890 was een Reglement van Orde vastgesteld, waarbij het stemrecht uitsluitend aan de Gooise burgemeesters, waaronder nog maar één erfgooyer (de burgemeester van Laren), werd toegewezen. De meentmeesters kregen ook een stem, maar daar moet bij worden vermeld dat zij aangesteld werden en dus ook ontslagen konden worden door de gemeentebesturen. Luden refereerde aan de Vrede van Rijswijk (1697): 'Over U, bij U en zonder U'. De Vergadering was gescheiden van het bestuur en de erfgooyers werden daarmee alleen nog indirect vertegenwoordigd.

Ondanks een advies van de rechtsgeleerde Kuhn, luidende dat het verlenen van stem-recht aan vertegenwoordigers van erfgooyers in de bestuursvergaderingen wenselijk was en dat de rechten van diezelfde erfgooyers dan 'op ondubbelzinnige, duurzame en bevredi-gende wijze' konden worden geregeld, lieten de burgemeesters de belangen van hun ge-meenten voorgaan.¹⁰³ Weer kregen de erfgooyers nul op het rekest. Ook toen tijdens de massale bijeenkomst op 4 april 1900 in Naarden de erfgooyers het bestuur het recht ont-zegden om namens hen te handelen, werd daaraan geen consequentie verbonden.¹⁰⁴ De Vergadering kreeg langdurig gelegenheid deze gemiste kans te betreuren.

Harmen Vos werd nooit veroordeeld. De schorsing bleek permanent, net als de groeiende ontevredenheid onder de erfgooyers. Geregeld maakten erfgooyers, ervan overtuigd dat zij in hun recht stonden, inbreuk op de reglementen van het bestuur. Ze haalden zonder vergunning plaggen, groeven leem en grind, hakten bomen en joegen op de heide en telkens weer kwam de politie eraan te pas die, op gezag van nu eens deze dan weer die burgemeester, moest ingrijpen. De boel stond op springen.

Je schiet tóch niet!

Toen enige erfgooyers er toe over gingen om op de eerste schaar-dag ongebrand¹⁰⁵ vee op de meent te brengen, ging het vreselijk mis.¹⁰⁶ *De Gooi- en Eemlander* berichtte op 1 mei 1903:

¹⁰² Luden, *Het Gooi en de erfgooyers*, 42.

¹⁰³ Over de benoeming van Kuhn: VVSLVG 2406 (1896-1897); over de rechtspositie van Stad en Lande van Gooiland: VVSLVG 2408 (1900-1901) en over de aangeboden wapenstilstand door Van Lennep, VVSLVG 2409 (26 april 1902). Overigens ergerde Kuhn zich aan het lekken van gegevens uit de Vergadering Stad en Lande naar de Gooi- en Eemlander. VVSLVG 2415 (21-24 september 1903).

¹⁰⁴ *De Gooi- en Eemlander*.

¹⁰⁵ Vee dat door de meentmeesters werd toegelaten op de meent kreeg inmiddels een brandmerk op een hoef of een hoorn.

¹⁰⁶ Vlak daarna was het nog niet gedaan, want de commissaris der Koningin in de provincie Noord-Holland verzocht het bestuur van Stad en Lande om inlichtingen inzake de op handen zijnde vrees voor het verzet door erfgooyers te Blaricum. VVSLVG 2412 (6 mei 1903).

Ferdinand Hart Nibbrig (1866-1915), *De Erfgooiers* ('de Kaerels'), olieverf op doek, 1908.

'De lezers weten het: er was ongebrand vee, en vee niet gemerkt door de wettige meentmeesters. Afgesproken was door de vereenigde ontevreden erfgooiers dit vee toch op de weide te brengen ...

Een gedeelte van de in het dorp aanwezige militairen waren hier te middernacht al op verschillende punten langs de grens der weide opgesteld, met bevel om zoo nodig met gebruik van vuurwapens allen te weren die zich met geweld toegang wilden verschaffen. Al heel spoedig kwamen bij het hek aan de zoogenaamde Drift (bij Wetrents) een zestal Laarders aan, waaronder de in de erfgooierskwestie bekende Harmen Vos, J. Majoor en ook zekere H. Smit Cz. Men had vee bij zich en wilde dit door het hek voeren, dat evenwel gesloten was, en vernielen werd belet door de daar geposteerde twee militairen. Nu deed men zooals afgesproken was: men trok en groef aan de zoden van den dijk om zoo een opening te maken. Er werd gewaarschuwd, tweemaal in de lucht geschoten, doch het werk werd niet gestaakt. Er klinkt zelfs "Je schiet toch niet!" Helaas, een schot valt, gaat bijna rakelings langs J.M. en treft den armen H.S. Cz., een braven, oppassenden twee- en twintigjarige jongeling in het onderlijf, even boven de heup. Kermend valt hij neer. De militairen verwijderden zich, maar keeren circa twintig minuten later ten getale van 8 naar de plaats des onheils terug. Inmiddels zijn de anderen aanwezigen toegesnel en zien, hoe ernstig hun dorpsgenoot gekwetst is, die hoewel misschien voortvarend toch meent gestreden te hebben voor zijn goed recht, zijn erfgooiersrecht, den grond, zijn eigendom'.

Een poging de gewonde naar een naburig huis te brengen strandde op de weigering van de bewoner om een kruiwagen ter beschikking te stellen of zelfs de deur maar te openen. De toegesnelde pastoor diende Smit in de open lucht de laatste sacramenten toe. Daarna werd het slachtoffer naar de pastorie vervoerd waar hij onder de hevigste pijnen om half vier de geest gaf.

Volgens de krant was de bevolking ontstemd. Het begreep niet waarom militairen waren ingezet, en dat bovenop een gelijksoortig ingrijpen van hogerhand bij de havenstakingen in Rotterdam waar kort tevoren ook al een dode was gevallen. 'Het schijnt zich de mogelijkheden niet kunnen begrijpen dat zulke wel wat Russische manier ook hier te lande zouden noodig zijn'. Een lezer van *De Telegraaf* vroeg zich af of de doodstraf soms weer was ingevoerd. De Blaricumse burgemeester Hosang, toch al impopulair omdat hij de eerste allochtone burgemeester van het dorp was en een licht ontvlambaar man, liet de nacht erop zijn huis bewaken. De Commissaris der Koningin Van Tienhoven kwam naar Blaricum om te overleggen met de burgemeester en had ook een onderhoud met Floris Vos, lid van de Eerste Kamer, eigenaar van Oud-Bussem en groot voorvechter van de zaak van de gerechtigden. Op 16 juni werden zelfs vragen gesteld in de Tweede Kamer over het optreden van de burgemeester en diens inzet van militairen. Daarbij kwam de hele 'erfgooiersquaestie' aan de orde.

De schermutselingen met het bevoegd gezag gingen onafgebroken door. Men bestreed elkaar zowel 'in het veld' als voor de rechter. Steeds weer poogden erfgooiers ongebrand vee op de meenten te brengen. Soms werd het simpelweg verwijderd maar ook werd het 'geschut': in beslag genomen en op stal gezet bij een bewaarder met het

doel het vee te verkopen om zo de verschuldigde schaar gelden te innen. Bijgestaan door Floris Vos en Van Lennep werd het vee dan weer opgeëist. In plaats van militairen werden nu op verzoek van Stad en Lande rijksveldwachters en politie ingezet om het onwettig betreden van de meenten te verhinderen en meenthekken te bewaken. Vos, toch een notabele, werd bij een van die gelegenheden zelfs gearresteerd wegens verboden wapenbezit. Het bestuur van Stad en Lande werd ervan beticht gratis grote hoeveelheden sterke drank te geven aan de hermandad om hen zo tot onbevreesd en krachtdadig ingrijpen te brengen.

Een nieuwe partij

Op 1 oktober 1903 werd in een algemene vergadering van gemachtigden van de ontevreden erfgooiers een eigen bestuur benoemd onder de naam 'Hoofdbestuur van de gerechtigden tot de gemeene heiden en weiden van Gooiland'. Na vergaderingen in alle Gooise plaatsen en door tijdens die vergaderingen gekozen afgevaardigden werd Floris Vos uit Naarden tot voorzitter, Jan Majoor Jacobuszoon uit Laren tot vicevoorzitter en de Hilversumse fabrikant Adrianus Nicolaas Veen tot penningmeester benoemd. Verder werd het bestuur gevormd door erfgooiers uit alle Gooise plaatsen. Hieronder bevonden zich de Blaricumse wethouder Steffen de Jong en de Larense burgemeester Christiaan Lambertus Velthuysen. Dat de burgemeester ook zitting had in de Vergadering van Stad en Lande en dus tevens behoorde bij de tegenstander, scheen geen moeilijkheden te veroorzaken.

Het Hoofdbestuur sprak vanaf dat moment namens alle erfgooiers die zich verzetten tegen de 'oude partij' en was op alle schaar dagen aanwezig bij de meenthekken om de veehouders, die hun vee niet wilden laten merken door de meentmeesters, bij te staan. Eenvoudig was de situatie echter niet. De 'nieuwe partij' werd door veel erfgooiers als onruststoker gezien en daarnaast was er een economisch motief om zich niet bij dit verzet aan te sluiten. Immers, velen van hen waren voor hun veehouderij volkomen afhankelijk van de meenten en hadden geen andere weidegronden tot hun beschikking. Voor hen was het dan ook een te groot risico om hun vee op 'illegale' wijze te laten branden. Inbeslagname van het vee zou hun broodwinning onmogelijk maken. Het Hoofdbestuur zag dit probleem in en liet via een advertentie weten 'Wij geven aan hen wier levensomstandigheden dit mede brengen, dat zij in 't minst niets voor hun standpunt kunnen opofferen, den raad, om onder protest te laten branden bij de zogenaamde partij van Stad en Lande'.

In juni 1904 liet men van regeringswege weten dat er een wet in voorbereiding was die de erfgooiers kwestie eens en voor altijd moest regelen. De Vergadering meende dat daarop niet gewacht hoefde te worden. Liever hield men het initiatief, zodat de rol van de gemeenten gewaarborgd kon blijven. Kuhn ging in 1904 namens het bestuur in overleg met het Hoofdbestuur der gerechtigden om tot een minnelijke schikking te komen, bij voorkeur door het gezamenlijk opstellen van een nieuwe bestuursregeling. Pas in 1906 kwam men na veel onderhandelen binnens- en buitenskamers tot een conceptregeling met conceptstatuten. Deze behelsden dat de gemeenten en de Vergadering alle aanspraak op de eigendom van de heiden en weiden zouden intrekken. Tevens zou men erkennen dat de eigendom berustte bij de erfgooiers die zich zouden verenigen in een zogenaamd 'zedelijk lichaam' met statuten. Het bestuur zou worden gevormd door de zes gemeenten en de erfgooiers. In de vergadering van Stad en Lande stemden Bussum, Hilversum, Huizen en Naarden voor, Blaricum stemde blanco en de burgemeester van Laren vond zichzelf, gezien zijn lidmaatschap van het Hoofdbestuur der Gerechtigden, niet bevoegd tot stemming. De nieuwe partij bleef inmiddels voortgaan met de strijd via de pers en een minnelijke schikking had niet haar hoogste prioriteit – men wilde ook recht doen aan de gevoelens van allen die door de oude partij benadeeld meenden te zijn.

Ook een derde partij mengde zich in de discussie, een partij die een geheel ander belang voorstond en wel de opheffing van het hele idee van gemene gronden. Deze *Vereeniging van erfgooiers tot verdeling van de Heide en Weide en verdere eigendommen van Stad en Lande van Gooiland* wilde dat Stad en Lande in afwachting van een wetsvoorstel (en naar men hoopte een gehele opheffing van het instituut) helemaal af zou zien van verpachting, verhuur of verkoop van de heiden en weiden.

Een wet tot oplossing

Het deed er uiteindelijk niet veel toe. De minister van Binnenlandse Zaken stelde van regeringswege in juni 1908 een commissie in die een wettelijke regeling moest voorbereiden '[...] tot oplossing van de bestaande geschillen tusschen de belanghebbenden aangaande den eigendom der zoogenaamde "gemeene heiden en weiden van Gooiland" en het beheer en het bestuur over die gronden'. Deze commissie inventariseerde alle standpunten, stuurde een vragenlijst rond, verzocht en verkreeg alle relevante archiefstukken, inclusief de conceptregeling van 1906 en toog aan het werk. In 1910 was het wetsvoorstel gereed. Het werd aan alle partijen voorgelegd, waarna het nog twee jaar duurde voordat de Tweede Kamer tot vaststelling kon overgaan. Velen mengden zich in de discussie en daarbij kwam al snel een nieuw strijdpunt boven water: de verschillende belangen van scharende en niet-scharende erfgooiers.

De niet-scharenden hadden al sinds jaren het boerenbedrijf vaarwel gezegd en hadden geen enkel belang bij het in stand houden van het collectief, of het 'gemeen' houden van de heiden en meenten. Zij waren groot voorstander van verkoop en verdeling van de opbrengsten onder alle rechthebbenden. De scharende erfgooiers waren hier faliëkant tegen, maar ook beducht om die strijd te verliezen. Zij waren inmiddels namelijk ver in de minderheid.

Toen de Tweede Kamer de wet aannam en deze vervolgens aan de Eerste Kamer ter goedkeuring werd voorgelegd, stuurden de scharenden een adres aan Stad en Lande om namens hen te pleiten voor het afkeuren van de wet. 'Men wil orde en rust doen terugkeeren in 't Gooi, het tegendeel zal men bereiken. Immers het is te verwachten dat binnen weinige jaren een propaganda zal worden gemaakt voor ontbinding en verdeeling der bezittingen, het gevolg zal zijn onrust in 't Gooi en het verlies van onze, sedert eeuwen uitgeoefende rechten'.¹⁰⁷ De ongerustheid van de scharenden was prematuur. Vooralsnog werden juist zij door de wet in bescherming genomen. Anderzijds hadden de woorden in het adres voorspellende waarde.

De Erfgooierswet in essentie

Voordat ik de wet behandel, citeer ik uit het vonnis Hinlopen: '[...] die van alle oude tijden af nevens hun voorouders het regt tot beweyden der voorz. gemeente waeren hebbende, dat was geboren Erfgoeyers, welkers vader, grootvader, overgrootvader en soo voorts vervolgens opwaarts van alle oude tijden het regt tot veldslag gehad hadden voor soo veel het mannelijk oir betrefte, en verder nog anders niet, ende dat die regt door Burgemeesteren van Naerden ende die van Goylant ofte door Burgermeesteren alleen vergunt was, en sulx niet anders dan het gunt de Wet [...]'.¹⁰⁸

Deze tekst werd op 18 maart 1713 vastgelegd. Wat er in 1912 gestalte kreeg, week daar nauwelijks van af. Beginsel en bedoeling van de wet worden in de Memorie van Antwoord als volgt omschreven: 'Den hoeksteen van den opbouw dezer regeling, namelijk, dat hier slechts met vaste lijnen en grenzen door den wetgever zal worden vastgezet, wat hoofdzakelijk reeds bestaat en sinds eeuwen bestaan heeft, doch dat als beheerscht door gewoonterecht niet steeds met bepaalde zekerheid rechtens is te constateeren'.¹⁰⁹

Ook de wettekst zelf, van 25 april 1912, spreekt over de vaststelling van '[...] regelen betreffende den rechtstoestand der van ouds genaamde "gemeene heiden en weiden van Gooiland"', en bepaalde wie zich erfgooiër mocht noemen en schreef voor dat zij leden zouden worden van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland. Ook toen gold dat het erfgooierschap van de vader moest zijn verkregen, die het weer van zijn vader had verkregen, en zo verder. Ook toen moest een erfgooiër het recht van veldslag hebben, maar die restrictie werd niet langer opgenomen. Blijkbaar vond men het niet langer nodig om een dergelijk moeilijk te definiëren term te handhaven, sterker, voordien heeft men waarschijnlijk de voorwaarde gehandhaafd en vermeld zonder precies te weten wat het inhield. In ieder geval werd na 1912 niet meer gerept over veldslag. En ook daarna

¹⁰⁷ Gooi- en Eemlander.

¹⁰⁸ Perk, *Verslag ... omtrent dat gebruik*, xlv.

¹⁰⁹ M.v.T.

vormden vertegenwoordigers uit de gemeenten (de stad Naarden en de vijf dorpen), het verenigingsbestuur.¹¹⁰

Het doel van de vereniging was de bevordering der welvaart van haar leden in het bijzonder en van Gooiland in het algemeen, maar wel met oog op het landbouwbedrijf. In hoofdzaak moest het een voortzetting zijn van belangenbehartiging van erfgooiers, zoals die in de schaarbrieven waren omschreven. Op deze plaats en wijze werd de term veldslag ‘weggeschreven’ of ingekapseld. Als erfgooiers werden aangemerkt ‘[...] de mannelijke personen, die kunnen aantonen, of dat zij zelf op het oogenblik van het in werking treden dezer wet, daartoe rechtens bevoegd, gebruik en genot van de aan de vereeniging behorende gronden hebbende, of wel dat zij zelf te voren of dat hunne wettige mannelijke voorouders, uit wie zij door mannen zijn gesproten, zulks hebben gehad. Als *vermoeden* (cursering AK) daarvoor geldt, dat of zij zelf of bedoelde voorouders voorkomen op eene der door of van wege de overheid of de “Vergadering van Stad en Lande van Gooiland” vroeger opgemaakte lijsten van tot dat gebruik en genot rechtens bevoegden’.¹¹¹

Vermeldenswaardig is dat de regels ten aanzien van de nabestaanden in een lid werden samengevat: ‘Daarbij kan aan de weduwe en aan de minderjarige wettige zoons van een overleden lid, die den leeftijd van achttien jaren hebben bereikt, dergelijke bevoegdheid [het gebruik en genot van de aan de vereniging behorende zaken] worden toegekend. Zoodanige bevoegdheid kan, wat laatstgenoemde personen betreft, behouden blijven totdat de eerste ledenlijst, waarop zij zijn gebracht of hadden kunnen zijn gebracht, van kracht zal zijn geworden’.¹¹²

Zoals gezegd, werden de erfgooiers vanaf 1912 als leden ingeschreven. Om op de jaarlijks vast te stellen ledenlijst te komen, moest een gegadigde aan de volgende voorwaarden voldoen:

- Hij moest bewijzen af te stammen van een erfgooiër, in mannelijke lijn, van wie de naam ook al op de eerder vervaardigde lijsten stond
- Hij moest wonen in een van de Gooise gemeenten
- Hij moest meerderjarig zijn en een boerenbedrijf voeren
- Vervolgens moest vermeld worden of hij schaarde of niet-schaarde. Scharend waren zij die een boerenbedrijf hadden, gehuwd waren, eigen erf of stalling bezaten en daar regelmatig vee in lieten vertoeven.

Vrouwen werden niet op de ledenlijst geplaatst, maar hadden als weduwe van een erkende erfgooiër wel gebruiksrechten, ofwel als kinderloze weduwe ofwel als weduwe waarvan de kinderen nog minderjarig waren. Haar eventuele zoons waren weliswaar via hun vader erfgooiers, maar zolang de weduwe bleef zitten in de boerderij, kon ze het schaarrecht uitoefenen. Dus ook na 1912 konden vrouwen, hoe wrang ook, uitsluitend als weduwen deel uitmaken van het collectief. De minderjarige kinderen werden bij het bereiken van de meerderjarigheid beoordeeld als zijnde erfgooiër.

De Vereniging werd geregeld met statuten, een reglement van orde voor het bestuur, een kiesreglement, een huishoudelijk reglement voor de algemene ledenvergadering, een reglement voor het gebruik van de heiden en weiden en een reglement voor het verlies van het lidmaatschap. Het bestuur werd gevormd door zes afgevaardigden van de gemeenten, zes scharende en twee niet scharende erfgooiers, een vijftiende lid – de voorzitter – werd benoemd door de Kroon. Meentmeesters werden niet meer door de gemeentebesturen maar door de Vereniging benoemd.

De algemene vergadering van leden, jaarlijks in april te houden, kreeg eindelijk de macht waar gedurende decennia naar was gestreefd. De vergadering moest de jaarrekening goedkeuren en belangrijker: verkoop van gronden met een waarde van vijfduizend gulden of meer was alleen mogelijk met goedvinden van de meerderheid in die algemene vergadering.

¹¹⁰ Overigens was er verzet tegen de wet vanuit erfgooierskringen. Meentmeester H. Smit uit Laren kreeg van de Vergadering een brief waarin staat dat men het verzoek van 100 erfgooiers om een adres naar de Eerste Kamer te sturen om de Erfgooierswet te verwerpen niet ondersteunt. VVSLVG 2440 (1912). Het bestuur liet echter ook brieven uitgaan naar de commissaris van de Koningin in Noord-Holland waarin het geen bezwaar maakte tegen de invoering van de wet op 1 juli 1912; VVSLVG 2441 (1912-1913).

¹¹¹ Artikel 6, 1-2.

¹¹² Artikel 20, 2.

Opheffing van de Vereniging kon alleen bij meerderheid van stemmen van de algemene vergadering, waarbij dan ook nog eens de scharenden in meerderheid voor zouden moeten zijn. Een voorstel tot opheffing zou niet eerder dan 15 jaar na inwerkingtreding van de wet mogen worden gedaan. De wet regelde ook dat de scharende erfgooiers bij verdeling de eerste rechten zouden hebben op de meenten. De opbrengsten van de overige goederen, waarop de gemeenten de eerste optie zouden hebben, zouden gelijkelijk ten goede komen van elke erfgooiër, schaargerechtigd of niet. In wezen vormde de wet een aankondiging van de opheffing van dezelfde vereniging die zij in het leven riep. Het zou nog vele jaren duren voor het ervan kwam maar vanaf 1912 was dit de nieuwe erfgooierskwestie: opheffen of voortgaan, verkopen of behouden.

De ledenlijst

De Erfgooierswet regelde dan wel aan welke voorwaarden men moest voldoen om zich erfgooiër te mogen noemen, toch had het nog heel wat voeten in de aarde om de eerste ledenlijst vast te stellen. Ook moest daarbij worden vastgesteld wie behoorden tot de schaargerechtigden en wie niet. Ter uitvoering van de wet werden door de Vergadering van Stad en Lande in elke plaats afzonderlijk ter gemeentehuize de ledenlijsten ter inzage gelegd. Tegen de lijst kon men bezwaar indienen en deze werden vervolgens door een speciale commissie behandeld en van een advies voorzien. Elke plaats had zijn eigen commissie, bestaande uit de burgemeester, twee geëngageerde erfgooiers en de meentmeesters. De adviezen van de commissie geven goed inzicht in de neringen van degenen die op de ledenlijst trachtten te komen of die al lid waren maar ook schaargerechtigheid claimden. In Huizen ging het tijdens de zitting van de commissie op 28 februari 1913 zo:

Enkele van de aanvragers van schaargerechtigheid:

- Cornelis Bakker Jzn. Van beroep visscher, persisteert in zijn verzoek, doch erkent dat hij geen vee houdt, ook geen paard. Advies: afwijzing, geen veehouder.
- Gerbert Jongerden Gzn. Beroep mandenmaker; houdt geen vee, ook geen paard. Advies: afwijzing, geen veehouder.
- Hendrik Koeman Azn. Ongehuwd, zonder beroep, houdt geen vee meer. Advies: afwijzing.
- Lambert Kos Dzn. Schipper, houdt één paard voor zijn bedrijf; geen vee, geen land, hoegenaamd geen boerenbedrijf. Advies: afwijzing.

Enkele aanvragers van toelating tot de ledenlijst:

- Gijsbert Baas Azn. Oud 42 jaar, schoenmaker, gehuwd, geen veehouder. Heeft vergeten zich op te geven; is erfgooiër, zijn vader, wijlen Klaas Baas, heeft geschaard. Advies: toewijzing, niet-scharend.
- Hendrik Bakker Sr. 77 jaar, veehouder, gehuwd, heeft steeds geschaard; verzuimde zich op te geven, verzoekt als schaargerechtigd te worden erkend. Advies: toewijzing, scharend.
- Cornelis den Oude Dzn. Groenboer, 39 jaar, gehuwd; geen veehouder; heeft zelf nooit geschaard, ook vader en grootvader niet; meent toch erfgooiër te zijn. Geloofd dat zijn overgrootvader te Huizen heeft geschaard; zegt dat zijn familienaam voorkomt op de lijst van gerechtigden voor Huizen vastgesteld op last der Staten van Holland in 1708; meent van die personen in rechte lijn af te stammen doch kan dit niet bewijzen. Advies: afwijzing, familie Den Oude heeft nooit als erfgooiër bekend gestaan; komt op geen enkele der vroeger opgemaakte lijsten voor; op de lijst van 1708 staat achter verschillende personen "d'Oude", achter andere "d'Jonge" (Senior en Junior); dit bewijst dus niets. Verder komt op die lijst alleen voor Gijsb. Hendrik Oude.

Na behandeling van alle bezwaarschriften besloot de Vergadering van Stad en Lande als haar laatste belangrijke bestuursdaad op 24 april 1913 tot definitieve vaststelling van de ledenlijsten. De leden, in totaal 1469 van wie 381 schaargerechtigd, waren als volgt over de zes gemeenten verdeeld:

Hilversum	252	waarvan 49	schaarbevoegd
Bussum	202	waarvan 41	schaarbevoegd
Naarden	61	waarvan 29	schaarbevoegd
Laren	341	waarvan 99	schaarbevoegd
Blaricum	160	waarvan 67	schaarbevoegd
Huizen	453	waarvan 96	schaarbevoegd

Volgens Luden was de wet een unicum. Hij was de eerste die het zo bestempelde en die kwalificatie is sedertdien herhaald. Niet alleen is geen andere wet vergelijkbaar, ook voorziet de wet in het stichten van een Vereniging die zowel een publiekrechtelijke als privaatrechtelijke aard kende.¹¹³ Unicum of niet, na verschijning en inwerkintreding rezen problemen over de uitoefening daarvan en vooral de niet-scharende erfgooiers maakten amok. Zij hadden gedacht profijt te trekken, maar wat de wet beoogde, stond daar haaks op. Luden omschreef het als volgt en baseerde zich op de studie van Grata-ma: '[...] vast te leggen en te regelen wat uit oude tijden was gegroeid: de behartiging van de belangen van de van ouds inheemsche boerenbevolking'.¹¹⁴ De Memorie van Toelichting op het wetsontwerp is hierin ook duidelijk, maar laat ruimte voor gronduitgifte en verkoop: 'Het doel der vereeniging (artikel 3) behoort in hoofdzaak eene voortzetting te zijn van de behartiging der belangen van de erfgooiers, zooals die van oudsher in de schaarbrieven waren omschreven. Evenwel zal aan de leden eene zekere mate van vrijheid zijn te geven, om in verband met gewijzigde toestanden aan het der vereeniging in kapitaal van goed en geld toekomende vermogen ook een ruimere bestemming te geven: als grenslijn waarbinnen zich dit doel moet bewegen is de bevordering der landbouwvervaart van Gooiland en van de leden aangegeven [...]'.¹¹⁵

Van Vergadering naar Vereniging

De Vergadering van Stad en Lande van Gooiland zou op grond van de wet ophouden te bestaan zodra het Verenigingsbestuur haar eerste vergadering hield. Tot samenstelling van het nieuwe bestuur wees elke gemeenteraad een bestuurslid en plaatsvervanger aan. Pikant was daarbij dat het Hilversumse college in het raadsvoorstel en in de kennisgeving aan het oude bestuur nog sprak van een vertegenwoordiger in de 'Vergadering'. De bestuursleden namens de scharende erfgooiers en hun plaatsvervangers werden ook per plaats gekozen. De twee leden namens de niet-scharenden werden gekozen op basis van één kandidatenlijst voor het hele Gooi. De voorzitter, de al genoemde Luden, werd bij Koninklijk Besluit benoemd op 7 mei 1913.¹¹⁶ Op 20 december 1913 kon dan eindelijk het Verenigingsbestuur aan de slag – op die datum werd voor het eerst in de lange geschiedenis vergaderd in Hilversum, ten huize van de voorzitter, in plaats van te Naarden.

Macht door recht

De inspanningen van de Vereniging kwamen ten goede aan de scharende leden zoals de opdracht in de wet luidde. De niet-scharende erfgooiers zagen zichzelf als rechteloos. Bij het samenstellen van de ledenlijst in 1913 hadden zij zich massaal laten inschrijven of hun lidmaatschap laten voortduren, maar het was, zoals te doen gebruikelijk, een lidmaatschap zonder baten. Door de bepalingen in de wet hadden zij ook geen moge-

¹¹³ Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*, 45.

¹¹⁴ *Ibidem*, 60.

¹¹⁵ M.v.T., ; Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*, 77.

¹¹⁶ Emil Luden (1863-1942) had een enorme ervaring in bestuurlijke functies. Hij was ten tijde van zijn benoeming generaal-majoor bij de artillerie. Zijn inzet voor de Vereniging was zo groot dat het bestuur in 1917 het departement van Oorlog verzocht hem vier dagen per week verlof te geven vanwege zijn werkzaamheden als voorzitter. Luden was ook door andere bezigheden een druk bezet man. Hij was onder meer president commissaris van het college van commissarissen van de Deli-Batavia Maatschappij en van de Deli-Batavia Rubber Maatschappij. Hij had meegewerkt aan de oprichting van de Electriche Spoorweg Maatschappij, de Maatschappij tot exploitatie van waterleidingen in Nederland en de petroleummaatschappij Moeara Enim. Afgezien van al zijn verdiensten voor de erfgooiers was hij ook van belang voor de Gooise geschiedenis als medestichter van het Goois Museum. Hij trouwde te Londen in 1887 met Annie Lilian Warburton Stent en het echtpaar kreeg vier kinderen. Luden en zijn echtgenote vestigden zich meteen na hun huwelijk in het Gooi, in Bussum en het gezin verhuisde in 1895 naar Hilversum. In 1906 liet Luden aan de Witte Kruislaan een landhuis bouwen met de naam Spijkerpolder, vlakbij de plek waar in 1917 het Gemeenlandshuis zou worden gebouwd.

lijkheid om geldelijk gewin te behalen uit eventuele grondverkoop. De opbrengsten daarvan dienden immers te worden aangewend voor de landbouw.

Er was slechts op één manier voordeel uit hun erfgooierschap te halen en wel door te ijveren voor de opheffing van de Vereniging om zo de uit de liquidatie voortkomende gelden te verdelen over alle leden. In 1922 richtten niet-scharenden *Macht door Recht* op, een vereniging met plaatselijke afdelingen. Bij voortdurend zetten zij het bestuur van Stad en Lande onder druk om naar wegen te zoeken voor uitkering aan de leden. Het bestuur werd zelfs geprest om daartoe wetswijziging na te streven. En tijdens de jaarlijkse ledenvergaderingen weigerden zij massaal de jaarrekening goed te keuren. Dit had weinig gevolgen omdat gedeputeerde staten dan alsnog de goedkeuring verleenden maar voor het bestuur was het toch een lastige kwestie.¹¹⁷

Een wijziging van de Erfgooierswet die het mogelijk maakte geld uit te keren aan de leden van de Vereniging sorteerde een onvoorzien maar logisch effect: vele honderden mannen meldden zich aan als lid van de Vereniging en beriepen zich daarbij op hun afstamming van oude erfgooiersgeslachten. Dezen hadden hun lidmaatschap vaak al in een ver verleden laten verlopen omdat er geen voordeel aan was verbonden. Ze hadden geen landbouwbedrijf en dus geen belang bij weiderechten, plaggensteken of houtkap. In feite waren zij 'slapend'. Sinds het bestuur in 1930 besloot presentiegeld te betalen voor aanwezigheid bij de algemene ledenvergaderingen werden die aanmerkelijk beter bezocht, vooral door niet-scharenden. Aanvankelijk wilde het bestuur fl. 7,50 uitkeren maar moest na ingrijpen van gedeputeerde staten het bedrag verlagen naar één gulden.

Het was geen wonder dat de aanstaande uitkeringen uit de opbrengst van de verkoop aan het Goois Natuurreservaat nog meer slapende erfgooiers wakker schudde, immers de crisis en de grote werkloosheid heersten hevig. De secretaris van het bestuur kwam bij toeval tot de bevinding dat er op de lijsten onterecht namen voorkwamen van mensen die helemaal geen recht hadden op het lidmaatschap. Daarop besloot het bestuur in een geheime vergadering om de rechtmatigheid van alle aanmeldingen en de afkomst van alle leden te laten uitzoeken.

Het genealogisch bureau Van Helsdingen van Beuningen deed drie volle jaren onderzoek in de Gooise archieven om de afstamming in wettelijke mannelijke lijn van de leden vast te stellen. Drie ambtenaren werkten in totaal 180 uur aan de lijsten. Aanvankelijk was het onderzoek gericht op de namen die waren terug te voeren tot de namen voorkomend op de lijst van 1708, maar later kon het onderzoek deels beperkt worden. Het voorkomen van een naam op de lijsten opgesteld in de periode tussen 1708 en de Erfgooierswet van 1912, werd als bewijs voor gerechtigheid geaccepteerd. Alle overige personen, niet-scharend en slapend, want niet voorkomend op enige lijst na 1708, werden wel tot op de laatste generatie uitgezocht. Zo schreef Van Helsdingen aan een zekere Jan L. van Os: 'In de laatste kolom is aangeteekend de laatste stamvader, die Uw uitgangspunt is [...] Er moet worden nagegaan, met de laatste stamvader te beginnen, of de geboorten uit wettige mannelijke lijn afstammen, en wel tot ongeveer 1700, daar de eerste lijst in 1708 is opgemaakt. Zoodra een onwettige afstamming wordt aangetroffen, kan dit worden aangeteekend in de laatste kolom en behoeft voor die afstamming niet verder gezocht te worden'.¹¹⁸

Er vielen niet eens zoveel namen af door dit onderzoek. Het resultaat was een groei van het aantal erkende erfgooiers van 2122 geteld in 1930 tot 3562 in 1934. De spoeling werd dus aanmerkelijk dunner maar toch bleef er voor elke erfgooiër een uitkering over van 566 gulden en vier cent. Een groot bedrag in die tijd.

Op weg naar het einde

Na de verkoop van de heidegebieden aan het Goois Natuurreservaat bestond het vroeger zo uitgebreide bezit van de Vereniging nog slechts uit de 1300 hectare meenten, ruimschoots minder dan de helft van het in 1843 verkregen bezit. Het bestuur zou zich nu geheel op het beheer daarvan richten. Ten aanzien van de meentverbetering waren de grootste werkzaamheden afgerond. Men zocht het voornamelijk in het zaaïen van betere

¹¹⁷ De plaatselijke afdelingen hadden daarnaast ook een echt verenigingskarakter. Men organiseerde allerlei activiteiten voor de leden. Zo exploiteerde de Hilversumse afdeling tientallen jaren een ijsbaan op een plas die was ontstaan door de zanderij bij Crailo.

¹¹⁸ De Gooijer, 'Een erfenis', 15.

soorten gras en klaver en onderzoek naar de beste wijze van bemesting. Ook werden moderne landbouwmachines aangeschaft en in de Hilversumse Meent werd een experiment gestart met een grasdrogerij. Tevens trachtte men allerlei moderne landbouwtechnieken toe te passen. Zo werden plaatselijk landbouwcursussen georganiseerd en door circulaire voorlichting aan veehouders gegeven over het voorkomen van ziekten als mond- en klauwzeer.

Het aantal veehouders was flink gedaald sinds 1912, tot zo'n 300 boeren. Mede daardoor kon de schaar worden verhoogd tot zestien koeien in 1935. Niet alle leden maakten gebruik van hun volle schaar, omdat ze niet zoveel beesten bezaten. In totaal werden zo'n 2000 koeien op de meent gebracht. Voor zover er minder dan het maximum werd geweid, verpachtte het bestuur ook weiderechten aan andere boeren. Daar kwam een eind aan tijdens de Tweede Wereldoorlog. De veestapel nam toe tot ongeveer 2800 stuks, onder meer door het wegvallen van importmogelijkheden. Noodgedwongen verlaagde men de schaar weer tot dertien. Dat aantal groeide eind jaren zestig weer tot gemiddeld zeventien.¹¹⁹

In de vijftiger jaren deed men enige proeven met het in gebruik geven in zelfbeheer van delen van de meenten aan boeren. Men verwachtte dat de boeren hierdoor meer verantwoordelijkheid zouden nemen voor het beheer van de weidegronden. Aanvankelijk viel dit nogal tegen. De boeren verwaarloosden de bemesting en het onderhoud van sloten en greppels, maar na verloop van tijd raakte men toch aan de vorm van eigen beweiding gewend. Het bedrag dat men per koe betaalde was dan ook aanmerkelijk lager dan wat men moest betalen op de gemeenschappelijke weide, waar alle onderhoud door personeel van de Vereniging werd gedaan.

Naast nieuwe methoden van beweiding ontwikkelde het bestuur allerlei ambitieuze plannen om meer weidegrond te verkrijgen. Zo bedacht voorzitter Klaarenbeek, die Luden na diens overlijden in 1942 was opgevolgd, het plan om buitendijks een polder aan te leggen en zo, door daarin ook de maatlanden op te nemen, een geheel nieuw areaal van 500 hectare aan wei- en akkerland te verkrijgen. Het plan bleek veel te kostbaar. De volgende voorzitter Bonnerman probeerde het in 1960 nog eens. Die keer stuitte het plan op een veto van het ministerie dat al een andere polder voor ogen had, de latere Flevopolder.

Deze initiatieven moeten begrepen worden tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de Gooise gemeenten. De enges werden steeds verder bebouwd en akkerland was dus na de oorlog steeds schaarser geworden. Het zag er ook niet naar uit dat de bebouwing daar zou stoppen. De gemeenten keken met een begerig oog naar de meenten, nu zij zichzelf de pas hadden afgesneden naar bebouwing van de heidegebieden.

De gedwongen verkoop had voor de gerechtigden wel voordelen. De Erfgooierswet werd in 1962, op verzoek van het bestuur met vooruitziende blik, gewijzigd. De wijziging bestond uit een aanvulling op artikel 3, waardoor het mogelijk werd om gelden, die waren verkregen uit onteigening, uit te keren aan de scharenden. Dat betekende dat men door onteigening in feite een rationalisatie van het aantal veehoudende bedrijven kon doorvoeren. Er waren veel noodlijdende veehouders, die minder dan negen en soms slechts drie koeien op de meenten brachten. Uitkering van de verkoopsommen maakte het hen mogelijk om naar een andere broodwinning om te zien, terwijl de grotere bedrijven de gewenste modernisering konden doorvoeren.

De Oostermeent onder Blaricum en Huizen werd in respectievelijk 1963 en 1965 onteigend ten behoeve van de woningbouw. Er waren ook nadelen aan onteigening. Er was natuurlijk maar één bidder. De prijzen werden zodoende niet vastgesteld door marktwerking, maar door taxateurs. Stad en Lande wist via rechtszaken tegen beide gemeenten nog extra gelden te verwerven als schadeloosstelling voor geleden 'bedrijfschade'. Ook die bedragen werden bij de uitkeringen betrokken in 1967. De gemeente Hilversum had wat meer moeite om in de Hilversumse Meent het eigendom van de weiden te verkrijgen, maar kon in 1973 beginnen met het bouwrijp maken ten behoeve van de woningbouwverenigingen en particuliere bouwondernemers.

¹¹⁹ De erfgooiers hielden bij hoeveel en welke beesten er geschaard werden. In 1914 gingen in totaal 1730 koeien en 163 paarden naar de meenten, in 1919 1575 koeien en 186 paarden en in 1928 1935 koeien en 122 paarden. In 1974 was het totaal aantal geschaarde beesten 674, meer dan een halvering dus ten opzichte van ruim een eeuw daarvoor. VVSLVG nr. 1793.

Ontbinden en uitkeren

De niet-scharenden zagen dit alles met lede ogen aan. Al in 1954 hadden ze er, via het bestuur van Macht door Recht, bij het bestuur op aangedrongen opnieuw te kijken naar de rechtmatigheid van de Erfgooierswet in het licht van de huidige tijden. Was het boerenbedrijf nog wel doelmatig en was de wettelijke regeling die de scharenden zoveel voordelen gaf nog wel billijk? Toen in 1960 duidelijk werd dat er een streekplan zou komen voor het Gooi om een oplossing te bieden voor de groeiende bouwbehoefte van de gemeenten, kregen zij ook de politiek aan hun kant. Het bestuur ging zelfs zover om een commissie in te stellen die onderzoek moest doen naar de ontbinding van de Vereniging. Deze commissie kwam in 1962 met een rapport dat alle mogelijkheden opsomde, maar nog geen finale conclusie trok. Men betoogde onder meer dat voortzetting van de Vereniging als corporatie een mogelijkheid was en ook werd gedacht aan het uitkopen van de niet-scharenden.

Alles liep echter stuk op de bepaling in de wet dat de scharenden een doorslaggevende stem hadden in de beslissing over ontbinden, ja dan nee. Kort gezegd kwam het erop neer dat de ledenvergadering pas akkoord kon gaan als de scharenden in meerderheid voor waren. Dat moment brak echter na bijna tien jaar toch aan. Nog maar een klein aantal scharenden was tegen ontbinding. De meerderheid zag ofwel kansen het eigen bedrijf met behulp van reeds ontvangen en nog te verkrijgen uitkeringen uit te bouwen ofwel om met het geld een heel andere koers te varen. Nu wilden ook zij 'beuren' en op 4 juli 1971 gingen zij met 128 leden vóór en 12 tegen akkoord met ontbinding van de Vereniging.

Het einde

Drie dagen later was er een algemene ledenvergadering in een snikhete Expohal te Hilversum. De Vereniging telde toen 5041 leden waarvan er ruim 3000 op kwamen dagen. Men had verstandig genoeg besloten voor deze vergadering geen presentiegeld uit te keren (dat zou immers met een uit te keren bedrag van fl. 7,50 per erfgooiër een kostbare zaak zijn geworden). Met 164 stemmen tegen en 3012 voor werd het pleit beslecht. Enkele erfgooiers stemden tegen om nostalgische redenen of omdat zij het 'zonde' vonden.

Toen deze beslissing werd bevestigd bij Koninklijk Besluit van 11 maart 1973 hield dit tevens in dat de ledenlijst van maart 1972 werd bevroren. Niemand kwam er meer op, en niemand ging er meer af. Dit was nadelig voor enkele erfgooiers die naar elders vertrokken waren en hoopten terug te kunnen keren naar het Gooi om voor een uitkering in aanmerking te komen.

Daarna ging de liquidatie van start. In totaal 528 hectare werd door de gemeenten gekocht voor vijftien miljoen gulden. Dat waren de gronden die binnen de bestemmingsplannen vielen en geen agrarische bestemming hadden. De weiden die daarbuiten vielen, bijna vijfhonderd hectare, werden verkocht voor ruim negen miljoen aan de scharenden die in het Gooi hun bedrijf wilden voortzetten. Zij betaalden twee gulden per vierkante meter, aanmerkelijk minder dan de geldende grondprijs. Scharenden die buiten het Gooi, onder andere in Friesland, een nieuw bedrijf wilden opzetten kregen een uitkering ineens, tezamen voor iets meer dan elf miljoen gulden.

De uitkering aan de afzonderlijke scharende en niet-scharende erfgooiers bedroeg zo'n vijfduizend gulden. Dat geld ontvingen zij niet ineens. Eerst kregen alle leden tien bewijzen van deelgerechtigheid uitgereikt waarop naar verloop van tijd uitkering volgde. Op 10 december 1973 werd de eerste duizend gulden uitgekeerd via de Rabobanken in de Gooise gemeenten. Na regeling van de afvloeiing van personeel, verkoop van dienstgebouwen en -woningen en verkoop van de roerende bezittingen als landbouwwerktuigen en -machines, kon tot de volledige liquidatie van de Vereniging worden overgegaan. Dat duurde nog tot 1981, maar op 28 april 1979 werd de allerlaatste algemene ledenvergadering van erfgooiers gehouden in de Grote Kerk te Naarden. Het was volgens *De Gooi- en Eemlander* een 'uitvaartdienst voor de erfgooiers'. Voorzitter Tydeman zei bij die gelegenheid 'De omstandigheden zijn niet uitsluitend verheugend, want het is jammer dat in onze wereld van vandaag geen piëteit meer is en daarmee geen plaats voor bijzonderheden. En Stad en Lande is bijzonder'. Om acht minuten over half vier kwam er met een laatste hamerslag een einde aan de vergadering. Tenminste

één der aanwezigen dacht dat het laatste woord over de erfgooiers nog niet was gezegd, blijkens de uitroep ‘De erfgooiers zijn dood, leve de erfgooiers’.

Conclusie

Het was net als water dat de steen uitholt; langzamerhand werden de gewoonterechten van de erfgooiers binnen het vigerende en op Romeins recht gestoelde geschreven recht gebracht. En daarmee ingekapseld ... waardoor ze gedoemd waren te verdwijnen. Dat duurde dus vrij lang. De gebeurtenissen na 1568 tonen aan dat om de zoveel jaar opnieuw, als was het een vreemde eend in de bijt, naar de Vergadering Stad en Lande van Gooiland werd gekeken. Die eend kwaakte er echter jarenlang lustig op los. Iedere keer werden de organisatie en de gebruiksrechten van de gerechtigden op hun juridische houdbaarheid getest. Het waren vooral de gemeentebestuurders en fysiocraten als Backer die het gebruiksrecht op de gemene gronden aan de gemeenten wilden verbinden en niet aan de gerechtigden. Daarmee zouden ze de oude praktijk kunnen dwarsbomen, namelijk dat de erfgooiers in vergadering bijeenkwamen om over zaken die betrekking hadden op hun organisatie en gronden te stemmen. En met rechtsgeldige besluiten op de proppen kwamen.

Het sijpelende water had natuurlijk gevolgen voor de steen. In de negentiende eeuw voltrok zich het volgende: in 1836 en 1843 kwamen Domeinen en de erfgooiers tot overeenstemming. Onder auspiciën van Albertus Perk werd besloten tot een verdeling van de gemene gronden tussen de twee partijen. De Vergadering Stad en Lande van Gooiland bezat toen 2100 hectare bos en heide en circa 1500 hectare weiland en moerasgebied. De organisatie beheerde die gronden vanuit de stad Naarden. De overheid nam ‘genoegen’ met 1735 hectare. De Vrankrijker berekende dat sinds de kaart van 1709 tot 1843 niet meer dan 319 hectare vervreemd of door ontginning aan het collectief bezit van de erfgooiers was onttrokken.¹²⁰ Perk speelde een doorslaggevende rol bij de totstandkoming van de verdelingen. Niet alleen zag hij in dat de gebruiksrechten van de erfgooiers valide waren, ook zag hij het gevaar van een te hardnekkige opstelling van diezelfde erfgooiers. Door te bemiddelen tussen Domeinen en de Vergadering Stad en Lande van Gooiland, twee partijen waaraan hij functioneel verbonden was, kwamen de scheidingen van 1836 en 1843 tot stand.

Belangrijk is dat zowel de overheid als de erfgooiers werkelijk *eigenaren* werden, waardoor de een niets meer te zeggen had over de ander zijn eigendom: de grond. Het betekende echter niet dat de overheid dat ook werkelijk naliet. Ook de erfgooiers roerden zich herhaaldelijk, zij het vooral onderling (bestuur versus gerechtigden). Na een langdurig proces over een haas die geen konijn bleek te zijn en het neerschieten van een erfgooiër, kwam de gedachte op om aan alle ellende een einde te maken via een Erfgooierswet (1912). Daarmee werden de erfgooiers en hun marke werkelijk binnen het geldende rechtsstelsel getrokken. Ook werd de weg geopend om de dan *Vereniging* van Stad en Lande van Gooiland te liquideren (1971-1979). Daarmee was feitelijk de materie in zijn geheel van tafel.

Leupen stelde dat de doorlopende lijn van de Gooise marke en haar opvolgster Stad en Lande van Gooiland niet die van continu verzet is geweest tegen een overheid die het algemeen belang dient en juridische helderheid wil scheppen, maar veel meer de respect afdwingende geschiedenis van mensen die hun van oudsher overgeleverde rechten *coute que coute* staande houden en er in slagen om zich eeuwenlang tegenover een uitdijende en usurperende overheid te handhaven.¹²¹ Ik kan mij in die stelling vinden, maar wil toch nogmaals benadrukken dat de ene erfgooiër de andere niet was. Onderling waren de verschillen vrij groot. Op de eerste plaats dus de scharenden, de met andere woorden volle gerechtigden; daarna kwamen niet-scharende erfgooiers die in de praktijk (bijvoorbeeld als broer van een scharende erfgooiër) veel minder maar in theorie altijd uitzicht hadden op het scharende erfgooierschap; vervolgens niet-scharende erfgooiers die zich wel bewust waren van hun gerechtigdheid, maar zich niet bezighielden met het agrarisch bedrijf; ten slotte niet-scharende erfgooiers die, omwille van allerhande rede-

¹²⁰ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 34.

¹²¹ Leupen, ‘Erfgoed van Erfgooiers’, 209.

nen, zich nergens meer om bekommerden. Het principe wat bij andere markeorganisaties wel opgang deed, namelijk 'one man one vote', was niet aanwezig geweest bij de Gooise marke. De scharende erfgooiers hadden het meest te zeggen. Dat waren de erfgooiers die over het recht van veldslag beschikten. Zij bogen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw echter het hoofd voor de immens grote groep niet-scharende erfgooiers. Ik durf te stellen dat deze inrichting van de marke, dus een kleine groep dat de meeste gebruiksrechten in handen had en ook het gebruik, behoud en beheer van de meenten en de heidevelden regelde, van meet af aan bestond. Anders valt niet te verklaren waarom de organisatie zo lang kon blijven bestaan.

De erfgooiers hebben van het feit dat hun gebruiksrechten aanvankelijk ongeschreven waren hinder gehad, maar ook vele voordelen. De onduidelijkheid over wie zij nu precies waren en waar hun gronden lagen werd meestal in hun voordeel uitgelegd. Wanneer juristen eraan te pas kwamen, was de boot aan. Zij stortten zich op de materie en opponeerden dat de claims van de erfgooiers onrechtmatig waren, claimden dezelfde rechten (scharrechten) voor hun cliënten en veroorzaakten aldus reuring.

Waar het in feite op neer kwam was dat het sedert de middeleeuwen tot verwarring leidende Romeinsrechtelijke begrip eigendom allengs een plaats kreeg, waardoor de erfgooiers werkelijk eigenaar werden van een deel van de gemene gronden, terwijl de overheid de overige gronden in diezelfde hoedanigheid aan zich trok. Aan de andere kant werd het inheemse middeleeuwse gebruiksrecht geparkeerd. De Erfgooierswet maakte aan de rechtsongelijkheid een einde, waarmee inderdaad het einde van de erfgooiersorganisatie werd ingeluid.

De steen is op dit moment, 2009, geheel en al uitgehold. Er bestaat nog een kleine groep 'echte' erfgooiers; een enkeling schaarst zijn beesten nog op de meent.

7. Algemene conclusies

1. Als gevolg van een machtswisseling in 1280 (de voormalige *curtis* Nardinclant werd toen door de abdis van Elten als *terra* aan de Hollandse graaf Floris V in erfelijke pacht overgedragen), kwamen de tot dan toe onder het regime van Elten vallende Gooise boeren onder gezag van de Hollandse graaf. Die Gooise boeren hadden echter lange tijd gebruiksrechten op de zogenoemde gemene gronden en in de bossen uitgeoefend en waren er door de komst van de Hollandse graaf niet zeker van of die overeind zouden blijven. Allengs werd duidelijk dat organisatie noodzakelijk was om die rechten te beschermen. Er werd een agrarische belangenorganisatie én een bosmarke in het leven geroepen die in grote lijnen overeenkwamen met vele op de landbouw gerichte collectieven elders in Europa. Die organisaties waren in zekere gedaante al aanwezig voor 1280, en kregen daarna trapsgewijs vorm: *van verschillende meenten (inclus heidevelden en bossen) tot twee marken*. Hoewel de ene organisatie zich allengs en uiteindelijk vooral richtte op het behoud en beheer van gemene gronden zoals meenten (weidegronden) en heidevelden, en er aanvankelijk sprake was van verschillende meenten, spreek ik over een marke. Die Gooise marke of erfgooiersorganisatie werd aan het begin van de vijftiende eeuw geformaliseerd (1403-1404). Albrecht van Beieren stond het de Gooiers toe een reglement te maken: *de eerste schaarbrief*. Daarin werd vastgesteld aan welke voorwaarden een gerechtigde moest voldoen om zijn gebruiksrechten te benutten. Het gebruiksrecht werd dus niet verschaft, maar *geregeld*. Er was sedert 1404 een bestuur – *gemene waarschap* – en de gerechtigden woonden, werkten en leefden in de stad Naarden of in een van de Gooise dorpen Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren. De andere organisatie betrof het bos; daar zwaaiden de heren van Nijenrode de scepter. De formalisatie daarvan geschiedde in 1364 via *de eerste bosbrief*. Maar ook de heren van Nijenrode maakten afspraken met de gemene waren. Beide organisaties kenden namelijk dezelfde gebruikers.
2. De gebruiksrechten kiemden al vrij vroeg. In 968 kreeg Elten van zijn stichter, Wichman van Hamaland, leengoederen in het graafschap Nardinclant geschonken. Het stift kende zijn onderhorige boeren meer of minder rechten toe op het gebruik van de grond. Het gebruik van gemene of woeste gronden en bossen was daarbij ingegrepen, maar wel naar rato: het bezit van grond op de eng en de bijbehorende boerderij – dat kon aanvankelijk ook over gepacht of ter beschikking gestelde grond met een hoeve zijn gegaan – stond in verband met de mate van het gebruiksrecht.
3. De voorwaarden die gesteld werden om van de gemene gronden en de bossen gebruik te maken, zijn terug te voeren op dezelfde kwaliteit: grond- en boerderijbezit. Alle gerechtigden beschikten over het recht van *veldslag*, dat aan de basis stond van ieder ge- en verbruik van de gemene gronden en noodzakelijk was om te mogen *scharen*; het ene (schaar)recht vloeyde dus voort uit het andere, en de begrippen zijn niet synoniem. Dat veldslag en schaarrecht later wel als equivalenten werden gezien, is een ander verhaal. Dat had meer te maken met het feit dat het collectief op een zeker moment louter meenten beheerde (en de bosmarke verdween) ofwel dat de scharende erfgooiers louter veehouders waren (en geen nut meer hadden van de heideplaggen door de komst van kunstmest, geen turf meer nodig hadden vanwege de fossiele brandstoffen, ofwel een gebruik en gebruiksrecht zoals in de middeleeuwen waren niet langer noodzakelijk). En wie over grond beschikte en koptienden afdroeg aan de heren van Nijenrode, verkreeg toegang tot het bos: men was daarin eveneens *geërfd* en *gegoed*. Gegoed zijn is te vergelijken met de veldslag; beide golden als verzwarende voorwaarden, waardoor de landbezittende erfgooiers het gebruik van de gemene gronden en het bos zoveel mogelijk voor zichzelf konden houden. Daartegenover stond een wassende groep gerechtigden met verminderd gebruiksrecht. In theorie had iedere gerechtigde evenveel gebruiksrechten, maar in de praktijk pakte dat dus anders uit, vooral door toedoen van verzwarende restricties ten aanzien van de nabestaanden. De Gooise marken bestonden dus aanvankelijk louter uit *eigenerfde* boeren, de grond- en boerderijbezitters, die op basis van hun erf een aandeel (*waar-*

deel) hadden in de marke of een slag in het veld: zij waren de *gewaarden*, in Gooiland *veldslaggerechtigden* genoemd, en vormden samen de *gemene waarschap*. Ook in de bosbrieven werden zij 'waren' genoemd.

4. De term erfgooier raakte overigens pas eind zeventiende eeuw in zwang, maar werd al na de eerste drie schaarbrieven leven ingeblazen: in 1404 via de beperking van het aangeërfde huis, in 1442 via de veldslag en de restricties ten aanzien van de nabestaanden en in 1455 via het weren van vreemdelingen of het sluiten van de kring. Ook de restricties in de bosbrieven zorgden voor een vrijwel overerfbaar bosgebruik. De *eigenerfden* van Gooiland met een slag in het veld werden allengs de *erfgooiers*. Toen die term die van veldslaggerechtigde eigenerfden had verdrongen, werd er meteen verschil gemaakt tussen *scharende* en *niet-scharende erfgooiers*, ofwel het onderscheid tussen volledig en niet volledig praktiserende markegenoten (de niet-scharende werden geklassificeerd naar het belangrijkste en dus *niet* uitgeoefende gebruiksrecht: het laten grazen van rundvee en paarden op de meenten). Men erfde dus de veldslaggerechtigdheid, maar die hoedanigheid alleen was niet voldoende om over het volledige gebruiksrecht te kunnen beschikken: de burgerlijke staat, de woonplaats en het bezit van de gewaardeelde of aangeërfde boerderij met het bouwland gaven de doorslag. Het erfgooierschap was derhalve gebaseerd op een *zakelijk* recht – het erf, de boerderij – en een *persoonlijk* recht – de veldslag, de gerechtigdheid. De regels in de schaar- en bosbrieven bepaalden of dat persoonlijke recht ook benut kon worden, bijvoorbeeld het schaarrecht.
5. De Gooise marken kampten met allerhande interne problemen. De zaak werd op orde gehouden door regulering en de handhaving daarvan. Dat geschiedde via de genoemde schaar- en bosbrieven, later reglementen van gebruik en genot. De schaar- en bosbrieven waren optekeningen van veel eerder overeengekomen gewoonterechtelijke mondelinge afspraken. Ze lieten vooral zien hoe op dat moment de praktijk zich met die oude afspraken verhield. Het tijdstip van verschriftelijking heeft niet zozeer te maken met de toename van het aantal gebruikers en daarmee de toename van het aantal conflicten, maar met het algemene proces van verschriftelijking. Bovendien werden conflicten niet 'weggeschreven', want er werd op basis van de interpretatie van geschriften, zoals vonnissen of eerdere reglementen, rustig door gebakkeleid, en dat leidde weer tot nieuwe documenten. In feite komt men door de schaar- en bosbrieven te weten waarover ook *voorheen* werd geruzied of waar men het *voorheen* over eens was, en hoe er *voorheen* overeenkomsten werden gesloten, ofwel: het zijn *reflecties*, ze laten licht schijnen op die oude ongeschreven gewoonterechtelijke praktijken. Tot hoe ver terug die gebruiken en regels gingen, was niet vast te stellen. Er is bijvoorbeeld geen enkele bron overgeleverd waarin de exploitatie van Nardinclant voorkomt. Daarnaast konden 'nieuwe' gewoonterechten doorsijpelen.
6. De juridische posities van de marken zijn moeilijk te duiden, maar in het kort komt het er op neer dat de instellingen en de gerechtigden enerzijds onderhevig waren aan het gezag van achtereenvolgens het stift Elten (968-1280), de graven van Holland in de hoedanigheid van erfpachters en landsheren (vanaf 1280 tot feitelijk 1815), de Staten van Holland (vanaf circa 1428 tot 1795), Domeinen en de regering ofwel het centrale overheidsgezag en anderzijds op gewoonterechtelijke basis functioneerden. In 1474 werd door een arrest van de Grote Raad van Mechelen de scheiding tussen het eigendomsrecht en het gebruiksrecht op de gemene Gooise gronden en in de bossen geregeld. De graaf van Holland kreeg de beschikking over de eigendom, het gezag en de macht, de Gooise markegenoten de beschikking over hun gebruiksrechten. Daarnaast werd het hen impliciet toegestaan reglementen als schaarbrieven uit te vaardigen. Ze kunnen vanaf die tijd naar hedendaagse begrippen als eigenaren van de gemene gronden beschouwd worden. Dat neemt echter niet weg dat maatregelen van overheidswege, zoals bedes, belastingen of het verstrekken van privileges effect sorteerden op het reilen en zeilen van de markeorganisaties. Overigens waren de bosbrieven op het eind van de zestiende eeuw niet meer nodig, vanwege het simpele feit dat er geen bos meer over was. In die zin traden er in Gooiland twee fenomenen tegelijkertijd op: het overeind blijven van een marke die zich focuste op meenten, heidenen en venen en de teloorgang van een bosmarke. In het bos had het aan een krachtige reglementering en toezicht ontbroken. Ook lag de holtrichter – de heer van Nijenrode – met de graaf van Holland overhoop. Ondanks dat het maarschalkambt

in 1280 buiten de pachtovereenkomst was gehouden, trok de Hollandse grafelijkheid ook het gezag over het Gooise bos naar zich toe. Dat had alles te maken met die pachtovereenkomst. De graaf van Holland nam in 1280 enerzijds een landsheerlijke component, de gezagsrechten, anderzijds een grondheerlijke component, de grond, over. En meende klaarblijkelijk dat de heren van Nijenrode niet geheel zelfstandig het Gooise bos mochten beheren. Kort door de bocht gezegd botste het landsheerlijke component met de grondheerlijke 'overblijfselen', waarop de Gooise markegenoten maar ook de heren van Nijenrode hun aanspraken baseerden.

7. Aanvankelijk strekte het Nardinclant zich uit tussen de rivieren *Vecht* en *Eem*, met dien verstande dat de ontluikende grafelijkheid van Holland, de wereldlijke expansie van de bisschop van Utrecht en de geldingsdrang van regionale of lokale heren daarin altijd bressen hadden geslagen. Aan de randen van het Eltense kerndomein Nardinclant claimden verschillende groepen rechten op de grond. In het algemeen verdedigden de Gooiers zich tegen oprukkende ontginners die afkomstig waren vanuit het Sticht, maar ook door de Hollandse graaf aangestuurde lieden (Loosdrecht bijvoorbeeld) staken op den duur Gooiland in. Op wat gearrewar en gehakketak na waren de grenzen tussen Gooiland en Utrecht voor beide partijen duidelijk. In de ontelbare vonnissen aangaande de grenzen worden vrijwel steeds dezelfde omschrijvingen en in het landschap zichtbare grensmarkeringen opgesomd. Met andere woorden, de grenzen lagen vast, maar men hield zich niet aan die scheidslijnen. Het ging natuurlijk vaker om de grond en de opbrengsten daarvan, bijvoorbeeld om de waardevolle venen waarvan de steeds zeldzamer wordende turf kon worden gestoken. Soms ging alleen die turf de grens over, waarbij Gooiers eveneens een rol speelden.
8. Halverwege de zeventiende eeuw werd de overgebleven Gooise marke *Vergadering van Stad en Lande van Gooiland* genoemd, naar de nederzettingen die daaronder vielen (de stad Naarden en de vijf dorpen). Binnen dat collectief werden telkens dezelfde voorwaarden gesteld om het gebruik, beheer en behoud van de gemene gronden te reguleren en het optimum te bieden aan de meest machtige groep: de landbezittende boeren, later de scharende erfgooiers. Het bleef tevens gericht op beperking van de aanwas van volle gerechtigden. Er kwamen echter wel steeds meer erfgooiers bij, want die hoedanigheid stond in eerste instantie los van het *benutten* van het gebruiksrecht.

Na de Tweede Wereldoorlog en ten gevolge van allerhande maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder de teloorgang van vooral het Gooise boerenbedrijf, kwamen de erfgooiers meer en meer onder druk te staan. Uiteindelijk bleven er circa 150 scharenden tegenover bijna vierduizend niet-scharenden over. De oude altijd overeind gebleven situatie, die in feite aanvankelijk in vier 'oude' schaar- en vier bosbrieven en later in achttiende en negentiende eeuwse schaarbrieven en reglementen van gebruik en genot en in de Erfgooierswet was vastgelegd, verdween. De erfgooiersorganisatie werd geliquideerd en deels geprivatiseerd; een aantal scharende boeren wist voor een prikke gemene grond te kopen. Zo hielden de meenten op gemeen te zijn en ze werden verdeeld onder een kleine groep gerechtigden. Scharende en niet-scharende erfgooiers ontvingen daarnaast sommen geld.

9. Tot slot en samenvattend: een erfgooiër was een afstammeling van een eigenerfde veldslaggerechtigde Gooise boer. Hij had samen met de andere geërfden collectief gebruiksrecht op bepaalde gemene gronden (ook in het bos). Zijn erfgooierschap was aanvankelijk gebaseerd op grondbezit en verbonden aan de hoeve of boerderij – zakelijke rechten – en ontwikkelde zich tot een persoonlijk overerfbaar recht: *erfgooiër*. Er waren dus erfgooiers die louter hun gerechtigheid hadden en vervolgens geen gebruik konden maken van de gemene gronden of de bossen. Sedert 1708 was een namenlijst doorslaggevend om als gerechtigde te worden aangemerkt; men moest aantonen af te stammen van een van de daarin genoemde erfgooiers. Er vond al vroeg een scheiding plaats tussen scharende en niet-scharende erfgooiers, maar beide waren van oorsprong veldslaggerechtigd. De Erfgooierswet uit 1912 vervolmaakte die scheiding, door het agrarisch erfgooierschap belangrijker te maken. De term veldslag verdween uit de boeken.

Samenvatting

Deze studie concentreert zich op de oorsprong, wording en teloorgang van de Gooise marken en op de oorsprong en ontwikkeling van de gebruiksrechten op de Gooise gemene gronden en in de bossen van de markegenoten die later te boek komen te staan als erfgooiers. Daarnaast werd de geschiedenis van die markegenoten tegen de achtergrond van enkele doorslaggevende ontwikkelingen geschetst.

In hoofdstuk een ging ik dieper in op de oorsprong en de wording van de Gooise marke die op de weide- en heidegronden en venen was gericht. Daarnaast stond de strijd om het Eltense domein Nardinclant, zoals Gooiland vroeger werd genoemd, centraal. Het werd onderdeel van een conflict tussen de Hollandse graaf Floris V en de heren van Amstel. Floris V wilde het Nardinclant aan zijn graafschap binden, om de machtsontwikkeling van de heren van Amstel voorgoed te fnuiken en een buffer op te werpen tegen het bisdom Utrecht. In 1280 kwam het tot een eerste climax: Floris veroverde de kastelen Vreeland en Montfoort en liet Gijsbrecht IV van Amstel opsluiten, maar eerst weekte hij het Nardinclant los van de abdis van Elten. Zij kwamen tot een overeenkomst die het beste gekarakteriseerd kan worden als een overdracht van alle gezagsrechten in erfelijke pacht, terwijl bepaalde zaken aan het stift bleven, zoals de beleningen van de dienstlieden Van Nijenrode en de inkomsten van de kanunniken. In de daarbij uitgevaardigde oorkonde werden de bezittingen in Nardinclant van Gijsbrecht tot usurpaties verklaard en werden 'mee' verpacht aan Holland. Van belang was de vaststelling dat Floris V in twee opzichten de opvolger van het stift Elten werd, namelijk in landsheerlijke en in grondheerlijke zin: hij werd zowel de territoriale vorst als de (privaatrechtelijke) eigenaar. Vervolgens werden vermoedelijk aan het begin van de veertiende eeuw op basis van in de Eltense tijd ontstane en gemanifesteerde gebruiksrechten door een groep Gooise plattelanders twee marken in de dop gevormd: één gericht op het gemengde boerenbedrijf en één ander op het bos. Dit had een tweetal voorname redenen: enerzijds de wisseling van heer, anderzijds de wens van en vooral de noodzaak voor de Gooise boerenom hun gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen te bestendigen.

Ondanks de vorming van markeorganisaties konden de Gooise markegenoten sommige verdelingen en dus verliezen van gemene grond niet verhinderen. De Hollandse graven lieten zich immers niet onbetuigd. Zij trachtten de hele veertiende eeuw juridisch greep op het Gooise platteland en de boeren te krijgen. Het grote probleem was dat de graaf zijn rol als quasi-soeverein vorst begon op te eisen, terwijl de Gooise boeren gewoonterechtelijke en onvervreemdbare gebruiksrechten op de gemene gronden en in de bossen bleven uitoefenen, zonder zich veel aan te trekken van hun nieuwe 'baas'. Zij gedroegen zich steeds meer als *erfgooiers*; de Gooise gemene gronden en bossen behoorden hun exclusief toe op basis van geboorte of afkomst.

Aan het begin van die vijftiende eeuw was er nog een groot deel van de gemene gronden over. Een hoge bevolkingsdruk was in de veertiende eeuw niet aanwezig geweest, op wat lichte aandrang van grensbewoners na (Eemnes, Loosdrecht), dus dat leidde niet tot grootschalige ontginningen. De bodemgesteldheid sloot die trouwens ook uit. Onder de belanghebbenden bestonden echter steeds meer meningsverschillen, vooral over het gebruik of de bestemming van de gemene gronden. Daarover ontstond een conflict tussen de stad Naarden en de Gooise plattelanders. De toenmalige Hollandse graaf Albrecht greep in en liet vastleggen dat die gronden '[...] ten eeuwigen dage [...]' ongedeeld dienden te blijven (1403). Gevolg was dat de Gooise marke die betrekking had op de weide- en heidegronden en venen op dat moment een volwaardige en erkende instelling was geworden. Met de uitvaardiging van de later zo genoemde eerste schaarbrief was dat ook zwart op wit vastgelegd (1404).

In hoofdstuk twee ging de aandacht uit naar de werking van de marke, het beheer en behoud of moderner gezegd: het management. De schaar- en bosbrieven stonden daarin centraal. Deze documenten kunnen het beste als reglementen worden omschreven. Aan de hand van een rubricering van Slicher van Bath ging ik de volgende zaken na: bepalingen betreffende bestuur en de rechtspraak, bepalingen betreffende het gebruik van de gemene

grond en de bossen en bepalingen betreffende de buurschap. Tevens werden de gerechtigden en hun gebruiksrechten behandeld, alsmede de oorsprong en de ontwikkeling daarvan.

Er bestonden twee soorten reglementen in Gooiland, waaraan dezelfde gebruikers onderhevig waren. Regelden de Gooiers het gebruik van gemene gronden zoals meenten en heidevelden met de landsheer en onderling, het gebruik van het bos werd met de heren van Nijenrode afgesproken. Deze heren werden dan ook met name in de bosbrieven genoemd. De Hollandse graaf was hier afwezig. Dit betekent dat er ook twee organisaties bestonden, twee organisaties die wel verbindende schakels hadden, maar toch als aparte entiteiten moeten worden beschouwd.

Ten aanzien van het gebruik van de gemene gronden bestonden restricties. Alleen als men over het recht van veldslag beschikte, had men een slag in het collectief. Die slag werd bepaald op basis van het bouwland op de eng en het bezit van een boerderij: het **geërfd** zijn. Het belangrijkste gebruiksrecht, het scharen van vee, kon sedert 1442 alleen geactiveerd worden door het recht van **veldslag**, dat aan de basis stond van het gehele gebruiksrecht (dus schapen hoeden, plaggen steken, sprokkelhout rapen). En alleen als men over bouwland beschikte en koptienden betaalde, dat wil zeggen **gegoed** was, mocht hout worden gekapt in het bos. Het kan dus heel goed zijn dat lieden die wel tot het collectief behoorden ofwel gerechtigd waren, via de schaar- en bosbrieven van de belangrijkste gebruiksrechten werden uitgesloten. Deze voorwaarden vormden ook de aanzet tot een meer aan de persoon gebonden gerechtigdheid.

In hoofdstuk drie werd gekeken naar de interne conflicten. Het feit dat er schaar- en bosbrieven werden uitgevaardigd, betekende immers niet dat alles pais en vree was. Een aantal conflicten passeerde de revue. Het bleek dat er onderling meningsverschillen bestonden over het gebruik en de bestemming van de gemene gronden. Enerzijds traden markegenoten op als verenigde dorpsgenoten of stedelingen, anderzijds konden binnen die groepen ook verschillende standpunten ontstaan. Allianties werden gesmeed al naar gelang welk belang er op het spel stond; zo trok Huizen dan weer op met Naarden, en dan weer met Hilversum. Dat ging dan meestal over grotere algemene zaken.

Er rezen problemen over de schapenhouderij, over het ontginnen van gemeen gelegen land, over de omvang van de schaar en tussen de holtrichters van Gooiland – de heren van Nijenrode – en de Hollandse graven. Een van de gevolgen van de onderlinge conflicten en (vooral) de procesgang was dat de overheid zich meer en meer met de Gooise marken en de Gooise markegenoten ging bemoeien, en wel via de rechtspraak. Bovendien werden de regels in toenemende mate geformuleerd op basis van vonnissen van hogere overheidsinstanties. Een goed voorbeeld is dat uitspraken van de rechtbank terecht kwamen in de vierde schaarbrief. Tegelijkertijd hadden de rijkere boeren meer belang bij die overheidsbemoeienis, omdat zij hun belangen beter en gemakkelijker veilig konden stellen via het establishment. De overheidsbemoeienis heeft dus zijn invloed op de marken gehad, maar de instellingen en de gebruiksrechten van de belangrijkste markegenoten liepen hierdoor aanvankelijk weinig tot geen gevaar, vooral omdat de overheidsinstanties door hun vonnissen de reglementen bevestigden. Ten aanzien van de bosmarke lag dat anders.

In hoofdstuk drie werd ook aandacht besteed aan de thesen van Hardin, Ostrom en Van Zanden, respectievelijk over de tragiek, het drama en de paradox van commons. De tragiek was te ontwaren in de bosmarke; op een gegeven moment ontbrak het aan handhaving en afdoende reglementering en konden niet alleen de markegenoten maar ook derden vrijwel zonder toezicht het bos gebruiken. Het gevolg was desastreuus; het Gooise oerbos was op het eind van de zestiende eeuw verdwenen. Er verscheen na 1514 geen bosbrief meer. Ten aanzien van de marke die over de meenten, heiden en venen ging, lag dat anders. Die bleef overeind tot in de twintigste eeuw, juist en vooral door een scherp toezicht op de naleving van de regels.

Hoofdstuk vier concentreerde zich op enkele geschillen met de overheid. Op de achtergrond speelde de machtsonwikkeling van de Bourgondiërs mee. Het was met name Karel de Stoute die de Gooise markegenoten de duimschroeven aandraaide. In 1470 kwam het tot een aantal processen, waarbij in zekere zin korte metten werd gemaakt met de pretenties van de Gooise markegenoten. In 1474 oordeelde de Grote Raad van Mechelen echter dat die vonnissen waarin dat was vervat, ongegrond waren.

Het belangrijkste proces ging over *alle* gemene gronden, dus ook over de bossen: wie was de baas? In 1470 werden de Gooise markegenoten terugverwezen; zij hadden geen enkele zeggenschap over de gemene gronden en hun pretenties werden niet er-

kend. Argumenten als verjaring en gebruik sinds mensenheugenis, deden niet ter zake. Maar ook de Hollandse graaf was niet helemaal tevreden, omdat er door het Hof wel enig gebruik aan de Gooiers werd toegestaan. Hoe gering dat misschien ook is geweest, de graaf ging in beroep. Dat deden de Gooiers ook.

Uiteindelijk velde de Grote Raad van Mechelen een gunstiger vonnis voor beide partijen, want aan beider wens werd tegemoet gekomen. Het arrest verschafte de graaf van Holland de eigendom over alle gemene gronden en aan de Gooiers werd het gebruik en genot van al die gronden toegestaan (met uitzondering van jachtrecht), precies waar het beide kemphanen om te doen was geweest. Ten aanzien van het bos en de houtkap werden de gebruikersvoorwaarden bevestigd, namelijk het bezitten van akkerland en het betalen van de koptiende. Een belangrijk verschil met het vonnis van 1470 is dat het gebruiksrecht in 1474 werkelijk werd erkend, en niet gedoogd in afwachting van een betere regeling en dan ook nog over een aanzienlijk verkleind gebied. Aangezien er geen hoger beroep meer mogelijk was, konden de Gooise boeren redelijk tevreden zijn. In de visie van Immink ontwikkelde het *dominium* van de Hollandse graaf aangaande Nardinclant zich naar een *dominium directum* en het *dominium* van de Gooise markegenoten naar een *dominium utile*. Evenwel gedroegen de laatsten zich – en konden zij zich ook gedragen – als eigenaren naar hedendaags begrip.

Hoofdstuk vijf richtte zich op de afbakening van de marken. Met name de grensgeschillen met het Sticht werden besproken. Feitelijk werd er alleen op papier overeenstemming bereikt. Ondanks het feit dat de grenzen met het Sticht vastlagen, bleven herhaaldelijk conflicten ontstaan, en ook over steeds dezelfde problematiek. Toch is er weinig tot geen verschil op te merken in de grensbeschrijvingen die we uit de zeventiende en achttiende eeuw kennen. Keer op keer werden eerder bepaalde en zelfs in het landschap aangebrachte dus zichtbare grensmarkeringen in twijfel getrokken of overschreden. Opvallend is dat vrijwel onophoudelijk gesproken werd over steeds dezelfde grensmerktekens, zoals de Leeuwenpaal, de Blauwe Zerk en enkele hofsteden als die van Werner en die van de abdis van Elten. Ook positiebepalingen waren vaak dezelfde: '[...] ende van de voers. Leuwenpael zuytwards linierecht op sinte Marthensthoorn oogemerck nemende aen tuuyterste eynde van Emenes [...]'.¹ Zeker in het geval van de oostgrens met Eemnes en het Eemland zijn de grensbeschrijvingen vrijwel identiek. Overigens geldt dat in mindere mate ook voor die met Loosdrecht. De grenzen van Gooiland met het Sticht kunnen het best omschreven worden zoals Harten dat deed: kaarsrechte afbakeningen van machtssferen die door onontgonnen terrein werden getrokken, maar desondanks duidelijke landschappelijke scheidslijnen waren.

In hoofdstuk zes werden enkele lotgevallen van de 'overgebleven' marke en invloedrijke gebeurtenissen na de uitvaardiging van de vierde schaarbrief besproken, zoals de ontginning van 's-Graveland, het proces met de rijke Amsterdammer Hinlopen, de vervaardiging van de namenlijst van erfgooiers en de drie kaarten van Gooiland, de heideverdelingen tussen Domeinen en de erfgooiers, het proces over de haas van Vos en de verdere opmaat tot de Erfgooierswet. De oude gebruiken en gewoonten werden in 1912 bij wet vastgelegd en daarmee werd ook de weg geplaveid voor liquidatie van de dan vereniging genoemde erfgooiersorganisatie. Waar het in feite op neer kwam was dat het sedert de middeleeuwen tot verwarring leidende Romeinsrechtelijke begrip eigendom allengs een plaats kreeg, waardoor de erfgooiers werkelijk eigenaar werden van een deel van de gemene gronden, terwijl de overheid de overige gronden in diezelfde hoedanigheid aan zich trok. Aan de andere kant werd het inheemse middeleeuwse gebruiksrecht geparkeerd. De Erfgooierswet maakte aan de rechtsongelijkheid een einde, waarmee inderdaad het einde van de erfgooiersorganisatie werd ingeluid.

¹ MRVG, 143.

Summary

This study is about the origin, genesis and vanishing of the Gooi marken, two commons in the province of Noord-Holland. Its focus is upon the origin of the use-rights on the common lands of the Gooi commoners, known as *erfgooiers*. Furthermore it contains an analysis of the way the Gooi marken sustained themselves in comparison with similar organizations in other areas. Also the history of the *erfgooiers* is written against the background of some decisive developments.

Chapter one focuses upon the origin and genesis of the Gooi marke which contains the pastures, heath lands and peat lands. Besides that the struggle about the Elten domain Nardinclant, as Gooiland used to be called, was a key issue. It was part of a conflict between the count of Holland Floris V and the lords Van Amstel. Floris main objective was to include Nardinclant as a part of his county, in order to stop the power politics of the Van Amstels and to put up a barrier against the bishop of Utrecht. It led to its first climax in 1280: Floris conquered the castles Vreeland and Montfoort en took Gijsbrecht IV van Amstel in custody, but first he obtained Nardinclant from the abbess of Elten. They came to an arrangement that is best to qualify as a lease agreement in which the dominion over all the land was transferred; the *terra* Nardinclant was given in hereditary tenure to the counts of Holland. Some matters were excluded, like the leases which vassals had held from Elten and the revenues of the canons of Elten. The possessions of Gijsbrecht van Amstel in Nardinclant were included and declared as usurpations. Floris V became the successor of Elten in two respects: of its domain or manor and of its lordly rights. The Gooi marken were probably formed at the beginning of the fourteenth century: one which contains the pastures, heath lands and peat lands, another which focus lay on the forests. The main causes for this were the change of power in the county Nardinclant and the wish and need of the Gooi peasants to make their use-rights on the common grounds and forests permanent.

In spite of the existence of the marken some loss of common lands was unavoidable. Conflicts arose between the lord and the peasants about the use-rights on and moreover about the 'ownership' of the common lands. During the whole of the fourteenth century the counts of Holland were trying to get a judicial hold on the peasants, but it was clear that they had to be reckoned with. The peasants of the Gooi were eager to confirm their use-rights on the common lands when confronted with this change of power. They continued to exercise these, in their view inalienable rights, but at the same time the counts of Holland were claiming their role and hence their rights as sovereign kings. The Gooi peasants behaved more and more like *erfgooiers*; the common grounds were their property, by birth and heritage. This led to misunderstanding and turmoil.

In one case clashes arose even between the city of Naarden en the inhabitants of the villages of Gooiland over a more practical matter, specifically if a portion of the common could be divided and made into arable land or not. It was count Albrecht of Holland who ended this conflict by instigating and sanctioning the so-called first *schaarbrief*, a bylaw. This formalized the Gooi marke and at the same time the authority of the lord was acknowledged.

Chapter two considers the management of the Gooi marken, specifically the bylaws known as *schaar- en bosbrieven*. In accordance with a classification of Slicher van Bath the following topics are investigated: regulations considering the management and the jurisdiction, regulations considering the use of common ground and the forests and regulations considering the communities. There were two kinds of bylaws, applicable to the same users. The Gooi commoners organized the use of common grounds such as common pastures and heath lands with the count and among themselves, the use of the forests was arranged in cooperation with the lords of Nijenrode. This means that there were two organizations or commons, two commons with connections which have to be considered as two different entities.

There were restrictions for the use of common land. Only those who held to the right of veldslag could use the common. Veldslag was based upon the possession of arable land and a farm: to be **geërfd**. The most important use-right, grazing rights, was activated since 1442 on the basis of veldslag. *All* use-rights depended upon veldslag (such as tend a flock of

sheep on the heath lands or to collect peat). Only if one possessed arable land en paid the so-called koptienden (tithes), trees could be cut down in the forests: to be **gegoed**. It is thus possible that qualified commoners were excluded of the most important use-rights. The restrictions mentioned were also the basis for a more personal qualification.

In chapter three some internal conflicts were examined. The fact that bylaws were written and issued, was by no means a guarantee that everything was peaceful. A few conflicts are discussed. It shows that internal differing opinions existed about the use and purpose of the common grounds. On the one hand groups of commoners appeared to be united, on the other hand inside these groups different opinions and interests existed. Alliances were made according these interests; the commoners of Huizen sometimes took sides with those of Naarden, sometimes with those of Hilversum. The issues were in the same way wide-ranging.

Problems arose about the shepherds, about the reclamation of common grounds, about the size of the stint en between the foresters of Gooiland – the Van Nijenrodes – and the counts of Holland. The internal conflicts and (especially) the arbitration by the courts resulted in an increasing interference of the government. Besides that some rules of the bylaws were influenced by higher government authorities. A good example is that verdicts of the courts were included in the fourth schaarbrief. At the same time the richer commoners profited from this interference, because their interests were safer with the establishment. Government interference had its influence, but the organizations and the use-rights of the most important commoners were initially not in danger, especially because the authorities confirmed the bylaws via their verdicts. It is a different story with regard to the bosmarke.

This chapter also pays attention to the theses of Hardin, Ostrom and Van Zanden, about the tragedy, drama and paradox of commons respectively. The tragedy was described in the bosmarke; at a certain time regulation and maintenance lacked; commoners and others used the forests practically without restriction or supervision. The effects were dramatic; the Gooi forests vanished at the end of the sixteenth century. After 1514 no bosbrief was issued. With regard to the Gooi marke which contains pastures, heath lands en peat lands, the situation totally differs. It remained to exist until far into the twentieth century, specifically because of astute enforcement of the bylaws.

Chapter four concentrates on some conflicts with the government, against the background of the power politics of the dukes of Burgundy. It was especially Karel de Stoute who tightened the screws on the Gooi commoners. The count of Holland claimed authority over all the land, including the common lands, while the Gooi peasants were convinced, based on common unwritten law, that they could use the common lands freely and as they saw fit, in the way they had always done under the regime of Elten. The real issue of the dispute was the ownership of these lands; although the Gooi commoners only had use-rights, which indeed originated in medieval common law, they behaved as owners. On the other hand the government, with perceptions rooted in Roman law, could not easily cope with these unwritten rights. For then (1470-1474), both views were upheld.

The focus of chapter five lies upon the borders of the Gooi marken. Particularly the conflicts in the border regions with Utrecht about the boundary lines are discussed. In fact there was a written agreement, but in practice the issue was contested. In spite of the fact that the boundaries were set, conflicts arose repeatedly about the same issues. Nevertheless little differences are traced in the description of the boundaries. Repeatedly earlier confirmed and established boundaries were doubted and trespassed. It is remarkable that the same border markings are continuously mentioned. De borders between Gooiland and Utrecht are best described as dead straight demarcations of spheres of influence in unreclaimed land, but in spite of that they were clear visible borderlines.

Chapter six deals with the events that took place after the fourth bylaw. It contains an analysis of a conflict between a few rich patricians and the commoners of the Gooi marke about stinting rights. The result of this dispute was a list of commoners and three maps of Gooiland, giving the precise location of the common grounds. In a way the commoners of the Gooi marke were acknowledged through these registrations and were successful in withstanding the claims of non-commoners on their common grounds and in maintaining their use-rights there. In the end it proved to be a first important step of the government on the road to further and lasting involvement with the erfgooiers, resulting in two divisions of the commons (1836, 1843) and in incorporation by law (1912): *de Erfgooierswet*. Disputes on and difficulties about common law and unwritten use-rights vanished for the time being, as did eventually the Gooi marke and the erfgooiers.

Bronnen en literatuur

Gebruikte afkortingen

ADH SAGV:	Archief Dorpsbestuur, Streekarchief Gooi en Vechtstreek Hilversum.
ACSG SAGV:	Archief Centrale Schoonheidscommissie voor het Gooi, Streekarchief Gooi en Vechtstreek Hilversum.
CAP SAGV:	Collectie Albertus Perk, Streekarchief Gooi en Vechtstreek Hilversum.
CPWdL SAGV:	Collectie P.W. de Lange, Streekarchief Gooi en Vechtstreek Hilversum.
GCLGRM:	Brekelmans, S.Th. E., J.M.I. Koster-Van Dijk en C.L. Verkerk, 'Chronologische lijsten van de geëxtendeerde Sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen', 6 dln., Smidt, J. Th., de en J. Van Rompaey (red.). <i>Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht</i> (Brussel 1979).
GA:	Gelders Archief, Arnhem.
GBH SAGV:	Gemeentebestuur Hilversum.
Lacomblet:	Th.J. Lacomblet ed., <i>Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins</i> , 4 dln. (Düsseldorf 1840-1858).
MJR:	Blécourt, A.S., de, E.M. Mijers, <i>Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa</i> , 1-3 (Haarlem 1929) / Lombarts, R.W.G., <i>Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa</i> , 4-13 (Leiden 1982-1988).
MRVG:	Enklaar, D.Th., 'Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland', <i>Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlands recht</i> , 3 (Utrecht 1932).
NL Ha-Ha:	Nationaal Archief, Den Haag.
NHA:	Noord-Hollands Archief, Haarlem.
OAN:	Oud Archief Naarden, Stadsarchief Naarden.
OGZ:	L.A.J.W. Sloet, ed., <i>Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen 5 juni 1288</i> (2 dln.; 's-Gravenhage 1872-1876).
OHZ Dijkhof en Kruisheer:	Dijkhof, E.C. m.m.v. J.G. Kruisheer, <i>Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299</i> , dl. V (Den Haag 2005).
OHZ Kruisheer:	J.G. Kruisheer: <i>Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299</i> (Amsterdam en 's-Gravenhage 1992-1999), dln. II, III, IV.
OSU:	S. Muller e.a., ed., <i>Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301</i> (5 dln.; Utrecht en 's-Gravenhage, 1920-1959).
RhUB:	Wisplinghof, E., ed., <i>Rheinisches Urkundenbuch. Ältere Urkunden bis 1100, II, Elten – Köln, S. Ursula</i> (Düsseldorf 1994).
VVSLVG:	Archief van de Vergadering en Vereniging Stad en Lande van Gooiland (1422) 1650-1977 (1994), berustend in Stadsarchief Naarden.

Geraadpleegde archieven en onuitgegeven bronnen

Brief Van der Linden aan Hoppenbrouwers, 21-11-2003 (kopie door Van der Linden verstrekt).

Gelders Archief, Arnhem

Microfilm *Tijnsboek en necrologium stift Elten*, zonder inventarisnummer (in 2009 in kopie opgenomen in de bibliotheek).

Huis Bergh, 's Heerenbergh

Necrologium en testamentenboek stift Elten, museumcollectie.

Nationaal Archief, Den Haag

- Nl – HaNa Graven van Holland 1189-1660, 3.01.01.
 Nl – HaNa Graven van Holland 1189-1660, 3.01.01, 4.2.07 Rentmeester en baljuw van Amstelland, Waterland en Zeevang, inventarisnummers 1653-1679.
 Nl – HaNa Graven van Holland 1189-1660, 3.01.01, 4.2.20 Baljuw van Amstelland en Waterland.
 Nl – HaNa Graven van Holland 1189-1660, 3.01.01, 3.01.10.3 Grenzen van Gooiland.
 Nl – HaNa Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, 3.01.27.02.
 Nl – HaNa Graven van Holland 1189-1660, 3.01.27.02, 02.21 Muiden en Gooiland, inventarisnummers 3036-3047.
 Nl – HaNa Graven van Holland 1189-1660, 3.01.27.02, 04.1.09 Muiden en Gooiland.
 NL-HaNA, Kaarten Hingman, 4.VTH.
 Nl – HaNa Staten van Holland voor 1572 (1252-1572), 3.01.03.

Noord-Hollands Archief Haarlem

- NHA 117 Koptiendenarchief.
 NHA 117.1 Stukken omtrent de belening en de leenopvolging, 1403-1836.
 NHA 117.2 Stukken omtrent de beëindiging der tiendheffing en de overdracht van het archief, 1836-1852.
 NHA 117.3 Procedures omtrent het betalen van tienden over nieuw aangemaakt land, 1520-1623.
 NHA 117.4 Akkoorden over nieuw aangemaakt land, gesloten, volgens vonnis van 1623, 1623-1782.
 NHA 117.5 Geschillen en akkoorden met de ontginners van 's-Graveland, 1625-1661 en 1712-circa 1787.
 NHA 117.6 Geschillen met de eigenaren van de hofstede Oud-Naarden, 1729-1740
 NHA 117.7 Stukken betreffende het rentmeesterschap (gaardermeesters), 1599-1840
 NHA 117.8 Zettingen van de graanprijzen door de magistraat van Naarden, 1538, 1597-1844.
 NHA 117.282 Stukken omtrent het personaat van Gooiland, ca. 1520-1612
 NHA 117.283 Stukken omtrent het deel aan de grafelijkheid van Holland toekomende, 1546-1815.
 NHA 117.284 Bijlagen bij stukken omtrent het deel aan de grafelijkheid van Holland toekomende, 1516-1814.
 NHA 117.285 Stukken omtrent de verpondingen, 1556-1574.
 NHA 117.286 Bijlagen bij stukken omtrent de verpondingen, 1712-1800.
 NHA 117.287 Bijzondere lasten en uitstel van betaling, 1584-1591.

Nordrhein-westfälisches Hauptstaatsarchiv, Düsseldorf

- Bestand 120.68.1, Archiv des Reichsstifts Elten, Bl. 163R.
 Bestand 120.68.2, Archiv des Reichsstifts Elten, S. 107.

Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Hilversum

- ABG SAGV Archief Belangencommissie voor het Gooi.
 ADH SAGV Archief Dorpsbestuur Hilversum.
 ACSG SAGV Archief Centrale Schoonheidscommissie voor het Gooi.
 CAP SAGV 12: Collectie Albertus Perk; Bosbrieven, schaarbrieven, privileges en andere archivalia 1404-1626.
 CAP SAGV 24: Collectie Albertus Perk; Bosbrieven, 1364,1421, 1437, 1514 (afschriften).
 CAP SAGV 25: Collectie Albertus Perk; Stukken betreffende het bos, de jacht en verwante zaken, 1520, 1527, 1531, 1534, 1619.
 CAP SAGV 48: Collectie Albertus Perk; Schaarbrieven 1404-1846.
 CAP SAGV 49: Collectie Albertus Perk; Algemene aantekeningen en lijst van scharingen 1417-1680.
 CAP SAGV 50: Collectie Albertus Perk; Inventaris van de stukken betreffende het proces 'cheerenberg', 1759.
 CAP SAGV 56: Collectie Albertus Perk; Stukken betreffende diverse onderwerpen, inhoudende correspondentie en schaarbrieven, 1432-1883.
 CAP SAGV 61: Collectie Albertus Perk; Stukken betreffende de wetten van 1808 en 1810 inzake de uitgifte van 'woeste gronden' en verslag van de vergadering van Erfgooiers, 1811.
 CPWdL SAGV: Collectie P.W. de Lange.
 GBH SAGV: Gemeentebestuur Hilversum.

Stads- en streekarchief Naarden, Naarden

VVSLVG: Archief van de Vergadering en Vereniging Stad en Lande van Gooiland (1422) 1650-1977 (1994).

OAN: Oud Archief Naarden.

Gedrukte bronnen

- Aelmanszoon, Pieter, *Zestiende-eeuwsche wandelingen door Nederland. Zwerftochten van Pieter Aelmanszoon, secretaris van Naarden 1525-1527. Met inleiding en aantekeningen door D. Th. Enklaar* (Hilversum, 1934).
- Alpertus van Metz, *De diversitate temporum et fragmentum de Deoderico episcopo Mettensi*, ed. H. van Rij en A. Sapir Abulafia (Amsterdam 1980).
- Baas, T., P. Diebels en M. Immecker, *Inventarissen van de Vergadering en de Vereniging van Stad en Lande van Gooiland (1422) 1650-1977 (1994)* (Naarden / Goes 2007).
- Blécourt, A.S., de, E.M. Mijers, *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, 1-3 (Haarlem 1929).
- Boer, D.E.H., D.J. Faber en H.P.H. Jansen, *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode, III: de rekeningen van de gerechtelijke ambtenaren* ('s-Gravenhage 1980 RGP Grote Serie 174).
- Brekelmans, S.Th.E., J.M.I. Koster-van Dijk en C.L. Verkerk, 'Chronologische lijsten van de geëxtendeerde Sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen', 6 dln., Smidt, J. Th., de en J. Van Rompaey (red.). *Verslagen en medelingen; Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandse recht* (Brussel 1979).
- Brill, W.G., *Rijkroniek van Melis Stoke* (Utrecht 1983).
- Burgers, J.W.J., *Rijkroniek van Holland 366-1305 door een anonieme auteur en Melis Stoke* (RGP Grote Serie 251; Den Haag 2004).
- Conclusie van het openbaar ministerie en Arrest van 14 november 1888 van het provinciaal gerechtshof van Noord-Holland in zake Stad en Lande van Gooiland contra de Gemeente Hilversum en de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij* (Hilversum 1888).
- Dijkhof, E.C., m.m.v. J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, V: 1291 tot 1299 (Den Haag 2005).
- DO LOT III: *Monumenta Germaniae Historica – Die Urkunden Lothars III und der Kaiserin Richenza*, ed. E. von Ottenthal en H. Hirsch [Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser] (Berlijn 1957).
- Enklaar, D.Th. en J.M. Monté Verloren, 'Oorkonden betreffende een tiental marken', *Fontes minores medii aevi* (Groningen 1956).
- Enklaar, D.Th., 'Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen', *Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands recht*, 9 (Utrecht 1941).
- Enklaar, D.Th., 'Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland', *Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlands recht*, 3 (Utrecht 1932).
- Enklaar, D.Th., 'Onuitgegeven rechtsbronnen betreffende de rechten der abdij Elten in de Nederlanden'. *Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands recht*, 9 (1944).
- Fruin, R., *Enquete ende Informatie upt Stuck van der Reductue ende Reformatie van den Schiltalen voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere 1494* (Leiden 1876).
- Fruin, R., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltalee gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866).
- Geer van Jutphaas, B.J.L. de, *Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke. Gemeenlijk geheeten Kronijk van den Clerc uten Laghen Landen bider see*, Werken uitgegeven door het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht, nieuwe reeks 6 (Utrecht 1867).
- Haan, H.J. de, en P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Intergenerational transfer of rural property in the Netherlands. Law, Moral Code and practice', Brice, C., *Melanges de l'ecole Francaise de Rome. Italie et Mediterranee. Mefrim Tome 110-1998-1*, 339-355.
- Hamaker, H.G., *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis 1308-1346* (Werken van het Historisch Genootschap, nieuwe serie, 21,24,26), 3 dln. (Utrecht 1875-1876-1878).
- Hengel, J.F. van, 'Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland', *Bijdragen tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland, derde stuk* ('s Gravenhage 1875).
- Het Hoofdbestuur der Gerechtigden tot de gemeene Heiden en Weiden van Gooiland, *De Erfgooiers-quastie : haar beteekenis en verloop in den laatsten tijd* (1904).
- Het Hoofdbestuur der Gerechtigden tot de gemeene Heiden en Weiden van Gooiland, *Vervolgingen en niet-vervolgingen in de Erfgooiersquestie* (Amsterdam 1906).

- Hilfert, *Gooische omtrekken. I van groote steenen* (Hilversum 1917).
- Hoefler, F.A., *Costumen van Delfland, Rotterdam, Schiedam, Alkmaar, Hoorn, Medemblik, Grootebroek, Purmerend en Purmerland, Beverwijk, Edam, Naarden en Gooiland. 1570*, Vereniging tot uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche recht, VI (Den Haag 1903).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'De costumen van Heusden van 1569', *Verslagen en Mededelingen Nieuwe Reeks; Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandse recht*, 6 (Den Haag 1990), 50-120.
- Inventaris van stukken [...] der Stadt Naerden, mitsgaders Buur-meesteren en Regenten der Dorpen Laren, Hilversum, Huysen, en Blaricum in Goyland [...] op ende Jegens Abraham Scherenberg wonende tot Amsterdam, Gedaagde in voorschreve Cas ter anderen sijde* (ca 1760).
- Janse, A., m.m.v. I. Biesheuvel, C.P.H.M. Tilmans (red.), *Johan Huyssen van Kattendijke-kroniek: die Historie of die Cronicke van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant ende van den Stichte van Utrecht* (Den Haag 2005).
- Kist, N.C., Het necrologium en het tijnsboek van het adellijk jufferenstift te Hoog-Elten, in: *Nieuw Archief voor Kerkelijke Geschiedenis inzonderheid van Nederland*, II (1854), 133-176.
- Koch, A.C.F., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I: eind van de 7^e eeuw tot 1222 ('s-Gravenhage 1970).
- Kort, J.C., Het archief van de graven van Holland 889-1581, inventaris, 3 dln ('s-Gravenhage 1981).
- Kort, J.C., *Inventaris van het archief van de graven van Holland 1189-1581* (NA 3.01.01).
- Koster-van Dijk, J.M.I., *Gooilanders voor de Grote Raad 1470-1572*. Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad. Nieuwe reeks nr. 3 (Amsterdam 1979).
- Kötzschke, R. (ed.), *Die Urbare der Abtei Werden a.d. Ruhr. A. Die Urbare vom 9.-13. Jahrhundert. Rheinische Urbare. Sammlung von Urbaren und anderen Quellen zur Rheinischen Wirtschaftsgeschichte* 20 (Bonn 1906; herdruk Düsseldorf 1978).
- Kruisheer, J.G. (e.a.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, II: 1222-1256 (Assen 1986).
- Kruisheer, J.G. (e.a.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, III: 1256 tot 1278 (Assen 1992).
- Kruisheer, J.G. (e.a.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, IV: 1278-1291 (Assen 1997).
- Lacomblet: Th.J. Lacomblet (ed.), *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, 4 dln. (Düsseldorf 1840-1858).
- Limburg Brouwer, P.A.S. van, *Boergoensche charters 1428-1482* ('s Gravenhage 1869).
- Lombarts, R.W.G., *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, 4-13 (Leiden 1982-1988).
- Meyer, G.M. de, *De stadsrekeningen van Deventer*, 6 dln. (Utrecht 1968-1984).
- Meyer, H.H.M., 'Hoe groot was Gooiland?', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1987-1, 13-20.
- Mieris, F. van, *Groot Charterboek der Graaven van Holland, en Zeeland en heeren van Vriesland, beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken, en eindigende met den doot van onze graavinne, vrouwe Jacoba van Beijere*, 4 dln. (Leiden 1753-1756).
- Moons, C.G.M., *Het Gooi na 1800. Proeve van een selectieve bibliografie van boeken en tijdschriftartikelen in het bijzonder betreffende de geschiedenis en de geografie (het Naardermeer en de Erfgooiers uitgezonderd)* (Amsterdam 1968).
- Muller, S. e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* 5 dln. (Utrecht en 's-Gravenhage, 1920-1959).
- Muller, S. Fz., 'Het recht der keurmedigen in Gooiland, *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, 2 (1892), 644-646.
- Perk, A., 'Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden, met vertaling en aanteekeeningen van Prof. Peerlkamp, en nalezingen en bijvoegsels van A. Perk'. *Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, nieuwe reeks, no. 5* (Utrecht 1866).
- Poolman, H., *Ordonnantien, Keuren en Statuten der stad Naarden* (van 19 februari 1623 tot 6 september 1646), *Gooi en Vecht* 73 (Naarden 1969).
- Prevenier, W. en J.G. Smit (eds.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544, deel I: 1276-1433, tweede stuk: Teksten*, RGP Grote Serie 202 ('s-Gravenhage 1987).
- Procedures Stad en Lande van Gooiland contra de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij en de Gemeente Hilversum* (Hilversum 1889).
- Riemsdijk, Jhr. Mr. Th.H.F. van, bewerkt door J.Ph. de Monté ver Loren, 'Rechtspraak van den graaf van Holland'. *Werken der Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlands recht*, 3 dln., 2 (Utrecht 1932).
- Slicher van Bath, *Inventaris van het archief van de kelnarij van Putten* ('s-Gravenhage 1952).
- Sloet, L.A.J.W., ed., *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen 5 juni 1288* (2 dln.; 's Gravenhage 1872-1876).
- Smidt, J.Th. de, *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa*, 1-3 (Leiden 1996).

- Tenckhoff, F. (ed.), *Vita Meinweri episcopi Patherbrunnensis*, Monumenta Germaniae Historica (Hannover 1921) (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum seperatim editi; 59).
- Thietmar van Merseburg, *Chronicon*, ed. W. Trillmich, *Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters* (Berlijn 1962) (Freiherr-vom-Stein-Gedächtnisausgabe; 9).
- Tricht, H.W. van, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, 3 dln. (Culemborg 1976).
- Vollmer, B., *Repertorium des Archivs des Reichsstifts Elten* (Hauptstaatsarchiv Düsseldorf 120.68.1 (Düsseldorf sz.d.)).
- Water, J. van de, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonantiën en edicten, der [...] Staten 's lands van Utrecht etc.*, 4 dln. (Utrecht 1729-1810).
- Wisplinghof, E. (ed.), *Rheinisches Urkundenbuch. Ältere Urkunden bis 1100, II, Elten – Köln, S. Ursula* (Düsseldorf 1994).

Literatuur

- Abrahamse, C.M., 'Van zandverstuiving tot speeltuin. Birkenheuvel', in: *Oorden van Schoonheid. Buitenplaatsen en landgoederen in Hilversum*, (Hilversum 2000), 163-176.
- Amstel, TH.A.A.M. van, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999).
- Arend, O. van den, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993).
- Ault, W.O., Open-field farming in Medieval England, *Historical problems. Studies and documents* (New York 1972).
- Backer, J. Mr. C. en A. Perk, *Verslag van de ontginningen en van den staat der Maatschappij ter bevordering van de cultuur in Gooyland* (1847).
- Backer, J. Mr. C., *Iets over Gooiland. De ontginning van hetzelfde en de regten van het domein, als eigenaar der gebruikers* (Amsterdam 1838).
- Backer, J. Mr. C., *Verdediging van het recht der dorps-gemeenten in Gooijland op de heiden en weiden aldaar gelegen* (Amsterdam 1842).
- Bailly, M.C. le, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland. Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Baker, A.R.H. and R.A. Butlin, *Studies of field systems in the British isles* (Cambridge 1973).
- Bavel, B.J.P. van, en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350-c. 1500', *The Economic History Review. A journal of economic and social history*, LVII, No. 3 (August 2004), 503-532.
- Bavel, B.J.P. van, 'Land, Lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century', *Past & Present* 172, 2001, 3-43.
- Bavel, B.J.P. van, 'Structures of landownership, mobility of land and farm sizes. Diverging developments in the northern part of the Low Countries, c. 1300-c.1650', Bavel, B.J.P. van, P. Hoppenbrouwers, 'Landholding and land transfer in the North Sea area (late Middle ages – 19th century)', *Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area* (Turnhout 2004), 131-148.
- Bavel, B.J.P. van, E. Thoen, 'Land productivity and agro systems in the North sea area (Middle ages – 20th century); elements for comparison', *Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area* (Turnhout 1999).
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwering en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd 1129-1592* (Hilversum 1993).
- Bavel, B.J.P. van, P. Hoppenbrouwers, 'Landholding and land transfer in the north Sea area (late Middle ages – 19th century)', *Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area* (Turnhout 2004).
- Bavel, B.J.P. van, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijk gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca. 1570* (Hilversum 1999).
- Beekman, A.A., 'De grondheerlijke marke Gooiland', Le Cosquino de Busy, A., *Marken in Utrecht. Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s Gravenhage 1925), 121-128.
- Behets, J., 'Het gebruik van de gemene weiden en de andere gemene gronden in de wijsdommen van het graafschap Loon', *Handelingen van de Koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXVI (1973-74), 147-192.
- Benders, J.F., *Bestuursstructuur en schriftcultuur: een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (Hilversum 2005).
- Berg, F.E. van den, 'De erfgooiers', *Gens Nostra*, 1948, 49-52.
- Berkers, E. (e.a.), *Geodesie. De aarde verdeeld en verbeeld, berekend en getekend* (Zutphen 2004).
- Bieleman, J., 'Plaggenbemesting in Drenthe; oud fenomeen in nieuw perspectief', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 12 (1994), 1-12.
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
- Birrel, J., 'Common rights in the medieval forest: disputes and conflicts in the thirteenth century', *Past & Present*, 1987, 117, 22-49.

- Birtles, S., 'Common land, poor relief and enclosure. The use of manorial resources in fulfilling parish obligations 1601-1834', *Past & Present*, 1999, 165, 74-106.
- Blaauw, K., 'Over het bestuur van Gooiland voor 1795 en de ramp van 1350', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1954), 50-74.
- Blockmans, W. and W. Prevenier, *The Promised lands. The Low Countries Under Burgundian Rule, 1369-1530* (Philadelphia 1988).
- Blok, D.P., 'De namen van het Gooi', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1993-3, 151-152.
- Blok, D.P., 'Opmerkingen over het aasdom', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 31 (1963), 245-274.
- Blok, D.P., *De Franken in Nederland* (Bussum 1979).
- Boer, D.E.H. de, 'Holland in Pruisen, of: het gelijk van Vondel', *Historisch Tijdschrift Holland*, 4/5, 1999, 219-233.
- Boer, D.E.H. de, E.P.H. Cordfunke, H. Sarfatij, *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000).
- Boetzelaer, R.W.C., 'Albertus Perk (1795-1880)', *Mededelingen van het museum voor het Gooi en omstreken* (Hilversum 1943), 18-21.
- Bont, Chr., H. Meyer en W. Wimmers, *Excursion to the Gooi area. Permanent European conference for the study of the rural landscape* (Wageningen 1990).
- Borman, R., *In en om het Gooi* (Hilversum 1980).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., 'De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland 1543-1579', *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift*, 29 (1997), 18-36.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993).
- Braake, S. ter, *Met Recht en Rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haags Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007).
- Brakensiek, S., 'Gemeinheitsteilungen in Europa: die Privatisierung der kollektiven Nutzung des Bodens im 18. und 19. Jahrhundert', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2 (Berlijn 2000).
- Brakensiek, S., 'The management of common lands in south west Germany, 1500-1800', in: Moor, de, M., L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 225-245.
- Brakensiek, S., *Agrarreform und Ländliche Gesellschaft. Die Privatisierung der Marken in Nordwestdeutschland 1750-1850* (Paderborn 1991).
- Brand, A.J., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1520)* (Apeldoorn, 1996).
- Broer, C.J.C., *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap bij Amersfoort; sinds 1050 de Sint Paulus abdij in Utrecht; haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca 1000 – ca 1200)* (Utrecht 2000).
- Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).
- Brown, A., and G. Small, *Court and Civic Society in the Burgundian Low Countries c. 1420-1530* (Manchester / New York 2007).
- Bruijn, M.W.J. de, 'Het gebruik van anachronistische begrippen als eigendom en erfpacht voor de middeleeuwse rechten op onroerend goed', *Signum etc* (4 1996), 121-128.
- Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).
- Buis, F.A., *De heiden en weiden van Gooiland. Geschiedkundige bijdrage tot het vraagstuk betreffende de verdeling der Gooische markegronden* (Hilversum 1887).
- Buis, J., *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis* 2 dln. (Wageningen 1985).
- Buis, J., *Holland Houtland. Een geschiedenis van het Nederlandse bos* (Amsterdam 1993).
- Buitelaar, A.L.P., *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993).
- Caenegem, R.C., 'Aantekeningen bij het middeleeuws gewoonterrecht', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 64, 1 (1996), 97-112.
- Campbell, B.M.S., 'Population change and the genesis of common fields on a Norfolk Manor', *Economic History Review* 33, 1980, 174-192.
- Cappon, C., 'Repliek: erfelijke pacht of erfpacht? Over de methode in de rechtsgeschiedenis', *Signum etc* (2/3 1997), 41-54.
- Congost, R., 'Property rights and historical analysis. What rights? What history?', *Past & Present*, 181, 2003, 73-106.
- Coopmans, J.M.A., 'De betekenis van de gemeenten voor de dorpswetgeving in de Meijerij van Den Bosch, *Ter Recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. Mr. H. van der Linden etc*, red. Streefkerk, C. en S. Faber (Hilversum 1995), 139-154.
- Cornelisse, C., *Energiemarkten en energiehandel in Holland in de late middeleeuwen* (Hilversum 2008).
- Cosquino de Bussy, A., *Geschiedkundige atlas van Nederland; Marken in Utrecht ('s Gravenhage 1925)*, 5-20.
- Cox, S.J.B., 'No tragedy on the Commons', *Environmental Ethics* (Spring 1985), 49-61.

- Dahlman, C.J., *The open field system and beyond: a property rights analysis of an economic institution* (Cambridge 1980).
- Dam, J.E.M. van, 'Het onderaardse bos. Chronologische afbakeningen in de ecologische geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 28, 2002, 2, 175-202.
- Damen, M., *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).
- Davis, P.M., 'Tragedy of the commons revisited: Librarians, publishers, faculty and the demise of a public service', *Libraries and the Academy* 3-4, October 2003, 547-562.
- De Ranitz, J.A., *Autoriteiten tegen Erfgooiers* ('s-Gravenhage 1906).
- Dekema, D., 'De overdracht van het archief van de erfgooiers', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1994-1, 17-21.
- Dekker, C. & Mijnsen-Dutilh, *De Eemlandsche leegte landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw* (Stichtse Historische Reeks 19; Utrecht 1995).
- Dekker, C., 'Een mislukte cope in het Westerwoud. De eerste aanzet tot de ontginning van Woudenberg', *Ter Recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. Mr. H. van der Linden etc.*, red. Streefkerk, C. en S. Faber (Hilversum 1995), 113-118.
- Dekker, C., 'Verhandeling van Kerstiaan van Land over het tijnsrecht te Amerongen', *Verslagen en mededelingen van de Stichting tot uitgave der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht* (nieuwe reeks) 4, 1984, 73-102.
- Dekker, C., *Een zeer oud en voornaam college: geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort* Amersfortia Reeks 12 (Amersfoort 2000).
- Dekker, C., *Het Kromme rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Stichtse Historische Reeks 9; Zutphen 1983).
- Demoed, H.B., 'Verzet tegen markedelingen: behoudzucht of zelfbehoud?', *Overijsselse Historische Bijdragen* 97 (1982), 81-94.
- Demoed, H.B., *Mandegoed, schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw (een historisch-geografische benadering van de markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw)* (Zutphen 1987).
- Dilcher, G., H. Lück, R. Schulze, E. Wadle, J. Weitzel, U. Wolter, *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter. Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte* (Berlijn 1992).
- Dodgson, R.A., *The origin of British field systems. An interpretation* (Londen e.a. 1980).
- Engen, H. van, *De Derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2007).
- Engen, H. van, A. Kos, R. Rutte, 'Eenen niefwen stede, ergens daer sij ons ende haer ter besten oorbaer staedt'. Over de wording van de stad Naarden in de tweede helft van de veertiende eeuw, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 2000-3, 96-105.
- Enklaar, D.Th. & A.C.J. de Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* 3 dln (Hilversum 1938).
- Enklaar, D.Th., 'De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden', *Nederlandsch Archievenblad*, 39 (1931-1932), 185-205.
- Enklaar, D.Th., 'Drie politieke gedichten uit de eerste regeringsjaren van Karel V', *Bijdragen en Mededelingen Historische Genealogische Vereeniging*, XLVIII, 1927, 136 [check].
- Enklaar, D.Th., 'Het archief van Stad en Lande van Gooiland', *Nederlandsch Archievenblad*, 38, (1930-1931), 171-174.
- Enklaar, D.Th., 'Waar heeft de oudste kerk van Gooiland gestaan?', *Mededelingen van het museum voor het Gooi en omstreken* (Hilversum 1944), 20-25.
- Epperlein, S., 'Waldnutzung, Waldstreitigkeiten und Waldschutz in Deutschland im hohen Mittelalter 2. Hälfte 11. Jahrhundert bis ausgehendes 14. Jahrhundert', *Vierteljahrschrift für sozial- und wirtschaftsgeschichte*, 109 (Stuttgart 1993).
- Epstein, S.A., *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000-1500* (Cambridge 2009).
- Erk, J.P. van, *De Erfgooierskwestie* (Haarlem 1927).
- Fox, H.S.A., 'Approaches to the adoption of the Midland system', Rowley, R.T. (ed.), *The origin of open-field agriculture* (Londen 1981), 64-111.
- Fustel de Coulanges, N.D., *Le problème des origines de la propriété foncière* (the origin of property in land) (Londen / Perth 1891).
- Fustel de Coulanges, N.D., *Recherches sur quelques problèmes de histoire* (1880).
- Galenkamp, M., *Individualism versus collectivism. The Concept of Collective Rights* (Rotterdam 1993).
- Ganshof, F.L., 'Het tijdperk van de Karolingen tot de grote Noormanneninval 751-879', in: *Algemene Geschiedenis van Nederland* (Utrecht 1949), 306-385.
- Ganshof, F.L., *Wat waren de capitularia?* (Brussel 1955).
- Gardiner, S.M., 'The real tragedy of the commons', *Philosophy Public Affairs*, 30, 4, 2001, 387-416.
- Geer van Oudegein, J.J., de, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht Nijenrode en Nalezingen', *Berichten Historische Genootschap gevestigd te Utrecht*, 1ste stuk (1851, 1854).
- Gies, L., *Elten, Land und Leute: eine chronik vergangener Zeiten* (Kleve, 1951).

- Glaudemans, C.N.W.M., ‘‘Om die wrake wille’’: eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland (ca 1350/ca 1550)’, *Hollandse Studiën*, (Den Haag 2003).
- Goody, J., *The development of the family and marriage in Europe* (Cambridge 1983).
- Gooijer, F.J.J. de, ‘Drie landkaarten van het Gooi. Opdracht tot kartering van het Gooi uit het begin van de 18de eeuw’, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1994-2, 147-151.
- Gooijer, F.J.J. de, ‘Een erfenis voor 3562 erfgenamen. Het archief van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland’, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1994-1, 14-16.
- Gooijer, F.J.J. de, ‘Stadsboerderijen in de Vesting Naarden’, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 2003-1/2, 11-27.
- Gosses, I.H., *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drenthe (tot den tijd der Republiek)* (Groningen 1941).
- Graaf, R.P. de, ‘De kastelen van Floris V als instrumenten van zijn machtspolitiek’, in: Boer, D.E.H. de, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996), 173-190.
- Graaf, R.P. de, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1996).
- Gratama, S., ‘Een Dingtaal van Naarden-Gooiland’, *Verslagen en Mededelingen; Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandsche recht*, 4, 98 (1910).
- Grebber, S. de, ‘Koptiendregt in Nederland’, *Het regt in Nederland IV* (z.d.).
- Groeneveld, J., ‘De oostgrens van Holland langs het Gooi na 1300’, *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 2004-4, 268-286.
- Groeneveld, S. en A.H. Huussen jr., ‘De zestiende-eeuwse landmeter Jaspar Adriaensz. en zijn kartografisch werk’, *Hollandse Studiën*, 8 (Dordrecht 1975), 131-149.
- Guyotjeannin, O., J. Pycke & B.M. Tock, *Diplomatique médiévale*. Atelier du Médiéviste 2 (Turnhout 1993), 80-83.
- Hardin, G., ‘The Tragedy of the Commons’, *Science* 162, 1968, 1243-1248
- Hardin, G., and J. Baden (eds.), *Managing the Commons* (San Francisco 1977).
- Harding, V., ‘Space, Property, and Propriety in Urban England’, *Journal of Interdisciplinary History*, 32, 4, Spring 2002, 549-569.
- Harten, J.D.H., ‘De genese van het Gooise cultuurlandschap’, *Geografisch tijdschrift. Nieuwe reeks*, 10 (1976), 93-116.
- Heidinga, H.A., *Medieval Settlement and economy North of the Lower Rhine. Archaeology and History of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands)* (Assen 1987).
- Helvétius, A.M., *Abbayes, évêques et laïques. Une politique du pouvoir en Hainaut au Moyen Age (VIIe-Xie siècle)*. Credit Communal. Collection Histoire in-8 nr. 92 (Brussel 1994).
- Henderikx, P.A., *The Lower Delta of the Rhine and the Maas: Landscape and habitation from the Roman period 10 c 1000* (ROB 36, 1986).
- Heringa, E., *Tynsen op de Veluwe* (Groningen 1932).
- Heringa, J., ‘De buurschap en haar marke’, *Drentse Historische Studiën V* (Assen 1982).
- Heringa, J., ‘Lijnen en stippellijnen in de geschiedenis van de buurschap’, *Drentse volksalmanak* 102, 1985, 69-93.
- Hess, C. and E. Ostrom (ed.), *Understanding Knowledge as a Commons. From theory to Practice* (Massachusetts 2007).
- Hess, C. and E. Ostrom, ‘Introduction: an Overview of the Knowledge Commons’, Hess, C. and E. Ostrom (ed.), *Understanding Knowledge as a Commons. From theory to Practice* (Massachusetts 2007), 4-26.
- Hijum, L.M. van, *Grenzen aan macht. Aspecten van politieke ideologie aan de hoven van Bourgondische en Bourgondisch-Habsburgse machthebbers tussen 1450 en 1555* (Groningen 1999).
- Hilhorst, J.H.M. en J.G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birk. Van de achtste tot de zeventiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570’, in Nijs, T. de, en E. Beukers, *Geschiedenis van Holland I* (Hilversum 2002), 103-148.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Dutch rural economy and society in the later medieval period 1000-1500; an historical survey, in: Thoen, E., L. van Molle (ed.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle ages – twentieth century)*. Corn Publication Series. *Comparative Rural History of the North Sea Area* (Turnhout 2006), 249-282.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Een meent en haar mythen. De vroegste geschiedenis van het Wijkkerzand (15de-16de eeuw)’, *Historische reeks Land van Heusden en Altena*, 3, 1993, 41-65.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Meer mythen rond twee meenten. De latere geschiedenis van het Wijkkerzand te Wijk en de Ebbe te Aalburg (18^e-20^e eeuw)’, *Historische reeks Land van Heusden en Altena*, 16 (Wijk en Aalburg 2007), 99-133.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Op zoek naar de “kerels”. De dorpsgemeente in de dagen van graaf Floris V’, in: Boer, D.E.H., de, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996), 224-242.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., ‘Over het gezin’, *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen*, (1996) 4, 235-249.

- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'The use and management of commons in the Netherlands. An overview', in: Moor, de, M., L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 87-112.
- Horsten, F.H., *Doorgaande wegen in Nederland, 16de tot de 19de eeuw: ene historische wegenatlas* (Amsterdam 2005).
- Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Een bisschop uit het zuiden: Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland', Boer, D.E.H., de, E.P.H. Cordfunke, H. Sarfatij, *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000), 77-92.
- Hoyle, R.W., 'Redefining copyhold in the 16th century. The case of timber rights', Bavel, B.J.P. van, and P. Hoppenbrouwers, 'Landholding and land transfer in the north Sea area (Late Middle ages – 19th century)', *Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area* Turnhout 2004), 250-265.
- Huussen, A.H. en J.M.I. Koster-Van Dijk, 'De oudste kaart van de gemeente in Gooiland', *Nederlands Archiefblad* 79 (1975), 381-385.
- Huybrecht, R., "Ruerende van de limiten van Goylant", *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift*, 11 (1979), 82-87.
- Ibelings, B., 'De middeleeuwse visstapel te Naarden. Een bronbespreking met economisch-politieke en ecologische kanten', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 1, 1997, 47-61.
- Immink, P.W.A., 'Eigendom en 'heerlijkheid'. Exponenten van tweeërlei maatschappelijke structuur', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XXVII (Groningen 1959).
- Iterson, W. van, 'Beschouwingen over rolverwisseling of eigendomsverschuiving', *Verslagen en Mededelingen; Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandsche recht*, 13, 1971, 3, 407-466.
- Janse, A., *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- Janse, K.P.J., 'De koptienden als bron voor de economische geschiedenis van het Gooi, 1500-1850', in: *Economisch – en sociaal-historisch jaarboek*, 55 (Amsterdam 1992), 36-71.
- Jansen, H.P.H., 'Akkerbouw en Veeteelt', in: *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen* ('s Gravenhage 1964), 57-80.
- Jansen, H.P.H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Bussum 1968).
- Jongkees, A.G., 'Vorming van de Bourgondische staat, in: Werff, E.O., van der, A.A. Linssen, B. Ebels-Hoving, *Burgundicia et Varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof.dr. A.G. Jongkees* (Hilversum 1990), 226-229.
- Kaptein, H., *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600* (Hilversum 1997).
- Kemperink, R.M., 'De mannen van Weede en Emmeklaar. Enkele terreinverkenningen in de geschiedenis van een middeleeuws maalschap', in: Brongers, J.A., e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg* (Amersfoort 1989), 25-50.
- Kemperink, R.M., *De Marken* (Apeldoorn 2003).
- Kerridge, E., *The common fields of England* (Manchester 1992).
- Koch, E.M.F., *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn. Tussen huwelijk en convent 1200-1600. Maaslandse monografieën* 57 (Leeuwarden en Mechelen 1994).
- Kok, G.C., *In dienst van het recht: uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's Gravenhage en de daaraan voorafgegane hoven (1428-heden)* (Hilversum 2005).
- Kolbert, C. (ed.), *The idea of property in history and modern times. The Sir Ian Mactaggart Memorial Lectures and Complementary Essays* (Sussex 1997).
- Kos, A. en K. Abrahamse, *Erfgooiers. Ten eeuwigen dage* (Zwolle 2007).
- Kos, A., 'De verdeling van Gooise gemene gronden in de eerste helft van de 19^e eeuw (1836-1843)', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 3 (2005), 91-102.
- Kos, A., 'De erfgooiers en hun gemene gronden; de namenlijst en kaart(en) 1708-circa 1740. Wie bent u en wat heeft u?', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (2004), 10-22.
- Kos, A., 'De goede luden van Gooiland. Oorsprong en wording van de Gooise marke', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 7 (Hilversum 2004), 142-198.
- Kos, A., 'Waar komt de naam Kerkelanden vandaan?', *Eigen perk*. Hilversumse Historische Kring, 2004 4, 4-7.
- Kos, A., 'Machtsstrijd in Hamaland. De politieke ambities van Balderik en Adela, circa 973-1016', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 5 (Hilversum 2002), 27-68.
- Kos, A., 'De goede luden van Gooiland. Over de oorsprong van een marke', *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* (1999) 2, 88-99.
- Kos, A., 'Waar gold de Ewa Ad Amorem? Is het de wet uit de negende eeuw die gold bij de Eem?', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1999-1, 3-8.
- Kos, A., 'Eens gegeven blijft gegeven. Naarders in het gedrang bij de Katentol', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1998-4, 220-226.
- Kos, A., 'Graaf Wichman belicht', *Vrienden van het Gooi*, 1998-3, 88-96.
- Kos, A., 'Van der Scaringe. De middeleeuwse schaarbrieven van de Gooise marke', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1997-3, 147-153.

- Kos, A., 'De Gooise Marke. Opvolger van de curtis Nardinclant?', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1996-4, 195-200.
- Kos, H.A., *De exploitatie van het goederenbezit van het adellijk jufferenstift te Hoog-Elten (968-ca 1450)* (niet uitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1996).
- Koschaker, P., *Europa en het Romeinse recht* (Zwolle 1995).
- Koster-van Dijk, J.M.I., 'Gooise bosbrieven. Een tekstuitgave aangaande aloude bosgebruiken', *Tussen Vecht & Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 12, 1982, 190-203.
- Krings, W., 'Wertung und Umwertung im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts: eine historisch-sozialgeographische Studie', *Maaslandse Monografieën*, (Assen 1976).
- Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).
- Kuys, J.A.E., 'De landsheerlijkheid van Gelre en Zutphen tot 1423', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. 2 Middeleeuwen* (Haarlem 1982) 324-345.
- Lange, P.W. de, 'De erfgooiersnaamlijst van 1708', *Tussen Vecht en Eem*, 1971-12, 247-285.
- Lange, P.W. de, 'Een en ander over Albertus Perk (1795-1880)'. *Uitgave van de Hilversumse Historische Kring ("Albertus Perk") ter gelegenheid van de herdenkingstentoonstelling 'Albertus Perk en zijn tijd'* (Hilversum 1980).
- Lange, P.W. de, 'Verloren gewaad en teruggevonden'. Over twee oude Gooise bosbrieven en nog wat, *Mededelingen van het museum voor het Gooi en omstreken*, nr. VIII (Hilversum 1963/1964), 26-29.
- Lange, J., *Een woord over gemeene- of burgerweiden* (Deventer 1866).
- Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demer gebied (400-1350)* (Zutphen 1996).
- Lennep, F.K. van, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers* (Amsterdam 1903).
- Leupen, P., 'Erfgoed van erfgooiers. Meer dan een Goois belang?', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 2002-4, 204-210.
- Leupen, P., 'Erfgooiers: vrij of onvrij? Een probleem nader bekeken', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1995-3, 135-139.
- Leupen, P., 'Gerrit Alewijnz. en 1351. Opnieuw: de wording van de stad Naarden', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 2000-4, 167-175.
- Leupen, P., *Keizer in zijn eigen Rijk. De geboorte van de nationale staat* (Amsterdam 1998).
- Linden, H. van der, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent', Koster-van Dijk, J.M.I., A. Wijffels (red.), *Miscellanea Forensia Historica. Ter gelegenheid van het afscheid van prof.mr.J.Th. de Smidt* (Amsterdam 1988), 163-189.
- Linden, H. van der, 'Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300', Blok, D.P. e.a., *Algemene geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982), 48-82.
- Linden, H. van der, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Holland-Utrechtse laagvlakte* (Alphen aan de Rijn 1980).
- Lord Ernle, R.E. and G.E. Fussel, *English Farming, Past & Present* (London, 1961).
- Luden, E., 'Stad en Lande van Gooiland', *Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij* (1918), 1-16.
- Luden, E., *Het Gooi en de erfgooiers* (Hilversum 1931).
- Ludwig, U., 'Graf Wichmann von Hamaland und die Grundung des Frauenstifts Elten', Bodarwe, K., T. Schilp, *Herrschaft, Liturgie un Raum: Studien zur mittelalterlichen Geschichte des Frauenstifts Essen* (Essen 2002 / Duisburg 2003), 1-35.
- Maris, A.J., *Eemnes. Rechtskundige ontwikkeling van gemeente en waterschap* (Utrecht 1947).
- Martens van Sevenhoven, A.H., *Marken in Gelderland, Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s Gravenhage 1925).
- Maurer, G.L. von, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadsverfassung* (1854).
- Maurer, G.L. von, *Geschichte der Markenverfassung in Deutschland* (Erlangen 1856).
- McCay, J.B. & J.M. Acheson, *The Question of the Commons* (Tucson 1987).
- Meeteren, A. van, *Op hoop van akkoord: instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006).
- Meyer, H.H.M., 'Het Tweede Blok. Bijdrage tot de historische geografie van een Goois grensgebied', *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift*, 13 (1981), 46-57.
- Molster, F.A., *De eigendom der gemeene Heiden en Weiden van Gooiland* (Amsterdam 1888).
- Monté Verloren, J.P.H. de, en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (zesde druk, Deventer 1982).
- Moor, M. de, L.S. Taylor and P. Warde, 'Comparing the historical commons of northwest Europe. An introduction', in: De Moor, M., L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 15-31.
- Moor, M. de, L.S. Taylor and P. Warde, 'Preliminary conclusions. The commons of north west Europe', in: De Moor, M., L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in*

- north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 247-259.
- Moor, M. de, L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002).
- Moor, T. de & J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2007).
- Moorman van Kappen, O., 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', Coppens, E.C. (red.), *Lex Loci. Opstellen uit de pen van prof. Moorman van Kappen over Nederlandse rechtsgeschiedenis* (Nijmegen 2000), 51-64.
- Moorman van Kappen, O., 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1980-1, 8-25.
- Mordek, H., *Studien zur frankischen Herrschergesetzgebung. Aufsätze über Kapitularien und Kapitulariensammlungen ausgewählt zum 60. Geburtstag* (Frankfurt am Main 2000).
- Mostert, M., 'Lezen, schrijven en geletertheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2 (2002), 203-221.
- Neeson, J.M., 'English Enclosures and British Peasants: Current Debates about Rural Social Structure in Britain c. 1750-1870', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2 (Berlijn 2000), 17-31.
- Neeson, J.M., *Commoners: common right, enclosure and social change in England 1700-1820* (Cambridge 1993).
- Noomen, P.N., 'Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad', Boersma, J.W. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990), 97-144.
- Noordegraaf, L., 'The new draperies in the Northern Netherlands, 1500-1800', Harte, N.B. (ed.), *The New Draperies in the Low Countries and England 1300-1800. Pasold Studies in Textile History* 10 (Oxford 1997), 173-195.
- Oediger, F., 'Adel's Kampf um Elten (996-1002)', *Annalen des Historischen Vereins für die Niederrhein* 155/156 (1954) 67-86.
- Os, J.L. van, *Opmerkingen naar aanleiding van de brochure van den Heer Thomassen: 'Erfgooiers en andere Gooiers, Weg met het Bevedigingsrapport'* (Hilversum 1926).
- Palmboom, E.N., 'De Gooise koptienden, tiend of tijns?', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1993-11, 188-195.
- Palmboom, E.N., 'Het goederenbezit van het kapittel van Sint Jan in het Gooi (deel 1)', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1994-2, 63-66.
- Palmboom, E.N., 'Het goederenbezit van het kapittel van Sint Jan in het Gooi (deel 2)', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1994-3, 155-157.
- Palmboom, E.N., *Het kapittel van Sint-Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)* (Amsterdamse Historische Reeks, Grote Serie, 20; Hilversum 1995).
- Peet Jz., J., *De Erfgooierskwestie* (Hilversum 1902, 1908, 1910).
- Peet, Jz., J., *De Erfgooierskwestie: handelende over den eigendom, het beheer en het gebruiksrecht* (Hilversum 1903).
- Perk, A., 'Het Gooische bosch', *Werken van het historisch Genootschap te Utrecht*, Nieuwe reeks 5, 1866, 254-264.
- Perk, A., *Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruikregten op de heiden en weiden in Gooiland; bijzonder in betrekking tot de vraag, wie de gerechtigden zijn tot dat gebruik* (Arnhem 1842).
- Pernoud, R., *De middeleeuwen. Een herwaardering* (Baarn 1992).
- Pleyte, A.M., *De rechtstoestand der markten in Nederland* (Leiden 1879).
- Posthuma, J.A., *De geschiedenis van Gooiland gezien in het licht van de problemen der erfgooiers: van 968 tot de Erfgooierswet van 1912* (Amsterdam 1971). Onuitgegeven doctoraalscriptie Faculteit der Rechtsgeleerdheid.
- Raven, G., 'De herontdekking van malenhoeve Ten Bosch: het Hooglandse goederenbezit van het kapittel van Sint-Pieter en de rol van Amersfoortse regentenfamilies 1280-1650', *Oudheidkundige Vereniging Flehite* 3, 2003, 34-66.
- Reed, F., *On Common Ground: de prima materia* (Londen 1991).
- Renes, H., 'De stad in het landschap', Rutte, R. en H. van Engen, *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005), 15-46.
- Renes, J., 'Dutch Commons: variety and change' in: Sereno, P. and M.L. Sturani (red.), *Rural landscape between state and local communities in Europe etc* (Turijn 1998), 85-93.
- Rinkel, L., *Bijdrage tot den rechtstoestand der erfgooiers* (Utrecht 1884).
- Rodenburg, J.B., *De grenzen van het Gooi (een historisch-geografische verkenning)* (Hilversum 1938).
- Rorink, R.F.A., *Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811*. Twente Akademie Reeks 5 (Almelo 1996).
- Rösener, W., 'Zur Struktur und Entwicklung der Grundherrschaft in Sachsen in Karolingische und Ottonische zeit', *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne. Die*

- Grundherrschaft im frühen Mittelalter. Actes du colloque International, Gand 8-10 septembre 1983/Abhandlungen des internationalen Kolloquiums, Gent 8-10 september 1983* (Gent 1983), 173-207.
- Rothhoff, G., *Studien zur geschichte des Reichguts in Niederlotharingen und Friesland während der Sächsisch-Salischen Kaiserzeit* (Bonn 1953).
- Ruinen, J., 'Het oude Naarden', *Mededelingen van het museum voor het Gooi en omstreken*, IX, (Hilversum 1967/1968), 55-57.
- Rust, W.J., 'Het Gooi in de vroege middeleeuwen', *Mededelingen van het museum voor het Gooi en omstreken* (Hilversum 1942), 24-31.
- Rutte, R., m.m.v. K. Zweerink, 'Stadswording in Holland (12de-14de eeuw). Ligging in het landschap en vroege ruimtelijke inrichting van de steden in het westen van Nederland', *Historisch Tijdschrift Holland. Themanummer Randstad*, 3, 2009, 149-167.
- Rutte, R., m.m.v. Kos, A., 'Stadswording in de Amstel- en Vechtdelta van de twaalfde tot de vijftiende eeuw', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis* 2002-3, 119-132.
- Rutte, R., 'Groei en krimp in de Hollandse stad. Stadsuitbreidingen, stedenbouw en ontstedelijking in Holland van de veertiende tot de negentiende eeuw', *Over Holland*, 3, 2006, 29-55.
- Rutte, R., en H. van Engen, *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2005).
- Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de lage landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002).
- Schaftenaar, H., 'De verplaatsing van Naarden 650 jaar geleden', *De Omroeper. Tijdschrift voor de geschiedenis van Naarden* 13 (2000), 1-7.
- Schaftenaar, H., *Oud Naarden: verdrongen stadje, middeleeuws klooster, oude buitenplaats* (Naarden 1993)
- Schönfeld, M., *Veldnamen in Nederland* (Arnhem 1980).
- Schouwen, G.A. van, *De Kelnarij van Putten. Onderzoek naar den rechtstoestand harer bezittingen* (Leiden 1909).
- Sebus, J.H., *De Erfgooiers en hun gemeenschappelijke bezit tot 1568* (Amsterdam 1934).
- Shaw-Taylor, L., 'Labourers, cows, common rights and parliamentary enclosure: the evidence of contemporary comment c. 1760-1810', *Past & Present*, 171, 2001, 1, 95-126.
- Shaw-Taylor, L., 'The management of common land in the lowlands of southern England circa 1500 to circa 1850, in: De Moor, M., L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 59-85.
- Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouw-geschiedenis* (Agronomische-historische bijdragen 6 (Wageningen 1964)), 167-204 / *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis. Artikelen over verschillende aspecten van de agrarische geschiedenis die gepubliceerd zijn na De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850 (Aula 565)* (Utrecht / Antwerpen 1978), 268-303.
- Slicher van Bath, 'Studien betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de Middeleeuwen', in: A.A.G. *Bijdragen* 11 (1964), 13-78 / *Bijdragen tot de agrarische geschiedenis. Artikelen over verschillende aspecten van de agrarische geschiedenis die gepubliceerd zijn na De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850 (Aula 565)* (Utrecht / Antwerpen 1978), 195-267.
- Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Wageningen 1964; Utrecht 1977).
- Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland* 2 dln. (Arnhem 1944).
- Spek, T., *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie* 3 dln. (Utrecht 2004).
- Tersteeg, J., 'Enkele hoofdzaken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum', *Bijdragen en mededelingen van de vereniging Gelre*, 73 (1973), 3-24.
- Tersteeg, J., 'Het Eltense necrologium te Moskou teruggevonden', *Bijdragen en mededelingen van de vereniging Gelre* 68 (1974-75), 288-289.
- Theobald, J., 'Distant lands': the management of absentee estates in Woodland High Suffolk, 1660-1800, *Rural History*, 12, 2001, 1-18.
- Theuws, F.C., 'The archaeology and history of the curia of Saint-Trond at Hulsel (province of North Brabant (c. ad 700-1300), Theuws, F., R. Roymans (ed.), *Land and Ancestors. Cultural Dynamics in the Urnfield Period and the Middle ages in the Southern Netherlands* (Amsterdam 1999)', 241-308.
- Thirsk, J., 'The Common Fields', *Past & Present*, 29, 1964, 3-25.
- Toen, E., 'Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden met de nadruk op de agrarische maatschappij', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2, 2002, 147-174.
- Toen, E., L. van Molle (ed.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle ages – twentieth century)* (Turnhout 2006, Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area).
- Thomassen, C., *Erfgooiers en andere Gooiers: bijzonder en algemeen belang: weg met het z.g. bevredigingsrapport* (Bussum 1926).

- Tits-Dieuaide, M.J., 'Grands Domaines, grandes et petites exploitations, en Gaule merovingienne. Remarques et suggestions', Verhulst, A. (red.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne. Die Grundherrschaft im frühen Mittelalter. Actes du colloque International, Gand 8-10 septembre 1983/Abhandlungen des internationalen Kolloquiums, Gent 8-10 september 1983* (Gent 1983), 23-50.
- Tol, T. van, 'De Zwadetijs en de koptienden die de Gooiers betaalden aan Hoog Elten', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1983-1, 219-236.
- Tol, T. van, 'De Zwadetijs, die de Gooiers wel en de keurmede die ze al dan niet verschuldigd waren aan het Sint-Janskapittel te Utrecht', *Tussen Vecht en Eem. Tijdschrift voor regionale geschiedenis*, 1984-2, 143-159.
- Vaughan, R., *Philip the Good* (London and Harlow 1970).
- Veen, Th. 'Feest in Beverwijk', *Verslagen en Mededelingen Nieuwe Reeks; Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandse recht*, 10, 1999, 181-189.
- Veen, Th., 'Stadsrecht of stadskeur? Een terminologische opmerking', *Verslagen en Mededelingen Nieuwe Reeks; Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandse recht*, 9, 1997, 121-125.
- Veluwnkamp, J., *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland 1550-1785* (Amsterdam 2000).
- Venner, G.H.A., 'De Meinweg: onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822', *Maailandse Monografieën*, 40 (Assen 1985).
- Vera, F.W.M., F. Buissink en J. Weidema, *Wildernis in Nederland: het verhaal van bossen en beesten* (Baarn 2001).
- Vera, F.W.M., *Grazing ecology and forest history* (Oxford 2000).
- Vera, H.L.M., *Geene marken? Een onderzoek naar de aard van de rechtsverhoudingen tot de Noord-Brabantse gemene gronden*. Onuitgegeven doctoraalscriptie Rechtswetenschappen OU ('t Goy 1997).
- Verhoeff, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1993).
- Verhulst, 'Het sociaal-economische leven tot circa 1000', *Nieuwe Algemene Geschiedenis van Nederland*. 2 Middeleeuwen, 165-182.
- Verhulst, A., 'La genese domaniale classique en France au haut moyen âge', in: *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell' alto Medioevo* (Settimane di Studio 13 ; Spoleto 1966), 135-160.
- Verhulst, A., 'Recensie Dekkers Kromme Rijngebied', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (1985), 470-472.
- Verkaik, J.W., 'De moord op Floris in het nieuws', *Madoc. Tijdschrift over de middeleeuwen*, 2 (1996), 66-76.
- Verkaik, J.W., *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1995).
- Vivier, N., 'The management and use of the commons in France in the eighteenth and nineteenth centuries', De Moor, M., L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 143-171.
- Voorbeijtel, M.C.M., *De strijd in het Gooi. Een korte uiteenzetting van den tegenwoordigen stand van het Erfgooiersvraagstuk* (Amsterdam 1907).
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Stad en Lande van Gooiland. Geschiedenis en problemen van de Erfgooiers 968 - 1968* (Bussum 1968).
- Vrankrijker, A.C.J. de, 'De Gooise grenzen', *Noordholland. Tijdschrift gewijd aan de sociaal-culturele situatie in Noordholland*, 1, 1956, 41-45.
- Vrankrijker, A.C.J. de, 'Erfgooiers', *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het eind van de dertiende eeuw* ('s-Gravenhage 1979), 87-96.
- Vrankrijker, A.C.J. de, 'Inventaris van het Koptiendearchief en andere archivalia betreffende het Gooi', *Mededelingen van het museum voor het Gooi en omstreken*, nr. VIII (Hilversum 1963/1964), 18-25.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Naerdincklant. Gooische Studies over koptienden, boekweit en bijen, kerken en kloosters, weversheiligen* (Den Haag 1947).
- Vrankrijker, A.J.C. de, en F. Renou (red.), *Het Gooi bekeken en besproken* (Bussum 1982).
- Waller Zeper, S.A., *Jan van Henegouwen heer van Beaumont. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw* ('s-Gravenhage 1914).
- Warde, P., 'Common rights and common land in south-west Germany', in: Moor, M. de, L.S. Taylor and P. Warde, *The management of common land in north west Europe, c 1500-1850* (Corn Publication Series. Comparative Rural History of the North Sea Area; Turnhout 2002), 195-224.
- Warde, P., 'Fear of wood-shortage and the Reality of the Woodland in Europe, c. 1450-1850', *History Workshop Journal* 62, Autumn 2006, 28-57.
- Warde, P., Law, the 'commune', and the distribution of resources in early modern German state formation, *Continuity and Change*, 17, 2002, 183-211.
- Westerink, G., 'Het Veluwe tinsrecht en het probleem der eigendomsverschuiving. Van der Linden contra Heringa', *Bijdragen en mededelingen van de vereeniging Gelre*, 64 (1970), 72-86.

- Westerink, G., *Doomspijk en Elburg. Rechtshistorisch onderzoek naar de ontwikkeling van de gebruiks- en eigendomsrechten op de grond* (Assen 1961).
- Winter, J.M. van, 'Die Hamaländer Grafen als Angehörige der Reichsaristokratie im 10. Jahrhundert', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 44 (1980) 1-48.
- Wirtz-Henningsen, A., 'Die Geschichte des Hamalandes', *Annalen des Historischen Vereins für die Niederrhein* 173 (1971) 1-84.
- Woude, A. van der, *Het Noorderkwartier: een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*, 3dln. (Utrecht 1983).
- Wright, L., *The looming tower. Al Qaeda's road to 9/11* (London / New York 2007).
- Zanden, J.L. van, 'The paradox of the marks: the exploitation of commons in the eastern Netherlands 1250-1850', *Agricultural History Review*, 47, II, 125-144.
- Zeiler, F.D., *Onder de hei. Archeologische en historisch-geografische landschapselementen in het Gooi* (Utrecht 1994).

Bijlagen

6 mei 1280: Graaf Floris V van Holland wordt erfpachter van Nardinclant door het gebied van het stift Elten over te nemen tegen een jaarlijkse pachtsom van 25 Utrechtse ponden. De inkomsten van Eltense kanunniken en sommige lenen van de dienstmannen van de abdis blijven buiten de overeenkomst. De door ridder Gijsbrecht geïsurpeerde goederen zijn wel inbegrepen. Indien Floris of zijn opvolgers de pachtsom niet betalen, valt het verpachtte terug aan het stift.

Uit: OHZ, nr. 1903, 89-96.

Nos Gydelandis Dei gratia abbatissa ecclesie Altyensis notum esse cupimus universis presentia visuris et audituris firmiter protestantes quod de communi consensu concentus nostri contulimus sive concessimus illustri vir domino Florentio comiti Hollandie et suis heredibus terram que vocatur Nardinclant cum omnibus pertinentiis suis, dominio, iurisdictione, redditibus, obventionibus, hominibus curmedis, agris, terris cultis et incultis, silvis, paludibus, pascuis, pratis, aquis, aquarum decursibus et omnibus iuribus, quibuscumque nominibus censeantur, nobis in dicta terra pertinentibus, tenendam ac possidendam omni iure quo ad nos et ad ecclesiam nostram dicta terra pertinet ad firmam pensionem pro viginti quinque libris Traiectensium legalium denariorum, quam quidem pensionem prefatus comes et sui heredes singulis annis in die beati Martini hyemalis solvent abbatisse Altyensi que pro tempore fuerit in perpetuum in ecclesia Altyensi, et prefatus comes dictam pensionem solvere promisit annis singulis ut superius est expressum, sup pena excommunicationis late sentencie coram reverendo patre domino Iohanne Traiectensi electo, qui de consensu et voluntate ipsius comitis sententiam tulit quod, quandocumque comes prenominatus dictam pensionem non solveret, ut superius expressum est, extunc ut exnunc excommunicatus esset; item si in illa excommunicatione steterit per unum annum, tunc supradicta terra ad abbatissam Altyensem que pro tempore fuerit et ad eius ecclesiam libere revertetur et absolute, nullo iure seu dominio in dicta terra prefato comiti et suis heredibus reservatis, et nichilominus in excommunicatione permanebit quosque persolverit integraliter pensionem retrodetentam. Post mortem vero ipsius comitis heredes eius de herede in heredem in perpetuum dictam terram de manu abbatisse Altyentis quo pro tempore fuerit recipient ad firmam pensionem ut supradictum est, et ad solutionem ipsius pensionis se astringent simili modo sub pena excommunicationis late sentencie; quod si non fecerint infra annum post mortem comitis cui succedent, extunc cadent ab omni iure successionis quoad terram predictam, et ipsa terra ad abbatissam Altyensem et ad suam ecclesiam libere revertetur. In premissa collatione seu concessione quam fecimus comiti memorato et suis heredibus, nominatim et expresse excepimus et excipimus in his scriptis redditus sive pensiones canonicorum Altyensium quos quidem redditus sive pensiones in Nardinclant habere noscuntur; et prefatus comes et sui heredes efficient quod pensionarii dictorum canonicorum in Nardinclant manentes ipsis canonicis pensiones sive redditus suos solvent sine omni difficultate in terminis et in locis et in moneta ab antiquo tempore debitis et consuetis. Item excepimus nominatim et expresse et excipimus in hiis scriptis vassallos nostros qui de bonis iacentibus in Nardinclant a nobis sunt infeodati, in quibus comes memoratus et sui heredes nichil iuris habebunt; sed illa bona que Gyselbertus miles de Amestele emit seu comparavit a vassalis nostris iacentia in Nardinclant, de quibus bonis a nobis infeodati sunt – quia talis emptio seu venditio, immo potius alienatio, per manum nostram sive per consensum nostrum numquam facte fuerunt – contulimus seu concessimus dicto comiti et suis heredibus cum sepe dicta terra de Nardinclant et suis pertinentiis possidenda.

Et ut omnia supradicta maneant in perpetuum rata et firma, dedimus sepe dicto comiti et suis heredibus presentes litteras sigilli nostri munime roboratas. Actum et datum apud Vredelant anno Domini M CC LXXX in die beati Iohannis ewangeliste ante Portam latinam.

Wij Godelinde, door Gods genade abdis van de kerk van Elten, begeren dat alle degenen die deze brief zullen zien of horen lezen bekend is, en wij benadrukken dat met kracht, dat wij, met toe- en instemming van ons convent Floris graaf van Holland en zijn erfgenamen een land dat Nardinclant wordt genoemd hebben overdragen, met alles wat daarbij hoort, de heerschappij, de gezagsrechten, inkomsten, reuuenen, keurmedigen, akkerlanden, gecultiveerde en ongecultiveerde landen, bossen, veenlanden, weidegronden, graslanden, water en waterlopen en alle andere rechtens daartoe behorende zaken die in voornoemd land genoemd kunnen worden en die hij [Floris] met hetzelfde recht zoals wij en onze kerk dat op het genoemde land gehad hebben, zal houden en bezitten tegen een jaarlijkse vaste pacht van vijftientwintig gangbare Utrechtse ponden. De voornoemde graaf en zijn erfgenamen zal die rente jaarlijks ten eeuwigen dage op Sint Maartensdag in de winter [11 november] aan de dan zittende abdis van Elten betalen. De genoemde graaf heeft in aanwezigheid van heer Johan, de elect-bisschop van Utrecht, beloofd de voornoemde pacht, zoals boven vastgesteld, jaarlijks te betalen op straffe van onmiddellijke excommunicatie en de elect-bisschop heeft ook met toe- en instemming van voornoemde graaf een straf bepaald, dat in het

geval de graaf de pacht niet heeft betaald op bovengenoemde dag, hij vanaf dan geëxcommuniceerd is; indien hij een jaar lang in excommunicatie gebleven zal hebben, dan zal het voornoemde land vrij en in zijn geheel aan de dan zittende abdis en de kerk van Elten terugvallen, zonder dat de voornoemde graaf of zijn erfgenamen enige heerschappij of gezagsrechten op het genoemde land zal behouden. Bovendien blijft hij geëxcommuniceerd tot hij de achterstallige pacht betaald zal hebben. Na overlijden van voornoemde graaf zullen zijn erfgenamen, van erfgenaam op erfgenaam, het voornoemde land tegen een vaste pacht, zoals boven vastgesteld is, ten eeuwigden dage uit de handen van de dan zittende abdis van Elten ontvangen en zullen zich, op straffe van onmiddellijke excommunicatie, verplichten tot het betalen van dezelfde pachtsom. Indien zij dat niet binnen een jaar na de dood van de graaf, die zij opvolgen, gedaan zullen hebben, dan zullen zij vanaf dan alle rechten verliezen die zij via de opvolging op het voornoemde land hadden en zal het land vrij en in zijn geheel terugvallen aan de abdis en de kerk van Elten. In de voornoemde overdracht die wij aan genoemde graaf en zijn erfgenamen hebben gedaan, hebben wij uitdrukkelijk en met name uitgezonderd, en doen dat via dit geschrift opnieuw, de inkomsten of bezittingen van de kanunniken van Elten, te weten de inkomsten en bezittingen van de kanunniken in Nardinclant die bekend zijn. De voornoemde graaf en zijn erfgenamen zullen ervoor zorgen dat de inwoners van Nardinclant, die aan diezelfde kanunniken die betalingen moeten voldoen, hun betalingen zonder daarover amok te maken, aan de voornoemde kanunniken betalen op tijd en op de plek en in zodanige valuta zoals zij van oudsher schuldig waren en altijd betaald hebben. Daarnaast hebben wij uitdrukkelijk en met name uitgezonderd, en dat doen wij met dit geschrift nog eens, de goederen die onze vazallen van ons in Nardinclant in leen ontvangen hebben. De voornoemde graaf en zijn erfgenamen hebben op deze goederen geen recht. Maar die goederen, in Nardinclant gelegen, die ridder Gijsbrecht van Amstel van onze vazallen gekocht of in bezit genomen heeft, die zij [de vazallen] van ons in leen hadden ontvangen zodanig dat koop of verkoop, laat staan vervreemding uit onze handen of met onze instemming nooit had [kunnen] mogen gebeuren – dragen wij over en staan wij af met het voornoemde land Nardinclant aan voornoemde graaf en zijn erfgenamen. En opdat al het bovengemelde ten eeuwigden dage zeker en vast mag blijven, hebben wij aan deze brief ons zegel gehangen en aan de veel genoemde graaf en zijn erfgenamen overhandigd. Gedaan en gegeven op Vreeland, in het jaar ons heren duizend tweehonderd en tachtig, op de dag van Sint Jan de Evangelist voor de Latijnse poort.

Circa 1400-1440 : *Copia Littere* van de oorkonde van Floris V gedateerd op 13 mei 1280 in het pachtregister van Elten.

Uit: Tynsboek Elten, RAG Microfilm.

Wij Florens Greue van Hollant doen kund allen luden die desen brief sullen sien off hoeren lesen ende tughen claerlike dat wij hebben ontfangen van eenre eersame vrouwen Gadelant abdisse der kircken van Elten een lant geheyt is Neerdinclant myt al synen tobehoeren ende mit al synen rechten so mit wat namen ic sij ghenant warden also als sy die vurgenoemde Abdissen ende oir kircken tobehoren to haelden mit alden rechten mit weliken rechten dat vurgenoemde lant der vurgenoemde Abdissen to behoert tot eenre vaster pensien als vur XXV Trichtsche punt ghenger penynghe. Welike pensie wij ende onse eruen sullen betalen ewelick elikes jaers op sint Martensdach komende in den winter der Abdissen van Elten die in der tijt were in die kircke to Elten. Ende dat wij dese vurgenoemde pensie alle iaer betalen sullen also als banne gesat is dat hebbe wij gelaefft onder ene pene des bannes vur enen eersamen vader heer Johan bider ghenade gaets biscope toe Utrecht. Ende ist sake dat wij in lopen dat ordel des bannes off dat wij oen nyet en betaelden die vurgenoemde pensie en wij een aellinc jaer inder sententien bleuen staen dan sal dat voornoemde lant mit al sinen tobehoeren en mit al synen rechten vrij en los wederkomen an die selve abdisse onbeheldelich ons en onsen eruen daer enighe heerlicheit off recht es meer aen. Ende nochtant sulle wij ghebunden blyuen myt der sententien hent ter tijt dat wij aellinc hebben betaelt die achter onthaelden pensie. Ende na onsen dode so sullen onse eruen ewelic van erften to erften ontfangen dat voornoemde lant van der hant der abdissen van Elten die inder tijt were to eenre stedigher pensien als baven geseget is. En sy sullen oen verbinden totter betalingen der pensien onder een pene des bannes gelikerwijs dat wij hebben gedaen. Ende en doen si des nyet bynnen jaers na den dode oers voergengers dan so uallen si van allen rechten dat oen aenkomen is als vursegde lande. Ende dat lant sal vrij en commerloes mit al synen tobeghe ende mit al sinen rechten weder comen aen die abdisse. Oeck so tughe wij doe die vurgenoemde vrouwe Gadelant abdisse to Elten ons ende onsen eruen dede dat vurgenoemde lant als Neerdinclant mit al sinen tobehoren ende mit al synen rechten tot eenre stediger pensien do nam sy mit namen wt die pensie of ingelt dat die canonyke van Elten hebben ofte haelden wt den vurgenoemde lande. Oeck hebben wij ghelauet dat wij en ons eruen sullent also laten ende bewaren dat die pechters der vurgenoemde canonyke in Neerdinclant die den canoniken pensie ende ingelt schuldich sint dien sullen betalen sonder zwaerheit op dien termijn en op die steden ende in munten als si van aelts gewoonlich ende schuldich hebben geweest. Voertmeer so heuet die vurgenoemde abdis vytghenamen mit namen oer dijnsmans die van den gueden liggende in Neerderlant daer in sint beleent van oer in weliken wij noch onse eruen gheen recht hebben sullen. In eyn tuych der waerheit so hebben wij de-

sen brief doen bezegelen mit onsen zegels. Ende want dit gescheyet is vur onsen geisteliken vader bisschop Johan so heuet he desen brieff om der meere vestenisse wille mit ons synen zegel aen desen apenen brieff ghehangen. Datum A.D. MCCLXXX In die seruasij.

**1527: Willem Turcks briefje aan de stadsraad van Naarden,
betreffende afspraken over het bosgebruik.**

Origineel: CAP SAGV 25.3.

Goede vrunden ick ghebied mij tot u / Inden iersten heb ick uwe brief onfanghen ende guetlick verstaen daer om ghij schrijft dat ick op maendach toecomende tot Hilversum soude sijn gheweest om een ordinantie te maken vanden hou daer om ghij mij nu schrijft dat de rentmeester u geschreven heeft aenghaende te vercopen van de wijntvall van Goyerbosch met wijder inhalt ons briefs ende ghij luyden begheert dat ick niet eer comen en soude dan den xxviii dach van meert dwelck ick waell me to vreeden ben begheer dat gij mij doch een dach drie oft vier te vooren schrijven wilt op dat ick niet te vergheefs en kom U L ghebieden over mij ende sijt god bevolen datum des tijselstein XVI martij anno XXVII.
Wilhem Torck.
Edele eerbaren wijsen borghemeysteren unde raet der stadt van neerden mijnen besonderen goede vrunden ffruntlick geschreven.

**1531: getuigenverklaring poorters van Naarden inzake bosgebruik.
Origineel: CAP SAGV 25.**

Wij Andries Floresz. Schout Lubbert Jacobsz. Ende Frans boutsz schepenen der stede van Nairden Maiken condt ende Kenlicken alle goede luyden ende eenen yghelicken dient behoert Certificerende mets desen voir die gerechte wairheijt dat voir ons gecoemen ende gecompereert sijn Int gerecht, ten versoecke van Joncheer Willem Turck, heer tot Nijenroeden etc gerechtelicken dair toe gebrocht sijnde des sij myt recht nyet weren en konden Beer gherijtssz kerckmeester out omtrent een ende tachtich jairen Ghijsbert tymansz burgemeester out omtrent acht ende tsestich jairen Ghijsbert lap, out omtrent tseventich jairen Mr heynricks dircxz chirurgijn out omtrent tsestich jairen, Jan Melisz out omtrent vijff ende vijffich jairen Jan zweertsz schepen inder tijt out omtrent vijff ende tseventich jairen, Egbert Jacobsz. Schepen inder tijt out omtrent eenenvijffich jairen Elbert romentsz out omtrent vijff ende veertich jairen Claes Jacob tolsz. out omtrent twe ende veertich jairen, alle tesamen poirters ende inwoenders der voirs. stede, goede eerbare persoenen van name ende Fame wairdich om te gelouen, ende hebben allen tesamen ende een ijghelick bijzonder eendrachtlicken volstaefte eedts met upgerecte vingers liefflicken ten heijlighen gezworen (die wij hen volkomelicken affgenomen hebben) Als dat hen deposanten alle tesamen ende elk van hen bijzonder well kenlicken es dat soe langhe hen allen ghedencken mach, datmen als eermen in den bosch houden soude moegen, den erffvolger van Jan van Nijenroeden, een behoerlicke wete dair off te doen plach, ende altijt gedaen heeft ende dat die selfde rechte erffvolgers voor, ende die vorn. joncheer nae, het eerste merck ijser inden houwe, om thout te teykenen off te mercken, die stede van Nairden het anderde, ende die dorpen van Goylandt het derde merck ijser gehadt hebben, ende dese maniere int houwen vanden seluen bossche altijt onderhouden es geweest ende noch rustelick ende vredelick onderhouden wardt nae vermelden des bosch brieffs, ende Sommige van dien die selve wete van te houwen inden bosch den oude blinde Jan van Nijenroeden als voecht van den erffgenamen Van Nijenroeden selffs in persoen gedaen hebben nae vermelden des bosch sbrieffs voirs., Oeck tuychden die voirm. deposanten dat nyemant inden bosch nyet gegoedt wesende met thiende inden selven bosch bekueren mach nae vermelden des boschbrieffs dan die rechte erffvolger Van Nijenroeden inder tijt, voirts certificeerden ende tuychden noch die voirs. deposanten bij volcoemen eede als boven als dat die ingesetenen van stede ende lant van Goylandt nyemant anders bosch tiende gegeven hebben off noch en geuen dan der erffvolger van Nijenroeden, Noch tuychden verclaerden ende certificeerden die voirm. deposanten bijden eed als boven, dat hen well kenlicken es ende gesien ende gehoerdt hebben, dat die erffvolgers van Jan van Nijenroeden voir ende die voirm. joncheer nae, als rechte erffvolgers voirm. altijt tot haeren appetijte up goyer bosch gejaecht hebben mit pairden [panden] mit netten mit fretten alst hem beliefft heeft, ende voirts met Honden geiaecht hebben duer goylandt rustelick ende vredelick sonder contradictie van nyemant, alle des voirs. certificeren die voirs. deposanten wairachtich te sijn, ende tselfde van hoeren ouders dick ende menichwerff gehoerdt te hebben, soe wairlick Most hen voirsch. alle god soe helpen ende sijn heylighen, Ende wantmen schullich es in allen rechtveerdige saecken getuychnisse des wairheyts te geven bijzonder des versocht sijnde als wij nu sijn soe hebben wij schout ende schepenen voirm. des t'oirconde ende in kennisse der waiheyte onse segelen an desen brieff uuytgehangen. Gegeven den twijntichsten dach in Decembri int jair ons heerden duysent vijffhondert ende een ende Dertich.

**Tabellen op basis van de kohieren van de tiende penning (1543-1561)
en *Enqueste* (1494) en *Informacie* (1514)**

In morgen = 0,98 ha

1

Blaricum	Bouwland	Schierland	Grasland
1543	57		12
1544	65		12
1553	–	–	–
1556	97		16 (55½ zwad)
1561	71		

2

Bussum	Bouwland	Schierland	Grasland ¹
1543	22	–	5 (8 zwad, 236 voet)
1544	23,5	–	6 (19 zwad, 40 voet)
1553	24	4	2 (7 zwad)
1561	14	6	4 (13 zwad, 5 voet)

3

Hilversum	Bouwland	Schierland	Grasland
1514	120	–	–
1543	134	151	12
1544	130	164	15
1553	120	65	25
1556	81	41	40
1561	82	58	141 ²

4

Huizen	Bouwland	Grasland
1514	–	45 (152 zwad)
1543	101	120
1544	110	101
1553	152	128
1561	184	128

5

Laren	Bouwland	Schierland	Grasland
1543	120	15,2	8,3
1544	120	15	8
1553	46	–	25
1556	41	4	31
1561	43	40	27

6

Naarden	Bouwland	Zaailand	Grasland
1543	± 250	–	–
1544	±250	–	–
1553	305	27	273
1556	±350	–	–
1561	± 350	–	–

¹ De Gooise zwad is 2940 m² (12 voet (elk 0,291 m) breed en 240 roeden (elk 3,5 m) lang).

² Inbegrepen waren de graslanden op de maten nabij Huizen.

7

Areaal bouwland (schatting)³	ha
1543	684
1544	698,5
1553	692
1556	724
1561	744

8

Aantal haardsteden / huizen	1494	circa 1477	1514	1543-1561
Blaricum	45	65	40	± 53
Bussum	onbekend	22 of 23	36	± 29
Hilversum	74	100	90	± 56
Huizen	74	100	120	± 130
Laren	50	60	65	± 65
Naarden	300	500	500	± 600
Totaal	543	848	851	± 933

9

Aantal communicanten in 1514	
Blaricum	250
Bussum	Bij Naarden
Hilversum	560
Huizen	500
Laren	325
Naarden	2000 ⁴
+ 34% stad	2680
+ 35% platteland ⁵	2208
Totaal	4888

10

Aantal inwoners per haardstede	1514	+ 35%	afgerond
Blaricum	6,3	8,5	8
Bussum	± 5,0	6,8	7
Hilversum	6,2	8,4	8
Huizen	4,1	4,9	5
Laren	5,0	6,8	7
Naarden	4,0	(34%)	5

³ De ontbrekende cijfers voor bv Bussum en Huizen (1556) heb ik op basis van het kohier uit 1553 geschat.

⁴ De opgave luidt: '[...] datter in als zijn, beyde de Bussem daerinne gereeckent, die mit Hilferssem gelden ende te Naerden ter kercke behoeren, somtijts 1800, 2000 of 2200 communicanten;'. Fruin, *Informacie*, 195.

⁵ Op basis van Van der Woude, *Noorderkwartier I*, 85.

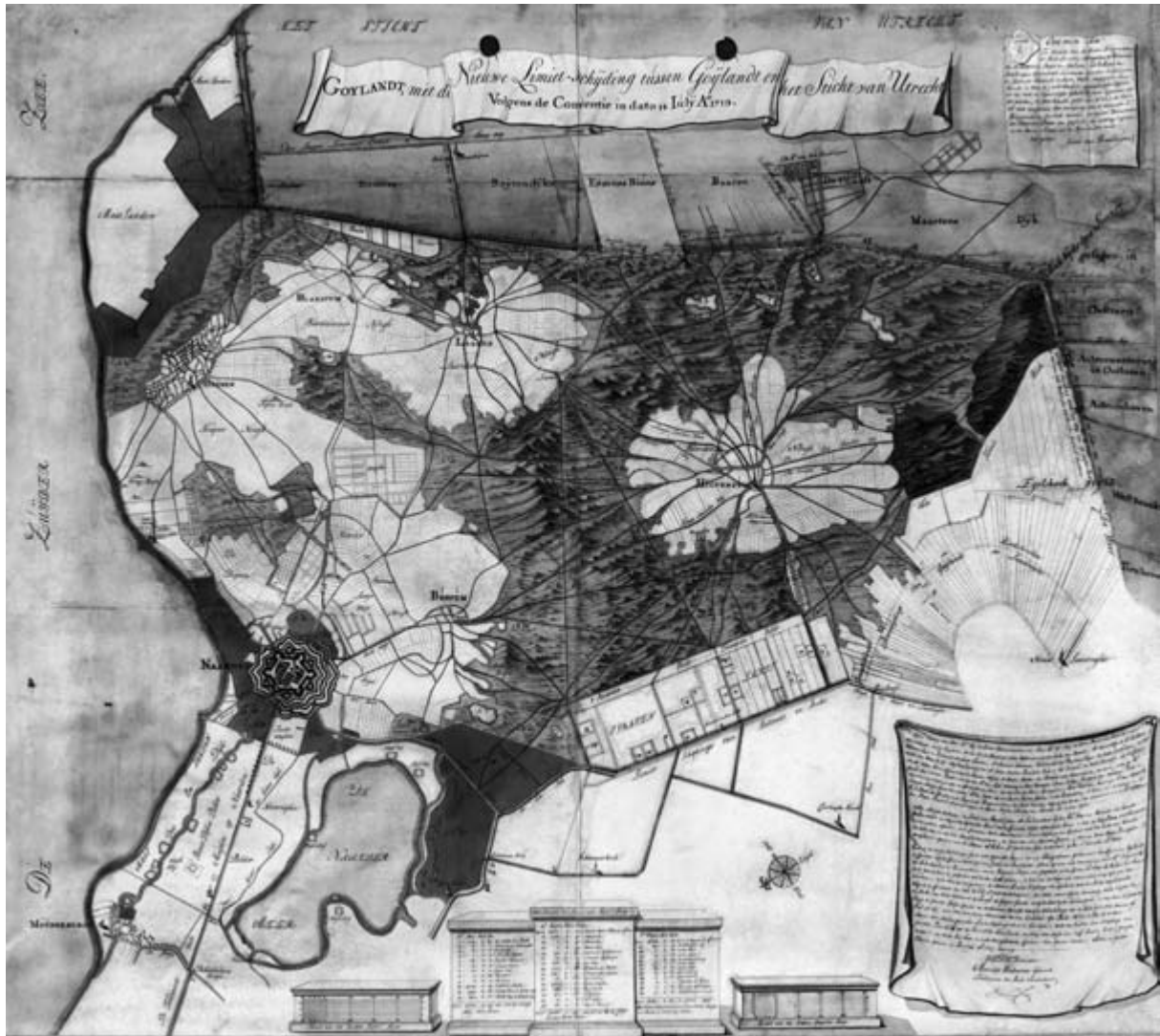
Kaarten

Ronde kaart van Gooiland circa 1525⁶

Een van de oudste kaarten van Gooiland. De naam is afgeleid van de cirkel die om het land heen lijkt te liggen door de afbeelding van de rivieren de Vecht, de Biltse Grift en de Eem. Het huis te Vreeland is erop te vinden (in 1529 afgebroken) en de kaart dateert uit circa 1525. De hofstede van Elten, de Gooise dorpen en de steden Naarden en Muiden zijn allen afgebeeld.

⁶ NL-HaNA, Kaarten Hingman, nr. 2580.

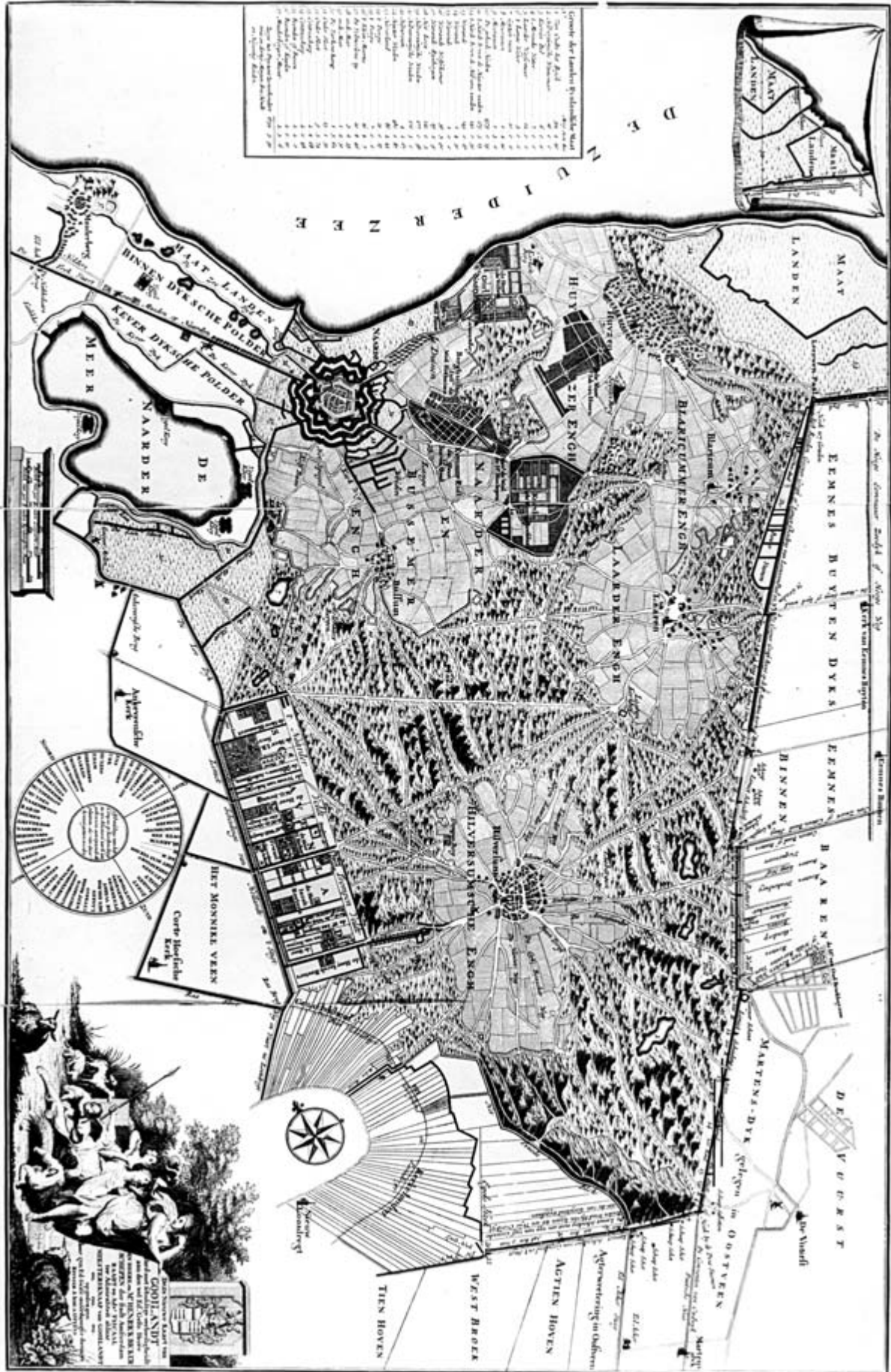

Walraven 1722⁷ / 1723⁸

In 1719 werd opnieuw bevolen een kaart te vervaardigen van Gooiland. De reden was een geschil met de provincie Utrecht over de oost- en zuidgrenzen. Klaarblijkelijk werd niet alleen in het Gooi bezwaar gemaakt tegen de aanspraken van de erfgooiers, maar ook daarbuiten. De opdracht ging naar Walraven, en hij werd geassisteerd door Broeckhuysen. Er werden vier exemplaren vervaardigd met de datering 1 november 1722. Belangrijk detail was de plaatsing van de leeuwenpalen (zoals de grenspalen werden genoemd, naar het wapen van Holland), zowel op de kaart als in het landschap zelf. Het resultaat was niet meer dan een verwaterde editie van de in 1709 gemaakte kaart, doordat Walraven in opdracht van Hinlopen het al gedane werk had gecontroleerd en gecorrigeerd. Het verwaterde zat hem in het feit dat Walraven niet veel deed met de eerder door hem gevonden fouten. Een jaar later ging Walraven alleen verder en vervaardigde een nieuwe kaart in 1723, op basis van de kaart van Broeckhuysen uit 1709 met inachtneming van de correcties zoals aangegeven op de kaarten uit 1722. Het enige wat Walraven deed was de omvang van twee percelen aanpassen en de optelfout van Broeckhuysen herstellen. Wellicht wilde hij aanvankelijk zijn ontevreden opdrachtgever niet teleurstellen door meer 'fouten' te vinden dan aanwezig. Wel tekende Walraven de dorpskernen en kerktorens beter in. De kaart neemt een tussenpositie in. Dik vijftien jaar later werd een nieuwe kaart uitgegeven. Het is de meest bekende kaart van Gooiland, maar er is niets oorspronkelijks aan; de kaart was geheel gebaseerd op kaarten uit 1709, 1722 en 1723.

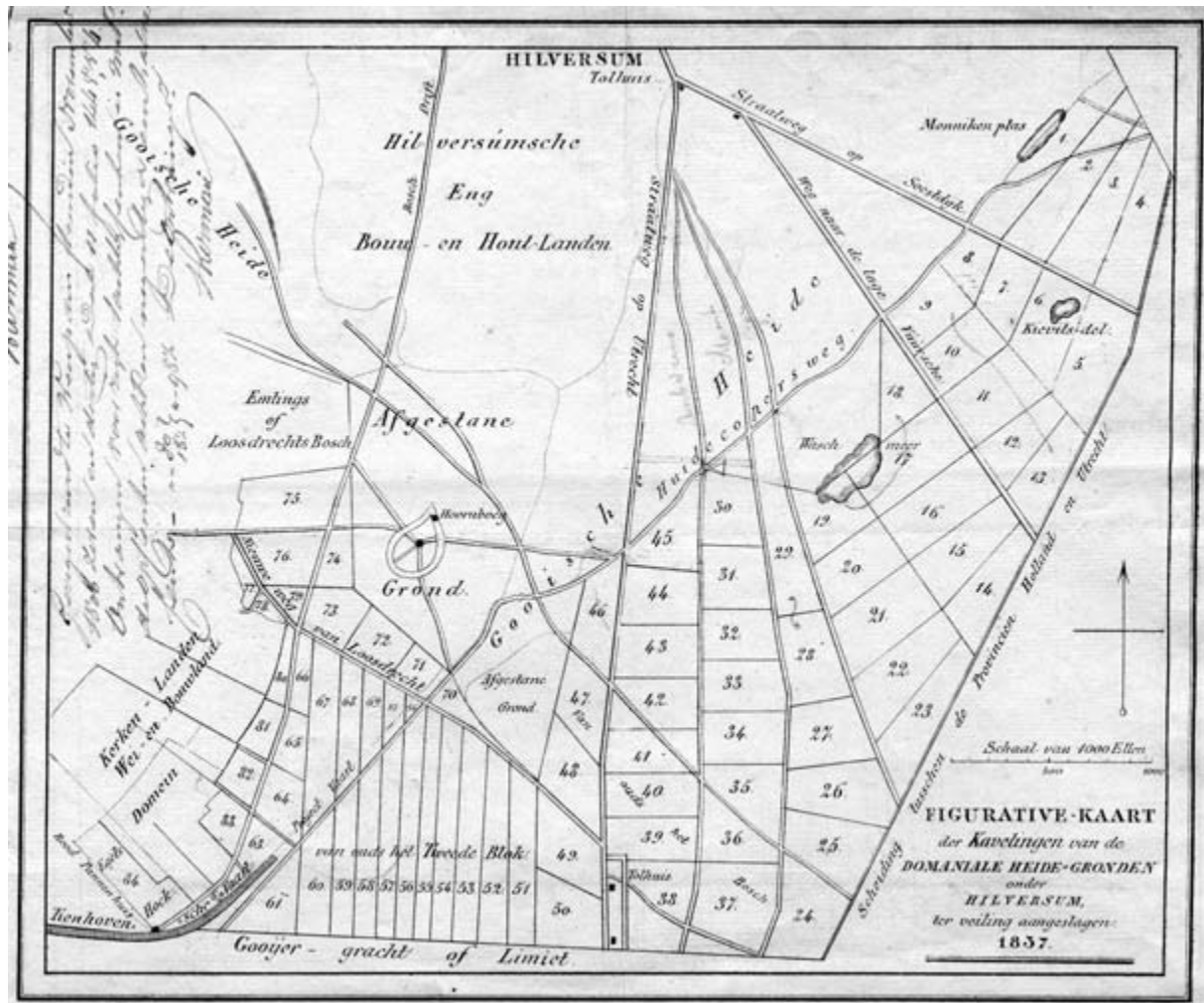
⁷ 'Limiet Schijdinge tusschen Goylandt, ende het Stigt van Utrecht na de Conventie van A° 1719'. NA Hingman nr. 2594A-D.

⁸ 'Goylandt met de Nieuwe Limiet-schijding tussen Goylandt en het Sticht van Utrecht volgens de Conventie in dato 14 Julij A° 1719, tekening van Maurits Walraven van januari 1723.' NL-HaNA, Kaarten Hingman, 4.VTH nr. 2595.

(links) **Ottens 1740**⁹

De kaart die omstreeks 1740 werd gedrukt door Reinier en Iosua Ottens verschilt niet of nauwelijks met die uit 1723 als het gaat om de gegevens. Qua beeld verschillen ze nogal: een en ander heeft te maken met de techniek en natuurlijk de maker. Het betreft hier een kopergravure van H. Post. Over de datering heeft De Lange, een in het Gooi bekende geschiedvorser, het volgende naar voren gebracht. Volgens De Lange moet de kaart ouder zijn, aangezien deze werd opgedragen aan Mr. Henrick Bicker¹⁰, die in 1738 overleed. Vergelijking van een plattegrond van de dorpskern van Hilversum, vervaardigd door Perk en gekopieerd naar een tekening van Schoemaker, gedateerd ca 1730, en de dorpskern zoals afgebeeld op de kaart van Ottens, leverde zoveel overeenkomsten op dat De Lange de kaart van Ottens durft te dateren ca 1730, een decennium ouder dus.¹¹ Bij alle buitenplaatsen zijn de namen van de bewoners vermeld, terwijl aan de linkerzijde een tabel van de maatlanden ofwel meentlanden is geplaatst. Ook hier besloegen de gemene gronden 6732 Rijnlandse morgen.

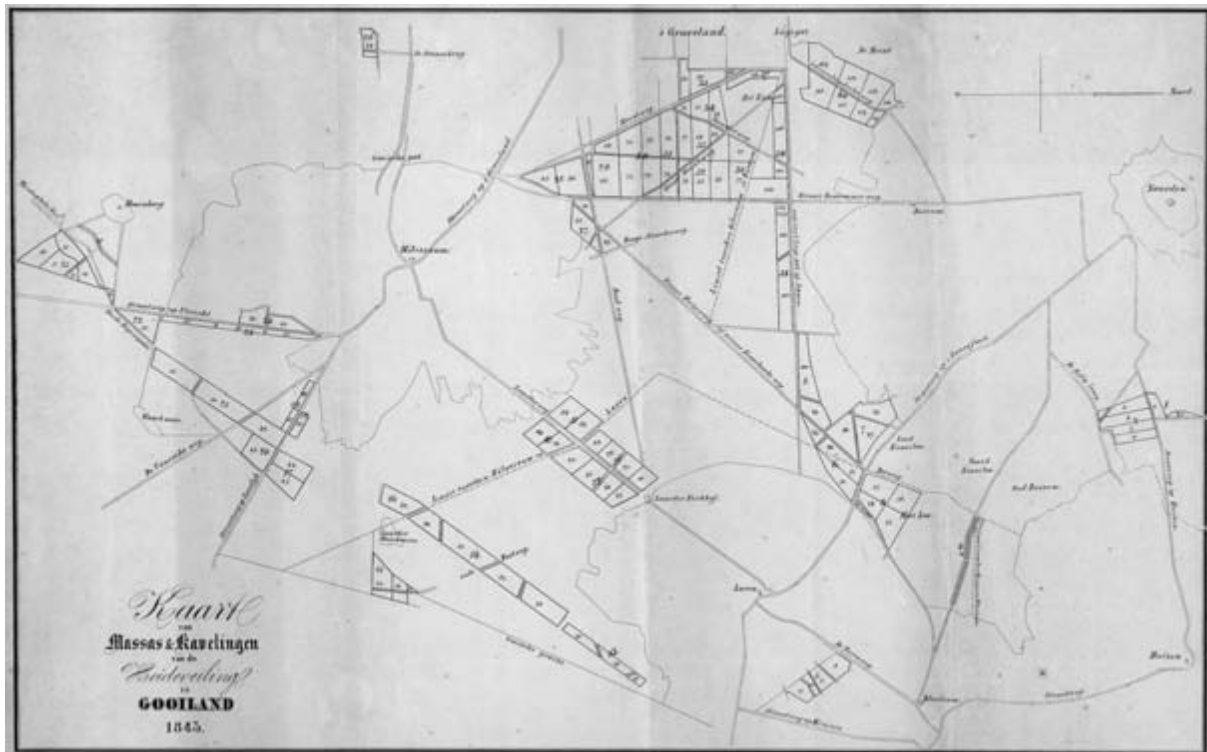
Figuratieve kaart der kavelingen van de domaniale heidegronden onder Hilversum ter veiling aangeslagen 1837

Domeinen besloot na de verdeling van de heide met Stad en Lande om de verkregen gronden te veilen. Er werd een kaart vervaardigd met daarop alle te veilen kavels (84) die met een nummer waren aangegeven. Een van de kopers was de Maatschappij van Perk. Het was de bedoeling om via werkverschaffing armoede te bestrijden alsmede de streek meer cachet te geven. Een aantal Gooise ingezetenen formuleerde het als volgt: 'De behoefte aan werkzaamheid voor arbeidslieden en de begeerte om door cultuur eene landstreek te verfraaijen, die in het midden van onze meest bevolkte Provinciën nog voor een groot gedeelte woest en onbebouwd is.'

⁹ NL-HaNA, Kaarten Hingman, 4.VTH, nr. 2578A.

¹⁰ Bicker was een belangwekkend man en de eigenaar en bewoner (in de zomer) van de buitenplaats Hilverbeek te 's-Graveland. Hij stamde uit een oud Amsterdams regentengeslacht.

¹¹ CPWdL SAGV nrs 102, 103.

Kaart van massa's en kavelingen van de heideveiling in Gooiland 1843

Ook na de verdeling van 1843 besloot Domeinen de gronden te veilen en opnieuw werd een kaart vervaardigd. Zowel Backer als Perk kochten in de hoedanigheid van particulier en als directeur van de Maatschappij grond op. Interessant is dat Perk een exemplaar heeft hergebruikt voor de veiling van de aangekochte gronden van zijn Maatschappij. Hij streepte in 1849 eenvoudig de titel door en schreef daarnaast: 'van de maatschappij van cultuur veiling 1 juli 1849'. Hij bracht ook een verdeling in letters aan. Op persoonlijke titel kocht hij 'massa' A voor 250 gulden: 'Een strook gronds met opgaande hout beplant, langs den weg van Naarden op Blaricum, ten weder zijden van tusschen Crailo en Oud-Bussem tot bij den tafelberg en een stukje gronds aan de Noordzijde van evengemelde weg, bij den gronden van Oud-Bussem aan de oostzijde...'.¹²

De gevinkte percelen zijn niet door de Maatschappij maar door particulieren aangekocht, die daarop hun imposante buitens lieten verrijzen. De groen gekleurde kavels zijn door de Maatschappij verkocht, waaronder kavel F, waarop later het landgoed Birkenheuvel tot stand kwam.

(rechts) De 'kaart van Perk' (1843 – gedrukt 1845) (kaart van Gooiland na de heide verdeling van 1843 aanwijzende de soort van bebouwing en alle veranderingen tot op gemeld tijdstip)

De kaart van 1843 is gebaseerd op die van Ottens uit 1741. Op de kaart wordt aangegeven dat die is gemaakt '... op aanvraag en met medewerking van A. Perk. Agent van het domein Hilversum'. In 1845 werd de kaart gedrukt op een schaal van 1 : 25.000 en door een zekere J. Jansen met kleurpotlood ingekleurd en van een legenda voorzien. In een kader is een werk van Jan van Ravenswaay afgebeeld.

Aan de zuid- en oostzijde van Naarden bevindt zich een groot aantal sloten. Deze zijn alle gegraven voor vervoer van zand, omdat de Staten van Holland in 1674 besloten de hoger gelegen terreinen bij de vesting Naarden te doen afzanden, waardoor onderwaterzetting of inundatie mogelijk werd. De enges of akkers rond de dorpen zijn gearceerd, terwijl vanuit de dorpscentra de wegen zijn te zien. Vele wegen komen uit op het 'Laarder Kerkhof' (nu het Sint Jans kerkhof), een van de oudste begraafplaatsen van het Gooi.

Opmerkelijk is dat het gebied aangeduid met 'Van Ouds het Gooijer Bosch' ten zuiden van Hilversum in die tijd voornamelijk uit heidegrond bestond en voor een groot deel werd bebost door de nieuwe eigenaren. Op de kaart is nauwelijks bos (dat was verdwenen en de huidige bossen zijn jonge aanplant) te zien, behalve op gronden die bij buitenplaatsen hoorden. De hoger gelegen en dorre delen worden 'Het Harde' genoemd. Ook de Kerkelanden en het Vullingland nabij Loosdrecht zijn afgebeeld. Waranden of jachtvelden (zeer zanderige gronden begroeid met struiken) zien we vlakbij het dorp Huizen.

¹² CAP SAGV nr. 78. Staat der opbrengst van de gronden behoord hebbende aan de Maatschappij van Cultuur in Gooiland bij de publieke veiling op zaterdag 21 juli 1849.

Curriculum Vitae

Hendrik Antonius Kos werd in 1969 geboren te Laren (NH) en groeide op in Huizen. Daar bezocht hij de scholengemeenschap Huizermaat. Daarna studeerde hij middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1990-1996). Tijdens zijn studie werkte hij bij Quest International Nederland (Unilever). In 1998 werd hij aangesteld als wetenschappelijk medewerker bij het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen. Begin 2008 beëindigde hij als Hoofd Collecties & Onderzoek dat dienstverband en startte een eigen bedrijf: **WerkOpZolder**. Zijn proefschrift schreef hij als buitenpromovendus aan de Universiteit van Amsterdam en sedert 2008 aan de Universiteit van Leiden.